

“અસ્તુ સાહિત્ય” એટલે “જિયામાં જિયું” સાહિત્ય

લઘુ યોગવાસિષ્ઠ

ત્રિકુ આખંડાનંદની પ્રજ્ઞાથી
અસ્તુ સાહિત્ય વર્ષક કાર્યાલય

કે. આર. પાઠે અમદાવાદ અને કાલખાદેવી રોડ મુંબઈ-૨

અઢી રૂપિયા

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કોપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૫૪૮૨ કિંમત ૨-૦૦

ગ્રંથનામ લઘુ યોગ વારિશ્ષ

વર્ગિક ૫૨૧:૨૨૬૨૧

“સસ્તું સાહિત્ય” એટલે “ઊંચામાં ઊંચું સાહિત્ય”

લઘુ યોગવાસિષ્ઠ

અનુવાદક :

ભોગીન્દ્રરાય નાનાલાલ વૈદ્ય, બી. એ., બી. ટી.,
કચ્છ-માંડવી

ભિલ્ડી અખંડાનંદની પ્રસ્તાવી
અષ્ટતું આર્હિત્વ વર્ષિક કાર્તીલત
કે: બદ પાગે વત્સદાવાદ અને કાલબાદેવી ગેડ મુંબઇ-૩

અઢી રૂપિયા

સંવત ૨૦૦૧.

*

પ્રત ૧૧૦૦

[સર્વ હક્ક પ્રકાશક સંસ્થાને સ્વાધીન છે.]

૫૨૧:૨૨૬,૨૧
ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૨૫૪૮૨

આ પુસ્તકના શરૂના ૧ થી ૧૦ ફરમા વડોદરા સરકારના હુકમ અંક ડી. ૮૬/૭૧, તા. ૬-૩-'૪૫ મુજબ મળેલ મંજૂરીથી વડોદરામાં 'અશોક પ્રિન્ટરી'માં છપાયા છે. તે પછીના ૧૧ થી ૩૩ ફરમા 'સરતું સાહિત્ય મુદ્રણાલય'—રાયખડ : અમદાવાદમાં છપાયા છે.

મુદ્રક અને પ્રકાશક:-ત્રિભુવનદાસ કં. હક્કર,
સરતું સાહિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ-અમદાવાદ

નિવેદન

“યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ”માં લગભગ ૩૨૦૦૦ શ્લોકો આવે છે. તેમાંથી કાશ્મીરના અભિનંદ નામના પંડિતે સારરૂપ એવા ૬૦૦૦ શ્લોકો તારવી લઈ, આ ગ્રંથની રચના કરેલી છે. અને વેદાંતના અભ્યાસીઓને આ ગ્રંથ ઘણો માર્ગદર્શક થઈ પડે એવો છે.

બૃહદ્ યોગવાસિષ્ઠનાં છ જે પ્રકરણો સારરૂપે આમાં અપાયાં છે. તેમાંનાં:—[૧] ‘વૈરાગ્ય પ્રકરણ’માં જગતના પદાર્થોની નશ્વરતા દર્શાવેલ છે. [૨] ‘મુમુક્ષુ પ્રકરણ’માં વૈયક્તિક જીવનમાં વાસનારૂપી નદીના પ્રવાહને સંસારથી પરાવૃત્ત કરી આત્મા તરફ વાળવાનો તથા મલિન વાસનાઓનો ત્યાગ કરી શુદ્ધ વાસનાઓને ગ્રહણ કરવાનો—એટલે કે પ્રખલ પુરુષાર્થ આચરીને મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરવાનો—બોધ અપાયેલ છે. [૩] ‘ઉત્પત્તિ પ્રકરણ’માં દૃશ્ય જગત માત્ર મનનો જ વિલાસ હોઈ, વાસ્તવમાં એવું કંઈ નથી. મનને કાબૂમાં રાખવાનું સૂચન કરતાં જણાવાયું છે, એ કે મન શાંત થઈ જાય તો પછી જગત કંઈ પણ બાધ કરી શકશે નહીં; કેમકે જે વસ્તુ સંકલ્પસિદ્ધ છે, તે સંકલ્પથી જ નષ્ટ થઈ શકે છે; એટલે આ જગત પણ સંકલ્પની વૃદ્ધિથી વૃદ્ધિને પામે છે અને તેની ક્ષીણતાથી ક્ષયને પ્રાપ્ત થાય છે. એ રીતે, આ પ્રકરણમાં દૃષ્ટિ-સૃષ્ટિવાદ ઉત્તમ પ્રકારે નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવેલ છે. [૪] ‘સ્થિતિ પ્રકરણ’માં એવું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે, કે જગતની સ્થિતિ પણ તેની ઉત્પત્તિ પેઠે ભાવનામય હોઈ, આ સંકલ્પમય જગતનો ત્યાગ કરી સ્વ-સ્વરૂપમાં વિચરવું. સર્વ પદાર્થોમાં સમદૃષ્ટિ એ જ ચિત્તની પરમ સ્થિતિનું કારણ હોવાથી, તેમાં સ્થિતિ થવાથી મનુષ્ય પુનઃ જન્મ-મરણનો ભાગી

થતો નથી. દેહાદિમાં થતા લૌકિક અહંકાર વગેરેનો ત્યાગ કરવાથી પરમપદમાં સ્થિતિ થાય છે, એમ વિસ્તૃતપણે એમાં સમજાવવામાં આવેલ છે. [૫] ‘ઉપશમ પ્રકરણ’માં કલ્પનાના ભેદને નિવૃત્ત કરવાનો ઉપાય મનોનિગ્રહ હોવાનું જણાવીને મનના નાશથી જ પરમપદની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ સાબિત કરવામાં આવેલું છે. વાસનાનો ત્યાગ કરવાથી બ્રહ્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, એટલે પછી મનનો મનોભાવ રહેતો નથી; એમ બે પ્રકારના મનના નાશ (૧) સરૂપ અને (૨) અરૂપ— કરવાનું જણાવીને, જીવન્-મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનું સૂચવાયું છે. મનોનાશથી વાસનાક્ષય થાય છે; વાસનાક્ષય થતાં તત્ત્વસાક્ષાત્કાર થાય છે; અને તત્ત્વસાક્ષાત્કારથી પરમપદની પ્રાપ્તિ થાય છે. સદ્વિચારથી ચિત્તને જીતી લેનારને આધિ, વ્યાધિ અને વિષયો જરા પણ દુઃખદાયક થતા નથી; એમ વિશદતાથી સમજાવવામાં આવેલ છે. [૬] ‘નિર્વાણ પ્રકરણ’માં જીવ સર્વ વાસનાનો ક્ષય કરી આત્મપરાયણ બને છે, ત્યારે જગત ચેતનથી એટલે કે બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી એમ તેને જ્ઞાન થાય છે. પરમપદની પ્રાપ્તિ કેવળ શાસ્ત્રાભ્યાસથી કે ગુરુથી જ થઈ શકતી નથી; પણ માત્ર અંતરશુદ્ધિથી અને શુદ્ધબુદ્ધિથી જ થાય છે, એવું ઉદ્દઘોષન રજૂ કરવામાં આવેલ છે.

આ બધા ઉપરથી આ પુસ્તકનું વેદાંતના સર્વ ગ્રંથોમાં શિરોમણિ સ્થાન શા માટે છે, તે સમજી શકાય છે; એટલે જ કોઈ પણ મુમુક્ષુ એની ઉપેક્ષા નથી કરી શકતો.

દૃષ્ટિ (વૃત્તિ)થી જ સૃષ્ટિ છે, એમ આ પુસ્તક પ્રતિપાદન કરે છે. આવો દૃષ્ટિ-સૃષ્ટિવાદ પં. નીલકંઠે “મહાભારત”થી સિદ્ધ કર્યો છે; વિદ્વાન કેન્ટ અને તેમના અનુયાયી ગણના પણ એ જ સિદ્ધાંત છે. વળી, “યોગવાસિષ્ઠ” પ્રાચીન ઋષિઓ

ઉપરાંત આધુનિક વિદ્વાનોના સિદ્ધાંતને-અભિપ્રાયને પણ સર્વથા અનુકૂળ છે; એટલે તો શ્રી. બિહારીલાલ મિત્રે તેનો અંગ્રેજી અનુવાદ પ્રકટ કરેલો છે. શ્રી રામચંદ્રજીએ શ્રી. વસિષ્ઠજીના ઉપદેશ દ્વારા સંસારનાં સર્વ કાર્ય કરતા રહેવા છતાં જીવન્મુક્તિના સુખનો અનુભવ કરીને તેમ જ વૈદેહકૈવલ્યને પ્રાપ્ત કરીને જેવો લાભ મેળવ્યો હતો, તેવો લાભ આ ગ્રંથના પઠનથી જિજ્ઞાસુ અધિકારી જનને થશે એવી આશા છે.

આ ગ્રંથનો અનુવાદ રા. રા. ભોગીંદ્રરાય નાનાલાલ વૈદ્યે નિઃકામભાવે કરી આપીને સંસ્થાને પ્રકટ કરવા માટે સોંપ્યા છે; અને એ અનુવાદ તથા તેનાં પ્રૂફ સ્વામીશ્રી સ્વયંજ્યોતિતીર્થે જોઈ આપ્યાં છે; તે બદલ સંસ્થાનું ટ્રસ્ટીમંડળ તે બંનેનું ઋણી છે.

આ પછી અનુવાદકના બે બોલ આપ્યા છે; અને તે પછી પૃષ્ઠ ૧૮ ઉપર શુદ્ધિપત્ર આપ્યું છે, તે મુજબ ગ્રંથ સુધારી લઈને વાંચવો ઘટે.

મુંબઈ, } ‘સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટ’ના ટ્રસ્ટીઓ વતી
તા. ૭-૮-૧૫ } મનુ સૂએદાર (પ્રમુખ)

એ બોલ

યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ અને શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા એ વેદાન્ત તત્ત્વજ્ઞાનના અગ્રેષ્ઠ મહાન ગ્રંથ છે. આ બન્ને ગ્રંથોનું ઉદ્દગમસ્થાન ઉપનિષદો છે. આ બન્ને ગ્રંથના કર્તા દિવ્યજ્ઞાનસંપન્ન સર્વદર્શી મહાત્મા વાલ્મીકિ અને ભગવાન વેદવ્યાસ છે; વક્તા મહર્ષિ વસિષ્ઠ અને યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ છે; શ્રોતા શ્રીરામ અને અર્જુન બન્ને ધનુર્ધર ક્ષત્રિય વીર પુરુષો છે. ઐયોગિજ્ઞાસા અને શોકરહિત પરમાનન્દની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા આ સંવાદના મૂળ ઉદ્ભાવક પ્રશ્નો છે. અર્જુનનો પ્રશ્ન વિષાદમૂલક છે. શ્રીરામનો પ્રશ્ન વિવેક-વિરાગજન્ય છે. આ સંવાદના શ્રોતા શ્રીરામ અને અર્જુન આ ઉપદેશ સાંભળ્યા પછી સંસાર-વ્યવહારનો ત્યાગ કરી ભગવાં પહેરી નિષ્ક્રિય થઈ બેસી રહ્યા નથી; પણ પોતાનાં વર્ણ, આશ્રમ, જાતિ, કુલ અને દેશકાળને ઊચિત પ્રકૃત વ્યવહારપરાયણ બની ચિરઃસ્મરણીય બન્યા છે; એ વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની છે.

વેદાન્ત તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ જેવું મોટું અને તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાન્તોને સમજાવવા માટે પુષ્કળ આખ્યાનો, ઉપાખ્યાનો, દાખલા-દષ્ટાન્તો અને તર્કોથી ભરેલું કોઈપણ પુસ્તક સંસ્કૃત વાંગમયમાં પ્રસિદ્ધ થયું નથી; એવો વિદ્વાનોનો મત છે. પ્રચારની દૃષ્ટિએ યોગવાસિષ્ઠનાં પઠન, પાઠન, શ્રવણ અને અભ્યાસ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા જેટલાં નથી. તેનું કારણ એમ સમજાય છે, કે એક તો ૩૨૦૦૦ શ્લોકનો ભારે દળદાર એ ગ્રંથ છે. વળી એ ગ્રંથ કેવળ વૃદ્ધ, વિરક્ત, ત્યાગી સાધુ સંન્યાસીઓ, વિધવાઓ વગેરે માટે જ હોવાની માન્યતા કેટલેક સ્થળે પ્રવર્તતી જોવામાં આવે છે. તદુપરાંત આ ગ્રંથમાં અદ્વૈત વેદાન્તના અંતિમ કેટિના સિદ્ધાન્ત અજ્ઞાતિવાદ અને વિવર્તવાદ સમજાવવામાં આવ્યા છે. આરંભના અભ્યાસીઓને

તે સમજવા અધરા પડે છે. પરન્તુ ગીતાજી સાતસો શ્લોકોમાં સરળ ભાષામાં છે. તેમાં જીવન સાથે નિત્ય સંબંધ ધરાવનાર પ્રસંગો અને વ્યવહારને ઉપયોગી થાય તેવા જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મના વિચારોનો સુંદર સમન્વય કરવામાં આવ્યો છે; અને સર્વદેશમાં, સર્વ કાળમાં, સર્વ પ્રકારના મનુષ્યોને ઉપયોગી થાય તેવાં સનાતન સત્યો સાદી અને સરળ શૈલીમાં સમજાવવામાં આવ્યાં છે. આ કારણે યોગવાસિષ્ઠ કરતાં ગીતાજીને પ્રચાર અને પ્રસાર આપણામાં વિશેષ પ્રમાણમાં થયેલ જોવામાં આવે છે. યોગવાસિષ્ઠ માટે આદરભાવથી અભ્યાસ, પઠન, પાઠન પ્રમાણમાં બહુ ઓછાં હોવાનું મુખ્ય કારણ અંધનું દળ, વિચારોની ગહનતા અને સિદ્ધાન્તોની દુર્લભતા છે. સામાન્ય ઉપદેશ તો બન્ને અર્થોમાં લગભગ સમાન જ છે.

આવો ૩૨૦૦૦ શ્લોકોમાં ગૂંથાયેલો યોગવાસિષ્ઠનો મહાઅંથ સામાન્ય બુદ્ધિનાં મનુષ્યો સમજી શકે તેમ ન હોવાથી, તેમાંનાં છ જે છ પ્રકરણ જેમનાં તેમ કાયમ રાખી, કારમીરના અભિનંદ નામના પંડિતે એમાંથી સારભૂત લગભગ છ હજાર શ્લોકો એંચી લઈ, સંક્ષેપમાં જ્ઞાનસાર સમજાવ્યો છે. એ મહારામાયણ રૂપી ક્ષીરસમુદ્રમાંથી મથી કાઢેલ જ્ઞાનસારામૃત ‘લઘુ યોગવાસિષ્ઠ’ નામે પ્રસિદ્ધ છે. આ અંથનું ભાષાંતર અંગ્રેજી ભાષામાં ઘણાં વર્ષો પૂર્વે થયું હતું, જે હાલ અપ્રાપ્ય છે. બીજી ભાષાઓમાં તેનું ભાષાન્તર બહાર પડેલું જાણવામાં નથી. સર્વાંતર્યામી શ્રીરામની અગમ્ય ઇચ્છા અને અદૃષ્ટ સંકેતવશાત્ પૂ. સ્વા. શ્રી સ્વયંન્દ્યોતિતીર્થજીની ઇશ્વરપ્રેરિત પ્રેરણા અને પ્રેતસાહનથી આ ભાષાંતર આ રૂપમાં બહાર પડે છે. વિષયની ગહનતા અને ભાષાની પ્રૌઢતાની નજરે ભાષાંતરકર્તાની યોગ્યતા નજીવી છે; તો પણ “સ્વાન્તઃસુખાય રઘુનાથગાથા” આઈ જીવન પવિત્ર કરવા માટે અભ્યાસ અને અધિકાર વધારવાની વૃત્તિ ઉદ્ભવી. આ વૃત્તિનું ઉદ્ભવન અમારા કૈલાસવાસી તીર્થસ્વરૂપ પૂજ્ય

પિતામહ ઓઘડભાઈના આ યોગવાસિષ્ઠના હિન્દી ભાષાંતરના નિલ્લ સ્વાધ્યાયને આભારી છે. તેઓશ્રી ઉપનિષદ્, ગીતા અને યોગવાસિષ્ઠનું નિલ્લ વાચન રાખતા. આ રીતે બાળપણમાં તેનાં પડેલાં સંસ્કાર-બીજકોને પૂઠ સ્વાઠ શ્રી. સ્વયંન્વ્યોતિતીર્થજીના પ્રોત્સાહક પત્રોએ યોષણ આપ્યું અને પરમ ગુરુદેવ પરમાત્માની કૃપાથી એ સંસ્કાર-બીજકો આ પુસ્તકાકારે પરિણામ પામ્યાં છે. તે માટે મૂળ સંસ્કારનાં બીજાંકુરોને ઉત્તેજિત કરનાર કૈઠ પૂજ્ય પિતામહ ઓઘડભાઈના પવિત્રાત્માનો આભાર માનતું હૃદય, જેમનાં આદેશ, માર્ગદર્શન, પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહનથી એ સંસ્કાર-બીજકો આ ભાષાંતરરૂપે બહાર પડે છે તે પરમ પૂજ્ય સ્વાઠ શ્રી. સ્વયંન્વ્યોતિતીર્થજીનાં પવિત્ર ચરણકમળે સર્વભાવે નારાયણ સ્મરણ કરતું નમે છે. અસ્તુ !

યોગવાસિષ્ઠ તેમજ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનો પુનઃ પુનઃ અભ્યાસ કરવાનો ઉપદેશ પૂજ્ય સ્વામીશ્રી રામતીર્થજી વારંવાર કરતા રહ્યા છે. આ લઘુ યોગવાસિષ્ઠ ગ્રંથમાં જે જ્ઞાનસાર આપવામાં આવ્યો છે, તેનો અતિ સંક્ષેપ કરતાં એમ કહેવાય, કે-આ ગ્રંથ કેવળ સાધુસંન્યાસી માટે જ નથી. ગૃહસ્થોએ પણ તેનો ઉપદેશ વાંચવા-સમજવા જેવો છે. પુનઃપુનઃ તેનું શ્રવણ-મનન કરી તે ઉપદેશ જીવનમાં ઉતારવા જેવો છે. એમ થતાં શુદ્ધિ નિર્માણ થઈ પરમ યોગ પામે છે. શ્રેષ્ઠ સંસ્કારોથી મન સ્વસ્થ અને શાંત બને છે, જીવનવ્યવહાર સરળ બને છે અને પરમ પુરુષાર્થ-મોક્ષ માટે મન યોગ્ય બનતું બને છે. શ્રી ગીતાજીની પેઠે આ ગ્રંથ પણ નામદર્શિ, દીનતા, આલસ્ય, પ્રમાદ, શંકા, ચિંતા, ભય, વિપાદ, શોક જેવી વિનાશક વૃત્તિઓને દૂર કરી, આશા, ઉત્સાહ, આનંદ, શ્રદ્ધા, દૈર્ય, વીરતા અને નિર્ભયતા જેવી ઉચ્ચગામી વૃત્તિઓને યોગી મનુષ્યને શાસ્ત્રીય પુરુષાર્થપરાયણ બનાવે છે; ખોટા વહેમો દૂર કરે છે.

પુરુષાર્થનો મહિમા અને આલસ્ય-નિંદા ગાઈ મનુષ્યને પ્રારબ્ધવાદી અને દુર્બળ થતાં બચાવે છે. સંસારના વ્યવહારમાં સર્વત્ર સર્વ કંઈ યથાર્થ પ્રકારે પ્રયોગ્યલા સત્પુરુષાર્થથી જ મળી શકે છે. દૈવને આધારે બેસી રહેવાથી કંઈ પણ મળી શકતું નથી. માટે દૈવ-નસીબ-પ્રારબ્ધ ઉપર આધાર રાખી ન બેસતાં ધીરજથી અને શાન્તિથી પ્રભુ પર શ્રદ્ધા રાખી મનુષ્યે સ્વાત્ત્રયી બની પુરુષાર્થપરાયણ બનવાને વારંવાર બારપૂર્વક તે ઉપદેશ આપે છે.

વગર અધિકારે કામકાજ માંડી વાળી, પોતાનાં પ્રાપ્ત કર્તવ્યો ન બજાવતાં નિષ્ક્રિય થઈ પડી રહેવાનો ઉપદેશ તેમાં નથી અપાયો. ચૂડાણના આખ્યાનથી ખરા ત્યાગનું રહસ્ય અને સ્વરૂપ તથા ક્ષણ સમગ્નવવામાં આવ્યાં છે. કુલીન સ્ત્રીઓ પુરુષને આધ્યાત્મિક પ્રગતિમાં અવરોધક નહિ પણ સહાયક થઈ પડે છે, એવું બતાવી કુળની સ્ત્રીઓની મહત્તા પણ તેમાં બતાવવામાં આવી છે. ધન, સ્ત્રી, સ્ખિયભોગ, સંપત્તિ વગેરેની નિંદા-સંયમ અને સદાચાર વધારવાની દૃષ્ટિ એ વિરાગભાવના કેળવવા માટે કરવામાં આવી છે. સંયમ અને સદાચાર વિના વ્યવહાર તેમ જ પરમાર્થમાં આગળ વધાતું જ નથી. સંયમી, વ્યવસ્થિત અને શાંત સ્થિર ઉચ્ચગામી સંસ્કારો અને વિચારોથી જીવન સુખી અને સાર્થક બને છે. વિલાસી, સ્વચ્છંદી, નિરંકુશ, આશાતૃણ્યાઓથી અહીંતહીં ભટકતું જીવન એ ખરું જીવન નથી. જીવવું-પ્રાણ ધારણ કરવા એ તો વૃક્ષો, અને પશુપક્ષીઓને પણ સુલભ છે. લુહારની ધમણ પણ વાયુ લે છે અને બહાર કાઢે છે. આવા પ્રકારનું જીવન એ પ્રાકૃત જીવન છે, ખરું જીવન નથી; એમ ઉપદેશી ખરા જીવનનું રહસ્ય તેમાં સમગ્નવવામાં આવ્યું છે. સ્થૂલ વૈભવોથી ઝળહળતું દેખાતું જીવન બાહ્ય દૃષ્ટિને ધડીભર* આંજ નાખે છે; પરંતુ એ ઇન્દ્રિયારામ પાપમય જીવનથી મનુષ્યની અધોગતિ થાય છે. ખરું જીવન તો શુભ સંસ્કારોથી સમૃદ્ધ મન, સખળ પ્રાણ, નિર્મળ બુદ્ધિ

અને સંયત શરીર-ઇન્દ્રિયની એકત્ર અસરથી સંગઠિત હોય છે તે જ છે. આવું જીવન જીવનારને મૃત્યુ લક્ષી શકતું નથી. એવું જીવન અનામય અને દીર્ઘ હોઈ મનુજાતમાને ઉચ્ચ ગતિએ લઈ જાય છે એવો ઉપદેશ તેમાં અપાયેલો છે. પોતાના જ સંકલ્પોથી સંસાર વધે છે. જેટલો સંકલ્પોનો વિસ્તાર તેટલો સંસારનો વિસ્તાર, અને જેટલો સંકલ્પોનો સંકોચ તેટલો સંસારનો સંકોચ: એમ જણાવી નિઃસંકલ્પ થવાનો ઉપદેશ પણ તેમાં આપવામાં આવ્યો છે. સંકલ્પ-જાળથી જ અનર્થ થાય છે. સાધકના નિત્ય અનુભવમાં આવતું એ સનાતન સત્ય છે.

સિદ્ધ અવસ્થાનાં જે લક્ષણો છે, તે સાધક માટે સાધનરૂપ હોવાથી દરેક સાધકને આ ગ્રંથમાંથી ઉત્તમ પ્રકારનો સાધનક્રમ મળી રહે છે. લોકવ્યવહારમાં કેવી મનોદશા રાખી વિહરવાથી ખરી ઉન્નતિ થાય તે જાતાવવા માટે શ્રીરામને મહર્ષિ વસિષ્ઠ ગુરુએ જીદી જીદી રીતે જણાવ્યું છે, કે અહંકારથી રહિત થઈ આશા, તૃષ્ણા અને વાસનાઓ દૂર કરી મનમાં અત્યંત શાન્તિ રાખી, દોષોથી નિર્વિમ્લ રહી, પૂર્ણ દૃષ્ટિનો આધાર લઈ સ્વસ્થપણે લોકવ્યવહારમાં વિચરે. અંદરથી સર્વત્યાગી પણ બહારથી સર્વસંગી જેવા દેખાઈ ઉદાર વૃત્તિથી વ્યવહારમાં રહે. બધી ભૂમિકા અને જીવનના બનાવો ક્ષણિક જાણે. સર્વસંગ પરિત્યાગી બની બ્રહ્મમાં નિષ્ઠા રાખી લોક-વ્યવહારમાં વિચરે. અનેક આશાપાશથી મુક્ત થઈ બધી વૃત્તિઓમાં સમ રહી બહારના વ્યવહારમાં લાગ્યા રહી અસંભાવે આત્મભાવથી તેજસ્વી થઈ સંસારમાં રહે. મનોનાશ, વાસનાક્ષય અને વિજ્ઞાનનો સાથેસાથે નિત્ય નિરંતર આદરપૂર્વક અભ્યાસ કરતા રહે. અધિષ્ઠાન સત્તા-એક સત્તા સર્વત્ર સર્વદા છે. દેખવામાં આવતું વિશ્વ એ સત્તાને આધારે છે, સ્વતંત્ર અને સ્વતઃસિદ્ધ નથી. તેની સત્તા કલ્પિત છે. આ કલ્પિત દશ્યને મનમાંથી સંપૂર્ણપણે કાઢી નાખવા

માટે દષ્ટિ સ્વચ્છ—પવિત્ર બનાવવાની જરૂર છે. અધિજ્ઞાનસત્તામાં દષ્ટિ રાખી કલ્પિત દશ્યનો આધ કરતા રહી નિજ કર્તવ્યપરાયણ બનો. આવો સુંદર અને સર્વોપયોગી ઉપદેશ આ ગ્રંથમાં આપવામાં આવ્યો છે. અનેક દાખલા—દૃષ્ટાંતો અને ઉપમાઓથી એ સિદ્ધાંતનું સમર્થન કરવામાં આવ્યું છે.

આ ગ્રંથમાં પુનરુક્તિદોષ બહુ હોવાનું કેટલાક માને છે; પરંતુ એ દૂષણ નથી, પણ ભૂષણ છે; કારણ કે વિષયની ગહનતા અને કઠિનતાના કારણે વારંવાર જુદા જુદા પ્રસંગ ઉપરિચ્છન્ન કરી શબ્દાંતરે અને પ્રકારાંતરે એકની એક વાત જુદેજુદે રૂપે કહેવાથી તેના સંસ્કાર જાંડા પડે છે, અને વિજ્ઞાતીય સંસ્કારોનું બળ ઘટે છે. મનમાં અનેક જન્મોના મૂઢ સંસ્કારો પડ્યા છે. તે સંસ્કારોને નખળા પાડી કાઢી નાખવા અને સત્સંસ્કારોનું બળ જમાવવા માટે એકની એક વાતનો ઉપદેશ વારંવાર અપાય છે. ‘આચૂતિરસક્રુ-પદેશાત્’ એ સૂત્ર એ જ વાત સમજાવે છે; અને શ્વેતકેતુની આખ્યાયિકાથી એ વાત સમજાવાઈ છે. વિપરીત ભાવના, સંશય વગેરે અશુભ સંસ્કારોને નિર્મૂળ કરી શુભ સંસ્કારોને દૃઢ કરવા માટે વારંવાર એકની એક વાત શબ્દાંતરે અને પ્રકારાંતરે કહેવાની જરૂર રહે છે.

આ ઉપદેશ કેવળ વ્યાખ્યાન કે વાતો કરવા માટે નથી, પણ જીવનમાં ઉતારવા માટે છે. યોગવાસિષ્ઠમાં જ્ઞાનઅંધુની વ્યાખ્યા કરતાં સમજાવવામાં આવ્યું છે, કે જે શિલ્પી પેડે ભેગ ભોગવવા માટે કેવળ શાસ્ત્રનું વ્યાખ્યાન કરે છે અને પડન કરે છે, પરંતુ તે પ્રમાણે પોતે વર્તતો નથી, તે ‘જ્ઞાનઅંધુ’ કહેવાય છે. ઉપનિષદમાં અભણ બ્રાહ્મણ માટે ‘અભજ્ઞઅંધુ’ શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે. એટલે લોકોમાં કેવળ મોટા કહેવડાવવા માટે આ શાસ્ત્રનું પડન કરવાનું નથી; પણ તેના ઉપદેશને જીવનમાં ઉતારવા પ્રયત્ન કરવાનો છે.

આપણા ગુજરાતમાં આવા ગ્રંથો માટે વિશેષ અભિરુચિ પેદા થઈ આપણો સમાજ અનર્થપરંપરાથી બચે, પરમાનંદને પામવાના માર્ગે તે સત્વર વળે, મારાં-તારાંની કૃપણ ભાવનાનો ત્યાગ કરી ઉદારતાથી વિશ્વબંધુત્વભાવ કેળવે, અને સર્વાત્મભાવનો અનુભવ કરી તેને પરિણામે આનંદ ભોગવે, એવી પરમકૃપાળુ પરમાત્મા પાસે પ્રાર્થના કરતી વૃત્તિ વિરમે છે.

આ પ્રથમ પ્રયાસ હોઈ ભાષાંતરમાં ખામીઓ હશે જ, મૂળ વિચારોનો અનુવાદ પણ ખરાબર થયો નહિ હોય, મૂળની ખૂબીઓ સંપૂર્ણ રીતે સમજાવાઈ નહિ હોય; તોપણ સત્પુરુષો સ્વભાવથી જ હંસ-ક્ષીર-નીર ન્યાયે ગુણગ્રાહી-સારગ્રાહી હોય છે, એ વિચારે આ સાહસ કયું છે. ભાષાંતરમાં સુધારા-વધારા કરવાની સૂચનાનો આભાર સહિત સ્વીકાર કરવામાં આવશે; અને બીજી આવૃત્તિ બહાર પાડવાનો સુયોગ પ્રભુકૃપાએ મળશે, તો તે સૂચનાઓનો અમલ પણ જરૂર થશે.

જન્મશ્રમી,
આવણ-૨૦૦૧;
કચ્છ-માંડવી

લોગીન્દ્રરાય નાનાલાલ વેદ

શ્રીમદ્ ભાગવત-પુરાણ ઇત્યાદિ

શ્રીમદ્ ભાગવત : (ભાષાંતર : બે ગ્રંથોમાં, ૨૭ ચિત્રો) : ૮-૦

જે મહાન ગ્રંથ વિષે મહાત્મા ગાંધીજી કહે છે, કે “શ્રીમદ્ ભાગવત એવો ગ્રંથ છે, કે જે વાંચીને ધર્મરસ ઉત્પન્ન કરી શકાય. x x મારા એકવીસ દિવસના ઉપવાસમાં ભારતભૂષણ પંડિત મદનમોહન માલવીયજીને શુભ મુખેથી કેટલાક ભાગો સાંભળ્યા ત્યારે એમ થયું, કે ખચપણમાં તેમના જેવા ભાગવતભક્તને મુખેથી સાંભળત તો તેની ઉપર પણ મારી પ્રીતિ ખચપણમાં જ સારી જામત.”

પાન ૧૨૪૦ ★ ટપાલખર્ચ ૧-૬

ભગવતી (દેવી) ભાગવત : (ભાષાંતર) ૬-૦

ભક્તો અને જિજ્ઞાસુઓને વેદ અને ઉપનિષદના ગૂઢ આધ્યાત્મિક ઉપદેશો અને જગતની આઘશક્તિનાં ગૂઢ રહસ્યો સમજાવતો ગ્રંથ, જેમાં સુખોદક કથાઓ અને સતીઓનાં આખ્યાનો તેમજ પ્રાચીન ઇતિહાસ પણ આવે છે.

પાન ૪૨૮ ★ ટપાલખર્ચ ૦-૧૪-૦

એકાદશ સ્કંધ : (મૂળ શ્લોકો સરળ ભાષાંતર સાથે) ૧-૪

શ્રીમદ્ ભાગવતના સારરૂપ આ ગ્રંથ શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાની જેમ નિત્ય પાઠ કરવા સારુ હજારો ભાવિક જનો પાસે જ રાખે છે.

પાન ૪૭૨ ★ ટપાલખર્ચ ૦-૫-૦

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

ડૉ. ભદ્ર પાસે, અમદાવાદ : કાલ્યાણદેવી રોડ, મુંબઈ-૨

યોગ અને વેદાંત

પાતંજલ યોગસૂત્ર : મૂળ શ્લોકો અર્થ સાથે ૧-૦

ભગવાન પતંજલિનાં યોગસૂત્રો સ્વામી વિવેકાનંદજીની સરળ ને સાવવાહી ટીકા સાથે

પાન ૧૬૨ ★ ટપાલખર્ચ ૦-૩-૦

જ્ઞાનયોગ : સ્વામી વિવેકાનંદજીનાં વ્યાખ્યાનો ૦-૧૨

જેમાં આત્મા, વ્યાવહારિક વેદાંત, કલ્યાણનો પંથ, યાજ્ઞવલ્ક્ય અને મૈત્રેય વગેરે વિષયોનો સમાવેશ થયેલ છે.

પાન ૨૩૬ ★ ટપાલખર્ચ ૦-૨-૦

રાજયોગ : સ્વામી વિવેકાનંદજીની ટીકા સાથે ૦-૧૨

સાધન, પ્રાણુ, પ્રાણુનું આધ્યાત્મિકરૂપ, પ્રાણુનો સંયમ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન, સમાધિ. ઇત્યાદિ

પાન ૧૩૬ ★ ટપાલખર્ચ ૦-૨-૦

આત્મવિલાસ : (સ્વામીશ્રી આત્માનંદજી પ્રણીત) : ૨-૦

દેહભાવ-જીવભાવમાંથી આત્મભાવ-બ્રહ્મભાવમાં, વ્યાવહારિક જીવનમાંથી પારમાર્થિક જીવનમાં અને તમસ તથા રજસમાંથી સત્ત્વમાં કેમ જવાય, શા માટે જવું જોઈએ વગેરે ગૂઢ અને જરૂરી પ્રશ્નોનો ઉકેલ આપતું તત્ત્વજ્ઞાનનું ઉપયોગી પુસ્તક

પાન ૩૧૪ ★ ટપાલખર્ચ ૦-૩-૦

જીવન્મુક્તિવિવેક : લે. વિદ્યારણ્ય સ્વામી : ૧-૪

જીવન્મુક્તનાં લક્ષણ, વાસનાઓનો ક્ષય, મનોનાશ, જીવન્મુક્તિનાં પ્રમાણ, વિદ્વત્સંન્યાસ વગેરે ઉપર પ્રકાશ પાડનાર મુમુક્ષુને વાંચવા યોગ્ય પુસ્તક મૂળ શ્લોકો સરળ ભાષાંતર સાથે

પાન ૨૨૦ ★ ટપાલખર્ચ ૦-૨-૦

આત્મરામાયણ :

૦-૧૨

રામાયણનાં પાત્રોના લાક્ષણિક અર્થોદ્ધારા વેદાંતની સરળ સમજૂતી આ નાનકડું પુસ્તક પૂરી પાડે છે. સ્ત્રી આળોકેને પણ સમજાય તેવું છે.

પાન ૧૪૦ ★ ટપાલખર્ચ ૦-૨-૦

યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ : સંપૂર્ણ (ચાર ગ્રંથોમાં)

૧૨-૦

આ મહાન અને વેદાંતવિષયક અદ્વિતીય ગણ્યતા ગ્રંથમાં વેદાંતના અધ્યાત્મ તથા ગૂઢ સિદ્ધાંતોને સચોટ, સરળ તથા ભાવવાહી રીતે સમજાવવામાં આવ્યા છે. વેદાંતના જિજ્ઞાસુઓને આ પુસ્તક વાંચવાની સ્વામી રામતીર્થ ભાર દઈ ભલામણ કરતા.

પાન ૧૬૦૮ ★ (૪ થી આવૃત્તિ) ★ ટપાલખર્ચ ૨-૦

લઘુ યોગવાસિષ્ઠ :

૨-૮

બૃહદ્ યોગવાસિષ્ઠના ૩૨૦૦૦ શ્લોકોનો સારરૂપે ઉપદેશ આપતો ગ્રંથ

ટુંકામાં એમ કહેવાય, કે આ ગ્રંથ કેવળ સાધુ-સંન્યાસી માટે જ નથી. ગૃહસ્થોએ પણ તેનો ઉપદેશ વાંચવા-સમજવા જેવો છે. ફરી ફરીથી તેનું અવળું-મનન કરી, તે ઉપદેશ જીવનમાં ઉતારવા જેવો છે. શ્રી ગીતાજીની પેઠે આ ગ્રંથ પણ દીનતા, નામદર્દી, આળસ, પ્રમાદ, શંકા, ચિંતા, ભય, વિષાદ અને શોક જેવી વિનાશક વૃત્તિઓને દૂર કરી, આશા, ઉત્સાહ, આનંદ, શ્રદ્ધા, ધીરજ, વીરતા અને નિર્ભયતા જેવી ઉચ્ચગામી વૃત્તિઓને પોષી, મનુષ્યને શાસ્ત્રીય પુરુષાર્થ-પરાયણ બનાવે છે.

પાન ૫૪૪ ★ ટપાલખર્ચ ૦-૪

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય } ભદ્ર પાસે, અમદાવાદ ને
} કાલબાદેવીરોડ, મુંબઈ-૨

અનુક્રમણિકા

વૈરાગ્ય-પ્રકરણ

સર્ગ	વિગત	પૃષ્ઠાંક
૧	વૈરાગ્યઉત્પત્તિ	૧
૨	જગતના દોષોનું કારણ	૧૨
૩	વૈરાગ્યવર્ણન	૩૩

સુસુક્ષ્મવ્યવહાર-પ્રકરણ

૧	પુરુષાર્થ વડે વાસનાનો નાશ	૪૧
---	----------------------------------	----

ઉત્પત્તિ-પ્રકરણ

૧	ઉત્પત્તિ પ્રકરણાર્થદર્શન	૫૩
૨	લીલાનું આખ્યાન	૬૬
૩	સૂચિ-ઉપાખ્યાન	૧૦૦
૪	ઐન્દવોપાખ્યાન... ..	૧૧૬
૫	ધન્દ્ર તથા અદૃશ્યાનું આખ્યાન	૧૨૧
૬	ચિત્તોપાખ્યાન	૧૨૪
૭	બાળકની આખ્યાયિકા	૧૨૯
૮	શાસ્ત્રરિકનું ઉપાખ્યાન	૧૩૨
૯	લવણોપાખ્યાન	૧૪૧

સ્થિતિ-પ્રકરણ

૧	ભાગવ ઉપાખ્યાન	૧૬૨
૨	દામાદિ ઉપાખ્યાન	૧૭૧
૩	ભીમાદિ ઉપાખ્યાન	૧૭૬
૪	દાશરાખ્યાન	૧૮૪
૫	ઉપદેશાખ્યાન	૨૦૭

ઉપશમ-પ્રકરણ

૧	જનકનું ઉપાખ્યાન	૨૧૨
---	------------------------	-----

૨	પુણ્યપાવનનું ઉપાખ્યાન ...	૨૨૦
૩	બલિનું ઉપાખ્યાન ...	૨૩૧
૪	પ્રહલાદ આખ્યાન ...	૨૩૮
૫	ગાધિવૃત્તાન્ત ...	૨૫૧
૬	ઉદાસકનું ઉપાખ્યાન ...	૨૫૯
૭	સુરધ્વનું ઉપાખ્યાન ...	૨૭૬
૮	ભાસ-વિલાસસંવાદ ...	૨૮૫
૯	વીતલવ્યનું ઉપાખ્યાન ...	૨૮૯
૧૦	આકાશગત્યભાવાદિ નિરૂપણ ...	૩૦૯

નિર્વાણ-પ્રકરણ

૧	ભુશુંડનું ઉપાખ્યાન ...	૩૨૬
૨	દેવપૂજોપાખ્યાન...	૩૫૧
૩	મિલ્લોપાખ્યાન ...	૩૬૬
૪	શિલાનું ઉપાખ્યાન ...	૩૭૦
૫	અશ્વિનનું ઉપાખ્યાન ...	૩૭૨
૬	શતરૂદ્રોપાખ્યાન...	૩૭૬
૭	વૈતાલોપાખ્યાન ...	૩૮૨
૮	ભગીરથનું ઉપાખ્યાન ...	૩૮૭
૯	શિખિધવજનું ઉપાખ્યાન ...	૩૯૩
૧૦	કચનું ઉપાખ્યાન ...	૪૫૪
૧૧	મિથ્યા પુરુષનું ઉપાખ્યાન ...	૪૫૭
૧૨	ભૃંગીશનું ઉપાખ્યાન ...	૪૬૧
૧૩	ધક્ષવાક્યનું ઉપાખ્યાન ...	૪૬૬
૧૪	મુનિ અને વ્યાધનું ઉપાખ્યાન ...	૪૭૯
૧૫	યોગસપ્તભૂમિકોપાખ્યાન ...	૪૮૪
૧૬	શાસ્ત્રઅરણ્ય ક્ષણનિર્દેષ ...	૪૯૭
૧૭	ભરદ્વાજને અનુશાસન ...	૫૦૧
૧૮	ભરદ્વાજનું ઉપાખ્યાન અને વાસિષ્ઠજ્ઞાનસાર ...	૫૦૭

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨	૨૪	વર્તમાન	વર્તમાન
૬	૨૪	રાજશાહુલ	રાજશાહુલ
૭	૧૭	(૬૦)	૬૧
૯	૩	વતો	વતો
૯	૨૨	(૮૫)	(૮૪, ૮૫)
૧૩	૨૩	ધન અને નિન્દા	ધન-નિન્દા
૧૪	૧૦	મૂટી	મુટી કે મૂટી
૧૫	૧૯	થથી	નથી
૧૬	૧	મગ્નુર	મગ્નૂર
૧૬	૨૪	વર્તન	વર્તન
૧૯	૨૩	પ્રકૃલિત	પ્રકૃલિત
૨૦	૧૬	આંગણાંમાં	આંગણાંમાં
૨૧	૨૦	શમાંથી	માંથી
૨૨	૨	શંશવાવસ્થા	શૈશવાવસ્થા
૨૨	૧૧	મલ્લીન	મલિન
૨૩	૧	છૂટા	છૂટાં
૨૩	૩	હારેની	હારોની
૨૩	૧૦	અદ્ભૂત	અદ્ભુત
૨૩	૧૬	હંમેશા	હમેશાં
૨૩	૨૨	(૧૦૦)	(૯૯, ૧૦૦)
૨૬	૧૧	ખેલ્યાં	ખેલ્યા
૨૬	૧૫	દૂધ દહીના	દૂધ દહીંના

૨૬	૧૭	ફર્ચાં	ફર્ચાં
૨૭	૪	બરચુ	બરચુ
૨૭	૭,૮	કર્ચાં કરે કરે	કર્ચાં કરે
૨૭	૧૧	ગુપૂર	ગુપૂર
૨૭	૧૭	ઉઝાં	ઉઝાં
૨૮	૧૧	(૬૪૦)	(૧૪૦)
૨૮	૧૭	યાવન	યૌવન
૨૮	૨૩	થયાં	થયા
૨૯	૯	(૧૪૭)	(૧૪૮)
૨૯	૧૮	દુર્દર્શી	દુર્દર્શી
૩૦	૧૭	સખ્યાની	સંખ્યાની
૩૧	૩	જળનો	જળનો
૩૨	૧	નામવંત	નાશવંત
,,	૧૯	ન હોય, છતાં	ન હોય, અથવા હોવા છતાં
૩૩	૧	નહિ. (૧૭૯)	સંપત્તિ તેમજ વિપત્તિની ક્રિયાઓમાં હું ભાગ લઉંશિ નહિ; દેહત્યાગ કરવા સિવાય હું બીજી કોઈ પણ દ્રવ્ય કરીશ નહિ.
૩૪	૧	(૧૦૨)	(૧,૨)
૩૭	૮	યોવનોન્મત્ત	યૌવનોન્મત્ત
૩૭	૧૯	સરંભ	સંરંભ
૩૮	૨૩	શંશયો	સંશયો
૩૯	૫	આત્માસ્વરૂપમાં	આત્મસ્વરૂપમાં
૪૬	૧	(૪૬)	(૪૪)

„	૨	વિસિષ્ઠ	વસિષ્ઠ
૪૭	૨૪	તૃષ્ણા	તૃષ્ણા
૪૮	૯	પ્રસંગે	પ્રસંગે
૫૧	૨૦	પ્રસંશા	પ્રસંશા
૫૪	૧૫	દ્વૈતપ્રપંચમાં	દ્વૈતપ્રપંચમાં
૫૫	૮	તેમમન	તે મન
૫૮	૧૩	પદાર્થોનું	પદાર્થોને
૬૨	૮	હોવાં	હોવા
૬૩	૨૨	સંબંધી	સંબંધી
૬૬	૧,૨	પણુ પણુ	પણુ
૬૬	૧૪	વસિષ્ઠ:-	વસિષ્ઠ બોલ્યા
૬૭	૧૯	મનુષ્ય	મનુષ્ય
૬૮	૧	ભયથી	વિયોગના ભયથી
૬૯	૧૨	અંતર્ધ્યાન	અંતર્ધ્યાન
૭૦	૧૧	આનંદ	આનંદ
૭૩	૧૩	(૬૫-૬૬)	(૬૫-૬૭)
૭૪	૨૦	સિંહો	સિંહો
૭૫	૧૪	આઠ	આઠ
૭૬	૧૩	વીટીના	વીટીના
૭૬	૨૧	કરતલામલકવત્	કરતલામલકવત્
૭૭	૧૨	ચંદ્રમાં	ચંદ્રમાં
૮૦	૨૩,૨૪	બાંધવો	બાંધવો અને
૮૧	૯	ગયા	ગયાં.
„	૧૧	સંબંધી	સંબંધી
„	૧૮	સંબંધી	સંબંધી

૮૩	૧૭	સસારમાં	સંસારમાં
૮૪	૧	અદ્ભુત	અદ્ભુત
૮૪	૨૦	યોદ્ધો	યોદ્ધો
૮૫	૧૨	મંદમંદ	મંદમંદ
૮૭	૩	પુર્વજન્મ	પૂર્વજન્મ
૮૭	૮	પુર્વવૃત્તાન્ત	પૂર્વવૃત્તાન્ત
૯૨	૧૨	હે સ્ત્રી	હે સ્ત્રી !
૯૩	૧૪	ધનુષટંકાર	ધનુષટંકાર
૯૫	૬	સશકર	લશકર
„	૧૭	મુશ્લીથી	મુશ્કેલીથી
૯૬	૧૨	શક્તિશાળી	શક્તિશાળી
„	૨૦	નામે	ન પામે
„	૨૩	ન હતાં	ન હતાં.
૯૭	૧૬	ખંતેએ	ખંતેએ
૧૦૦	૧૬	અનાત્મપદાર્થમાં રુચિ રાખનારને જે આનંદ આપે છે	અનાત્મપદાર્થોમાં રુચિ રાખનારને જે ભયંકર સ્વરૂપે બાસે છે, તે મોક્ષની ઇચ્છા રાખનારને આનંદ આપે છે.
૧૦૧	૯	સકલ્પવિકલ્પાત્મક	સંકલ્પવિકલ્પાત્મક
૧૦૧	૨૦	ત્યાગ	વ્યાપ
૧૦૧	૨૧	રાક્ષીસીએ	રાક્ષસીએ
૧૦૨	૨	વૈદુર્યરતનરૂપી	વૈદુર્યરતનરૂપી
૧૦૨	૨	હતો	હતો

૧૦૨	૭	સતોષાય	સંતોષાય
૧૦૨	૧૯	નિશ્ચલ	નિશ્ચલ
૧૦૫	૧૭	નિઃસંકલ્પ	નિઃસંકલ્પ
૧૦૭	૧૪	પુણ્ય	પૂણ્ય
૧૦૮	૧૦	ચંદ્ર	ચંદ્ર
૧૧૨	૯	ચૈત્યન્યસ્વરૂપ	ચૈતન્યસ્વરૂપ
૧૧૩	૮	વિવર્ત	વિવર્ત
,,	૧૫	વલદિમાં	વર્ણદિમાં
૧૧૪	૧૭	ધારણપૂર્વક	ધારણાપૂર્વક
૧૧૫	૧૪	સુખપૂર્વક	સુખપૂર્વક
,,	૧૭	નિન્દ્રા	નિદ્રા
૧૧૭	૭	વિવર્ત	વિવર્ત
૧૧૭	૮	પડછાયાન	પડછાયાને
૧૧૭	૧૮	સંધ્યાવંદન	સંધ્યાવંદન
૧૧૭	૨૪	થયુ	થયું
૧૧૯	૮	દંપતી	દંપતી
૧૨૮	૨૩	કર્મા	કર્મો
૧૩૦	૧	વિવર્ત	વિવર્ત
૧૩૨	૧૨	અત્માત્મૈક	અત્માત્મૈક્ય
૧૩૪	૨૦	ક્ષણ	સુદ્ધર્ત
૧૩૫	૮	તન	મન
૧૩૬	૨૨	પ્રવેશ	પ્રવેશ
૧૪૧	૨૦	પશ્ચાતાપ	પશ્ચાત્તાપ
૧૪૫	૧૪	સાધરણ	સાધારણ
૧૪૬	૧૪	અવયવોવાળો	અવયવોવાળો

૧૫૧	૧	હે રામ	હે રામ !
૧૫૩	૭	સ્થિત	સ્થિતિ
૧૫૫	૧૯	સંસક્રિત	સંસક્રત
૧૫૬	૮	જીવન્મુક્ત	જીવન્મુક્ત
૧૫૮	૬	તયાર	તૈયાર
૧૬૫	૨૪	શરલોભ	શરલોભા
૨૦૪	૨	યાય	થાય
૨૦૭	૧૬	મનુષ્યોમાં	મનુષ્યને વિષયોમાં
૨૨૫	૯	જ્ઞાનની સ્થિતિ	જ્ઞાનીની સ્થિતિ
૨૨૬	૨૩	આત્મ-	આત્મા
૨૩૩	૧૬	રાજ્ય	રાજકાર્ય
૨૩૬	૧૮	શ્લોક ૫૧-૫૬ પછી	વસિષ્ઠ બોલ્યા:-ભગવાન
		શ્લોક ૫૭ નો અર્થ રહી	ભાર્ગવ એટલું કહી આકાશ-
		ગયો છે.	માર્ગે ગયા; અને બલિએ
			પણ આ જગત ચિદાત્મક છે
			એવો નિશ્ચય કર્યો.
૨૩૭	૨૦	નિરોધ	નિરોધ કરો
૨૪૭	૮	તથી	નથી
૨૪૭	૨૪	મત્સ્યન્યાયે	માત્સ્યન્યાયે
૨૮૩	૨	નિર્દંડ	નિર્દંડ
૨૮૩	૨૨	છો !	છો ?
૨૮૪	૧૫	રહિત છે.	રહિત છે,
૨૯૦	૧૨	પ્રસંશા	પ્રશંસા
૩૨૭	૧૫	રહિત	સહિત
૩૩૪	૧,૧૪	શાન્તાતપ	શાતાતપ
૩૫૯	૬	પૂજન	પૂજન
૩૬૬	૧૧	પ્રમોદનો	પ્રમોદનો
૩૯૪	૨	રામ	રામ !
૩૯૬	૪	શવ	શય

૩૯૯	૬	અવ્યપ્રદેશ્ય	અવ્યપદેશ્ય
૪૧૦	૧	સાથે મૌનકની	સાથે સાગરમાં મૈનાકની
૪૧૨	૧૦	આપી	આવી
૪૩૪	૪	તમારા"	તમારા
૪૩૫	૧૨	ચંદ્રનો	ચંદ્રનો
૪૩૯	૫	સમત્વને	સમત્વનો
૪૪૭	૫	પધારો, પધારો	પધારો, પધારો;
૪૪૯	૨૩,૨૪	કમળનયન	કમળનયની
૪૫૦	૨૦	શુષ્ક	શુષ્ક
૪૫૫	૧	ગયાં	ગયા
૪૫૬	૮	યથાર્થ	યથાર્થ
૪૫૮	૨૧	મારા	મારાં
૪૬૪	૨૨	પ્રસંગે	પ્રસંગો
૪૭૩	૧૧	સામ્ય	સૌમ્ય
૪૮૦	૨૫	દૃષ્ટવ	દૃષ્ટવ
૪૮૩	૮	બાણુ	બાણુ
૪૯૫	૮	અનુસંધાનરૂપી	અનનુસંધાનરૂપી
૪૯૫	૨૧	વિષયોનો	વિષયોનાં
૫૦૧	૪	રામના	રામના
૫૧૧	૩	લિંગશરીની	લિંગશરીરની
૫૧૨	૧૬	આભ્યાસમાં	અભ્યાસમાં

આ ઉપરાંત પૃષ્ઠ ૧૭ અને ૧૯ને મથાળે સર્ગ પહેલાંને બદલે સર્ગ બીજો; પૃષ્ઠ ૧૦૦, ૧૦૨, ૧૦૪, ૧૦૬, ૧૦૮, ૧૧૦ અને ૧૧૨ને મથાળે સૂચિ-ઉપાખ્યાનને બદલે ઉત્પત્તિ-પ્રકરણ; પૃષ્ઠ ૧૧૯માં સર્ગ બીજાને બદલે સર્ગ ત્રીજો; પૃષ્ઠ ૧૨૧માં સર્ગ ત્રીજાને બદલે સર્ગ પાંચમો અને પૃષ્ઠ ૧૩૫માં સર્ગ સાતમાને બદલે આઠમો એમ સુધારી લેવાનું છે.

ॐ

લઘુ યોગવાસિષ્ઠ

વૈરાગ્ય પ્રકરણ

સર્ગ પહેલો

વૈરાગ્ય ઉત્પત્તિ

卐

ભૂમિ, સ્વર્ગ અને આકાશમાં (સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ શરીરના સાક્ષીરૂપે) અંદર બહાર સકળદેશવ્યાપી જે જ્ઞાનરૂપ આત્મા મને લાગે છે, તે અખંડ પ્રકાશવાળા પરમાર્થસ્વરૂપને હું નમસ્કાર કરું છું. (૧) “ હું બંધનમાં છું અને તે બંધનમાંથી હું મુક્ત થાઉં ” એવો જેણે નિશ્ચય કર્યો છે, તથા જે અત્યંત અજ્ઞાની નથી તેમ જ જે બ્રહ્મવિદ્ નથી તેને આ શાસ્ત્ર શ્રવણ કરવાનો અધિકાર છે. (૨)

(બ્રહ્માનંદનો આસ્વાદ લેવા માટે) એકાન્તમાં બેઠેલા સર્વદર્શી ગુરુ વાદ્મીકિને ભરદ્વાજે પ્રણામ કરી મધુર વાણીથી

પૂછ્યું. (૩) “ શ્રી રામે (જીવન્મુક્ત દશા પામીને) આ સંસારસંકટમાં કેવી રીતે વ્યવહાર કર્યો તે જાણવાની મને ઇચ્છા છે. તે મને દયા કરીને કહો.” (૪)

વાલ્મીકિ બોલ્યા:—“હે વત્સ ભરદ્વાજ ! તમારો પ્રશ્ન ઉત્તમ છે. તમે શ્રવણના અધિકારી છો, એટલે જે સાંભળવાથી તમારો અજ્ઞાનરૂપી મળ દૂર થશે તે હું તમને કહું છું.” (૫)

આકાશની ક્યામતા જેવા જગત સંબંધી ભ્રમનું ફરીથી ભ્રમનાશનો ઉપાય સ્મરણ ન થવું એજ તેનું વિસ્મરણ છે, અને ભ્રમ નાશ કરવાનો એ જ ઉત્તમ ઉપાય છે એમ માફ માનવું છે. (૬) હે સાધો ! નામરૂપે જે દેખાય છે તે મિથ્યા છે એવા બોધ વડે જે મનમાંથી દૃશ્ય વસ્તુ ભૂંસાઈ જાય તો પરમાનંદ આપનાર મોક્ષ મળે છે. (૭) નહિતર (બહિર્મુખતાને કારણે) શાસ્ત્રોની ખાઈમાં ગોથાં ખાનાર આપ જેવા બ્રહ્મ ન જાણનારને સેંકડો કલ્પો સુધી પણ તે આનંદનો લાભ મળી શકતો નથી. (૮) વાસનાઓના સંપૂર્ણ ઉત્તમ ત્યાગને સાધુ પુરુષો મોક્ષ કહે છે, અને તે જ મોક્ષનો નિર્મળ ઉપાય છે. (૯) શુદ્ધ વાસના અને મલિન વાસના એમ વાસના બે પ્રકારની છે. મલિન વાસના જન્મનો હેતુ છે અને શુદ્ધ વાસના જન્મનો નાશ કરે છે. (૧૦) જે વાસના અજ્ઞાનથી સુદૃઢ થએલી છે, જે ભારે અહંકારવાળી છે તથા પુનર્જન્મરૂપી ક્ષણ આપનાર છે તે વાસના મલિન છે એમ વિદ્વાનો કહે છે. (૧૧) ભૂંજેલાં ખીજની પેટે જેમાંથી પુનર્જન્મનાં અંકુર ફૂટતાં નથી, જે વાસના વર્તમાન દેહ પૂરતી જ હોય છે અને

જેથી પરબ્રહ્મ જાણવામાં આવે છે તે વાસના શુદ્ધ કહેવાય છે. (૧૨) જેઓ મહાબુદ્ધિમાન છે, જેઓની વાસના શુદ્ધ છે અને જેઓએ આત્માનો અપરોક્ષ અનુભવ કીધો છે એવા પુરુષો જન્મરૂપી અનર્થથી મુક્ત થાય છે અને તેઓ જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. (૧૩)

હવે જે પ્રકારે મહાબુદ્ધિશાળી રામચંદ્રે જીવન્મુક્તિ પદ મેળવ્યું તે તમારા જરા-મરણની શાન્તિ અર્થે કહું છું, તે સાંભળો. (૧૪) ગુરુને ઘેર વિદ્યાધ્યયન કરી કમળનયન રામ પોતાને ઘેર આવ્યા અને ત્યાં નિર્ભયપણે અનેક લીલાઓમાં દિવસો પસાર કરવા લાગ્યા. (૧૫) થોડો સમય વીત્યા બાદ એક વખતે તીર્થો, અને પુણ્યાશ્રમો જોવાની રામને અત્યંત ઉત્કંઠા થઈ. (૧૬) એવો વિચાર કરી રામ પોતાના પિતા પાસે આવ્યા, અને હંસ જેમ કેસરવાળાં બે નવીન કમળો ગ્રહણ કરે, તેમ રામ પિતાના નખરૂપી કેસરવાળાં બે ચરણોનો સ્પર્શ કરી બોલ્યા.” (૧૭)

શ્રી રામ બોલ્યા—“હે તાત ! હે નાથ ! તીર્થો, દેવાલયો, વનો અને ક્ષેત્રો જોવાની મને ઉત્કંઠા થઈ શ્રી રામની યાત્રા છે, માટે આપ મારી આ પ્રથમ માગણીને માન્ય રાખો. (૧૮) હે રાજા ! આ જગતમાં એવો કોઈ યાત્રક નથી કે જેને આપે ન સત્કાર્યો હોય.” (૧૯) આ પ્રમાણે રામે દશરથને પ્રાર્થના કરી એટલે રાજાએ તે વખતે વસિષ્ઠની સાથે વિચાર કરી રામની પ્રથમ માગણી હોવાને કારણે તેને યાત્રાએ જવાની રજા આપી. (૨૦)

શુભ નક્ષત્રમાં એક દિવસ બન્ને ભાઈઓ સહિત રામ

તીર્થયાત્રા માટે તૈયાર થઈને ઘેરથી નીકળ્યા. (૨૧) પોતાના કોશલ દેશમાંથી નીકળીને માર્ગમાં સ્નાન, દાન, જપ અને ધ્યાન કરતા, અને જુદા જુદા આશ્રમો, સીમાડાનાં અરણ્યો અને સમુદ્ર પાસેના દેશો જોયા. (૨૨-૨૩) દેવતાઓ, કિન્નરો અને મનુષ્યોમાં સન્માન પામેલા શ્રી રામે આખી પૃથ્વી જોઈ અને દિશાઓમાં પરિભ્રમણ કરીને મહાદેવ જેમ પોતાના લોકમાં જાય, તેમ રઘુનંદન પણ દિશાઓમાં વિહાર કરી પાછા અયોધ્યામાં પધાર્યા. (૨૪) નગરજનોએ રામને પુષ્પથી વધાવ્યા અને શ્રીમાન જયંત જેમ સ્વર્ગમાં દાખલ થાય તેવી રીતે તેઓએ પોતાના ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો. (૨૫)

ત્યાર પછી જુદા જુદા દેશોના રીતરિવાજ સંબંધી વર્ણન કરતાં રામ સુખેથી ઘેર રહ્યા. (૨૬)

શ્રીરામનો દૈનિક ક્રમ રામ પ્રાતઃકાળમાં ઊઠતા અને શાસ્ત્રોક્ત વિધિપુરઃસર સંધ્યાવંદન કર્યા બાદ ઇન્દ્ર સમાન પોતાના પિતાને સભામાં મળવા જતા. (૨૭) ત્યાં વસિષ્ઠાદિ મુનિઓ સાથે નાના પ્રકારની જ્ઞાનપૂર્ણ કથા વાર્તાઓમાં રામ દિવસનો ચોથો ભાગ ગાળતા, અને પછી પિતાની આજ્ઞા લઈ મૃગયા કરવા મોટી સેના સાથે વરાહ અને પાડાઓથી ભરપૂર વનમાં જતા હતા; (૨૮-૨૯) ત્યાંથી પાછા આવી સ્નાનાદિક વિધિથી પરવારીને મિત્રો તથા બંધુઓ સાથે ભોજન કરતા અને તેમની સાથે રાત્રિ પસાર કરતા. (૩૦) આ પ્રમાણે તીર્થયાત્રામાંથી પાછા ફર્યા બાદ પોતાના બંધુઓ સાથે રામ પિતાને ઘેર બહુધા આવી રીતે રહ્યા. (૩૧) નૃપતિઓને યોગ્ય વ્યવહાર કરવાથી મનોહર, સજ્જન

પુરુષોતા મનમાં ચાંદનીની પેઠે આનંદ ઉત્પન્ન કરનાર અને
જરતા અમૃતરસ સમાન મનોહર આચરણ કરીને નિષ્પાપ
રામ દિવસો નિર્ગમન કરતા હતા. (૩૨)

શ્રી રામચંદ્રજી લગભગ સોળ વર્ષના થયા ત્યારે શરદ્
ઋતુમાં જેમ નિર્મળ સરોવર સૂકાવા લાગે
રામનો વૈરાગ્ય તેમ સૂકાવા લાગ્યા. (૩૩) જેમાં ભ્રમરોની
પંક્તિ બેઠી હોય અને જેની પાંખડીઓ પાકીને ઉઘડી ગઈ
હોય, એવું ધોળું કંમળ જેમ ફીકું પડી જાય, તેમ વિશાળાક્ષ
શ્રી રામનું મુખારવિન્દ પણ દિવસે દિવસે ફીકું પડતું ગયું
(૩૪) ગાલે હાથ દઈ પદ્માસન વાળીને શ્રી રામ બેઠા રહેતા
અને ચિન્તાતુર થઈને કંઈ પણ વ્યવહાર કર્યો વિના ચુપ બેઠા
રહેતા. (૩૫) અત્યંત બેદ અને ચિંતા વડે તેમનાં અંગે કૃશ
થયાં અને ચિત્રનાં પૂતળાં પેઠે કોઈ સાથે પણ વાતચિત ન કર-
તા. (૩૬) મલાન મુખારવિન્દવાળા રામને વારંવાર સેવકજનો
વિનંતિ કરતા ત્યારે બેદથી દૈનિક વ્યવહાર કરતા. (૩૭)
રામને બોળે બેસાડી વારંવાર દશરથ રાજા પ્રેમથી પૂછતા કે,
“ હે પુત્ર ! તને કંઈ ગાઢ ચિંતા અકળાવે છે ? ” ત્યારે
રાજીવલોચન રામ જવાબ આપતા કે, “ મને કંઈ દુઃખ
નથી. ” અને પછી શાન્ત થઈ જતા. (૩૮-૩૯)

આજ વખતે પ્રખ્યાત મહર્ષિ વિશ્વામિત્ર અયોધ્યાપતિ
દશરથને મળવા ત્યાં આવ્યા. (૪૦) તેજસ્વી
વિશ્વામિત્રનું આગમન વિશ્વામિત્રને બોધ રાજા દશરથે પ્રસન્ન મુખે
તેમને સુવર્ણાસને બેસાડીને તેમની પૂજા
કરી. (૪૧) અને પછી ધીમાન્ વિશ્વામિત્રને અર્ધ્ય, પાદ્ય, ગાયે

વગેરે અપંગ્લુ કર્યાં. (૪૨) વિશ્વામિત્રની આ પ્રમાણે વિધિવત્ પૂજા કરીને પ્રીતાત્મા નૃપતિએ હાથ જોડીને આ પ્રમાણે કહ્યું: (૪૩) “ હે સાધો ! જેમ કમળો સૂર્યનાં આગમનથી આનંદ પામેછે, તેમ આપના અણુચિંતવ્યા આગમનથી હું અનુગ્રહીત થયો છું. (૪૪) હે મુનિ ! આપનાં દર્શનથી મને અનાદિ, અખંડ અને અવિનાશી પ્રહાસુખનો અનુભવ થયો છે. (૪૫) જેવી રીતે અમૃતની પ્રાપ્તિથી મનુષ્યને આનંદ થાય છે, દુષ્કાળમાં વર્ષાદિના આગમનથી આનંદ થાય છે અને આંધળાને ચક્ષુ મળવાથી આનંદ થાય છે તેમ આપના આગમનથી મને આનંદ થાય છે. (૪૬) જેમ મરી ગયેલ મનુષ્ય આકાશ-માર્ગે પાછો આવે અને સંબંધીઓને હર્ષ થાય તેમ આપનું આગમન મને આનંદ આપે છે. આપ ભલે પધાર્યા. (૪૭) આપની પરમ ઇચ્છા શું છે ? હું આપનું શું કાર્ય કરું ? હે વિપ્ર ! આપ પરમ ધાર્મિક તીર્થંકરે મારે ત્યાં પધાર્યા છો. (૪૮) જેવી રીતે ગંગાસ્નાનથી પ્રીતિ થાય તેમ આપનાં દર્શનથી થએલ પ્રીતિ મારા અંતઃકરણને શીતળ કરે છે. (૪૯) હે પ્રહાન ! આપ ઇચ્છા, ભય અને ક્રોધથી રહિત છો, આપ રાગ વિનાના છો, નિરામય છો; આપ મારે ત્યાં પધાર્યા એથી મને આશ્ચર્ય થાય છે. (૫૦) જે કાર્ય અને જે પ્રયોજન માટે આપ પધાર્યા છો તે થયું જ છે એમ સમજો, કારણ કે આપને માટે મને બહુ માન છે. ” (૫૧)

રાજશ્રેષ્ઠદશરથનાં આ અદ્ભુત અને વિસ્તારવાળાં વચન સાંભળી રોમાંચિત થઈ તેજસ્વી વિશ્વવિપ્ર આ પ્રમાણે બોલ્યા: (૫૨) “ હે રાજશાહુલ ! મહાન વંશમાં ઉત્પન્ન થએલ અને

વસિષ્ઠને વશ રહેનાર તમારૂં આ વચન તમને યોગ્ય છે. (૫૩) હે પુરુષર્ષભ ! જ્ઞાન-નિષ્ઠાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવા માટે હું હમણાં નિયમ પાળું છું, તેમાં ભયંકર રાક્ષસો મને વિધન કરે છે. (૫૪) રક્ષણ માટે આવેલા અને દુઃખિત થયેલ મારું રક્ષણ કરવાને તમે યોગ્ય છો; તમારે વ્યાઘ્રસમાન ગર્વિષ્ઠ શ્રીમાન્ પુત્ર છે. (૫૫) પરાક્રમમાં મહેન્દ્ર જેવા તે રામ રાક્ષસોનો નાશ કરનાર છે, સત્ય પરાક્રમવાળા છે, એવા શિખાધારી જ્યેષ્ઠ પુત્ર રામ તમે મને આપો. મારા દિવ્ય તેજ વડે રક્ષાયેલા રામ લડાઈમાં દુષ્ટ રાક્ષસોનો નાશ કરવા શક્ત થશે. તમારે પુત્ર ઉપર અતિ સ્નેહ રાખવો યોગ્ય નથી. (૫૬-૫૮) આ જગતમાં મહાત્માઓને ન દેવા જેવું કંઈ નથી. હું પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે રાક્ષસોને હણાયલાજ બાણો. સંદેહવાળાં કાર્યોમાં અમારી પ્રવૃત્તિ હોયજ નહિ. (૫૯) મહાતેજસ્વી વસિષ્ઠ, હું અને બીજા દીર્ઘદર્શીઓ મહાત્મા રામને પરમાત્મરૂપે જ બાણીએ છીએ. (૬૦) ધર્મ, યશ અને મહત્તા તમારા મનમાં હોય તો તમારો પ્રિય પુત્ર મને આપો.” (૬૦) આવું ધર્મ અને અર્થવાળું વચન કહીને મહા તેજસ્વી મુનીશ્વર ધર્માત્મા વિશ્વમિત્ર ચુપ થઈ ગયા. (૬૨)

રાજશ્રેષ્ઠ દશરથે વિશ્વમિત્રનું આ ભાષણ સાંભળ્યું, અને એક ક્ષણ નિશ્ચેષ્ટ બેસી રહ્યા, અને પછી બોલ્યા: (૬૩) “હે મુનિ ! કમળનયન રામને પૂરાં સોળ વર્ષ પણ નથી થયાં, અને રાક્ષસો સાથે લડવાને તે લાયક નથી એમ હું માનું છું. (૬૪) માંસાહારી રાક્ષસો સાથે લડવાને મારી અક્ષૌહિણી સેના સાથે હું તૈયાર છું. (૬૫) રામ બાળક છે, યુદ્ધમાં

બળાબળની તેને બબર નથી, અને અંતઃપુર સિવાય બીજી કોઈ રણબૂમિ તેણે જોઈ નથી. (૬૬) હે કૌશિક ! મારા જન્મથી નવ હજાર વર્ષ પછી ઘણાં દુઃખને અન્તે મને ચાર પુત્રો થયા છે (૬૭) બધા લાઈઓમાં રાજવલ્લભ રામ મુખ્ય છે, અને તેના વિના બીજા ત્રણ લાઈઓ જીવી નહિ શકે. (૬૮) આપ રામને રાક્ષસો સાથે યુદ્ધ કરવા લઈ જશો તો પુત્રના વિયોગે હું જરૂર તરત મરી જઈશ એમ આપ સમજજો. (૬૯) તદુપરાંત, જો રાવણ કંઈ વિઘ્ન કરે તો હું પણ તે દુરાત્માની સામે થવા અશક્ત છું. (૭૦) કોઈ વખતે કાળની ગતિથી પ્રાણીઓમાં મહાપરાક્રમ તથા વિભૂતિઓનો ઉદય થાય છે અને કોઈ વેળા તે અસ્ત પામે છે. (૭૧) આ વખતે રાવણાદિ શત્રુઓની સામે થવા અમે અસમર્થ છીએ એવો વિધિનો નિશ્ચય છે. (૭૨) આ વખત જુદો છે, કારણ કે તેણે સજ્જનોને પણ નિર્બળ કરી નાંખ્યા છે. રામ પણ અત્યારે દુઃખી થઈ ગયા છે અને વૃદ્ધાવસ્થાની પેઠે જર્જરિત થઈ ગયા છે. ” (૭૩)

રાજાનાં આવાં પર્યાકુળ વચનો સાંભળી વિશ્વામિત્રે ક્રોધથી તેને કહ્યું : “ હું કાર્ય કરીશ એવા પ્રકારનું વચન આપીને હવે પ્રતિજ્ઞા તોડવા ઇચ્છો છો, તેથી તમે સિંહ ધઇને મૃગ થવાની ઇચ્છા રાખો છો. (૭૪-૭૫) હે કાકુત્સ્થ ! જો તમે મારું કાર્ય કરવા અશક્ત હો તો હું જેમ આવ્યો તેમ પાછો જઈશ. પ્રતિજ્ઞા ભંગ કરીને સગાંઓ સહિત તમે સુખી થાઓ. ” (૭૬)

આમ મહાત્મા વિશ્વામિત્ર ગુસ્સે થયા તેથી આખી

પૃથ્વી કંપી ઉઠી અને દેવતાઓ પણ ભય પામ્યા. (૭૭) જગતના મિત્ર મહામુનિ વિશ્વામિત્રને ગુસ્સે થયેલ જોઈને ધૃતિમાન, સારાં વૃત્તો આચરનાર તથા બુદ્ધિશાળી વસિષ્ઠ બોલ્યા: (૭૮) “ઈક્ષ્વાકુવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલ તમે દશરથ પણ જો પ્રતિજ્ઞાપાલન નહિ કરો તો બીજા કોણ પાલન કરશે ? (૭૯) તમારા જેવાઓના વ્યવહાર અનુસાર બીજાં મનુષ્યો પણ મર્યાદાનો ભંગ કરતાં નથી. માટે તમારે તે મર્યાદાનો ત્યાગ ન કરવો જોઈએ. (૮૦) રામ અસ્ત્રવિદ્યા જાણતા હોય કે ન જાણતા હોય, તો પણ જેમ ગરુડે રક્ષણ કરેલ અમૃત બીજા લઈ શક્યા ન હતા, તેમ આ પુરુષોમાં સિંહ જેવા વિશ્વામિત્રના રક્ષણ હેઠળ રામને રાક્ષસો હરાવી શકશે નહિ. ” (૮૧)

વાલ્મીકિ બોલ્યા:—“વસિષ્ઠે આમ કહ્યું એટલે રાજાએ ‘ રામ ક્યાં છે, કેમ છે ? ’ વગેરે પ્રશ્નો રામના પરિજનોને પૂછ્યા. (૮૨) ત્યારે રામના પરિજનોએ કહ્યું :—“વિપ્રો સાથે તીર્થયાત્રા કરી આવ્યા ત્યારથી જ કમળનયન રામ ખિન્ન રહ્યા કરે છે. (૮૩) પોતાના નિત્યના વ્યવહાર કરવા વિનવીએ તો પણ કરમાયલે મુખે તેઓ કોઈ વખત કરે છે અથવા કોઈક વખત નથી કરતા. ‘ સંપત્તિનું શું પ્રયોજન ? વિપત્તિનું શું પ્રયોજન ? ઘરનું શું કામ ? મનો-રથ શા કામના છે ? એ બધું મિથ્યા છે; ’ આમ કહી તે શાન્ત એકલા બેસી રહે છે. (૮૫) હે રાજા ! વસ્ત્ર, જળ-પાન, ભોજન, દાન વગેરે તણ દઈને સંન્યાસધર્મ પાળનાર તપસ્વીઓને તે અનુસરે છે. (૮૬) તેઓ અભિમાન કરતા

નથી, રાજ્યની અભિલાષા પણ સેવતા નથી, તથા સુખ-
 દુઃખાદિ વૃત્તિઓમાં પણ હર્ષ કે વિષાદ પામતા નથી. (૮૭)
 ‘ જે નિર્વાણ પદ અનાયાસે મળે તે ન મેળવતાં બાહ્ય પ્રવૃ-
 ત્તિમાં આટલાં વર્ષો ગુમાવ્યાં; ’ એમ વારંવાર મધુર રીતે
 તેઓ ગાયા કરે છે. (૮૮) જ્યારે કોઈ અર્થી ધન માગવા
 આવે ત્યારે દુઃખનાં મુખ્ય કારણ ધનની તું શા માટે ઇચ્છા
 કરે છે એવો ઉપદેશ આપી તેને સર્વસ્વ આપી દે છે. (૮૯)
 એવા વિચાર તથા વર્તનવાળા રામ માટે અમારે શું કરવું
 તે અમે જાણી શકતા નથી. આપ જ અમારો આધાર છો.
 (૯૦) આ પૃથ્વી ઉપર એવો બળવાન પુરુષ કોણ છે જે
 રામને પ્રાકૃત વ્યવહારમાં યોજવા સમર્થ હોય ? ” (૯૧)

વિશ્વામિત્ર બોલ્યા:-“જે એમ છે તો જેમ હરણનું ટોળું
 પોતાના નાયકને તરત લાવે તેમ મહાબુદ્ધિશાળી રામને
 તમે અહિં લાવો. (૯૨) રઘુપતિ રામનો આ મોહ આપત્તિ
 કે રાગમાંથી ઉદ્ભવ્યો નથી, પણ વિવેક અને વૈરાગ્યમાંથી
 એનો ઉદ્ભવ થયો છે. તે મોહ નથી, પણ પરમાનંદ આપ-
 નાર જ્ઞાન છે. (૯૩) એ મોહ ચુકિતથી દૂર થશે એટલે
 અમારી માફક રઘુનંદન રામ પરમ વિશ્રાન્તિ પામશે. (૯૪)
 મનમાં પરિપૂર્ણ થઈ પોતાને યોગ્ય વ્યવહારની અખંડિત
 પરંપરાનું પાલન કરશે. ” (૯૫)

આમ મુનિ કહેતા હતા ત્યારે રાજવલોચન રામચંદ્રજી
 પિતાને વંદન કરવા ત્યાં પધાર્યા. (૯૬) પ્રથમ પિતાને પગે
 લાગ્યા, પછી વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્રને તેમણે વંદન કર્યું, અને
 ત્યારબાદ વિપ્ર, બંધુ, વડીલ વગેરેને અનુક્રમે રામ પગે લાગ્યા.

(૯૭) પછી રાજાઓએ કરેલા પ્રણામોને સ્નેહદષ્ટિથી, જરા નમાવેલ મસ્તકથા કે કયાંક મધુર વાણીથી સ્વીકારવા લાગ્યા. (૯૮) રાજાઓ ખોળામાં બેસવાનું રામને કહ્યું, પણ તેમ ન કરતાં ભૂમિ ઉપર પરિજનોએ પાથરેલ આસન પર રામ બિરાજ્યા. (૯૯)

દશરથ બોલ્યા-“ હે પુત્ર ! તમે વિવેક પ્રાપ્ત કર્યો છે, કહ્યાણુનું તમે પાત્ર છો, તો જડની માફક જીર્ણ બુદ્ધિથી તમારા આત્માને બેઠ પમાડો નહિ. (૧૦૦) વૃદ્ધો, વિપ્રો અને ગુરુઓનાં વચનોનું પાલન કરીને તમારા જેવાઓ પુણ્ય-પદ પામે છે, નહિ કે મોહ પાછળ દોડીને. (૧૦૧) હે પુત્ર ! જ્યાં સુધી મોહનો પ્રચાર થતો નથી ત્યાં સુધી આપત્તિઓ દૂર રહે છે. ” (૧૦૨)

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-“હે મહાબાહો ! તમે શૂર છો, તયા આ વિષયોરૂપી શત્રુઓ જે અનેક કષ્ટોથી નાશ પામે છે અને જે દુઃખની પરંપરાને ઉત્પન્ન કરે છે તેના ઉપર તમે વિજય મેળવ્યો છે. (૧૦૩) છતાં પણ અજ્ઞાનીઓને યોગ્ય જડતા-વાળા અને ઘણાં મોજાંથી ભરપૂર મોહરૂપી સમુદ્રમાં અગ્રહ-વિદ્ન પુરૂષની પેઠે તમે શા માટે દૂભી ગયા છો ? ” (૧૦૪)

વિશ્વામિત્ર બોલ્યા-“ ઉઠરો જેમ ઘરનો નાશ કરી નાંખે છે, તેમ મનને પીડા આપનાર ચિંતાઓ તમારા મનનો નાશ કરી નાંખશે. તે ચિંતાઓ શા કારણથી થયેલ છે, કઇ છે અને કેટલી છે ? (૧૦૫) હે નિષ્પાપ રામ ! તમારા મનમાં જે હોય તે કહો. તમને જે ઇચ્છિત વસ્તુ હશે તે મળશે, અને તેથી ફરીથી ચિંતાઓ તમારા મનને ખલેલ પહોંચા-

ડશે નહિ. ” (૧૦૬)

વાલ્મીકિ કહે છે:-“આ રીતે જેના તાત્પર્યમાં યોગ્ય વિષયોનો ખુલાસો કરવામાં આવ્યો હતો એવું સુમતિ વિશ્વામિત્રનું વચન સાંભળી રામે પોતાનું ઇષ્ટ થશે એવું અનુમાન કર્યું અને મેઘગજના સાંભળી મોર ખેદનો ત્યાગ કરે તેમ રામે ખેદનો ત્યાગ કર્યો.” (૧૦૭)

ૐ

સર્ગ બીજો

જગતના દોષોનું કારણ

વાલ્મીકિ બોલ્યા:-“મુનિશ્રેષ્ઠ વિશ્વામિત્રે એમ પૂછ્યું એટલે શાન્તચિત્ત રામે આ પ્રમાણે ગંભીર અને પરિપૂર્ણ વચનો કહ્યાં.” (૧)

શ્રી રામ બોલ્યા:-“હિલગવન્ ! આપે મને પૂછ્યું તે હવે હું અસંછતાં કહું છું; સાધુ પુરુષોનાં વચનોની કોણ અવગણના કરે ! (૨) મારા પિતાને ઘેર હું જન્મ્યો, મોટો થયો

વિદ્યા મેળવી અને રહ્યો. (૩) હે મુનિનાયક ! સદાચારવાળું વર્તન રાખીને તીર્થયાત્રા માટે સમુદ્ર પર્વત આગી પૃથ્વી ક્યેં (૪) આ કાળ હરમ્યાન મારા મનમાં આવેા વિચાર ઉત્પન્ન થયેા અને તેણે સંસાર ઉપરથી મારી આસ્થા ઉઠાડી દીધી. (૫) આ સંસારસંસ્થિતિમાં શું સુખ છે ? મૃત્યુ માટે મનુષ્યેા જન્મે છે, અને જન્મવા માટે તેઓ મરણ પામે છે. (૬) સ્થાવર જંગમ વસ્તુઓથી થતા ઐશ્વર્યના કારણરૂપ સર્વે પદાર્થો અસ્થિર છે, બધી આપત્તિનું સ્થાન છે અને પાપના કારણરૂપ છે. (૭) તે લોગ્ય પદાર્થો લોઢાના સળીઆ માફક એક બીજાથી જૂદા છે, છતાં કેવળ પોતાના મનની કલ્પના વડે જ પરસ્પર સંબંધ રાખનારા છે. (૮) રાજ્યનું મારે શું કામ છે ? વેલવેા શું કામના છે ? હું કોણ ? શા માટે હું આવ્યેા ? જે વસ્તુ મિથ્યા છે તે મિથ્યા જ રહેશે. તે મિથ્યા વસ્તુથી કેને શું મળ્યું છે ? (૯) હે બ્રહ્મન ! આમ વિચાર કરતાં જેમ મુસાફરને નિર્જળ ભૂમિમાં અરુચિ ઉત્પન્ન થાય તેમ મને સર્વે વસ્તુઓ ઉપર અરુચિ ઉત્પન્ન થઈ છે. (૧૦) જ્ઞાનું ઝાડ જેમ પોતાના કોટરમાં રહેલ તીક્ષ્ણ અગ્નિ વડે બળ્યા કરે છે તેમ હું પણ આ દુઃખ કેમ શાન્ત પામે એ ચિંતામાં તપ્યા કરું છું (૧૧) મારું હૃદય સંસારના દુઃખ રૂપી પત્થરોથી ભરાઇ ગયું છે, તો પણ કુટુંબીજનોની બીકથી હું રડતો નથી. (૧૨)

પુષ્કળ છોકરાંવાળી સ્ત્રીઓનાં ઘર જેમ મનુષ્યને દુઃખ-
 ધન અને નિન્દા દાયી થઈ પડે છે તેમ ચિંતાના ઢગરૂપી
 ચક્રોવાળું ધન મને આનંદ આપતું

નથી. (૧૩) હે મુનિ ! લક્ષ્મી આ સંસારમાં મોહ ઉપજાવનાર છે, અને સુખ આપનાર નથી. (૧૪) રાજાના સ્વભાવ જેવી અવિવેકી લક્ષ્મી દુઃસાધ્ય છે અને ગુણ અવગુણના વિચાર કર્યા વિના સજ્જન કે દુર્જનનો તે આસરો લે છે. (૧૫) જેમ દૂધ સર્પના વિષને વધારે છે તેમ તે તે કર્મોના વેગને લક્ષ્મીના દોષ વધારે છે. (૧૬) જ્યાં સુધી ઠંડીને પવને તીક્ષ્ણ નથી કરી ત્યાં સુધી તે ઠંડીનો સ્પર્શ શીતળ અને મૃદુ લાગે છે, તેમ લક્ષ્મીએ જ્યાં સુધી મનુષ્યને કર્કશ નથી બનાવ્યો, ત્યાં સુધી તેનો સંપર્ક પોતાનાં અને પારકાંને સુખકર લાગે છે. (૧૭) ધૂળની મૂઠીથી જેમ રત્નો મલિન થઈ જાય છે, તેમ લક્ષ્મી વડે પંડિત, શૂરવીર, કૃતજ્ઞ, ડાહ્યા અને કેમળ પુરુષો પણ મલિન થઈ જાય છે. (૧૮) ધનવાન છતાં જગતમાં ન નિંદાએલા, શૂર છતાં પણ ખડાઈ ન કરનાર અને સામર્થ્ય હોવા છતાં પણ સમાન દષ્ટિવાળા—આ ત્રણ પ્રકારના મનુષ્યો દુર્લભ છે. (૧૯) કૂવા કે વાવમાં ઉત્પન્ન થએલી અને ઘણા સર્પોથી વીંટળાયેલ પુષ્પની સુંદર લતા જેમ મનની ચિત્તવૃત્તિને આકર્ષે છે, સાહસ કરવાથી મળે છે અને ક્ષણિક છે, તેમ લક્ષ્મી પણ મનોહર હોવાથી ચિત્તવૃત્તિને આકર્ષે છે, ખળ તથા દુષ્ટ પુરુષોથી વીંટળાયેલ હોય છે, નીચતાથી મળે છે અને ક્ષણભંશુર છે. (૨૦)

મનુષ્યનું આયુષ્ય પાંદડાંના ખૂણાની ટોચ પર વળગેલ જળ-ખિન્ડુની માફક ક્ષણિક ટકે તેવું છે. તે આયુર્નિન્દા ઉન્મત્તની પેઠે આચિંતું શરીરનો ત્યાગ કરી આલ્યું જાય છે. (૨૧) જેઓનાં મન વિષયસર્પોના સંગથી શિ-

થિલ થઈ ગયાં છે અને જેઓને આત્મસ્વરૂપનો વિવેક થયો નથી તેવા પુરુષોનું જીવન કેવળ પરિશ્રમનું કારણ થઈ પડે છે. (૨૨) હે મુનિ ! આ પરિચિછન્ન દેહજ આત્મા છે એવો અમે સ્થિર નિશ્ચય કરી બેઠા છીએ, તેથી જગતરૂપી વાદળાંની વિજળીના સમૂહ જેવું જીવન અમને સુખ આપતું નથી. (૨૩) પવનને વીંટી શકાય, આકાશને ખંડિત કરી શકાય, મોઝાંઓને એક સાથે ખાંધી શકાય, પણ આયુષ્યમાં આસ્થા રાખી ન શકાય. (૨૪) શરદ્રુત્તનું વાદળાં પેઠે આયુષ્ય અદ્ય છે, તેલ વિનાના દીપક માફક નાશવંત છે અને જળતરંગની પેઠે ચંચળ છે. તે ગયુંજ એવું જોવામાં આવે છે. (૨૫) જેનું મન બ્રહ્મમાં વિશ્રામ પામ્યું નથી, અને જે વ્યર્થ આયુષ્ય લાંબાવવા માગે છે, તે મૂઠ મનુષ્ય, ખચ્ચરી જેમ ગર્ભ ધારણ કરવાથી દુઃખ પામે છે તેમ દુઃખી જ થાય છે. (૨૬) જે જીવનથી પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય અને જેનાથી ફરી શોક કરવો ન પડે, તથા જે પરમ નિવૃત્તિનું સ્થાન છે, તેજ ખરું જીવન કહેવાય છે. (૨૭) વૃક્ષો પણ જીવે છે, પશુ પક્ષીઓ પણ જીવન ગુજારે છે, પરંતુ જેનું મન બ્રહ્મજ્ઞાન વડે ખાધ પામી ગયું છે, તેજ ખરેખર જીવે છે. (૨૮) આ જગતમાં જેઓ ફરીથી જન્મ લેતા થથી, એવા સાધુ જીવન ગાળનાર પુરુષોનો જ જન્મ સાર્થક ગણાય. ખાકીના પુરુષોને ઘરડા ગધેડા જેવા વ્યર્થ જીવન ગાળનાર સમજવા. (૨૯) અવિવેકી પુરુષને શાસ્ત્ર બોળરૂપ થઈ પડે છે, સંસારમાં રાગ રાખનારાઓને જ્ઞાન ભારરૂપ થઈ પડે છે, વ્યગ્ર પુરુષને મન ભારરૂપ થઈ પડે છે અને આત્માના સ્વરૂપને ન જાણનારને શરીર

બોજરૂપ થઈ પડે છે. (૩૦) ભાર ઉપાડનાર મજૂરને જેમ બોજો હુઝા આપનાર થઈ પડે છે, તેમ હુબ્ત બુદ્ધિવાળાને રૂપ, આયુષ્ય, મન, બુદ્ધિ, અહંકાર અને સ્થિર ચેષ્ટા, એ બધું હુઝા આપનાર નીવડે છે. (૩૧) સજ્જન પુરુષ જેમ થોડા દહાડામાંજ હુજાને બોળખી કાઢી અનાદર સાથે તેને કાઢી મૂકે છે, તેમજ યૌવન પણ થોડાદિવસમાં શરીરને બોળખી કાઢી અનાદરપૂર્વક તેનો ત્યાગ કરે છે. (૩૨) નિત્ય જીવન-મુક્તિરૂપી સ્થિર સુખથી રહિત, ગુણ વિનાનું અને મરણના પાત્રરૂપ આ આયુષ્ય જેવું અસાર છે, તેવી બીજી કોઈ વસ્તુ જગતમાં ગુણરહિત નથી. (૩૩)

અહંકારરૂપી હુબ્ત શત્રુથી હું ભય પામું છું. તે અજ્ઞા-
 નતાથી વ્યર્થ જ ઉત્પન્ન થયો છે, વ્યર્થ
 અહંકારગિન્દા વધે છે અને તેનું સ્વરૂપ પણ વૃથા છે.
 (૩૪) અહંકારથી જ આપત્તિઓ આવે છે, અહંકારથી જ હુબ્ત મનની પીડાઓ આવે છે અને વાંછનાઓનું કારણ પણ અહંકાર જ છે; અહંકારથી વધારે બળવાન હુશ્મન બીજો કોઈ નથી. (૩૫) ચિરકાળના પરમ હુશ્મન અહંકારને લીધે હું કંઈ ખાતો નથી, પીતો નથી, તો પછી ભોગો તો કેમ જ ભોગવું ? (૩૬) અહંકારને વશ થઈ મેં જે જે ભોગવ્યું, લીધું કે કયું તે સર્વે મિથ્યા છે, અવસ્તુ છે. અહંકારરહિતપણુ એજ પરમાર્થ વસ્તુ છે. (૩૭) હે બ્રહ્મન્ ! જ્યાં સુધી અહંકારરૂપી વાદળું પોતાનો વિસ્તાર કરે છે ત્યાં સુધી તૃણારૂપી ઇન્દ્રજવના વૃક્ષની મંજરી પણ પ્રકુલિત રહ્યા કરે છે. (૩૮) મારું વર્તન અહંકારરહિત છે, છતાં પણ મૂઢતાથી શોક વડે

હુઃખી થાઉં છું, તો હે બ્રહ્મન્ ! મારે એ બાબતમાં શું કરવું ઉચિત છે તે આપ મને કહેવા યોગ્ય છે. (૩૯) હે મહાનુભાવ ! સર્વે આપત્તિનાં સ્થાનરૂપ, ચંચળ, ઉત્તમ ગુણોથી રહિત ચોતરફથી મહાહુઃખદાયી હૃદયમાં રહેલું અહંકારરૂપી લાંછન હું યત્નપૂર્વક ધારણ કરતો નથી, માટે હવે જે કર્તવ્ય હોય તેનો આપ ઉપદેશ આપો. (૪૦)

રાગાદિ દોષો વડે શિથિલ થએલું ચંચળ મન, મહા-
મન નિન્દા ત્માઓ જે કાર્ય કરે છે તે છોડી દે છે

અને મોરપીંછાનો કટકો જેમ વાયુની અંદર ઉડ્યા કરે છે તેમ, તે વિષયોમાં ભટક્યા કરે છે. (૪૧) જેમ ગામનો કૂતરો અહિંતહિં દૂરને દૂર વ્યર્થ ભમે છે તેમ ચિત્ત અહિંતહિં ફેકટ દોડ્યા કરે છે. (૪૨) જેમ કરંડીઓ પાણીથી સંપૂર્ણ ભરાય નહિં તેમ મહાવનો ફરી આવ્યા છતાં કયાંય પણ તેને કાંઈ મળતું નથી, તે અંત પામતો નથી અને સંપૂર્ણ રીતે સફળ પણ થતો નથી. (૪૩) હે બ્રહ્મન્ ! જેની પાછળ કૂતરી ભમે છે એવો દૂર કૂતરો જેમ જીવ વિનાના જડ શબને ખાય છે તેમ જેની પાછળ તૃષ્ણારૂપી સ્ત્રી ફર્યા કરે છે એવું દૂર ચિત્ત મને અજ્ઞાનીને ખાય છે. (૪૪) ભયંકર વંટોળીઓ જેમ મધ્ય ભાગમાં પાડવા અથવા આકાશમાં ફેરવવા માટે તૃણને દૂર ખેંચી જાય છે તેમ ચિત્ત પણ મને એકાએક નરકમાં પાડવા અથવા તિર્યાગાદિમાં અવતાર આપવા દૂર લઈ જાય છે. (૪૫) કૂવાની નીચેના ભાગમાંથી બહાર આવતી અને બહારથી અંદર જતી ખરાબ દોરી જેમ લાકડાંને વળગી રહે છે તેમ નીચેથી ઉપર ચડતાં અને ઉપ-

રથી નીચે જતાં હુપ્ટ મન વડે હું પણ અંધાઈ ગયો છું (૪૬) જેમ બાળક ખોટી કલ્પનાથી ભયંકર લાગનાર અને પૂર્ણ વિચાર કરતાં મિથ્યા થઈ જનાર પોતાના જ પડછાયાને વેતાળ માની તેનાથી પકડાય છે તેમ જ મિથ્યા કલ્પના કરવાથી ઉગ્ર રૂપ ધરનાર, પરંતુ ખરો વિચાર કરવાથી મિથ્યા થઈ જનાર ચિત્તે મને પકડ્યો છે. (૪૭) હે બ્રહ્મા ! કષ્ટથી તાબે થઈ શકે તેવો મનરૂપી પિશાચ અગ્નિથી પણ વધારે સંતાપ આપનાર છે, પર્વત ઉપર ચાલવા કરતાં વધારે તકલીફ આપે છે અને વજ્રથી પણ વધારે કઠણ છે. (૪૮) હે સાધો ! ચિત્તનો નિગ્રહ એ સમુદ્રપાન કરતાં, સુમેરૂ પર્વતને ઉખેડી નાખવા કરતાં અને અગ્નિનું ભક્ષણ કરવા કરતાં પણ વધારે વિષમ છે. (૪૯) આકાશાદિ મૂળ પદાર્થોનું મૂળ કારણ ચિત્ત છે, તેમાં જ ત્રણે જગત્ સમાયેલાં છે; એ ચિત્તનો નાશ થતાં જ જગત્ રહેતું નથી. માટે પ્રયત્ન કરીને ચિત્તનો નિગ્રહ કરવો. (૫૦) પર્વતો ઉપર જેમ વન ઉગે છે તેમ ચિત્તમાંથી જ સેંકડો સુખદુઃખો ઉત્પન્ન થાય છે. વિવેકને લીધે જો ચિત્ત ક્ષીણ થાય તો સુખદુઃખનો અત્યંત નાશ જ થાય એવો મારો અભિપ્રાય છે. (૫૧)

હૃદયમાંથી ઉત્પન્ન થનારા વિવેકને ઢાંકી દેવામાં અંધારી રાત જેવી છેડા વિનાની તૃણાને લીધે જીવ-
 તૃણા નિન્દા રૂપી આકાશમાં ક્રોધાદિ દોષોરૂપી ધુવડની પંકિતઓ નજરે પડે છે. (૫૨) હું જે જે શુણ્ણની સંપત્તિ મેળવવા ઇચ્છું છું, તે તે ઇચ્છાને, નાની ઉંદરડી જેમ વીણાના તાર કાપી નાંખે તેમ, મારા તે તે શુણ્ણને તૃણા તોડી નાંખે છે.

(૫૩) સ્વસ્વરૂપને પામવાને અમારી બુદ્ધિ અસમર્થ છે, કારણ કે જેમ શકુની પક્ષી જાળમાં ફસાય છે તેમ અમે તૃણા રૂપી જાળમાં મોહ પામીએ છીએ. (૫૪) હે તાત ! તૃણારૂપી અગ્નિની જાળથી હું એવો તો બળી રહ્યો છું કે, હવે અમૃતથી પણ મારા દાહની શાન્તિ થશે કે કેમ એમાં મને શંકા છે. (૫૫) કાળી રાતની પેઠે ધીર ચેષ્ટાવાળાને પણ તૃણા બીવરાવે છે, આંખોવાળાને આંધળા કરે છે અને શાન્ત પ્રકૃતિવાળાને પણ દુઃખી કરે છે. (૫૬) વૃદ્ધ સ્ત્રીની માફક કોઈનાં ચિત્ત વશ કરવામાં અસમર્થ હોવા છતાં પણ તૃણા સજ્જન દુર્જન સર્વે મનુષ્યો પાછળ દોડ્યા કરે છે, પણ તેનો પ્રયત્ન સફળ થતો નથી. (૫૭) તૃણા વૃદ્ધ નર્તકી જેવી છે. તે નાચવામાં અસમર્થ છે, છતાં પણ ઉત્સાહ રહિત નાચે છે. (૫૮) અપણ વાંદરીની પેઠે તૃણા જઈ ન શકાય તેવાં સ્થાનો પર ફૂટે છે, તૃપ્ત થયા છતાં પણ ફળની ઇચ્છા રાખે છે અને એક ઠેકાણે લાંબો વખત ટકતી નથી. (૫૯) તૃણારૂપી હૃદયકમળમાં રહેલ ભમરી ક્ષણમાં પાતાળમાં બળ્ય છે અને જરા વારમાં આકાશમાં ઉડે છે, ક્ષણમાં દિશાઓરૂપી કુંજમાં વિહાર કરે છે. (૬૦) સંસારના બધા દોષોમાં એક તૃણા જ ચિરકાળ દુઃખ દેનાર છે. અંતઃપુરમાં રહેનારને પણ મુશ્કેલીમાં મૂકી દે છે. (૬૧) ચિન્તાઓનો ત્યાગ કરવાથી મનુષ્ય બધા દુઃખોને ત્યજી શકે છે. ચિન્તાત્યાગ એ તૃણારૂપી વિપ્રચિકા મટાડવાનો પ્રખ્યાત મંત્ર છે. (૬૨) સૂર્યનાં કિરણો જેમ કમળને તરત પ્રકુલિત કરે છે તેમ રાગનું દુઃખ, સ્ત્રી અને તૃણા ગંભીર પુરુષને પણ તત્કાળ

અધીર બનાવી દે છે. (૬૩) હે બ્રહ્માન્ ! હૃદયમાં દઢ રીતે રહેલ તૃષ્ણા જેવી તીક્ષ્ણ છે તેવી તલવારની ધાર પણ તીક્ષ્ણ નથી. વજ્રરૂપી અગ્નિ પણ એટલો તીક્ષ્ણ નથી; તેમજ તપેલા લોઢાના તણખાની જ્વાળા પણ તેટલી તીક્ષ્ણ નથી. (૬૪) મેરૂ પર્વત સમાન, શૂરવીર, ડાહ્યા અને સ્થિર પુરુષોમાં ઉત્તમ મનુષ્યને પણ આ તૃષ્ણા જરા વરમાં તૃણવત્ કરી નાંખે છે. (૬૫)

આ સંસારમાં ભીનાં આંતરડાંથી તથા નાડીઓથી ભરપૂર વિકારવાળો સંતાપ આપનાર આ દેહનિન્દા
 દેહ અંતે કેવળ દુઃખ આપનાર જ છે (૬૬). તે અદ્ય વસ્તુથી આનંદ માને છે અને અદ્ય વસ્તુથી તેને ખેદ થાય છે. તેના સમાન શોક કરવા લાયક, નીચ, ગુણહીન બીજું કંઈ નથી. (૬૭) અહંકારરૂપી ગૃહસ્થનું આ દેહ મોટું ઘર છે. તે દેહ પડી જાય કે રહે તેમાં મને શું ? (૬૮) હે મુનિ ! જે ઘરમાં દશ ઇન્દ્રિયોરૂપી પશુની હાર ખાંધેલ છે, જેના આંગાણમાં તૃષ્ણારૂપી કામિની ક્રિયા કરે છે અને જેમાં ચિત્તરૂપી નોકરો આનંદ ઉત્પન્ન કરે છે તે દેહરૂપી ઘર મને ગમતું નથી. (૬૯) જેમાં જીવહારૂપી વાંદરી રહે છે, મુખરૂપી ખારણાંથી ભયંકર લાગે છે અને જેમાં દાંતરૂપી હાડકાંના આ કકડા દેખાય છે તે દેહરૂપી ઘર મને ગમતું નથી. (૭૦) ધનથી, રાજ્યથી, કાયાથી કે ચેષ્ટાથી શું થઈ શકે તેમ છે ? કારણ કે થોડા વખતમાં કાળ બધી વસ્તુનો નાશ કરી નાંખે છે. (૭૧) હે મુનિ ! બહાર તથા અંદર માંસ અને લોહીથી બનેલ નાશ થાય તેવું આ શરીર સુંદર કેમ હોય ?

(૭૨) ઘડપણ વખતે ઘડપણ આવે છે અને મૃત્યુ વખતે મૃત્યુ આવે છે, એટલે ભોગ ભોગવનાર તેમ જ ગરીબ માણસનું જડ શરીર સમાન જ છે. (૭૩) જેઓ વીજળી, શરદ્ ઋતુનાં વાદળાં કે ગંધર્વ નગરીને સ્થિર માને છે તેવા પુરુષો જ આ શરીર ઉપર વિશ્વાસ રાખે છે. (૭૪)

અત્યંત ચંચળ અને અનેક જાતના કાર્યોના આવેશરૂપી
આલ્પનિન્દા તરંગોવાળા સંસારસાગરમાં મનુષ્ય
જન્મે છે, છતાં પણ બાલ્યાવસ્થા કેવળ
દુઃખ આપનાર છે. (૭૫) અશક્તિ, આપત્તિઓ, તૃષ્ણા, મૂંગાપણું, મૂઠતા, લાલચ, ચપળતા અને દીનતા એ બધું બાળક અવસ્થામાં હોય છે. (૭૬) મન સ્વભાવે ચંચળ છે, અને બાલ્યાવસ્થા ચંચળ પદાર્થોમાં ચઢી જાય છે. આ બન્ને એકઠાં મળે તો કુત્સિત ચંચળતાનો અંત ક્યાંથી આવે ? (૭૭) હે બ્રહ્મન્ ! સ્ત્રીઓનાં લોચન, વીજળી, અગ્નિની જ્વાળાઓ અને પાણીના તરંગો બાળકનાં ચિત્ત પાસેથી ચંચળતા શીખ્યાં છે. (૭૮) કુતરાની પેઠે બાળક અલ્પ વસ્તુથી રાજ થાય છે, અલ્પ વસ્તુથી ગુસ્સે થાય છે અને અપવિત્ર વસ્તુઓમાં રમ્યા કરે છે. (૭૯) જે બાલ્યાવસ્થાની મૂળંત્રાને લીધે મનુષ્ય જે દેખે તે ભોગવવાની ઇચ્છા કરે અને આકાશ-શમાંથી ચંદ્રમા લેવાની ઇચ્છા કરે છે તેવી બાળક અવસ્થા સુખ કેમ આપે ? (૮૦) બાળકને મોટાનો, માનો, બાપનો, બીજા મનુષ્યોનો તથા જ્યેષ્ઠ બાળકોનો ભય રહે છે. ખરેખર ! શૈશવાવસ્થા એ ભયનું મંદિર છે. (૮૧) સર્વ પ્રકારના દોષોની દશાથી બાલ્યાવસ્થામાં અંતઃકરણને ઉપદ્રવ

નડે છે અને વિવેકહીન નિરંકુશ રીતે વિહાર કરનાર ગૃહ-
સ્થના ઘરરૂપ શંશવાવસ્થા સંસારમાં કોઈને પણ પરિપૂર્ણ
સુખ આપનાર છેજ નહિ. (૮૨)

મનુષ્ય બાહ્યાવસ્થાનો ત્યાગ કરી કામાદિ દોષથી પીડા-
યોવન નિન્દા એલા અંતઃકરણ વડે નરકમાં પડવા માટે

સંભ્રમથી યોવનમાં પ્રવેશ કરે છે. (૮૩)

પોતાના ચિત્તરૂપી દરમાં રહેનાર અને વિવિધ પ્રકારના
ભ્રમમાં નાંખનાર કામદેવરૂપી પિશાચ બળાત્કારથી તેનો
પરાજય કરે છે. (૮૪) નદી મોટી અને નિર્મળ હોય છતાં
વરસાદમાં જેમ મલિન થઈ જાય તેમ જ વિશાળ, સ્વચ્છ
અને પવિત્ર બુદ્ધિ પણ યોવનાવસ્થામાં મલીન થઈ જાય છે.
(૮૫) શરીરરૂપ મરુભૂમિમાં કામનારૂપ તાપને લીધે જણાતાં
યોવનરૂપી મૃગજળ પાછળ મનરૂપી હરણો દોડ્યાં જાય છે
અને વિષયના ખાડામાં જઈ પડે છે. (૮૬) જેમ જેમ યોવન
વધતું જાય છે તેમ તેમ ઇચ્છાઓ અને કામનાજ્વર કેવળ
નાશ માટે જ વધતાં જાય છે. (૮૭) હે સાધો ! જેઓ
યોવનતું સંકટ સુખેથી તરી ગયા છે તે મહાત્મા પુરુષો જ
વંદન કરવા યોગ્ય છે. (૮૮) આકાશમાં ઉપવનની પેઠે આ
મનુષ્ય-જન્મમાં વિનયથી શોભતું મહાત્માઓના પ્રસંગ-
વાળું, દયાથી દીપી નીકળેલું, અને સારા ગુણોથી શોભતું
મંગળકારક યોવન ઘણું જ દુર્લભ છે. (૮૯)

નસો અને હાડકાંથી રચાએલી માંસની પુતળીરૂપ યંત્ર
જેવાં અંચળ સ્ત્રીનાં શરીરરૂપી પાંજરામાં
સી નિન્દા કઈ વસ્તુ સુંદર છે ? (૯૦) ત્વચા, માંસ,

રક્ત, અને આંસુને છટા પાડી જરા બુઝો કે શું સુંદર છે ? શા માટે વ્યર્થ મોહ પામે છે ? (૯૧) સ્ત્રીઓનાં જે સ્તનો ઉપર મોતીના હારેની હલક, મેરૂ પર્વાના શિખર ઉપરથી નીચે પડતા ગંગાના વેગ જેવી દેખાય છે તેજ સ્તનોને કોઈક વખતે સ્મશાનના કૂતરાઓ ચોખાના નાના નાના પિંડની માફક ખાય છે. (૯૨-૯૩) કેશરૂપી કાજળવાળી, દુઃખથી અડી શકાય તેવી, આંખોને પ્રિય લાગતી પાપોરૂપી અગ્નિની જ્વાળાથી માણસોને સ્ત્રીઓ તણખત્રાંની પેઠે ખાળે છે. (૯૪) ઉપરથી રસિક લાગતી છતાં નીરસ સ્ત્રીઓ અતિ દૂર બગતા નરકરૂપી અગ્નિનાં અદ્ભૂત અને ભયંકર ઇન્ધન સમાન છે (૯૫). સ્ત્રીઓ મૂઠ ચિત્ત થએલ નરપક્ષીઓને બંધનમાં નાંખનાર કામ નામના પારધી વડે પથરાયેલ જાળ છે. (૯૬) જન્મરૂપી ખાખોચીઆંમાં ચિત્તરૂપી કાઢવમાં રગદોળાતાં મનુષ્યોરૂપી માછલાંને દુષ્ટ વાસનારૂપી દોરડાંમાં નારીરૂપી લોટની ગોળી છે. (૯૭) સ્ત્રી સર્વ દોષરૂપી રત્નોના ડાબલા જેવી છે, અને તે હંમેશા દુઃખની સાંકળ છે. મારે તેઓનું કંઈ કામ નથી. (૯૮) હે મુનિ ! તેઓના શરીરમાં હાડકાં છે, લોહી છે. અને માંસ છે; કેટલાક દિવસો પછી એ નાશ પામે છે. જેને સ્ત્રી હોય છે તેને ભોગો ભોગવવાની ઈચ્છા રહ્યા કરે છે, પણ જેને સ્ત્રી નથી તેને ભોગેચ્છા ક્યાંથી જ હોય ? સ્ત્રીનો ત્યાગ કરવાથી જગતનો ત્યાગ થઈ જાય છે અને જગતનો ત્યાગ થવાથી સુખી થવાય છે. (૧૦૦) હે પ્રહ્લન્ ! ભોગો ઉપર ઉપરથી રમણીય ભાસે છે; એવા ઘણા દુસ્તર અને ભ્રમરની પાંખોના મૂળની પેઠે ઘણા અંચળ વિષયભોગોમાં

રોગ, ઘડપણ, મરણ વગેરેના ભયથી માફે મન આસક્ત થતું નથી; પરંતુ હું શાન્તિથી રહું છું અને પ્રયત્નથી પરમપદ મેળવવાની ઉત્કંઠા રાખું છું. (૧૦૧)

આદ્યાવસ્થાની અભિલાષાઓ પૂરી થયા પહેલાં જરાવસ્થા નિન્દા જ યૌવન તેને ગળી જાય છે અને યુવાવસ્થાની અભિલાષા પૂરી થયા પહેલાં જ વૃદ્ધાવસ્થા તેને ગળી જાય છે. એક બીજા પ્રત્યે આ અવસ્થા કેટલી દૂર છે તે તો જાણો. (૧૦૨) વિના પરિશ્રમે કષ્ટ આપનાર વૃદ્ધાવસ્થા, જ્યારે મનુષ્યને પકડે છે ત્યારે શોકયથી પરાભવ પામેલી સ્ત્રીની પેઠે બુદ્ધિ તે માણસનો ત્યાગ કરી ચાલી જાય છે. (૧૦૩) સેવકો, પુત્રો, સ્ત્રીઓ, સગાંઓ અને મિત્રો જેમ ગાંડાની મસ્કરી કરે તેમ જરાવસ્થાથી કંપતા મનુષ્યનો ઉપહાસ કરે છે. (૧૦૪) જેમ ગીઘપક્ષી નીચાં ઝાડ પર બેસે છે ત્યારે જોવાં ન ગમે તેમ દીન, ગુણ અને પરાક્રમ વિનાના ઘરડા પુરુષ ઉપર વિષયેન્દ્રિયા પોતાનો પ્રભાવ જમાવે છે. (૧૦૫) દીનતારૂપી દોષથી ભરેલી, હૃદયને બાળનાર અને બધાં સંકટોની સખી જેવી મહાન તૃષ્ણા ઘડપણમાં વધે છે. (૧૦૬) અરેરે ! પરલોકમાં મારે શું કરવું ? આવી ચિંતાથી અત્યંત દારુણ અને જેનો ઉપાય ન થઈ શકે તેવો ભય ઘડપણમાં વધે છે. (૧૦૭) જરાવસ્થામાં ભોગો ભોગવવાની ઇચ્છા થાય છે, પણ શક્તિમંદતાને લીધે તે ભોગવાતા નથી અને હૃદયમાં સંતાપ થાય છે. (૧૦૮) માણસોનાં માથાંરૂપી કોળાંને પકવ થએલ જોઈ તથા જરારૂપી ભસ્મથી જરા પીળું પડેલું જોતાં જ મનુષ્યનો ઇશ્વર કાળ તે

ખાઈ જાય છે. (૧૦૬) હે મુનિ ! જ્યારે મરણરૂપી રાજા બહાર નીકળે છે ત્યારે જરાવસ્થા રૂપી શ્રવેત ચામરવાળી રોગો તથા ઉદ્વેગોની સેના તેઓની આગળ ચાલે છે. (૧૧૦) અશક્તિ, પીડા અને આપત્તિ નામની ત્રણ સ્ત્રીઓ જરારૂપી ઘોળા ચૂનાથી ઘોળેલ શરીરરૂપી અંતઃપુરમાં આનંદથી રહે છે. (૧૧૧) હે તાત ! વૃદ્ધાવસ્થા આવ્યા છતાં પણ જે જીવન જીવવામાં આવે છે તે દુઃખમય જીવનમાં દુરાગ્રહ રાખવાથી શું ફાયદો ? પૃથ્વી ઉપર આ જરાવસ્થા ને કોઈ હરાવી શકતું નથી. આવી જરાવસ્થા મનુષ્યના સર્વ મનોરથોનો નાશ કરે છે. (૧૧૨)

ધારો કે કયાંક કોઈને સંસારમાં સુખની ભાવના હોય
 તો પણ ઉંદર જેમ વસના તાંતણાને સંપૂ-
 કાળ વર્ણન છું રીતે કાતરી નાંખે છે તેમ કાળ પણ
 તેઓનાં ક્ષુદ્ર સુખની આશાને કાતરી નાંખે છે. (૧૧૩) વડ
 વાનળ જેમ સમુદ્રનું લક્ષણ કરે છે તેમ જગતમાં એવી કોઈ
 વસ્તુ જન્મી નથી કે જેનું સર્વલક્ષી કાળ લક્ષણ ન કરે
 (૧૧૪). અનંત જગતનો કોળીઓ કરી જનાર સર્વ જગત-
 રૂપી ભગવાન કાળ મહાન પુરુષોને મારવાને એક લક્ષણ પણ
 અટકતો નથી. (૧૧૫) ગરૂડ જેમ સર્પોને ગળી જાય તેમ
 જેઓ રૂપવાન હતા અને જેઓએ ઉત્તમ કાર્યોનો આરંભ
 કર્યો હતો એવા મેરૂ પર્વત જેવા મહાન પુરુષોને કાળ લક્ષી
 ગયો છે. (૧૧૬) પોતાના પેટ ભરવાના સ્વભાવને લીધે ખડ,
 ધૂળ, ઇન્દ્ર, મેરૂ, પાંદડાં અને સમુદ્ર, વગેરે સર્વ પદાર્થોને
 ગળી જવા કાળ તૈયાર હોય છે. (૧૧૭) જેમાં પ્રાણીઓરૂપી

મચ્છરો ગણુગણુટ કરે છે અને વારંવાર નીચે પડે છે એવાં
 પ્રહ્લાંડરૂપી ઉંખરાનાં ફળોનું આ કાળ એક મહાન વૃક્ષ છે.
 (૧૧૮) દિવસરૂપી મટકાંવાળા સૂર્યરૂપી નેત્રો વડે જોઈને
 જગતરૂપી જીર્ણ જંગલમાંથી લોકપાલરૂપી બહુ જ પાકેલાં
 ફળો કાળ ખાધા કરે છે. (૧૧૯) તે કાળ જગતરૂપી જીર્ણ
 ઝુપડીમાં વિખરાએલા ગુણુવાન લોકોરૂપી મણિઓને કમશઃ
 ઘણા જ ઉંડા મૃત્યુરૂપી ડાબલામાં ભરતો જાય છે. (૧૨૦)
 જે લોકો રૂપી માળા ઉત્તમ ગુણોથી ઘણીજ દીપી નીકળે છે
 તેને કાળ શણુગારવા માટે ધારણુ કરે છે અને પાછો તે તોડી
 નાંખે છે. (૧૨૧) એ કાળ જગતરૂપી જીર્ણ મૃગયા યોગ્ય
 વનોમાં રાંક તથા મૂઢ પ્રાણીઓ રૂપી મૃગોનો શિકાર ખેડ્યાં
 કરે છે. (૧૨૨) જેના એક ભાગમાં વડવાનળરૂપી સુંદર કમળ
 શોભે છે એવો પ્રલય સમયનો મહાસાગર કાળ-કુમારને
 રમવાને એક નદી છે. (૧૨૩) કડવા, તીખા અને ખાટા
 રસવાળા તથા દૂધદહીના સાગરવાળાં વાસી જગત એ
 કાળનું લોજન છે. (૧૨૪) એ ચંડી (જરાવસ્થા) સર્વ દેવ
 દેવીઓ સાથે ચતુરાઈથી ફર્યાં કરે છે. અને સંસારરૂપી વનમાં
 વિહાર કરવાને જોડાયેલી છે. તે વાઘણુની પેઠે પ્રાણીઓના
 સમૂહનો ઘાત કરનાર છે. (૧૨૫) કમળ, ઉત્પલ અને કદહા-
 રના હાલતા જથાવાળી પૃથ્વીરૂપી રસથી ભરેલી ખ્યાલી
 કાળ પોતાના હાથમાં રાખે છે. (૧૨૬) ગર્જના કરતા, ભયંકર
 રીતે પંજ પછાડતા અને કેશવાળીથી ભયંકર તથા
 પુષ્પ ખલાવાળા, નૃસિંહ ભગવાન કાળના હાથમાં રહેલા
 પાંજરાંમાના એક શિકારી પક્ષી જેવા છે. (૧૨૭) પ્રહ્લાંડ-

રૂપી માળા પહેરવાથી ઘણાં તુંબડાંવાળી વીણાના જેવો
મધુર અને શરદ્ધતુના આકાશ જેવી કાળી કાન્તિવાળો
મહાકાળ નામનો દેવ કાળને રમવાનું કોયલનું એક
બચ્ચુ છે. (૧૨૮) નિત્ય ઝળહળાટવાળું અને દુઃખો-
રૂપી બાણોની પંક્તિ ફેંક્યા કરતું અભાવ નામનું ધનુષ
ચોરતફ ફર્યા કરે છે. (૧૨૯) આ કાળ ભગવાન પોતે જ કાળ-
રાત્રિનું સ્વરૂપ ધારણ કરી પોતાની ઇચ્છાએ નાચ કર્યા કરે
કરે છે. દેવો સહિત બધા મનુષ્યો તેના અંગનાં આભૂષણ
જેવા લગે છે. (૧૩૦) પાપરૂપી દોરીમાં પરોવેલી અને મોટો
અવાજ કરતી નરકની પંક્તિ તેના પાતાળરૂપી ચરણમાં
તુપૂર સમાન લાગે છે. (૧૩૧) એક કાનમાં પાંડુવર્ણી હાડ-
કાનું કુંડળ પહેર્યું છે અને બીજા કાનમાં મેરૂપર્વતરૂપી
સુંદર સોનાનું કુંડળ પહેર્યું છે (૧૩૨) એજ કાનમાં સૂર્ય
ચંદ્રરૂપી બે હાલતાં કુંડળ છે તથા લોકલોક નામના પર્વ-
તની હાર તેની કટિનો ચોતરફ આવેલી કટિ મેખલા છે. (૧૩૩)
તે કાળરાત્રિના અંબોડામાં કાર્તિક સ્વામીના મરી ગએલા
મયૂરોનાં પીછાં ઉડયાં કરે છે અને ત્રણ નેત્રોના મોટા બા-
ડામાં વાયુના પ્રવેશથી સણસણાટ શબ્દો થાય છે. (૧૩૪)
હરના મસ્તકે ઉપર લાંબી જટાઓ અને તેમાં રહેલ ચંદ્ર
આમ તેમ ચાલતા હતા અને ગૌરીના કેશપાશરૂપી સુંદર
ચામરો મંદારનાં પુષ્પોથી શોભતી હતી. (૧૩૫) તાંડવમાં
ઉન્મત્ત અને અચળાકાર ભૈરવોનાં ઉદરરૂપી તુંબડાં છે, અને
સો છિદ્રોમાંથી શબ્દ કરતાં ઈન્દ્રના શરીરનાં હાડકાં તેમનું
ભિક્ષાપાત્ર છે. (૧૩૬) મનુષ્યનાં સૂકાઈ ગએલાં શરીરનાં હાડકાં

તેના ખટ્વાંગે! (ઈસ, ઉપગીઆ વગેરે) હોય છે. આવા અનેક પદાર્થો વડે આકાશને પૂરી દેતી અને સર્વનો નાશ કરનાર કાળકામિની પોતાને પોતાથી ભય પમાડે છે. (૧૩૭) મહા પ્રલયને અન્તે એ વિરાટસ્વરૂપ કાળકામિની જ્યારે તાંડવ નૃત્ય કરે છે ત્યારે પોતાના કઠમાં પહેરેલ અનેક મુંડ-માળાઓથી તે શોભે છે (૧૩૮)

હે મુનિ ! કાળ વગેરેનું આ પ્રમાણે ચરિત્ર છે તો મારા સંસાર દોષો સરખાને આ સંસારમાં આસ્થા કેમ થાય ? (૧૩૯) ઇન્દ્રિયો એ જ શત્રુ છે, પરમાર્થ વસ્તુ અસત્યરૂપે દેખાય છે; અને પોતે જ પોતાનો શત્રુ છે, એટલે મનનો શત્રુ મન જ છે. (૧૪૦) કાર્યકારણ-સંઘાત સાક્ષીલક્ષણ આત્માને (વસ્તુને) દેહ અને ઇન્દ્રિયના સમૂહરૂપે ગ્રહણ કરવામાં આવે છે, ચિત્ત અહંકારમાં લાગ્યું છે, પદાર્થો અનિત્ય છે અને તેથી આત્મસ્વરૂપ ઉપલબ્ધ થતું નથી. (૧૪૧) હે સાધો ! વ્યાકુળ થએલ બુદ્ધિ કેવળ સંતાપ પામ્યા કરે છે, આસક્તિરૂપી રોગ વધ્યા કરે છે અને વિરાગી પુરુષ વિરલ છે. (૧૪૨) પ્રયત્ન કર્યો છતાં પણ યૌવન જતું રહે છે, સજ્જનોનો સમાગમ દુર્લાભ થાય છે, કેાઈ પણ માર્ગ નજરે પડતો નથી અને કયાંય પણ સત્ય સ્વરૂપનું દર્શન થતું નથી. (૧૪૩) મન અંદરને અંદર મૂંઝાયાં કરે છે, આનંદ દૂર જતો રહે છે, ઉજ્જવળ હયાનો ઉદય થતો નથી અને નીચતા દૂરથી નજીક આવતી જાય છે. (૧૪૪) ધીરપણું અસ્થિર થતું જાય છે, મનુષ્યની ચડતીપડતી થયાં કરે છે, દુષ્ટ પુરુષોનો સમાગમ સુલભ બને છે, પણ સત્પુરુ-

પોનો સંગ દુર્લભ થઇ પડે છે. (૧૪૫) સર્વ પદાર્થો ઉત્પત્તિ
 અને વિનાશવાળા છે, દેહાદિ વિષયોની ભાવના સંસારમાં
 બંધન કરાવે છે અને વિધિ પ્રાણીઓની પરંપરાને નિત્ય કોઇ
 સ્થળે ખેંચી જાય છે. (૧૪૬) રાક્ષસો પણ નાશ પામે છે,
 ધ્રુવનું પણ જીવતર અનિશ્ચિત બને છે અને દેવતાઓ પણ
 માર્યા જાય છે; ત્યારે મારા જેવા મનુષ્યનો વિશ્વાસ શું ?
 (૧૪૭) દિશાઓ પણ દેખાતી બંધ પડે છે, દેશોનો પણ
 નાશ થાય છે, પર્વતો પણ ઘસાઈ જાય છે; તો મારા જેવાનો
 વિશ્વાસ શું ? (૧૪૭) આકાશ, ભુવન અને પૃથ્વી પણ સત્તા
 વિનાનાં થઈ નાશ પામે છે; તો મારા જેવાનું શું ગળું ?
 (૧૪૮) સમુદ્રો પણ સૂકાઈ જાય છે; તારકાઓ પણ નષ્ટ
 થાય છે તથા સિદ્ધ પુરુષો પણ મરણ પામે છે; તો મારા
 જેવાનું શું ગળું ? (૧૫૦) જ્યારે બ્રહ્માનો પણ છેડો આવે,
 અજન્મા વિષયુ પણ હરાઈ જાય અને રૂદ્ર પણ અભાવને પામે;
 ત્યારે મારા જેવાનો શું વિશ્વાસ ? (૧૫૧) પરમાત્મા કાળનો
 પણ લય કરે છે, નિયતિ પણ કયાંક તણાઈ જાય છે, અનંત
 આકાશ પણ ક્ષય પામે છે; ત્યારે મારા જેવાનું શું ગળું ?
 (૧૫૨) જેનું સ્વરૂપ ઇન્દ્રિયગમ્ય નથી અને જે દુર્દૃશ જ્ઞાન-
 સ્વરૂપ છે એવો કોઈ માયાવી પોતાના સ્વરૂપમાં કલ્પિત રીતે
 બ્રહ્માંડ દેખાડે છે. (૧૫૩) આજે આ ઉત્સવ છે, હમણાં આ
 ઋતુ છે, આજે અહિં યાત્રા છે, તેઓ આપણા બંધુ છે, આ
 સુખ વિશેષ આનંદ આપે છે; આ રીતે અનેક વિકલ્પો વડે
 ખોટી જ કલ્પના કરતા, ચપળ અને કોમળ બુદ્ધિવાળા
 મનુષ્યો આ જગતમાં એવાને એવા વ્યર્થ વિચાર કરતાં કરતાં

નાશ પામે છે. (૧૫૪) અહિંતહિં દૂરદૂર ફરીને સાંજે ઘેર પાછો આવે અને બ્રહ્મવેત્તા પાસેથી કંઈ પણ શ્રવણ કર્યા વિના દિવસ ચાલ્યો જાય તો સુમુક્ષુને નિદ્રા કેમ આવે ? (૧૫૫) હે તાત ! પુત્રો, સ્ત્રી અને લક્ષ્મીને ભ્રમથી રસાયનરૂપ માનવામાં આવે છે, પણ ખરી રીતે તો તેમાંનો કોઈપણ પદાર્થ મરણ વખતે ઉપયોગી થતો નથી. અંતકાળે તો અત્યંત રમ્ય વિષયો પણ ઝેર જેવા દુઃખદાયક નીવડે છે. (૧૫૬) સમગ્ર શત્રુઓનો પરાજય થયો હોય, તથા બધી બાબુઓથી ધન પ્રાપ્ત થયું હોય અને જેવાં સંસારનાં સુખો ભોગવીએ કે તરત જ અચાનક આપણે મૃત્યુગ્રસ્ત થઈએ છીએ. (૧૫૭) જેમ દેવોના ઉત્સવાદિની યાત્રામાં એક જ સ્થળે જવાનો ઇરાદો રાખતાં અહિંતહિં ભેગાં મળેલાં માણસોનો મેળો ક્ષણિક છે તેમ જ (વિવાહ વગેરે કાળે) એક જ ઇરાદાથી સહજ ભેગાં થએલાં સ્ત્રી, મિત્ર વગેરે વ્યવહારવાળી માયા એક મેળા જેવી ક્ષણિક છે. (૧૫૮) અનાદિ સંસારમાં અનેક કલ્પોની ગણતરી કરી જોતાં એક એક કલ્પ જીવનાર બ્રહ્મા પણ સર્વ સજ્જાની એક ક્ષણ માત્ર જ જીવનાર છે. માટે (સ્વપ્નમાં એક મિનિટમાં અનેક વર્ષોની બ્રાન્તિ થાય છે તેમ જાગૃતમાં પણ) અનેક વિસાગવાળા કાળના જથ્થામાં લાંબાં તથા ટૂંકાં જીવનની બુદ્ધિ કરવી એ પણ એક બ્રાન્તિ છે. (૧૫૯) મનુષ્ય વિષયોમાં આસક્ત રહે છે: આવા વખતમાં સજ્જન પુરુષો સ્વપ્ને પણ દુર્લભ છે. સર્વ ક્રિયાઓ પુરુષાર્થ રહિત હોવાથી પરિણામે ઘણું જ કષ્ટ આપે છે; માટે મારે આ જીવન કેમ ગાળવું એ હું જાણતો નથી.

(૧૬૦) જેમ ગએલા દિવસો, મહાન પુરુષો, સંપત્તિ અને ક્રિયાઓ આપણાં સ્મરણ માત્ર જ છે તેમ આપણે પણ સ્મરણશેષ થઈ જઈશું. (૧૬૧) સમુદ્રનાં જળને વડાગ્નિ નાશ કરે છે તેમ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, સદાશિવ, રૂદ્ર તથા સર્વ પ્રાણીઓ નાશ જ પામે છે. (૧૬૨) એક ક્ષણમાં મનુષ્ય દુઃખી થઈ જાય છે, એક ક્ષણમાં તે ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કરે છે, એક ક્ષણમાં તે જન્મે છે. કિન્તુ મરણ તો ચોક્કસ છે. (૧૬૩) કાયર લોકો શૂરવીરને હણે છે, એક જ પુરૂષ ઘણાનો નાશ કરે છે અને સાધારણ મનુષ્યો ઐશ્વર્યસંપન્ન થાય છે; આમ સર્વ જગત પરિવર્તનશીલ છે. (૧૬૪)

શ્રી રામ બોલ્યા—જેમ ઝાંઝવાનાં જળ સરોવરમાં ન સ્ફૂરે તેમ દોષરૂપી દાવાગ્નિથી બળી ગએલ રામનો વૈભવ
મારા હૃદયમાં લોગેચ્છાઓનું સ્ફુરણ થતું નથી. (૧૬૫) મરણ તેમજ જન્મની હું ઈચ્છા રાખતો નથી. જેમ રહું છું તેમજ સંતાપરહિત રહું છું. (૧૬૬) હે મુનીન્દ્ર ! નિર્મળ બુદ્ધિથી આ બાલ્યાવસ્થામાં જ ચિત્તને શાન્ત કરવાના ઉપાયોનો વિચાર કરવામાં ન આવે તો પછી એનો વિચાર કરવાનો અવસર કયારે આવશે ? (૧૬૭) વિષયોની વિષમતા એજ ખડું ઝેર છે, ઝેર એ ઝેર નથી; કારણ કે ઝેર એકજ દેહનો નાશ કરે છે, પણ વિષયો તો બીજા જન્મોમાં પણ નુકસાન કરે છે. (૧૬૮) બ્રહ્મવેત્તાના ચિત્તને સુખ, દુઃખ, મિત્ર, સગાંસગાંધી, જીવન કે મરણ બંધન કરનાર નથી. (૧૬૯) વાયુએ વિખેરી નાખેલી વાદળાંની પંકિતમાં રહેલાં જળ-ગિન્દુની માફક આયુષ્ય

નામવંત છે; વૈભવો વાદળાંના જથ્થામાં ચમકતી વીજળી જેવા અને ચોવનના વિનોદો પાણીના વેગની પેઠે ચંચળ છે. આમ વિચાર કરી ચિર શાંતિ માટે મેં ચિત્ત ઉપર (વિવેક-રૂપી લુહારે ઘડેલી) વૈરાગ્ય-મુદ્રાની છાપ મારી છે. (૧૭૦) પતિને આધીન રહેનાર સ્ત્રી જેમ ઘરમાં રહેવા છતાં નિરાંતે બેસી શકતી નથી, તેમ જીવરૂપી ઇશ્વરને આધીન મારી બુદ્ધિ પણ દુઃખ રહિત પદમાં સ્થિર રહી શકતી નથી; તેમ જ તે મનગમતે સ્થાને પણ જઈ શકતી નથી. (૧૭૧) જે પદ પરમાર્થ સદ્રુપ, દુઃખ વિનાનું તથા મન વગેરે ઉપાધી રહિત હોતાં બ્રાહ્મિ વિનાનું છે અને જે સ્થિતિએ પહોંચતાં ફરીથી દુઃખનો સંભવ નથી તે કયું પદ છે ? (૧૭૨) હે ધીરવર્ય ! પારો જેમ અગ્નિમાં પડતાં છતાં બળતો નથી તેમ સંસારરૂપી અગ્નિમાં પડતાં છતાં વાસનારૂપી રસથી શોભતો પુરુષ કયા ઉપાય વડે ન બળે ? (૧૭૩) હે મહાબાહો ! સમુદ્રની વચમાં જળ-સ્પર્શ વિના ન રહી શકાય તેમ આ દગ્ધ સંસારમાં પણ માણસો વ્યવહારમાં ન રહી શકે. (૧૭૪) હે ભગવન્ ! સાધુ પુરુષોએ જે ઉપરથી દુઃખ વિનાની પરમ સુખદ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરીછે તે મારો મોહ દૂર કરવા માટે આપ જાણતા હો તે કહો. (૧૭૫) અથવા હે બ્રહ્મન્ ! એવી યુક્તિ ન હોય, છતાં મને કોઈ સ્પષ્ટ રીતે ન કહે અને મને પણ વિચાર કયાં છતાં એ સર્વોત્તમ શાન્તિ નહિ મળે તો મારો સંદેહ છોડી દઈશ અને અહંકારનો ત્યાગ કરીશ. (૧૭૬-૧૭૭). અન્નજળનો હું ત્યાગ કરીશ, વસ્ત્રો પહેરીશ નહિં અને સ્નાન, દાન, ભોજન વગેરે કોઈ પણ પ્રકારનો વ્યવહાર હું કરીશ નહિ. (૧૭૮)

નહિ. (૧૭૬) શંકા, મમતા, અને મત્સરનો ત્યાગ કરી કેવળ ચિત્રમાં આલેખેલા પુરુષની માફક મોનનું સેવન કરીશ (૧૮૦).

શ્રી વાલ્મીકિ બોલ્યા—સ્વચ્છ ચંદ્રના જેવા સુંદર અને ઉત્તમ વિચારોએ જેનું ચિત્ત પ્રસન્ન કર્યું છે તેવા રામચંદ્ર-જીએ આમ કહ્યું અને પછી મયૂર જેમ મોટા મેઘોની આગળ ટહુકા કરી બંધ પડે તેમ થાકી ગયેલાની પેઠે ચૂપ થઈ ગયા (૧૮૧).

સર્ગ ત્રીજો

ચૈરાગ્ય વર્ણન

વાલ્મીકિ બોલ્યા—એ પ્રમાણે કમલનયન રાજકુમાર રામ મહામોહનો નાશ કરનાર વચ્ચનો બોલ્યા. તે સાંભળી સલામાં હાજર રહેલા સર્વ લોકોનાં નેત્રો આશ્ચર્યથી પ્રપુલ્લિત થયાં અને શરીરનાં રોમાંચ પણ તે સાંભળવા ઉત્કંઠિત હોય તેમ હિંમત ધરેને વસ્ત્રમાંથી બહાર નીકળવાનો પ્રયત્ન કરવા

લાગ્યાં. (૧૦૨) રાજીવલોચન રામ એમ શાન્ત થયા કે તરતજ અભિનંદનની વાણી સાથે સિદ્ધ લોકોએ કરેલી ચંદ્રવા જેવી પુષ્પવૃષ્ટિ આકાશમાંથી થઈ. થોડા વખત સુધી એ પુષ્પવર્ષા થઈ અને ત્યાં એકઠા થએલાઓએ સિદ્ધગણોને આ પ્રમાણે કહેતા સાંભળ્યા. (૩-૪) “ આ પ્રમાણે સ્વર્ગ-લોકમાં સષ્ટિના આરંભ કાળથી સિદ્ધ પુરુષો વચ્ચે ફરીએ છીએ, તેમાં કાનના રસાયન જેવું આ અપૂર્વ વચન આજેજ સાંભળ્યું. (૫) રઘુનન્દને ઉપશમરૂપી અમૃતથી શોભતાં અને જે વડે પરમપુરુષાર્થરૂપી પવિત્ર પદ મેળવાય તેવાં ઉચિત વચનો કહ્યાં છે; આથી આપણને પણ બોધ થયો છે ” (૬).

ભરદ્વાજ બોલ્યા—રઘુનન્દનનાં આ પવિત્ર વચનો વિષે મહાત્માઓનો જે નિર્ણય હોય તે સાંભળવા હું ઇચ્છું છું.

વાલ્મીકિ બોલ્યા—સિદ્ધ લોકોએ આ પ્રમાણે કહ્યું એટલે આકાશમાં નિવાસ કરતા તે બધા પવિત્ર મુનિઓ દશરથ રાજાની સભામાં આવ્યા. (૮) જ્યારે એ રીતે સિદ્ધ મુનિઓનો સમુદાય આકાશમાંથી પૃથ્વી પર આવ્યો ત્યારે તેને માન આપવા ઋષિમુનિ સહિત દશરથ રાજા તેમને માન આપવા ઉભા થયા. (૯) તરત વિશ્વામિત્રે અને વસિષ્ઠે તેઓની માનથી પૂજા કરી અને તે ઋષિમુનિઓએ વસિષ્ઠ તથા વિશ્વામિત્રની પૂજા કરી. (૧૦) દશરથ રાજાએ બધા સિદ્ધોની આદરથી પૂજા કરી, અને સિદ્ધોએ રાજાને કુશળ પ્રશ્નો પૂછ્યા. (૧૧) જ્યારે રામચંદ્રજી તેઓને પ્રશ્નામ કરી આગળ ઉભા રહ્યા ત્યારે તેઓએ પુષ્પોથી અને શુભ

વચનોથી રામની પૂજા કરી (૧૨).

મુનિઓ બોલ્યા—ઘણા જ હર્ષની વાત છે કે કુમારે ઉત્તમ ગુણોથી શોભતાં, પરમ ઉદાર અને વૈરાગ્ય-રસ યુક્ત વચનો કહ્યાં છે. (૧૩) હે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણો ! દેવે આ સંસાર ઘણી જ દુષ્ટતાવાળો બનાવ્યો છે, તેમાં સાર (વિવેક વડે આત્માને જાણવો) અત્યંત દુર્લભ વસ્તુ છે. (૧૪) હે મુનિઓ ! બધા લોકોને આશ્ચર્ય પમાડે તેવી રામની ઇચ્છા કૃણી-ભૂત ન થાય તો પછી આપણે ખરેખર મૂર્ખ છીએ (૧૫).

એ પ્રમાણે સલામાં બેઠેલા લોકોએ મોટે સ્વરે વચનો કહ્યાં, ત્યાર પછી વિશ્વામિત્રે પાસે બેઠેલા રામને પ્રેમથી કહ્યું :

વિશ્વામિત્ર બોલ્યા—હે જ્ઞાનીઓમાં શ્રેષ્ઠ રાઘવ ! તમારે હવે બીજું કંઈ જાણવા જેવું રહ્યું નથી. તમે પોતે જ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી સર્વ જાણી લીધું છે. (૧૭) તમારી બુદ્ધિ ભગવાન વેદવ્યાસના પુત્ર શુકની માફક સઘળું જાણી ચૂકી છે; છતાં પણ તે અંદરથી કેવળ શાન્તિની અપેક્ષા રાખે છે (૧૮).

શ્રી રામ બોલ્યા—હે ભગવન્ ! મહાત્મા વેદવ્યાસના પુત્ર શુકદેવ જ્ઞેય તત્ત્વમાં શાન્તિ કેમ ન પામ્યા ? અને પછી તેના હૃદયને કેમ શાન્તિ મળી ? (૧૯).

વિશ્વામિત્ર બોલ્યા—હે રામ ! શુકદેવજીનું વૃત્તાંત મારા શુકદેવજીનું વૃત્તાંત જેવું છે, અને જન્મનો નાશ કરનાર છે. હું તે કહું છું. ધ્યાનથી સાંભળો. (૨૦). આ લોકયાત્રા (સંસાર)નો હૃદયમાં શુકદેવજી વિચાર કરતા હતા, ત્યારે તમારી પેઠે તે સદ્બુદ્ધિવાળા શુકદેવને આવો વિવેક ઉત્પન્ન થયો (૨૧). પછી ઉદાર મનવાળા શુકદેવે

પોતે જ પોતાના વિવેક વડે ખૂબ વિચાર કરીને જે સત્ય તથા ઉત્તમ વસ્તુ છે તે પ્રાપ્ત કરી (૨૨). આવી ઉત્તમ વસ્તુ મળવા છતાં પણ તેમના મનને શાન્તિનો અનુભવ ન થયો અને ‘ આ સત્ય વસ્તુ છે ’ એમ પોતાને વિશ્વાસ ન આવ્યો (૨૩). જેમ ચાતક વરસાદ વરસવાથી સંતુષ્ટ થાય છે તેમ ચપળતા રહિત તેમનું મન ક્ષણભંગુર વિષયોમાંથી ઉપશમ પામ્યું (૨૪). એક વખત મેરૂ પર્વત ઉપર એકાન્તમાં તેના પિતા કૃષ્ણ દ્વિપાયન મુનિ બેઠા હતા, તેને સ્વચ્છ બુદ્ધિવાળા શુકદેવે પ્રેમથી પૂછ્યું (૨૫). હે મુનિ ! આ સંસારનો આડંબર કેમ થયો ? અને તે શાન્ત કેમ થાય ? તે કેાને થયો છે અને કેવડો છે ! ક્યારે થયો છે ? (૨૬) શુકદેવજીએ આ પ્રમાણે પૂછ્યું એટલે આત્મસ્વરૂપ જાણનાર વેદવ્યાસે જે જે કહેવાનું હતું તે તે સંપૂર્ણ રીતે કહી બતાવ્યું (૨૭). ‘ આ તો પ્રથમથી જ હું જાણતો હતો ’ એમ શુકદેવજીએ મનમાં વિચાર કર્યો અને પોતાના પિતાનાં વાક્યને તેમણે શુભ બુદ્ધિ વડે બહુ ઉત્તમ ન માન્યાં (૨૮) આ પ્રમાણે પુત્રનો અભિપ્રાય જાણીને ભગવાન વેદવ્યાસે ફરીથી કહ્યું કે, “ હે પુત્ર ! જે કંઈ મારે જાણવું જોઈએ તે હું કંઈ યથાર્થ જાણતો નથી (૨૯). પૃથ્વી પર જનક નામે એક રાજા છે, તે જોય તત્ત્વને યથાવત્ જાણે છે. તેની પાસેથી તમને યથાર્થ બોધ મળશે ” (૩૦). પિતાએ આમ કહ્યું ત્યારે શુકદેવજી મેરૂ પર્વત ઉપરથી નીચે આવ્યા અને જતકરાજની રક્ષા નીચે રહેલ વિદેહ નગરીમાં આવ્યા (૩૧). દ્વારપાળોએ જનકને જાણ કરી કે, “ બહાર વ્યાસપુત્ર શુક ઊભા છે ” (૩૨).

શુકદેવની જાણાસા જાણવા માટે રાજા જનકે અવજ્ઞાપૂર્વક કહ્યું કે, “ ભલે ઊભા રહે. ” એ પ્રમાણે કહી જનક સાત દિવસ સુધી ચૂપ રહ્યા (૩૩). ત્યાર પછી જનકે શુકદેવને આંગણમાં પ્રવેશ કરાવ્યો. ત્યાં પણ જનકને મળવાની ઉત્કંઠાવાળા શુકદેવજી સાત દિવસ રહ્યા (૩૪). ત્યાર પછી જનકે શુકદેવને અંતઃપુરમાં ઉતારો આપ્યો પણ સાત દિવસ સુધી રાજા ત્યાં પણ ન દેખાયા (૩૫). ચંદ્રસમાન મુખવાળા શુકદેવને રાજા જનકે યોવનોન્મત્ત સ્ત્રીઓ, લોજન અને વિવિધ લોગોથી લલચાવ્યા (૩૬). પરંતુ, મંદ મંદ પવન જેમ દઢ મૂળવાળા પર્વતને ચલાયમાન કરી શકતો નથી તેમ તે વેલવો અને તે દુઃખો શુકદેવજીના મનને ડગાવી ન શક્યાં (૩૭). શુભ મનવાળા, સ્વચ્છ, મૌની અને પ્રસન્ન ચિત્તવાળા ચંદ્રની પેઠે શીતળ સ્વભાવવાળા શુકદેવજી ત્યાં રહ્યા (૩૮). જનકરાજાએ શુકદેવનો સ્વભાવ જાણ્યો, તેમને તેડાવી તેમનાં દર્શન કર્યાં અને તેને પ્રણામ કર્યાં (૩૯). તે પછી તેમનું સ્વાગત કર્યું અને પૂછ્યું, “ શ્રેયને માટે આપનાં કંઈ પણ કાર્ય બાકી નથી રહ્યાં અને આપના અખિલ મનોરથો સંપૂર્ણ થયા છે, એવા આપની શું ઇચ્છા છે ? ” (૪૦)

શુક બોલ્યા—“ હે ગુરુ ! આ સંસાર સરંભ કેમ થયો અને તે કેવી રીતે શાન્ત થાય તે યથાર્થ રીતે મને તરત કહો ” (૪૧).

વિશ્વામિત્ર બોલ્યા—જે મહાત્મા વ્યાસે તેને પૂર્વે કહ્યું હતું તેનું તે જનકે તેમને કહ્યું (૪૨).

શુક બોલ્યા—“ પૂર્વે મેં સ્વપ્રયત્નથી વિવેકપૂર્વક એ જ

જાણ્યું હતું, મારા પિતાને પૂછતાં પણ તેમણે એ પ્રમાણે જ કહ્યું હતું; આપનો કહેવાનો ભાવાર્થ પણ એવો જ થાય છે: અને હે વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ, શાસ્ત્રોમાં પણ એવો જ વાક્યોનો અર્થ નીકળે છે (૪૩-૪૪). આ સંસાર દુષ્ટ છે, અસાર છે, સંકલ્પથી જ ઉત્પન્ન થયો છે અને સંકલ્પોનો નાશ થતાં તે પણ નાશ પામે છે એવો નિશ્ચય છે (૪૫). હે મહાબાહો ! તો એમ કેમ ? એ અચળ સત્ય મને કહો. જગતમાં ભ્રમિત થએલું મારું મન આપથી જ શાન્તિ પામશે (૪૬). ”

જનક બોલ્યા—“ આનાથી વધારે પર બીજો કોઈ નિશ્ચય નથી. તમે પોતે જ જાણ્યું છે અને ફરીથી ગુરુ પાસેથી શ્રવણ કર્યું છે (૪૭) અવિનાશી કૂટસ્થ ચૈતન્ય એક જ છે, બીજું કંઈ નથી. પોતાના સંકલ્પો જ બંધનનું કારણ છે અને નિઃસંકલ્પ દશા થતાં મુક્ત થવાય છે (૪૮). જે જાણવાનું છે તે તમે જરાબર જાણ્યું છે અને તે કારણે મહાત્મા એવા તમને લોગો લોગવ્યા પહેલાંજ આ દશામાં સર્વ દૃશ્ય પદાર્થો ઉપર વૈરાગ્ય થયો છે (૪૯). હે બ્રહ્મન્ ! આપે પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય વસ્તુ પ્રાપ્ત કરી છે, આપનું મન પૂર્ણ કામનાવાળું છે; દૃશ્ય વિષયોમાં આપ પડ્યા જ નથી; આપ મુક્ત જ છો: માટે બ્રાન્તિનો ત્યાગ કરો (૫૦). ”

આ પ્રમાણે મહાત્મા જનકે ઉપદેશ આપ્યો. એટલે શુકદેવજી સ્વસ્થ થયા અને પરમ પરમાત્મતત્ત્વમાં વિશ્રાન્તિ પામ્યા (૫૧). શોક, ભય, શ્રમ અને તૃષ્ણાનો ત્યાગ કરી જેના સર્વ શંકાઓ નાશ પામ્યા છે એવા શુકદેવજી સમાધિ માટે મેરૂ પર્વત પર ગયા (૫૨). ત્યાં દશ હજાર વર્ષ સુધી

નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં તેલ વિનાના દીવાની પેઠે તેઓ પોતાના સ્વરૂપમાંજ શાન્ત થઈ ગયા (૫૩). જેનું સંકલ્પોનું કલંક ભૂંસાઈ ગયું છે અને જેઓ શુદ્ધ છે એવા મહાત્મા શુકદેવજી, પાણીનું બિંદુ જળમાં ભળી જાય તેમ, વાસના રહિત થઈને પવિત્ર સ્થાનરૂપ નિર્મળ આત્માસ્વરૂપમાં એકાકાર થઈ ગયા (૫૪).

વિશ્વામિત્ર બોલ્યા— કેવળ મળને દૂર કરવાનું જે વ્યાસ-પુત્રને યોગ્ય હતું તેજ હે રામ ! આપને યોગ્ય છે (૫૫). સમગ્ર ભોગોમાં ફરીથી રુચિ ઉત્પન્ન ન થાય એજ જાણવા લાયક જાણેલા મનનું લક્ષણ છે, એ વાત ચોકકસ છે (૫૬). મિથ્યા વસ્તુમાંથી જન્મેલ બન્ધન ભોગો ભોગવવાથી દલ થાય છે, પણ તે ભોગોને શાન્ત કરવાથી બન્ધન શિથિલ થાય છે (૫૭). કામનાઓ ઓછી થઈ જાય એજ મોક્ષ છે એમ વિદ્વાનોનું માનવું છે; અને કોઈ પણ વસ્તુમાં વાસના દલ થાય એને બન્ધન કહે છે (૫૮). કીર્તિ વગેરે મેળવવા હેતુ વિનાના ભોગોમાં જેને રુચિ ન થાય એને જીવન્મુક્ત કહેવામાં આવે છે (૫૯). હે મુનીશ્વરો ! રામ પોતાના મનમાં જે વસ્તુ જાણે છે તે પરમ સત્ય છે; અને મહાત્માઓના મુખથી તે સાંભળશે ત્યારે તેનું ચિત્ત અવશ્ય શાન્ત થશે (૬૦). માટે આ ભગવાન્ શ્રીમાન્ વસિષ્ઠ મહાત્મા રાઘવના ચિત્તની વિશ્રાન્તિ અર્થે યુક્તિ કહે (૬૧). સર્વે રઘુવંશી રાજાઓના એ પ્રભુ છે, હંમેશના કુલગુરુ છે, સર્વજ્ઞ છે, સર્વના સાક્ષી છે (૬૨). હે ભગવાન્ વસિષ્ઠ ! આપણા બન્ને વચ્ચેના વૈરને શાન્ત કરવા માટે મહા બુદ્ધિશાળી ભગવાન બ્રહ્માએ વારંવાર

ઉપદેશ આપ્યો હતો તે આપને સાંભરે છે ? (૬૩). તેજ જ્ઞાનનો આપ રામને હુમણું ઉપદેશ કરો (૬૪). હે સાધો ! વિરકત સારા શિષ્યને જે ઉપદેશ અપાય તે જ સાચું જ્ઞાન છે, તેજ શાસ્ત્રાર્થ છે અને તેજ અખંડિત પંડિતાઈ કહેવાય (૬૫). વૈરાગ્યભાવના વિનાના અ-શિષ્યને જે કંઈ ઉપદેશ અપાય તે ગાયતું દૂધ જેમ કૂતરાના ચામડાંની કોથળીમાં અપવિત્ર થઈ જાય તેમ અપવિત્ર થઈ જાય છે (૬૬).

ગાધિપુત્ર વિશ્વામિત્રે જ્યારે આમ કહ્યું ત્યારે વ્યાસ-નારદાદિ મુનિઓએ “સાધુ, સાધુ” કહી તેમનું પૂજન કર્યું (૬૭). રાજા પાસે બેઠેલા મહાતેજસ્વી બ્રહ્મા જેવા બ્રહ્માના પુત્ર વસિષ્ઠ બોલ્યા કે, “હે મુનિ ! જેનો તમે આદેશ કરો છે તે હું નિર્વિઘ્ને પાર પાડીશ. સમર્થ હોવા છતાં સાધુ પુરુષોનાં વચ્ચેનું ઉલ્લંઘન કોણ કરી શકે ? (૬૮-૬૯) જે જ્ઞાન નિષધ પર્વત ઉપર પદ્મચોનિ બ્રહ્માએ સંસારના ભ્રમની સપૂર્ણ શાન્તિ માટે મને કહ્યું હતું તે પૂરેપૂરું મને યાદ આવે છે (૭૦).

વાલ્મીકિ બોલ્યા— આ રીતે કહીને જેમણે ઉપદેશ દેવામાં ઉપયોગી એવાં અનેક વ્યાખ્યાનો તથા તર્ક વિતર્ક વગેરે સાધનો ગ્રહણ કરીને વ્યાખ્યાતા તરીકે શોભા વધારી છે, એવા મહાત્મા વસિષ્ઠે અજ્ઞાન દૂર કરવા માટે પરમપદ સંખંધી એકજ વિષય જેમાં સમાએલો છે, એવું શાસ્ત્ર કહ્યું (૭૧).

(વૈરાગ્ય પ્રકરણ સમાપ્ત)

મુમુક્ષુ વ્યવહાર પ્રકરણ સર્ગ પહેલો

પુરુષાર્થ વડે વાસનાનો નાશ

વસિષ્ઠ બોલ્યા—હે રઘુનન્દન ! સર્વે લોકો સારી રીતે આચરેલા ઉદ્યોગ વડે જ આ સંસારમાં હ મેશ બધી વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરી શકે છે (૧). શાસ્ત્ર વિરૂદ્ધ અને શાસ્ત્ર અનુસાર પુરુષાર્થ—એમ બે પ્રકારના પુરુષાર્થ જાણવામાં છે. શાસ્ત્ર વિરૂદ્ધ પુરુષાર્થથી અનર્થ થાય છે, અને શાસ્ત્રાનુસાર પુરુષાર્થથી પરમાર્થ સિદ્ધ થાય છે (૨). જેઓએ બાળપણથી જ બરાબર અભ્યાસ કર્યો છે અને શાસ્ત્રોનું શ્રવણ તથા સંત સમાગમ જેઓએ કર્યો છે એવા ગુણવાન પુરુષો પ્રયત્ન કરવાથી પોતાનું હિત સાધે છે (૩).

શ્રીરામ બોલ્યા—હે મુનિ! પૂર્વજન્મની વાસનાઓ મને જે રીતે રાખે છે તે રીતે હું વર્તું છું. દીન એવા મારે શું કરવું ? (૪)

વસિષ્ઠ બોલ્યા :—હે રામ ! એ જ કારણથી પોતાના

પ્રયત્નથી પુરુષાર્થ કરીને તમે શાશ્વત કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરી શકશો, બીજી કોઈ રીતે નહિ કરી શકો (૫). શુભ અને અશુભ એમ બે પ્રકારનો તમારી વાસનાનો સમૂહ છે. બન્ને-માંથી એક અથવા બન્ને પૂર્વજન્મની હોય છે (૬). તેમાંથી શુભ વાસનાનો પ્રવાહ તમને ખેંચી જશે તો તમે કંમે કરીને અવિનાશી પદ મેળવશો. (૭) અને જો અશુભ વાસનાનો પ્રવાહ તમને સંકટમાં નાંખે તો સ્વપ્રયત્નથી તે પૂર્વજન્મની વાસનાને તમારે પોતે જીતવી જોઈએ (૮). વાસનારૂપી નદી શુભ અને અશુભ ભાગે વહે છે. મનુષ્યે પુરુષાર્થ કરીને તે પ્રવાહને શુભ રસ્તે વાળવો જોઈએ (૯). હે બળવાનમાં શ્રેષ્ઠ ! જો પોતાનું મન અશુભ વાસનામાં ફસાયું હોય તો પુરુષાર્થના બળથી તે મનને શુભ વાસનામાં યોજવું જોઈએ (૧૦). મનુષ્યનું મન બાળકના જેવું છે. તેને જો અશુભ ભાગે જતું અટકાવવામાં આવે તો તે શુભ ભાગે દોડે છે અને શુભ ભાગે જતું અટકાવવામાં આવે તો અશુભ ભાગે દોડે છે. માટે તેને બળપૂર્વક અશુભ ભાગે જતાં અટકાવવું (૧૧) (હે ચિત્તબાળક ! વિષ કરતાં પણ વધારે નુકસાનકારક વિષયો તરફ દોડ નહિં. પ્રિય અને અપ્રિયમાં સમતા રાખ.) એવાં સમતારૂપી સાન્ત્વન વડે તરત ઉતાવળ ન કરતાં ધીમેધીમે પુરુષાર્થથી ચિત્તરૂપી બાળકનું લાલનપાલન કરવું (૧૨). હે અશિમદર્ન ! પૂર્વજન્મના અભ્યાસથી જ્યારે શુભ વાસનાનો ઉદય થાય ત્યારે તમારે સમજવું કે તમારો અભ્યાસ સફળ થયો છે (૧૩) તમને વાસનાના ફળમાં સંદેહ હોય તો પણ શુભ વાસનાનો સંચય

કરો; કારણ કે, હે તાત ! શુભ વાસનાની વૃદ્ધિ થવાથી કંઈ દોષો નડતા નથી (૧૪). જ્યાં સુધી તમારું મન સંસ્કારી થાય નહીં અને તમે પ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર ન કરો ત્યાં સુધી ગુરુ તથા શાસ્ત્રોનાં વચનોને પ્રમાણ માની તે નિર્ણય પ્રમાણે આચરણ કરો (૧૫) જ્યારે તમારાં રાગદ્વેષ બળી જાય (વિવેક ઉત્પન્ન થાય) અને આત્મજ્ઞાન થાય, ત્યારે શુભ વાસનાઓનો પણ ત્યાગ કરવો (૧૬). હે રામ ! અત્યંત સુભગ અને આર્ય-પુરુષો વડે સેવાયત્રી શુભ વાસનાઓનો અભ્યાસ કરીને મનોહર બુદ્ધિથી નિરંતર શોક રહિત એવા ઉત્તમપદને સંપાદન કરો અને પછી એ પદનો પણ ત્યાગ કરી સ્વસ્વરૂપમાં જ રહો (૧૭).

વસિષ્ઠ બોલ્યા :—હે રામ ! ફરીથી ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા ન થાય તેમ સંસારવાસનાનો ત્યાગ કરીને, ઉત્તમ બુદ્ધિથી શમ અને સંતોષ ગ્રહણ કરીને, તથા પૂર્વાપર વાક્યોના અર્થ-માં પહોંચી શકે તેવા વિષયોથી પરાજય ન પામે તેવું, આત્માના અનુસંધાન વાળું, મનને સમરસ બનાવે તેવું, પૂર્વે ભગવાન પ્રહ્માએ કહેલું સર્વ દુઃખોનો નાશ કરનાર અને બુદ્ધિને પરમ આશ્વાસન આપે તેવું વચન તમે સાંભળો (૧૮-૨૦).

શ્રીરામ બોલ્યા :—હે પ્રહ્મન્ ! હે પ્રભો ! પૂર્વે સ્વયંભૂ પ્રહ્માએ શા કારણથી આ કહ્યું અને આપને એ જ્ઞાન કેવી રીતે પ્રાપ્ત થયું તે કહો (૨૧).

વસિષ્ઠ બોલ્યા :—અનંત કાર્યોના સ્વરૂપભૂત સર્વાન્તર્યામી સર્વના આધારભૂત ચૈતન્યસ્વરૂપ, અવિનાશી આત્મ-પ્રદીપ સર્વ વસ્તુઓમાં પ્રકાશે છે (૨૨). જગતરૂપે થવું અને તેનો

લય થવો એ ખંને વખતના સમસ્વરૂપમાંથી વિષ્ણુ જન્મ્યા અને તેના હૃદય કમળમાંથી પરમેષ્ઠી બ્રહ્મા જન્મ્યા (૨૩). જેમ મન અનેક મનોરથોને પેદા કરે છે તેમ તે બ્રહ્માએ આ ભારતદેશમાં નાના પ્રકારનાં દુઃખો ભોગવતું જગત્ પેદા કર્યું (૨૪). જેમ પુત્રનું દુઃખ જોઈને પિતાને કરુણ થાય તેમ સકળ લોકોના સર્જનહાર બ્રહ્માને મનુષ્યોનાં દુઃખો જોઈ અત્યંત દયા આવી (૨૫). જેનાં આયુષ્ય નાશ પામ્યાં છે એવા નિરાશ થએલા લોકોનાં દુઃખનો અંત કેમ આવે એમ વિચાર કરીને એકાગ્રચિન્તન કરીને તેણે તપ આદર્યું (૨૬). અત્યંત દુઃખની શાંતિ અર્થે તપ, દાન, જપ, તીર્થ નકામાં છે એમ વિચાર કરી દુઃખમાંથી મુક્તિ આપવાના હેતુથી ‘હું જ્ઞાન કહું’ એવો વિચાર કરી કમળમાં બેઠેલ બ્રહ્માએ મનથી સંકલ્પ કરી મને પેદા કર્યો (૨૭-૨૮) તેમના હાથમાં કમંડળ હતું અને રૂદ્રાક્ષમાળા સહિત કમળમાં બેઠા હતા; મારા હાથમાં પણ કમંડળ હતું; મેં તેમને નમ્રતાપૂર્વક નમસ્કાર કર્યા (૨૯). “હે પુત્ર ! આવ ” એમ કહી ભગવાન બ્રહ્માએ કમળપત્રના ઉત્તર દળ ઉપર મને બેસાડ્યો અને કહ્યું : (૩૦). “થોડા વખત માટે તારું ચિત્ત વાંદરા જેવું ચપળ થાઓ અને જેવી રીતે મુખમાંથી નીકળતા ગરમ વાયુ વડે દર્પણ અસ્વચ્છ થાય તેમ તારામાં અજ્ઞાનનો પ્રવેશ થાઓ (૩૧). તેઓના આ શાપથી મારા સારા વિચારવાળું અને સમાન ભાવનાવાળું મારું નિર્મળ સ્વરૂપ હું ભૂલી ગયો (૩૨). આથી હું દીન થઈ ગયો, અને મૂઠ યુદ્ધિ વડે દુઃખ અને શોકથી તપતા એક અધમ પુરુષ જેવો થઈ ગયો (૩૩).

ભગવાને મને પૂછ્યું કે “ હે પુત્ર ! તું કેમ દુઃખી છો ? દુઃખના નાશતું કારણ તું મને પૂછ, જેથી તું હંમેશ માટે સુખી થઈશ. ” (૩૪) પછી મેં ભગવાનને પૂછ્યું કે, “સંસારતું ઓસડ શું ? આ મહાન સંસાર ઉત્પન્ન કેમ થયો ? (૩૫). હે નાથ ! તેનો ક્ષય કેમ થાય ?” ત્યાર પછી તે મહાત્માએ મને તે જ્ઞાન સારી રીતે કહ્યું : અને તે જાણીને હું સુખી થયો. (૩૬) પછી જાણુવા યોગ્ય બ્રહ્મને જાણી લીધેલ અને સ્વ-પ્રકૃતિમાં સ્થિત થએલા મને જગત્કર્તાએ સકળ કારણરૂપ વાક્ય કહ્યું. (૩૭) “હે પુત્ર ! બધા મનુષ્યના અર્થે મેં તને જ્ઞાનહીન બનાવ્યો અને આ જ્ઞાન-સાર સમજાવવા માટે મેં તને પૃથ્વક બનાવ્યો. (૩૮) હવે તારો શાપ શાન્ત થયો છે; પરમ બોધ પણ તે મેળવ્યો છે; માટે હે વત્સ ! જંબુદ્વીપમાં આવેલ મહીપીઠમાં જા. (૩૯) હે સાધો ! ત્યાં ભારતવર્ષમાં લોકોનું કલ્યાણ કરવાના હેતુથી, જેઓ મહા બુદ્ધિશાળી છે અને કર્મકાંડમાં જેઓ તત્પર હોય તેઓને, શમથી શોભતા કર્મકાંડનો ક્રમે ક્રમે ઉપદેશ કર, તથા જેઓના મનમાં વરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો હોય, જેઓ મહાન પડિત હોય અને વિચારશીલ હોય, તેઓને આનંદ આપનાર જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપ. ” (૪૦-૪૨) કમગયોનિપિતા બ્રહ્માએ મને અહિં નિયુક્ત કરેલો છે, એટલે જ્યાં સુખી પ્રાણીઓની પરંપરા આવુ રહેશે ત્યાં સુધી હું અહિં રહીશ (૪૩). આ સંસારમાં મારે કંઈ કરવાપણું નથી, મેં મનને જીત્યું છે; છતાં પણ મારે અહિં રહેવું જ જોઈએ એમ ધારી સંસારમાં હર્ષ કે વિષાદ રહિત શાન્ત વૃત્તિથી રહ્યો છું : કાર્ય કરું છું,

છતાં મન રહિત હોતાં હું કંઈ કરતો નથી (૪૬).

વિસિધ્ધ બોધ્યા:— જે પુરુષ પહેલાં વક્તાનાં કર્મો ઉપરથી
તેના જ્ઞાનનો નિર્ણય કરે છે અને પછી
મોક્ષનાં દ્વાર પ્રશ્નો પૂછે છે તેને મહાબુદ્ધિશાળી 'પૃચ્છક
બ્રહ્મવો' (૪૫). 'પૂર્વાપર વાક્યોનું' સમાધાન કરવા સમર્થ
બુદ્ધિવાળા અને જેનું ચારિત્ર્ય નિન્દાથી પર છે એવાઓને ડાહ્યા
માણસોએ પૂછાયલા પ્રશ્નોના જવાબ આપવા: પશુ જેવી
અધમ વૃત્તિવાળા શિષ્યોને નહિ (૪૬). શમ, વિચાર, સંતોષ
અને સંત સમાગમ—આ ચાર મોક્ષ-મંદિરના દ્વારપાળ
કહેવાય છે (૪૭). આ ચારેનું, ત્રણનું અથવા બેનું પ્રયત્ન
પૂર્વક સેવન કરવું. જેવી રીતે રાજમહેલનાં દ્વાર દરવાન
ઉઘાડે છે તેમ આ રક્ષકો મોક્ષ-મંદિરનાં દ્વાર ઉઘાડે છે (૪૮).
અથવા બધી વસ્તુઓનો ત્યાગ કરી સઘળા પ્રયત્નો પૂર્વક આ
ચારમાંથી એકનો આશરો લેવો; કારણ કે એકને વશ કરતાં
ચારે વશ થાય છે (૪૯). સંસારમાંથી મુક્તિ મેળવવા માટે
પહેલાં તો શાસ્ત્રોના અવલોકનથી, સજ્જનોના સમાગમથી,
તપથી અને દમથી પ્રજ્ઞાને વધારવી (૫૦). હે રામ ! સંસાર-
રૂપી વિષમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ વિષૂચિકા બહુજ કષ્ટદાયક
છે; અને તે રોગને પવિત્ર આત્મજ્ઞાનરૂપી ગારૂડીમંત્ર જ
શાન્ત કરે છે (૫૧). વિષયોરૂપી વિષમાંથી જન્મેલા સંસાર-
રૂપી કોલેરાનો દુઃખથી અંત આવે છે; તેની બરાબર ચિકિત્સા
ન થાય તો તે મનુષ્યને નરકોરૂપી નગરમાં જવું પડે છે;
અને ત્યાં પથ્થરો તેમજ સેંકડો તેજસ્વી તલવારોના પ્રહારો
શરીર ઉપર થાય છે. ત્યાં તેમને અગ્નિમાં બાળવામાં આવે

છે, ખરફથી નવરાવવામાં આવે છે, તેમનાં અંગને કાપી નાંખવામાં આવે છે, અનંતકાળ સુધી નરકમાં રહેવું પડે છે, શિઆળામાં કુવારાવાળાં ગૃહોમાં શીતળ જળથી સ્નાન કરવું પડે છે, સુખે નિદ્રા આવતી નથી, મોઢે ડૂંચ્યા ઘાલી મૂક ખનાવવામાં આવે છે અને આવી રીતે આ રોગથી ઘણાં દુઃખો થાય છે (૫૨-૫૩). માટે હે રામ ! આસક્તિ વિના શાસ્ત્રોક્ત વ્યવહાર કરવો, શાસ્ત્રનો વિચાર અવશ્ય કરવો અને યોગ્ય મેળવવો; કારણ કે શાસ્ત્રના વિચારથી યોગ્ય મળે છે (૫૪). જે પુરુષ સતત અભ્યાસથી શાસ્ત્ર, ગુરુ અને સ્વાનુભવની એક વાક્યતા કરે છે તે જ પુરુષ આત્મસાક્ષાત્કાર કરે છે. (૫૫) આ શાસ્ત્ર સાંભળવાથી થોડી સંસ્કારી બુદ્ધિવાળા પુરુષોની મૂર્ખતા જે રીતે નાશ પામે છે તે રીતે બીજા કોઈ પણ શાસ્ત્ર શ્રવણથી મૂર્ખતા દૂર થતી નથી. (૫૬) હે રામ ! મૂર્ખતાથી હણાયેલા જીવન કરતાં હાથમાં લિક્ષાપાત્ર લઈ ચંડાળોના ફળીઆમાં ઘેર ઘેર લિક્ષાર્થે રખડવું એ વધારે ઉત્તમ છે (૫૭) પરમ પદ મેળવવા માટે ધન, મિત્ર, સગાંસંબંધી, હાથપગ ચલાવવા, પરદેશ જવું, શરીરને કષ્ટ આપવું, તીર્થ કે જીવન ઉપયોગમાં આવતાં નથી ફક્ત મન ઉપર વિજય મેળવવાથી કૈવલ્યપદ મેળવી શકાય છે (૫૮-૫૯).

મોક્ષમંદિરના આ દરવાનો વિષે હવે ક્રમશઃ કહું છું
તે સાંભળ. એમાંથી એક પ્રત્યે પણ આસ-
શમ કિત દાખવવાથી એ મંદિરમાં પ્રવેશ થાય

છે (૬૦). જેવી રીતે સૂર્યમાં અંધારૂં વિલીન થઈ જાય છે તેમ,
શાન્ત ચિત્તવાળા પુરુષોનાં દુઃખો, તણ્ણા અને કષ્ટથી સહન

થઈ શકે તેવી હુષ્ટ ચિંતાઓ નાશ પામે છે (૬૧). કુર તેમજ કોમળ પુરુષો, જેમ બધા પોતાની માનો વિશ્વાસ કરે છે તેમજ શમથી શોભતા પુરુષોનો પણ વિશ્વાસ કરે છે (૬૨). મનુષ્યને શમ જેટલું અંતઃકરણમાં સુખ આપે છે તેટલું સુખ રસાયનપાન કે લક્ષ્મીનું આલિંગન પણ આપતું નથી (૬૩). શુભ કે અશુભને સાંભળતાં, સ્પર્શતાં, જોતાં, ભોગવતાં અને સૂંઘતાં જે પુરુષ હર્ષ પામતો નથી કે ખિન્ન થતો નથી તે મનુષ્ય શાન્ત કહેવાય છે (૬૪). મરણ પ્રસંગે, ઉત્સવ પ્રસંગે કે યુદ્ધ પ્રસંગે જેનું ચન્દ્ર સમાન સ્વચ્છ મન આકુળવ્યાકુળ થતું નથી તે મનુષ્ય શાન્ત કહેવાય છે (૬૫). તપસ્વીઓમાં, બહુ જાણનારાઓમાં, યાજ્ઞકોમાં, રાજાઓમાં, બળવાનોમાં અને ગુણવાનોમાં શમવાન પુરુષ શોભે છે (૬૬). હે રઘુનનય! કોઈથી ચોરી ન શકાય તેવા અને મહાત્માઓએ રક્ષણ કરેલ શમરૂપી અમૃતનો આશ્રય કરીને જે ક્રમથી મહાન પુરુષોએ મહત્પદ પ્રાપ્ત કર્યું છે તે જ ક્રમનું તમે પણ, પરમપદ મેળવવા માટે, પાલન કરો (૬૭).

કાર્ય કારણ જાણનારે શાસ્ત્રબોધથી નિર્મળ થએલ પરમ પવિત્ર બુદ્ધિથી નિત્ય નિરંતર આત્માનો વિચાર વિચાર કરવો જોઈએ (૬૮). વિચાર વડે સૂક્ષ્મ થએલ બુદ્ધિ પરમ પદને જોઈ શકે છે, માટે સંસાર રૂપી લાંબા રોગનું વિચાર એ ઉત્તમ ઔષધ છે (૬૯). બુદ્ધિમાન પુરુષે આપત્તિમાં પણ ‘હું કોણ ?’ અને ‘આ સંસાર કોનો થયો છે ?’ એ પ્રશ્નોનો વિચાર, પ્રયત્નપૂર્વક વિધેનોનો પ્રતિકાર કરીને પણ બુદ્ધિવડે કરવો (૭૦). વિચારરૂપી સુંઘર

આંખ અંધારામાં પણ જોઈ શકે છે અને ઘણા ઉબસવાળા ભાગોમાં પણ પાછી હઠતી નથી, અને વ્યવધાનવાળું હોય તેને પણ જોઈ શકે છે (૭૧). ‘હું કેાણ છું ?’ અને ‘સંસાર નામનો દોષ કેમ થયો ?’ એ પ્રશ્નોનો ન્યાયપુરઃસર પરા-મર્શ કરવો એ વિચાર કહેવાય છે (૭૨).

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે અરિમર્દન ! સંતોષ એ જ પરમ શ્રેય છે, સંતોષ એ જ ખરું સુખ છે અને સંતોષ

સંતુષ્ટ પુરુષ પરમ વિશ્રાન્તિ પામે છે (૭૩). સંતોષરૂપી અમૃતનું પાન કરીને જે શાન્ત પુરૂષો તૃપ્ત થયા છે તેઓને અતુલ ભોગ અને લક્ષ્મી પણ ઝેર જેવી અસર કરતી નથી (૭૪). જે પુરુષ અપ્રાપ્ત વસ્તુની ઇચ્છા કરતો નથી અને ઇષ્ટ વસ્તુ મળવા છતાં પણ જે વિકારરહિત રહે છે, અને અદૃષ્ટ વિષયમાં જેને હર્ષ કે ખેદ થતો નથી એવો પુરુષ સંતોષી કહેવાય છે (૭૫). મલિન અરિસામાં જેમ મુખનું પ્રતિબિંબ ન પડે, તેમ જે પુરુષનું ચિત્ત આશાઓથી અસ્વસ્થ થયું છે, અને જે સંતોષ રહિત છે એવા પરાધીન ચિત્તમાં જ્ઞાનનું પ્રતિબિંબ પડતું નથી (૭૬). જે પુરુષ અપ્રાપ્ત વસ્તુની ઇચ્છા કરતો નથી, અને વસ્તુ મળતાં તેનો મર્યાદામાં રહીને ઉપભોગ કરે છે અને જેનું વર્તન સૌમ્ય છે એને સંતોષી કહેવાય છે (૭૭). હે રઘુનન્દન ! ગુણવાન પુરુષોની સમત્વબુદ્ધિથી જે પુરુષ ચોભે છે તે નિર્મળ પુરુષને નરશ્રેષ્ઠ મહામુનિઓ પણ નમસ્કાર કરે છે (૭૮).

હે મહાબાહો ! આ જગતમાં મનુષ્યોને, સંસારથી પાર

સત્સંગ

ઉતરવામાં, વિશેષ કરીને સબજન પુરુષોનો સમાગમ, સર્વત્ર સર્વને સારી પેઠે ઉપકાર કરે છે (૭૬). વિદ્વાનોના સમાગમથી શૂન્ય સ્થળો વસ્તીવાળાં થાય છે, મૃત્યુ પણ ઉત્સવ સમાન થઈ પડે છે, અને આપ-ત્તિઓ પણ સંપત્તિ જેવી ભાસે છે (૮૦). સત્સંગરૂપી શીતળ અને શુદ્ધ ગંગામાં જે સ્નાન કરેછે, તેને દાન, તપ, તીર્થ અને યજ્ઞોનું શું પ્રયોજન ? (૮૧) જેની અહંકારની ગાંઠ છૂટી ગઈ છે, જે તત્ત્વને જાણનાર છે, અને જે સાધુપુરુષો સર્વમાન્ય છે, તેઓનું બધા ઉપાય વડે સારી રીતે સેવન કરવું જોઈએ. તેઓ જ આ ભવાર્ણવ તરવાનો ઉપાય છે (૮૨).

સંસારનો નાશ કરવા માટે આ ચારે (શમ, વિચાર, સંતોષ અને સત્સંગ) વિમલ ઉપાય છે. જેઓએ આ ચારનો અભ્યાસ કર્યો છે, તેઓ મોહજળથી ભરેલ ભવાર્ણવથી પાર ઉતર્યા છે (૮૩). આ અખંડિત ગુણરૂપી લક્ષ્મીનો આશરો લઈને મનના મોહને દૂર કરનાર માઈ આ વચન સાંભળ (૮૪). હે અરિમર્દન ! અનિચ્છાએ પણ મોક્ષના ઉપાયની આ કથા સભળાય તો પણ પરમ યોગ્ય પમાય છે (૮૫). તેમની બુદ્ધિના લોભમોહાદિ દોષો ઘસાઈ જાય છે અને શરદ્ ઋતુના નિર્મળ જળવાળા સરોવરની પેઠે તેઓનું મન પ્રસન્ન થાય છે (૮૬). જેમ સારાં કવચ પહેરનારને બાણો વીંધી ન શકે, તેમ દીનતા અને દારિદ્ર્યથી દૂષિત થએલ દષ્ટિ મર્મસ્થાનો ભેદી ન શકે (૮૭). સંસારની ભયંકર ખીક હૃદયને છેદી શક્તી નથી, અને મંદરાચળ વિનાના સમુદ્રની પેઠે હૃદય પરમ સમતા અનુભવે છે (૮૮). વિચાર-

વાન્ પુરુષ સસુદ્ર જેવો ગંભીર બને છે, મેરૂ પર્વત સમાન સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરે છે અને અંતઃકરણમાં ચંદ્રના જેવી શીતળતા અનુભવે છે (૮૯). સાધ્વી સ્ત્રી જેમ અંતઃપુરના આંગણમાં વિહાર કરે છે, તેમ સઘ્ધાસ્ત્રોના પ્રસંગથી જેની વૃત્તિઓ સારી થઈ છે એવા પુરુષોની બુદ્ધિ યોગ્ય રીતે પ્રાપ્ત થયેલ અનુકૂળ કાર્યોમાં પ્રવૃત્ત થાય છે (૯૦). જેની સર્વ વૃત્તિઓ શાન્ત થઈ ગઈ છે, એવા પુરુષોની જીવન્મુક્ત દશા ધીરે ધીરે પરિપક્વ થાય છે, અને તેનું વાણીધી વર્ણન થઈ શકતું નથી (૯૧). ઇષ્ટ અથવા અનિષ્ટ ફળ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે મનથી ન હારતાં, તે પુરુષ યથાપ્રાપ્ત વ્યવહારને અનુસરે છે, અને તે પુરુષ સાધારણ મનુષ્ય જેવો દેખાય છે (૯૨). જે પુરુષ સુખ આપે તેવું આસન કરી બેસે છે, સમયાનુસાર પ્રાપ્ત ભોગો ભોગવે છે, સદાચાર વિરૂદ્ધ વર્તન કરતો નથી, દેશ-કાળને અનુસરી સહજ પ્રાપ્ત થયેલ સત્સંગ સેવે છે, અને આ મોક્ષકથાનો સુખેથી વિચાર કરે છે, તેને સંસારની શાન્તિ આપનાર મહાન્ બોધ થાય છે; અને ફરીથી તેને ગર્ભયાતના ભોગવવી પડતી નથી (૯૩-૯૫). પરન્તુ આટલાથી પણ ભય પામીને જે પાપી પુરુષો ભોગોના રસમાં લુબ્ધ રહે છે, તે અધમ પુરુષોને પોતાની માતાની વિષ્ણના ક્રીડા જેવા જાણવા, અને તેઓની પ્રસંશા ન કરવી (૯૬). તુરીય અવસ્થાની શાન્તિરૂપ વિશ્રાન્તિ જ્યાં સુધી મનમાં વાસ ન કરે, ત્યાં સુધી મધ્યે મધ્યે ધર્મ અને અર્થ ઉપાર્જન કરતાં જ્ઞાની પુરુષો શાસ્ત્રોના ઉપદેશથી, સુજનતાથી અને તત્ત્વવેત્તાઓના સમાગમથી વિચાર કર્યો કરવો (૯૭-૯૮).

જેણે તુરીય તત્ત્વમાં વિશ્રામ મેળવ્યો છે, અને જે સંસાર-સાગરથી પાર ઉતરી ગયો છે, તે ગૃહસ્થ કે સંન્યાસી કર્મ કરે તો એ શું અને ન કરે તો પણ શું ? શ્રુતિસ્મૃતિનું પણ તેમને પ્રયોજન નથી. તે પુરુષ મંદરાચળ પર્વત વિનાના સમુદ્ર જેવો વિશ્લેષ રહિત થઇને યથાસ્થિત વર્તન કરે છે (૯૯-૧૦૦). હે રાઘવ! બુદ્ધિના સારરૂપ જ્ઞાનનો જે વિસ્તાર હું કહું છું તે સાંભળો (૧૦૧). વચનો યુક્તિયુક્ત હોય તો બાળક પાસેથી પણ તેનો સાર લેવો. બાકીનાં વચનોનો તણુબલ્લાંની પેઠે, બ્રહ્માનાં વચનો હોય તો પણ, ત્યાગ કરવો (૧૦૧). હે કાકુત્સ્થ ! જે જે દૃષ્ટાન્તો વડે હું તમને બોધ આપું તે બધાં ઉત્પત્તિવાળાં મિથ્યા બાણવાં, તે દૃષ્ટાંતોની મદદથી અકારણ સદ્રસ્તુ બ્રહ્મને તમારે બાણવું (૧૦૩). બ્રહ્મનો ઉપદેશ આપવા માટે તમને જે જે દૃષ્ટાન્તો આ કથામાં કહેવામાં આવે, તે અમુક અંશે સમાન સમજવાં, અને તેનો ઉદ્દેશ બરાબર સમજવો (૧૦૪). બ્રહ્મ નિરાકાર હોવાથી સાકાર દૃષ્ટાન્તો કેમ સંભવે, એવું મૂર્ખ કુતાર્કિકો કહે છે (૧૦૫). કુતાર્કિક બનીને જેથી અનુભૂતિ પણ ખોટી ઠરે એવા અપવિત્ર વિકલ્પો કરીને, જ્ઞાનનો નાશ કરવો નહિ (૧૦૬). જેમ કમળથી તળાવની શોભા વધે છે અને તળાવથી કમળની શોભા વધે છે, તેમ જ્ઞાનથી શમાદિ ગુણો વધે છે અને શમાદિ ગુણોથી જ્ઞાન વધે છે (૧૦૭). જ્ઞાન અને શમાદિ સહિત આત્મવિચાર, એ બન્નેનો સારી રીતે અભ્યાસ કરવામાં આવે નહિ ત્યાં સુધી, બન્નેમાંથી એકે ગુણ મનુષ્યને સિદ્ધિ આપતો નથી (૧૦૮). યશ અને આયુષ્ય વધારનાર

અને મોક્ષરૂપી પુરુષાર્થ આપનાર આ શાસ્ત્રના શ્રવણથી તમારી બુદ્ધિ નિર્મળ થશે અને પોતાની મેળે જ તમે પરમ પદ પામશો (૧૦૬). મન જ્ઞેય વસ્તુ જાણી લે તો અવશ્ય પછે તે પરમપદને પામે છે, અને અપરિચ્છિન્ન પરિપૂર્ણ જ્ઞાનસ્વરૂપ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થતાં તે જ્ઞાનદશા મન ત્યજી દેતી નથી (૧૧૦).

ઉત્પત્તિ પ્રકરણ

સર્ગ ૧ લો

ઉત્પત્તિ પ્રકરણાર્થદર્શન

વસિષ્ઠ બોલ્યા :—મેં તમને મુમુક્ષુવ્યવહાર નામનું પ્રકરણ કહી સંભળાવ્યું. હવે જગત સંબંધી જગતની ઉત્પત્તિ માયામયી ઉત્પત્તિ વિષે કહું છું (૨). અપરોક્ષ ચૈતન્ય કે જે અનુભવ-જ્ઞાન અને પ્રતિપત્તિથી પ્રત્યક્ષ છે, તેને અહિં જીવ કહેવામાં આવે છે (૨). તે જ પરમાત્મા સંવિત્ છે, તે જ પુરુષ છે અને તે જ અહંકાર છે. તે જ ઘટપટાદિ આકારે વિવર્ત પામે છે, ત્યારે તે જ સંવિત્

ઘટપટાદિરૂપ પદાર્થ કહેવાય છે (૩). જેમ જળ તરંગરૂપે સ્ફુરે છે તેમ પરિપૂર્ણ સંવિદ્વરૂપ પરમાત્મા જીદીજીદી અવસ્થાના ક્રમે સંકલ્પ-વિકલ્પ વગેરેના ભ્રમને લીધે જગતરૂપે સ્ફુરે છે (૪). સૃષ્ટિની પૂર્વે અકારણ સત્ સર્ગની શરૂઆતમાં લીલા વડે સ્ફુરી પોતે પોતાના આત્મામાં જ કારણરૂપે પ્રત્યક્ષ થયા (૫) જેમ વાયુમાં સ્પંદન રહેલું છે, તેમ રૂપ, પ્રકાશ, મનોવિસ્તાર અને અન્ય પદાર્થોવાળું જગત જ્ઞાનસ્વરૂપ પરમાત્માની અંદર રહેલ છે (૬). બાહ્યાન્તર દ્વિશા અને કાળથી મુક્ત જ્ઞાનસ્વરૂપ બ્રહ્મ જે જે રૂપે વિવર્ત પામે છે, તે તે સ્વરૂપે ભાસે છે (૭). એ સર્વાત્મા જે દેશમાં જે કાર્યરૂપે સ્ફુરે છે, તે દેશમાં તે રૂપે પ્રકાશે છે (૮). વાસ્તવ કારણ રહિત આ જગત્, સૃષ્ટિ થઈ તે પહેલાં નામરૂપ અલિવ્યકત થયાં ન હોવાને કારણે બ્રહ્મરૂપે જ રહેલું હતું. પ્રત્યક્ષ પ્રમાણાત્મક બ્રહ્મ નિર્માતા છે, તેથી અનુમાન વગેરે અપરોક્ષ ચૈતન્યાત્મક બ્રહ્મના અંશે છે (૯). દ્રવ્યપ્રપંચમાં સત્ય બુદ્ધિ કરવી એનું જ નામ બંધ છે, અને દૃશ્યના અભાવમાં કર્તાલોકતાપણા રૂપ બંધ રહેતો નથી. આ દૃશ્યનો સંભવ જે રીતે નથી તે રીત કહેવામાં આવે છે, તે સાંભળો (૧૦). જોવામાં આવતું આ સ્થાવર જંગમ જગત્ સુષુપ્તિમાં સ્વપ્ન જેવું અસત્ છે, કેમકે કલ્પાન્તે તેનો નાશ થાય છે (૧૧) તે સમયે નિશ્ચલ, ગંભીર એટલે મન વડે જાણી ન શકાય તેવું, તેજ નહિ તેમ તમસૂથી પણ વિચક્ષણ, વ્યાપ્ત, વાણીનો અવિષય, તથા ઇન્દ્રિયો વડે ગ્રહણ ન થઈ શકે તેવું અનિર્વચનીય સત્ અવશેષ રહે છે (૧૨). તે પરમાત્માની ઋત, આત્મા, પરમ,

પ્રહ્મ, સત્ય વગેરે સંજ્ઞાઓ વ્યવહારને માટે કલ્પવામાં આવી છે (૧૩) એવા પ્રકારના તે પરમાત્મા પોતે, જાણે કે બીજું કંઈ હોય તેમ, ભાવિ જીવ વગેરે નામથી દુઃખી થએલા જીવપણાને જાણે કે પામે છે (૧૪). ત્યાર પછી જીવપણાને પામેલો તે સંકલ્પથી ક્ષુબ્ધ પામી મનરૂપે થાય છે, અને સંકલ્પોથી સ્થૂલ બને છે (૧૫) જેમ સમુદ્રનું સ્થિર જળ અસ્થિર તરંગ નામે થાય છે તેમ મહાન્ નિર્વિકાર પરમાત્મા અસ્થિર મન-પણાને પામે છે (૧૬). તેમ મન પોતે તરત સ્વચ્છંદપણે નિત્ય સંકલ્પો કરે છે, અને તેથી જગત્ સંબંધી ઇન્દ્રજાળ-માયા વિસ્તાર પામે છે (૧૭). જેમ સોનાનો અલંકાર સુવર્ણથી લિન્ન નથી, અને સુવર્ણ અલંકારથી લિન્ન નથી તેમ પરપ્રહ્મ જગત્થી લિન્ન નથી અને જગત્ પરપ્રહ્મથી લિન્ન નથી (૧૮). જેમ અસત્ મૃગજળની નદીમાં લહરીઓ વિસ્તરે છે તેમ, અસત્ મન વડે જગત્ સંબંધી ઇન્દ્રજાળ-માયા વિસ્તરે છે (૧૯); સર્વજ્ઞોએ તે ઇન્દ્રજાળ શ્રીનાં અવિદ્યા, સંસૃતિ, મોહ બંધ, માયા, મળ અને તમસૂ વગેરે નામો કલ્પેલાં છે (૨૦). હે ચંદ્રવદન રામ ! આ બંધનું સ્વરૂપ કહું છું તે સાંભળો. તે પછી મોક્ષનું સ્વરૂપ જાણી શકશો (૨૧). દષ્ટા દશ્યરૂપે ભાસે તે બંધ કહેવાય છે, દષ્ટા દશ્યને વશ થતાં બંધાય છે, અને દ્વૈત-પ્રપંચના અભાવે મુક્ત થવાય છે (૨૨). જગત્, તમે, હું ઇત્યાદિ જગત્ દશ્ય કહેવાય છે, જ્યાં સુધી દ્વૈત-પ્રપંચ સંભવે છે ત્યાં સુધી મોક્ષ નથી (૨૩). જેમ કમળકાકડીના ગર્ભમાં કમળનાં બીજરૂપ સૂક્ષ્મ તંતુ રહે છે, તેમ દષ્ટામાં દશ્યની બુદ્ધિ રહેલી છે (૨૪). બીજમાં રહેલ

અંકુર દેશ કાળથી મોટાં વૃક્ષરૂપે વિસ્તરે છે તેમ દશ્યબુદ્ધિ પણ નિયત દેશ કાળથી સ્થૂળરૂપ વિસ્તરે છે (૨૫). જેમ બીજ વગેરે પદાર્થના સૂક્ષ્મ ગર્ભમાં અંકુરાદિ વિચિત્ર કાર્યો રચવાની અવિનાશી શક્તિ હંમેશ રહેલી છે, તેમ ચૈતન્ય સ્વરૂપ પરમાત્માના ઉદરમાં પણ તેના સ્વરૂપથી અભિન્ન એવી જગત્ની સ્થિતિ સદા રહેલી છે(૨૬).

વસિષ્ઠ બોલ્યા :-હે રાઘવ ! શ્રવાણના ભૂષણરૂપ આ આકાશજ આખ્યાન સાંભળો. એ સાંભળવાથી ઉત્પત્તિ પ્રકરણ બરાબર સમજાશે (૨૭). આકાશજ નામનો એક પરમ ધાર્મિક બ્રાહ્મણ હતો. તે ધ્યાનમાં એકાનેષ્ઠ રહેતો અને મનુષ્યોનું કલ્યાણ કરવામાં હંમેશ તત્પર રહેતો (૨૮). તે વિપ્ર લાંબા કાળ સુધી જીવ્યો, એ જોઈ મૃત્યુને વિચાર થયો કે, “હું અવિનાશી છું, કેમ કેમ સર્વ પ્રાણીઓનું હું લક્ષણ કરું છું” (૨૯). પણ આ વિપ્રને હું કેમ મારી શકતો નથી ? જેવી રીતે પથર પર તરવાર ટોંચાઈ જાય તેમ આને મારવામાં મારી શક્તિ કુટિત થઈ જાય છે” (૩૦). એમ વિચાર કરીને એ વિપ્રને મારી નાંખવાની ઇચ્છાથી તે તેના નગરમાં ગયો, કારણ કે પોતાના કામમાં લાગેલો કેઈ પણ મનુષ્ય પોતાનો ઉદ્ધમ છોડતો નથી (૩૧). મૃત્યુએ જેવો તેના ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો કે તરતજ પ્રલયકાળના અગ્નિની માફક તે મૃત્યુને અગ્નિ બાળવા લાગ્યો (૩૨). અગ્નિની પ્રચંડ શિખાઓને લેલીને તે અંદર ગયો અને બ્રાહ્મણને જોઈ તેને હાથેથી પકડવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો (૩૩). પરંતુ બળવાન માણસ

મનોરથનિર્ણિત પુરુષાભાસને સેંકડો હાથે પણ ન પકડી શકે તેમ મૃત્યુએ બ્રાહ્મણને જોયો. છતાં તેને પકડી શક્યો નહિ (૩૪). આથી પોતાની શંકાનું સમાધાન કરવા તે યમરાજ પાસે આવ્યો અને પૂછ્યું કે, “હે પ્રભો! આકાશજ બ્રાહ્મણને હું કેમ ખાઈ શકું ?” (૩૫).

યમરાજ બોલ્યા :—“ હે મૃત્યુ ! તું એકલો બળાત્કારથી કોઈને મારી શકવા સમર્થ નથી. પ્રાણીમાત્રના મરણનું કારણ તેનાં કર્મો છે, બીજું કંઈ નથી (૩૬). માટે એ વિપ્રને મારવો હોય તો તેનાં કર્મો શોધવાનો પ્રયત્ન કર, એ કર્મોની મદદ વડે તું એનું ભક્ષણ કરી શકીશ ” (૩૭) આ ઉપરથી તેનાં કર્મોની તપાસ કરવા માટે મૃત્યુ દેશ, પરદેશ, તળાવો, નદીઓ અને દિશાઓમાં રખડ્યો (૩૮). એમ ભૂમડગમાં રખડવા છતાં આકાશજનાં કોઈપણ કર્મો કયાંય પણ ન જડ્યાં, એટલે તે ગુસ્સે થયો (૩૯). અને સર્વ નિયમે જાણનાર યમરાજ પાસે જઈ તેને પૂછ્યું, કારણ કે સંદેહ થાય એવા વિષયોમાં સેવકો સ્વામી ઉપર આધાર રાખે છે (૪૦). તેણે પૂછ્યું, ‘ હે પ્રભો ! આકાશજ (બ્રહ્મા)નાં કર્મો કયાં રહેલાં છે ? ’ આ પ્રશ્ન સાંભળી ધર્મરાજએ ખૂબ વિચાર કર્યો અને કહ્યું (૪૧). “હે મૃત્યુ ! આકાશજ વિપ્ર કેવળ પરમાત્મામાંથી જ, બિંબમાંથી જેમ પ્રતિબિંબ જન્મે તેમ જન્મ્યો છે, એટલે એનાં કોઈ પણ કર્મો નથી. (૪૨) જે આકાશમાંથી જ (બ્રહ્મામાંથી) જન્મ્યો છે તે આકાશની પેઠે નિર્મળ છે; કારણ કે તેનાં સહકારી કારણો કયાંય પણ નથી (૪૩). સહકારી કારણોના અભાવે જે જન્મે છે, તે પોતાનાં કારણ પરબ્રહ્મથી જુદો નથી.

(૪૪). માટે હે મૃત્યુ ! એને મારવાનો પ્રયત્ન છોડી દે.” આ સાંભળી મૃત્યુને આશ્ચર્ય થયું અને તે પોતાને ઘેર ગયો (૪૫).

શ્રીરામ બોલ્યા :-આ તો તમે સ્વયંભૂ, અજ, એકાત્મા અને વિજ્ઞાનાત્મા એવા મારા પ્રપિતામહા બ્રહ્માની વાત મને કહી (૪૬).

વસિષ્ઠ બોલ્યા :-એમ જ છે, તમને મેં બ્રહ્મા વિષે જ વાત કહી. હે મહાબાહો ! મૃત્યુ અને યમે પણ પૂર્વે એના માટે જ વિવાદ કર્યો હતો (૪૭). સર્વનું ભક્ષણ કરનાર મૃત્યુએ મન્વન્તરમાં સર્વે પ્રાણી માત્રનો નાશ કર્યો, ત્યારે બ્રહ્માજી ઉપર પણ બળાત્કારે આક્રમણ કરવાનો આરંભ કર્યો (૪૮). ત્યારે ધર્મરાજ યમે ઉપદેશ આપ્યો કે, પરમાત્મસ્વરૂપ બ્રહ્માને તું કેવી રીતે વશ કરી શકીશ ? (૪૯) જેવી રીતે સંકલ્પનિર્મિત પુરુષ પૃથ્વી આદિ પંચ મહાભૂત પદાર્થોનું ન બનેલ હોવાને કારણે આકાશમાં ફક્ત સ્ફુરણ રૂપે દેખાય છે તેમ સ્વયંભૂ બ્રહ્મા પણ પરબ્રહ્મમાં પ્રકાશ્યા કરે છે (૫૦). આદિ, મધ્ય અને અંત રહિત પરમાત્મા કેવળ ચિદાકાશરૂપ છે, એ જ પરમાત્મા અજ્ઞાનને લીધે આકારવાળા પુરુષની પેઠે ભાસે છે; પણ તત્ત્વદષ્ટિએ જોતાં વાંઝણીના પુત્રને જેમ દેહ ન હોય તેમ પરમાત્મા દેહ વિનાના છે. હે રામ ! અજન્મા અને સ્વયંભૂ બ્રહ્માનો દેહ સૂક્ષ્મદેહ છે, પચ્ચભૂતમય સ્થૂલ દેહ નથી (૫૧-૫૨).

શ્રીરામ બોલ્યા :-સર્વે પ્રાણીઓમાં સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ એમ બે શરીર છે; તો બ્રહ્માને એક શરીર કેમ ? (૫૩)

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-સર્વે પ્રાણીઓનાં શરીર પંચમહાભૂતનાં

બનેલાં છે, એટલે તેમના બે દેહ છે; અને સ્થૂલ શરીરનાં આરંભક કારણ ન હોવાથી બ્રહ્માને એક સૂક્ષ્મ દેહજ છે (૫૪). હિરણ્યગર્ભ બ્રહ્માના સંકલ્પથી થએલ આ જગત્ બધાં પ્રાણીઓનું કારણ છે; પણ બ્રહ્માનું કારણ ફક્ત બ્રહ્મજ છે, એટલે એ એક દેહવાળા છે (૫૫). સંકલ્પથી બનેલા પુરુષની પેઠે બ્રહ્મા પૃથ્વી વગેરે પાંચ મહાભૂત પદાર્થોથી રહિત છે, તે કેવળ ચિત્તરૂપ છે, અને ત્રણે જગત્ની સ્થિતિનાં કારણરૂપે છે (૫૭). પરબ્રહ્મ બ્રહ્મા મનપણાને પામી વિશ્વને રચે છે અને જે દેખાય છે તે સઘળું વિશ્વ મનોમય છે (૫૭).

શ્રી રામ બોલ્યા:—હે ભગવન્ ! મનનું રૂપ કેવું છે તે મને મનનું સ્વરૂપ વિસ્તારથી કહો, કારણ કે આ જગત્રૂપી દોષની લતાઓનો વિસ્તાર કરનાર આ મન છે (૫૮).

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે રામ ! નામ સિવાય આ મનનું બીજું કંઈ રૂપ નથી. જેમ આકાશ શૂન્ય અને જડાકાર છે તેમ મન પણ તેવું જ છે (૫૯). હે રામ ! બહાર કે હૃદયમાં મન સરૂપ નથી, પણ જેમ આકાશ સર્વત્ર વ્યાપી રહ્યું છે, તેમ મન સર્વત્ર વ્યાપી રહ્યું છે એમ જાણવું (૬૦). આ સત્ કે અસતનું જ્ઞાન જેવી રીતે પ્રસિદ્ધિ પામેલું છે, તે મન છે; બીજું કંઈ નથી (૬૧). જે ઘટપટાદિ વિષયોનું પ્રતિબિંબ (જ્ઞાન) છે એજ મન છે, અને અન્યત્ર કંઈ પણ હોય તે પણ મન કહેવાય છે (૬૨). સંકલ્પને જ મન જાણવું, તે સંકલ્પથી જુદું નથી. જ્યાં જ્યાં સંકલ્પ હોય ત્યાં ત્યાં મન છે એમ જાણવું (૬૩). સંકલ્પ અને મનમાં કોઈ પણ વખતે કંઈ પણ

ભેદ નથી; અવિદ્યાનો વિસ્તાર ચિત્ત એ જ મન છે, મન એ જ બાંધનું મૂળ છે અને એ જ અજ્ઞાનરૂપ છે (૬૪). હે રાઘવ ! સંકલ્પસમૂહનાં આ બધાં નામે છે, અને આ સંકલ્પસમૂહનો નાશ થતાં આત્મસ્વરૂપ જ બાકી રહે છે (૬૫). દિશા, ભૂમિ, અને આકાશ એ પ્રકાશ્ય વસ્તુઓનો અસંભવ થતાં પ્રકાશનું જેવું શુદ્ધ સ્વરૂપ થાય છે, તેવી જ રીતે ત્રણે જગત, તું અને હું એ દશ્ય પદાર્થોના અસત્ત્વનું જ્ઞાન થતાં કેવળ દૃષ્ટા વિમલ સ્વરૂપે રહે છે (૬૬-૬૭). દર્પણમાં શિલા વગેરેનાં પ્રતિબિંબ ન પડતાં દર્પણ જેવી રીતે કેવળ દર્પણરૂપે રહે છે, તેવી જ રીતે હું, તું અને જગત્ આદિ દશ્યનો ભ્રમ સારી પેઠે શાન્ત થતાં દૃષ્ટા કેવળ સાક્ષીરૂપે રહે છે (૬૮-૬૯). જેવી રીતે સ્વપ્ન બીજાં સ્વપ્નને વિસ્તારે છે, તેવી રીતે મન બોદું હોવા છતાં સાચા રૂપે આ ક્ષયરૂપ દશ્ય-મય દોષને વિસ્તારે છે (૭૦). પોતાની અંચળ શક્તિ વડે મન સ્ફુરે છે, બોલે છે, જાય છે, માગે છે, રખડે છે, મનો-રથોમાં ડૂબે છે, કોઈનો નાશ કરે છે અને દેહાદિ અનાત્મા-રૂપી અધમતાને પામે છે તથા ઉત્કૃષ્ટતાને પણ પામે છે (૭૧).

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—મહા પ્રલય વખતે સૃષ્ટિના આરંભમાં અસત્તાવાનું સઘળાં દ્વૈત પ્રપંચનો અભાવ પરમાત્માનું સ્વરૂપ હોવાને કારણે ફક્ત નિર્વિકાર બ્રહ્મ જ બાકી રહે છે (૭૨). પ્રકાશમય, આદિ અંત રહિત, નિરામય, સર્વત્ર વસનાર, બધું કરનાર, પરમાત્મા પરમેશ્વર બ્રહ્મ જ રહે છે (૭૩). એમના સ્વરૂપને શબ્દાદિ ઇન્દ્રિયો પહોંચી ન શકતાં પાછી ફરે છે, એ તત્ત્વને મુક્ત પુરુષો જ ઓળખે છે

અને એનાં આત્મા વગેરે નામો કલ્પિત છે, સ્વાભાવિક નથી (૭૪). સાંખ્યશાસ્ત્રવેત્તાઓની દૃષ્ટિમાં તે પુરુષ છે, પરબ્રહ્મ અને વેદાન્તશાસ્ત્રનો વિચાર કરનારાઓની દૃષ્ટિમાં તે કેવળ બ્રહ્મ જ છે અને વિજ્ઞાનવાદીઓ તેને એકાન્ત નિર્માણ વિજ્ઞાનરૂપે ઓળખે છે (૭૫). શૂન્યવાદીઓ એને શૂન્ય કહે છે; એની સત્તાથી સૂર્ય પ્રકાશે છે, તે સદૈવ વક્તા છે, મનન કરનાર છે, કર્મકળના ભોક્તા છે, દૃષ્ટા છે અને સ્મરણ કરનાર છે (૭૬). એ પરમાત્મા જગતમાં વિદ્યમાન હોવા છતાં અજ્ઞાનીઓને જોવામાં આવતા નથી, અને એ દેહમાં હોવા છતાં પણ અજ્ઞાનીઓને દૂર ભાસે છે. સૂર્યની પેઠે એમાંથી જ્ઞાનનો પ્રકાશ થાય છે (૭૭). આકાશમાં પ્રકૃતિરૂપી લતા છે, તેને બ્રહ્માંડરૂપી એક શોભીતું ફળ છે, ચિત્ત તેનું મૂળ છે, ઇન્દ્રિયો તેનાં પાદડાં છે અને પરમાત્મારૂપી વાયુ તેને નચાવે છે (૭૮). એ ચૈતન્ય ભગવાન્ દેહરૂપી ડાળડામાં મણિરૂપે પ્રકાશે છે, અને પોતપોતાના કામમાં ગુંથાએલી આઠ પુરીઓને ચલાવે છે (૭૯). એ પરમાત્મા શુદ્ધ જ્ઞાનસ્વરૂપ અને અધિષ્ઠાનરૂપ હોવાથી આપણે આકાશનું ચિંતન કરીએ તો તે આકાશરૂપ થાય છે અને અનાત્મ પદાર્થોનું ચિંતન કરીએ તો તે તેવા થઈ જાય છે (૮૦). મરૂભૂમિમાં જેમ પ્રકાશ પડતાં ઝાંઝવાંનાં જળ ક્ષણમાં દેખાય છે અને ક્ષણમાં નથી દેખાતાં, તેમ જ અતિશય વ્યાપ્ત પરમાત્મામાં ત્રણ ભુવનરૂપી ઉર્મિઓ ક્ષણમાં દેખાય છે અને ક્ષણમાં અદૃશ્ય થઈ જાય છે (૮૧). તે પરમાત્મા માયાથી સઘળું જગત ઉત્પન્ન કરે છે, છતાં પરમાર્થદૃષ્ટિએ કંઈ કરતા નથી. તે અખંડ જ્ઞાનરૂપ,

નિર્વિકલ્પ, અસ્ત અને ઉદયથી રહિત પોતાના કેવલ્યસ્વરૂપમાં સ્થિત રહે છે (૮૨). આ સર્વાત્મસ્વરૂપ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થતાં જ હૃદયની અહંકારરૂપી ગાંઠ છૂટી જાય છે, સર્વે સંશયોનું સમાધાન થઈ જાય છે અને તેનાં કર્મોનો પણ નાશ થઈ જાય છે (૮૩).

શ્રી રામ યોદ્યા:—હે મુનિ ! આવડું મોટું બ્રહ્માંડરૂપી દ્વૈત-દષ્ટિકેમ ટળે? જે દૃશ્ય જગત્ સ્થિત છે તેમાં તેની પોતાની સત્તા ન હોવાં છતાં બ્રહ્મની સત્તા કેમ છે ? રાઈના ઉદરમાં મેરૂ પર્વત કેમ સમાય ? (૮૪)

વસિષ્ઠ યોદ્યા:—હે રામ ! સંત પુરૂષોનો સમાગમ અને ઉત્તમ શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરશે તો મહિનાઓમાં શું પણ થોડા દિવસોમાં જ તમને પરમ બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થશે (૮૫). મહાભારતાદિ સર્વે ઇતિહાસનો સાર આ નિર્મળ શાસ્ત્રમાં ઉતારવામાં આવ્યો છે. એ સાંભળવાથી મનુષ્યોને અવિનાશી જીવન્મુક્તપણું પોતાની મેળે જ મળે છે. હૃદયમાં સ્થિત આ દૃશ્ય જગત્ બ્રહ્મરૂપે છે એમ વિચાર કરવામાં આવે તો તે દ્વૈતપ્રપંચ લય પામે છે, એમ તમે ચોક્કસ માનો (૮૬-૮૭). લૌકિક અને વૈદિક કર્મોના ત્યાગપૂર્વક કેવળ જ્ઞાનનિષ્ઠાવાળા અને આત્મવિચારપરાયણ પુરુષો જીવન્મુક્ત દશા પ્રાપ્ત કરે છે, જે વિદેહમુક્ત દશા સરખી છે (૮૮).

શ્રી રામ યોદ્યા:—હે બ્રહ્મન્ ! વિદેહમુક્ત તથા જીવન્મુક્તનાં લક્ષણ કહો; એનું શ્રવણ કરી શાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત જ્ઞાન વડે તે પદ મેળવવા હું પ્રયત્ન કરું (૮૯).

વસિષ્ઠ યોદ્યા:—દેહ અને ઇન્દ્રિયો વડે પ્રાપ્ત વ્યવહાર

જીવન્મુક્તનાં લક્ષણ કરવા છતાં જે પુરુષને આ નામરૂપાત્મક જગત્ જેમનું તેમ છતાં પણ તે નાશ પામી ગયું હોય તેમ કેવળ ચિદાકાશ જ ભાસે છે, અને તેને જગતની પ્રતીતિ થતી નથી તે પુરુષ જીવન્મુક્ત કહેવાય છે (૬૦). સુખદુઃખ વડે જેના સુખ પર હર્ષ કે વિષાદનું ચિન્હ દેખાતું નથી, તથા જે યથાપ્રાપ્ત વ્યવહારમાં સ્થિત છે તેને જીવન્મુક્ત કહેવાય છે (૬૧). જે જાગ્રત અવસ્થામાં હોવા છતાં સુષુપ્તિમાં સ્થિત છે, જેને જાગ્રત અવસ્થા નથી તથા જેણે વાસનારહિત જ્ઞાન મેળવ્યું છે તે જીવન્મુક્ત પુરુષ કહેવાય છે (૬૨). રાગ, દ્વેષ, ભય વગેરેને અનુકૂળ વર્તતાં છતાં પણ જે અંતરમાં આકાશ સરખો અત્યંત નિર્મળ છે તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે (૬૩). વિહિત અથવા પ્રતિષિદ્ધ કર્મો કરતાં છતાં પણ જેનો આત્મા અહંકાર વડે તાદાત્મ્યાધ્યાસથી આચ્છાદિત નથી, તથા જેની બુદ્ધિ હર્ષવિષાદ આદિ લેપથી રહિત છે, તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે (૬૪). જેનાથી લોકો ત્રાસ પામતા નથી અને જે કોઈથી ત્રાસ પામતો નથી, તથા જે હર્ષ, ક્રોધ, ભય વગેરેથી મુક્ત છે, તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે (૬૫). જેના ચિત્તમાંથી સંસારના શત્રુમિત્ર, માનાપમાન વગેરે વિકલ્પો શાન્ત થઈ ગયા છે, અવિદ્યાની દષ્ટિએ સાવયવ હોવા છતાં તત્ત્વદષ્ટિએ જે નિરવયવ છે, તેમજ ચિન્તાનો આભાસ થવા છતાં વસ્તુતઃ જે નિશ્ચિન્ત છે તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે (૬૬). સર્વ પદાર્થ સંબંધી વ્યવહાર કરતાં છતાં, અન્યને માટે વ્યવહાર કરતા હોય તેમ વ્યવહાર કરવાથી જેનું ચિત્ત શીતળ છે, તથા જે પૂર્ણ આત્માનું નિરં-

તર અનુસંધાન કરતા હોય છે, તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે (૯૭).

પોતાનું શરીર કાળને અધીન થયા પછી મુક્ત પુરુષો જેમ વાતો પવન થોડી વાર પછી નિષ્પાંદ (સ્થિર) અવસ્થાને પામે છે, તેમ જીવન્મુક્ત પદને ત્યજી વિદેહમુક્તિ મેળવે છે

(૯૮). વિદેહમુક્ત પુરુષ હર્ષવિષાદરૂપ ઉદય કે અસ્તને પામતો નથી, તેમ તેનો પરિત્યાગ પણ કરતો નથી, કારણ કે તેનો લિંગ દેહ સ્થૂળ શરીર સાથે જ લય પામ્યો છે. તે સત્ રૂપ નથી, અર્થાત્ જગત્ કારણ અવિદ્યા તથા માયાઉપાધિ-વિશિષ્ટ પ્રાણ તથા ઇન્દ્રિયરૂપ નથી, તેમ અસત્ એટલે ભૂતો તથા તેમના કાર્યરૂપ નથી, માયાથી અતીત નથી, તથા સમષ્ટિ તેમ જ વ્યષ્ટિ શરીરના વ્યવહારને યોગ્ય કોઈ પણ વિકલ્પ તેમાં નથી (૯૯). તે સમયે નિશ્ચલ, ગંભીર એટલે મન વડે બાણી ન શકાય તેવું, તેજ નહિ તેમ તમસ્થી પણ વિચક્ષણ, વ્યાપ્ત, વાણીનો અવિષય, તથા ઇન્દ્રિયો વડે ગ્રહણ ન થઈ શકે તેવું અનિર્વચનીય સત્ અવશેષ રહે છે (૧૦૦). તે નિરાકાર નથી કે સાકાર પણ નથી, દૃશ્ય નથી કે દર્શન પણ નથી, ભૂત પદાર્થોનો સમૂહ પણ નથી. પણ તે તો અનંત છે અને સત્રૂપે સ્થિત છે. (૧૦૧) તેના સ્વરૂપનું કોઈ રીતે વર્ણન થઈ શકે તેમ નથી, તે પૂર્ણ કરતાં એ પૂર્ણ છે, તેને સત્ પણ ન કહેવાય અને અસત્ પણ ન કહેવાય, અચિન્તા કે ચિન્તાએ ન કહેવાય (૧૦૨). તે ચિન્માત્ર છે, દૃશ્ય રહિત છે, અનન્ત છે; અજર છે, શિવરૂપ છે, આદિ, મધ્ય કે અન્ત વિનાનું છે, મન અને શરીરની પીડારહિત છે; જે આવું

છે તે જ વિદેહમુકતનું સ્વરૂપ કહેવાય છે (૧૦૩). જ્ઞાતૃ, જ્ઞાન અને જ્ઞેયનો પણ જે પ્રત્યક્ષ ચૈતન્ય સાક્ષી છે તે પરમાર્થ-સ્વરૂપ એકાગ્રતાથી તમે સમજી શકશો (૧૦૪).

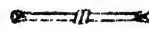
શ્રી રામ બોલ્યા :—આનંદ ચિત્સ્વરૂપ પરમાર્થતત્ત્વનું
રૂપ કેવું છે તે મને ફરીથી કહો, એથી
પરમાર્થતત્ત્વ-
નિરૂપણ મને બરાબર બોધ થશે (૧૦૫).

વસિષ્ઠ બોલ્યા :—મહાપ્રલય વખતે સર્વે કારણોના કારણ-રૂપ પરબ્રહ્મ જ બાકી રહે છે, તેનું વર્ણન કરું છું તે સાંભળો (૧૦૬). સમાધિમાં મનની વૃત્તિઓનો ક્ષય થતાં મનના રૂપનો પણ નાશ થઈ જાય છે, અને વર્ણન ન થઈ શકે તેવું સદ્રૂપ બાકી રહે છે, એ જ પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે. (૧૦૭) જે ચૈતન્ય જીવસ્વરૂપ થાય છે, અને જે દૃશ્ય તરફ પરાડ્મુખ છે તે તત્ત્વ ચૈતન્ય માત્ર છે, વિમલ છે, શાન્ત છે અને એ જ પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે (૧૦૮) જીવતાં છતાં શરીરની ઈન્દ્રિયોને વાયુ આદિના સ્પર્શરૂપાદિનો સંબંધ થવા છતાં પણ, જે ચૈતન્યસ્વરૂપને એનો અનુભવ થતો નથી, તે જ સંસારાતીત પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે. (૧૦૯) હે મહાબુદ્ધિશાળી ! સ્વપ્ન અને જાગ્રત અવસ્થા રહિત, અનંત અને સુષુપ્તિ રહિત જે ચિર નિદ્રાનું સ્વરૂપ છે, તે જ પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે (૧૧૦) અંતઃકરણની વૃત્તિઓનું, પ્રકાશનું, દૃશ્ય પ્રપંચનું તથા અજ્ઞાનનું જે સાક્ષી રૂપ છે તે જ પરમાત્મસ્વરૂપ છે (૧૧૧). જ્ઞાની પુરુષ વ્યવહારમાં રહેવા છતાં વસ્તુતઃ પાપાણુની પેઠે નિશ્ચલ અવસ્થામાં રહે છે, તથા અવકાશરૂપ ન

છતાં અવકાશ આપે છે. (મિથ્યા દૃષ્ટિએ સપ્રપંચ છે, પણ પણ પરમાર્થદૃષ્ટિએ નિપ્રપંચ છે) આવું પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે (૧૧૨). વેદ, વેદન અને વેતૃત્વ એ ત્રણે જેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને જેમાં લય પામે છે તે પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે (૧૧૩). અચળ વસ્તુઓનું રૂપ જો જ્ઞાનમય હોય, અને તે મનબુદ્ધિથી મુક્ત હોય તો તેને પરમાત્માના રૂપની ઉપમા આપી શકાય (૧૧૪) બ્રહ્મા, સૂર્ય, વિષ્ણુ, હર, ઇન્દ્ર અને શંકરનો નાશ થઈ ગયા પછી પ્રલય વખતે સુખરૂપ સર્વે ઉપાધિઓનો નાશ થઈ જવાથી અદ્વૈતરૂપે રહેલા, ચૈતન્યરૂપ અને જગતના સંગનો ત્યાગ કરનાર આનંદસ્વરૂપ એક પરબ્રહ્મ જ બાકી રહે છે (૧૧૫).

સર્ગ બીજો

લીલાનું આખ્યાન

વસિષ્ઠ :-હવે કાનના આભૂષણરૂપ મંડપાખ્યાન તમે સાંભળો, તેથી આ વિષય સંશય રહિત થશે અને તમારું ચિત્ત શાન્ત થશે (૧). પૃથ્વી ઉપર કુળના અલંકારરૂપ કીર્તિમાન, ધનવાન, ઘણા પુત્રોવાળો અને વિવેકી પદ્મ નામે રાજા હતો (૨). જેમ સમુદ્ર પોતાની મર્યાદાનું ઉદ્ભવન

કરતો નથી તેમ આ રાજા પણ પોતાની મર્યાદાનું પાલન કરતો, સૂર્યની પેઠે શત્રુરૂપી અંધારાનો નાશ કરતો, તે સારા ગુણોરૂપી હંસોનું સરોવર હતો તથા દોષોરૂપી તણુખલાંને તે બાળનાર અગ્નિ સમાન હતો. (૩) તેને લીલા નામે એક રૂપવતી, સર્વસૌભાગ્યવતી અને વિલાસિની સ્ત્રી હતી. પૃથ્વી ઉપર સાક્ષાત્ લક્ષ્મીજી અવતર્યાં હોય તેવી તે લાગતી હતી (૪). રાજાનું મન જ્યારે ઉદ્વેગ પામે ત્યારે તે પણ ઉદ્વેગ પામતી, રાજા મુંઝાઈ ગયો હોય ત્યારે તે પણ આકુળ વ્યાકુળ થતી અને રાજા આનંદમાં હોય ત્યારે તે પણ આનંદ પામતી. આમ તે રાજાના પડછાયાની જેમ રહેતી. રાજા જ્યારે ગુસ્સે થતો ત્યારે તે કેવળ તેનાથી ભય પામતી (૫). સારા સંકટપ કરનાર લીલાએ એક દિવસ વિચાર કર્યો કે, “જગત્પતિ મારા સ્વામી મને પ્રાણુથી પણ અધિક પ્રિય છે (૬). યૌવનના ઉદ્વાસથી ભરપૂર મારા પતિ અજર અને અમર કેમ થાય ? એના સંગે સેંકડો યુગો સુધી હું કેમ વિલાસ કરું ? (૭) મનુષ્યોનું મરણ કયા ઉપાયો વડે અટકે ? આ પ્રશ્નો હું જ્ઞાનવૃદ્ધ, તપોવૃદ્ધ અને વિચારવૃદ્ધ બ્રાહ્મણોને પૂછું (૮). રાણીએ બ્રાહ્મણોને બોલાવ્યા, પૂજા કરી સત્કાર કર્યો અને નમસ્કાર કરી તેઓને વારંવાર પૂછ્યું કે મનુષ્ય અમર કેમ થાય ? (૯).

વિપ્રો બોલ્યા :—“હૈ દેવી ! તપ, જપ અને અહિંસાદિ યમ વડે મનુષ્યો અણિમાદિ સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, પરંતુ કોઈ પણ સંજોગોમાં માણસ અમર ન થઈ શકે” (૧૦).

બ્રાહ્મણોનાં આવાં વચ્ચનો સાંભળી પોતાના પ્રિય પતિના

ભયથી તેણીએ તરત પોતાની બુદ્ધિથી વિચાર કર્યો (૧૧). 'દેવયોગે મારું મૃત્યુ મારા પતિ પહેલાં થશે તો સર્વ દુઃખથી મુક્ત થઈને હું સુખેથી અદ્વિતીય આનંદસ્વરૂપમાં રહીશ (૧૨). પરંતુ હજાર વર્ષ પછી પણ મારા પતિ મારા પહેલાં મરણ પામશે તો એનો જીવ ઘરમાંથી બહાર ન બચ તેવી વ્યવસ્થા હું કરીશ (૧૩). નિજ અંતઃપુરમાં એમનો જીવ ફરતો હશે, ત્યારે તેમની પવિત્ર નજર નીચે હું સુખેથી રહીશ (૧૪). જપ, ઉપવાસ અને નિયમોનાં પાલનથી દેવી શક્તિ સરસ્વતી સંતુષ્ટ થશે, ત્યાં સુધી હું તેમનું પૂજન કરીશ (૧૫).

આવો નિશ્ચય કરી પોતાના પતિને કહ્યા વિના રાણી નિયમમાં સ્થિત થઈ અને શાસ્ત્રોક્ત પદ્ધતિએ તેણે ઉગ્ર તપ આદર્યું (૧૬) દેવ, ગ્રાહ્ય, ગુરુ, પંડિત અને વિદ્વાનોની પૂજામાં પરાયણ રહીને ત્રણ ત્રણ રાત્રિને અંતે રાણી પારણાં કરતી (૧૭). સ્નાન, દાન, તપ અને ધ્યાનમાં તે નિત્ય ઉદ્યોગી રહેવા લાગી, સંપૂર્ણ આસ્તિકતાથી તે સદાચારનું પાલન કરતી, અને પારકાં દુઃખો ટાળવા લાગી (૧૮). આ પ્રમાણે નિયમો પાળતી લીલાએ મુશ્કેલીઓ વેઠીને ત્રણસો દિવસ સુધી અવિચ્છિન્ન તપ કર્યું (૧૯). ત્રણસો દિવસ પૂરા થતાં પૂજાથી પ્રસન્ન થયેલાં ભગવતી સરસ્વતીએ કહ્યું ૨૦).

“ હે પુત્રિ ! પતિભક્તિથી અત્યંત શોભતા તારા અવિચ્છિન્ન તપ વડે હું તારા પર પ્રસન્ન થઈ છું માટે તું ઇચ્છિત વરદાન માગી લે ” (૨૧).

રાણીએ કહ્યું: “ હે દેવિ ! જન્મ તથા વૃદ્ધાવસ્થારૂપી

અગ્નિથી થતા દાહરૂપી દોષને દૂર કરનાર ચંદ્ર સમાન આપ કાન્તિવાળાં છો, તથા હૃદયમાં રહેલા અજ્ઞાનરૂપી અંધકારને દૂર કરવામાં આપ સૂર્ય સમાન છો; આપનો જય થાઓ (૨૨). હે અંબ ! હે મા ! હે જગદંબ ! હું કૃપાળુ છું, મારી રક્ષા કરો. હું જે વરદાનની માગણી કરું તે જે વરદાન મને આપો(૨૩). મારો પતિ મારા પહેલાં મૃત્યુ પામે તો પણ તેનો જીવ મારા અંતઃપુરમાંથી બહાર ન જાય, એ એક વરદાન તથા જ્યારે જ્યારે આપનાં દર્શન માટે હું પ્રાર્થના કરું ત્યારે ત્યારે તમારાં દર્શન મને થાય, એ બીજું વરદાન ” (૨૪-૨૫). જગદંબાએ આ વચનો સાંભળી “તથાસ્તુ”કહ્યું, અને પછી જેમ તરંગ ઉત્પન્ન થઈને સમુદ્રમાં ફરીથી અદૃશ્ય થઈ જાય તેમ લગવતી સરસ્વતી અંતર્ધ્યાન થઈ ગયાં (૨૬).

ઘટ્ટ દેવતાને પ્રસન્ન કરીને અમૃતના વરસાદથી જેમ પૂર્ણતા પ્રાપ્ત થાય તેમ રાણી ખૂબ આનંદ પામી (૨૭). પક્ષ, માસ અને ઋતુઓરૂપી કુંડળીવાળું, દિવસોરૂપી આરા-વાળું, વર્ષરૂપી ધરીવાળું અને ક્ષણો રૂપી નાલિવાળું કાળચક્ર ફર્યા કરતું હતું, એટલામાં રાણીના પતિનો આત્મા દેહ છોડી ગયો (૨૮). જળ વિના જેમ કમળ કરમાઈ જાય તેમ પતિના વિયોગના દુઃખે સંતાપ પામેલી તે લીલા પણ સૂકાવા લાગી (૨૯). ચક્રવાકીની માફક ક્ષણમાં તે વિયોગિની રડતી, ક્ષણમાં તે ચુપ થઈ જતી અને મરવા જેવી થઈ જતી (૩૦). પાણીનો ધરો સૂકાઈ જવાથી અત્યંત વિઠ્ઠળ થયેલી માછલી ઉપર જેમ પહેલો વરસાદ દયા કરે, તેમ વિયોગથી પરવશ બનેલી લીલા ઉપર ચૈતન્યમાં પ્રકટ થયેલાં કૃપાળુ સરસ્વતીએ

દયા કરી (૩૧).

સરસ્વતી રાણી પાસે આવ્યાં અને ધીરજ આપીને તેને કહ્યું, “ હે પુત્રી ! મને તે કેમ યાદ કરી ? તું શા માટે દુઃખી થાય છે ? (૩૨). તારા પતિનું શબ ઢાંકીને પુષ્પના ઢગલા વચ્ચે રાખ, તને તારો પતિ ફરીથી મળશે (૩૩). પુષ્પો કરમાશે નહિ, તેમ તારા સ્વામીનું શરીર સડશે પણ નહિ. થોડાજ દિવસમાં તે ફરીથી તારો પતિ થશે (૩૪). આ કાશના જેવો નિર્મળ જીવ તારા અંતઃપુરમાંથી જરાવાર પણ બહાર જશે નહિ ” (૩૫). આ પ્રકારે ભારતી દેવીનાં વચ્ચેના સાંભળી તેના કહેવા પ્રમાણે પતિના દેહને રાણીએ સાચવ્યો અને આનંદ પામી તેને ચરણે જઈ લીલા બોલી (૩૬). “ મારા પતિ ક્યાં છે ? તે શુ કરે છે અને કેવી સ્થિતિમાં છે ? મને તેની પાસે લઈ જાઓ, કારણ કે તેના વિના હું જીવી શકીશ નહિ ” (૩૭).

સૃષ્ટિ દેવી બોલ્યાં:—“હે સુંદરમુખી ! એક વાસના-મય આકાશ છે, બીજું શુદ્ધાકાશ છે અને ત્રીજું વ્યાવહારિક આકાશ છે (૩૮). સંવિત્ એક વિષયમાંથી બીજા વિષયમાં જતાં તે જ્ઞાનનું બન્ને વિષયોથી રહિત જે મધ્ય પ્રતીત થાય છે તે ચિદાકાશ છે એમ જાણવું (૩૯). તેમાં અનાત્મા સંબંધી સંકલ્પોનો તમે લ્યાગ કરશો તો સર્વોત્તમ અને શાન્તપદ તમને પ્રાપ્ત થશે (૪૦). જગત્ત્રિશ્યા છે એવો દૃઢ નિશ્ચય થાય તો જ આ પદ મેળવી શકાય છે; બીજી રીતે તે મળી શકતું નથી. તો પણ મારા વરદાનના પ્રતાપે તને આ પદ તરત મળશે ” (૪૧).

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—આમ કહી દેવી પોતાનાં દિવ્ય સ્થાને ગયાં, અને લીલારાણી રમત માત્રમાં જ નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં લીન થઇ (૪૨). એક ક્ષણમાં જેમ પક્ષી પોતાના માળાને તણને આકાશમાં ઉડી જાય તેમ અંતઃકરણરૂપી પાંજરામાંથી તે નીકળી ગઇ (૪૩). તેજ ગૃહાકાશમાં ઘણા રાજાઓ સાથે તે સ્થાને સ્વસ્થતાથી બેઠેલા પોતાના સ્વામી મહીપતિને તેણે જોયો (૪૪). રાજા સિંહાસન પર બેઠો હતો, અને લોકો “જય-જય” “ઘણું જીવો” એમ કહી સ્તુતિ કરતા હતા. તે મહેલના પૂર્વદ્વારે ઘણા ઋષિઓ અને બ્રાહ્મણો બેઠા હતા (૪૫). પશ્ચિમ દ્વારે બધા રાજાધિરાજો બેઠા હતા, ઉત્તર દ્વારે અસંખ્ય રથ, હાથીઓ અને ઘોડાઓ હતા, અને દક્ષિણ દ્વારે અસંખ્ય સ્ત્રીઓ બેઠી હતી. જેણે મહાન્ શરૂઆત કરી હતી એવી રાણી લીલા તે સભામાં ગઈ (૪૬-૪૭). ત્યાં તે રાણીએ તેજ દેશો, તેવા જ આચારવાળા પુરુષો અને તેજ બંદીજનો જોયા; તેમ જ બીજા આગળ ન જોએલા હોય તેવા પંડિતો, સુહૃદો, મહાનદીઓ, પર્વતો અને નગરો જોયાં. પૂર્વની વૃદ્ધાવસ્થાનો ત્યાગ કરી સોળ વર્ષની ઉમરના રાજાને પણ લીલાએ જોયો. આ બધું જોતાં રાણીને ખૂબ નવાઇ લાગી; અને ત્યાંથી ઊઠી પોતાના અંતઃપુરમાં તે ગઈ (૪૮-૫૦). ભગવતી દેવીનું સ્મરણ કરતાંજ સિંહાસને બેઠેલાં સરસ્વતી તેની આગળ ઉપસ્થિત થયાં, એટલે તેના પગ પાસે જમીન પર બેઠેલી લીલાએ દેવીને પૂછ્યું; “ભ્રમરૂપી અને પદાર્થરહિત મારા પતિની એક સૃષ્ટિમાંથી બીજી સૃષ્ટિ કેમ થઈ, તે મને કહો. એથી મારો જગત સંબંધી ભ્રમ

ટળી જશે ” (૫૧-૫૨).

શ્રી દેવી કહે છે:—“સ્વપ્નની પેઠે બ્રાન્તિસ્વરૂપ આ સૃષ્ટિ,
 જે રીતે પૂર્વના સંસ્કારથી થઇ છે, તેવી જ
 રામના પૂર્વજન્મ-ની રીતે તારા પતિની બીજી સૃષ્ટિ થએલી
 જાણુ. તે સૃષ્ટિ જેવી રીતે ઉત્પન્ન થઇ તે
 હું કહું છું (૫૩). ચિદાકાશમાં કાચના કટકા જેવી શ્યામતા
 વાળા આકાશથી આચ્છાદિત થએલો સંસારરૂપી કોઇ એક
 મંડપ છે (૫૪). એમાં મેરૂ પર્વતરૂપી સ્તંભ છે, તે સ્તંભમાં
 લોકપાળરૂપી પુતળીઓ છે, અને એના ખૂણાઓમાં પંચ-
 મહાભૂતરૂપી ઉદયઓએ કરેલા ઉકરડા આવેલા છે (૫૫).
 અનેક પુત્રોવાળો વૃદ્ધ પ્રજેશ(બ્રહ્મા)નામનો બ્રાહ્મણ રહે છે
 અને વાયુમાર્ગમાં મોટા વાંસ ઉપર દેવતાઓરૂપી કીડાઓ
 છે (૫૬). આકાશમાં રહેનાર સિદ્ધોરૂપી મચ્છરો ત્યાં ઘોંઘાટ
 કરે છે, અને દેવદાનવોરૂપી બાળકો કોલાહલ કરે છે (૫૭).
 એ મંડપના પથર અને માટીથી ભરપૂર એક ખૂણામાં એક
 બાડાવાળું પહાડી ગામ છે (૫૮). નદી, પર્વતો અને વનોથી
 ઢંકાયેલા તે ગામમાં એક ધર્મપરાયણ, શ્રુતવાન, અગ્નિહોત્રી
 બ્રાહ્મણ સ્ત્રીપુત્રોસહિત રહેતો હતો. તેની પાસે ઘણી ગાયો
 હતી, તેને રાજાનો ભય ન હતો અને તે સર્વે અતિથિનું
 પૂજન કરતો (૫૯). તે બ્રાહ્મણ ધન, વેષ, વય, કર્મ, વિદ્યા
 અને વૈભવમાં પ્રખ્યાત વસિષ્ઠ જેવો હતો, પણ તે ઋષિ જેવો
 જીવન્મુક્ત ન હતો (૬૦). તે બ્રાહ્મણનું નામ વસિષ્ઠ હતું,
 અને તેને ચંદ્ર સમાન રૂપવાળી અરૂંધતી નામે સ્ત્રી હતી.
 પૃથ્વીરૂપી આકાશમાં બીજી અરૂંધતી હોય તેવી તે લાગતી

હતી (૬૧). તેનાં ધન, વેષ, વય, કર્મ, વિદ્યા અને વૈભવ વસિષ્ઠ ઋષિનાં પત્ની અરૂંધતીની સમાન હતાં, પણ તે અરૂંધતીના જેવી આ સ્ત્રી જીવન્મુક્તા ન હતી (૬૨). એક વખત આ વિપ્ર કોઈ પર્વતનાં હરિઆળાં શિખર ઉપર બેઠો હતો, ત્યાં તળેટીમાં એક રાજાને તેણે જોયો (૬૩). તે રાજા પરિવાર સહિત મૃગયાની ઇચ્છાથી ત્યાં આવેલો હતો. આને જોઈ વિપ્રને વિચાર આવ્યો (૬૪). “ ખરેખર સર્વ સૌભાગ્યથી શોભતું રાજાપણું તો ઘણું જ સારું છે. પાયદળ, રથ, હાથી, ઘોડા, પતાકા અને આમરોથી ભરપૂર દશે દિશાઓનો ભૂપતિ હું ક્યારે થઈશ ? ડોલરના પુષ્પની સુગન્ધથી ભિશ્રિત થએલો પવન મારી સ્ત્રીઓના સુરતશ્રમથી થએલ પરસેવાનાં બિંદુઓ ક્યારે સૂકવી દેશે ? ” આમ વિચાર કરતા તે વિપ્રે તે વખતે રાજા થવાનો સંકલ્પ કર્યો (૬૫-૬૬).

જીવનપર્યંત તે સ્વધર્મપરાયણ રહ્યો. જેમ જરૂર પડી વજ્ર કમળને ચીમળાવી નાંખે, તેમ કાળાન્તરે ચિન્તાથી કૃશ થએલા પ્રાદ્યણે વૃદ્ધાવસ્થામાં પ્રવેશ કર્યો. એનું મરણ પાસે આવતું જાણીને તેની સ્ત્રી ઉદાસ રહેવા લાગી (૬૮-૬૯). હે લીલા ! તેં જેમ મારી આરાધના કરી તેમ તેં સ્ત્રીએ પણ મારી આરાધના કરી, અને અમરત્વ મેળવવું અશક્ય છે એમ જાણી તેણે મારી પાસે વરદાન માગ્યું કે, ‘ હે દેવિ ! મારો પતિ મરણ પામે ત્યારે તેનો જીવ ગૃહમંડપમાંથી બહાર ન જાય એવું વરદાન આપો. ’ મેં એ પ્રમાણે વરદાન આપ્યું (૭૦-૭૧). વખત જતાં એ વિપ્ર મરણ પામ્યો, અને સૂક્ષ્મ જીવ સ્વરૂપે ગૃહાકાશમાં રહ્યો (૭૨). આકાશ શરીર-

ધારી તે બ્રાહ્મણ પૂર્વના ઘણા સંકલ્પોને લીધે પરમ શક્તિ-માન્ પૃથ્વીપતિ થયો (૭૩). તે બ્રાહ્મણ શવ રૂપ થઈ ગયો ત્યારે તેની સ્ત્રી શોકથી અત્યંત પીડા પામી, અને તેનું હૃદય દુઃખથી ચીરાઈ ગયું (૭૪). ઘણી સાથે તે મરણ પામી અને પોતાના સ્થૂલ શરીરનો ત્યાગ કરી આતિવાહિક દેહે (મનો-મય સૂક્ષ્મ દેહે) તે ઘણી પાસે ગઈ (૭૫). એ બ્રાહ્મણનાં ગૃહો, જમીન, ધન, માલ વગેરે તે પહાડી ગામડામાં જ રહ્યાં. તેના મરણને આજે આઠ દિવસ થયા છે, અને તેનો જીવ પણ ત્યાં જ છે (૭૬) તે વિષ્ણુ રાજ થયો અને તારો પતિ થયો, તથા જે અરૂંધતી હતી તે તુંજ છે (૭૭). જાણે કે શિવ-પાર્વતી જ જન્મ્યાં ન હોય, તેમ નવાં ચક્રવાકનાં યુગલની પેઠે પૃથ્વી ઉપર તમે બન્ને રાજ્ય કરતાં હતાં (૭૮). આ રીતે સૃષ્ટિની બ્રાન્તિ કરાવનાર તારો પૂર્વજન્મ મેં કહ્યો. જે સૃષ્ટિ ભાસે છે તે અર્થશૂન્ય બ્રાન્તિમાત્ર જ છે (૭૯).”

લીલા બોલી :-“ હે દેવિ ! તમારું કહેવું મિથ્યા લાગે છે. આમ કેમ બને ? પોતાના ગૃહાકાશમાં રહેલો જીવ કયાં ? અને અહિં રહેલાં અમે કયાં ? (૮૦). જ્યાં અમે રહીએ છીએ તે ગૃહમાં બીજા લોકો, તે પૃથ્વી, તે પર્વતો અને દશે દિશાઓ કેમ સંભવે ? (૮૧). રાઈના ખૂણામાં મત્ત ઐરાવત હાથી બંધાયો, મચ્છરે રણમાં સિંહો સાથે યુદ્ધ કર્યું, કમળ-પત્રમાં મેરૂ સ્થપાયો, અને નાનો ભમરો મેરૂને ગળી ગયો, વગેરે વાતો જેમ અસંભવિત છે તેમ તમે જે વાત કહી તે પણ સંભવતી નથી (૮૨-૮૩). ”

દેવી બોલ્યાં:-“ હે સુહરી ! મારું કહેવું ખોટું નથી !

યથાવત્ સાંભળ. જગતની મર્યાદાનું અમે ઉલ્લંઘન કરતાં નથી (૮૪). તે ગામના વિપ્રનો નિરાકાર જીવાત્મા પોતાના ઘરમાં હૃદયાકાશની અંદર પોતે પૃથ્વીનું રાજ્ય કરે છે એમ સ્વપ્ન જોનારની પેઠે જીએ છે (૮૫). જેમ સ્વપ્નામાં જાગ્રત અવસ્થામાં અનુભવેલા વિષયોની સ્મૃતિ રહેતી નથી, તેમ તમારી પૂર્વજન્મની સ્મૃતિનો લોપ થયો છે, અને અન્ય સ્મૃતિઓ જન્મી છે. આને જ મરણ કહેવાય (૮૬). જેમ સંકલ્પથી પોતાના મનોરાજ્યમાં મનુષ્ય અનેક પ્રદેશો જીએ છે, અને જેમ દર્પણમાં આખી નગરી નજરે પડે છે, તેમ સત્યસ્વરૂપ પરમાત્મામાં જીવની ઉપાધિથી સ્ફુરેલા અંતઃકરણની અંદર આ બધા પર્વતો, વનો અને નગરો રહેલાં છે (૮૭). હે વત્સે ! ચિદાકાશના એક એક પરમાણુમાં આવાં અનેક બ્રહ્માંડોનો ભાસ થાય છે ” (૮૮).

લીલાએ પૂછ્યું:—“હે પરમેશ્વરી ! હે મા ! આઠ દિવસ પહેલાં જ આ વિપ્ર મરણ પામ્યો, અને અમને તો અહિં ઘણાં વર્ષો થયાં. આ કેમ બને ? ” (૮૯).

દેવીએ જવાબ આપ્યો:—“હૃદયાકાશમાં જેમ દેશ પરદેશનું અંતર નથી, તેમ કાળનું પણ સમજવું. કેવળ ચૈતન્ય વિવર્તરૂપે ભાસે છે, બીજું કંઈ નથી (૯૦). જે ક્રમથી એ ભાસે છે તે સાંભળ. જીવ એક ક્ષણ મરણરૂપી મૂર્છાનો મિથ્યા અનુભવ કરે છે. હે સુવ્રતે ! ત્યાર પછી પૂર્વજન્મના ભાવો તે શૂલી બાય છે અને બીજા અનુભવે છે. આ મરણરૂપી મોહ થયા પછી ‘હું’ દેહમાં આધેયરૂપે રહ્યો છું, એના આધારે સ્થિત છું, હાથપગવાળો આ મારો દેહ છે, આ પિતાનો હું

પુત્ર છું, મને આટલાં વર્ષ થયાં, આ મારાં ઉત્તમ સગાં-વહાલાં છે’-એવા પ્રકારે આ જગતમાં બ્રાન્તિ થાય છે ” (૯૧-૯૪).

લીલા બોલી:-“હે મા! આપે મને ખરેખર પરમ દૃષ્ટિનું દર્શન કરાવ્યું છે. પણ અભ્યાસ વિના મારી આ દૃષ્ટિ પકવ થઈ શકતી નથી, તેથી મને એક કુતૂહલ થાય છે, તેનો નાશ કરો. મને તે બ્રાહ્મણ દંપતિનો સંસારપ્રપંચ જોવાની ઇચ્છા છે, તો મને ત્યાં લઈ જાઓ ” (૯૫-૯૬).

દેવી બોલ્યાં:-“શબ્દાદિ વિષયો જેમાં નથી એવી ચિદ્રૂપ પ્રધાન પરમ પવિત્ર દૃષ્ટિનો આશ્રય લઈને સ્થૂલ દેહનો ત્યાગ કર, અને સ્વચ્છ થા (૯૭). એમ થતાં કંઈ પણ પ્રતિબંધ વગર આપણે તે જોશું; તારો આ સ્થૂલ દેહ સર્ગનાં દર્શન કરવામાં મહાન્ અડચણરૂપ છે (૯૮). જેમ સુવર્ણમાં વીંટીના આકારની વિપરીત બુદ્ધિ કરવામાં આવે છે, તેમ તમે પણ મિથ્યા આગ્રહથી નિરાકાર જગતમાં બ્રાન્તિથી સાકારતાનું વિપરીત દર્શન કરો છે (૯૯). હે બાલે ! જ્ઞાનનો અભ્યાસ ન હોવાના કારણે, અધિષ્ઠાન બ્રહ્મ સિવાય આ દેહ અસત્ છે, એવો તેં નિશ્ચય કર્યો નથી. આ કલ્પનાના સ્વરૂપમાં જ તું સ્થિત છે, એટલે બ્રહ્મનો અનુભવ કરી શકતી નથી (૧૦૦). અમારા જેવાઓએ બ્રહ્મજ્ઞાનનો દૃઢ અભ્યાસ કર્યો છે, તેથી અમે તે બ્રહ્માત્મતત્ત્વનો કરતલકમલવત્ અનુભવ કરીએ છીએ (૧૦૧). લાંબા વખતની વિપરીત ભાવનાના અભ્યાસને પરિણામે આ આતિવાહિક સૂક્ષ્મચિત્તદેહ આધિ-ભૌતિક છે, એવી આકારબુદ્ધિ તારા જેવા અજ્ઞ મનુષ્યો તેમાં

કરે છે (૧૦૨). જ્યારે તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસથી દ્વૈત સંબંધી વાસનાઓ અદ્ય થઈ જશે, ત્યારે ફરીથી ચિત્તદેહમાં તમને સૂક્ષ્મભાવ ચોકકસ થશે (૧૦૩). સ્વપ્નની પેઠે જાગૃત અવસ્થામાં પણ શરીરાદિ પ્રપંચરૂપે રહેલું મન જ્ઞાનના અભ્યાસથી વાસનાઓ ઓછી થતાં શુદ્ધ સત્ત્વગુણવાળું બને છે, અને જેમ બરફ તાપથી પાણી થઈ જાય, તેમ ચિત્ત દેહાદિ પ્રપંચભાવનાનો ત્યાગ કરે છે અને સૂક્ષ્મરૂપે રહે છે (૧૦૪). માટે હે અનિન્દિતે ! વાસનાઓ ઓછી કરવા માટે જ્ઞાન મેળવવા પ્રયત્ન કર. આથી ચિત્ત પોતાનો સ્થૂળ ભાવ મૂકી દેશે, એટલું જ નહિ પણ અનુભવરૂપી જ્ઞાનનો ઉદય થતાં બંધન પણ રહેશે નહિ. આમ તું જીવન્મુક્ત બનીશ (૧૦૫). જ્યાં સુધી જ્ઞાનરૂપી શીતળ ચંદ્રમાં પૂરેપૂરો ખીલ્યો નથી, ત્યાં સુધી આ સ્થૂળ દેહને તું અહિં રાખ અને બીજો સંસારપ્રપંચ જો ” (૧૦૬).

લીલા બોલી :-“ બોધ મેળવવા માટે જે અભ્યાસ કરવો પડે છે તે કયો છે, અથવા કેવો છે ? તે કેમ વધે ? અને તે જ્યારે બરાબર દૃઢ થાય ત્યારે શું થાય ? આ પ્રશ્નોના ચથાર્થ જવાબ મને આપો.” ૧૦૭.

દેવી બોલ્યાં :-“ તે પરબ્રહ્મનું યુક્તિપુરઃસર ચિંતન કરવું, બીજા યોગ્ય અધિકારી પુરુષને તેના જ્ઞાનનો અભ્યાસ ઉપદેશ કરવો, પરસ્પર તેના સંબંધી વાર્તાલાપ કરવો અને એક બ્રહ્મમાં જ પરાયણ રહેવું, તેને વિદ્વાન પુરુષો અભ્યાસ કહે છે (૧૦૮). જે મહાત્માઓની બુદ્ધિ ઉદાર અને સુંદર વૈરાગ્યરસમાં તરબોળ થયેલી છે, અને

આનંદ વરસાવનાર છે, તેઓને પરમાત્મા સંબંધી અભ્યાસ કરનાર જાણુવા (૧૦૯). જ્ઞાતા અને દૃશ્ય પદાર્થોના ભેદનો અત્યંત અભાવ થઈ જતાં, જેઓ યુક્તિ અને શાસ્ત્ર વડે યત્ન કરે છે, તેવા સ્થિર પુરુષોને જ્ઞાન મેળવનાર અભ્યાસી જાણુવા (૧૧૦). સૃષ્ટિના પ્રારંભમાં દૃશ્યની ઉત્પત્તિ થઈ જ નથી, અને દ્વૈતપ્રપંચ સર્વદા મિથ્યા છે એમ માનવું, તેને પરમાત્મ-વિષયક જ્ઞાનનો અભ્યાસ કહેવાય છે (૧૧૧). દૃશ્યનો સંભવ નથી, એવા બોધથી જ્યારે રાગદ્વેષાદિ દોષો કૃશ થઈ જાય, ત્યારે એ અભ્યાસના બળથી જે બ્રહ્માનંદનો અનુભવ થાય તેને બ્રહ્માભ્યાસ જાણુવો (૧૧૨). “ દૃશ્ય પદાર્થો મિથ્યા છે ” એવો બોધ જ જાણુવા યોગ્ય જ્ઞાન કહેવાય, અને એવા અપરોક્ષ જ્ઞાનથી જ મનુષ્ય કેવલ્યપદ પ્રાપ્ત કરે છે. બ્રહ્માનંદરૂપી ઐશ્વર્ય મેળવવું એ જ આ અભ્યાસનું મહાન ફળ છે (૧૧૩).

વસિષ્ઠ બોલ્યા :-એ રીતે તે રાત્રે વાર્તાલાપ કરી દેવી અને લીલા સમાધિના સ્થાનકમાં ગયાં
આકાશ વર્ણન અને ત્યાં સ્થિર થઈને બેઠાં (૧૧૪). નિર્વિકલ્પ સમાધિ વડે સમાધિ પૂર્વેનું જે જ્ઞાન હતું તેનો ખંનેએ ત્યાગ કર્યો, અને પોતાના જ્ઞાનદેહે જ દેવી આકાશમંડળમાં ફરવા લાગ્યાં. લીલા મનુષ્યશરીરનો ત્યાગ કરીને ત્યાં ફરવા લાગી. તેઓનાં શરીર ચિદાકાશરૂપ હતાં, છતાં પણ કલ્પના વડે તેની આકૃતિ આકાશમાં ફરનાર જેવી થઈ ગઈ (૧૧૫-૧૭). વિનોદ વડે ચંચળ, લલિત લોચનવાળી, વિષયોના જ્ઞાનનો વિષયોને અનુકૂળ કલ્પના કરવાનો સ્વભાવ હોવાથી, તે બંને ત્યાંથી દૂર આકાશમાં ગયાં (૧૧૮). તે બંને ઘણાંજ

દૂર આકાશમાં નીકળી ગયાં અને પ્રલય સમયના મહાસાગરની પેઠે છેડા વિનાનું, ગંભીર અને નિર્મળ અંતરવાળું આકાશ જોયું (૧૧૯). તે આકાશ કોમળ, સુકુમાર અને પવનના સંયોગથી સુખ આપનારું દેખાતું હતું. એ મહાકાશમાં મોટા સિંધો મનના જેવા વેગથી જતા આવતા હતા, તેથી વાયુના વેગને પણ અટકાવી દેતા હતા (૧૨૦). બૂતો, રાક્ષસો અને પિશાચોનાં મંડળો આજુબાજુના ભાગમાં ઊભાં હતાં, અને કોઈક સ્થળે મોળાંની પેઠે ડાકણો નૃત્ય કરતી હતી (૧૨૧). શ્વાન, કાગડા, ઊંટ અને ગધેડાં જેવાં મોઢાંવાળી અનેક યોગિનીઓ સેંકડો યોજનો સુધી કંઈ પણ પ્રયોજન વિના જઈને પાછી ફરતી હતી (૧૨૨). વાયુના સ્કંધોરૂપી ખાડામાં બહાર અને અંદર આકાશગંગા વહેતી હતી; અને કોઈક સ્થળે ભીંત વિનાનાં ઘરો નજરે પડતાં હતાં; કયાંક નારદ અને તુંબડૂ ગાયન કરતા હતા (૧૨૩). કોઈ સ્થળે પ્રલય કાળના મેઘો પણ મોન રહેવાથી ચિત્રામણુ જેવા દેખાતા હતા; અને કયાંક માતૃકા દેવીઓનું મંડળ નિરંતર ઉન્મત્તની પેઠે નાચતું હતું (૧૨૪). કોઈક ઠેકાણે લાખો યોજનોમાં મનુષ્યો મળવાં દુર્લભ થઈ પડ્યાં હતાં, કયાંક નાશ ન પામે તેવું અંધારું હતું, અને કોઈક સ્થળ પત્થરના અંતરભાગ જેવું કઠિન હતું (૧૨૫). કેટલેક સ્થળે નાશ ન પામે તેવો સૂર્ય અને અગ્નિના સમાન મહાન્ પ્રકાશ હતો (૧૨૬). આ રીતે ઉમરાના ફળમાં જેમ મચ્છરો ભમ્યા કરે છે, તેમ તે આકાશમાં ત્રણે લોકનાં પ્રાણીઓ ભટકતાં હતાં ત્યાં વિહાર કરી લીલા તથા સરસ્વતી ગન્ને પાછાં પૃથ્વી પર આવવા

તૈયાર થયાં. (૧૨૭).

વસિષ્ઠ બોલ્યા :—ત્યાર પછી તે બ્રહ્માંડમંડળમાંથી બન્ને ઉત્તમ સ્ત્રીઓ બહાર આવી અને જ્યાં વિપ્રના ઘરનું વર્ણન બ્રાહ્મણનું રહેવાનું સ્થાન હતું તે મંડળમાં પહોંચી (૧૨૮). તે બન્નેએ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હતી, એટલે પોતાને કોઈ ન હોય તેમ અદૃશ્ય રહીને સર્ગમાં બ્રાહ્મણનું નિવાસસ્થાન જોયું (૧૨૯). તે ઘરમાં ઇચ્છિત વસ્તુ ખોવાઈ જતાં ચિંતાતુર ચહેરે દાસીઓ બેઠી હતી, સ્ત્રીઓનાં મુખો આંસુથી ભીંજાયેલાં હતાં. જેમ વીજળીથી ઝાડનો નાશ થઈ જાય, તેમ તેનાં પૂર્વસ્થાનનો નાશ થઈ ગયો હતો (૧૩૦). પછી નિર્મળજ્ઞાનનો દીર્ઘકાળ સુધી અભ્યાસ કરવાથી તે સુંદરી લીલા દેવની પેઠે સત્ય સંકલ્પવાળી અને સત્ય કામનાવાળી થઈ (૧૩૧). “ મારા બંધુઓ મને તથા સરસ્વતીને સામાન્ય સ્ત્રીના રૂપમાં ભલે જુઓ, ” એવો વિચાર તેણે કર્યો (૧૩૨). આમ લીલાએ વિચાર કર્યો એટલે તે ઘરનાં માણસોએ લક્ષ્મી અને ગૌરીનાં જોડાં જેવી બે સ્ત્રીઓ દીઠી. તેમનાં સૌન્દર્યથી ઘર દીપી નીકળ્યું (૧૩૩). “ અમે વનદેવીઓને નમસ્કાર કરીએ છીએ ” એમ કહી જ્યેષ્ઠ શર્માએ તથા ઘરનાં બીજાં માણસોએ તેમને પુષ્પાંજલી અર્પણ કરી (૧૩૪). તેના પુત્રે કહ્યું :—“ હે દેવીઓ ! અહિં જગતમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ પતિ-પત્ની રહેતાં હતાં. તેઓ સૌનું આતિથ્ય કરતાં, કુળની વૃદ્ધિ કરતાં, અને તેઓ બ્રાહ્મણોની મર્યાદાના આધારસ્તંભ હતાં (૧૩૫). પુત્ર, પશુ, બાંધવો ગૃહનો ત્યાગ કરી હાલ તરતમાં જ તેઓએ સ્વર્ગવાસ કર્યો

છે. આથી અમને ત્રણે જગત્ શૂન્ય ભાસે છે (૧૩૬). અમારા શોકનો નાશ થાય એવો ઉપાય આપ કરો, કારણ કે મહત્પુરુષોનું દર્શન કોઈ દિવસ નિષ્કળ જતું નથી ” (૧૩૭). આમ કહેતાં પુત્રના મસ્તક ઉપર લીલાએ હાથ મૂક્યો, અને જેમ વરસાદનાં વાદળાંના સંબંધથી પર્વત ગ્રીષ્મ ઋતુના તાપનો નાશ કરે, તેમ એના સ્પર્શથી તેનાં દુઃખોડૂપી દુર્ભાગ્યસંકટનો પણ નાશ થયો. બીજા લોકોએ પણ સુદુષ્કર શોકનો ત્યાગ કર્યો (૧૩૮-૧૩૯). આ બધું જોયા પછી તે પહાડી ગામમાં આવેલ તે મંડળમાં જ તેઓ અંતર્ધાન થઈ ગયા (૧૪૦).

દેવી બોલ્યાં :—“ જે જાણવા યોગ્ય હતું તે બધું તે સંપૂર્ણ રીતે જાણ્યું, પ્રપંચનાં મિથ્યાત્વ સંબંધી દૃષ્ટાન્તો પણ તને મળ્યાં. નિષ્પ્રપંચ બ્રહ્મની આવી સત્તા છે. બીજું શું પૂછવું છે ? તે કહે ” (૧૪૧).

લીલા બોલી :—“ જે સ્થળે મારા મૃત્યુ પામેલા પતિનો જીવ રાખ્ય કરે છે, ત્યાં મને કોઈએ કેમ ન દીઠી ? અને અહિંઆં મારા પુત્રે કેમ દીઠી ? ” (૧૪૨)

દેવી બોલ્યાં :—“ હે સુંદરી ! તે વખતે તને જ્ઞાનનો અભ્યાસ ન હતો, તેથી પ્રપંચની સત્યતા સંબંધી તારો નિશ્ચય સંપૂર્ણ રીતે નાશ પામ્યો ન હતો (૧૪૩). તે વખતે તારામાં સત્યસંકલ્પપણું ન હતું, કારણ કે તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ ન હોવાને લીધે “હું લીલા છું” એવો દૃઢ સંસ્કાર તારામાંથી નાશ પામ્યો ન હતો (૧૪૪). હવે તું સત્યસંકલ્પ થઈ છે, ‘મને મારો પુત્ર ભલે જુએ’ એવી તારી ઇચ્છા પરિપૂર્ણ થઈ (૧૪૫). હવે જો તું તારા પતિ પાસે જઈશ, તો પ્રથ-

મની પેઠે તારો વ્યવહાર ચાલુ થશે ” (૧૪૬).

લીલા બોલી :—“ હે જગજ્જનની ! હવે મને યાદ
લીલાને થએલી સ્મૃતિ આવ્યું. અરેરે ! મારો વર્તમાન જન્મ
રજોગુણી છે, સર્વગુણી કે તમોગુણી નથી
(૧૪૭). બ્રહ્માજીએ જ્યારથી મને ઉત્પન્ન

કરી, ત્યારથી મારા આઠસો જન્મો થઇ ગયા. હવે ફરીથી
મને પૂર્વના મારા વિવિધ અવતારો દેખાતા હોય એમ મને
લાગે છે (૧૪૮). હે દેવી ! પૂર્વે હું એક સંસારમંડળમાં
વિદ્યાધરની એક ઉત્તમ સ્ત્રી હતી, અને વિદ્યાધરલોકરૂપી કમ-
ળમાં ભમરીની પેઠે ફરતી હતી (૧૪૯). દુષ્ટ વાસના વડે
મારું મન મલિન થયા પછી હું મનુષ્ય થઇને રહી, અને
ત્યાર પછી બીજા સંસારમંડળમાં એક નાગરાજની સ્ત્રી
તરીકે મેં જન્મ લીધો (૧૫૦). તે પછી પાંદડાંનાં વસ્ત્રો પહે-
રનાર કાળા શરીરવાળી ભીલડી તરીકે કરંજ, કુંજ, લીંબુ
અને કદંબનાં ઝાડોવાળાં વનમાં મેં વાસ કર્યો હતો (૧૫૧).
તે પછી મારે પક્ષીનો અવતાર લેવો પડ્યો, અને જેમ
દ્વૈતની અધમ વાસનાને જ્ઞાનીઓ તોડી નાંખે, તેમ કંઈ પણ
કારણ વિના વેરબુદ્ધિ રાખનાર શિકારીએ જંગલમાં પાથરેલી
જાળમાં ફસાતાં મેં તે ઘણી મુશ્કેલીથી તોડી નાંખી (૧૫૨).
પછી મને ભમરીનો અવતાર મળ્યો, તે અવતારમાં પુષ્પની
કળીના મધ્યભાગરૂપી શય્યામાં ભગવાન સાથે હું આરામ
લેતી; અને કમળની કળીની અંદર એકાન્તમાં બેસીને તેનાં
કેસરાં ખાતી (૧૫૩). પુરુષનો અવતાર અપાવનાર કમોનો
પરિપાક થતાં મેં સોરાષ્ટ્રમાં એક શ્રીમાન્ રાજાનો અવતાર

લીધો, અને સો વર્ષ સુધી રાજ્ય કીધું (૧૫૪). ત્યાર પછી ઘાસવાળી જમીન ઉપર તૃણો આમતેમ હાલતાં હોવાથી દીન બનેલા મચ્છર સાથે હું તેની સ્ત્રી તરીકે રહી (૧૫૫). આમ સંસારરૂપી લાંબી નદીમાં વિષયતૃણરૂપી લહરીઓ ઉઠતી હતી, તેમાં વિહાર કરવાથી મારું મન વ્યાકુળ થઇ ગયું હતું. તેથી કોઈથી અટકાવી ન શકાય તેવા પવનના પ્રવાહને અનુસરવાનો પોતાનો સ્વભાવ હોવાથી હોડી જેમ ચોતરફ ભટકયા કરે છે, તેમ મારે પણ અનેક જાતનાં સેંકડો દુઃખો ભોગવતાં અનેક અવતારો લેવા પડ્યા ” (૧૫૬).

વસિષ્ઠ બોલ્યા :—સુંદર આકૃતિવાળી તે બન્ને સ્ત્રીઓ એમ વાતો કરતી બ્રાહ્મણના મંડળથી ઉંચે
 યુદ્ધવર્ણન આકાશમાં યોગયુક્ત ક્રમ વડે અહિંતહિં
 ફરવા લાગી (૧૫૭). તે સર્ગમાંથી બહાર નીકળી પદ્મરાજના સંસારમંડળમાં ગઇ, અને અતઃપુરમાં પુષ્પોથી ઢકાયલું મહારાજનું શયન પડ્યું હતું. ત્યાંથી પાછા વળી યોગમાં સ્થિત થએલી લીલાએ ફરીથી સરસ્વતી સાથે પોતાના સ્વામીના સંસારમાં પ્રવેશ કર્યો. એટલામાં બીજા આકાશની પેઠે ભયંકર લાગતા એક વિસ્તૃત અરણ્યમાં બીજા સામન્તોની મદદથી અભિવૃદ્ધ થએલા કોઇ એક રાજાએ સૈન્યસહિત પૃથ્વીમાં શોભારૂપ એ દેશમાં આક્રમણ કર્યું (૧૫૮-૧૬૧). તે બન્ને સેનાઓ સુંદર સમુદ્ર જેવી લાગતી હતી, મહાયુદ્ધનો આરંભ થવાનો હતો તેથી ઘાટી લાગતી હતી, અને તે બન્નેની મધ્યમાં બે પક્ષના રાજાઓ હતા (૧૬૨). નભો-મંડળમાં રહેલાં લીલા અને સરસ્વતીએ પ્રદીપ્ત થએલા

અગ્નિના જેવી અને યુદ્ધને માટે સજ્જ થયેલી અદ્ભુત સેના જોઈ (૧૬૩). આમ પ્રવૃત્ત થયેલી બન્ને સેનાઓએ પ્રલય-કાળના સમુદ્ર જેવા વેગથી શત્રુનો મારો શરૂ કર્યો, તેથી એ શત્રુના અથડાવાથી અગ્નિ અને વીજળી વરસવા લાગ્યાં (૧૬૪) મહા ઝરતા હાથીઓ પૃથ્વી ઉપર પડી જતાં પૃથ્વી ધૂળ જતી હતી, અને તે કંપને લીધે પાણી પણ ખળભળવા લાગ્યાં. યંત્ર વડે ફેંકાયેલા પથરો અને ચક્રોથી આકાશમાં વસતા દેવતાઓ વગેરે દૂર નાસવા લાગ્યા (૧૬૫). ઘણે ઉંચે ઉડતા શસ્ત્રના કટકાઓ જાણે કે આકાશમાં તારાઓ ઉગ્યા હોય તેવા દેખાવા લાગ્યા, અને વજ્રના જેવી મુઠ્ઠીના મારથી મોટા મોટા યોદ્ધાઓનાં કવચોનો ભૂકો થઈ જતો હતો (૧૬૬). આ રણસંઘ્રમ પ્રલયકાળના જેવો થઈ પડ્યો. તેમાં લોહાનાં બાણોરૂપી વરસાદ વરસાવનાર વીર પુરુષોરૂપી વાદ-ળાંઓ હતાં, તેમના વિલાસથી યોદ્ધાઓના ધડરૂપી મયૂરો નાચવા લાગ્યા, અને હાથીઓરૂપી પર્વતો આમતેમ વેગથી દોડવા લાગ્યા (૧૬૭).

એ પ્રમાણે વિજય પામેલાઓના હર્ષનાદથી અને હારે-લાઓનાં હાહાકારથી યુદ્ધ ચાલવા લાગ્યું. પોતાનો આઠમે ભાગ અવશેષ રહેવાથી તડકો મધુર લાગતો હતો, અને શસ્ત્ર વાગવાથી જેમ વીર યોદ્ધા ક્ષીણ થઈ જાય, તેમ સૂર્યનારાયણ પણ ક્ષીણ થઈ ગયા, અર્થાત્ સાંજ પડી (૧૬૮). આ વખતે બન્ને સેનાપતિઓએ મંત્રીઓ સાથે વિચારણા ચલાવી, અને યુદ્ધ બંધ રાખવા માટે પરસ્પર દૂતો મોકલ્યા (૧૬૯). જેના પડઘાઓથી દિશાઓ વ્યાપ્ત થઈ ગઈ હતી એવા દુંદુભિનાદ

શાન્ત પડયા, અને બન્ને લશ્કર રણમેદાનરૂપી અરણ્યમાંથી પાછા ફરવાની તૈયારી કરવા લાગ્યાં (૧૭૦). લોહીથી ખરડા-એલા વીર થોડા જેવો રાતોચોળ થએલ સૂર્ય વખત જતાં અસ્ત પામ્યો, અને અંધકારરૂપી સેનાસહિત રાત્રિએ પોતાનો અમલ ફેલાવ્યો (૧૭૧). લીલાનો ઉદાર ચિત્તવાળો પતિ જરા ખિન્ન થયો અને રાજનીતિમાં કુશળતા ધરાવનાર મંત્રીઓ સાથે બીજા દિવસનાં કાર્યોનો વિચાર ચલાવ્યો (૧૭૨). ત્યાર પછી થોડો વખત નિદ્રા લેવા સૂતા; ત્યાં તે તે બન્ને યૌગિનીઓ રાજના ઘરમાં દાખલ થઈ, અને તે ઘર ચંદ્ર જેવું સ્વચ્છ થઈ ગયું (૧૭૩).

તેમના પ્રભાવથી રાજના ઘરમાં કોમળ તથા નિર્મળ વિદ્વરથની કથા સુગંધવાળો કલ્પવૃક્ષનાં પુષ્પોનો મંદમદ પવન વાવા લાગ્યો, અને રાજા સિવાય બીજાં બધાંને નિદ્રા આવી ગઈ (૧૭૪). ચંદ્રનાં કિરણોમાંથી નીકળતા અમૃતના ઝરા જેવા શીતળ તે બંને દેવીઓના દેહની પ્રભાથી, રાજા ઉપર અમૃતનો જાણે છંટકાવ થવાથી તે આનંદમાં આવી ગયો, અને જાગી ગયો (૧૭૫). બન્ને સ્ત્રીઓને આસન ઉપર વિશ્રાન્તિ લેતી જોઈને તે રાજાને ખૂબ આશ્ચર્ય થયું, અને જરા વિચાર કરીને જેમ ચક્રગદાધારી વિષ્ણુ શેષનાગ ઉપરથી ઉઠીને ઉભા થાય, તેમ તે પથારીમાંથી ઉઠીને ઉભો થયો, અને જેના ગળામાં પુષ્પનો હાર છે એવા તેણે વિકસેલાં કુસુમો અંજલીમાં લીધાં (૧૭૬-૧૭૭). વચ્ચે વિનાની શુદ્ધ ભૂમિ પર તે પદ્માસનવાળી બેઠો અને કહ્યું કે, “હે દેવીઓ ! તમે માણસોનાં દુષ્ટ ચિત્તને બાળનાર, દોષોરૂપી

અગ્નિને શાંત કરનાર, ચંદ્ર સમાન કાન્તિવાળાં છે, તથા બહાર અને અંદર રહેલા અજ્ઞાનરૂપી અન્ધકારને દૂર કરનાર સૂર્ય સમાન છે. આપનો જય થાઓ.” એમ કહી તે બન્નેના પગ આગળ પુષ્પો ધર્યાં (૧૭૮-૧૭૯). તે પછી સરસ્વતીએ લીલાને તે રાજાનો પૂર્વજન્મ સાંભળાવવા માટે પાસે સૂતેલા મંત્રીને સંકલ્પથી જગાડ્યો (૧૮૦). તે દેવીઓને બેઠાં મંત્રીએ પ્રણામ કર્યાં, પુષ્પાંજલી આપી અને નમ્રતાથી તેની પાસે બેઠો (૧૮૧).

દેવી બોલ્યાં :- હે રાજા ! તું કોણ છે ? કોનો પુત્ર છે ? ક્યારે અહિં જન્મ્યો છે ? ” દેવીના પ્રશ્નો સાંભળીને મંત્રી બોલ્યો :- “ હે દેવીઓ ! તમારા પ્રસાદથી તમારી પાસે જેવી રીતે કહેવા સમર્થ છું, તેવી રીતે મારા રાજાની જન્મકથા સાંભળો (૧૮૨-૧૮૩). ઈક્ષ્વાકુવંશમાં શ્રીમાન્ રાજવલ્લભ્યન કુન્દરથ નામનો રાજા થઈ ગયો છે. તે પૃથ્વીનું સારી પેઠે પાલન કરતો હતો (૧૮૪). ચંદ્રગિંબ સમાન રૂપાળો ભદ્રરથ નામનો તેને પુત્ર થયો. તેનો વિશ્વરથ, વિશ્વરથનો મનોરથ, મનોરથનો વિષ્ણુરથ, વિષ્ણુરથનો બૃહદ્રથ, બૃહદ્રથનો સિંધુરથ, સિંધુરથનો શૈલરથ, શૈલરથનો કામરથ અને કામરથનો મહારથ એમ અનુક્રમે રાજાઓ થયા. પરિપૂર્ણ આકૃતિવાળા અમારા આ રાજા મહારથના પુત્ર થાય (૧૮૫-૧૮૭). જેમ પાર્વતીએ કાર્તિક સ્વામીને જન્મ આપ્યો, તેમ ઘણા પુણ્યના યોગથી વિદ્વરથ નામથી પ્રસિદ્ધ આ રાજાને સુમિત્રાએ જન્મ આપ્યો છે (૧૮૮). આ રાજા દસ વર્ષના થયા ત્યારે તેમના પિતાએ તેમને રાજ્ય સોંપ્યું અને તેઓ વનમાં ગયા. ત્યારથી

તેમણે ધર્મપૂર્વક રાજ્ય કયું.” એમ કહી મંત્રી ચુપ થઇ ગયો, રાજા પણ મસ્તક નમાવી હાથ જોડી પદ્માસન વાળી બેઠો. ત્યારે “હે રાજન્ ! વિવેક વડે તું તારા પુર્વજન્મને પોતે જ સંભાર ” એમ કહી સરસ્વતીએ પોતાનો હાથ તેના મસ્તક પર મૂક્યો (૧૬૦-૧૬૧). તેથી તે રાજાના હૃદયમાં રહેલો માયારૂપી અંધકાર નાશ પામ્યો, અને જાણે કંઈ સ્કુરતું હોય તેમ પોતે બીજા દેહમાં હતો, લીલા સાથે અનેક વિદ્યાસો કર્યા હતા વગેરે બધું પુર્વવૃત્તાન્ત તેને સાંભ-યું; અને બોલ્યો કે “ખરેખર ! આત્મામાં જ સંસાર રહેલો છે. બધે સ્થળે માયાનો વિસ્તાર છે. આ બધું મેં આપ દેવી-ઓના પ્રસાદથી હમણાં જાણ્યું. મારા મરણને હજી એકજ દિવસ થયો છે, અને અહિં તો મને આ જન્મે સીત્તર વર્ષ થઇ ગયાં. આવું બને કેમ ? અનેક કર્મો, મિત્રો, બાંધવો વગેરે મને યાદ આવે છે (૧૬૨-૧૬૫).

સરસ્વતી બોલ્યાં- “ હે રાજન્ ! તને પૂર્વજન્મમાં મરણ-
 દેવીનો ઉપદેશ નામની મહામોહરૂપી મૂર્છા પ્રાપ્ત થઈ,
 ત્યાર પછી તેજ ઘડીએ તેજ લોકમાં તેજ
 ગૃહના તારા નિર્મળ ચિદાકાશમાં ઘણા વિભ્રમવાળો આ સં-
 સાર ઉત્પન્ન થયો (૧૬૬-૧૬૭). ‘મારા સો વર્ષના આયુષ્ય-
 માંથી સીત્તર વર્ષો પસાર થઇ ગયાં ’ એવું વ્યવહારિક ભ્રમથી
 વ્યાપ્ત થએલું જ્ઞાન તને થયું (૧૬૮). જેવી રીતે સ્વપ્નમાં
 એક ક્ષણમાં સો વર્ષ પસાર થઇ ગયાં, એવો ભાસ થાય છે,
 તેમ જગત્માં પણ માયાના વિદાસથી તને આવા પ્રકારનો
 ભ્રમ થાય છે (૧૬૯). પરમાર્થદષ્ટિએ તું કોઈ દિવસ

જન્મ્યો નથી, તેમ મૃત્યુ પામ્યો નથી. તું શુદ્ધ વિજ્ઞાનસ્વરૂપ છે, શાન્ત છે અને આત્મમાંજ તું સ્થિત છે (૨૦૦). આ બધું તું જુઓ છે, છતાં વસ્તુતઃ કંઈ જોતો નથી. સર્વાત્મભાવે તું જ આત્મા વડે આત્મામાં નિત્ય રહ્યો છે (૨૦૧). અશુદ્ધ બુદ્ધિવાળો જે મૂઢ પુરુષ વ્યાપ્ત વસ્તુમાં રૂઢ થયો નથી, તેને આ જગત્ અસત્ છતાં સત્ ભાસે છે, અને વજ્ર જેવું સ્થિર લાગે છે (૨૦૨). પોતાના પડછાયામાં ભાસતો વેતાળ બાળકને મરણ સુધી દુઃખ આપે છે, તેમ જ મૂઢ બુદ્ધિના પુરુષને જગત્ મિથ્યા છતાં મરણ પર્યંત તેમાં સત્યની પ્રતીતિ થાય છે (૨૦૩). જેમ મરૂભૂમિનો તડકો હરણને જળરૂપે ભાસે છે, અને તેથી બ્રાન્તિમાં પડે છે, તેમ અજ્ઞાની માણસને જગત્ મિથ્યા છતાં પણ સાચા જેવું ભાસે છે (૨૦૪). જેમ સુવર્ણને ન ઓળખનાર પુરુષ સોનાનાં કડાને ‘આ કડું જ છે એવી વિપરીત દૃષ્ટિથી જુઓ છે, અને તેને સુવર્ણબુદ્ધિથી જરા પણ જોતો નથી, તેમ અધિષ્ઠાનબ્રહ્મને ન જાણનાર મનુષ્ય ભગવાનમાં પુરો, ઘરો, પર્વતો હાથીઓ વગેરે દૃશ્ય વિપરીત દૃષ્ટિએ જુઓ છે; પરંતુ ‘આ બધું બ્રહ્મજ છે, ભગવાન જ છે’ એવી બુદ્ધિથી તે જોતો નથી (૨૦૫-૨૦૬). ચિત્ત, અહંકાર વગેરેથી ભરેલું આ જગત્ એક લાંબા કાળ પર્યંત ચાલતા સ્વપ્ન જેવું છે; સ્વપ્ન જોનારને સ્વપ્નમાં જણાતાં બીજાં મનુષ્યો જેમ મિથ્યા છે, તેમ જાગ્રત અવસ્થામાં પણ દેખાતા પુરુષો મિથ્યા છે (૨૦૭). સર્વવ્યાપક, શાન્ત, પરમાર્થસ્વરૂપ, આનંદધન, શુદ્ધ, દૃશ્યરહિત, ચૈતન્યસ્વરૂપ પરમ વિસ્તારવાળા જે પરબ્રહ્મ અધિષ્ઠાન ગણાય છે, તે માયાને લીધે સર્વ

વ્યાપક, સર્વશક્તિમાન, સર્વસ્વરૂપ અને સર્વાત્મકરૂપ થઇને, જે જે સ્થળમાં જે જે રૂપે આવિર્ભાવ પામે છે, તે તે સ્થળમાં તે તે રૂપે જ રહે છે (૨૦૮-૨૦૯). હે રાજન્ ! લીલાને પ્રપંચનાં મિથ્યાત્વની ખાત્રી થાય તે માટે આ બધું તારૂં વર્ણન થયું છે, તારૂં કલ્યાણ થાઓ. હવે અમે જઇશું; જે કંઈ દષ્ટાન્ત રૂપે જોવાનું હતું તે લીલાએ જોયું અને આ દશ્યપ્રપંચ મિથ્યા છે એવો તેને નિશ્ચય થયો છે (૨૧૦).

વિદ્વરથ બોલ્યો— “ હે દેવી ! મારા જેવાનું દર્શન પણ યાચકોને વ્યર્થ નીવડતું નથી, તો પછી મહાન્ કૃણ આપનાર આપનું દર્શન નિષ્કૃણ કેમ નીવડે ? (૨૧૧). હે વરદે ! આ દેહનો ત્યાગ કરીને પદ્મરાજના દેહમાં ફરીથી ક્યારે જઇશ તે યથાર્થ રીતે કહો ” (૨૧૨).

દેવી બોલ્યાં— “ હે રાજન્ ! આ રણસંગ્રામમાં તું હમણાં માર્યો જઇશ, અને પછી તને પૂર્વનું રાજ્ય પ્રાપ્ત થશે, તે તું પ્રત્યક્ષ જોઇશ ” (૨૧૩).

વસિષ્ઠ બોલ્યાં—જ્યારે આ પ્રમાણે મધુર વચનો બોલાનારાંઓ વચ્ચે વાર્તાલાપ થતો હતો. વિદ્વરથનું મૃત્યુ ત્યારે ઉંચા પ્રદેશમાં ઉભા રહીને લડાઇની ચર્ચા જોનારે આવીને ગભરાટથી રાજાને કહ્યું (૨૧૪); “ હે દેવ ! ખન્ને બાજુએ ધારવાળાં શસ્ત્રો, ચક્રો, તલવારો, ગદા અને પરિઘ વગેરેનો વરસાદ વરસાવતું શત્રુનું મહાન્ લશ્કર પ્રલયકાળમાં ઉંચે ઉછળતા સાગરની પેઠે આપણા તરફ ધસી આવે છે (૨૧૫). પર્વત જેવા આ નગરમાં ચારે તરફની દિશાઓમાં અગ્નિ લાગી ગયો છે; અને

ચટચટ અવાજ કરતો તે અગ્નિ ઉત્તમ ધરોને સળગાવીને પાડી નાંખે છે (૨૧૬). કલ્પને અંતે થતાં વાદળાંઓની ઘટા જેવા ધૂમાડાડૂપી મહાન પર્વતો ગરુડોની પેઠે આકાશમાં ઉડી રહ્યા છે ” (૨૧૭). એ રીતે એ પુરુષ ગભરાટથી વાતો કરતો હતો એટલામાં તો કઠોર શબ્દો વાળો અને દિશાઓને પૂરી દેનારો મોટો કોલાહલ બહાર થવા લાગ્યો (૨૧૮). બળથી કાન સુધી ખેંચેલાં અને બાણોનો વરસાદ વરસાવતાં ધનુષોનો મહાન્ ટંકારવ સંભળાવા લાગ્યો, અને મોટા વેગવાન્ અને મહમત્ત હાથીઓ ગર્જવા લાગ્યા (૨૧૯). નગરમાં ઘર વગેરેને બાળી નાંખતા અગ્નિના મોટા કડાકા સંભળાવા લાગ્યા અને જે લોકોની સ્ત્રીઓ બાળી મરી હતી તે લોકોનો મહાન્ હાહાકાર સંભળાવા લાગ્યો (૨૨૦). લીલા, સરસ્વતી, મંત્રી અને વિદૂરથ રાજાએ ગોખમાંથી બેસું તો મધ્યરાત્રિનો સમય હતો, અને તે મહાન્ નગરમાં હાહાકાર વ્યાપી રહ્યો હતો (૨૨૧). પ્રલયકાળના પવનથી સંલુપ્ત થએલા સાત સાગર જેવા વેગવાળું, તથા કલ્પ સમયનાં વાદળાં જેવા અને તરંગ જેવા ભયંકર શસ્ત્રોવાળું, સૈન્ય ચારે બાજુ ફરી વળ્યું હતું (૨૨૨). પ્રલયકાળના અગ્નિથી પીગળી જતા મેઢ પર્વતની પેઠે પ્રકાશ કરતી અને આકાશને પૂરી દેતી મોટી અગ્નિ-શિખાઓ નગરને બાળતી હતી (૨૨૩). શત્રુઓ ઘાટા મેઘની ગર્જના સરખા તિરસ્કારનાં વચનો સાથે ભયંકર કોલાહલ કરતા હતા (૨૨૪). આકાશમાં ઉડતા અલાતચક્રના કટકાઓથી આકાશમાં ઉગ્ર નક્ષત્રોનો ઉદય થયો હોય એમ જણાતું હતું; તથા અગ્નિના ઢગલામાં પડી જવાથી પુરુષો અને

સ્રીઓ મોટેથી રૂઢન કરતાં હતાં (૨૨૫). એટલામાં સખીઓ સાથે ગભરાઈ ગયેલી વિદૂરથ રાજાની યુવાન રાણી ત્યાં આવી. (૨૨૬). પછી રાણીની એક સખીએ રાજાને વિનંતિ કરી કે, “ હે દેવ ! અંતઃપુરમાંથી નાસી આવીને આપની રાણી આપને શરણે આવી છે. આપનું સર્વસ્વ આયુષ્યો વડે હરાઈ ગયું, અને ઉદ્ધત શત્રુઓએ અંતઃપુરના રક્ષકોને લીંસી નાખ્યા છે (૨૨૮). દૂરથી નિઃશંક પગલે કૂચ કરતા દુશ્મનોએ આપણા નગરનો કબજો લઈ લીધો છે. ” આ સાંભળતાં જ તેણે દેવીઓ તરફ જોયું અને કહ્યું, “ હે દેવીઓ ! હું યુદ્ધમાં લડવા જાઉં છું, મારી સ્ત્રીનું રક્ષણ કરજો. તે તમારા ચરણ-કમળની લમરી જેવી છે. ” પછી જેમ મત્ત હાથીઓનો સંહાર કરવા કેસરીસિંહ ગુફામાંથી બહાર નીકળે, તેમ ક્રોધશ્રી રાત્રી ચોળ આંખે રાજા વિદૂરથ લડવાને બહાર નીકળી પડ્યો. તે પછી સરસ્વતી સાથે રહેલી જ્ઞાની લીલાએ અરીસામાં દેખાતા પ્રતિબિંબની પેઠે પોતાના જેવી આકૃતિ-વાળી તથા સુંદર બીજી લીલાને જોઈ (૨૨૯-૨૩૨).

પ્રબુદ્ધ લીલા બોલી:— “હે દેવી ! આ શું છે તે મને કહો. હું જે છું તે આ કેમ છે ? પૂર્વે હું જેવી તરુણ હતી તેવીજ આ મારા જેવી તરુણ હજી કેમ છે ? ” (૨૩૩).

દેવી બોલ્યાં— “ તે વખતે તારા તે નગરમાં તારા પતિ પદ્મરાજની મરવા વખતે જેવી વાસનાઓ હતી, તે વાસનાં જેવાજ પદાર્થો તેને સાંપડ્યા. તે પ્રમાણેજ આ દેખે છે (૨૩૪). પૂર્વે વ્યવહારદશામાં અડચણ વિના જે કાંઈ અનુભવ્યું હોય, તે પદાર્થનું સ્વરૂપ તારા પતિના મનમાં સ્ફુર્યું, અને તેજ

સ્વરૂપનું તેના ચિત્તરૂપી દર્પણમાં કાળાન્તરે પ્રતિબિંબ પડે છે (૨૩૫). જાગ્રત્ અવસ્થામાં સ્વપ્નનું દૃશ્ય અસત્ છે, અને સ્વપ્નાવસ્થામાં જાગ્રત્ અવસ્થાનું શરીર અસત્ છે; તેમ જન્મ સમયે મરણ અસત્ છે, અને મરણ સમયે જન્મ અસત્ છે (૨૩૬). આ રીતે જગત સત કે અસત ન હોવાથી અનિર્વચનીય બ્રાહ્મિયરૂપે જ એની પ્રતીતિ થાય છે; તેમાંની કેટલીક બ્રાહ્મિ પૂર્વે અનુભવેલા સંસ્કારદ્વારા જન્મે છે (૨૩૭). કેટલીકનો પૂર્વ અનુભવ થયો હોતો નથી, કેટલીક તેના સમાન છે અને કેટલીક અસમાન છે. આ લીલા તારા પતિના ચિત્તની વાસનામાંથી જન્મેલી છે, તેથી તે તારા સમાન શીલવાળી, તારા જેવા આચારવાળી, તારા જેવા કુળવાળી અને તારા જેવા શરીરવાળી ભાસે છે. હે સ્ત્રી તારો પતિ વિદ્વરથ દેહનો ત્યાગ કરશે અને તે જ અંતઃ પુરમાં જઈને પદ્મરાજ થઈ જશે (૨૩૮-૨૪૦).”

વસિષ્ઠ બોલ્યા :-દેવીનાં આ વચન સાંભળીને વિદ્વરથની નગરીમાં રહેનારી બીજી લીલા ભકિતનમ્ર હૃદયે હાથ જોડીને બોલી, ‘ હે દેવી ! હે અંબ ! પૂર્વે મેં જેવાં ભગવતી સરસ્વતીનું પૂજન કર્યું હતું તેવાં જ આપ છો (૨૪૧-૨૪૨). હે વરાનને ! હું કૃપણ છું, મારા તરફ કરુણા બતાવીને મને વરદાન આપો કે રણમાં પોતાના દેહનો ત્યાગ કરીને જ્યાં મારા પતિ વિદ્વરથ છે, ત્યાં હું આ જ શરીરે તેની સ્ત્રી તરીકે રહું.’ દેવીએ એ પ્રમાણે વરદાન આપ્યું ત્યારે પૂર્વ લીલા બોલી (૨૪૩-૨૪૪); હે ધૃત્વરી ! તે પહાડી ગામમાં મને આગળના જ શરીરે બીજા લોકમાં તમે કેમ ન લઈ ગયાં? (૨૪૫)

દેવી બોલ્યાં :—હું કેઈનું કંઈપણ કરતી નથી; પ્રાણી-
ઓનો સંકલ્પ પોતે જ બધી વસ્તુ મેળવી આપે છે (૨૪૬).
મારી આરાધના કરતાં તને એવો સંકલ્પ થયો કે, હું મુક્ત
થાઉં; તેથી તને તેવો બોધ મેં આપ્યો (૨૪૭). આ સ્ત્રીએ
આવી માગણી કરી, અને મેં તે આપી. આવી રીતે અમારી
કૃપાથી મનુષ્યોનો સંકલ્પ સિદ્ધ થાય છે (૨૪૮).

વસિષ્ઠ બોલ્યા :—મૂલ્યવાન રત્નોથી શોભતો વિદ્વરથ
રાજા સૈન્ય સાથે લડવાને ઘરથી બહાર નીકળ્યો, અને વીર
યોદ્ધાઓ તરફ દષ્ટિ કરતો તે મોતી તથા માણેકથી શણગા-
રેલા પર્વત સમાન ઉંચા રથમાં બેઠો. (૨૪૯-૨૫૦).

આ વખતે મેઘની ઉંડી ગર્જનાથી ભરપૂર અને પર્વતો
અથડાવાથી જેનો ઘોર પડઘો પડતો હતો, એવા હુંદુભિના
અવાજ થવા લાગ્યા (૨૫૧). શસ્ત્રો પરસ્પર અથડાવાથી ધુધ-
રીઓના ઘાટા શબ્દો થવા લાગ્યા, ધનુષટકાર થવા લાગ્યો
અને બાણોના સૂસવાટ અવાજ થવા લાગ્યા (૨૫૨). યોદ્ધાઓ
એક બીજાને બોલાવતા હતા અને બંદીઓ બીકણ પુરુષને
રડાવતા હતા. આથી બ્રહ્માંડનાં છિદ્રોને તથા દશે દિશાઓ
રૂપી કુંભોને પૂરી દેનાર ભયંકર શબ્દ બાણે હાથથી લઈ
શકાય તેવો પુષ્ટ થઈ ગયો. જેમ યૌવન આવતાં મૂર્ખ પુરુ-
ષની મૂર્ખતા વધારે ગાઢ બને છે, તેમ આકાશને રોકી દેતાં
ધૂળના વાદળાંથી અંધારું વધારે ગાઢ બન્યું. મંદરાચળ પર્વત
જેમ સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરે તેમ રાજા વિદ્વરથે દુશ્મનના લશ્ક-
રમાં પ્રવેશ કર્યો (૨૫૩-૨૫૫). શસ્ત્રોના અથડાવાથી ઝરતા
અગ્નિઓ અલાતચક્રની પેઠે પ્રકાશવા લાગ્યા, અને અનેક

ખાણોને વરસાવતાં વીર યોદ્ધાઓરૂપી વાદળાંઓ ગર્જના કરવા લાગ્યાં (૨૫૬). કંકપક્ષીની પેઠે ભયંકર શસ્ત્રો વીર લડવૈયાના શરીરમાં પેસી જવા લાગ્યાં, અને શસ્ત્રો પરસ્પર અથડાઈને ખણખણાટ શબ્દો કરતાં આકાશમાં ઉંચે ઉડવા લાગ્યાં (૨૫૭). આ પ્રમાણે યમની યાત્રાના મહોત્સવમાં કબંધરૂપી નરની મંડળીઓ નૃત્ય કરવા લાગી; લોહીના વરસાદથી ધૂળ ઉડતી ખંધ થઈ, અને આયુધોના અગ્નિથી અંધારૂં નળ થઈ ગયું (૨૫૮). સર્વે યોદ્ધાઓનું ધ્યાન યુદ્ધમાં લાગી ગયું હતું, તેથી બીજો કોલાહલ શાન્ત થઈ ગયો, મરણનો નિશ્ચય કયો હોવાથી તેમની બીક નળ થઈ ગઈ અને ફક્ત યુદ્ધ જ ચાલુ રહ્યું (૨૫૯). ત્યાં સમસમ અવાજ કરતાં ખાણોની વૃષ્ટિ થતી હતી, ભુશુંડિ નામનાં શસ્ત્રોનો ટકટક અવાજ તથા મહાશસ્ત્રોનો ખણખણાટ સંભળાતો હતો. આમ તે રણમેદાન સમુદ્રની પેઠે મુશ્કેલીથી તરી શકાય એવું લાગતું હતું (૨૬૦).

વસિષ્ઠ બોલ્યા :—ભયંકર લડાઈ ચાલતી હતી ત્યારે લીલાએ ભગવતી સરસ્વતીને આ પ્રમાણે કહ્યું (૨૬૧).
 “ હે દેવી ! આપ અમારા પર અકસ્માત્ પ્રસન્ન થયાં છો, છતાં જેના હાથીઓ યુદ્ધમાં અહિંતહિં દોડાદોડ કરે છે એવા અમારા પતિનો વિજય કેમ થતો નથી ? આનો ઉત્તર અમને આપો ” (૨૬૨).

દેવી બોલ્યાં :—“ હે પુત્રીઓ ! વિદૂરથ રાજાના શત્રુઓએ વિજય મેળવવા માટે લાંબા કાળ સુધી મારી આરાધના કરી હતી, પણ તમારા પતિએ તેવું પૂજન કર્યું

ન હતું (૨૬૩). આ કારણે તે જીતે છે અને વિદ્વરથની જીત થતી નથી. ‘ હું મુક્ત થાઉં ’ એવી ભાવનાથી વિદ્વરથે મારી આગાધના કરી હતી (૨૬૪). હે બાળાઓ ! તેથી તેની ભાવના અનુસાર તેને મનોમયી મુક્તિ મળશે, અને વિજય પામેલો શત્રુ રાજ્ય કરશે ” (૨૬૫).

આમ દેવી કહેતાં હતાં, અને બન્ને સફર વચ્ચે લડાઈ ચાલતી હતી, ત્યારે એ આશ્ચર્ય જોવા સૂર્ય ભગવાન ઉદય પામ્યા (૨૬૬). કાળજના સમુદ્રમાંથી પૃથ્વી બાણે કે બહાર આવી હોય તેમ શોભવા લાગી, અને સુવર્ણના કટકા જેવાં સુંદર ફિરણો પૃથ્વી પર પડ્યાં (૨૬૭). આ દરમ્યાન બધી સેનાનો ક્ષય થઈ ગયો, અને બન્ને પક્ષમાં થોડા સૈનિકો રહેવાને લીધે રણાંગણ શૂન્ય જેવું લાગતું હતું (૨૬૮). ઉન્નત મસ્તકે ચાલતા સિંધુરાજની નજીક વિદ્વરથ ગયો, અને દિશાઓને ગજવી નાંખતો ધનુષટંકાર તેણે કર્યો (૨૬૯). પ્રલય સમયના પવનથી જુદો પડી ગયેલો મેરૂ પર્વત જેમ શિખરને ધારણ કરી રાખે, તેમ તે રાજા સૂર્યનાં ફિરણો જેવાં બાણો ફેંકવા લાગ્યો (૨૭૦). તીક્ષ્ણ અને મુશ્કેલીથી અડી શકાય તેવાં બાણો એક પછી એક મહાવેગથી છૂટતાં હતાં, અને સિંધુરાજ પણ બાણો છોડવામાં તેટલો જ હુશિયાર હતો (૨૭૧). એવી રીતે મહાબાહુ સિંધુરાજ લડાઈને મોખરે ઘણા વખત સુધી લડ્યો અને શરની વૃષ્ટિથી વિદ્વરથને પીડવા લાગ્યો (૨૭૨). તેનો રથ, ધ્વજ, ઘોડો, સારથી, ધનુષ અને કવચને પણ વીંધીને છિન્નભિન્ન કરી નાંખ્યાં, અને સર્વે અંગોમાં જખમ થવાથી વ્યાકુળ થયેલા તે રાજાને

તેના વિપુલ અને શિલા જેવા દૃઢ તથા પુષ્ટહૃદયના ઉર્ધ્વ ભાગને અનેક બાણોથી લેદીને પૃથ્વી ઉપર પાડયો (૨૭૪). ‘ અરેરે ! શત્રુ રાજા વડે વિદ્વરથ મરાયો ’ એવા શબ્દ થતાં જ આખું રાષ્ટ્ર ગભરાઇ ગયું (૨૭૫). દેશનાં ધન અને બીજી વસ્તુઓ લઇને ગાડાંઓ દોડવા લાગ્યાં, નગરજનોની પત્નીઓ દુઃખે આક્રંદ કરવા લાગી, અને તેઓ બધાં નાસવા લાગ્યાં (૨૭૬). એ વખતે દુઃખી થએલા પતિ છેડલા શ્વાસો લે છે એમ જણાતાં પાસે બેઠેલી લીલાએ સરસ્વતીને કહ્યું, “ હે અંબિકે ! મારા પતિ હમણાં દેહ ત્યાગ કરશે, હું એની પાછળ જઇશ. હે મહેશ્વરી ! મારા પર દયા કરો. ” (૨૭૭-૨૭૮). એમ કહીને સરસ્વતીએ વરદાન આપવાથી શક્તિશાળી થએલી લીલા એક ક્ષણમાં શરીરને અત્યંત સૂક્ષ્મ બનાવી આકાશમાર્ગે પક્ષીની પેઠે ઉડવા લાગી (૨૭૯). પ્રથમ મેઘમાર્ગને ઓળંગી વાયુમાર્ગમાં ગઇ, અને ત્યાંથી સૂર્યમાર્ગે ઉડતી તારાઓનો માર્ગ ઓળંગી જઇને પ્રહ્લાદિ દેવતાઓના માર્ગમાં ગઇ; ત્યાંથી પ્રહ્લાંડ સ્થાનમાં જઈ પહોંચી. તે સ્થાનથી પાર ઉતરી જળાવરણોવાળાં સ્થાનો પણ ઓળંગી ગઇ (૨૮૦-૨૮૧). આ સર્વ પ્રદેશો ઓળંગી ગઇ અને કરોડો વર્ષ સુધી અતિવેગથી દોડવા છતાં ગરૂડ પણ જેનો પાર નામે, એવા અપાર પરમાત્માના આકાશમાં જઈ પહોંચી. ત્યાં અસંખ્ય પ્રહ્લાંડો હતાં (૨૮૨-૨૮૩). જેમ ઘાટાં વનમાં ફળો એક બીજાને જોઈ શકતાં નથી, તેમ તે પ્રહ્લાંડો પરસ્પર એક બીજાને જોઈ શકતાં ન હતાં ત્યાં અનેક આવરણોને લેદીને પદ્મનગરમાં ઢાળલ થઈ. ત્યાંથી તે રાજાના

મંડપમાં ગઈ અને પુષ્પોથી રક્ષાએલા પતિના શખ પાસે બેસી રહી. તેને જોઈ આશ્ચર્યથી લીલા મનમાં વિચાર કરવા લાગી (૨૮૪-૨૮૬). ‘ આ મારા પતિ છે, તેઓ વીર યોદ્ધાઓમાં શ્રેષ્ઠ છે, અને દેવીની કૃપાથી પ્રથમજ હું અહિં આવી ગઈ. ’ એમ વિચાર કરીને તેણે હાથમાં સુંદર ચામર લીધી, અને એ યુવાન લીલા પતિને વાયુ ઢોળવા લાગી (૨૮૭-૨૮૮).

વસિષ્ઠ બોલ્યા:- પછી લીલા અને સરસ્વતીએ દિવ્ય દષ્ટિએ પૃથ્વી પર પડેલા રાજાનો જીવ આકાશમાં જોયો (૨૮૯). રાજાની જીવકળા, લીલા અને સરસ્વતી ત્રણે આકાશમાં જવા લાગ્યાં, પણ તે જીવકલા લીલા અને સરસ્વતીને જોઈ ન શકી (૨૯૦). તેની પાછળ ચાલતાં ચાલતાં તે બંને એક બ્રહ્માંડમાંથી બીજા બ્રહ્માંડમાં જવા લાગ્યાં અને પદ્મપુર પહોંચીને લીલાના અંતઃપુરના મંડપમાં એક ક્ષણમાં દાખલ થયાં; રાજાની જીવલેખા પણ પોતાની મેળે આગળ ચાલતી હતી. ત્યાં રાજાના શખની પથારી પાસે એકલી બેઠેલી આગળથી નીકળી ગયેલી વિદૂરથની લીલાને તે બંનેએ જોઈ. એ વખતે જેમ મનના સ્પંદનનો નિરોધ થાય તેમ ‘ આ જીવ શખના શરીરમાં પ્રવેશ ન કરે, આકાશમાંજ રહે ’ એવા સંકલ્પ વડે તે જીવનો સરસ્વતીએ નિરોધ કર્યો. ત્યારે સુંદર આંખોવાળી લીલાએ સરસ્વતીને કહ્યું કે, “ હે દેવી ! મારો પૂર્વનો દેહ કેમ દેખાતો નથી ? ” (૨૯૧-૨૯૫).

સત્તિ બોલ્યા:- “ હે લીલે ! તારા દેહનું ‘ શુ ’ થયું તે સાંભળ. તું જ્યારે સમાધિમાં લીન થઈ ગઈ હતી, ત્યારે તારું શરીર નિર્જીવ થઈને પૃથ્વી પર પડ્યું, પાંદડાની પેઠે તે

સકાવા લાગ્યું અને કાષ્ઠ તથા પથર જેવું થઈ જતાં બરફ જેવું શીતળ થઈ ગયું (૨૯૬-૨૯૭). ‘આ મરી ગયેલી છે’ એવો મંત્રીઓએ આવીને નિશ્ચય કર્યો અને ઘી તથા ચંદનનાં લાકડાંથી શબને ચિતામાં બાળ્યું (૨૯૮). શરીર સહિત તને અહિં જોશે ત્યારે ‘તું પરલોકથી પાછી આવી’ એમ બધા માનશે, અને તેમને મહાન્ આશ્ચર્ય થશે (૨૯૯). યોગના બળે પુષ્ટ થવાથી તારાં રૂપની માત્ર પ્રતીતિજ રહેશે, અને સૂક્ષ્મ શરીરે તું હવે દેખાઈશ (૩૦૦). વાસનાનો નાશ થવાથી તારો સ્થૂલ દેહ જૂલાઈ ગયો છે, અને પછી વાસનાને લીધે સૂક્ષ્મ દેહ ઉત્પન્ન થાય છે (૩૦૧). માટે હે લીલે ! આલો, આપણે સંકલ્પની લીલા વડે તેની નજરે પડીએ, જેથી પાછો વ્યવહાર ચાલુ થાય ” (૩૦૨). ‘અમને બન્નેને લીલા ભલે જુએ’ એવો સંકલ્પ કર્યો, ત્યારે લીલાએ ચંચળ આંખે તેજથી પ્રકાશિત પોતાનું ઘર તથા સ્થિતિ દેવીને જોયાં. તરત ભ્રમિત ચિત્તે લીલા ઉભી થઈ અને તે બન્નેનાં ચરણોમાં પડી. પછી સ્થિતિ તથા લીલા આસન ઉપર બેઠાં (૩૦૩-૩૦૪).

સ્થિતિ બોલ્યાં:- “ હે હંસ જેવી મનોહર ગતિવાળી !

હે સુંદર આંખોવાળી ! હવે આપણે
પદ્મરાજનું સજ- રાજાને શબની પથારી ઉપરથી ઉઠાડીએ”
વન થવું (૩૦૬).

(૩૦૬). એમ કહીને કમળ જેમ પોતાની સુગંધ છોડે, તેમ સરસ્વતીએ જીવને મુક્ત કર્યો. તેજીવ વાયુ જેવા સુંદર આકારે તેના નાકની નજીક ગયો (૩૦૭). જેમ પવન પોલા વાંસમાં પ્રવેશ કરે તેમ ઘ્રાણેન્દ્રિયમાં તેણે પ્રવેશ કર્યો. જીવ અંદર જતાં રાજાનું મુખ પ્રપ્રુલ્લિત થયું (૩૦૮).

ક્રમે ક્રમે તેનાં રસવાળાં અંગો પ્રકાશવા લાગ્યાં, અને તેવાં કોમળ અંગોનો રાજા પૂર્ણ વિકાસ કરવા લાગ્યો (૩૦૯). રાજાએ નિર્માળ નેત્રો ઉઘાડ્યાં અને સુંદર શરીર ધારી તે જંગમ વિન્ધ્યાચળની પેઠે ઉભો થયો (૩૧૦). મેઘ જેવી ગંભીર વાણીથી તેણે પૂછ્યું, “ અહિં કોણ છે ? ” ત્યારે “ શું આજ્ઞા ” એમ બન્ને લીલાએ રાજાને કહ્યું (૩૧૧). રાજાએ તેમના સામે જોયું અને પૂછ્યું, “ તું કોણ છે ? આ કોણ છે ? એ ક્યાંથી આવી ? ” આ પ્રશ્નોનો જવાબ આપતાં લીલાએ કહ્યું, “ હું કહું છું તે સાંભળો. હું તમારી પૂર્વની સહચરી લીલા છું અને સુંદર તથા મારાજ પ્રતિગિંબ જેવી આ બીજી લીલા છે, તેને તમારા માટે મેં આણી છે. આગળના ભાગમાં બિરાજેલાં આ ત્રૈલોક્યજનની સરસ્વતી દેવી છે. ” આ સાંભળી રાજા ઉભો થઈ ગયો અને પવિત્ર મને દેવીનાં ચરણારવિન્દમાં પડ્યો. “ હે દેવી ! હું આપને વંદન કરું છું ” એમ બોલતા રાજાને દેવીએ હાથથી સ્પર્શ કર્યો અને બોલ્યાં; “ તમારાં બધાં દુઃખો તથા દુષ્કૃત્યોનો નાશ થશે અને તમને અનંત સુખ અને કલ્યાણ મળશે. તમારા રાજ્યમાં હમેશાં મનુષ્યોનો ઉદય થશે, અને મહાત્માઓ સ્થિર થઈને આનંદનો અનુભવ કરશે ” (૩૧૨-૩૧૭).

એમ કહીને સરસ્વતી દેવી અંતર્ધાન થઈ ગયાં, અને તે નગરીમાં પુણ્યાહવાચનના મંગળ જયઘોષો થવા લાગ્યા (૩૧૮). રાજમંદિરમાં પ્રસન્ન થએલા સમૃદ્ધ પુરુષો આવવા લાગ્યા, અને પ્રાદ્વણોએ, મંત્રીઓએ, અને બીજા રાજાઓએ તેનો રાજ્યાભિષેક કર્યો (૩૧૯). જીવનમુક્ત થએલ મહા

બુદ્ધિશાળી રાજા અને બે લીલાને પૂર્વ વૃત્તાન્તની કથાઓનું શ્રવણ સુખ આપતું હતું (૩૨૦) બન્ને લીલા સાથે રાજાને સરસ્વતી દેવીનાં વાક્યોદ્ધારા થએલા જ્ઞાનથી બોધ થયો અને નિન્દાપાત્ર બન્યા વિના એંશી હજાર વર્ષ સુધી તેણે રાજ્ય કયું (૩૨૧). જીવન્મુક્ત રાજાએ રાણીઓ સાથે નિષ્કંટક રાજ્ય કયું અને પછી એ શુદ્ધ જ્ઞાનવાળાને વિદેહમુક્તિ મળી (૩૨૨).

સર્ગ ત્રીજો

સૂચિ ઉપાખ્યાન

વસિષ્ઠ બોલ્યા:— હે રામ ! “ દ્વૈતપ્રપંચ સત્ય છે ”
 આત્માનું સત્યત્વ એવી માન્યતારૂપી દોષનું નિવારણ
 કરવા મેં તમને લીલાનું આખ્યાન કહ્યું;
 તે ‘ આ જગત્ સત્ય છે ’ એવી ભાવનાનો ત્યાગ કરો (૧).
 જેનાથી અનિર્વાચનીય પ્રપંચનો આભાસ થાય છે, જે સ્વચ્છ
 છે, વ્યાપક છે, મહાન્ છે, નિરંકુશ છે, જ્ઞાનસ્વરૂપ છે,
 અનાત્મપદાર્થમાં રૂચિ રાખનારને જે આનંદ આપે છે અને
 જે અવિનાશી છે, તે બ્રહ્મ પ્રાણી માત્રમાં સમાન છે, લાંછન
 વિનાનું છે, વિદ્વાનો પણ તે સ્વરૂપનું વર્ણન કરી શકતા નથી,

તે ચિન્હ વિનાનું છે, તે નિર્વિકાર છે અને તે જ પરમ પદ છે (૨-૩). હે રાધવ ! પવન વિના જેમ સમુદ્રની લહરી છે, અને દીવાનું સ્ફુરણ છે તેમ બ્રહ્મના ચલનને જીવ જાણે (૪). જેમ અગ્નિનો કણ કાષ્ઠાદિ ઇન્ધનથી પોતાને પ્રકાશિત કરે છે, તેમ તે બ્રહ્મનું સ્ફુરણ ક્રમે ક્રમે દૃઢ સંકલ્પને લીધે અહંકારરૂપ થાય છે (૫). મનોભાવનાની અભિમુખતા એજ અહંકાર, ચિત્ત, જીવ, મન, માયા, પ્રકૃતિ વગેરે નામોથી ઓળખાય છે (૬). બ્રહ્મ-પરમાત્મામાંથી પ્રથમ મન ઉત્પન્ન થયું. એ મન સંકલ્પવિકલ્પાત્મક ભોકતા છે, અને તેનાથી આ જગત વિસ્તાર પામે છે (૭). અપાર વિસ્તારવાળી સંવિદ્ રૂપ જળના પ્રસારે કરી ચિત્ત એક સમુદ્ર જ છે, આત્મા પોતે જ જગત્ રૂપે પ્રકાશે છે (૮). જેમ ઝાડનાં ઢુંઠાંને અજ્ઞાનને લીધે વિપરીત દૃષ્ટિ થતાં પુરુષ માની લેવામાં આવે છે, તેમ દૃઢ આસક્તિથી સંસારરૂપી દીર્ઘ સ્વપ્ન સ્થિર થઈ જાય છે (૯). જેમ કાર્યકારણરૂપ જીવ અને બ્રહ્મમાં ભેદ નથી, તેમ જીવ અને ચિત્તમાં પણ ભેદ નથી, અને જેમ જીવ અને ચિત્તમાં ભેદ નથી, તેમ ચિત્ત અને સંસારમાં કંઈ ભેદ નથી (૧૦).

વસિષ્ઠ બોલ્યા :—આ વિષય દૃઢ કરવા માટે એક પ્રાચીન ઇતિહાસ કહેવામાં આવે છે. વિચાર કરી કર્કટીનું તપ અને જોતાં અખિલ વિશ્વ એક તત્ત્વ વડે ત્યાગ્ય વરદાન પ્રાપ્ત છે, એવો મહાન્ પ્રશ્ન રાક્ષસીએ એમાં કરેલો છે, (૧૧). હિમાલય પર્વતની ઉત્તરે કર્કટી નામની એક રાક્ષસી રહેતી હતી. કાજળના પહાડ સમાન મોટી કાળી પુતળી જેવી દેખાતી તે રાક્ષસીનાં કર્મો લયંકર હતાં (૧૨). તેનાં નેત્રો

સ્થિર વીજળી જેવાં હતાં, ઘુંટણ ખજુરનાં ઝાડ જેવાં હતાં, વૈદુરત્નરૂપી સૂર્ય જેવા તેના અગ્રભાગના નખો હતો અને સ્નાયુ, હાડકાં વગેરેથી એનો દેહ બનેલો હતો (૧૩). તેનું શરીર બહુ મોટું હતું તેથી તેને માંસ વગેરે પૂરતો ખોરાક મેળવવામાં મુશ્કેલી પડતી હતી. સમુદ્રમાં જેમ વડવાગ્નિ અતૃપ્ત રહે છે, તેમ તેનો જઠરાગ્નિ પણ અતૃપ્ત રહેતો હતો (૧૪). વડવાનલની જીભ જેમ ન સતોષાય, તેમ મહાન્ ઉદરવાળી રાક્ષસીને તૃપ્તિ થતી નહિં; તેથી એક વખત તેણે વિચાર કર્યો (૧૫). “ જેમ વડવાગ્નિ પ્રત્યેક શ્વાસે જળનો આહાર કરે છે, તેમ જંબુદ્વીપમાં રહેતાં બધાં માણસોને હું ખાઈ જાઉં, તો વરસાદથી મૃગતૃણા શાન્ત થાય, તેમ મારી ક્રુધા શાન્ત પડે. માટે ખિન્ન થયા વિના હું તપ કરીશ. ” આમ વિચાર કરીને બધા પ્રાણીઓનો ઘાત કરવાની ઇચ્છાથી તપ કરવા માટે દુર્ગમ હિમાલયનું સ્મરણ કર્યું; ત્યાં જઈ સ્નાન કર્યું અને તપ કરવા લાગી (૧૬-૧૮). સૂર્ય અને ચંદ્ર જેવાં નેત્રોવાળી તે રાક્ષસી એક પગે ઉભી રહી. એમ કરતાં ક્રમે કરી દિવસો, પખવાડિયાં અને મહીનાઓ પસાર થઈ ગયા (૧૯). ટાઢ તડકો સહન કરતી, પહાડની પેઠે તે નિશ્ચલ રહી. આમ આઠ હજાર વર્ષ વીત્યા પછી પિતામહ બ્રહ્માએ તેને દર્શન દીધાં (૨૦). ભયંકર તપ નીચ પુરુષને પણ સિદ્ધિ અપાવે છે. મનથી પ્રભુામ કરી તે જેમની તેમ ઉભી રહી (૨૧). “ મારે ક્રુધાની શાન્તિ માટે કર્યું વરદાન માગવું ” એવી ચિન્તામાં તે પડી ગઈ. “ ઠીક યાદ આવ્યું ! લોઢાની બનેલી નહિ છતાં લોઢા જેવી જીવસૂચિકા હું થાઉં,

એવું એક વરદાન લગવાનું પ્રદ્ધા પાસે માગીશ, જેથી એ વડે મારી મરણ પ્રમાણે મારી ક્રુધા શાન્ત કરવા આખા જગતનો આસ કરી શકું; કારણ કે ક્રુધાનો સંપૂર્ણ નાશ થવાથી પરમ સુખ મળે છે. અહિં સર્વે પ્રાણીઓના હૃદયમાં હું પ્રવેશ કરીશ.” એમ વિચાર કરતી રાક્ષસીને પ્રદ્ધાજીએ કહ્યું; “ હે પુત્રી ! હે રાક્ષસકુલભૂષણરૂપ ! ઉઠ; હું તારા ઉપર પ્રસન્ન થયો છું, ઇચ્છિત વર માગી લે ” (૨૨-૨૫).

કડંડીએ કહ્યું :—“ હે લગવન્ ! જો મને વરદાન આપતા હો તો હું લોહાની નહિં છતાં લોહા જેવી જીવસૂચિકા થાઉં ” (૨૬).

વસિષ્ઠ બોલ્યા :—પિતામહે એવું વરદાન આપતાં કહ્યું કે, ‘ વિ ’ ઉપસર્ગ સહિત તું સૂચિકા (વિપ્રૂચિકા) થઈશ (૨૭). જેઓ નિષિદ્ધ, અપકવ અને અકાળે લોજન કરનાર છે, જેઓ ણીબ્જનું અનિષ્ટ થાય તેવાં કાર્યોનો આરંભ કરે છે, જેઓ અશાસ્ત્રીય માર્ગે ચાલે છે, જેઓ દુષ્ટ દેશમાં વસનારા છે એવા દુષ્ટ પુરુષોની તું હિંસા કરી શકીશ. પ્રાણ દ્વારા હૃદયમાં પ્રવેશ કરીને પદ્મ, પદ્મીડા વગેરે રોગોથી તું તેમને પીડા આપીશ. અને વાતલેખા નામનો વિપ્રૂચિકા રોગ તું થઈશ (૨૮-૨૯). શાસ્ત્રનિષ્ઠ અને શાસ્ત્રવિમુખ બન્ને પ્રકારના મનુષ્યોને તું પીડા કરીશ. સદાચારી પુરુષને રોગ થાય તો તે રોગનું નિવારણ કરવા માટે મંત્ર કહું છું. (૩૦) ॐ હ્રાં હ્રીં શ્રીં રાં વિષ્ણુશક્ત્યે નમો ભગવતિ વિષ્ણુશક્તિં પદ્મિણીં હર હર દહ દહ હન હન પવ પવ મથ મથ ઉત્સાદય ઉત્સાદય વૂરે કુરુ કુરુ સ્વાહા ! વિપ્રૂચિકે ત્વં હિમવન્તં ગચ્છ ગચ્છ જીવ

સાર ચન્દ્રમણ્ડલં ગતોઽસિ સ્વાહા । એ પ્રમાણે મંત્ર જાણનારે પોતાના હાથા હાથમાં મંત્ર લખવો, અને પછી ન્યાસ કરીને જમાણા હાથે રોગીનું માજન કરવું (૩૧). પછી મંત્રરૂપી મુઠ્ઠર વડે કચરાચેત્રી કુદ્ધ અને કર્કશા રાક્ષસી હિમાલય તરફ નાસી ગઈ એવી ભાવના કરવી (૩૨). જેની અંદર અમૃત રહેલું છે એવા ચંદ્રમાં એ દૃઢથી પીડાતો મનુષ્ય રહેલો છે, અને તેથી તે જરા અને મરાણી મુક્ત છે, તથા સકળ આધિ, વ્યાધિ, વગેરેથી મુક્ત છે એવી ભાવના કરવી (૩૩). સાધકે શુદ્ધ થવું, અને સારી રીતે આચમન કરી અવ્યથ ચિત્ત બનવું. આ ક્રમથી સઘળા પ્રકારની વિપૂચિકાનો તે નાશ કરી શકશે. ” (૩૪).

આમ કહી લગવાનું પ્રહ્લાણ અંતર્ધાન થઈ ગયા. તે રાક્ષસી પ્રથમ પ્રાદેશ જેવડી થઈ, અને પછી આંગળી જેવડી બની ગઈ (૩૫). ત્યારપછી તે અડઢની શીંગ જેવડી થઈ, અને પછી સોય જેવડી થઈ ગઈ. કોઈક વિવશ થએલા, ક્ષીણ અને ગભરાઈ ગએલા હોય તેના શરીરમાં વાયુ સ્વરૂપે દાખલ થઈને ગંભીર વિપૂચિકા તે થઈ જતી. કેટલાંક ઘસાઈ ગએલાં અસ્વસ્થ અને દુઃખી હોય તેનાં શરીરમાં જતાં જીવસૂચિકા અંતર્વિપૂચિકા બની જતી (૩૬-૩૮). આ પ્રમાણે અનેક જીવોના પ્રાણ લેતી તે આકાશ તેમજ પૃથ્વી ઉપર જે શરીરે અનેક વર્ષો સુધી રહેવા લાગી (૩૯).

ઘણા વખત પછી કર્કટીને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો, તેથી તે વિચારવા લાગી કે, “ અરેરે ! ધિક્કાર છે કર્કટીનો વૈરાગ્ય મને ! મેં આ શું કર્યું ? ” (૪૦). હું સોય

કેમ થઈ? સોયની અંદર શું સમાઈ શકે? એ સોય રક્ત અને માંસનો એક કણ માત્રજ ગ્રહણ કરી શકે છે (૪૧). અરેરે! મારી અંદર તૃણા જેવી સોય બહુ મુશ્કેલીથી પૂરી શકાય છે. મારી બુદ્ધિ દુબ્ધ છે, મારાં વિશાળ અંગો ક્યાં ગયાં? (૪૨). વર્ષાકાળના મેઘ જેવાં મારાં વિશાળ અંગો પાંદડાંની પેઠે ખરી પડ્યાં. જેની આશાઓ હણાઈ ગઈ છે, એવી સોયમાં સ્વાદિષ્ટ માંસના રસનો કોળીઓ કે લોહી જરા પણ સમાતાં નથી. ” આવો વિચાર કરીને મનુષ્યોને મારવાની તેના મનની ઇચ્છાનો તેણે ત્યાગ કર્યો અને તેજ હિમાલય ઉપર ફરીથી તપ કરવા ગઈ (૪૩-૪૪). વૈરાગ્યરસમાં ડૂબેલી રાક્ષસીએ ચિત્તને એકાગ્ર કર્યું અને સંતાપ પામેલી તેણે સોયસ્વરૂપે અતિ કઠિન તપ આદર્યું (૪૫). તપ કરતાં તેણે સર્વે સંકલ્પોનો ત્યાગ કર્યો, તે નિરાહાર રહેવા લાગી, અને તેનું મન વિકાર રહિત થયું હજાર વર્ષ પછી તેણે પરમ દશા પ્રાપ્ત કરી (૪૬). તપને લીધે તેનાં બધાં પાપો ક્ષીણ થઈ ગયાં, તેથી તે સૂચિ શુદ્ધ થઈ ગઈ અને પોતાનીજ બુદ્ધિથી તેણે બ્રહ્માત્મકયજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું (૪૭). નિઃસંકલ્પ સ્થિતિ વડે હૃદયમાં સારી સૃષ્ટિના વિચારોનો ત્યાગ કરીને હજારો વર્ષો સુધી તે રહી (૪૮). સૂચિ આવી રીતે પરમ પદમાં સ્થિત થએલી છે એવું જાણીને બ્રહ્માજીએ તેને દર્શન આપ્યાં અને બોલ્યા, “ હે વત્સે! તને તારું તેજ શરીર પ્રાપ્ત થાઓ અને તું સુખેથી જગતમાં ફર. તું જીવનમુક્ત છે. તારા હૃદયનું અજ્ઞાન ગળી ગયું છે (૪૯-૫૦). જેઓ બ્રહ્મને જાણતા નથી, જેઓ અન્યને કબ્જા આપવાના પ્રયત્નો કરે છે, જેઓને હિત

કે અહિતનો વિવેક નથી અને જેઓ શાસ્ત્રવિમુખ છે, એવા દુષ્ટોનો તું સુખેથી ગ્રાસ કરી શકીશ ” (૫૧). એમ કહી બ્રહ્માજી અદૃશ્ય થઈ ગયા. તે સોય ફરીથી રાક્ષસી બની ગઈ, અંદર સંચિન્મય બની, અને તેનું અંતઃકરણ બાહ્ય અનાત્મપ્રવૃત્તિરૂપી ઉર્મિઓ રહિત થયું. ત્યારપછી તે નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં રહી (૫૨).

ઘણા વખત પછી ચિત્તસ્પંદનને લીધે તેની વૃત્તિઓ બહિર્મુખ થઈ અને ફરીથી તેને ભૂખ રાગ અને ક્રોધ- દીનો મેળાપ લાગી (૫૩). દેહમાં પ્રાણ છે ત્યાં સુધી દેહનો સ્વભાવ ફરતો નથી ત્યારે તેણે વિચાર કર્યો કે, “બ્રહ્માજીએ મારા ગ્રાસ માટે અજ્ઞાનીની યોજના કરી છે, એટલે હું તેમને જ શોધીશ. ” એમ વિચાર કરીને તે પર્વતના શિખર ઉપરથી ચાલતી થઈ અને શૈલ પર્વત પર આવેલા કિરાત દેશમાં આવી, અને ત્યાં કોઈક મહાન વનમાં તેણે નિવાસ કર્યો (૫૪-૫૬). કિરાત દેશમાં તે વખતે અંધકારને પિંડ બનાવીને હાથમાં લઈ શકાય તેવી કાળરાત્રિ હતી (૫૭). આવી ભયંકર રાત્રિએ એક પરાક્રમી અને ઉદાર રાજા પોતાના પ્રધાન સાથે વીરચર્યા કરવા માટે તે વનમાં આવ્યો (૫૮). વેતાલ લોકોની શોધમાં ફરતા રાજા અને પ્રધાનને ઘૈર્યંશાળી તે રાક્ષસીએ જોયા (૫૯). તે વિચારવા લાગી કે, “વાહ ! મને ખાવાનું લક્ષ્ય મળ્યું, અનાત્મજ્ઞ હોવાને કારણે આ બન્નેનો દેહ તેમને ભારરૂપ છે (૬૦). અજ્ઞાની પુરુષ આ લોકમાં અને પરલોકમાં પુરુષાર્થથી ભ્રષ્ટ થવા અને દુઃખ ભોગવવા જ જીવે છે, માટે પાપની સંપત્તિ

રૂપ તેઓનો વિનાશ કરવો જોઈએ (૬૧). સંસારના આરંભ કાળમાં જ પિતામહ પ્રજ્ઞાએ નિયમ કર્યો છે કે, અજ્ઞાનીઓ જ હિંસક પશુઓનું ભોજન છે, આત્મતત્ત્વનો અનુભવ કરતા પંડિતો એઓનું ભોજન નથી (૬૨). માટે ભોજનયોગ્ય આ બન્નેને મારે ખાઈ જવા જોઈએ; નિર્દોષ રીતે પ્રાપ્ત થએલી વસ્તુની ઉપેક્ષા કરનાર મનુષ્ય તો મંદભાગી જ ગણાય (૬૩). જો એ મહાશયો ગુણયુક્ત નહિ હોય તો જ હું એમનો આહાર કરીશ, કારણ કે આત્મજ્ઞ પુરુષોનો નાશ કરવાની રૂચિ મને સ્વાભાવિક રીતે પણ થતી નથી (૬૪). માટે તેમનામાં આવા ગુણો છે કે કેમ એની હું પરીક્ષા કરીશ. એવા ગુણો એમનામાં હશે તો તેમનું હું ભક્ષણ કરીશ નહિ; કારણ કે ગુણવાનની હું કોઈ દિવસ હિંસા નહિ કરું (૬૫). જેઓ અકૃત્રિમ સુખ, કીર્તિ અને આયુષ્યની ઇચ્છા રાખે છે, તેઓએ સર્વનું પ્રિય કરી ગુણવાન્ પુરુષો પ્રત્યે પુજ્ય બુદ્ધિ રાખવી (૬૬). મારો દેહ ભલે પડી જાય, તો પણ ગુણવાન્ સાધુ પુરુષોનું ભક્ષણ હું કરીશ નહિ, કારણ કે સાધુ પુરુષો જીવન વડે પણ મનને સુખ આપે છે (૬૭). પોતાનો દેહ અર્પણ કરીને પણ ગુણવાન્નું પાલન કરવું, કારણ કે ગુણવાનના સંગરૂપી ઔષધ મૃત્યુને પણ મિત્ર બનાવે છે (૬૮). મારા જેવી રાક્ષસી પણ ગુણોથી શોભતા પુરુષનું રક્ષણ કરશે તો જેમ હૃદય ઉપર રહેલા સ્વચ્છ હારનું સૌ રક્ષણ કરે છે, તેમ એઓનું રક્ષણ ખીજા કોણ નહિ કરે ? (૬૯). ઉદારતા વગેરે ગુણોથી જે પુરુષો અહિં વિહાર કરે છે, તેઓ પૃથ્વીના ચંદ્રો છે, અને પોતાના સંગથી ખૂબ શીતળતા વરસાવે છે

(૭૦). અમાનિત્વ, અદંભિત્વ વગેરે ગુણયુક્ત પ્રહસનો તિર-સ્કાર કરવો એ જ મરણ છે, અને ગુણવાન્ પુરુષોનો આશ્રય કરવો એ જ સકળ પુરુષાર્થનું મૂળ હોવાથી જીવન છે (૭૧). માટે કમળ જેવાં નેત્રવાળા એ બન્નેમાં કેટલું જ્ઞાન છે, એ જાણવા કોઈક પ્રશ્નોથી હું એની પરીક્ષા કરીશ ” (૭૨).

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-રાક્ષસકુળરૂપી વનની મંજરી જેવી તે રાક્ષસીએ અંધારામાં મેઘ જેવો ગંભીર નાદ કર્યો (૭૩). પછી મેઘગર્જના થયા બાદ જેમ સાધારણ શબ્દ થાય તેમ રાક્ષસીએ હું-કાર કરી કઠોર રીતે કહ્યું (૭૪). “ હે ઘોર અરણ્યરૂપી આકાશના સૂર્ય અને ચંદ્ર ! મહામાયાંધકારરૂપી આધારશિલાના કોતરના કીડા ! તમે કોણ છો ? તમે બુદ્ધિ-માન છો કે દુષ્ટબુદ્ધિવાળા છો ? અહિં કેમ આવ્યા છો ? તમે મારો ગ્રાસ થઈને ક્ષણમાં મૃત્યુ પામવા લાયક છો ” (૭૫-૭૬).

રાજાએ જવાબ આપ્યો:-“ હે નિર્માલ્ય ભૂત ! તું કોણ છે ? શા માટે અહિં ઉભી છે ! તારો ક્ષુદ્ર દેહ ણતાવ. ભ્રમરી જેવી તારી આ વાણીથી કોણ ખેંચીએ ? ” રાજાએ આમ કહ્યું ત્યારે તેમનું વચન સુંદર છે એમ વિચારી, રાજા તથા પ્રધાનને ખબર પડે તથા તેઓ પોતાની ધીરજ ખોઈ નાંખે એ ઇરાદાથી, તેણે નાદ કર્યો અને હસવા લાગી (૭૮). તેણે શબ્દોથી દશે દિશાઓ પૂરી દીધી, અને આ પ્રમાણે હસવાથી તેની આકૃતિ દૂરથી જ દેખાઈ (૭૯). પ્રત્યયના મેઘોરૂપી વજ્ર વડે શબ્દિત થએલા પર્વતના જેવી તે રાક્ષસીને જોઈ બન્ને વીરો જરા પણ કુખ્ધ થયા વિના ઉભા રહ્યા (૮૦).

મંત્રી બોલ્યો:-“ હે મહાનુ રાક્ષસી ! તારો આ વ્યર્થ કોપ શા માટે ? અથવા નિર્મલ્ય માણસો સ્વરૂપ કાર્ય માટે પણ ખૂબ ગુસ્સે થાય છે (૮૧). આ આડંબરનો ત્યાગ કર, આવું વર્તન તને ન શોભે. સ્વાર્થપરાયણુ ધીમાનુ પુરુષો યોગ્ય અર્થ સાધવા માટેજ પ્રવૃત્ત થાય છે (૮૨). હે અમલે ! તારા જેવા હજારો મચ્છરોને ઘાસ પાંદડાંની પેઠે અમારી ધીરજરૂપી વંદોળીઆએ ચોળી નાંખ્યા છે (૮૩). આડંબર રૂપી જ્વરનો ત્યાગ કરી સમ અને વિશુદ્ધ બુદ્ધિ વડે તથા પ્રાણને ઉચિત વ્યવહાર વાળી યુક્તિથી ડાહ્યા માણસો પોતાનો અર્થ સાધે છે (૮૪). તને શું ગમે છે ? તારી શું ઇચ્છા છે ? સ્વપ્નમાં પણ કોઈ યાચક અમારી પાસેથી પોતાની ઇચ્છા સિદ્ધ કર્યા વિના પાછો ગયો નથી ” (૮૫). એ પ્રમાણે તેને કહ્યું એટલે રાક્ષસી વિચાર કરવા લાગી, “ ખરેખર, આ સિંહ જેવા પરાક્રમી પુરુષો વિશુદ્ધ આચારવાળા અને નિર્મળ બુદ્ધિવાળા જણાય છે. તેઓ સાધારણ મનુષ્યો લાગતા નથી. આ ચમત્કાર નવાઈ ઉપજાવે તેવો છે. તેમનાં વચન અને મુખાકૃતિ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે, કે તેઓએ પરમ તત્ત્વનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો છે. જેમ નદીઓનાં જળ સંગમથી એક થાય છે, તેમ ધાર્મિક પુરુષોની અંતઃકરણની વૃત્તિઓ વાણી અને મુખાકૃતિદ્વારા પરસ્પર એક થાય છે (૮૬-૮૮). તેઓએ મારો ભાવ જાણી લીધો છે અને મેં એમનો ભાવ જાણી લીધો છે; માટે તેઓ અવિનાશી બ્રહ્મરૂપ જ હોવાથી મારે એમનો વિનાશ ન કરવો જોઈએ. મનમાં ઉપસ્થિત થએલી કોઈ પણ શંકા હું તેમને પૂછીશ કારણ કે

પાંડિત પાસે જઈને, જે કંઈ પણ યોગ્ય પ્રશ્નો ન પૂછે તેઓને અધમ સમજવા ” (૮૯-૯૦). એવો વિચાર કરી અકાળે થતા પ્રલયમેઘના શબ્દ જેવું હાસ્ય તેણે રોક્યું, અને જ્ઞાન સંબંધી પ્રશ્નો પૂછવાના ઈરાદાથી તેમને પછ્યું, “હે નિષ્પાપ ! તમે ધૈર્યશાળી જણાઓ છો, તમે કોણ છો ? ” (૯૧-૯૨).

મંત્રી બોલ્યો:- “ આ કિરાત દેશના રાજા છે અને હું તેનો મંત્રી છું; તારા જેવાં મનુષ્યોને દાળી દેવા માટે અમે રાત્રિચર્યા કરવા નીકળ્યા છીએ, કારણ કે અહોનિશ દુષ્ટ લોકોને અંકુશમાં રાખવા એ રાજાની પવિત્ર ફરજ છે ” (૯૩-૯૪).

રાક્ષસી બોલી:- “ હે રાજન્ ! તારો મંત્રી સારો જણાય છે, કારણ કે જેનો મંત્રી દુષ્ટ હોય તે રાજા ન કહેવાય. જેનો રાજા સારો છે એજ મંત્રી કહેવાય, અને સારા મંત્રી વડે રાજા, રાજા જેવો થઈ શકે છે (૯૫). સારા મંત્રીએ રાજાને પ્રથમ તો વિવેકી બનાવવો, તેથીજ રાજા શ્રેષ્ઠ બને છે; અને જેવો રાજા હોય છે તેવીજ તેની પ્રજા પણ બને છે (૯૬). સર્વે વિદ્યાઓમાં રાજા જેવી શ્રેષ્ઠ ધર્મવિદ્યાનું જ્ઞાન મેળવવાથી, રાજા બધાને સમાન દષ્ટિએ જુએ છે, અને પ્રભુત્વ મેળવે છે. જેઓ આ વિદ્યા જાણતા નથી, તેમને ખરા રાજા પણ ન કહેવાય કે ખરો મંત્રી પણ ન કહેવાય (૯૭). જો તમે બન્ને એ જાણતા હશે તો તમારું પરમ શ્રેય થશે, અને નહિ જાણતા હો તો મહાન્ અનર્થ થશે અને મારા સ્વભાવ અનુસાર હું તમારું ભક્ષણ કરીશ (૯૮). હે બાળકો ! મારા પ્રશ્નોનો તત્ત્વદષ્ટિએ વિચાર કરીને ઉત્તર આપો, એ જ

મારાથી બચી જવાનો એક માત્ર ઉપાય છે ” (૯૯).

વસિષ્ઠ બોલ્યા:— હે રામ ! રાજાએ પ્રશ્નો પૂછવાનું કહેતાં રાક્ષસીએ જે પ્રશ્નો પૂછ્યા તે સાંભળો (૧૦૦).

રાક્ષસીએ પૂછ્યું:—“ જેમ સમુદ્રમાં અનેક પરપોટાઓ રહે છે, તેમ અપરિચિન્ન હોવાથી એક કંકડીના પ્રશ્નો છતાં ઉપાધિભેદે ઘણી સંખ્યાવાળા કયા આણુમાં લાખો બ્રહ્માંડો લીન રહે છે ? આકાશ છતાં અશૂન્ય (અનાકાશ) શું છે ? લોકોની દૃષ્ટિએ કંઈ નહિ છતાં તત્ત્વ-દૃષ્ટિએ કંઈક શું છે ? ગમન કરનાર છતાં ગમન ન કરનાર કોણ ? ચેતન છતાં પાષાણ જેવો અચેતન કોણ ? ચિદાકાશમાં ચિત્ર કાઢનાર કોણ ? જેમ ધીજમાં આખું વૃક્ષ સ્થિત છે, તેમ કયા આણુમાં આખું જગત્ રહેલું છે ? જેમ કંપિત થએલો તરંગ જળથી જુદો નથી, તેમ કોઈપણ કોનાથી જુદું નથી ? કયા પદાર્થથી દ્રવ ભિન્ન નથી ? જો આ પ્રશ્નોનો બુદ્ધિપૂર્વક ઉત્તર જલદી આપવા તમે સમર્થ નહિ નીવડો, તો મારા જઠરાગ્નિને સંતોષવા તમારે એક ક્ષણમાં માફ ભક્ષ્ય થવું પડશે ? ” (૧૦૧-૧૦૫).

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—મોટા વનમાં ગાઢ રાત્રિએ મહાન રાક્ષસીએ આ પ્રશ્નો પૂછ્યા, ત્યારે રાજાના મંત્રીએ જવાબ આપ્યો (૧૦૬).

મંત્રી બોલ્યો:—હે કમલેક્ષણ ! બ્રહ્મવેત્તાના બોધને યોગ્ય આ વચનો વડે તમે પરમાત્માનો જ પ્રશ્નોના ઉત્તર નિર્દેશ કર્યો છે (૧૦૭). એ આણુ ચિન્માત્ર આત્માજ છે, અને આકાશથી પણ સૂક્ષ્મતર છે, અને શ્રોત્રાદિ

પાંચ ઇન્દ્રિયો અને મન પણ તેને સમજી શકતાં નથી, તેમજ તેનું વર્ણન પણ કરી શકતાં નથી (૧૦૮). કરોડો બ્રહ્માંડ રૂપી પરપોટા આ પરમ ચિદ્રૂપ આણુ-પરમાત્મા-માંથી ઉદ્ભવે છે, તેમાંજ સ્થિત રહે છે, અને સ્થિતિશક્તિનું અતિક્રમણ થતાં તેમાંજ લીન થઈ જાય છે (૧૦૯). પોતાની બહાર કોઈ વસ્તુ થઈ ન હોવાને કારણે પરમાત્મા આકાશ છે, છતાં તે ચિદ્રૂપ હોતાં અશૂન્ય છે. બ્રહ્મ વસ્તુ અનિર્દેશ્ય છે, એટલે એ કંઈ નથી, તોપણ તેની પરમાર્થસત્તા હોવાથી તે કંઈક છે (૧૧૦). તે ચૈત્યન્યસ્વરૂપ પ્રકાશાત્મા વાસ્તવિક જ્ઞેયના અભાવે કલ્પિત જ્ઞેયની હાજરીમાં શિલા જેવા થઈ જાય છે; અને તે પોતેજ સ્વચ્છ પરમાકાશમાં જગત્ને અભિવ્યક્ત કરે છે (૧૧૧). અધિક્ષાનબ્રહ્મની અન્યથા પ્રતીતિ એ જ વિશ્વ છે. માટે તે તેનાથી પૃથક્ નથી; જગત્નો ભેદ પણ તેનુંજ સ્વરૂપ હોતાં તેનાથી પૃથક્ નથી (૧૧૨). પરમાત્મા બધાને ગમ્ય છે એટલે સર્વ સ્થળે જનાર છે; પણ સર્વવ્યાપક વિભુ હોતાં તે ક્યાં જાય ? એટલે તેને ગતિ નથી. તે સ્વયંપ્રકાશ હોતાં નિરાશ્રય છે, એટલે તે નથી, છતાં પારમાર્થિક રીતે તે સદ્રૂપ છે એટલે છે ” (૧૧૩).

મંત્રીનાં આ વાક્યો સાંભળીને રાક્ષસી બોલી-“ હે મંત્રી ! તમારું વચન ખરેખર પવિત્ર છે, હવે હે રાજન ! આ પ્રશ્નોના તમે ઉત્તર આપો. ” (૧૧૪-૧૧૫).

રાજાએ જવાબ આપ્યો :—“ દ્વૈત સત્ છે એવા જ્ઞાનનો બાધ કરવાથી જ વિવેકી પુરુષો જે અદ્વૈત જ્ઞાન મેળવે છે, તે જ્ઞાન મેળવવા માટે અંતઃકરણમાંથી સર્વે સંકલ્પોનો ત્યાગ

કરવો પડે છે, અને પરમાત્મામાં એકનિષ્ઠ થવું પડે છે (૧૧૬). માયાથી પરમાત્માનો વિકાસ થાય એજ સૃષ્ટિ છે, અને તેમનો સંકેત એ જ પ્રલય કહેવાય છે. એ પરમાત્મા વેદાન્તવાક્યોની નિષ્ઠા (સ્થાન) છે, અને વાણીથી અગોચર છે (૧૧૭). એ પરમાત્મા અનિર્વાચનીય છે, આદિ કે અંત-રહિત છતાં પણ મધ્યમાં ‘છે’ અને ‘નથી’ એ બે પ્રકારનું જ્ઞાન પણ એમાં થાય છે, અને એ જ અધિષ્ઠાનબ્રહ્મનો ચિત્તમાં વિર્વાત થતાં આ ચરાચર જગત્ ભાસે છે (૧૧૮). એ સર્વાત્મક છે, છતાં તેની એકરૂપતા જેમની તેમ રહે છે, એવા સત્સ્વરૂપ શાશ્વત્ બ્રહ્મ વિશેજ તે પ્રશ્નો પૂછ્યા છે ” (૧૧૯).

વસિષ્ઠ બોલ્યા :—રાજાનાં વચનો સાંભળી કર્કટી રાક્ષસીને જ્ઞાન થયું અને તેનું અભિમાન ગળી ગયું (૧૨૦). તેનાં હૃદયે અત્યંત શીતળતાનો અનુભવ કર્યો, અને જેમ વલ્લભિમાં ગયૂંરી ખુશ થાય, અને ચાંદનીમાં કમળ ખીલે, તેમ તેને પરમ શાન્તિનો અનુભવ થયો (૧૨૧).

રાક્ષસી બોલી:— “ખરેખર ! આપની બુદ્ધિ પવિત્ર છે, અને નષ્ટ ન થાય તેવા જ્ઞાનરૂપી સૂર્ય સમાન તે પ્રકાશે છે (૧૨૨). આપ જેવા જગત્માં પૂજ્ય વિવેકી પુરુષોની સેવા કરવી જોઈએ એમ મારું માનવું છે, કારણ કે મહાત્માઓનો સમાગમ કરવાથી ફરીથી દુઃખ ભોગવવું પડતું નથી (૧૨૩). જેના હાથમાં દીવો હોય તેને અંધારું કેમ મૂંઝવી શકે ? મને તો આ મરૂભૂમિ જેવા વનમાં પૃથ્વીના સૂર્ય જેવા પૂજ-

નીચ આપ સાંપડયા છે ! આપની શું શુભ ઇચ્છા છે તે મને તરત કહો (૧૨૪-૧૨૫).

રાબ્બ બોલ્યો:- હે રાક્ષસકુલમંજરી ! તારે હવેથી
 કોઈના પણ પ્રાણની હિંસા ન કરવી,
 રાગ્નનો કર્કટી એવી હું તને પ્રાર્થના કરું છું. ” રાબ્બ
 પ્રત્યે સુહૃદભાવ થએલ રાક્ષસીએ જવાબ આપ્યો કે,
 “ હે પ્રભો ! આજથી હું ચોક્કસ તેમ કરીશ. હવે હું કોઈ
 પણ પ્રાણીની હિંસા નહિ કરું ” (૧૨૬-૧૨૮). રાબ્બએ
 કહ્યું, “ હે પ્રકુલ્લિત કમળ જેવાં નેત્રો વાળી ! ધીબ્બને દેહ
 જ તારું ભોજન છે, તો મારા આ આદેશથી તું હિંસા નહિ
 કર, તો તારા શરીરનું ભરણ પોષણ કેમ કરીશ ? ” (૧૨૯)
 ત્યારે રાક્ષસીએ જવાબ આપ્યો:- “સમાધિમાંથી હું ઘણા
 કાળે બગી, એટલે મને ભોજનની ઇચ્છા થઈ, પણ હું તેને
 નહિ ગણકારું. હવે હું શિખર ઉપર જઈશ, અને ત્યાં આગ-
 ળના જેવા ધ્યાનમાં પાછી નિશ્ચલ થઈશ. ત્યાં જીવતી પૂતળીની
 પેઠે ઇચ્છા હશે, ત્યાં સુધી સુખેથી રહીશ (૧૩૦-૧૩૧). મરણ-
 પર્યંત ‘હું બ્રહ્મ છું’ એવી ધારણાપૂર્વક શરીરને સાચવીશ,
 અને ઇચ્છા થશે ત્યારે તેનો ત્યાગ કરીશ એવો મારો વિચાર છે
 (૧૩૨). હે નૃપ ! સર્વત્ર સર્વગમ્ય કલ્યાણસ્વરૂપ પરમાત્માનું
 જ હું દર્શન કરીશ, અને જીવીશ ત્યાં સુધી અન્યના પ્રાણ
 નહિ લઉં ” (૧૩૩).

આવી રીતે તે ત્રણ વચ્ચે મિત્રભાવ બંધાયો. બન્નેને
 છોડી નિશાચરી રાક્ષસી જવાને તૈયાર થઈ ત્યારે રાબ્બએ કહ્યું,
 “ આપણા આ સુહૃદભાવ વ્યર્થ થવો ન જોઈએ, કારણ કે

મિત્રોનો સુહૃદ્ભાવ તેમનાં દર્શનથી વધે છે. માટે સુશોભિત, મનોહર અને નાનકડું સ્વરૂપ ધારણ કરીને અમારે ઘેર આવો, અને સુખપૂર્વક ત્યાં રહો ” (૧૩૪-૧૩૬). રાક્ષસી બોલી:- “સંદર સ્વરૂપ ધારણ કરનારને તમે ભોજન આપવા સમર્થ હશે, પણ હું તો રાક્ષસી છું; મને કેમ સંતોષશે? (૧૩૭). રાક્ષસીને યોગ્ય માંસાદિ ખોરાક જ મને પસંદ છે, સામાન્ય પુરુષોનું ભોજન મને સંતોષી ન શકે; કારણ કે મારા પૂર્વના સ્વભાવમાં ફેર થાય તેમ નથી ” (૧૩૮). ત્યારે રાજાએ કહ્યું, “ હે અનિન્દિતે ! જ્યાં સુધી મારી ઇચ્છા હોય ત્યાં સુધી, સુવર્ણની માળા વગેરે અલંકારો પહેરી સ્ત્રીરૂપે થોડા દિવસ મારા ઘરમાં તું રહે (૧૩૯). ત્યાર પછી દુષ્ટ કર્મો આચરનાર; ચોરો અને અન્ય વધ કરવા લાયક હજારો પુરુષો તને ભોજન માટે હું આપીશ (૧૪૦). તારા સ્ત્રીસ્વરૂપનો ત્યાગ કરીને તે બધાને શિખરે લઈ જજે, અને સુખપૂર્વક તેનું ભોજન કરજે (૧૪૧). ખૂબ ખાનારાઓને એકાન્તમાં ભોજન કરવાથી બહુ જ સુખ થાય છે; એવી રીતે તૃપ્ત થઈ થોડી નિન્દ્રા લેજે અને ત્યારબાદ સમાધિમાં ઝીન થજે (૧૪૨). પાછી સમાધિમાંથી જાગ્રત થાય ત્યારે અહિં આવજે અને વધ કરવા યોગ્ય બીજા પુરુષો લઈ જજે: ધર્મદૃષ્ટિએ એ હિંસા નથી (૧૪૩). ધર્મમર્યાદા અનુસાર થએલ હિંસા મહા કરુણા સમાન છે. સમાધિમાંથી તું જ્યારે જાગ્રત થાય ત્યારે મારી પાસે અવશ્ય આવજે, કારણ કે અસત્પુરુષોનો પણ સ્નેહ કોઈ કાળે નષ્ટ થતો નથી ” (૧૪૪). રાક્ષસી બોલી:- “ હે રાજા ! તમારું કહેવું યથાર્થ છે, હું એમજ કરીશ.

હે સખે ! સુહૃદ્ભાવથી ભરેલાં વાક્યોનો કોણ અનાદર કરે?" (૧૪૫).

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—એમ કહી રાક્ષસીએ સુંદર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું અને કહ્યું “ચાલો.” રાજા અને મંત્રીએ પણ એમ જ કહ્યું. તે રાત્રીએ તેઓ આશ્રમમાં ગયા અને તે પણ પાછળ પાછળ ચાલી. તે ત્રણે જણાં રાજાને ઘેર આવ્યાં. અને વાર્તાલાપમાં તે રજની પસાર થઇ ગઇ. સવારે કુટુંબીજનની સ્ત્રીના વેશમાં રાક્ષસી અંતઃપુરમાં દાખલ થઇ. મંત્રી અને રાજા પોતપોતાના કાર્યમાં તત્પર થયા, અને છ દિવસની અંદર પોતાના દેશમાંથી ત્રણ હજાર વધ્ય માણસો તેઓએ એકઠાં કર્યાં અને રાક્ષસીને આખ્યાં (૧૪૬-૧૫૦). રાત્રે તેણે ભયાનક રાક્ષસીનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું, અને એ વધ્યને લઈ રાજાની રજા લીધા બાદ પાછી તે જ હિમાલયના શિખરે ગઈ. તે વખતથી જ્યારે તે રાક્ષસી સમાધિમાંથી વ્યુત્થાન દશામાં આવતી, ત્યારે તે કિરાત દેશમાં આવતી અને વધ્ય લઇ જતી (૧૫૧-૧૫૩).

સર્ગ ચોથો

ઐન્દવોપાખ્યાન

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—આત્મા જ પરમ સત્યસ્વરૂપ બ્રહ્મ છે,

મન એજ સંસાર અને સંસારની બ્રાન્તિઓ પણ ખીનું કંઈ નથી, એ સિદ્ધાંત સમજાવવા તમને સૂચિ-વૃત્તાન્ત સંભળાવ્યું (૧). એ પ્રમાણે મનનું સ્કુરણ એ જ જગતનું કારણ છે, એ વિષે કાનના આભૂષણરૂપ એક ઈન્દુ નામના બ્રાહ્મણના પુત્રોનું આજ્ઞાન સાંભળો (૨). એ અનિન્દિત આજ્ઞાન સાંભળવાથી આ જગત્ પરમાત્માની માયાશક્તિનો વિલાસ માત્ર છે (માયાનો વિર્વત છે), એવો તમને દૃઢ નિશ્ચય થશે (૩). જેમ બાળક પોતાના પડછાયાન ભૂલથી યક્ષ માને છે, તેમ ચિત્ત પણ અજ્ઞાનદશામાં આ મિથ્યા જગતને બ્રાન્તિથી સાચું સમજે છે. જ્યારે તેને પરમ જ્ઞાનનો અનુભવ થાય છે, ત્યારે પોતાના જ ખરા સ્વરૂપને અધિષ્ઠાનને બુદ્ધિ છે (૪). રાગાદિ કલેશથી દૂષિત થએલો આ સંસાર એ ચિત્તજ છે, અને એ કલેશોમાંથી ચિત્તમુક્ત થાય, તો જ સંસારનો અંત આવી જાય છે (૫).

એક વખતે દિવસ પૂરો થતાં સૃષ્ટિને સંકેલી ભગવાન અક્ષાણની શંકા પ્રહ્લાણ એકાગ્રચિત્ત થયા અને નિદ્રામાં તે રજની પસાર કરી (૬). પ્રભાત થતાં પ્રહ્લાણ જાગ્યા, શાસ્ત્રોકત વિધિ પ્રમાણે સધ્યાવંદન કર્યું અને પ્રબ્ધ ઉત્પન્ન કરવા માટે મહાન આકાશ તરફ એક દ્રષ્ટિ તેમણે ફેંકી (૭).- વિસ્તૃત આકાશમાં મનથી જોયું તો જુદેજુદે સ્થળે આવેલી, મોટા મોટા વ્યવહારવાળી અને અબાધિત રીતે રહેલી જુદી જુદી સૃષ્ટિઓ જોઈ (૮). પોતાના વિશુદ્ધ, પરમ તેજના પ્રભાવે તેમને જોઈ પ્રહ્લાણને ઘણી નવાઈ લાગી કે, આ બધું શું છે અને કેમ થયું ? (૯).

ધણા વખત સુધી તેમણે મન વડે આકાશમાં જોયા કયું, તે સૃષ્ટિના સમૂહમાંથી એક સૂર્યને ઓલાવ્યો અને તેને પૂછ્યું (૧૦). “ હે મહાતેજસ્વી ! તમે કોણ છો ? આ સૃષ્ટિ કેમ ઉત્પન્ન થઈ ? હે ભગવાન ! હે નિષ્પાપ ! તમે જો એનું કારણ જાણતા હો તો કહો ” (૧૧). બ્રહ્માજીનાં આ વચનો સાંભળીને સૂર્યે લકિતનમ્ર હૃદયે તેમને નમસ્કાર કર્યા અને મૃદુ સ્વરે કહ્યું (૧૨). “ હે ઇશ્વર ! આ દૃશ્યપ્રપંચનું નિત્ય કારણ તમે છો, છતાં તમે શું એ નથી જાણતા ? હે સર્વગ ! જો મારાં વચનો સાંભળવાની આપને જિજ્ઞાસા હોય, તો આપે ન કઢપેલી મારી ઉત્પત્તિ વિષે કહું છું, તે સાંભળો. ” (૧૩-૧૪).

“ જંબુદ્વીપના એક ખૂણામાં, કૈલાસપર્વતની તળેટીમાં
 મરીચિ વગેરે આપના પુત્રોએ એક સમૃદ્ધ,
 વિપ્રદંપતીની અનહદ સુખ આપનાર અને રમણીય
 તપશ્ચર્યા સુવર્ણતટ નામનું મંડળ રચ્યું. ત્યાં કશ્યપ
 કુલોત્પન્ન ઇન્દુ નામનો એક ધર્માત્મા બ્રાહ્મણ રહેતો હતો;
 તે શાન્ત સ્વભાવનો હતો. તેને એક પ્રાણુસમાન પ્રિય પત્ની
 હતી (૧૫-૧૭). જેમ મરૂભૂમિમાં વૃક્ષો ન હોય તેમ તેને
 પુત્ર ન હતો; આથી ખિન્ન થએલાં દંપતી પુત્ર મેળવવાની
 ઇચ્છાથી તપ કરવા કૈલાસ પર્વત પર ગયાં, અને પ્રાણી
 વિનાના એકાન્ત સ્થાનમાં પવિત્ર વ્રતમાં પરાયણ રહીને
 ભયંકર તપ આદર્યું. જેમ વૃક્ષ જળાહાર પર રહે છે, તેમ
 તેઓ પણ જળ ઉપર રહેવા લાગ્યાં. થોડો સમય વીત્યા બાદ
 આ બ્રાહ્મણ દંપતી પર ભગવાન ચંદ્રમોહિ પ્રસન્ન થયા

(૧૮-૨૦). જ્યાં તેઓ તપશ્ચર્યા કરતાં હતાં, ત્યાં શંકર આવ્યા અને કહ્યું, “ હે વિપ્ર ! વરદાન માગ. હું તમારા બન્ને પર પ્રસન્ન થયો છું. ” (૨૧). વિપ્રે જવાબ આપ્યો, “ હે ભગવન ! દેવાધિદેવ ! અમને દસ પુત્રો આપો, જેથી ફરીથી અમને શોક થવાનું કારણ ન રહે ” (૨૨). “ તમને દસ પુત્રો પ્રાપ્ત થશે ” એમ કહી ભગવાન આશુતોષ અંતર્ધાન થઈ ગયા, અને વરદાન મળવાથી સંતુષ્ટ થએલાં દ પત્ની પણ પોતાને ઘેર ગયાં ” (૨૩).

“ તે બ્રાહ્મણીએ અમુક સમય પછી દસ સુંદર પુત્રોને જન્મ આપ્યો, અને તે બાળકો ધીમેધીમે મોટા થવા લાગ્યા (૨૪). થોડાં વર્ષો પછી પોતાની ગતિ જાણનાર તેમનાં માળાપો મહાન કાળની ગતિને આધીન થયાં. આથી દસ પુત્રોને માળાપનાં મૃત્યુથી ઘણો ખેદ થયો, અને ઘરનો ત્યાગ કરી કૈલાસ પર્વત પર તેઓ ગયા. માળાપ વિનાના થતાં, ખિન્ન હૃદયે તેઓએ વિચાર કર્યો (૨૫-૨૬). અહિં પરમ કલ્યાણ કેમ થાય ? દુઃખ વિનાની સ્થિતિ કેમ પ્રાપ્ત થાય ? એક વ્યક્તિની સંપત્તિથી શું વળે ? કારણ કે તેના પર સામન્તોનો અમલ છે. સામન્તની સંપત્તિનો પણ શું અર્થ ? કારણ કે તેના ઉપર રાજા પ્રભુત્વ લોગવે છે. રાજાના આશ્ચર્યને શું કરે ? કારણ કે તેઓને સાર્વભૌમ સત્તાનું દાસત્વ સ્વીકારવું પડે છે. સાર્વભૌમત્વમાં પણ કંઈ ન વળે, કારણ કે તેથી વિશેષ ઇન્દ્રની સમૃદ્ધિ છે. અરે ! મહેન્દ્રત્વમાં પણ કંઈ ન વળે, કારણ કે પ્રજાપતિના એક મુહૂર્ત માત્ર જેટલું ઇન્દ્રનું સામર્થ્ય ટકે છે;

બ્રાહ્મણપુત્રોની
સમાધિ

જેનો કલ્પાન્તે નાશ થઈ જાય. એથી આપણું શું ભલું થાય ? (૨૭-૩૦). જ્યેષ્ઠ પુત્ર બોલ્યો:- ‘ હે ભાઈ ! સઘળા પ્રકારની સમૃદ્ધિમાં પ્રહત્વજ અવિનાશી છે. તે તરફ મને રૂચિ થાય છે; બીજી કોઈ પણ વસ્તુ મને ગમતી નથી ’ (૩૧). બીજા ભાઈઓ બોલ્યા:- ‘ હે તાત ! તમારું વચન યથાર્થ છે; આપણું દુઃખો શમી જાય એવો આદેશ કરો, જેથી આપણે પ્રહત્વ મેળવી શકીએ ’ (૩૨). જ્યેષ્ઠ બંધુએ કહ્યું:- ‘ હું કમળપત્ર પર બેઠેલો પ્રહ્મા છું, હું જ સઘળું જગત્ ઉત્પન્ન કરું છું અને તેનો સંહાર પણ કરું છું. ચિરકાળ સુધી આવું ધ્યાન આપણે ધરીએ ’ (૩૩).

“ મોટા ભાઈએ આમ કહ્યું એટલે એ જ ઠીક છે એમ કહીને તે ઉત્તમ બ્રાહ્મણોએ ધ્યાનમાં પોતાની ખુદ્ધિ લીન કરી, અને ચિત્રનાં પૂતળાં પેઠે ત્યાં રહ્યા (૩૪). આદરપૂર્વક તેઓ એ વિચાર કર્યો કે, ‘ હું પ્રહ્મા છું, જગત્ મેં ઉત્પન્ન કર્યું છે, હું કર્તા છું, ભોક્તા છું, મહેશ્વર છું, લોકપાલો સહિત ચૌદ પ્રહ્માંડો મેં નિર્માણ કર્યો છે; તેમનો અંદર હું સ્થિત છું ’ (૩૫-૩૬). એવી રીતે પ્રહ્મની દૃઢ ભાવનામાં સ્થિત થએલ બ્રાહ્મણો પૂર્વની ભાવના અનુસાર અર્પિત કરી દીધેલા દેહોને ભૂલી ગયા (૩૭). વખત જતાં તડકા અને પવન વડે જીર્ણ પાંદડાંની પેઠે તેઓનાં શરીર સૂકાઈ ગયાં (૩૮). એમ તેમાંથી આ દસ સર્ગો થયા, કારણ કે ભાવના પરિપક્વ થવાથી તે દસ બ્રાહ્મણો પ્રહત્વ પામ્યા (૩૯). આ દસે સંસ્કારો મનરૂપી આકાશમાં સ્ફુરીને સ્થિત થયા. તેઓમાંના એક સર્ગનો હું સૂર્ય છું ” (૪૦).

બ્રહ્માજીને તે સૂર્યે ઉપર પ્રમાણે કહ્યું અને પછી પોતાને સ્થાનકે ગયો. દેવોના ઇશ્વર બ્રહ્માજી પણ પોતાના કાર્યમાં લાગી ગયા (૪૧).

સર્ગ પાંચમો

ઇન્દ્ર તથા અહલ્યાનું આખ્યાન

વસિષ્ઠ બોલ્યા:--મન જ જગતનું કર્તા છે, મન જ પરમ પુરુષ છે; આ લોકમાં મન વડે થયેલું કર્મ એ કર્મ કહેવાય છે, શરીર વડે થયેલું કર્મ ખરું નથી ગણાતું (૧). હે રામ તમે મનની શક્તિનો ખ્યાલ તો કરો; મનની દૃઢ ભાવનાના પ્રતાપે ઇન્દુના પુત્રો જેવા સામાન્ય બ્રાહ્મણોએ બ્રહ્મત્વ પ્રાપ્ત કર્યું (૨). મન વડે ભાવના કરવાથી લિંગદેહ શરીરને ઉચિત કાર્યો કરવા સમર્થ થાય છે. “હું આ દેહ છું” એવી ભાવનાથી જે પુરુષ મુક્ત છે, તેને શીતોષ્ણતા કે માનાપમાન વગેરે દેહના ધર્મો બાધ કરતા નથી. (૩). યોગી લોકો અંતર્મુખ હોવાને લીધે દેહમાં પ્રિય કે અપ્રિય જોતા નથી. એ બતાવવા માટે ઇન્દ્ર તથા અહલ્યાનું એક દષ્ટાંત છે (૪).

શ્રી રામે પૂછ્યું:--હે ભગવન્ ! જેનાં દષ્ટાંતશ્રવણથી મારી દષ્ટિ પરમ પવિત્ર થાય એ અહલ્યા અને ઇન્દ્ર કોણ હતાં? (૫).

વસિષ્ઠ બોલ્યા:- હૈ રામ ! પૂર્વે મગધ દેશમાં ઇન્દ્રધુમ્ન નામે એક રાજા હતો. તે પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ગયેલા બીજા ઇન્દ્રધુમ્ન જેવો હતો (૬). તેને ચંદ્રની સ્ત્રી રેહિણી જેવી, અહલ્યા નામે કમળ જેવાં નેત્રોવાળી એક સુંદર સ્ત્રી હતી (૭). તે નગરમાં ઇન્દ્ર નામે એક વિટવિદ્યામાં કુશળ પુરુષ રહેતો હતો. તે વ્યભિચારી હતો. નાગરિકોને તે અતિ પ્રિય થઈ પડ્યો હતો (૮). ગૌતમની અહલ્યા અને ઇન્દ્ર વચ્ચેનો પ્રેમ પ્રસંગ આ અહલ્યાએ સાંભળ્યો, એટલે તે ઇન્દ્રમાં આસક્ત થઈ (૯). તે બંને વચ્ચે ગાઢ સ્નેહ બંધાવાથી તેઓ ખુલ્લી રીતે વ્યવહાર કરવા લાગ્યાં રાજાએ પણ તેમનાં દુષ્ટ વર્તન વિષે સાંભળ્યું (૧૦). બંનેને એક બીજામાં આસક્ત જોઈ રાજાએ તેમને ઘણા પ્રકારે સજા કરી (૧૧). જળાશયમાં બંનેને રાખવામાં આવ્યાં, તો પણ દુષ્ટમતિવાળાં બંને બિન્ન થવાને બદલે સંતુષ્ટ થઈ હસવા લાગ્યાં (૧૨). હાથીના પગે બાંધ્યાં તો પણ તેઓ શ્રમિત થયાં નહિ, અને ચાખૂકના મારથી પણ તેમના શરીરને કંઈપણ બચા થઈ નહિ (૧૩). અગ્નિથી તેમને બાળ્યાં, હિમશિલા ઉપર તેમને રાખવામાં આવ્યાં, તોપણ તેમને કંઈપણ દુઃખ ન થયું. આથી રાજાએ બંનેને પૂછ્યું, “હૈ દુષ્ટ બુદ્ધિવાળાં ! તમને ખેદ કેમ થતો નથી ?” (૧૪). પ્રસન્ન ચિત્તે તે બંનેએ રાજાને કહ્યું, “ અમે પરસ્પર તન્મય થઈ ગયાં છીએ, એટલે એક બીજાનાં સુખની સુંદરતાનું સ્મરણ કરતાં કરતાં પોતાને પણ ભૂલી જઈએ છીએ. હૈ રાજા ! અમારાં અવયવોને કાપી નાંખવામાં આવે, તો પણ અમને દુઃખ થાય તેમ નથી (૧૫-

-૧૬). હે રાજન્ ! પ્રિય પદાર્થોમાં લાંબા કાળથી અભિનિવેશ-
વાળા મનઃકૃત ધીર ભાવને શરીરના ભાવો બાધ કરી શકતા
નથી (૧૭). પરસ્પર તન્મય થઈ જવાને કારણે અમે તે ભાવો
જાણતાં નથી, પણ મનના તીવ્ર વેગથી અમે જેવી ભાવના
કરીએ છીએ તેને જ જોઈએ છીએ; શરીરથી થતી ચેષ્ટાઓને
અમે જોતાં નથી. હે નૃપ ! મુનિઓના શાપ વગેરે કોઈપણ
ક્રિયાઓ તીવ્ર વેગવાળાં મનને ચલિત કરવા સમર્થ નથી.
ધૈર્યશાળી પુરુષનું એક જ કાર્યમાં મગ્ન થયેલું મન મેરૂ
પર્વતની પેઠે સેંકડો પ્રતિધાતો વડે પણ ચળતું નથી (૧૮-૨૧).
હે રાજન્ ! શરીરથી ઉત્પન્ન થતી કલ્પનાઓ વૃથા છે, કારણ
કે આ શરીરનું મુખ્ય કારણ ચિત્તજ છે. જેમ વનની અંદર
જુદાં જુદાં વૃક્ષોનું મૂળ કારણ જળ છે, તેમ મનને જ તમારે
મુખ્ય શરીર જાણવું (૨૨). એક શરીર હોવા છતાં સ્વપ્નમાં
મન જેમ બીજાં અનેક શરીર ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ એક
દેહનો નાશ ન થયો હોય તો પણ મન બીજાં શરીરો રચે
છે; પણ ચિત્તનો નાશ ન થયો હોય તો શરીર કંઈ કરી
શકતું નથી. માટે મનરૂપી અમૂલ્ય રત્નનું તમારે રક્ષણ
કરવું ” (૨૩).

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-આ પ્રમાણે બન્નેએ રાજાને કહ્યું, એટલે
પાસેજ બેઠેલા ભરત મુનિને રાજાએ કહ્યું, “હે ભગવન્ ! હે સર્વ-
ધર્મજ્ઞ ! આ બન્ને વિષયાંધ બનેલાં છે, છતાં તેમનાં મન પરમા-
ર્થસાર વિષયવાળી વાણીમાં રમે છે. શાસ્ત્રોકત વિધિએ તેમને
દંડ થયો છે, હવે એમને હું મારા દેશમાંથી કાઢી મૂકીશ.”
એમ કહીને રાજાએ તેમને કાઢી મૂક્યાં (૨૪-૨૬).

સર્ગ છઠ્ઠો

ચિત્તોપાખ્યાન

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—મેં તમને આ નાનકડા આખ્યાનથી સમજાવ્યું, કે આ જગતમાં બધા પુરુષોને બે શરીર હોય છે: એક મનોમય શરીર અને બીજું સ્થૂળ શરીર. તેમાં મનોમય શરીર ચળ છે અને તે શિઘ્ર કામ કરનાર છે, અને સ્થૂળ શરીર માંસનું બનેલું છે અને પોતે કંઈ કરતું નથી (૧-૨).

શ્રી રામ બોલ્યા:—હે પ્રહ્લાન્ ! દૃશ્ય છતાં પણ જેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ નથી, એવા સંકલ્પપ્રધાન મનનું સ્વરૂપ વિસ્તારથી કહો (૩).

વસિષ્ઠ બોલ્યા: જે અનન્ત છે અને જેની માયાશક્તિ સર્વનું કારણ છે, એવા મહાન્ આત્મતત્ત્વના સંકલ્પથી જે જે કંઈ કલ્પિત છે, તેને મનનું સ્વરૂપ બાળવું (૪). મનુષ્યોનો ભાવ સ્વભાવે ચંચળ છે. તે ભાવ સંકલ્પ કરતાં કરતાં આત્મા અને અનાત્મા વચ્ચે ગોથાં ખાય છે, આવા ભાવને મનનું સ્વરૂપ બાળવું (૫). મન ગમે ત્યાંથી ઉત્પન્ન થયું હોય, કે ગમે તે કંઈ હોય, તો પણ તેને હંમેશાં પોતાના મોક્ષને માટે મુક્તિ મળે તેવી યુક્તિઓમાં બેડવું (૬). હે નિષ્પાપ ! પૂર્વે ભગવાન પ્રહ્લાએ જે ચિત્તનું આખ્યાન કહ્યું હતું, તે હું તમને કહું છું (૭).

હે રામ ! અતિ વિસ્તીર્ણ, શૂન્ય, અશાન્ત અને અતિ ભયંકર એક વન છે. તેમાં અનેક યોજન લાંબાં સ્થળો. એક આહુત્રી જેમ રહેલાં છે (૮). એની અંદર હજારો હાથ અને

આંખવાળો એક પુરુષ રહેતો હતો. તેની બુદ્ધિ વ્યાકુળ થઇ ગઇ હતી, અને તેની આકૃતિ ભયંકર અને વિકૃત હતી (૯). પોતાના અનેક હાથમાં પરિઘો લઇ તે પોતાની પીઠ પર પ્રહારો કરતો હતો, અને સેંકડો યોજનો સુધી આમ પોતાની ઉપર પ્રહાર કરતો તે ભયંકર પુરુષ દોડ્યો જતો હતો (૧૦-૧૧). તે ખૂમો પાડતો નાસતો હતો અને અહિં તહિં દોડ્યો જતો હતો. છેવટે તે થાકી જવાથી વિવશ થયો અને તેનાં સર્વે અંગો શિથિલ થઇ ગયાં (૧૨). પરાધીન થઇ જતાં તે એક મોટા અંધકૂપમાં જઇ પડ્યો; એ કૂપ કૃષ્ણપક્ષની રાત જેવો અંધારો અને આકાશ જેવો ગંભીર જણાતો હતો (૧૩). થોડો સમય વીત્યા બાદ તે ત્યાંથી ઉડી ઉભો થયો, અને પોતે જ પોતાને પ્રહાર કરતો દોડવા લાગ્યો (૧૪). જરા દૂર ગયો એટલે પતંગ જેમ દીવા ઉપર અથડાય તેમ તે એક કાંટાવાળા વનમાં દાખલ થયો (૧૫). એક ક્ષણમાં ત્યાંથી નીકળી આગળની માફક પોતાને જ પરિઘો વડે પ્રહાર કરતો દોડવા લાગ્યો, અને જરા દૂર જઇને ચંદ્રનાં કિરણો જેવાં શીતળ કેળનાં વનમાં તેણે હસતે ચહેરે પ્રવેશ કર્યો. વળી ત્યાંથી એક ક્ષણમાં નીકળી જઇને પોતે જ પોતાને પ્રહાર કરતો દોડ્યો, અને અંધકૂપમાં જઇ પડ્યો. તેનાં અંગો શિથિલ થઇ ગયાં. ત્યાંથી નીકળી ફરીથી કદલીવનમાં તેણે પ્રવેશ કર્યો (૧૬-૨૦). ત્યાંથી એક શુભ્ર કરંજવનમાં તે ગયો; ત્યાંથી તે ફરીથી કૂવામાં જઇ પડ્યો અને કૂવામાંથી નીકળી પહોલાંની પેઠે પોતાના ઉપર પ્રહાર કરતો કદલીવનમાં દાખલ થયો (૨૧). લાંબા વખત સુધી મેં તેને આવું આચરણ

કરતાં જોયો; તેને મેં (વિવેક) બળપૂર્વક રોક્યો અને પૂછ્યું; “ તું કોણ છે ? આ બધું શું છે ? તારી શું ઇચ્છા છે ? વિના કારણ કેમ તું આમ તેમ દોડે છે ? ” હે રઘુનન્દન ! આ પ્રશ્નો મેં પૂછ્યા એટલે તેણે મને જવાબ આપ્યો (૨૨-૨૪). “ હે મુને ! હું કોઈ નથી અને કંઈ પણ કરતો નથી. તમે મારો નાશ કર્યો એટલે તમે મારા શત્રુ છો. તમારી દૃષ્ટિથી હું નાશ પામ્યો છું, અને મુખ દુઃખ રહિત થયો છું.” એમ કહીને અસંતુષ્ટ થયેલા તેણે પોતાનાં શિથિલ અંગો તરફ નજર કરી અને વરસાદની પેઠે તે ઘાંટે પાડી રૂદન કરવા લાગ્યો. એક ક્ષણમાં તેણે રૂદન બંધ કર્યું; અને પોતાનાં અંગો જોઈને હસવા માંડ્યું (૨૫-૨૭). અદૃહાસ્ય કરીને મારી સમક્ષ સંભ્રમ પૂર્વક એક પછી એક અંગનો ત્યાગ કર્યો (૨૮). પ્રથમ તેનું પરમ ભયંકર મસ્તક (અહંકાર) પડ્યું, પછી અનુ ક્રમે હાથ (કુકલ્પના) છાતી અને ઉદર (અર્થની આશા) પડ્યાં (૨૯). એવી રીતે પોતાના અવયવોનો ત્યાગ કરી દૈવની શક્તિથી તે કયાંક જવા તૈયાર થયો (૩૦). વળી એકાન્તમાં બીજા પુરુષને મેં જોયો. તે પણ પોતાને મારતો હતો, રખડતો હતો અને વ્યગ્ર થયો હતો, હું તેની પાસે ગયો અને આગળ પ્રમાણે જ તેને પ્રશ્નો પૂછ્યા. તે પણ એવી જ રીતે રડ્યો અને હસ્યો; પછી પોતાના અંગોનો ત્યાગ કરી તે કોઈ અલક્ષ્ય સ્થળમાં ચાલ્યો ગયો. તે પ્રમાણે મેં એક ત્રીજા પુરુષને જોયો. અત્યંત અંધ બનીને તે નાસતો જતો હતો અને તે ઉંડા કૂવામાં પડ્યો. તેની પ્રતીક્ષા કરતો ઘણા વખત સુધી હું ત્યાં બેઠો (૩૧-૩૪). ઘણો સમય વીત્યો તોપણ તે

પુરુષ કૂવામાંથી બહાર ન નીકળ્યો. વળી અહિં તહિં પડતા આબડતા એક અન્ય પુરુષને મેં જોયો (૩૫). તેને પણ મેં રોક્યો અને પૂછ્યું; પણ તે દુબ્ટે જવાબ આપ્યો, “ હે મૂઢ ! તું કંઈ જાણતો નથી. હે હુર્મતે ! મારાથી દૂર થા. ” એમ કહી તે પૌતાના વ્યવહારમાં તદ્દલીન થઈ ગયો. (૩૬). આમ તે જંગલમાં તેના જેવા ઘણા પુરુષો આમ તેમ ફરતા રહે છે હજી પણ તે વન છે (૩૭). તે વન ભીષણ છે ત્યાં કાંટારૂપી સંકટો છે, ત્યાં ગાઢ અંધકાર છવાઈ રહ્યો હોવાથી તે વન ગહન છે, છતાં સુખ મેળવીને અજ્ઞાની લોકો બગીચાની પેઠે વિષયોમાં આસક્ત થઈ તે વનનું સેવન કરે છે (૩૮).

શ્રી રામે પૂછ્યું:—હે બ્રહ્મન્ ! હે નિષ્પાપ ! એ મહાવન શું છે ? એ ક્યાં દેખાય છે ? ત્યાં વસતા આખ્યાયિકાનો આખ્યાત્મિક અર્થ પુરુષો કેાણ હતા ? ત્યાં શું કાર્ય કરવા પ્રવૃત્ત થયા હતા ? (૩૯).

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે રઘુનાથ ! હે મહાબાહો ! હું તમને સંપૂર્ણ રહસ્ય કહું છું, તે સાંભળો. તે મહાવન કે પુરુષો જરા પણ દૂર નથી (૪૦). હે રામ ! તે મહાન્ અરણ્ય એટલે આ સંસારજ. તે અપાર અને ગંભીર છે, અને અસંતાર્યોથી ભરપૂર છે એમ તમારે ચોક્કસ જાણવું (૪૧). ત્યાં જે મહાન્ આકારવાળા પુરુષો ફરે છે, તે દુઃખમાં પડેલાં મન જ છે (૪૨). હે મહામતે ! એઓનો દષ્ટા હું એટલે વિવેક એ વિવેક વડે જ મન જ્ઞાન મેળવી જાગૃત થાય છે (૪૩). મારી (વિવેકની) કૃપાથી જ કેટલાંક મન પરમજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે, અને પરમ ઉપરામવૃત્તિને પામે છે. જગતમાં મોહને

લીધે વિષયાસક્ત થએલા કેટલાક મારો અનાદર કરે છે, અને મારા તિરસ્કારને વશ થઈ કૂવામાં નીચે પડે છે (૪૪-૪૫). ત્યાં જે ઉંડા કૂવા હતા, તેને તમારે નરક સમજવાં. કદલીવનને સ્વર્ગ અને કરંજવનને મર્ત્યલોક સમજવા (૪૬). મહાન્ ઘોર પાપો કર્યો હતાં તેઓ હંમેશને માટે નરકરૂપી કૂવામાં પડ્યા હતા (૪૭). જે કરંજવન હતું તેને મનુષ્યલોક સમજવો. એ મૃત્યુલોકમાં મનુષ્યો માટે સ્ત્રીમાં રાગરૂપી રસ છે, દુઃખરૂપી કાંટાનું વિદન છે, અને ત્યાં પુત્રેષણ વગેરે વિવિધ એષણોએ છે (૪૮). જે પુરુષોએ મારો દુષ્ટ વચનો વડે તિરસ્કાર કર્યો હતો, તેઓ આત્મતત્ત્વને ન ઓળખનાર મન હતાં, અને પોતાના વિવેકનોજ તેઓએ અનાદર કર્યો હતો (૪૯). ‘તમે મને જોયો, તમે મારો નાશ કર્યો, તમે મારા શત્રુ છો; એમ જે પુરુષે કહ્યું, તેને વિષયાભિમુખ ચિત્ત સમજવું. તેણે જ મમતા પૂર્વક વિલાપ કર્યો હતો (૫૦). હે રાઘવ ! ત્યાં જે મહાન આકન્દ થયું તે મનનું હતું, કારણ કે તેને સંસારના ભોગો છોડતાં બહુ દુઃખ થયું, તેથી તેણે રુદન કર્યું’ (૫૧). જેણે પૂરેપૂરો વિવેક પ્રાપ્ત કર્યો નથી, એવા મનને સંસારના ભોગોનો ત્યાગ કરતાં ખૂબ દુઃખ થાય છે (૫૨). જ્યારે તે પુરુષ હસ્યો ત્યારે તેને તત્ત્વનો ઓધ થતાં મનને આનંદ થયો હતો, અને પરમ વિવેકનો ઉદય થતાં મનને સંતોષ થયો હતો. (૫૩). જેને પરમ વિવેકની પ્રાપ્તિ થાય, જેણે સંસારના ભોગો વગેરેનો ત્યાગ કર્યો છે, અને જેનું મન સંકલ્પવિકલ્પ વગેરે લક્ષણો વાળા રૂપનો ત્યાગ કરે છે, તેના આનંદમાં ચોકકસ વધારો થાય

છે (૫૪). મેં એ પુરુષને બળપૂર્વક અટકાવ્યો અને પ્રયત્ન કરીને મેં જોયો. આ વાત વડે વિવેક ચિત્તને બળપૂર્વક ટેકો આપે છે એવું સૂચન થયું (૫૫). તે પુરુષ પોતે જ પોતાને પ્રહાર કરતો હતો, એનો અર્થ એવો થયો કે મન કલ્પના વડે પોતાને જ દુઃખ દે છે (૫૬). પોતાને મારતાં મારતાં પુરુષ અહિં તહિં નાસે છે, એનો અર્થ એ છે કે પોતાની વાસનાના પ્રહારથી મન અહિં તહિં રખડે છે (૫૭). જેમ રેશમનો ડ્રીડો પોતાની જ લાગથી પોતાને બંધનમાં નાંખે છે, તેમ મન પણ પોતાની લીલામય સંકલ્પવિકલ્પની જાળમાં પોતે જ બંધનમાં પડે છે (૫૭). હે રામ ! ઉત્તમ ચિત્તાખ્યાન તમને સંભળાવ્યું; આ બધો દૃશ્ય-પ્રપંચ મનને જ આભારી છે, એમ સમજી ચિત્તનો નાશ કરવા પ્રયત્ન કરો (૫૮).

સર્ગ સાતમે

બ્રાહ્મણની આખ્યાયિકા

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે રામ ! બ્રહ્મવેત્તાઓ બ્રહ્મ અને મનમાં કંઈ ભેદ જોતા નથી. મન એ બ્રહ્મ સિવાય બ્રહ્મનું સત્યત્વ બીજું કંઈ નથી. તે પરબ્રહ્મ શક્તિશાળી છે, નિત્ય છે, પરિપૂર્ણ છે, અને નાશરહિત છે (૧). તે અધિષ્ઠાન બ્રહ્મમાં જે જોવામાં આવે છે તે કંઈ પણ નથી; એટલે બ્રહ્મમાં જગત્ અજ્ઞાનદષ્ટિએ છે, જ્ઞાનદષ્ટિએ બધું બ્રહ્મ જ છે. એ

માયાશક્તિ વડે જ પરમાત્મા અનેક રૂપે વિવર્ત પામી પ્રકાશે છે (૨). બ્રહ્મની ચિત્શક્તિ શરીરોમાં જોવામાં આવે છે. વાયુમાં સ્પન્દશક્તિ, પથ્થરમાં કઠિનતા, જળમાં દ્રવશક્તિ, અગ્નિમાં દાહશક્તિ, આકાશમાં શૂન્યશક્તિ, અને વિનાશી પદાર્થોમાં નાશશક્તિ જોવામાં આવે છે (૩-૪). ઉત્પત્તિ કાળે અંડની અંદરના મોરની પેઠે આત્મામાં જ સર્વ વસ્તુ રહેલી છે. વૃક્ષના બીજમાં જેમ ફળ, પત્ર, લતા, પુષ્પ, ડાળીઓ અને મૂળવાળું વૃક્ષ છે, તેમ આ બધું બ્રહ્મમાં સમાયેલું છે (૫). જેમ ભૂતાળ ઉપર શાળ થાય છે, તેમ ક્યાંક કોઈક વાર તે શક્તિઓનો પરમાત્માથી જ ઉદય થાય છે (૬). તે સર્વનો આત્મા છે અને સ્વયં પ્રકાશે છે. એ થોડી પાલુ મનનશક્તિ ધારણ કરે છે ત્યારે તે મન કહેવાય છે (૭). હે રામ ! પ્રથમ મનનો ઉદય થયો, પછી બંધ અને મુક્તિનું જ્ઞાન થયું, અને પછી જગત્ નામની પ્રપંચ-રચના થઈ. બાળકને કહેવાએલી વાર્તાની પેઠે આ બધી સ્થિતિ સ્થિરતા પામી છે, એટલે વિચાર ન કરવાથી તે સત્ય જેવી લાગે છે (૮).

શ્રી રામ બોલ્યા :—મુનિશ્રેષ્ઠ ! એ બાળકની આખ્યાયિકા શું છે ? વિદાસોમાં કસાએલું મન તુચ્છ
 આ બાળકની આખ્યાયિકા હોવા છતાં વિચારહીન પુરુષોને સાચા જેવું લાગે છે. એવા મનના સ્વરૂપનું વર્ણન કરતી એ કથા મને કમસર કહો (૯).

વસિષ્ઠ બોલ્યા :—હે રાઘવ ! કોઈ એક મૂઠ બાળકે પોતાની ઉપમાતા (આયા)ને કહ્યું, “ હે મા ! મને કોઈ વિનોદ આપે તેવી વાર્તા કહો (૧૮). ” હે મહામતે ! બાળકને આનંદ

આપવા માટે ધાત્રીએ પ્રસન્ન ચિત્તે મીઠાશ ભરેલી વાણીથી વાર્તા કહેવા માંડી (૧૧).

“ કોઈ એક તુચ્છ નગરમાં ત્રણ સુંદર રાજપુત્રો રહેતા હતા. તે મહાત્માઓ ધાર્મિક, ઉદાર અને શૂરવીર હતા (૧૨). તેમાંથી બે જન્મ્યા જ ન હતા, અને ત્રીજો ગર્ભમાં પણ ન હતો. એક દિવસ ઉત્તમ લાભ મેળવવાના ઇશિદાથી વિભળ અભિપ્રાયવાળા ત્રણે રાજકુમારો પોતાના શૂન્ય નગરમાંથી નીકળ્યા. રસ્તે જતાં આકાશમાં કળોથી સુશોભિત વૃક્ષો જોયાં (૧૩-૧૪). ત્યાં આરામ લેતા લેતા અને સ્વાદિષ્ટ ફળો ખાતા ખાતા તે ત્રણે જણા આનંદ ભોગવવા માટે સુખેથી આગળ વધ્યા (૧૫). રસ્તામાં ત્રણ સરોવર આવ્યાં. તેમાં મોજાં ઉછળતાં હતાં, એક સૂકાર્ઠ ગયું હતું અને બેમાં તો પાણી જરા પણ ન હતું (૧૬). તે સૂકાર્ઠ ગએલા તળાવમાં તેઓએ ખૂબ સ્નાન કર્યું; અને ચિરકાળ પર્યંત જળકીડા કરીને દૂધ જેવું પાણી પીધું (૧૭). સૂર્યાસ્ત સમયે ભવિષ્યમાં રચાનાર એક નગર આવ્યું. દૂરથી જ મોટા અવાજ સંભળાવા લાગ્યા અને નગરજનો ખેલતાં ફરતાં હતાં (૧૮). ત્યાં ત્રણ રમણીય ઘરો દેખાયાં. એક ઘર દિવાલ વિનાનું હતું, અને બે તો બંધાયાં જ ન હતાં (૧૯). દિવાલ વિનાના ઘરમાં તેઓએ પ્રવેશ કર્યો અને ત્યાં ત્રણ સોનાના થાગ તેઓએ જોયા (૨૦). એક થાગ ખપ્પર જેવો થઈ ગયો, અને બેના તો ચૂરા થઈ ગયા. સ્વચ્છ ખુદ્ધિવાળા તેઓએ તે થાગ લીધો (૨૧). તેમાં તેઓએ ત્રણ દ્રોણ (એક પ્રકારનું માપ) ચોખા રાંધ્યા અને મુખવિનાના ખાઉધરા પ્રાદ્ધણો તો ચોખા ખાઈ ગયા (૨૨). બધા ચોખા

ખવાઈ જતાં જે શેષ રહ્યા, તે રાજકુંવરોએ ખાધા અને પછી તે જ નગરમાં મૃગયા વડે, આનંદ લેતા ત્યાં જ સુખેથી રહ્યા. ”

હે રામ ! આવી સુંદર વાર્તા ધાત્રીએ બાળકને કહી (૨૩-૨૩). વિચાર વિનાની બુદ્ધિ વડે તે બાળકે એ વાર્તા સત્ય છે એવો નિશ્ચય કર્યો. હે રામ ! તમને બાળકની આજ્ઞાચિકા મેં કહી (૨૫). બાળકને જેમ આજ્ઞાચિકા સાચી લાગી, તેમ જેઓ મનથી બિલકુલ વિચાર નથી કરતા, તેઓને આ સંસાર-પ્રપંચ સાચો લાગે છે (૨૬). આ સમગ્ર જગત્ અનેક સંકલ્પોથી બ્રાન્તિરૂપે લાગે છે, અને મનનો વિલાસ પણ અનેક સંકલ્પોને લીધે છે. માટે હે રામ ! બધા સંકલ્પોથી મળને દૂર કરી બ્રહ્માત્મકનો દૃઢ નિશ્ચય કરો, અને સંસાર-માંથી વૃત્તિઓને ખેંચી લઈ ઉપરામ પામો. (૨૭).

સર્ગ આઠમો

શામ્ભરિકનું ઉપાખ્યાન

વસિષ્ઠ બોલ્યા :—અજ્ઞાની પુરુષ પોતાના સંકલ્પોને લીધે મોહ પામે છે, પણ જેની બુદ્ધિ વિચાર કરે છે, અને મોહના આડંબર રહિત છે, તેવા પંડિત પુરુષોને મોહ થતો નથી. માટે હે રામ ! બુદ્ધિપૂર્વક સત્યસ્વરૂપ પરમાત્માનો વિચાર કરો અને અસત્ય દ્વૈતપ્રપંચનો ત્યાગ કરો (૧). વસ્તુતઃ તમે

મુક્ત છે, છતાં ‘ હું બંધનમાં પડ્યો છું ’ એમ માનીને શા માટે વ્યર્થ શોક કરો છો ? અનન્ત આત્મતત્ત્વને કોણ કેવી રીતે બાંધી શકે ? (૨). એ આત્મતત્ત્વ અનન્ત છે, ચિદ્ધન અને આનંદસ્વરૂપ છે, નિર્વિકલ્પ રૂપે જ તે રહેલું છે, તે સિવાય અન્ય કંઈ નથી; તો પછી કોણ મુક્ત છે અને કોણ બદ્ધ છે ? (૩). હે રામ ! મનના સંકલ્પો જ બંધનનું કારણ છે, અને મન અમન થઈ જાય તો મોક્ષ જ બાકી રહે (૪). જ્યારે મન સંકલ્પથી પોતાની લીલામાં રોકાયેલું હોય, ત્યારે અનેક યોજનનો વિસ્તાર તેને બહુ જ ટૂંકો લાગે છે, અનેક કલ્પો તેને ક્ષણ જેવા લાગે છે, અને ક્ષણ પણ ઘણી વખત કલ્પ જેવડી લાગે છે (૫). અહિં એક ઉત્તમ વૃત્તાન્ત તમને કહું છું, એ સાંભળવાથી જગત સંબંધી ઈન્દ્રજાળ માયાના જોરે ચિત્તમાં જે પ્રકારે રહી છે તે તમને સમજાશે (૬).

પૃથ્વી ઉપર ઉત્તરપાંડવ નામનો એક મોટો સમૃદ્ધ દેશ હતો; તેમાં નાના પ્રકારનાં જંગલો હતાં. પૃથ્વી ઉપર જાણે બીજો સૂર્ય ઉગ્યો હોય તેવો હરિશ્ચન્દ્રના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલો ધર્મપરાયણ એક લવણ નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો (૭-૮). એ રાજાના યશસ્વી પુત્રોનાં રજવડે પ્રવેત થયેલા પર્વતો વિમલ હારોની માફક શોભતા હતા. (એની કીર્તિ સર્વત્ર વ્યાપી રહી હતી) (૯). કુટિલતાથી તે તદ્દન અજ્ઞાત હતો; પારકાનું લઈ લેવાની તેને અભિલાષા ન હતી, વાચક જેમ નામ ધારણ કરે તેમ તેણે ઉદારતા ધારણ કરી હતી (૧૦). એક વખત રાજનીતિમાં કુશળ તે રાજા સલામંડપમાં સ્વસ્થતાથી સિંહાસન પર બેઠો હતો, ત્યારે એક બહુગરે

સલામાં સંબ્રમિત રીતે પ્રવેશ કર્યો. શિખર જેવી ઉત્તમ શ્રીવાવાળા તે રાજાને જાહુગરે પ્રણામ કર્યા અને જામર જેમ પ્રકુલિત કમળ પાસે ગુંજારવ કરે, તેમ તેણે ઉંચે જોતા રાજાને કહ્યું: “ હે વિભો ! જેમ પૃથ્વી પર ચંદ્રોદય થાય અને તમે જુઓ, તેમ સિંહાસન પર બેઠાં બેઠાં જ આશ્ચર્યકારક એક ખાસ જાહુનો ખેલ તમે જુઓ (૧૧-૧૩). ” એમ કહી પરમાત્માની માયાની પેઠે જ્ઞાન્તિમાં નાંખનાર અને નાના પ્રકારની રચનાના કારણરૂપ એક મોરખીંછ તેણે ફેરવી (૧૪). જુદા જુદા પ્રકારના રંગોથી શોભતી ખીંછી જોઈને તરત જ રાજાને જ્ઞાન્તિ થઈ, કે સિંધુદેશનો સામંત તેની સલામાં એ વખતે દાખલ થયો. તેની પછવાડે એક સુંદર પરમ વેગવાળો ઘોડો પણ હતો. તે ઘોડાને આગળ કરી તે સામંતે રાજાને કહ્યું: (૧૫-૧૬) “ હે મહીપતે ! મારા રાજાએ ઘોડાઓમાં શ્રેષ્ઠ ઉચ્ચૈશ્રવા નામનો ઘોડો આપ ચક્રવર્તી સમ્રાટ માટે મોકલ્યો છે (૧૭). શુભ પદાર્થો મોટા માણસોને અર્પણ કરવાથી જ શોભે છે. ” એમ તેણે કહ્યું એટલામાં જાહુગરે રાજાને તે ઉત્તમ ઘોડા ઉપર બેસીને પૃથ્વી પર વિહાર કરવા કહ્યું; એટલે રાજાએ ઘોડાને ઝરાખર જોયો. અનિમેષ દૃષ્ટિથી તેને જોતાં તે ચિત્રમાંના પૂતળાની જેમ સ્તબ્ધ થઈ ગયો (૧૮-૨૦). આવી રીતે બેએક ક્ષણ સુધી આત્મામાં જ ધ્યાનાસક્ત થયો હોય તેવી રીતે તેને સ્તબ્ધ થયેલો જોઈ, સલામાં બેઠેલા લોકોને પરમ આશ્ચર્ય થયું (૨૧). પ્રધાનો શંકામાં ડૂબી ગયા હોય તેમ બેસી રહ્યા, અને સલામાં લોકોનો કોલાહલ શાન્ત થઈ ગયો (૨૨). ભય અને મોહથી ડુબી થયેલી જનતા જાહુ-

ગરના કપટી ખેલથી ખૂબ વિસ્મય પામી, અને રાજાએ સ્થિર આંખે જોયા કર્યું, તેથી સભા બીડાએલાં કમળની પેઠે શોભવા લાગી (૨૩).

વસિષ્ઠ બોલ્યા:— બે મુહૂર્ત પછી રાજા જાગ્યો, અને ઈન્દ્રગણ વર્ણન સિંહાસન ઉપર ધ્રુજવા લાગ્યો (૨૪). આકુળ વ્યાકુળ થએલા રાજાને નોકરાએ ટેકો આપ્યો. પછી વિનયી મંત્રીઓએ ભાનમાં આવેલા રાજાને આદરપૂર્વક પૂછ્યું, “ તમારું સ્વચ્છ તન જમમાં કેમ પડ્યું ? વિવેક વડે જાગ્યો થએલાં મનને મોહ થતો નથી.” આ સાંભળી રાજાની દષ્ટિ પ્રકુલ્લિત થઈ અને તે બોલ્યો (૨૫-૨૭):—

“ હે સભાસદો ! જે આશ્ચર્યકારક બનાવ બન્યો તે સાંભળો. વિચારહીન જાદુગરે મોરખીંછી ફેરવી એટલે મારા મનને જ્ઞાન્તિ થઈ કે, હું ઘોડા પર બેઠો અને એકલો મૃગયા માટે જવા તૈયાર થયો. જેમ વિષયસુખનો અનુભવ કરવાની ટેવથી જડ થએલું મન, પશુની પેઠે સામાન્ય બુદ્ધિથી પણ રહિત અનાત્મજ્ઞને અહિં તહિં વિષયોમાં લઈ જાય, તેમ તે અપણ ઘોડો અતિવેગથી મને દૂર લઈ ગયો (૨૮-૩૦). ત્યાર પછી એક અરણ્ય આવ્યું, તે પ્રલયાગ્નિથી બળી ગયેલા પ્રહ્લાંડ જેવું ભયંકર લાગતું હતું, તેમાં પક્ષીઓ ન હતાં, પુષ્કળ બરફ હતો અને જળ તથા વૃક્ષો પણ ત્યાં ન હતાં (૩૧). એ અરણ્ય જોઈ મને ખેદ થયો, અને દિવસ અસ્ત થયો, ત્યાં સુધી દુઃખી થતો હું ત્યાં ખૂબ રખડ્યો (૩૨). વિવેકી પુરુષ વિવેક વડે સંસાર તરી જાય તેમ મહામહેનતે અને ખિન્ન હૃદયે મેં તે અરણ્ય ઓળંગ્યું, અને એકબીજા અરણ્યમાં આવ્યો (૩૩).

તે વનમાં જાંબુ અને કદાંબનાં ઝાડો હતાં. તેના ઉપર વટેમાર્ગી-
ઓનાં સગાંવહાલાં જેવાં પક્ષીઓ કલરવ કરતાં હતાં (૩૪).
હું એક લીંબુના વૃક્ષ નીચે આવ્યો, અને ઘોડાનો ત્યાગ કસ્-
વાની ઈચ્છાથી મેં તેની એક શાખા પકડી (૩૫). જેમ ગંગાજીમાં
સ્નાન કરનાર પુરુષનાં પાપોનો નાશ થાય તેમ મેં શાખા
પકડી કે તરતજ મારો ઘોડો ચાલ્યો ગયો (૩૬). ખૂબ લાંબી
મુસાફરી કરવાથી હું થાક્યો હતો, તેથી હું થાક ઉતારવા ત્યાં
રહ્યો. મોહમાં ડૂબી ગયેલા મને એ રાત કલ્પ જેવી થઈ પડી
(૩૭). મેં સ્નાન પણ ન કર્યું, પૂજાપાઠ પણ ન કર્યાં અને
કંઈ ખાધું પણ નહિ. ફક્ત સંકટના ભાર નીચે જ દબાઈને એ
રાત મેં પસાર કરી (૩૮). ઠંડીથી મારા દાંત ધ્રૂજતા હતા,
અને એવી રીતે ગાઠ અંધારી રાત પસાર થઈ ગઈ (૩૯).
પછી એક વિસ્તીર્ણ જંગલમાં ફરવા લાગ્યો. જેમ મૂર્ખના
શરીરમાં કુલીનતાનો એકે ગુણ ન દેખાય, તેમ કોઈ પણ
પ્રાણી ત્યાં નજરે ન પડ્યું. ફક્ત જાતિસ્વભાવને લીધે નિષ્ફળ
વૃક્ષની ઘટાના ભ્રમથી પક્ષીઓ ચીંચીં અવાજ કરતાં હતાં.
જ્યારે ચાર ઘડી દિવસ ચડ્યો, ત્યારે સ્યામ વસ્ત્ર પહેરેલી એક
કન્યાને મેં જોઈ. તેના નેત્રો ચપળ હતાં અને તેના હાથમાં
ચોખ્ખા હતા (૪૦-૪૩). જેમ ચંદ્ર રજની પાસે જાય તેમ હું
તેની પાસે ગયો અને કહ્યું, ‘ હે બાલે ! હું બહુ દુઃખી છું,
મને ખૂબ ભૂખ લાગી છે, માટે મને તરત ખાવાને ચોખ્ખા આપ
જે પુરુષો પારકાનાં દુઃખો ટાળે છે તેમની સમૃદ્ધિમાં વધારો
થાય છે ’ (૪૪-૪૫). જેમ પ્રયત્ન કર્યા છતાં પણ લક્ષ્મીજી
દુષ્ટ વર્તન વાળાઓ પર અનુશ્રુદ્ધ ન કરે, તેમ મેં પણ તેને

ખૂબ આજીજી કરી છતાં પણ તેણે મને કંઈ ન આપ્યું' (૪૬).
 ક્રૂર મારી પછવાડે તે એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે પડછાયાની
 પેઠે ચાલી આવી અને બોલી, હે રાજન્ ! હું ચાંડાળ કન્યા છું,
 માફ નામ હારકેયૂરી છે. ચોખ્ખાની માંગણી કરવાથી જ તમને
 હું ભોજન આપીશ નહિ' (૪૭-૪૮). એમ કહીને તે પગલે
 પગલે રમત કરતી આવતી હતી અને કૃણ મેળવવાની ઈચ્છાથી
 લતાઓને તે સ્પર્શ કરતી હતી (૪૯). તમે મને પત્ની તરીકે
 સ્વીકારો તો આ ભોજન મળે. મારો ચાંડાળ પિતા અહિં
 ખેતરમાં બળદ વડે હળ ખેડે છે. તેને મારે આ ભાત લઈ જઈ
 છું. જો તમે મારા પતિ થવાનું કબૂલ કરો તો આ ભોજન
 તમને આપું; કારણ કે પોતાના પ્રિય પુરુષને પ્રાણથી પણ
 અધિક ગણી તેમની સેવા કરવી જોઈએ' (૫૦-૫૧). મેં કહ્યું,
 'હિ સુન્નતે ! હું તારો પતિ થવા તૈયાર છું, સંકટ આવી પડે
 ત્યારે કૃણ કે જાતિનો કોણ વિચાર કરે ? (૫૨). ત્યાર પછી
 તેણે ભાતમાંથી અર્ધોભાગ મને આપ્યો. મેં જાંબુનો રસ પીધો
 અને ચાંડાળના ભાત પણ ખાધા (૫૩). માફ મન મોહ પામ્યું,
 અને હું ત્યાં આરામ લેવા રહ્યો. પછી જાણે કે તેનો પ્રાણ
 બહાર હોય તેવી રીતે મને હાથેથી દોરી બેડોળ આકૃતિવાળી,
 દુષ્ટ વર્તન વાળી અને પુષ્ટ ચાંડાળકન્યા, જેમ અવીચિ નામના
 નરકમાં ચાતના જાય તેમ મને પોતાના પિતા પાસે લઈ ગઈ
 (૫૪-૫૫). મને તેણે પોતાના પિતા પાસે રજુ કર્યો અને કહ્યું
 કે, 'તમને પસંદ હોય તો આ મારો પતિ થશે' (૫૬).
 પિતાએ સંમતિ આપી. પછી જેમ યમરાજ પોતાના દૂતોને
 મુક્ત કરે તેમ સાંજ પડી એટલે બળદોને બાંધનમાંથી મુક્ત

કર્ચાં (૫૭). સાંજે જ્યારે ચારે દિશાઓ રાતી થઈ ધૂળ ઉડવા લાગી, ત્યારે પિશાચોવાળા વનમાંથી અમે ચાલ્યા (૫૮). ક્ષણ-ભરમાં ગાઢ વનમાંથી સંધ્યા વખતે ચંડાળોના કૃળીમાં અમે આવ્યા. કાપેલા વરાહો, ઘોડાં, વાંદરા, કુકડાં અને કાગડાઓના કટકા પડ્યા હતા, અને સૂકવવા રાખેલાં આંતરડાંઓ વગેરે ઉપર પક્ષીઓ ઉડતાં હતાં (૫૯). બાળકોના હાથમાં માંસના ટુકડા હતા, તે ઉપર માખીઓ ગણગણતી હતી; ત્યાં નવે સાસરે મારા મારે બિછાવેલાં કેળનાં પાંદડાં ઉપર હું ભ્રમિત ચિત્તે બેઠો. રૂધિરવાળાં નેત્રે ચંડાળે કહ્યું, ‘આ આપણા જમાઈ છે’ ત્યારે મારી સાસુ કેકરાક્ષી ખુશી થઈ. આ વિષે હવે વધારે શું કહું ? પછી કોઈ એક દિવસે જેમ દુષ્ટ આચરણ કરનારને યાતના પ્રાપ્ત થાય, તેમ કૃષ્ણવર્ણી અને ભય પમાડે તેવી ચંડાળકન્યા સાથે મારું લગ્ન થયું (૬૦-૬૩). આ લગ્નોત્સવમાં પાપના મોટા ઢગલા જેવા ચંડાળો મહિરાનું પાન કરતા હતા, અને તેથી ઉન્મત્ત બની મોટેથી નાદ કરતા હતા, ઢોલ વગાડતા હતા અને એવી રીતે નાના પ્રકારના આનંદવિલાસ કરતા હતા ” (૬૪).

“ ત્યાં હું મોટો ચંડાળ થયો. સાત દિવસ સુધી મારા લગ્નોત્સવ ઉજવાયો. લગ્નને આઠ માસ રાત્રની ચંડાળ-
દેશાનું વર્ણન પણ વીતી ગયા. મારી સ્ત્રી રજસ્વલા થઈ અને તેને ગર્ભ રહ્યો. પછી જેમ વિપત્તિ દુઃખ દેનારાં કાર્યોને ઉત્પન્ન કરે તેમ તેણે દુઃખ આપનાર એક કન્યાને જન્મ આપ્યો (૬૫-૬૬). મૂર્ખ મનુષ્યની જેમ ચિંતા વધે તેમ તે કન્યા પણ તરત મોટી થવા લાગી. ત્રણ વર્ષ પછી

જેમ હુપ્ત બુદ્ધિ આશાફી અનર્થને ઉત્પન્ન કરે, તેમ તેણે એક કદ્દરૂપા પુત્રને જન્મ આપ્યો. પછી બીજું પણ એક બચ્ચું અવતર્યું (૬૭-૬૮). મારી સ્ત્રી સાથે ચંડાળ અવસ્થામાં ઠંડી, પવન, તડકો વગેરેના કલેશથી વિવશ થએલા ચિત્તે મેં ઘણાં વર્ષો પસાર કર્યાં (૬૯). સ્ત્રી પુત્રાદિકની ચિંતાએ મારી બુદ્ધિ હણી નાંખી, અને એથી દિશાઓ બગતી હોય એમ મને લાગ્યું. ”

“ વખત જતાં વૃદ્ધાવસ્થા આવી પહોંચી. શરીર જર્જરિત થયું ઘાસમાંથી ઉદ્ભવતી અગ્નિની જ્વાળા રાગની મોહ-
નિર્વાતિ જેવી મારી મૂછો પણ ધોળી થઈ ગઈ (૭૧). તે દેશમાં ભીષણ હુકાળ પડ્યો, ઘાસ સૂકાઈ ગયું, અકાળે મરણ થવા લાગ્યાં; તે વખતે જ્યાં ચંડાળો રહેતા હતા તે સ્થાન પણ અન્ન, જળ, ઘાસ, તથા પાંદડાં વિનાનું થઈ ગયું, એથી તે બધા લોકો વિન્ધ્યાચળ પર ગયા. વરસાદ વરસતો ન હતો, ક્યાંક માણસો દેખાઈ અદૃશ્ય થઈ જતાં હતાં. પવનની સાથે આકાશમાં અગ્નિના તણખાઓ નજરે પડતા હતા. તે વનમાં અકસ્માત્ ભયંકર હુકાળ પડ્યો. ત્યાં ફક્ત મોટા દાવાગ્નિ બળતા હતા (૭૨-૭૪). તે વન સંપૂર્ણ શોષાઈ ગયું, અને ઘાસ તથા લતાઓ ભસ્મીભૂત થઈ ગયાં. આમ તેઓનાં ભાગ્ય પલટાયાં, એટલે કેટલાક મનુષ્યો કુટુંબ સહિત ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા, કેટલાક ત્યાંજ નાશ પામ્યા. બીજા કેટલાકે અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો, કેટલાક પુરુષો ગુફામાં ચાલ્યા ગયા અને કેટલાકોએ મરવાની ઇચ્છા કરી (૭૫-૭૬). મારી સ્ત્રી અને ત્રણ બાળકો સાથે ઘણી મુશ્કેલીથી હું તે વન-

માંથી બહાર નીકળ્યો, અને ધીમેધીમે આગળ વધ્યો. ભયંકર તકલીફ વેડીને એક દેશમાં અમે આવ્યાં. ત્યાં તાલવૃક્ષ નીચે મેં બાળકોને કાંધ ઉપરથી નીચે ઉતાર્યાં; અને નરકમાંથી બહાર આવેલાની પેઠે ત્યાં આરામ લેવા પડ્યો. પછી મારાં બે બાળકોને લઈને તે ચંડાળકન્યા વૃક્ષની શીતળ છાયામાં ઝાડ નીચે સૂઈ રહી, પણ પૃચ્છક નામે મારો પુત્ર મારી પાસે આવ્યો (૭૭-૮૦). તે નાનકડો અને મીઠું મીઠું બોલતો હોવાથી અમને બહુ પ્રિય હતો. તેની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. દીનવદને તેણે મને કહ્યું (૮૧). ‘હે તાત ! મને હમણાંને હમણાં જ ખાવા માટે માંસ અને પીવા માટે લોહી આપો.’ આમ તે બાળક ફરી ફરી કહેવા લાગ્યો. ભૂખેથી મરવા જેવા થતાં તે ખૂબ આક્રન્દ કરવા લાગ્યો. તેને દુઃખી બેઠું દુઃખના ભારથી દબાએલો હું તેની પીડા સહન કરવા અસમર્થ હતો, એટલે મેં મરવા નિશ્ચય કર્યો (૮૧-૮૪). લાકડાં શોધીને મેં એક ચિતા રચી, અને મને ખાઈ જવા તત્પર થયેલી તે ચિતા ભડભડ બગવા લાગી (૮૫). તે ચિતાની અંદર જેવું મેં પડતું મૂક્યું કે તરતજ સિંહાસન ઉપર જ હું ધ્રુજી ઉઠ્યો, અને વાજત્રોના જયઘોષે મને જગાડ્યો. આમ જાદુગરે મને મોહિત કર્યો, અને જેમ અજ્ઞાનને લીધે જીવની ઘણી દશા થાય, તેમ મારી પણ મોહને કારણે સેંકડો દશા થઈ ” (૮૬-૮૭).

મહા પ્રતાપી લવણ રાજાએ આમ કહ્યું એટલે તે જાદુગર તરતજ અંતર્ધાન થઈ ગયો (૮૮). વિસ્મય પામેલા સભાસદો બોલી ઉઠ્યા કે, “ હે દેવ ! આ કોઈ જાદુગર નથી, કારણ કે તેને ધનની ઇચ્છા નથી (૮૯). સંસાર-પ્રપંચની સ્થિતિનો

ઐશ્વર્ય કરનાર આ કોઈ દૈવી માયા છે, અને એ બતાવે છે કે, આ બધું જગત્ મનનો વિવર્ત છે. મન એ સર્વ શક્તિમાન પરમાત્માનો વિલાસ છે (૯૦).”

સર્ગ નવમો

લવણોપાખ્યાન

વસિષ્ઠ ઓળ્યા :—હે રામ ! મન વડે જે કંઈ કાર્યો થાય છે, તે જ બરાબર થયાં ગણાય, અને મનપૂર્વક મનોનાશનો ઉપાય કોઈ વસ્તુનો ત્યાગ થયો હોય તો જ અરે ત્યાગ કહેવાય એમ ચોક્કસ સમજવું (૧). હે નિષ્પાપ ! અંકુરો રહિત થતાં જેનું મન સ્થિર થયું છે, તે જ પુરુષ અર્વાચીન ધ્યાન વડે બ્રહ્મરૂપ થાય છે (૨). મંદરાચળ પર્વત સ્થિર થતાં જેમ મહાસાગર શાન્ત થયો, તેમ ચિત્તની વૃત્તિઓ નો નિરોધ કરવાથી અંસારની બ્રાન્તિનો નાશ થાય છે (૩). વિષયોના અંકુર કરવાથી મનની જે જે શબ્દાદિ વૃત્તિઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તે સર્વેને અંસારરૂપી વિષવૃક્ષનાં અંકુરો સમજવાં (૪). ચિત્તરૂપી મહાબ્યાધિ મટાડવા માટે એક રામબાણ ઓસડ બતાવું છું, તે ધ્યાન દર્શ સાંભળો. તે ઔષધ પોતાના હાથમાં જ સ્વાધીન છે; તે સ્વાદિષ્ટ છે અને કોઈ પણ દિવસ નિષ્કુળ નીવડતું નથી (૫). કષ્ટ વસ્તુનો ત્યાગ કરી જે પશ્ચાતાપ રહિત જીવન ગાળે છે, અને જે પોતાના મનને

સંસારના બાહ્ય વિષયોમાં ભટકવા દેતો! નથી, તે જ પુરુષે મનને જીત્યું છે (૬). મન પોતાને સ્વાધીન છે, નિયમમાં રાખવાથી તે કલ્યાણ સાધે છે, પોતાની ઇષ્ટ વસ્તુનો ત્યાગ કરવાથી વૈરાગ્યવૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે; તે મન જીતવું બહુ દુષ્કર છે, એમ જે પુરુષ માને છે તેને ધિક્કાર છે; એ પુરુષને ક્રીડા જેવો સમજવો (૭). જેમ લુહાર તપેલા લોહાને લોહાના જ (છીણી વગેરે) સાધનોથી કાપે છે, તેમ અધ્યાત્મશાસ્ત્રના શ્રવણથી તથા સત્સંગથી પ્રાપ્ત થએલા વિવેકથી શોભતા! મન વડે યોગ ક્લેમ વગેરેની ચિંતાથી વ્યાકુળ થએલા અવિવેકી મનનો નાશ કરે (૮). ઇચ્છિત વસ્તુનો ત્યાગ કરી શાસ્ત્રોચિત પુરુષાર્થ વડે જ મનનો નિગ્રહ કરી શકાય છે. મનનો નિગ્રહ ન થાય તો પોતાનું કલ્યાણ સાધી ન શકાય (૯). સંકલ્પના અભાવરૂપી શસ્ત્રથી જ્યારે મનનો સંપૂર્ણ નાશ થાય, ત્યારે જ સર્વમાં વ્યાપી રહેલ શાન્ત બ્રહ્મતત્ત્વનો અપરોક્ષ અનુભવ થાય છે (૧૦). મનને ઘણા વખત સુધી અતકર્ય બ્રહ્મમાં લીન કરે, પછી આત્મસાક્ષાત્કાર વૃત્તિથી ચિન્ત્યમસ્ય ચિત્તને! નાશ કરે અને પરિપૂર્ણ ચિન્માત્ર સ્વરૂપ થાય (૧૧). અતિ સાવધાન બુદ્ધિથી દ્વૈત-પ્રપંચની ભાવનાનો ત્યાગ કરે, અને પછી જેમાં ચિત્તનો લય થયો છે, અને એ ચિત્તથી પર છે એવી આત્મા કાર વૃત્તિમાં સ્થિર થાય (૧૨). પરમ પુરુષાર્થ વડે ચિત્તનો સંપૂર્ણ નાશ કરીને જે સ્થિતિમાં દેહ પુત્રાદિરૂપે તમે નથી, અને અન્ય જગત્ પણ નથી, એવી અદ્વિતીય બ્રાહ્મી સ્થિતિમાં સ્થિર થઈ રહો (૧૩). ચિત્તના અનુદ્રેગથી (ધૈર્યથી) રાન્યાદિ સંપત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. જો ચિત્તમાં ઉદ્રેગ ન હોય, તો જ

મન ઉપર વિજય મેળવી શકાય છે. આ વિજય પાસે ત્રણે લોકનો વિજય તૃણવત્ તુચ્છ લાગે છે (૧૪). હૃદયાકાશમાં દષ્ટા સ્વરૂપે રહેલા આત્માનું ધ્યાન ધરતાં જ્ઞાનરૂપી ચક્ર વડે મનનો સંપૂર્ણ રીતે કંઈ પણ શંકા વિના નાશ કરે; આથી માનસિક દુઃખો તમને બિલકુલ નડશે નહિ (૧૫). ઉપરથી સુંદર ભાસતા વિષયોને વિવેક બુદ્ધિથી જો તમે દે.ષદષ્ટિએ જોશો, તો એ વિષયોમાં તમને રાગ રહેશે નહિ, અને તેથી તમારા ચિત્તનો નાશ થશે એમ માઈ માનવું છે (૧૬). હે રામ ! “ હું અમુકનો પુત્ર છું, આ ઘર, જમીન, ધન, પુત્ર, કુટુંબ વગેરે બધાં મારાં છે ” એ માત્ર મનની બ્રાન્તિ જ છે; એ બ્રાન્તિ દૂર કરવા માટે અસંકલ્પરૂપી હાતરડાની જરૂર છે; (૧૭). શરદ્ ઋતુમાં વાયુ વાદળાંને દૂર કરે છે, અને તેથી આકાશ સ્વચ્છ થાય છે, તેવી જ રીતે ‘ હું અને માઈ ’ એવી દ્વૈતબુદ્ધિ જો ટળી જાય, અને મન નિઃસંકલ્પ થાય, તો મન પણ શુદ્ધ થઈ જાય (૧૮). પ્રલયકાળના પવનો ખૂબ જોરથી કુંકાય, બધા સમુદ્રો એક થઈ જાય, અને બારે સૂર્યો ભયંકર રીતે તપે, તો પણ જેનું મન નિઃસંકલ્પ થયું છે, તેને બિલકુલ શ્વાભ થતો નથી (૧૯). જે પરમાત્મપદ સંકલ્પહીન દશાથી જ પ્રાપ્ત થાય છે, અને જે સર્વે સિદ્ધિઓ મેળવી આપે છે, એવું નિર્વિકલ્પ સમાધિ વડે પ્રાપ્ત કરી શકાતું બ્રહ્મસ્વરૂપ સામ્રાજ્ય તમે મેળવો, અને તેમાં સ્થિર થાઓ (૨૦). તત્ત્વ એક હોવા છતાં સંકલ્પો વડે જ દ્વૈત ભાવે વિવિધ વસ્તુઓનું દર્શન આવે છે, એવી ભેદદષ્ટિથી મનરૂપી શત્રુ તમારા પર વિજય મેળવે છે. તેથી કોઈ પણ વસ્તુની ઈચ્છા ન કરતાં, સંતુષ્ટવૃત્તિથી

સંકલ્પોને દૂર કરી મન ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરો, અને નિત્ય સ્વયંપ્રકાશ પરમાત્મામાં સ્થિર થઈ આનંદ મેળવો (૨૧). આત્મજ્ઞ પંડિતો જેને માન્ય કરે છે, અને જે હિમ જેવી શીતળ અને પવિત્ર સમતાથી, તથા સર્વથા અહંકાર રહિત દશા વડે પ્રાપ્ત થાય છે, એવું જન્માદિ વિકારશૂન્ય બ્રહ્મપદ તમે મેળવો (૨૨).

વસિષ્ઠ બ્રોહ્મણ :—ચંચળતા વિનાનું મન કયાંય પણ
 મન વડે જ સંભવી શકે જ નહિ. જેમ અગ્નિનો ધર્મ
 મતનો નાશ ઉષ્ણતા છે, તેમ મનનો સ્વભાવ ચંચળતા
 છે (૨૩). જગતના કારણરૂપ માયાશબ્દમાં
 જે ક્રિયાશક્તિ રહેલી છે, તે જ મનરૂપે પરિણામ પામે છે.
 આ જગતના આડંબરનું એ જ કારણ છે (૨૪). મન ચંચ-
 લતા રહિત થાય તો તે અમૃત કહેવાય છે; તે જ તપ, શાસ્ત્ર
 અને સિદ્ધાન્ત છે, અને એવી સંકલ્પહીન દશાને જ મોક્ષ
 કહેવાય છે (૨૫). હે રામ ! મનની ચંચળતાને જ અવિદ્યા
 કહેવામાં આવે છે, અને તેનું ખીણું નામ વાસના છે. જગત
 મિથ્યા છે અને સર્વાત્ર ભગવાન વસી રહ્યા છે, એવા વિચાર
 વડે એ અવિદ્યાનો નાશ કરો (૨૬). બાહ્ય વિષયોનું અનુ-
 સંધાન છોડી દેવાથી વાસનાનો ક્ષય થાય છે, તેથી ચિત્ત
 અંતર્મુખ થાય છે અને એવી સ્થિતિ થતાં પરમશ્રેય પ્રાપ્ત
 કરી શકાય છે (૨૭). આત્મા અને અનાત્માને અનુકૂળ થવાના
 સ્વભાવવાળું હોવાથી, જે સત અને અસતની મધ્યમાં રહે છે,
 અને જડ તથા ચૈતન્યને પણ અનુકૂળ રહેવાથી તે બન્ને વચ્ચે

રહે છે, તે મન કહેવાય છે. આમ હું અને મારાની બ્રાન્તિ થતાં એ મન બન્ને વચ્ચે અવિશ્રાન્ત પળે ભટક્યા કરે છે (૨૮). મિથ્યા દ્વૈત-પ્રપંચની જડ ચિન્તાથી પરવશ થએલા ચિત્તની દૃષ્ટિ, જડતાનું અનુસંધાન કરવાના દૃઢ અભ્યાસથી જડ થઈ જાય છે, અને તેથી તે સત્ય વસ્તુનું વિપરીત દર્શન કરે છે (૨૯). સાક્ષીસ્વરૂપ એક જ પરમાત્માનું નિત્ય નિરંતર અનુસંધાન કરવાથી પોતાનું યથાર્થ સ્વરૂપ સર્વત્ર જોવાનો અભ્યાસ દૃઢ થાય છે, તેથી મન પરમાત્મા સાથે એકતા અનુભવે છે (૩૦). પુરુષપ્રયત્નથી મનને તે પરમ વસ્તુમાં યોજવામાં આવે, તો અભ્યાસથી તે તે સ્વરૂપ થઈ જાય છે (૩૧). મારે પુરુષાર્થથી વિવેકી મન વડે મનને જીતી શોકરહિત બ્રહ્મપદમાં નિરામય થઈને તમે સ્થિર થાઓ (૩૨). હે રાઘવ ! મનનો દૃઢ નિગ્રહ કરવામાં મન એ જ સમર્થ સાધન છે; રાજાને દબાવવા રાજા સિવાય બીજો સાધરણ માણસ કેમ સમર્થ નીવડે ? (૩૩). સંસારરૂપી સાગરમાં જેઓને તૃષ્ણારૂપી મગરોએ પકડ્યા છે, અને જેઓ દુઃખરૂપી વમળમાં ફસાઈ દૂરને દૂર તણાતા જાય છે, તેઓ મારે મનરૂપી હોડી જ તરવાનું એક ઉત્તમ સાધન છે (૩૪). મન વડે મહાન્ બંધનમાં નાંખનાર મનરૂપી પાશને છેદી નાખો, અને તમે પોતે જ સંસારમાંથી તરી જાઓ, કારણ કે આત્માને તારનાર પોતાના સિવાય અન્ય કોઈ નથી (૩૫). સંસ્કારવાળી જે જે બાહ્ય વાસનાની વૃત્તિઓ મનમાં જાગે, તેનો પાંડિતોએ વિવેકપુરઃસર ત્યાગ કરવો. એથી મન નિર્વાસિત થતાં અવિદ્યાનો ચોક્કસ નાશ થશે (૩૬). ભોગની વાસનાનો ત્યાગ કર્યો પછી ભેદ-

બુદ્ધિનો ત્યાગ કરો. પછી વિષયના ભાવ અને અભાવ (ચિત્ત અને ચેત્ય) નો ત્યાગ કરો, અને નિર્વિકલ્પ થઈ પૂર્ણ સુખનો અનુભવ કરો (૩૭). એવી સ્થિતિ થાય ત્યારે મનનો નાશ થયો ગણાય, અને એને જ અવિદ્યાનો નાશ કહેવાય: માટે જે જે કલ્પના મનમાં ઉઠે તેનો ત્યાગ કરવો (૩૮). દ્વંત્રપ્રપંચમાં આસ્થા ન રાખવી એ જ નિર્વાણનું સ્વરૂપ છે, અને જગતમાં સત્ય બુદ્ધિ રાખવાથી બંધન નડે છે. માટે આવી જ રીતે સર્વત્ર આત્માનો અપરોક્ષ અનુભવ જલદી થાય છે (૩૯). અવિદ્યા ન હોવા છતાં વિવેકવિજ્ઞાનશૂન્ય પુરુષોમાં તે દૃઢ થઈ હોય છે, પરંતુ આત્મતત્ત્વનો સારી પેઠે વિચાર કરનારાઓએ તેને વન્ધ્યાપુત્રવત્ (પેઠે) નામ માત્ર સ્વીકારી છે, તો તે અવિદ્યા રહી ક્યાં ? (૪૦).

શ્રી રામે પૂછયું :—હે ભગવાન ! અવિદ્યારૂપી ઐશ્વર્યમાંથી અવિદ્યા નાશ ઉત્પન્ન થએલું આ ગાઢ અજ્ઞાન કેમ નાશ પામે તે મને કહો (૪૧).

વસિષ્ઠ બોલ્યા :—જ્યાં સુધી અવિદ્યાનો નાશ કરનાર તથા મોહનું નિવારણ કરનાર આત્મવિદ્યા (બ્રહ્મવિદ્યા) ઉત્પન્ન થઈ નથી, ત્યાં સુધી અવિદ્યા દેહાભિમાની જીવોને મહાન્ દુઃખોરૂપી કંટકોથી ભરપૂર સંસારરૂપી પર્વત પરથી નીચે પછાડે છે (૪૨-૪૩). અવિદ્યાથી પર રહેલા પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવાથી અવિદ્યા નાશ પામે છે; જેઓ સર્વવ્યાપી ભગવાનનું સર્વત્ર દર્શન કરે છે, તેમની અવિદ્યા પોતાની ભેળે જ નાશ પામે છે (૪૪). હે રાઘવ ! કામનાઓને અવિદ્યા કહેવામાં આવે છે. તેનો નાશ એટલે જ મોક્ષ. મનમાં વિષય

સંબંધી જે જે સંકલ્પો ઉત્પન્ન થાય, તેનો નાશ કરી નિઃસંકલ્પ થવાથી કામનાઓનો નાશ થાય છે, અને મોક્ષ મળે છે (૪૫). રાત્રિને અન્તે સૂર્યોદય થતાં આકાશમાં જેમ સ્યામતા નાશ પામે છે, તેમ વાસનાનો ક્ષય થતાં અને આત્માનો પ્રકાશ પડતાં મનની અવિદ્યારૂપી સ્યામતા દૂર થાય છે (૪૬).

શ્રી રામે પૂછ્યું :—હે બ્રહ્મન્ ! જે કંઈ દ્વૈતપ્રપંચ છે, તેને અવિદ્યા કહેવામાં આવે છે, અને આત્મ ભાવના કેળવવાથી તેનો નાશ થાય છે; તો આત્મસ્વરૂપ વર્ણન તે આત્માનું સ્વરૂપ કેવું છે ? (૪૭).

વસિષ્ઠ બોલ્યા :—જે વિષયની વ્યાપ્તિથી રહિત છે, સર્વનું સમાન કારણ હોવાથી જે સર્વત્ર વ્યાપક છે, ઇન્દ્રિયાતીત હોવાથી વાણી જેનું વર્ણન કરી શકતી નથી અને જે ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે, તે તત્ત્વ આત્મા કહેવાય છે; તે જ પરમેશ્વર છે (૪૮). જે કંઈ દેખાય છે તે બધું બ્રહ્મ જ છે, તે સ્વરૂપ નિત્ય, ચિદ્બ્રહ્મ અને અવ્યય છે. બધી કલ્પનાઓ મનનો વિલાસ છે, બીજું કંઈ નથી (૪૯). વન્ધ્યાપુત્રની માફક આ ત્રણે જગતમાં અસત્ વસ્તુનો જન્મ થતો નથી કે મરણ પણ થતું નથી. કોઈ પણ સ્થળે છ ભાવ વિકારની (અસ્તિ, બ્યયતે, વર્ધતે, વિપરિણમતે; અપક્ષીયતે, નશ્યતિ) સ્વતંત્ર સત્તા નથી (૫૦). આત્મા અદ્વિતીય છે; સ્વયં પ્રકાશ છે; બ્રહ્માદિસ્તંભ પર્યંત સર્વમાં સમાનરૂપે રહેલો છે, અવિનાશી છે, શબ્દાદિ વિષયવ્યાપ્તિથી રહિત છે, અને ચિન્માત્ર છે (૫૧). નિત્ય, વ્યાપ્ત, શુદ્ધ, ચિન્માત્ર, નિરામય, શાન્ત, પરિપૂર્ણ અને નિર્વિકારરૂપ આત્મામાં, જે અજ્ઞાની ચિન્તિત સત્યજ્ઞાનાદિ સ્વભાવથી વિપરીત દષ્ટિ કરે છે; અને તેને

અધિષ્ઠાન પુદ્ગિથી ન જોતાં જડાદિ રૂપ કંઈપણ છે, તે ચિત્ત તત્ત્વદષ્ટિએ અમ્ભાન હોવા છતાં, ઉપાધિ ભેદે મલિન ભાસે છે, અને વિદ્યેષવાળું હોવાથી ને ચિત્ત કંઈપણ કરવાથી મન તરીકે ઓળખાય છે (૫૨-૫૩). જેમ જળમાં અનેક તરંગો ઉઠે છે, તેમ સર્વ શક્તિવાળા અને સર્વમાં રહેલા મહા સમર્થ મનમાં ભેદદષ્ટિ કરાવનાર અનેક મંકંડપો રુકુરે છે (૫૪). જેમ વાયુ અગ્નિની જ્વાળાઓને પ્રદીપ્ત કરે છે, અને તેનો નાશ પણ કરે છે, તેમ જે સંકંડપ વડે સંસારની જ્વાળા થાય છે, તે “ સર્વ પ્રહ્લ છે ” એવી કંઈપણ વડે દ્વૈત-પ્રપંચનો નાશ પણ થાય છે (૫૫). “ હું પ્રહ્લ નથી ” એવી દૃઢ કંઈપણ કરવાથી મન બંધનમાં પડે છે, અને ‘ સર્વ પ્રહ્લ છે ’ એવી કંઈપણ કરવાથી મન મુક્તિ મેળવે છે (૫૬). ‘ હું નિર્બળ થઈ ગયો છું, મારા પર બહુ જ દુઃખ આવી પડ્યું છે, હું બંધનમાં ફસાયો છું, અને હાથ પગ વગેરે અવયવોવાળો દેહ હું છું ’ એવી ભાવના કરવાથી મનુષ્ય ચોક્કસ બંધનમાં પડે છે (૫૭). “ દેહને દુઃખ થતાં મને કંઈ દુઃખ નથી, આ દેહ હું નથી, અને નિત્ય, શુદ્ધ, પુદ્ગ મુક્ત સ્વભાવવાળા આત્મામાં રમનારને બંધન કેમ નડે ? ” એવી દૃઢ ભાવના કરીને વ્યવહાર કરવાથી મનુષ્ય મુક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે (૫૮). “ દેહમાં રહેલાં માંસ કે હાડકાં હું નથી, હું દેહથી જુદો જ દષ્ટારૂપે રહેલો આત્મા છું ” એવા જેણે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો છે, તેની અવિદ્યા ક્ષીણ થઈ જાય છે, અને તે મુક્ત થાય છે (૫૯). હે રાઘવ ! જેને જ્ઞાન થયું નથી, તેજ અનાત્મ (મિથ્યા) વસ્તુને સત્ય માની બેસે છે, પણ જેણે પ્રહ્લજ્ઞાનનો અનુભવ કર્યો છે, તે પુરુષ આવી

કહ્યના કરતો નથી (૬૦). જેમ પ્રધાનો રાજાની આજ્ઞાનો તરત અમલ કરે છે, તેમ મન જે જે વિષયોનું અનુસંધાન કરે તે તે વિષયો સિદ્ધ કરવા શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયે તત્પર થાય છે (૬૧). માટે પરમ પુરુષાર્થનો આશ્રય લઈ, વિવેકબુદ્ધિ વડે ભોગ વાસનાને એનાં અધ્યાસલક્ષણ સહિત ચિત્તમાંથી ચત્ત પૂર્વક દૂર કરવી જોઈએ (૬૨). “ આ મારા પુત્રો છે, આ મારું ધન છે, તે હું છું, આ મારું છે, ” એવી વાસના ઇન્દ્રજાળને લીધે કીડા કરે છે (૬૩). તમે અજ્ઞાની ન થતાં જ્ઞાની થાઓ, અને સંસારપ્રપંચની વાસનાઓનો નાશ કરો. દેહાદિ અનાત્મવસ્તુને વિપરીત દૃષ્ટિએ આત્મા માનીને અજ્ઞાનીની માફક તમે શા માટે વ્યર્થ દીન બની શોક કરો છો ? (૬૪). હે રામ જડ અને મૂક દેહ સાથે તમને એવો શું સંબંધ છે કે એના માટે સુખદુઃખથી તમારે હારવું પડે છે ? (૬૫). સત્ય વસ્તુ પરબ્રહ્મને મનુષ્યો ભૂલી જાય છે, અને અવિદ્યાથી ઓગળાતા મિથ્યા દ્વૈતપ્રપંચમાં મશગુલ રહે છે; આ ખરેખર નવાઈ ઉપજાવે તેવું છે (૬૬). જેમ સ્ફટિકમણિ પ્રતિબિંબ ગ્રહણ કરે છતાં તેનામાં તે લેપાતો નથી, તેમ તમારે પણ અવશ્ય કરવાનાં વ્યવહારનાં કામો અવશ્ય કરવાં. છતાં તેમાં આસક્ત ન થવું (૬૭).

વાલ્મીકિ બોલ્યા :—મહાત્મા વસિષ્ઠ ભગવાને એમ કહ્યું એટલે રામચંદ્રજીનું અંતઃકરણ પ્રકુલ્લિત થયું અને તેઓ બોલ્યા (૬૮).

શ્રી રામે પૂછ્યું :— મહદાશ્ચર્યની વાત છે કે, કમળના તાંતણા વડે પર્વત બંધાય છે, અને મિથ્યા અવિદ્યા વડે જગ-

તના બધા પુરુષો પુરુષાર્થ રહિત થઈ ગયા છે (૬૬). મિથ્યા છતાં સત્યરૂપે પ્રતીત થતા આ સંસારપ્રપંચનું બંધન તૃણ જેવું તુચ્છ છે, છતાં પણ અવિદ્યાના પ્રભાવે તે ત્રણે લોકમાં વળ જેવું દૃઢ થયું છે (૭૦). હે ભગવાન ! મારા હૃદયમાં બીજો એ સંશય થયો છે, કે, મહાભાગ્યશાળી રાજા લવણને કયા કારણથી પરમ દુઃખ થયું હતું ? (૭૧).

વસિષ્ઠ બોલ્યા :—લવણ રાજાને મનનો ભ્રમ થવાથી આંડાળ થવું પડ્યું હતું; એ વિષે તમને લવણના ભ્રમનું કારણ એક અદ્ભુત વૃત્તાન્ત કહું છું. એ વૃત્તાન્ત સાંભળવાથી તમને બોધ થશે કે, સર્વ કર્મોનો કર્તા મન જ છે, અને તે જ તેનું ફળ ભોગવે છે; શરીરને ક્રિયાનું ફળ ભોગવવું પડતું નથી (૭૨-૭૩). હે નિષ્પાપ ! પૂર્વે હરિશ્ચન્દ્રના વંશમાં થઈ ગયેલા લવણ રાજાએ એકાન્તમાં બેસી મનથી વિચાર કર્યો કે, મારા દાદાએ મહાન રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો હતો; તો હું પણ તેના વંશનો છું, એટલે માનસિક યજ્ઞ કરું તો ઠીક ! (૭૪-૭૫). એવો મનથી સંકલ્પ કરીને તેણે યજ્ઞસામગ્રી એકઠી કરી અને રાજસૂય યજ્ઞની મનથી દીક્ષા લીધી (૭૬). દેવતાઓને સન્મુખ કરી ઋત્વિજો તથા દેવોને આમંત્રણ આપ્યું, અને અગ્નિ પ્રજ્વલિત કર્યો (૭૭). આવી રીતે માનસિક રીતે ઉપવનમાં દેવ અને ગ્રાહ્યણોની પૂજા વડે યજ્ઞ કરતાં, અને ગ્રાહ્યણો વગેરે મનુષ્યોને દક્ષિણા આપતાં, એક વર્ષથી વધારે સમય વ્યતીત થઈ ગયો હોય, એવી તેને ભ્રાન્તિ થઈ. પછી તે જ દિવસે સાંજે રાજા વિચાર-સ્વપ્નમાંથી જાગ્યો (૭૮-૭૯). આવી રીતે માનસિક યજ્ઞ કરવાથી યોગ્ય

ફળ તેને મળ્યું (૮૦). હે રામ સુખદુઃખ ભોગવનાર મન જ છે, એમ તમે ચોકકસ માનજો, માટે જન્મ પવિત્ર કરનાર પ્રદ્ધમાં જ મનનું અનુસંધાન કરો (૮૧). હે રામ ! હવે જાડુગરનું શું થયું તે સાંભળો. જ્યારે તે જાડુગર લવણની સલામાં આવ્યો, ત્યારે હું ત્યાં હતો; એટલે જે બનાવ બન્યો હતો તે મેં નજરે જોયા હતા. જ્યારે જાડુગર પોતાની માયા બતાવી આપ્યો ગયો, ત્યારે સલામાં બેઠેલા સભ્યોએ અને રાજાએ મને પૂછ્યું કે, આ બધું શું છે ? મેં વિચાર કરી જવાબ આપ્યો. જાડુગરે જે ચેષ્ટા કરી તે વિષે તમે સાંભળો. જેઓ રાજસૂય યજ્ઞ કરે છે, તેઓને બાર વર્ષ સુધી જુદા જુદા પ્રકારનાં દુઃખો ભોગવવાં પડે છે. માટે આકાશમાંથી ઇન્દ્રે લવણને દુઃખ આપવા માટે જાડુગરના વેશમાં દેવદૂતને મોકલ્યો. તે રાજસૂય યજ્ઞ કરનાર લવણને માનસિક દુઃખ આપી, જ્યાં સુર અને સિદ્ધો ફરે છે તે સ્વર્ગમાં પાછો ગયો (૮૨-૮૮).

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે રામ ! અજ્ઞાન તેમ જ જ્ઞાનની સાત ભૂમિકાઓ છે. એ વિષે હું તમને ચતુર્થ અ જ્ઞાનની ભૂમિકાઓ કહું છું. એક ચિત્તે તેનું શ્રવણ કરો (૮૯). એ બન્ને ભૂમિકાના બીજા અવાન્તર ભેદો પણ અસંખ્ય છે; તેમાંથી અજ્ઞાનની ભૂમિકા પોતાના વિષયોમાં રૂઢમૂલ થઈને સંસારમાં દુઃખ આપે છે, અને જ્ઞાનની ભૂમિકા પોતાના વિષયોમાં રૂઢમૂલ થઈને યુક્તિપૂર્વક આત્માના નિરતિશય આનંદનો અનુભવ કરાવે છે (૯૦). સ્વસ્વરૂપનું નિત્ય અને અવિચ્છિન્ન અનુસંધાન એ જ મુક્તિ છે, અને

આત્મામાં રમમાણુ ન રહેતાં અનાત્મપદાર્થોનું જ ચિંતન અને દર્શન એ જ્ઞાન્તિ છે; સંક્ષેપમાં તે તમને કહ્યું. જ્ઞાનનું તે લક્ષણ જાણીને જે પુરુષો શુદ્ધ સદ્રૂપ સંવિત્સ્વ આત્મસ્વરૂપના જ્ઞાનમાં એકનિષ્ઠ રહે છે, તેઓને રાગદ્વેષ રહેતા નથી, અને તેથી તેઓને અજ્ઞાન નડે એવો સંભવ રહેતો નથી (૬૧-૬૨). જે મનુષ્યની આત્મનિષ્ઠા ચલિત થઈ જાય, અને બુદ્ધિ દ્વૈત પદાર્થોમાં આસક્ત થાય, તેવાને અજ્ઞાની જાણવો. અહંકારને લીધે રાગદ્વેષાદિ દોષો ઉત્પન્ન કરનાર આવો મોહ થયો પણ નથી અને થશે પણ નહિ (૬૩). એક વિષયમાંથી બીજા વિષયમાં ચિત્ત જાય, ત્યારે એ વૃત્તિઓના સંધિકાળમાં મનન વિનાની જે સાક્ષીરૂપ નિર્વિકલ્પ સ્થિતિ રહે છે, તે જ ચૈતન્યમય સ્વરૂપની સ્થિતિ કહેવાય છે (૬૪). જ્યારે મનુષ્યના સર્વે સંકલ્પો શમી જાય છે, જ્યારે તેની સ્થિતિ પાષાણ જેવી લાગે છે, અને તે જડતા તથા નિદ્રારહિત થાય છે, ત્યારે તે પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિત છે એમ સમજવું. તાત્પર્ય કે એવા પુરુષ જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ, એ ત્રણે અવસ્થાથી પર થઈ તુરીયાવસ્થામાં લીન થઈ જાય છે (૬૫). જ્યારે મનુષ્યના અહંકારનો નાશ થાય છે, જ્યારે તેના બધા ભેદ શમી જાય છે, અને તેનું ચિત્ત નિશ્ચલ થતાં તે દૃષ્ટા સ્વરૂપે રહે છે, ત્યારે તે પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિત થાય છે, અને ચૈતન્યસ્વરૂપે પ્રકાશે છે (૬૬). એ અજ્ઞાન સાત પ્રકારનું છે. (૧) બીજ જાગ્રત, (૨) જાગ્રત, (૩) મહા જાગ્રત, (૪) જાગ્રત સ્વપ્ન, (૫) સ્વપ્ન, (૬) સ્વપ્ન-જાગ્રત અને (૭) સુષુપ્તિ. પરસ્પર સંબંધથી તેના અસંખ્ય પ્રકારો થઈ પડે છે. તેનાં લક્ષણો સાંભળો (૬૭-૬૮).

સુષુપ્તિમાંથી ઉત્થાન થતાં સૃષ્ટિના આરંભકાળે માયાશબ્દથી ચિદાભાસવાળું રૂપ થાય છે, એનું કંઈ નામ નથી, અને તે સ્વચ્છ છે. જેનાં, લવિષ્યત્ કાળમાં પ્રાણનું ધારણ કરવું વગેરે ક્રિયાની ઉપાધિ વડે, ચિત્ત, જીવ વગેરે નામે પડે છે, અને વક્ષ્યમાણ (કહેવાયલું) એવા જાગ્રતના બીજરૂપે રહે છે, તે બીજ-જાગ્રત કહેવાય છે. વૃક્ષની અંકુરાવસ્થા જેવી આ જીવની નવીન અવસ્થા છે. હવે જાગ્રતની સ્થિત શું છે તે સાંભળો (૬૯-૧૦૦). પરમાત્મામાંથી નવા જન્મેલા જીવને ‘પંચભૂતોમાંથી બનેલો આ દેહ હું છું’, અમુક ઘર વગેરે મારાં છે’ એવું પૂર્વના અનુભવ વિનાનું જે જ્ઞાન થાય છે, તેને જાગ્રત કહેવામાં આવે છે (૧૦૧). ‘આ હું છું, તે માંડે છે’ એવું પૂર્વના સંસ્કારે દઢ થયેલું જે જ્ઞાન સ્કુરે છે, તેને મહાજાગ્રત કહેવામાં આવે છે (૧૦૨). અભ્યાસ વિના રૂઢ ન થયેલું, અથવા અભ્યાસથી રૂઢ થયેલું, જાગ્રતનું સર્વ પ્રકારે વિષયોમાં તદ્રૂપ થયેલું મન, જે સ્થિતિમાં અનેક મનોરથ ઘડે છે, તે મનોરાજ્યની સ્થિતિને જાગ્રતસ્વપ્ન કહેવામાં આવે છે (૧૦૩). એક ચંદ્રમાં બેનો ભાસ થયો, છીપમાં રૂપાનો ભાસ થયો, તેમ જ મૃગજળ વગેરે ભ્રાન્તિ પણ અભ્યાસથી જાગ્રત અવસ્થામાં અનેક પ્રકારનાં સ્વપ્ન જેવી થાય છે (૧૦૪). જ્યારે સ્વપ્નાવસ્થામાંથી જાગેલાને વિચાર આવે છે કે, મેં થોડા વખત સુધી આ જોયું કે કેમ, ત્યારે તેને સ્વપ્ન કહેવાય છે (૧૦૫). સ્વપ્ન ચિરકાળ જોવામાં ન આવવાથી તેનું સ્થૂલ રૂપ અસ્પષ્ટ રહે છે, પણ લાંબા કાળ સુધી તેનું સેવન કરવાથી તે સ્વપ્ન જાગ્રત અવસ્થાની પેઠે વિસ્પષ્ટ થાય છે, ત્યારે તેને

સ્વપ્ન-જાગ્રત કહેવામાં આવે છે; અને એ સ્વપ્ન દૃઢ રીતે સ્ફુરે છે, ત્યારે જાગ્રત અવસ્થામાં પણ તે પ્રકાશમાન થાય છે. આ છ અવસ્થાનો ત્યાગ કરી જીવની જે જડ અવસ્થા થાય છે, અને જે જાગ્રત તથા સ્વપ્નના ભાવિ દુઃખનાં કારણ વાસના વડે દૃઢ થએલાં છે, તેવી અવસ્થાને સુષુપ્તિ કહેવામાં આવે છે. આ અવસ્થામાં જગત્ અજ્ઞાનમાં લીન થઈ જાય છે (૧૦૬-૧૦૮). હે રાઘવ ! મેં જ્ઞાનની સ્વપ્નાવસ્થા તમને કહી સંભળાવી. એમાંની એક એક અવસ્થા પરસ્પર ભગવાથી સંકટો અવસ્થારૂપે થાય છે, અને વિવિધ પ્રકારનાં કાર્યો કરે છે (૧૦૯).

વસિષ્ઠ બોલ્યા :—હે નિષ્યાપ ! હવે જ્ઞાનની સાત ભૂમિ-જ્ઞાનની ભૂમિકાઓ કાઓ કહું છું, તે સાંભળો. દૃઢ અભ્યાસથી ક્રમે ક્રમે એ અવસ્થાઓનો અનુભવ કરવાથી તમે ફરીથી મોહરૂપી કાદવમાં પડશો નહિ (૧૧૦). યોગશાસ્ત્રમાં સાંખ્યવાદીઓ યમનિયમાદિ અષ્ટાંગ યોગના અનેક લેહ બતાવે છે, પણ તે દ્વારા તુચ્છ સિદ્ધિઓ જ મળે છે; મને પોતાને તો આ જ સાત અવસ્થાઓ પ્રિય છે, કારણ કે તે વડે જ સર્વ પ્રકારનાં સુખ મળે છે (૧૧૧). બ્રહ્મનો અપરોક્ષ અનુભવ એ જ સાત અવસ્થાનું જ્ઞાન છે, અને અજ્ઞાન ટળી જતાં એ જ બ્રહ્મ જ્ઞેય કહેવાય છે (૧૧૨). એ સાત અવસ્થાઓ અનુક્રમે નીચે પ્રમાણે છે. (૧) શુલેચ્છા (૨) વિચારણા (૩) તનુમાનસા (૪) સત્ત્વાપત્તિ (૫) અસંસક્રિત (૬) પદાર્થભાવિની (૭) તુર્યગા (૧૧૩-૧૧૪). આ અવસ્થાને અંતે મુક્તિ મળે છે, અને એ મળ્યા પછી મનુષ્યને ફરીથી

હુઃખ ભોગવવું પડતું નથી. એ અવસ્થા સંબંધી ટૂંકમાં કહું છું, તેનું એકાગ્ર ચિત્તે શ્રવણ કરો (૧૧૫). “ અજ્ઞાનીની પેઠે હું શું બેઠો છું ? શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ અને સમજનોનો સમાગમ કરી હું આત્મતત્ત્વનો અનુભવ કરું, ” એવી વૈરાગ્ય-યુક્ત ભાવનાને પાંડિતો શુભેચ્છા કહે છે (૧૧૬). અધ્યાત્મ-શાસ્ત્રના વિચાર વડે તથા પ્રહ્માનિષ્ઠ ગુરુની સેવા વડે જેઓ દૃશ્ય વસ્તુ મિથ્યા છે એમ માને છે, અને તેમાં દોષનું દર્શન કરવાનો અભ્યાસ કરે છે, તેવા મનુષ્યોની શ્રવણમનન વગેરે સદાચારપ્રવૃત્તિને વિચારણા કહેવામાં આવે છે (૧૧૭). શુભેચ્છા અને વિચારણાની અવસ્થામાં રહીને અનાત્મપદાર્થોમાં વિરક્તતાનો ઉદય થાય છે, ત્યારે મન સૂક્ષ્મ થઈ જવાથી સંકલ્પો ઓછા થઈ જાય છે; આને તનુમાનસા અવસ્થા કહેવામાં આવે છે (૧૧૮). ત્રણે અવસ્થાના અભ્યાસથી ચિત્તને શબ્દાદિ વિષયોમાં અરુચિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તે પુરુષ શુદ્ધ સત્તામાત્ર સ્વરૂપપ્રહ્મમાં સ્થિત થાય છે. આ અવસ્થા સત્ત્વાપત્તિ નામે ઓળખાય છે. હવે તે પ્રહ્મવિદ્ કહેવાય છે (૧૧૯). ઉપર્યુક્ત ચાર અવસ્થાનો અભ્યાસ થવાથી અંતઃકરણ પરમસૂક્ષ્મ પ્રહ્માનંદનો અનુભવ કરેછે, અને રાગના આભાસમાં પણ તે સંસક્રિત રહેતો નથી. આ પાંચમી અવસ્થા અસંસક્રિત નામે ઓળખાય છે (૧૨૦). પાંચ ભૂમિકાના અભ્યાસથી મનુષ્ય આત્માના આનંદમાં જ મસ્ત રહે છે, તેથી ઘટાદિ બાહ્ય પદાર્થો, તેમ જ સુખદુઃખાદિ અંદરના પદાર્થોનો અભાવ થઈ જાય છે. આવી નિર્વિકલ્પ અવસ્થા થઈ જતાં અન્ય કોઈ પુરુષ તેને સમાધિમાંથી ખૂબ મહેનત કરી જગાડે છે, પોતાની

મેળે તે વ્યુત્થાન દશામાં આવી શકતો નથી. આ છઠ્ઠી અવસ્થા પદાર્થભાવિની કહેવાય છે (૧૨૧-૧૨૨). છઠ્ઠી અવસ્થાને લાંબો કાળ પર્યંત અભ્યાસ કરતાં કરતાં, તેને ભેદની અપ્રતીતિ એટલી તો વધી જાય છે કે, બીજાઓ પણ તેને નિર્વિકલ્પ સમાધિમાંથી જગાડી શકતા નથી. જાત્રત વગેરે ત્રણ અવસ્થાથી મુક્ત પરબ્રહ્મમાં જ તેને એક અને અખંડિત નિષ્ઠા રહે છે. આનું નામ તુર્યાગા અવસ્થા છે (૧૨૩). આ સાતમી અવસ્થા શુદ્ધ જેવા જીવન્મુક્ત પુરુષોની કહેવાય છે. તુર્યાતીત તો પરબ્રહ્મ છે અને તે વિદેહમુક્તોનો વિષય છે (૧૨૪). હે રામ ! જે મહાભાગ્યશાળી પુરુષો સાતમી ભૂમિકા પ્રાપ્ત કરે છે, તેઓ ખરેખર આત્મામાં જ રમમાણ છે, તેઓ જ મહાત્માઓ છે અને તેઓએ જ મહાન્ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે (૧૨૫). જીવન્મુક્ત પુરુષો સુખમાં રાજી થતા નથી કે દુઃખમાં વિષાદ પામતા નથી. તેઓ સમચિત્ત રહે છે, લોકસંગ્રહાર્થે કંઈ પ્રાકૃત કાર્યો કરે છે અથવા નથી પણ કરતા (૧૨૬). એવા જીવન્મુક્ત પુરુષો પાસે રહેનારાઓના બોધ પ્રમાણે પૂર્વના ક્રમે સદાચારમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, પણ તેમાં જરા પણ આસક્ત થતા નથી (૧૨૭). આ સાત ભૂમિકાઓ મુમુક્ષુઓને જ ગોચર થાય છે. હનુમાન વગેરે પશુઓ, ધર્મવ્યાધ વગેરે સ્વેચ્છો અને પ્રહ્લાદ વગેરે અસુરો પણ આ જ્ઞાનભૂમિકા વડે સંદેહે કે મરણ પછી મુક્ત થયા છે, એ નિઃસંશય છે (૧૨૮). જેમ મરીચિકામાંથી જળની ભ્રાન્તિ ટળે તો જ શાન્તિ મળે, તેમ “ જડ શરીર જ આત્મા છે ” એવી અહંકારરૂપી ગાંઠ ગળી જાય, ત્યારે જ સાચી જ્ઞાનદશા

પ્રાપ્ત થાય છે; અને એ જ મોક્ષ છે (૧૨૯). જે મહાત્માઓ મિથ્યા સંસારરૂપી દુસ્તર મોહને તરી પાર ગયા છે, તેઓએ જ પરમપદનો અનુભવ કર્યો છે, અને તેઓ જ આ ભૂમિકાઓમાં નિજનનંદે રહે છે (૧૩૦). જે મહાત્માઓ આ ભૂમિકાઓમાં સર્વોત્કૃષ્ટ રીતે વર્તે છે, અને જેઓએ ઇન્દ્રિયોરૂપી શત્રુઓ ઉપર વિજય મેળવ્યો છે, તેઓ વંદ્ય પુરુષો છે. જે પદ આગળ સમ્રાટ કે ઇન્દ્રની સ્થિતિ પણ તુલ્યસમાન તુલ્ય છે, એવું પરમપદ તેઓ જગતમાં મેળવે છે (૧૩૧).

વસિષ્ઠ બ્રોહ્મા:—મનને સંકટપ રહિત બનાવી શાન્ત કરવાના ઉપાયને યોગ કહે છે. જ્ઞાનની સાત ભૂમિકાઓ પણ તેજ બ્રહ્મણી; એ વિષે તમને કહ્યું. આ જ્ઞાનની અવસ્થાના પરમપદને તમારે મેળવવું. તે પદ મેળવતાં હું કે તું એવો ભાવ રહેતો નથી. અને આત્મભાવ કે પરભાવ પણ રહેતો નથી. એ અવસ્થામાં ભેદનું જ્ઞાન ટકી શકતું નથી, અને રાગ કે આસક્તિ પણ ત્યાં રહી શકતાં નથી (૧૩૨-૧૩૩). બ્રહ્મ સિવાય બીજું કંઈ નહોતાં સર્વસ્વરૂપ, અવિદ્યારાગાદિ મલ રહિત, અને સર્વનો આધાર બ્રહ્મ જ રહે છે. તે પોતાના જ મહિમામાં સ્થિત છે, શાશ્વત્ છે, મંગળ સ્વરૂપ છે, ઉપદ્રવ રહિત, આભાસ રહિત અને કારણ રહિત છે (૧૩૪). એ સત્ પણ નથી અને અસત્ પણ નથી, એ મધ્ય અને અન્ત રહિત છે, સર્વભૂત માત્ર મિથ્યા હોવાથી તે સર્વરૂપે નથી, અને વસ્તુતઃ સર્વરૂપે છે. મન અને વાણી તેને પહોંચી શકતાં નથી, તે અત્યંત નિરાકાર છે, અને પરમાનંદ સ્વરૂપ હોવાથી સુખથી પણ વધારે સુખરૂપ છે (૧૩૫). એ બ્રહ્મ અહંતાવિનાનું છે, શાન્ત છે,

સ્વયં પ્રકાશ છે અને સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે (૧૩૬).

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે રામ ! આ પ્રકારે જ્ઞાનની સાત ભૂમિકા તમને કહી. હવે ફરીથી અવિદ્યાનું મહા-
રાજા લવણનો તમ્ય કહું છું, તે સાંભળો (૧૩૭). લવણ રાજાને જાદુગરની માયાથી જ્ઞાન્તિ થઈ, તેથી મહાન્ જંગલમાં જવાને બીજે દિવસે તે તૈયાર થયો (૧૩૮). “ જે અરણ્યમાં મને ચિત્તરૂપી દર્પણમાં દુઃખોનો અનુભવ થયો તે અત્યારે યાદ આવે છે. કદાચ વિન્ધ્યાચળમાં પર્વત ઉપર તે કન્યા મળે ” (૧૩૯). આમ વિચાર કરી તે રાજા પ્રધાનો સાથે દક્ષિણ દિશામાં ગયો, પછી જેમ સૂર્ય આકાશમાર્ગમાં ફરે છે, તેમ વિન્ધ્યાચળ પર જઈને દિગ્વિજય માટે મહાન્ વનમાં દક્ષિણ, પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશામાં કુતૂહલ બેવાને તે કૃષી (૧૪૦-૪૧). ચિન્તા જેમ આગળ આવી ઉભી રહે, તેમ એક પ્રદેશમાં પરલોકની પૃથ્વી જેવાં તેણે ગામ અને વન બેયાં (૧૪૨). ત્યાં રાજા વિહાર કરતો ફરવા લાગ્યો, બધું જોયું અને સઘળું વૃત્તાન્ત પૂછ્યું; એ જાણવાથી તેને ઘણું જ આશ્ચર્ય થયું (૧૪૩). ત્યાં ચાંડાળ વ્યાધોને તેણે ઓળખી કાઢ્યા અને તેથી વિસ્મિત થઈને ભ્રમિત ચિત્તે ત્યાં ફરવા લાગ્યો (૧૪૪). તે અરણ્યને સ્ત્રીમાટે ન્યાં પોતે પુષ્ટ ચાંડાળ તરીકે રહેતો હતો, તે ધૂમાડાથી વીંટળાએલું ગામડું તેણે જોયું (૧૪૫). ત્યાં તેણે તેજ મનુષ્યો, સ્ત્રીઓ અને ઝૂંપડીઓ જોઈ (૧૪૬). પોતાના પતિઓ સહિત કેટલીક વૃદ્ધ સ્ત્રીઓની આંખમાં આંસુ હતાં, ત્યારે પોતાનાં સગાંઓ દુર્ગમ માર્ગમાં નાશ પામેલાં હોવાથી, એક વૃદ્ધ સ્ત્રી અતિ દીન સ્વરે

આ પ્રમાણે આક્રન્દ કરતી હતી (૧૪૭). “હે પુત્રો! મારો ત્યાગ કરીને દૂર કયાં ગયા? હે પુત્રી! હે ગુંબફળનો હાર પહેરનાર! દુષ્ટ વિધિએ તને મારી પાસેથી પડાવી લીધી (૧૪૮). હે રાજપુત્ર! અંતઃપુરની સ્ત્રીઓના વિલાસનો ત્યાગ કરી તમે મારી પુત્રીમાં સ્નેહ કર્યો, પણ તે બિચારીનો પ્રેમ સ્થિર રહી શક્યો નહિ (૧૪૯). આ સંસારરૂપી નદીના તરંગ જેવાં ઉપહાસને ઉચિત વિવિધ કર્મ વિપાકે શું અથોગ્ય ન કર્યું, જે મોટા રાજાને આંડાળની કન્યા સાથે સંયોગ કરાવ્યો” (૧૫૦). આમ વિલાપ કરતી વૃદ્ધાને બેઈ રાજાએ પોતાની દાસીઓ મારફત અશ્વાસન અપાવ્યું અને પૂછ્યું, “તું અહિં કેમ છે? તારી દીકરી તેમજ દીકરા કોણ છે?” (૧૫૧). અશ્રુપૂર્ણ આંખે તે સ્ત્રીએ જવાબ આપ્યો, આ પુકકસંપોષ નામનું ગામ છે, આંડાળોનો રક્ષક એક મોટો આંડાળ મારો પતિ હતો. અમને એક ચંદ્ર જેવી રૂપાળી પુત્રી હતી. દૈવ યોગે ઈન્દ્રસમાન એક રાજાની તે પત્ની થઈ, અને તેની સાથે ઘણા સમય સુખેથી વ્યતીત કર્યો. તેમને બે પુત્રો અને એક દીકરી થયાં (૧૫૨-૧૫૩). હે જનેશ્વર! એમ થોડો વખત વીતી ગયો; પછી આ ગામમાં મનુષ્યોને હતાશ કરી નાંખે તેવો ભયંકર દુકાળ પડ્યો (૧૫૪). આ મહાન સંકટ પડવાથી સર્વે ગામડીઆઓ ગામમાંથી દૂર જંગલમાં ચાલી નીકળ્યા, અને ત્યાં મરણ પામ્યા (૧૫૫). આથી અમે દુઃખી થયાં છીએ, અને શોક કરવા યોગ્ય સગાંઓનો શોક કરતાં અમે અમારું દુઃખી જીવન ગાળીએ છીએ” (૧૫૬). સ્ત્રીનાં વચન સાંભળી રાજાને ઘણીજ નવાઈ લાગી, તેથી પ્રધાનો તરફ તે એક સ્તબ્ધ

પૂતળાની માફક જોઈ રહ્યો (૧૫૭). તેને કરુણા ઉત્પન્ન થઈ, તેમજ લોકમાં ઉચનીચ ભાવોનું પણ જ્ઞાન થયું. દાન અને સત્કાર વડે તેણે તેઓનું હુઃખ દૂર કર્યું, અને ઘેર પાછો ફર્યો. લોકોના આનંદ વચ્ચે તેણે નગરમાં પ્રવેશ કર્યો. અવિદ્યાનો સ્વભાવ કેવો છે તે તેણે બરાબર જાણી લીધું, અને પછી મેં પણ તેને જોધ આપ્યો (૧૫૮-૧૫૯). હે રાઘવ ! આમ અવિદ્યા માણસને ઘણાજ ભ્રમમાં નાંખી દે છે. અસત્ વસ્તુ તેના બળે સત્ય ભાસે છે, અને સત્ય વસ્તુ અસત્ય જેવી ભાસે છે (૧૬૦).

શ્રી રામે પૂછયું:-હે બ્રહ્મન્ ! રાજનું આ સ્વપ્ન સત્ય કેમ થયું ? આ સંશય મને ખૂબ મૂંઝવે છે (૧૬૧).

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રાઘવ ! સિંહાસન પર બેઠાં બેઠાંજ, બે મુહૂર્તમાં ચાંડાળ તરીકે બાર વર્ષ વ્યતીત થઈ ગયાની પ્રતીતિ લવણ રાજને થઈ, તે આ અઘટમાન ઘટનાપટ્ટીયસી અવિદ્યાને જ આભારી છે. ગાધિ નામના બ્રાહ્મણનું આખ્યાન આગળ કહેવામાં આવશે, ત્યારે આ બધું સ્પષ્ટ થશે (૧૬૨). જ્યારે ચિત્ત અન્ય નિમિત્ત વિના પોતાના જ સ્વભાવે બ્રાન્તિ-જનક સંસ્કારને વશ થાય છે, ત્યારે કાકતાલીય ન્યાયે મહાન્ આરંભવાળા વ્યવહારો પરસ્પર સમાન થાય છે (૧૬૩). જાદુગરની ચેપ્ટા વડે રાજાએ ચાંડાળને ઘેર જે અવિદ્યાના બળે જોયું તેજ અવિદ્યા બીજે દિવસે આ પ્રમાણે વિવર્ત પામી (૧૬૪). તે વખતે લવણ રાજને જે સ્વપ્નાની બ્રાન્તિ થઈ, તેવીજ બ્રાન્તિ વિન્ધ્યાચળમાં રહેનાર ચાંડાળના ચિત્તમાં થઈ (૧૬૫). તે ચાંડાળોના મનમાં લવણ રાજ સંગબંધી જે

પ્રતીતિ થઈ, તેવી જ રાજના મનમાં એ આંડાળો સંબંધી પ્રતીતિ થઈ. (૧૬૬) સ્વપ્નની પેઠે વ્યવહારદશાની સત્તા પ્રાતિ-ભાસિક છે, પરમાર્થદૃષ્ટિએ સર્વ પદાર્થોની સત્તા અધિષ્ઠાન-ચૈતન્ય વડે છે, સ્વતંત્ર નથી. (૧૬૭) દૃષ્ટાનો શબ્દાદિ દૃશ્ય સાથે સંબંધ થાય, ત્યારે મધ્યમાં પુષ્પોમાં સૂત્રની પેઠે સાક્ષી-રૂપે આત્મા રહેલો છે, તે દૃષ્ટાનું ખરું સ્વરૂપ છે. એ પરમપદ દૃષ્ટા, દર્શન અને દૃશ્ય રહિત છે. (૧૬૮) એક વિષયમાંથી બીજા વિષયમાં મન જાય, ત્યારે મધ્યમાં ચિત્તનું જે સ્વરૂપ છે, તે ચૈતન્ય સંવિદ્ સ્વરૂપ છે; માટે તમે આત્મનિષ્ઠ થાઓ. (૧૬૯) જાગૃત અને સુષુપ્તિની મધ્યમાં જે રૂપ છે, તે ચેતનના ધર્મો-વાળી ત્રણે અવસ્થાથી રહિત હોવાથી ચેતન નથી, તેમ જ પ્રજ્ઞાનધન હોતાં જડ પશુ નથી. (૧૭૦) હે મહાબાહો ! સ્વભાવે મન રહિત હૃદયમાંથી શિક્ષાની આંતર જડતાનો ત્યાગ કરી, આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિત થાઓ. (૧૭૧) ચિત્તના સંકલ્પોનો વિવેકબુદ્ધિ વડે નાશ કરો, અને તમારા ખરા સ્વરૂપમાં રહો. શ્રુતિ અનુકૂળ અત્યંત દૃઢ યુક્તિ વડે મિથ્યા સંસારની ભાવનાનો ત્યાગ કરો. (૧૭૨) આ સંસાર એક ભયંકર ઘટમાળ જેવો છે, એ યંત્ર વાસનારૂપી દોરડાંથી ચાલે છે. હે રામ ! એ રબળુનો પુરુષાર્થ વડે નાશ કરો. (૧૭૩) પહેલાં પરમાત્મ-તત્ત્વમાંથી મન ઉત્પન્ન થયું, અને પછી તે મન પોતાના અનેક સંકલ્પોથી જગત ઉત્પન્ન કરે છે. આકાશ શૂન્ય છે, તોપણ તેની સ્થામતા અસત્ છતાં સત્ જેવી ભાસે છે; તેવી જ રીતે અનિર્વચનીય મન આ મિથ્યા જગતની કલ્પના કરે છે તેથી વ્યવહારમાં તે સત્ જેવું ભાસે છે. (૧૭૪) સર્વ સંકલ્પોનો નાશ થતાં વિષયોથી રહિત થયેલું મન ગળી જાય છે, એટલે સંસારરૂપી મોહનો ધુમાડો નાશ પામે છે, અને શરદઋતુના

આકાશની પેઠે મોહ રહિત સ્વચ્છ અંતઃકરણમાં અજન્મ અને અનંત, એક, આદિ પુરુષ ચિદાત્મા પ્રકાશે છે ! (૧૭૫)

સ્થિતિ-પ્રકરણ

સર્ગ પહેલો

ભાર્ગવ ઉપાખ્યાન

વસિષ્ઠ મોહ્યા: હે રામ ! આ જગત એક ચિત્ર જેવું છે. આત્મા નિષ્ક્રિય હોવાથી એ ચિત્ર દોરનાર કોઈ જ નથી. તે અદ્વિતીય હોવાથી તેમાં રંગ વગેરે દ્રવ્યોનો પ્રહ્મમાં જગતની અભાવ છે. આકાશમાં જ એ ચિત્ર દોરાયેલું પ્રતીતિ હોવાથી આધાર વિનાનું છે. પોતા સિવાય અન્ય કોઈ ન હોવાથી તેનો દષ્ટા કોઈ નથી; છતાં તેનો અનુભવ થઈ શકે છે. જગત અવસ્થામાં જગત પ્રતીત થાય છે, માટે તે નિદ્રા વિનાના સ્વપ્ન જેવું છે. (૧) જેમ અરીસામાં કોઈ પણ વસ્તુનું પ્રતિબિંબ પડે છે, તેમ સર્વના સાક્ષી, પરિપૂર્ણ, નિર્મળ અને અલેહ ચિદાત્મામાં આ જગત બીજા કોઈ પણ પ્રયોજન વિના દેખાય છે. (૨) કંઈ પણ કાર્યકારણ ભાવ વિના આ વિશ્વ પ્રહ્મમાં માત્ર પ્રતીતિરૂપે સ્થિત છે, એનું રહસ્ય તમને કહું છું. (૩) હે રામ ! ચિત્તની અચળતા શાન્ત કરવા પ્રયત્ન પૂર્વક તમે એવી ભાવના કરો, કે સર્વના આત્મસ્વરૂપ, અખંડકરસ, એક જ, ભગવાન સર્વત્ર આકાશની પેઠે વ્યાપી રહ્યા છે. (૪) જેમ મોટી શિલા વસ્તુતઃ એક જ હોવા છતાં, તેના ઉપર કોતરેલી રેખાઓને લીધે હાથી, ઘોડા, મનુષ્ય, દેવાદિય વગેરે ભેદરૂપે પ્રતીત થાય છે, તેવી જ રીતે ત્રણે લોકની પ્રતીતિ કરાવનાર પ્રહ્મ એક જ છે એવો નિશ્ચય

તથે કરો. (૫) બ્રહ્મ સિવાય અન્ય કારણનો અભાવ હોવાથી જગત ઉત્પન્ન થયું જ નથી. મરુભૂમિમાં જેમ તરંગની ભ્રાન્તિ થાય, તેમ પૂર્ણ બ્રહ્મમાં અધ્યાસથી પ્રાતિભાસિક સત્તા વડે જગતની પ્રતીતિ થાય છે. (૬) હે અનધ ! જગત ઉત્પન્ન થયું નથી, છતાં તે મનમાં રહ્યું છે એ ખતાવવા માટે ભાગવવૃત્તાન્ત તમને કહું છું. (૭)

પૂર્વે મંદર પર્વતના પુષ્પોથી શોભતા કોઈ એક શિખર ઉપર ભગવાન ભૃગુ ઘોર તપ કરતા હતા. (૮) શુક નામના તેમના એક બાળક-પુત્ર તેમની સેવા શુકનું સંકલ્પજગત કરતા હતા. તેઓ તેજસ્વી અને મહા-બુદ્ધિશાળી હતા, પૂર્ણચંદ્ર જેવી તેમની કાન્તિ હતી અને સૂર્ય સમાન તેમનો પ્રકાશ હતો. (૯) શુકે સાચી જ્ઞાનદશા પ્રાપ્ત કરી ન હતી, તેથી જેમ ત્રિશંકુ પૃથ્વી અને સ્વર્ગની વચ્ચેમાં લટક્યો હતો, તેમ શુક પણ બ્રહ્મભાવ પામ્યા ન હતા, એટલે જ્ઞાન અને અજ્ઞાન વચ્ચે તેમનું મન ઝોલાં ખાતું હતું. (૧૦) એક વખતે જ્યારે તેમના પિતા ભૃગુ નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં લીન હતા, ત્યારે જેમ શત્રુને જીતી રાજા સ્વસ્થ થાય, તેમ શુક પણ એકાન્તમાં સ્વસ્થ ચિત્તે બેઠા હતા. (૧૧) એ વખતે આકાશમાર્ગે જતી એક અખસરાને તેણે જોઈ. તેણે મંદારપુષ્પની માળા પહેરી હતી અને તેના વાળની લટ મંદ પવનથી ફરકતી હતી. (૧૨) આવી સ્ત્રીને જોઈ, શુકનું મન ઉલ્લાસથી ચંચળ થયું. આંખો ખંધ કરી તેણે એ અખસરાનું મન વડે ધ્યાન ધર્યું. (૧૩) મનની અંદર શુકે કલ્પનાઓ કરવા માંડી: “આ આકાશમાં સ્ત્રી છે. દેવતાઓનાં સુંદર વિહારસ્થાન સ્વર્ગમાં હું આવ્યો છું. જેમ વનલતાઓ વનનું સેવન કરે છે, તેમ કામાતુર થયેલી

મુરાંગનાઓ ઇન્દ્રની સેવામાં તત્પર છે. અહીં ઇન્દ્ર આસન ઉપર બેઠા છે, બાજુે ત્રણે લોકને રચનાર બીજા બ્રહ્મા હોય એમ લાગે છે. હું તેને નમસ્કાર કરું છું.” આમ વિચાર કરી, તેણે પોતાના મનના સંકલ્પજગતમાં બીજા ભૃગુ જેવા ઇન્દ્રને પ્રણામ કર્યાં. માનપૂર્વક ઇન્દ્રે શુકને સત્કાર કર્યો. (૧૪-૧૮) સ્વર્ગમાં જવાથી ખુશી થયેલા શુકે સ્વર્ગમાં વિહાર કરવાનું શરૂ કર્યું. આગળ દીઠેલી મૃગનયની અપ્સરાને તેણે જોઈ. શુકને જોતાં તે અપ્સરા પણ મોહને લીધે પરવશ થઈ. સ્નેહને વશ થઈ તે બન્ને એક બીજામાં એટલાં તો અનુરક્ત થયાં, કે જેમ પ્રાતઃકાળે સૂર્ય જગતાં સૂર્ય અને કમળ શોભે, તેમ તેઓ શોભવા લાગ્યાં. (૧૯,૨૦) એ અપ્સરા મારામાં આસક્ત છે એમ જાણી, શુકે તેની સાથે કીડા કરવાનો નિશ્ચય કર્યો; અને પ્રલય વખતે જેમ રુદ્ર અંધકારનો સંકલ્પ કરે, તેમ તેણે પણ અંધકારનો સંકલ્પ કર્યો. (૨૧) જ્યારે અન્ય જનો ત્યાંથી પોતપોતાને સ્થાને ગયાં, ત્યારે જેમ મયૂરી વાદળાં પાસે જાય, તેમ તે અપ્સરા શુક પાસે આવી. (૨૨) પછી વનની કુંજોમાં તેઓ કોઈક વાર વિશ્રાન્તિ લેતાં. આમ ચિત્તે કલ્પેલા પ્રણયપ્રસંગ વડે થયેલા સમાગમથી ભાગવને સંતોષ થયો. સ્વર્ગમાં શુક હરિણ જેવાં લોચનવાળી અપ્સરા સાથે સુખેથી રહ્યા; આમ ચાર યુગ આઠ વખત પસાર થઈ ગયા. પછી પુણ્યક્ષય થતાં, તેઓ પૃથ્વી પર આવી પડ્યાં. (૨૩-૨૫) પૃથ્વી પર પડતાં જ તેને પોતાનું સ્થાન યાદ આવ્યું, અને પછી શુકના જીવે ચંદ્રની જ્યોતિમાં પ્રવેશ કર્યો. (૨૬) પછી હિમજળરૂપ થઈને તેના જીવે શાળમાં પ્રવેશ કર્યો, અને ક્ષાણિકેશમાં વસતા એક ઉત્તમ બ્રાહ્મણે તે શાળ ખાધી. (૨૭) તેનું વીર્ય થઈ શુક એ વિપ્રપત્નીને પેટે અવતર્યો. ત્યાં

અનેક મુનિઓનો સમાગમ થતાં તેણે બચાંકર તપ આદર્યું. એક મન્વન્તર સુધી મેરુ પર્વતપર રહ્યા. ત્યાં તેને મૃગલીથી એક મનુષ્યશરીરધારી પુત્ર થયો. (૨૮,૨૯) પુત્ર ઉપર સ્નેહ અને મમતા બાંધાતાં તેમને ફરીથી એક ક્ષણમાં મોહ થયો: “મારા પુત્રને ધન મળે, તે ગુણવાન થાય, ચિરાયુષી થાય.” એવી ચિન્તા નિરંતર કરવાથી તેમની સાચી દૃશાનો નાશ થયો; અને પુત્રને માટે ભોગવૈભવ વગેરેના વિચારો કરતાં તેઓ ધર્મબ્રષ્ટ થયા. (૩૦,૩૧) સર્પ જેમ વાયુને ગળી બચ, તેમ તેનાં આયુષ્યનો ક્ષય થતાં કૃત્ત ભોગવિલાસોનું જ ચિંતન કરતાં તે શુક મરણ પામ્યા. (૩૨) પછી મદ્રદેશના રાજાને ત્યાં અવતર્યા, અને ત્યાં તેઓએ તે દેશનું રાજ્ય ભોગવ્યું. એવા બીજા ઘણા જન્મો પસાર કરી, તેઓ ગંગાતીરે વસનાર એક મુનિના પુત્ર થઈ અવતર્યા. વખત જતાં પવન અને તડકાથી જર્જરિત થયેલા શુકનો પોતાનો દેહ પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યો. પુણ્યપવિત્ર આશ્રમમાં રહેનારા ભૃગુઋષિ રાગદ્વેષની લાગણીથી રહિત હતા અને તેમણે મહાન તપ કર્યું હતું; એટલે વનમાં વસતાં પશુ કે પક્ષીઓએ તેમના દેહને કંઈ નુકસાન ન કર્યું. હજાર વર્ષ વીતી ગયા પછી પરમતત્ત્વનું ચિંતન કરતા ભૃગુઋષિ નિર્વિકલ્પ સમાધિમાંથી જાગ્યા, ત્યારે તેણે પોતાના પુણ્યવાન, વિનયી અને ગુણવાન પુત્રને ન જોયો. માત્ર તેનું દરિદ્રતાની મૂર્તિ સમાન અભાગી હાડપિંજર તેમની નજરે પડ્યું. (૩૩-૩૬) તડકાથી સુકાઈ ગયેલા દેહની આમલી-માં છિદ્રો પડી ગયાં હતાં. તેમાં તેતર પક્ષીઓ બેઠાં હતાં અને સુકાઈ ગયેલી ઉદરગુહામાં દેહકાંઓ બેઠાં હતાં. (૪૦) દુઃખરૂપી હાથીનાં બાંધન-સ્તંભ સમાન સુકાઈ ગયેલા હાડ-પિંજરને જોઈ, જાગેલા ભૃગુઋષિએ બધી રીતે વિચાર કરી

જેઓ. (૪૧) પોતાના પુત્રને મરણ પામેલો જોઈ, ભૃગુઋષિ કાળ-ભગવાન પર ખૂબ ગુસ્સે થયા. (૪૨) “મારો પુત્ર અકાળે કેમ મરણ પામે!” એ વિચારે તેઓ ગુસ્સે થયા હતા તેથી તેમણે કાળને શાપ આપવા નિશ્ચય કર્યો. (૪૩)

આકાર વિનાના અને સર્વ જગતનું ભક્ષણ કરનાર કાળ મનુષ્યનું રૂપ લઈને ઋષિ પાસે આવ્યા. (૪૪) શ્રીમાન કાળે

ખડ્ગ અને પાશ હાથમાં લીધાં હતાં, ભૃગુ-કાળસંવાદ કુંડળ અને કવચ પહેર્યાં હતાં અને

છ હાથ તથા છ મોઢાંવાળું તેમનું રૂપ હતું. અનેક સેવકો તેમની સાથે હતા. (૪૫) હે રામ ! પ્રલય-કાળે ક્રુષ્ણ થયેલા સમુદ્ર જેવા ગંભીર અને ગુસ્સે થયેલા ઋષિ પાસે તેઓ આવ્યા અને સાન્તવન આપતાં બોલ્યા : “હે સાધો ! તમે અનન્ત તપ કરનાર છો, અને અમે વિધિની મર્યાદાનું પાલન કરનાર છીએ. તપના પ્રભાવે જ તમને સર્વ લોકો પૂજે છે; પરંતુ શાપ વગેરેના ભયથી તમને કોઈ પૂજતું નથી. (૪૬, ૪૭) શાપ આપીને તમારા તપના પ્રભાવને ક્ષીણ ન કરો; કારણ કે પ્રલયાગ્નિ પણ મને બાળી નથી શકતો, તો તમારો શાપ મને કેમ બાળી શકશે ? (૪૮) અનેક પ્રહાંડોનો, કરોડો રુદ્રોનો અને ઘણા વિષ્ણુના વૃન્દોનો અમે નાશ કર્યો છે. હે મુને ! અમે શું કરવા સમર્થ નથી ? (૪૯) હે પ્રહાન ! અમે જગત માત્રના લોકતા છીએ, અને તમે અમારું લોજન છો; એ કેમ વિધિએ જ નક્કી કર્યો છે. તેમાં રાગદ્વેષને કારણે આપણી ઇચ્છાએ કંઈ થતું નથી. (૫૦) વિશુદ્ધ જ્ઞાનદષ્ટિએ જોતાં આ જગતમાં કોઈ કર્તા કે લોકતા નથી. આત્મા નિર્વિકાર છે, છતાં અવિદ્યાના ભેરે ઘણા કર્તા તથા લોકતા છે એવું બ્રાન્તિદર્શન થાય છે. (૫૧) જેમ વૃક્ષમાં પુષ્પો આવે છે અને

ખરી પડે છે, તેમ મનુષ્યે વિધિની પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિના હેતુરૂપ ઈશ્વરેચ્છાએ જગતમાં પોતાના કર્મોનુસાર જન્મે છે અને મૃત્યુ પામે છે. (૫૨) તમારી જ્ઞાનદૃષ્ટિ ક્યાં ગઈ? તેમ જ તમારી ધીરતા કે મહત્તા ક્યાં અદૃશ્ય થઈ ગઈ? સર્વ પ્રાણોમાં તમે પ્રસિદ્ધ છો, છતાં આંધળાની પેઠે તમે કેમ મોહ પામે છો? (૫૩) હે મુનિ! હે સર્વજ્ઞ! પોતાનાં કર્મોનો પરિપાક થતાં પ્રાપ્ત થતી અવસ્થાનો વિચાર કર્યા વિના અજ્ઞાની મનુષ્યની પેઠે મને બ્યર્થ શાપ આપવા કેમ તૈયાર થયા છો? (૫૪) ચિત્ત એ જ જીવ છે; તે જે કરે છે તે જ ખરાં કૃત્યો ગણાય. પ્રાણુ ધારણ કરે, એટલે એ મનને જ જીવ કહેવામાં આવે છે. સંકલ્પિત અર્થમાં એક નિશ્ચય થતાં નિશ્ચયાત્મિકા બુદ્ધિ પણ મન જ થાય છે. અભિમાન થતાં એ મન અહંકારરૂપ થાય છે; અને મન પોતે જ સંકલ્પો કરી વિવિધ પ્રકારે ભાસે છે. (૫૫) તમે જ્યારે નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં લીન હતા, ત્યારે તમારા પુત્રનું મન શરીર છોડીને સ્વર્ગમાં ગયું. (૫૬) ત્યાં તેણે વિશ્વાચી અખસરા સાથે ઘણો વખત વિહાર કર્યો. પછી ત્યાંથી પૃથ્વી પર પડતાં, દશાર્ણદેશમાં એક ગ્રાહણ તરીકે તે અવતર્યો. પછી અનુક્રમે તે કોસલ દેશનો રાજા થયો, મહાન વનમાં પારધિ થયો, પવિત્ર ગંગાજીના તટ પર હંસરૂપે અવતર્યો, સૂર્યવંશમાં પૌણ્ડ્ર રાજા થયો, શાલ્વદેશમાં આચાર્ય થયો, એક કલ્પ સુધી તે શ્રીમાન વિદ્યાધર થયો, પછી કોઈ ઋષિનો બુદ્ધિશાળી પુત્ર થયો, સૌવીરદેશનો મંડોજેશ્વર થયો, ત્રિગર્તદેશમાં એક શૈવપંથી આચાર્ય થયો, એક વનમાં હરણરૂપે રહ્યો, તાલવૃક્ષમાં સર્પરૂપે રહ્યો અને તમાલવનમાં જંગલી કૂકડો થયો. (૫૭-૬૦) પોતાના મનની વાસનાને વશ હોવાથી, બીજી પણ અનેક કષ્ટ-હાયક યોનિઓમાં તમારા પુત્રને અવતરવું પડ્યું. (૬૧) હે

સુને ! અત્યારે તે વાસુદેવ નામનો પ્રાક્ષણપુત્ર છે, અને સમંગા નદીને કિનારે તપ કરે છે. (૬૨) તેણે જટા વધારી છે, રુદ્રાક્ષની માળા પહેરી છે, સર્વે ઇન્દ્રિયોના ભ્રમ ઉપર તેણે વિજય મેળવ્યો છે અને આઠસો વર્ષ થયાં તપશ્ચર્યામાં સ્થિત છે. (૬૩) હે સુને ! તમારે મનનો સ્વપ્નભ્રમ જોવાની ઇચ્છા હોય, તો જ્ઞાનનેત્ર ખોલો અને જુઓ.” (૬૪) સમદર્શી કાલ ભગવાને આમ કહ્યું એટલે ભૃગુઋષિ જ્ઞાનદૃષ્ટિથી પુત્રનું ચરિત્ર જોવા લાગ્યા. (૬૫) એક મુહૂર્તમાં જ્ઞાનના પ્રભાવે વિશુદ્ધ થયેલી બુદ્ધિરૂપી દર્પણમાં પુત્રનું સર્વ વૃત્તાન્ત તેણે જોયું. (૬૬) સમંગાતટ પર મન વડે તેઓ ગયેલા હતા, તે પાછા ફર્યા અને મંદર પર્વત પર શરીરધારી કાળ પાસે પોતાના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો. (૬૭) ભૃગુએ રાગ રહિત કાળ-ભગવાન તરફ આશ્ચર્યથી મનોહર રીતે જોયું અને વિરાગી મુનિએ આ પ્રમાણે કહ્યું : (૬૮) “હે ભગવન્ ! રાગદ્વેષને કારણે અમે મલિન બુદ્ધિવાળા છીએ, તમારા જેવાઓની બુદ્ધિ નિર્મળ હોવાથી પ્રજ્ઞનું દર્શન કરે છે.” (૬૯) ભૃગુએ એમ કહ્યું એટલે સૂર્ય જેમ ચંદ્રને કિરણો વડે પકડે, તેમ ભગવાન કાળે હસતાં હસતાં તેમને હાથથી ઊભા કર્યા. (૭૦) મંદરાચળ પરથી કાળ તથા ભૃગુ બન્ને જણા નીચે આવ્યા, અને સમંગાતટ પર જવા તૈયાર થયા. (૭૧) તરંગોવાળી સમંગા નદી પર તેઓ ક્ષણ બારમાં આવી પહોંચ્યા, અને એક સ્થળે ભૃગુએ પોતાના પુત્રને જોયો. (૭૨) જેની ઇન્દ્રિયો વિરામ પામી હતી, જે સમાધિમાં લીન થઈ ગયો હતો અને જેનો મનરૂપી મૃગ શાંત થઈ ગયો હતો : એવા ભૃગુપુત્રને જોઈ, કાળે સંકલ્પ કર્યો : “આ સમાધિ-માંથી લલે જાગે.” ભૃગુપુત્ર જાગ્યો ને આંખો ઉઘાડતાં કાળને તથા ભૃગુને પોતાની પાસે ઊભેલા જોયા. (૭૩, ૭૪) કંઈ

નીચેનાં આસનથી જિભા થઈ, તેમને તેણે પ્રણામ કર્યાં. વંદન વગેરે શિષ્ટાચાર થયા પછી તેઓ ત્રણે શિક્ષા પર બેઠા. (૭૫) પછી સમંગાતટ પર રહેલા વિપ્રે શાન્ત રીતે વચનો કહ્યાં: “આપ મહાત્માઓનાં દર્શનથી મને પરમ સંતોષ થયો છે. શાસ્ત્ર, તપ, જ્ઞાન, કે વિદ્યા વડે મારા મનનો જે મોહ નાશ પામ્યો ન હતો, તે આપનાં શુભ દર્શનથી ક્ષીણ થઈ ગયો છે; અને તેથી મને જેટલો આનંદ થયો છે તેટલો આનંદ હૃદયની અંદર રહેલ નિર્મળ અમૃતની દૃષ્ટિ પણ મને આપતી નથી. ચંદ્રસૂચ્ય જેમ આકાશને પવિત્ર કરે તેમ મહાન તેજસ્વી આપે અરણ્યો વડે આ દેશ પવિત્ર કર્યો છે. આપ કોણ છો ?” (૭૬-૭૮) હે રામ ! આમ તેણે કહ્યું, એટલે લૃગુઋષિએ બીજા જન્મમાં રહેલા પોતાના પુત્રને કહ્યું: “તું તારા આત્માનું સ્મરણ કર, તને જ્ઞાન થયું છે, હવે તું અજ્ઞાની નથી.” આ પ્રમાણે તેને લૃગુએ બોધ કર્યો, એટલે તેણે બંધ આંખે ધ્યાન ધરી બેતાં એક મુહૂર્તમાં તેને જન્માન્તર દશાનું જ્ઞાન થયું. (૮૦, ૮૧) આથી તેને મહદાશ્ચર્ય થયું અને પ્રસન્ન ચિત્તે વિતર્કથી ધીમે ધીમે કહ્યું: (૮૨) “ખરેખર ! ભ્રાન્તિ કરાવનાર કોઈક દૃષ્ટિ મનમાં સ્ફૂરે છે, અને એના જ પ્રભાવે જગતની બાળ વિસ્તાર પામે છે. બાણવા યોગ્ય બ્રહ્મનું મને હવે જ્ઞાન થયું અને અનુભવવા યોગ્ય અખંડ પરમાત્મતત્ત્વનો અનુભવ પણ મને થયો. લાંબા કાળથી દ્વૈતપ્રપંચમાં ભટકતું મારું મન થાકી ગયું હતું, હવે તે ઉપરામ પામ્યું છે. સચ્ચિદાનંદ-સ્વરૂપ ભગવાન સિવાય બીજું કંઈ નથી. હે તાત ! ચાલો, દૈવનું કૌતુક બેવાના ઇરાદાથી મંદરાચળ પર્વત પર રહેલું મારું શરીર બેવા જઈએ. હવે મને ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ જેવું આ જગતમાં કંઈ નથી.” (૮૩-૮૫)

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ એ પ્રમાણે દ્વૈત-પ્રપંચના મિથ્યાત્વનો વિચાર કરતાં ત્રણે તત્વજ્ઞોએ સમંગા નહીંથી પ્રયાણ કર્યું, અને એક ક્ષણમાં મંદર પર્વત પર આવ્યા.

શુકનું પુનર્જીવન ત્યાં ભાર્ગવે પોતાનું પૂર્વ જન્મનું શરીર ભેટું. (૮૬, ૮૭) પછી ભાર્ગવે કહ્યું:

“હે તાત ! પૂર્વે તમે અનેક લાલનપાલનથી જે શરીરને પોષ્યું હતું તે સુકાર્ધ ગયું છે. મારો આ દેહ સંદેહહીન થતાં વિશ્રાન્તિ પામ્યો છે, અને સર્વે કૌતુકો તથા કલ્પનાઓ પણ શાન્ત થઈ જતાં વનમાં તે કેવું સુખે સૂતું છે ? સર્વ આશાને લીધે ઉત્પન્ન થતા દુઃખરૂપી સંમોહને સંપૂર્ણ રીતે ટાળવાને પ્રાણીઓ માટે સંપૂર્ણ મનોનાશ સિવાય અન્ય કોઈ કલ્યાણકારી માર્ગ નથી. જેઓએ સંપૂર્ણ રીતે મન ઉપર વિજય મેળવીને મનને અમન બનાવ્યું છે, તેઓ જ ખરા બુદ્ધિશાળી છે; અને તેઓએ જ બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર અનુભવેલી બુદ્ધિ વડે પરમાનંદનો સ્વાદ ચાખ્યો છે. આ શરીર સર્વે દુઃખથી રહિત થતાં સ્વસ્થ છે અને સંતાપ રહિત છે. વનમાં મનપણા રહિત એ દેહને ભોઈ હું ખુશી થયો છું.” (૮૮-૯૨) આમ કહ્યું એટલે ભાર્ગવને કાળે કહ્યું: “રાજા જેમ પોતાની નગરીમાં પ્રવેશ કરે તેમ તમે તમારા આ શરીરમાં પ્રવેશ કરો. તમારે હજી આ દેહથી દૈત્યોના ગુરુ તરીકે કર્તવ્ય બબ્બવવાનું છે. તમારું કલ્યાણ થાઓ ! હવે અમે અમારે સ્થાને જઈશું.” (૯૩, ૯૪) ભૃગુ અને શુકની આંખમાં આંસુ આવ્યાં અને કાળ-ભગવાન અંતર્ધાન થઈ ગયા. તેના ગયા પછી વિધિની ઇચ્છાને વશ થઈ, ભાર્ગવે સમંગાતટવાસી બ્રાહ્મણની ભાવનાનો ત્યાગ કર્યો, અને પોતાના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો. જીવે પ્રવેશ કર્યો, એટલે ભૃગુઋષિએ કમંડળનું જળ લઈ, તે શરીરને મંત્રો

વડે તાબું ક્યું, અને તેની બધી નાડીઓ બરાબર કામ કરવા લાગી. (૬૫-૬૭) શ્વાસ લેતાંજ શુક ઊભા થયા, અને પવિત્ર પિતાને પગે પડ્યા. ત્યાર પછી તે પવિત્ર અરણ્યમાં પિતાપુત્ર હૃદયમાંથી વાસનાઓને નાબૂદ કરી નિર્વાસિત મને રહ્યા. હે રધુનંદન ! ભાર્ગવાખ્યાન તમને મેં કહ્યું; તો ચિત્ત એ જ સંસાર છે એવો દૃઢ વિચાર કરજો અને પછી તમને યોગ્ય લાગે તે પ્રમાણે તમારું વર્તન રાખજો. (૬૮-૧૦૦)

સર્ગ બીજો

દામાદિ ઉપાખ્યાન

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ ! જેણે આત્મવિચાર કર્યો છે, જેના હૃદયમાંથી મલિન વૃત્તિઓનો નાશ થયો છે, અને અભ્યાસના બળથી જે ક્રમે ક્રમે બહારના તેમ જ જીવન્મુક્તની સ્થિતિ અંદરના સંકલ્પોનો ત્યાગ કરે છે, તેનું ચિત્ત પ્રસન્ન રહે છે. એવા પુરુષનું મન શુદ્ધ થયું છે, અજ્ઞાન-દષ્ટિનો ત્યાગ કરી તે જ્ઞાનદષ્ટિએ સર્વત્ર દષ્ટાને જ જુએ છે, અને અનાત્મપદાર્થોનું દર્શન ન કરતાં આત્માનું જ સર્વત્ર દર્શન કરે છે. બાહ્યવાયોગ્ય પદાર્થોમાં તે હિંમેશાં બાંધત રહે છે, અને સંસારના ગાઢ અંધકાર જેવા મોહનું અનુસંધાન કરતો નથી. ઐહિક અને પારલૌકિક સુખોમાં જરા પણ આસક્તિ વિના અત્યંત વૈરાગ્ય વડે જેમ પક્ષીઓની બાળ ઉંદર કાપી નાખે, તેમ સંસારની વાસનાઓનો નાશ થાય છે, અને અહંકારની ગાંઠ ગળી જાય છે; ત્યારે જેમ નિર્મળી નાખવાથી કાઢવવાળું જળ સ્વચ્છ થાય છે, તેમ અદ્વૈતજ્ઞાન વડે તેનું સ્વરૂપ નિર્મળ થાય છે. જે પુરુષ રાગરહિત છે, વિષયોથી વિમુખ છે, જે સુખદુઃખનું અનુસંધાન

કરતો નથી અને જે ભોગો પ્રત્યે ઉદાસીન છે; તેના મનનો મોહ જેમ પાંજરામાંથી પક્ષી છૂટી જાય તેમ નીકળી જાય છે. (૧-૬) જેના સંદેહની દુષ્ટતા શાન્ત થઈ છે અને જેના સંકલ્પોનો વિલાસ પણ નષ્ટ થઈ ગયો છે, તેનું ચિત્ત પૂર્ણ ચંદ્રની પેઠે શોભે છે. (૭) વેદાન્ત વાક્યોનો વિચાર કરીને તેણે આત્મતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કર્યો છે, અને પોતાનું પરિપૂર્ણ સ્વરૂપ જાણ્યું છે; તેઓને બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, ઇન્દ્ર અને શંકરની પણ દયા આવે છે. (૮) “હું કેણું? અને આ બધો સંસાર ક્યાંથી?” એવો આત્મવિચાર નથી થયો, ત્યાં સુધી અંધકાર જેવો આ દ્વૈત-પ્રચય રહેવાનો જ. (૯) જે પોતાને અને અન્યને સર્વદા અલેહદષ્ટિએ જુએ છે, અને આ જગત ચૈતન્ય માત્ર છે એવો વિચાર કરે છે; તે જ મનુષ્ય તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. અંતઃકરણમાં સર્વ પદાર્થોની અંદર રહેલા, અંતર્યામી અવિચ્છિન્ન-સ્વરૂપ અદ્વિતીય ચિન્માત્રને જે જુએ છે, તેની જ દૃષ્ટિ સાચી ગણાય. “હું અને બીજું” કંઈ નથી, તથા માત્ર નિર્વિકાર બ્રહ્મ જ સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે, એમ સમજીને દૃષ્ટા અને દૃશ્યની ઉપાધિ રહિત ચિન્માત્રને જુએ છે, તેને જ ખરો વિચારક સમજવો. (૧૦-૧૨) જેમ આંખ સર્વ દિશાઓના પદાર્થો વિનાપ્રયત્ને કંઈ પણ આસક્તિ વગર જુએ છે, તેમ બ્રહ્મ-વેત્તાઓની બુદ્ધિ પણ અવશ્ય પ્રાપ્ત-વ્યવહારો અનાસક્તપણે કરે છે. (૧૩) જેમ ચોરને ઓળખીને તેની સાથે વ્યવહાર કરવામાં આવે, તો તે બાધક ન નીવડતાં મિત્ર તરીકે રહે છે, તેમ આ જ્ઞાનીનો ઉપભોગ છે, એમ સમજીને જે ભોગો ભોગવાય, તો તેને સંતાપ ન થતાં સંતોષ થાય છે. (૧૪) જેમ મુસાફરો રસ્તામાં આવતાં ગામમાં વિવાહાદિ પ્રસંગોનાં સરવસો ઉદાસીન ભાવે જુએ છે, તેવી જ રીતે જ્ઞાની પુરુષો ભોગ-

વિલાસોને અનાસક્ત દષ્ટિએ જુએ છે. (૧૫) પ્રત્યાહાર વગેરે યોગસાધન વડે વિષયોથી તિરુદ્ધ થયેલું મન અનાદરબુદ્ધિથી ભોગવાયેલા થોડા ભોગોને પણ આગળના ઘણા ભોગો કરતાં વધારે માને છે. (૧૬) જે રાજા કેદી તરીકે રહેલો હોય તે અન્નપાનાદિ નજીવા પદાર્થો વડે સંતોષ પામે છે; પણ જે રાજા સ્વતંત્ર હોય અને કેાઈના દબાણમાં ન હોય, તેને રાજ્ય પણ સંતોષ આપતું નથી. (૧૭) માટે ઇન્દ્રિયોને કાબૂમાં રાખી તથા પ્રાણને નિયમમાં રાખી, સૌએ પોતાના મનને જીતવું; કારણ કે સંસારસાગર તરવાનો મનોજય સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય નથી. (૧૮) જે સાધુપુરુષો પોતાના મનને અધીન નથી, તેઓ આ જગતમાં ભાગ્યશાળી છે. તેમની ગણના ઉત્તમ સાધુપુરુષોમાં થાય છે. (૧૯) હૃદયરૂપી ઠરમાં કલ્પનારૂપી ઝેરવાળો મનરૂપી ભુજંગ રહેલો છે; તેને શાન્ત કરીને જેણે પોતાના ચિત્તને સ્વચ્છ કર્યું છે, તેવા તત્ત્વજ્ઞને હું નમસ્કાર કરું છું. (૨૦)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હુકૃત્યોરૂપી હાથીઓ ઇન્દ્રિયોના પ્રબળ સામ્રાજ્યમાં પ્રમત્ત થઈને ફરે છે, ઇન્દ્રિયોનાં મનોરથરૂપી બાણ છે; એટલે એ શત્રુઓ ઉપર ઘણી મુશ્કેલી નિદ્રિયજન્યનો ઉપાય લીએ જીત મેળવી શકાય છે. (૨૧)

જેણે ચિત્તને શાંત કરીને, ઇન્દ્રિયો ઉપર વિજય મેળવ્યો છે; તેઓની વારંવાર થતી ભોગો ભોગવવાની ઇચ્છા હેમંતઋતુનાં કમળની પેઠે ક્ષીણ થઈ જાય છે. (૨૨) દૃઢ ધ્યાનના અભ્યાસ વડે એક જ આત્મતત્ત્વમાં નિષ્ઠા કરીને મનુષ્યે જ્યાં સુધી મનને જીત્યું નથી, ત્યાં સુધી અજ્ઞાનજન્ય વાસનારૂપી વૈતાલો હૃદયમાં રમે છે. વિવેકી પુરુષનું મન તેને વશ છે; એટલે તે મન નોકરની માફક તેના કહેવા પ્રમાણે

વતે' છે, મંત્રીની પેઠે કલ્યાણ થાય તેવાં કાર્યો કરે છે; સામંતોની પેઠે ઇન્દ્રિયો ઉપર કાબૂ રાખે છે અને ગુરુની પેઠે શિક્ષણ આપે છે. લાલન કરવાથી તે સ્નેહાળ સ્ત્રીનું કામ કરે છે, પાલન કરવાથી પિતા તરીકેની તે દુરજ બળવે છે અને ઉત્તમ વિશ્વાસથી મિત્રનું કામ કરે છે. (૨૩-૨૫) શાસ્ત્રીય જ્ઞાનનો વિચાર કરી, મન નિશ્ચિત બુદ્ધિ વડે સ્વાનુભવ કરે છે અને પિતાની પેઠે પાલન કરી પવિત્ર બનાવી, પોતે વિલીન થઈ જાય છે અને મનુષ્યને કૈવલ્યપદની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. (૨૬) જેણે સમ્યગ્દર્શન કર્યું છે, જે સંશય રહિત થઈને દૃઢ થયું છે, જે નિષ્કલંક, શુભેચ્છા યુક્ત અને સારી પેઠે પ્રબુદ્ધ છે તથા શમાદિ ગુણો વડે જે ઉત્કૃષ્ટ થયું છે; તેવું મન મણિરૂપે હૃદયમાં પ્રકાશે છે. (૨૭) હે રામ! ઘણી મલિન વાસનાઓએ મનરૂપી મણિને કલુષિત કર્યો છે; માટે વિવેકરૂપી જળથી તેને સ્વચ્છ કરો અને કૈવલ્યને માટે તત્ત્વજ્ઞ બનો. (૨૮) પરમ વિવેકનો આશ્રય લઈને સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ વડે સત્યસ્વરૂપ પરમાત્માને જાણો અને ઇન્દ્રિયોના વિષયોથી પાર જિતરી, સંસારરૂપી મહાસાગર તરીકે જાણો. (૨૯) હે મહામતે! “આ હું અમુક આકારવાળો છું” એવા વિપરીત નિશ્ચયનો બુદ્ધિપૂર્વક ત્યાગ કરો, અને ચૈતન્યપદનું ગ્રહણ કરી નિર્વાસિત મને ખાઓ, પીઓ અને દુરો. આથી તમને બંધન નહીં નહિ. (૩૦)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રાઘવ! હામ, બ્યાલ અને કટ નામના દૈત્યોના વિવેકશૂન્ય વ્યવહારનું તમે અનુકરણ ન કરો; પણ ભીમ, ભાસ અને દૃઢ નામના દૈત્યોની હામાદિની આખ્યાયિકા જેવી સ્થિતિમાં રહી, શોક રહિત થાઓ.

શ્રીરામે પૂછ્યું : હે પ્રહ્લન્ ! સંસારનાં દુઃખોનો નાશ કરવાનો આપનો સ્વભાવ છે. હામ, બ્યાલ

ને કટ પ્રમાણે મારે વર્તન ન રાખવું ને ભીમ, ભાસ અને દંડની સ્થિતિમાં મારે રહેવું એમ આપે કહ્યું; એ બધું શું છે? (૩૧,૩૨)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રાઘવ ! હામાદિ દૈત્યોના ન્યાય બાબત તથા ભીમાદિ દૈત્યોની સ્થિતિ વિષે હું કહું છું તે સાંભળીને, યથેચ્છ વર્તન કરે. (૩૩) સર્વે સમૃદ્ધિથી શોભતા પાતાળમાં શંખર નામનો એક દૈત્યેન્દ્ર રહેતો હતો. તે અનેક માયાનો બંડાર હતો. (૩૪) તે દૈત્યોનો દેવ હતો, તેની આકૃતિ ભયંકર હતી અને તેની પાસે દેવોનો નાશ કરી શકાય તેવું જખ્ખર સૈન્ય હતું. (૩૫) મહામાયાવી શંખર જ્યારે જાંઘતો હોય કે પરદેશ ગયો હોય, ત્યારે દેવો પાતાળમાં ધૂસી આવતા અને તેનાં સૈન્યોનો નાશ કરતા. (૩૬) આથી તેઓનાં રક્ષણ માટે શંખરે મુંડિ, કાડક, દ્રુમ વગેરેને પોતાનાં સૈન્યના સેનાપતિપદે નીમ્યા. (૩૭) દેવોએ આ ભયંકર દૈત્યોને પણ લાગ મળતાં મારી નાખ્યા; તેથી શંખર ગુસ્સે થયો અને પોતે સ્વર્ગપુરીમાં ગયો. (૩૮) દેવતાઓને તેના માયાબળની બીક લાગી તેથી ભયાન્વિત થઈ તેઓ મેરુ પર્વતની લતાકુંજોમાં સંતાઈ ગયા. (૩૯) સ્વર્ગમાં ક્ષુદ્ર દેવતાઓને ખૂબ પાડતા તથા અપ્સરાઓને રુદ્ધન કરતી શંખરે જોઈ. કલ્પાંતે ક્ષીણ થયેલા જગતની પેઠે સ્વર્ગ પણ તેને શૂન્ય દેખાયું. (૪૦) ત્યાં ઘણી વાર ક્યો અને અભિ-માનથી ગુસ્સે થઈને સ્વર્ગપુરીને આગ લગાડીને તે પોતાને ઘેર આવ્યો. (૪૧) એવી રીતે દેવ અને હાનવો વચ્ચે દ્વેષ વધતો ગયો અને દેવતાઓ સ્વર્ગમાંથી નાસી જઈ, ચારે દિશાઓમાં અદૃશ્ય થઈ ગયા. (૪૨) શંખર હૈત્ય જે જે સેનાપતિ નીમતો તેને દેવતાઓ ખૂબ પ્રયત્ન કરીને મારી નાખતા. (૪૩) આથી શંખરને ઉદ્વેગ થયો અને બહુ ગુસ્સે થઈને પોતાની માયાના જોરે ત્રણ બળવાન રાક્ષસોને ઉત્પન્ન કર્યા. (૪૪)

માયાથી ઉત્પન્ન થયેલા તેઓ મહાભયંકર હતા અને પર્વત જેવા ઊંચા હતા. આ મહામાયાવીઓનાં નામ હામ, વ્યાલ અને કટ હતાં. (૪૫) માયાને વશ થઈ બીજાએ પોતામાંથી જ તેમને ઉત્પન્ન કર્યા હતા, એટલે તેઓ વાસના તેમ જ અભિમાન રહિત હતા. શત્રુ તરફ જવું, શત્રુનું આવવું, પલાયન કરી જવું, જીવન કે મરણ, રણાંગણમાં જયપરાજય વગેરેની તેમને ખબર ન હતી. પોતાની આગળ સૈનિકો જુએ એટલે તેઓ તેમને તરત મારવા તત્પર થઈ જતા. (૪૬-૪૭) સંતુષ્ટ ચિત્તે શંખરે વિચાર કર્યો કે “આ રાક્ષસો ઇષ્ટ કે અનિષ્ટથી પર છે; માટે દેવતાઓ તેમના ઉપર આક્રમણ કરશે તોપણ તેઓ નાસી નહિ જાય.” એવો નિર્ણય કરી શંખરે હામ, વ્યાલ તથા કટના આધિપત્ય નીચે દેવતાઓનાં લશ્કરનો નાશ કરી શકે એવી પોતાની સેના લડવા મૂકી. સાગરમાંથી અને યુક્ષાઓમાંથી આયુધોથી સજ્જ થઈ, ભયંકર રાક્ષસો પાંખોવાળા પર્વતની પેઠે નીકળી પડ્યા. દેવતાઓ પણ લતાકુંજમાંથી લડવા બહાર પડ્યા. (૪૮-૫૧) તેઓ શૈલેન્દ્ર જેવા ભયંકર લાગતા હતા. પછી દેવો અને અસુરો વચ્ચે અકાળે પ્રલયના જેવું ભયંકર યુદ્ધ થયું. આ ઘોર યુદ્ધ ચાલતું હતું ત્યારે શરીરો અને શઓ પડવા લાગ્યાં, લોહીની નદીઓ વહેવા લાગી અને પાણી વહી જાય તેમ દેવતાઓનું સૈન્ય પણ નાસી ગયું. (૫૨-૫૪) હામાદિ દૈત્યો લાંબા કાળ સુધી અંતર્ધાન થયેલા દેવોની પાછળ અગ્નિની પેઠે અવાજ કરતા પડ્યા. (૫૫) મહેનત કરીને અસુરોએ દેવતાઓની શોધ ચલાવી, પણ તેઓ ન મળ્યા; એટલે પ્રસન્ન ચિત્તે તે દૈત્યો પાતાળમાં રહેલા પોતાના રાજ્ય શંખર પાસે ગયા. દૈત્યોથી જિતાયેલા દેવો પણ થોડો વખત વિશ્રાન્તિ લઈ ખિન્ન હૃદયે અમિત તેજવાળા પ્રહ્લાદ પાસે

ગયા. રક્તાસનચ્છવિ પ્રદ્વાજીએ તેમને દર્શન આપ્યાં. દેવોએ તેમને નમસ્કાર કર્યા અને શંખરે આપેલાં દુઃખો તથા દામાદિ દૈત્યોનાં આક્રમણની વાત તેમને કહી. આ બધું પ્રદ્વાજીએ સાંભળ્યું અને તેના ઉપર વિચાર કરી, દેવોને આશ્વાસન મળે એવાં વચનો કહ્યાં. (૫૬-૬૦)

પ્રદ્વાજી બોલ્યા: હે દેવતાઓ! હજાર વર્ષ પછી શંખરની સેના રણમેદાનમાં જિતાશે; માટે ત્યાં સુધી તમારે રાહ બેવી પડશે. દામાદિ દૈત્યો સાથે યુદ્ધ કરો અને પછી તમે નાસી જાઓ, વળી તેની સાથે યુદ્ધ કરો. એમ વારંવાર યુદ્ધ કરવાના અભ્યાસથી જેમ દર્પણમાં પ્રતિબિંબ પડે તેમ અહંકારના ચમત્કારનું પ્રતિબિંબ દામાદિ દૈત્યોના ચિત્તમાં પડશે; એથી તેઓના મનમાં વાસનાનો ઉદય થતાં, જાળમાં બંધાયેલાં પક્ષી જેમ જલદી પકડી શકાય, તેમ તમે તેને સહેલાઈથી જીતી શકશો. દ્વૈત-પ્રપંચમાં આસ્થા રાખવી, એ અનન્ત દુઃખોની ખાણ છે અને તે પ્રપંચને મિથ્યા જાણી તેમાં અનાસ્થા રાખવી, એ અમિત સુખોની ખાણ છે. વાસનાના તાંતુ વડે બંધાયેલા મનુષ્યો વાસનાની વૃદ્ધિ થવાથી દુઃખી થાય છે અને તેનો નાશ થવાથી એમનું કલ્યાણ થાય છે. મનુષ્ય ધીર હોય, પંડિત હોય, કુલીન હોય અને મહાન હોય, તોપણ સાંકળ વડે જેમ સિંહ બંધાય તેમ તૃણા વડે તે બંધનમાં પડે છે.” (૬૧-૬૭)

એમ કહી પ્રદ્વાજી અંતર્ધાન થઈ ગયા, અને તેનાં વચનો સાંભળી દેવો પણ પોતાને સ્થાને ગયા. (૬૮) તેઓએ મેઘ સમાન ગર્જના કરી, અને પાતાલમાંથી દૈત્યો આકાશમાં આવ્યા. વખતનો વ્યય કરવા માટે તેમની વચ્ચે ફરીથી ઘોર યુદ્ધ શરૂ થયું. દેવતાઓ લડતા અને નાસી જતા, આમ વારંવાર બનતું. (૬૯, ૭૦) આ પ્રમાણે દૈત્યોને મોહ પમાડવા માટે નાના પ્રકારના

ઉપાયો વડે કાળક્ષેપ કરવા દેવતાઓએ યુદ્ધ ચાલુ રાખ્યું. (૭૧) વખત જતાં અહંકારના દંઢ અભ્યાસના ખળે “હું હામ છું” “હું બ્યાલ છું” વગેરે ભાવનાઓએ તેમના હૃદયમાં સ્થાન લીધું. (૭૨) તેઓના ચિત્તમાં સંસારની વાસના જન્મી અને મોહિત થયેલા ચિત્તે તેઓ અનેક આશાની જાળમાં ફસાયા; આથી તેઓ કૃપણ થઈ ગયા. (૭૩) “મારો દેહ સ્થિર થાય, મારું ધન મને સુખ આપે” એવી તેમની બુદ્ધિ થતાં તેમનું ધૈર્ય નાશ પામ્યું. (૭૪) “હવે અમે રણમાં જીવીએ તો ઠીક” એવો વિચાર તેમને આવવા લાગ્યો. વળી “અમે મરી જઈશું” એવી ચિન્તાથી તેઓ નિરાશ થયા. (૭૫) તેઓ એટલા તો સત્ત્વહીન થઈ ગયા, કે જેમ ઈંધણ વિનાનો અગ્નિ હવિને બાળી શકતો નથી, તેમ તેઓની પાસે ઊભેલા સૈનિકને પણ તેઓ મારી ન શકતા. (૭૬) બહુ શું કહું? મરણથી તેમનું ચિત્ત ભય પામ્યું. પલાયન થઈ જવું, એ જ તેમનું શરણ રહ્યું. આમ દેવતાઓના શત્રુઓ નાશ પામ્યા. તમને યોધ આપવા માટે હું કહું છું, કે આ દૈત્યોના જેવો વિવેકશૂન્ય વ્યવહાર તમારે ન કરવો. (૭૭, ૭૮) અવિવેકનું જ અનુસંધાન કરવાથી ચિત્તને આવી આપત્તિ આવી પડે છે તેથી અનંત જન્મોનું દુઃખ સહન કરવું પડે છે. (૭૯)

શ્રીરામ બોલ્યા : હે પ્રહ્લન્ ! દામાદિ દૈત્યો અન્યમાંથી કેમ ઉત્પન્ન થયા ? આ સંશય યથાવત્ ટાળવાનો મારા પર અનુગ્રહ કરો. (૮૦)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! જેમ દામાદિ દૈત્યોનું પ્રાતિ-ભાસિક સ્વરૂપ હતું, તેમ આપણે પણ ચિદાકાશની બહાર કયાંય પણ સ્થિત નથી. (૮૧) તમારો-રામશરીરનો-ભાવ, મારો-વસિષ્ઠશરીરનો ભાવ કે દામાદિ દૈત્યોનો ભાવ એ કેવળ

અસત્ છે. (૮૨) પરમાત્માની કોઈ પ્રાતિભાસિક જીવશક્તિ શંભરના ધ્યાનના પ્રતાપે ક્ષુબ્ધ થઈ અને દામાદિ દૈત્યોરૂપે પરિણામ પામી; (૮૩) માટે શરીરરૂપે આપણે સત્ય નથી અને દામાદિ દૈત્યો પણ સત્ય નથી. સઘળો પ્રપંચ અસત્ છે. જ્ઞાનમય, શુદ્ધ, નિરંજન, ચૈતન્ય માત્ર સત્ય છે. (૮૪) તે બ્રહ્મ સત્ય, સર્વવ્યાપક અને જન્મમરણ રહિત છે; આ જગતની સ્થિતિ એ બ્રહ્મનો જ ઉદ્ભાસ છે. જે તત્ત્વ અનુભવેલું છે તે જ સર્વત્ર છે, જેનો અનુભવ ન થયેલો હોય એવું ક્યાંય પણ નથી. શાન્ત, સદ્રૂપ એક જ વસ્તુ બ્રહ્મથી બધું વ્યાપ્ત છે, અને એની જ સત્તા વડે એ જગતરૂપે ભાસે છે; માટે બધી શંકાઓ દૂર કરો અને વિવેકથી સુખે રહો. (૮૫-૮૬)

સર્ગ ત્રીજો

ભીમાદિ ઉપાખ્યાન

વસિષ્ઠ બોલ્યા: સર્વ જગત આત્મામાં જ સ્થિત છે, છતાં જે પુરુષ દીનભાવે ઇચ્છે છે, કે આ પુત્રાદિક મારાં થાય અને આ ધનજાગીર મારાં થાય, તેવા પુરુષોને બ્રહ્મના સંસાર તરવાના ઉપાય પ્રકાશનો અનુભવ થતો નથી. જેમ મૃગો ઘાસનો ત્યાગ કરી દે છે, તેમ ત્રણે જગતને તૃણવત્ તુચ્છ ગણતા ઉદાર પુરુષોનો આપત્તિઓ ત્યાગ કરી દે છે. જેના હૃદયની અંદર બ્રહ્મનું નિત્ય અવિચ્છિન્ન અનુસંધાન રહે છે, તેવા પુરુષનું દેવતાઓ પણ બ્રહ્માંડની પેઠે રક્ષણ કરે છે. (૧-૩) જેઓ શુભો પ્રત્યે સંતોષ બતાવે છે, જેઓ શ્રુતિનાં વચનો પર પ્રેમ રાખે છે અને જેઓ સત્યનિષ્ઠ છે, તેઓને જ ખરા પુરુષો જાણવા; બીજાઓને પશુ સમાન સમજવા. (૪) અનેક મુશ્કેલીથી અંત આવે એવા આપત્તિના સમયમાં પણ મનુષ્યે

શાસ્ત્રવિરુદ્ધ માર્ગે ન જવું. અસન્માર્ગે જતાં રાહુએ અમૃત પીધું, છતાં તેનું મૃત્યુ થયું. (૫) વૈરાગ્યાદિ અનેક ગુણો વડે જેણે યશ પ્રાપ્ત કર્યો છે, તે પુરુષો વશ ન થઈ શકે તેવાઓને વશ કરી શકે છે; તેવાઓની સર્વે આપત્તિઓ નાશ પામે છે અને તેઓ અક્ષય કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરે છે. (૬) પરમ પુરુષાર્થ અને શુભ ઉદ્યોગ વડે જે પુરુષ શાસ્ત્રોક્ત રીતે ઉદ્દેગ રહિત થઈને સાધનોને આચારમાં મૂકે છે, તેને કંઈ સિદ્ધિ ન મળે? શાસ્ત્રવિધિ અનુસાર સાધના કરતાં ક્ષણસિદ્ધિની ઉતાવળ કરવી નહિ; કારણ કે ચિરકાળ સુધી સાધના કરવાથી તેનું પરમ ઉત્કૃષ્ટ પદ મળે છે. (૭,૮) શોક, લય, પ્રયાસ, આકાંક્ષા કે કુટિલતાનો ત્યાગ કરી તમે યથાશાસ્ત્ર તમારો વ્યવહાર કરો, વિનાશ ન પામો. (૯) લક્ષ્મી અનર્થનો હેતુ છે, લોભવિલાસો જન્મે-રૂપી રોગના હેતુ છે, આપત્તિઓ જ સંપત્તિ છે અને ધનનો સર્વત્ર અનાદર એ જ જય આપનાર છે. (૧૦) જે પુરુષ સદા-આરી હોય, વિવેકશીલ હોય અને જેને સંસારનાં વિષયસુખોમાં તથા દુઃખોમાં અભિલાષા ન હોય, તેવા પુરુષનાં આયુષ્ય, યશ, ગુણ અને ધનસંપત્તિ વસંતઋતુની લતાની પેઠે વિકાસ પામે છે અને ઉત્તમ ક્ષણ આપે છે. (૧૧)

વસિષ્ઠ બોલ્યા: સંસારરૂપી સાગર પાર તરી જવા માટે સજ્જનોના સંગ સિવાય તપ, શાસ્ત્ર કે તીર્થ કંઈ પણ સમર્થ નથી. જેનાં લોભ, મોહ અને ક્રોધ ઘટતાં જાય છે અને જેઓ શાસ્ત્રોક્ત કર્મો કરતા હોય તેને સજ્જન જાણવા. (૧૨-૧૩) ચિદાકાશમાં નિષ્કલંક અહંનો અર્થ અનુભવવામાં ન આવે ત્યાં સુધી બંધન છે; પણ જ્યારે તે સમજવામાં આવે ત્યારે જીવ અને બ્રહ્મ એક હોવાને લીધે તે જ પરમાર્થસ્વરૂપ બની જાય છે. (૧૪) જ્યાં સુધી હૃદયની અંદર રહેલી ચિત્તરૂપી જ્યોત્સ્નાને

અહંકારરૂપી વાદળાંએ ઘેરી લીધી છે, ત્યાં સુધી કૈવલ્યસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થતો નથી. (૧૫) જ્ઞાનરૂપી કુહાડા વિના અન્ય સાધનથી નાશ ન થનાર જન્મરૂપી વૃક્ષોનું બીજ અહંકાર છે; તથા “આ અને મારું” એ વૃક્ષોની ઢુઝરૂપી ફળ આપનારી શાખાઓ છે. (૧૬)

શ્રીરામે પૂછયું: હે પ્રભો! અહંકારનું સ્વરૂપ શું છે? તેનો ત્યાગ કેમ થાય? જાગ્રદવસ્થાનો અહંકાર સશરીર કહેવાય છે અને સ્વપ્નાવસ્થાનો તથા મનોરથનો અહં- અહંકારનું સ્વરૂપ કાર અશરીર કહેવાય છે; તેનો ત્યાગ કરવા પછી શું થાય? (૧૭)

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! જગતમાં અહંકાર ત્રણ પ્રકારના છે. તેમાંથી બે પ્રકારના અહંકાર શ્રેષ્ઠ છે અને ત્રીજો પ્રકાર ત્યાગ કરવા લાયક છે. હું એનું વર્ણન કરું છું તે સાંભળો. (૧૮) “આ સર્વ જગત હું અવિનાશી પરમાત્મા જ છું, તે સિવાય અન્ય કંઈ નથી.” એવા પ્રકારનો અહંભાવ ઉત્તમ પદ આપનાર છે. (૧૯) એ ભાવ બંધન આપનાર નથી. જીવનમુક્ત પુરુષો આવી ભાવના સેવે છે. હું સર્વથી જુદો છું અને વાળના સોમા ભાગ જેવો છું” એવા જ્ઞાનવાળો અહંકાર પણ શુભ છે. જીવનમુક્ત પુરુષોમાં આવી જાતનો અહંકાર રહેલો છે. એનાથી બંધનમાં પડાતું નથી, પણ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. (૨૦, ૨૧) “હું હાથપગ વગેરે અવયવવાળો દેહ જ છું.” એવા પ્રકારનું જે મિથ્યાભિમાન છે, તેને ત્રીજા પ્રકારનો અહંકાર સમજવો. એ તુચ્છ લૌકિક અહંભાવ છે. (૨૨) એનો ત્યાગ કરવો જોઈએ; કારણ કે તેને લીધે જ આ સંસારપ્રવાહ નલે છે. એનાથી હણાયેલો પુરુષ નીચે પડે છે. (૨૩) શરીર એ જ આત્મા છે. એવા દુષ્ટ અભિપ્રાયનો ત્યાગ કરી, “હું જ સર્વોત્તમ છું, હું

સર્વથી અતીત હું ” એવા જે પ્રકારના અહંભાવનું સેવન કરવાથી તત્કાળ મોક્ષ મેળવાય છે. (૨૪) પહેલાં જે જ્ઞાતના અહંકારનો અંગીકાર કરવો અને ત્રીજા ઘણું દુઃખ આપનારા લૌકિક અહંકારનો ત્યાગ કરવો. (૨૫) લૌકિક અહંકારનો ત્યાગ કર્યા પછી ચરાચરમાં વ્યાપી રહેલા એક તત્ત્વમાં અહંબુદ્ધિ કરીને શ્રવણાદિ સાધનો વડે પુરુષ પરમાત્મપદ પામે છે. (૨૬) હે નિષ્પાપ ! આગળ કહેવાયેલી જે પ્રકારની શાસ્ત્રીય અહંભાવનાનું સેવન કરે, તોપણ મનુષ્ય પરમપદ પ્રાપ્ત કરે છે. (૨૭) પછી આવી ભાવનાનો પણ ત્યાગ કરી, તે બધા અહંકારનો ત્યાગ કરે છે અને ઉચ્ચ પરમપદમાં સ્થિત થાય છે. (૨૮) દુષ્ટ અહંકારનો ત્યાગ કર્યા પછી શરીર જે સ્થિતિમાં રહે છે, તે પણ મહાન પુણ્ય આપનાર છે; અને તેથી જ પરમ શ્રેય પ્રાપ્ત થાય છે. (૨૯)

વસિષ્ઠ બ્રાહ્મણ : હે રામ ! દામાદિ દૈત્યો ગયા પછી જે બન્ધુ તે સાંભળો. એ દૈત્યો ગયા એટલે જેની સેના દેવોએ જીતી લીધી હતી, તે અભિમાની શંખરે બીમાદિનું વર્ણન દેવોનો નાશ કરવાનો વિચાર કર્યો. “મારી માયાની મદદથી મેં દામાદિ દૈત્યો પેદા કર્યા, પણ તેઓને મોહ થવાથી મિથ્યા અહંકાર થયો હતો. હવે હું માયા વડે અધ્યાત્મશાસ્ત્ર જાણનાર અને વિવેકબુદ્ધિવાળા ઉત્તમ દૈત્યોને ઉત્પન્ન કરું; તેથી તેઓને તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રભાવે મિથ્યાભાવના ન થાય, એટલે તેમને અહંકાર નહીં નહિ અને તેઓ દેવોનો નાશ કરવા સમર્થ નીવડશે.” આમ શંખરે વિચાર કર્યો અને જેમ સમુદ્ર બુદ્ધિબુદ્ધ ઉત્પન્ન કરે તેમ તેણે પોતાની માયાના પ્રભાવે સર્વજ્ઞ, વેદોને જાણનાર, નિષ્પાપ, રાગ રહિત દાનવોને ઉત્પન્ન કર્યા. (૩૦-૩૫) તેઓ

યથાપ્રાપ્ત કાર્યો કરતા અને આત્માની ભાવના કરતા. ભીમ, ભાસ અને દદ તેમનાં નામ હતાં. તેઓ પવિત્ર આશયવાળા હતા અને સંપૂર્ણ જગતને તુચ્છ ગણતા. શંખર દૈત્યના કહેવા પ્રમાણે તેઓએ આકાશ ઢાંકી દીધું અને ઘણાં વર્ષો સુધી દેવો સાથે યુદ્ધ કર્યું. (૩૬,૩૭) જ્યારે તેઓના હૃદયમાં ‘હું-મારાં’ની વાસનાનો ઉદય થતો, ત્યારે ‘આ કોણ ?’ એવા સ્વ-સ્વરૂપના વિચાર વડે તે વાસના નાશ પામતી. (૩૮) તેઓને અહંકાર ન હતો; તેઓ જરામરણના ભયથી મુક્ત હતા; તેઓ પ્રાપ્તવ્યવહારનાં કામો કરતા; તેઓને રાગ કે દ્વેષ કંઈ પણ ન હતો અને તેઓ નિત્ય સમદૃષ્ટિ રાખતા. આવા ભીમાદિ દૈત્યોએ દેવોની સેનાનો નાશ કર્યો, તેને ભોગવી, ખંડિત કરી અને ખાળી નાખી. (૩૯-૪૧) એ દૈત્યોના ભયથી દેવોની સેના હિમાલયપરથી વહેતી ગંગાની પેઠે વેગથી નાસી ગઈ. (૪૨) જેમ પવનથી ગ્રાસેલાં વાદળાં પર્વતને શરણે જાય, તેમ તે સેના શેષશાથી ભગવાન વિષ્ણુને શરણે ગઈ. (૪૩) દારુણ યુદ્ધમાં સુદર્શન ચક્ર વડે ભગવાને દૈત્યોનો નાશ કર્યો અને તેઓ વૈકુંઠપદ પામ્યા. (૪૪) હે રામ ! આ આખ્યાનથી સિદ્ધ થાય છે, કે મનુષ્ય વાસના વડે જ બંધાય છે, અને વાસનાનો સંપૂર્ણ નાશ થતાં મુક્તિ મેળવે છે; માટે દ્વૈત-પ્રપંચ મિથ્યા છે એમ માની, વાસનાઓનો ત્યાગ કરો. (૪૫) સર્વ સત્યસ્વરૂપ પરમાત્મ-તત્ત્વનું દર્શન કરવાથી વાસના નાશ પામે છે અને મન નિર્વાસિત થતાં, ધી વિનાના દીવાની પેઠે તે પણ નાશ પામે છે. (૪૬)

સર્ગ ચોથો

દાશૂરાખ્યાન

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! આ દુઃખમય સંસાર સર્વે ઉપદ્રવોનું કારણ છે. મનોનિગ્રહ જ એની નિવૃત્તિનો ઉપાય છે.

(૧) સકળ જ્ઞાનનું સારજૂત તત્ત્વ સાંભળો કામનાત્યાગ એ જ મોક્ષ અને મનમાં તેને દૃઢ કરો. ભોગોની ઇચ્છાઓ જ મનુષ્યને બંધનમાં નાખે છે.

અને એ ઇચ્છાઓનો ત્યાગ કરવાથી જ તે મુક્તિ મેળવે છે.

(૨) અન્ય શાસ્ત્રોનું શું કામ છે ? જે જે વિષયોમાં મનને મધુરતાની પ્રતીતિ થાય, તે તે વિષયો સંતાપ આપનાર હોઈ, તેને ઝેર અને અગ્નિ જેવા સમજવા. સૌએ એટલું જ કરવાનું છે.

(૩) વારંવાર સૌએ વિચાર કરવો, કે વિષયોના ભોગ આપણને વિષમ સ્થિતિમાં મૂકે છે; માટે આસક્તિ વિના તેનું સેવન કરવાથી આપણે સુખી થઈ શકીએ.

(૪) મનનો કલ્પના-વિસ્તાર સ્વરૂપદર્શનમાં વિદ્ય કરનાર હોવાથી મનુષ્યનો નાશ કરે છે, પણ મનનો નાશ કરી નિઃસંકલ્પ બનવાથી તેનો કલ્યાણકારક ઉદય થાય છે.

જેણે તત્ત્વનો અનુભવ કર્યો છે, તેનું મન નાશ પામે છે; પણ દ્વૈત-પ્રપંચને સત્ય માનનાર અજ્ઞાની પુરુષને એનું મન બંધનમાં નાખે છે.

(૫) જ્ઞાની મહાત્માઓનું મન જડ હોવાને લીધે આનંદી નથી, તેમ નિબનંદનો અનુભવ કરે છે; એટલે આનંદ રહિત પણ નથી.

એક આત્મામાં જ નિષ્ઠ હોવાથી તે ચલ નથી. તેમ વિધિ અનુસાર બાહ્ય સ્ફુરણ થતું હોવાથી અચળ પણ નથી.

સંકલ્પો વિનાનું હોવાથી તે સત નથી, તેમ ઇન્દ્રિયો વ્યવહારનાં કાર્યો કરે છે, માટે અસત પણ નથી; એટલે જ્ઞાનીઓનું મન અનિર્વચનીય છે.

(૬)

શ્રીરામે પૂછ્યું : હે પ્રહ્લન્ ! ચિદાકાશ વિશ્વથી અળગું છે, છતાં અખિલ વિશ્વ તેમાં કેમ સ્થિત છે ? ફરીથી આ વાત સ્પષ્ટ કરો; એટલે મારું જ્ઞાન વધારે ચિત્તનું સ્વરૂપ દેઢ થાય. (૭)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : આકાશ સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે, છતાં નિરવયવ હોવાથી જોવામાં આવતું નથી; તેમ ચિદ્ભાવ સર્વત્ર છે, છતાં નિરંશી હોવાથી જોવામાં આવતો નથી. વસ્તુતઃ એ અવિનાશી ચિત્ત સર્વ સંકલ્પો અને સંજ્ઞાઓ રહિત છે; છતાં તેનાં આત્મા, ચૈતન્ય વગેરે નામે કલ્પેલાં છે. આકાશથી તે સંકલ્પોગણું સ્વચ્છ છે; જ્ઞાનીઓ તેનો નિષ્કલંક-સ્વરૂપે અનુભવ કરે છે અને અજ્ઞાનીઓને તે સંસાર કલંકવાળો લાગે છે; છતાં તે આત્માથી અલિપ્ત છે. (૮-૧૦) સમુદ્રમાં તરંગો, પ્રીણ અને બુદ્ધબુદ્ધ વગેરે ભેદ જણાય છે; ખરી રીતે તે સમુદ્રથી ભિન્ન નથી; તેવી જ રીતે ચિત્તસમુદ્રમાં “હું-પણું અને તું-પણું” વગેરે ભેદ લાગે છે, પણ તત્ત્વદષ્ટિએ ચિત્તથી તે અલિપ્ત છે. (૧૧,૧૨) અજ્ઞાનીઓને રાગદ્વેષ હોવાથી અનેક પ્રકારનાં દુઃખો આપનાર જન્મપરંપરાનો હેતુ ચિત્ત છે; પણ જ્ઞાનીઓને તો વિશુદ્ધ જ્ઞાનરૂપે અને સર્વત્ર અલિપ્તરૂપે તેનો અનુભવ થાય છે. વિષયોનો અનુભવ કરવાથી કર્મો વગેરેનો પ્રકાશ કરનાર ચિત્ત છે, સર્વ વસ્તુના રસ જ્ઞાનનો હેતુ છે અને સંસારીઓને તે પ્રવૃત્તિઓનું કારણ છે. ચિત્ત નિત્ય છે, એટલે તેનો ઉદય કે અસ્ત થતો નથી. તે નિર્વિકાર છે, એટલે તે જીઠતું કે જીલું થતું નથી. તે નિષ્ક્રિય છે, એટલે તે આવતું કે જતું નથી. આધાર રહિત હોવાથી તે અહીં નથી; અને પરિપૂર્ણ હોવામાં તે અહીં છે. (૧૩-૧૫) હે રાઘવ ! એવું નિર્મળ ચિત્ત સ્વ-સ્વરૂપમાં જ સ્થિત છે અને એ જ જગત નામના દ્વૈત-

પ્રપંચરૂપે વિવર્ત પામે છે. (૧૬) આ ચિત્ત પરમાર્થદષ્ટિએ પરિપૂર્ણ, જ્ઞાનસ્વરૂપ અને નિસ્વયવરૂપ છે, છતાં પોતાના સંકલ્પને વશ થઈ, પોતે જ પોતાની સ્વરૂપાવસ્થાનો ત્યાગ કરે છે, અને અપૂર્ણ, અજ્ઞાની, સાવયવ “આ હું છું.” એવા ભ્રમ-ભાવને પામે છે; અને નાનાત્વદષ્ટિ દેઠે થતાં “આ ભાવ છે, તે અભાવ છે; આ લીધું, તે મૂક્યું.” વગેરે દેહાત્મભાવ દેઠે થાય છે, અને અનેક સંકલ્પોથી પુર્યદક (સૂક્ષ્મ શરીર) રચે છે. વસ્તુતઃ તે કંઈ કરતું નથી. (૧૭-૧૯) એ પ્રમાણે સર્વ સંસારો જોવામાં આવે છે, વસ્તુતઃ તે બધું બ્રહ્મ જ છે. વારંવાર તે ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે. (૨૦) સખત તાપ પછી જેમ આકાશમાં વૃષ્ટિ દેખાય, તેમ નિષ્કલંક અને નિરાભાસ ચિત્ત સદૃશરૂપે ભાસે છે. (૨૧) જેમ મહિરાના મહથી એક મનુષ્ય પોતાને બીજા જેવો ધારે છે, તેમ અવિદ્યાના પ્રભાવે પોતાના સાચા સ્વરૂપનો ખ્યાલ ન હોવાથી આત્મા પણ અનાત્મા જેવો દેખાય છે. (૨૨) જે પ્રત્યગાત્મા વડે શબ્દ, રસ, રૂપ અને ગંધનો અનુભવ થાય છે, તે જ પરબ્રહ્મ છે અને તે જ ચૈતન્ય સ્વરૂપ આત્મા સર્વત્ર રહ્યો છે. (૨૩) એક બ્રહ્મ જ જગતરૂપે સ્થિત છે, તેમાં લેશ માત્ર પણ કલંક નથી. સમુદ્રમાં તરંગરૂપે જળ સ્ફુરે છે, રજ નથી સ્ફુરતી. (૨૪) હે રામ ! જેમ અગ્નિમાં ઉષ્ણતા સિવાય બીજું કંઈ નથી, તેમ જગતમાં સચ્ચિદાનંદ-સ્વરૂપ બ્રહ્મ સિવાય બીજું કંઈ નથી. (૨૫) પ્રથમ ગુરુએ શિષ્યને શમાદિ સાધનોનો ઉપદેશ કરી, તેને બ્રહ્મજ્ઞાનનો અધિકારી બનાવવો, અને પછી “આ બધું બ્રહ્મ છે, તું શુદ્ધ આત્મા છે.” આવો ઉપદેશ કરવો. (૨૬) અજ્ઞાનીને “આ બધું બ્રહ્મ છે.” એવો બોધ કરવાથી તે અદ્વૈત મહાન નરકમાં પડે છે. (૨૭) જેની બુદ્ધિ

પરમાત્મતત્ત્વ સમજી શકી હોય, જેની ભોગેચ્છાઓ સંપૂર્ણ નાશ પામી હોય અને જે નિઃસંકલ્પ બન્યો હોય; એવા તમારા જેવા અવિદ્યારૂપી મેલ વિનાના પુરુષોને બોધ આપવો યોગ્ય છે. (૨૮) દીવો હોય ત્યારે પ્રકાશ થાય, સૂર્ય હોય ત્યારે દિવસ થાય અને પુષ્પ હોય ત્યારે ગંધ ઉત્પન્ન થાય, તેમ સત્ય વસ્તુ જ જગતરૂપે ભાસે છે. પરમાર્થદૃષ્ટિએ જગત નથી. (૨૯)

શ્રીરામે પૂછ્યું : હે બ્રહ્મન્ ! સમુદ્ર જેવાં ગંભીર અને ચંદ્ર જેવાં નિર્મળ આપનાં વિચિત્ર વચનો સાંભળી, જેમ વર્ષાઋતુમાં ઘડી ઘડી તડકો અને છાંયડો થાય છે અવિદ્યાની ચિકિત્સા તેમ ક્ષણભર મને જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશ થાય છે, અને ઘડીભર મોહરૂપી અંધકાર મને ઘેરી લે છે. (૩૦,૩૧) નિત્ય, પ્રકાશમાન બ્રહ્મ અદ્વિતીય છે, અનંત છે અને સર્વાત્મક છે, તેની શક્તિ કોઈ દિવસ પણ નાશ પામતી નથી; છતાં આવા બ્રહ્મમાં અવિદ્યા જે અંધનું કારણ છે તે કેમ સંભવે ? (૩૨)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રઘુનંદન ! મારાં વચનો અર્થાથ છે, સમજાય તેવાં સરળ છે, સંગતિવાળાં છે અને તેનો પરસ્પર વિપરીત અર્થ થતો નથી. (૩૩) જ્યારે તમારી વિવેકદૃષ્ટિનો વિકાસ થશે અને જ્ઞાનનો સંપૂર્ણ ઉદય થશે, ત્યારે મારાં વચનોની પ્રમાણુતા કે અપ્રમાણુતાનો તમને બરાબર બોધ થશે. (૩૪) હે રામ ! સ્વ-સ્વરૂપના નાશ માટે થતા ઉદયમ વડે ચરમ સાક્ષાત્કારરૂપી પરિપક્વ અવિદ્યાથી સર્વ દોષો દૂર કરનાર વિદ્યા પ્રાપ્ત થાય છે. (૩૫) જેમ અસ્ત્ર વડે અસ્ત્ર નાશ પામે, ક્ષારથી મેલ ધોવાય અને વિષ વડે વિષની અસર દૂર થાય, તેમ શત્રુ વડે શત્રુનો નાશ થાય છે. (૩૬) ભૂતમાયા આવી છે. તે પોતે

નષ્ટ થઈને પ્રદ્ધાનંદ આપનાર છે. માયાનું સ્વરૂપ જોઈ શકાય તેમ નથી; કારણ કે તે અસત્ હોવાથી તેને જોતાં જ તે નાશ પામે છે. (૩૭) પરમાર્થદૃષ્ટિએ આ અવિદ્યા છે જ નહિ, એવી ભાવના કરશે તો પ્રદ્ધાત્મકચતુર્ જ્ઞાન તમને થશે અને અવિદ્યાનો સ્વભાવ તમે જાણી શકશો. (૩૮) હે રામ ! જ્યાં સુધી તમને જ્ઞાન નથી થયું, ત્યાં સુધી મારા કહેવામાં વિશ્વાસ રાખી અવિદ્યા નથી એવો નિશ્ચય કરો. (૩૯) “સર્વ પ્રદ્ધ જ છે” એવી ભાવના જેણે હૃદયમાં દઢ કરી છે તે જ મોક્ષ મેળવે છે. ભેદ-દૃષ્ટિ અવિદ્યાને આભારી છે, માટે તેનો સર્વથા ત્યાગ કરવો. (૪૦) હે રામ ! સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરવા સિવાય માયા તરવાનો ખીજો ઉપાય છે જ નહીં. માયાની પાર તરી જવું એ જ અક્ષય કૈવલ્યપદ છે. (૪૧) “આ માયા ક્યાંથી ઉત્પન્ન થઈ?” એવો નિરર્થક વિચાર ન કરતાં “જન્માદિ દુઃખો ટાળવાના ઉદ્દેશથી એનો નાશ કરવા માટે હું શું ઉપાય કરું?” એનો જ વિચાર તમારે કરવો. (૪૨) જ્યારે અવિદ્યાનો નાશ થશે ત્યારે તે ક્યાંથી આવી, તેનો સ્વભાવ કેવો છે અને તે કેમ નષ્ટ થઈ, તેનું જ્ઞાન તમને આપોઆપ થશે. (૪૩) માટે રોગ વગેરેના કારણભૂત અવિદ્યાની પ્રયત્ન પૂર્વક ચિકિત્સા કરો, જેથી તમને જન્મનાં દુઃખો ફરીથી ભોગવવાં ન જ પડે. (૪૪) જેમ આકાશમાં પવન ખીજના આશ્રય વિના પોતે જ વાય છે, તેમ આત્મા પણ પોતાથી અભિન્ન ચિત્શક્તિ વડે પોતાનામાં જ જગદ્રૂપતા પામે છે. (૪૫) ચિત્રૂપી સમુદ્ર પોતાના સ્વરૂપને વિશેષ પમાડે તેવા સંકલ્પો વડે રુકુરે છે; માટે તે એકાત્મક અને અખંડ છે, એવી દઢ ભાવના હૃદયમાં ધારણ કરો. (૪૬) સમુદ્રમાં તરંગો રુકુરે તેમ ચિત્રૂપી મહાજળમાં જ્યાં અવિદ્યારૂપ ચિત્શક્તિ રુકુરે છે, ત્યાં તે તે પદાર્થો રુકુરે છે. (૪૭) તે

ચિદ્રૂપ દેવી એવી રીતે સ્ફુરતાં પોતાની અનંત શક્તિના પ્રભાવે દેશ, કાળ, ક્રિયા વગેરે સર્વે શક્તિઓને સખીઓની પેઠે સહ-ચારિણીરૂપે સૃષ્ટિ માટે પ્રેરે છે. (૪૮) તે ચિત્તદેવી પોતાનું સ્વરૂપ સમજીને ઉન્નત કૈવલ્યપદમાં સ્થિત છે, છતાં વિચાર રહિત થતાં પોતાના સ્વરૂપને પરિચ્છિન્ન માને છે. (૪૯) બ્યારે તે ચિત્તશક્તિ પોતાને પરિમિત માને છે, ત્યારે જ તે અનેક નામ-રૂપે થાય છે. (૫૦) હે મહાબાહો ! સંકલ્પ-વિકલ્પોવાળું તથા દેશ, કાળ અને ક્રિયાથી અવિચ્છિન્ન ચિત્ત ક્ષેત્રજ્ઞ (જીવ) કહેવાય છે. તે જીવને વાસનાઓની ભાવના થતાં અહંકાર થાય છે અને વાસનાઓ અહંકારને કલુષિત કરે; એટલે તે નિશ્ચયકર્તાપણાથી ખુદ્ધિ કહેવાય છે. ખુદ્ધિ સંકલ્પ કરે એટલે તે મન કહેવાય છે, અને ઘણા ગાઢ સંકલ્પો કરતાં ધીમે ધીમે મન બાહ્ય ઇન્દ્રિયો-રૂપે થાય છે. આ હાથપગ વગેરે ઇન્દ્રિયો જ દેહ છે એમ વિદ્વાનો જાણે છે. (૫૧-૫૩) ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે જીવ વાસના અને સંકલ્પરૂપી દોરડાંથી વીંટાય છે અને દુઃખરૂપી જાળમાં ફસાઈ ક્રમે ક્રમે નીચ પડને પામે છે. (૫૪) એ પ્રમાણે સંકલ્પાત્મક ચિત્તને ગાઢ અહંકાર થતાં રેશમના કીડાની પેઠે તે પોતાની ઇચ્છાથી જ બંધનમાં પડે છે. (૫૫) જેમ સિંહ સાંકળમાં ફસાય છે, તેમ પોતાના જ કલ્પેલા શબ્દાદિ વિષયોની જાળમાં મન ફસાય છે અને બહુ જ વિવશ થઈ જાય છે. (૫૬) એ જ ચૈતન્ય પોતાની જુદી જુદી શક્તિમાં મન, ખુદ્ધિ, જ્ઞાન, ક્રિયા, અહંકાર, પુર્યદેહ, પ્રકૃતિ, માયા, મલ, કર્મ, બન્ધ, ચિત્ત, અવિદ્યા અને ઇચ્છા એમ જુદે જુદે રૂપે કહેવાય છે. (૫૭-૫૯) જેમ વટવૃક્ષના બીજમાં આખું ચ વૃક્ષ રહેલું છે, તેમ કૃળ વગરનો અને અનેક આશાવાળો સંસાર મનમાં રહ્યો છે. મન ચિન્તારૂપી અગ્નિશિખામાં બળી રહ્યું છે, કૌપરૂપી

સર્વે તેનું ભક્ષણ કર્યું છે અને કામરૂપી સમુદ્રના તરંગોમાં ફસાયું છે; તેથી તે પોતાને અને પોતાના મૂળકારણને ભૂલી ગયું છે. હે રામ ! સંસારરૂપી કાલ્પમાંથી હાથીની પેઠે તેનો ઉદ્ધાર કરો. (૬૦, ૬૧) હે રામ ! જે મન જરા, મરણ વગેરે દુઃખોથી મૂર્છિત થયું છે અને પાપપુણ્યથી જે મેલું થઈ ગયું છે, એવા મનનો ઉદ્ધાર કરવાની જેને ઇચ્છા ન થાય તેને પુરુષના વેશમાં રાક્ષસ સમજવો. (૬૨)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : જેમ ઝરણાંમાંથી જળ નીકળ્યા જ કરે છે, તેમ કલ્પિત આકારવાળા માયા સહિત બ્રહ્મમાંથી સંસારની વાસનાને લીધે લાખો અને કરોડો જીવો જે કર્મોનુસાર જીવોની ચિત્તનો વિલાસ છે, તેઓ પૂર્વે ઉત્પન્ન થયા ગતિ છે, થાય છે અને થશે. (૬૩, ૬૪) કોઈક જીવો પહેલી જ વાર થયા છે, કોઈકના સંકટો જન્મો થયા છે અને કોઈકના અસંખ્ય જન્મો થયા છે. કેટલાકના બેત્રણ ભવ થયા છે; કેટલાક જીવો કિન્નર, ગંધર્વ, વિદ્યાધર, મોટા સર્પો, સૂર્ય, ચંદ્ર, વરુણ, શિવ, બ્રહ્મા અને વિષ્ણુરૂપે થયા છે. વળી કેટલાક જીવો બ્રાહ્મણ, રાજા, વૈશ્ય, શૂદ્રોરૂપે અને કેટલાક પવિત્ર ઔષધિ, પત્ર, પુષ્પ, ફળ, પતંગ વગેરે રૂપે રહ્યા છે. કેટલાક કદંબ, લીંબુનાં ઝાડ, શાલ, તમાલ વગેરેનાં ઝાડરૂપે અને કેટલાક મહેન્દ્ર, હિમાચલ, સહ્યાદ્રિ, મંદર અને મેરુરૂપે રહ્યા છે. કેટલાક ક્ષાર, દધિ, ઘૃત, શેરડી અને જળના રાશિરૂપે રહ્યા છે. કેટલાક દિશાઓના મોટા દેવો છે અને કેટલાક નદીના મોટા પ્રવાહો છે. આમ મૃત્યુને વશ થઈ, હાથમાંથી હટો જેમ જીવે અને નીચે જીછળે છે, તેમ કેટલાક મનુષ્ય સ્વર્ગમાં વિહાર કરે છે અને કેટલાક નરકમાં પડે છે. (૬૫-૭૦) કેટલાક અજ્ઞાની જીવો

હબરો જન્મો ભોગવી, વિવેકહીન થવાથી ફરીથી સંસારનાં સંકટો ભોગવવા નીચે પડે છે. (૭૧) જેમ સમુદ્રમાં તરંગ ઉત્પન્ન થાય છે, વધે છે અને નાશ પામે છે, તેવી જ રીતે બ્રહ્મામાં મોહ પમાડનાર માયા હમેશાં મિથ્યા જગતરૂપે સ્ફુરે છે, વધે છે અને નાશ પામે છે. (૭૨)

શ્રીરામે પૂછ્યું : હે બ્રહ્મા ! જીવ મનરૂપ થઈ જેવી રીતે બ્રહ્મા થયા તે મને વિસ્તારથી કહો. (૭૩)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! જીવ જે જીવ બ્રહ્મા કેમ થયો ? રીતે બ્રહ્મા થયા તે તમને કહું છું.

એ બાણવાથી જગતની સ્થિતિનું તમને જ્ઞાન થશે. (૭૪) દેશ, કાળ અને વસ્તુથી આત્મા અપરિચ્છિન્ન છે; છતાં તે જ્યારે પોતાની શક્તિથી માયાની ઉપાધિ સ્વીકારે છે, ત્યારે તે પોતાની વાસનાને વશ થઈ મન થાય છે. (૭૫, ૭૬) પ્રથમ તે મનોરૂપ શક્તિ શબ્દ-તન્માત્રની ભાવના કરે છે અને પછી આકાશની ભાવના કરે છે. (૭૭) પછી તે મન ઘનસ્પન્દના ક્રમે સ્પર્શ-તન્માત્રની ભાવના કરી વાયુરૂપે થાય છે. (૭૮) શબ્દ અને સ્પર્શસ્વરૂપે આકાશ અને વાયુનો સંઘર્ષ થવાથી મન અગ્નિની ભાવના કરે છે અને દૃઢ અભ્યાસથી અગ્નિરૂપે થાય છે. (૭૯) શબ્દ, સ્પર્શ અને રૂપ વડે યુક્ત મન રસ-તન્માત્રની ભાવના કરે છે અને ક્રમે જળની શીતળતા વગેરે ભાવના કરવાથી જળ સંવિત્-રૂપ થાય છે. (૮૦) શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ અને રસ વડે યુક્ત મન ગન્ધ-તન્માત્રની ભાવના કરે છે, અને એ ભાવનાથી ભૂમિસંવિત્ થાય છે. (૮૧) પંચભૂતની સૃષ્ટિ થયા પછી આ પ્રકારે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ વડે મન યુક્ત થતાં, તે સૂક્ષ્મતાનો ત્યાગ કરે છે અને ક્રમે ક્રમે આકાશમાં સ્ફુરતાં, અગ્નિકણના આકાર-

વાળાં શરીરની ભાવના કરે છે. (૮૨) અહંકાર અને બુદ્ધિવાળું શરીર હૃદયપુંડરીકમાં રહેલું છે અને તે પુર્યષ્ટક કહેવાય છે. (૮૩) આ પુર્યષ્ટકની અંદર રહીને મન તીવ્ર વાસનાના યોગે પ્રકાશિત સ્થૂલ શરીરની ભાવના કરે છે અને તેવું થાય છે. (૮૪) બીજાંમાં ઠાળેલો સોનાનો રસ જેમ આકાર ધારણ કરે છે, તેમ સ્વચ્છ આકાશમાં પોતાના સ્વભાવે પુર્યષ્ટકરૂપી તેજ અને ઉપર મસ્તક, નીચે પગ, પડખે હાથ અને વચમાં પેટ વગેરેથી બનેલા દેહનો સંનિવેશ થાય છે. (૮૫, ૮૬) વખત જતાં પૂર્વોક્ત સંનિવેશ સ્પષ્ટ થાય છે અને બુદ્ધિ, સત્ત્વબળ, વિજ્ઞાન અને ઐશ્વર્યયુક્ત નિર્મળ સ્વરૂપ સર્વલોકના પિતામહ ભગવાન બ્રહ્માજી થાય છે. પોતાનું ઉત્તમ પ્રકાશમય શરીર જોતાં ત્રિકાળજ્ઞ ભગવાનને વિચાર થયો, કે ચિન્મય અને એક આત્મસ્વરૂપ અનંત આકાશમાં પ્રથમ શું થયું? એમ વિચાર કરતાં બ્રહ્માજીને તરત જ નિર્મળ આત્માનો સાક્ષાત્કાર થયો. (૮૭-૯૦) અનેક સંખ્યામાં થઈ ગયેલી સૃષ્ટિને તેમણે જોઈ, અને બધા ધર્મ તથા ગુણ વગેરેનો વિચાર કરી, તેઓ સંકલ્પ વડે રમતમાત્રમાં ગંધર્વ નગરની પેઠે વિવિધ પ્રકારના આચાર વાળી જુદી જુદી પ્રજાઓ સર્જે છે. પ્રજાના સ્વર્ગોપવર્ગ તથા ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ માટે તેમણે ઘણાં વિવિધ શાસ્ત્રો રચ્યાં. હે રામ ! બ્રહ્મારૂપ થયેલા મનથી ઉત્પન્ન થયેલો સૃષ્ટિ-પ્રપંચ આ પ્રકારે વસંતઋતુના પુષ્પની શોભાની પેઠે જગતમાં સ્થિત રહે છે. (૯૧-૯૪)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : પોતાના સંકલ્પ વડે દેવ, અસુર, મનુષ્યો વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે; અને એ સંકલ્પો યથાર્થ તત્ત્વનો ઉપદેશ શમે તો તેલ વિનાના દીવાની પેઠે પોતે જ શાંત પડી જાય છે. (૯૫) સર્વ

જગત આકાશના જેવું શૂન્ય છે, ફક્ત કલ્પનાથી એની પ્રતીતિ થાય છે. હે મહાબુદ્ધે! એ જગત ચિરકાળ ચાલતા સ્વપ્ન જેવું છે એવો તમે નિશ્ચય કરો. (૬૬) હે સુમતે! પરમાર્થદષ્ટિએ કોઈનાં કોઈ પણ દિવસે જન્મમરણ નથી. જે જોવામાં આવે છે તે મિથ્યા છે. (૬૭) આ સંસાર આશાફી સર્પોનો ભંડાર છે. માટે એ પ્રપંચનો ત્યાગ કરો. સંસાર અસત્ છે એમ સમજી તેની અંદર તમારે ભાવ ન રાખવો. (૬૮) ગ્રંધર્વ-નગરમાં કંઈ વૃદ્ધિ થતાં જેમ હર્ષ ન થાય, અને હાનિ થતાં કંઈ શોક ન થાય, તેમ અવિદ્યાના પ્રભાવે ભાસતાં સ્ત્રીપુત્રાદિકની વૃદ્ધિ કે નાશ થતાં સુખ કે દુઃખ કેમ થાય? (૬૯) ધન-અને સ્ત્રીની વૃદ્ધિ થતાં સંસારનો રોગ વધે છે, એટલે તેમાં દુઃખ માનવું જોઈએ. મોહની વૃદ્ધિ થવાથી અહીં કોણ સુખી થાય? (૧૦૦) જે અનેક લોગો વડે અજ્ઞાની મનુષ્યને આસક્તિ થાય છે, તે લોગો વડે જ જ્ઞાની પુરુષને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. (૧૦૧) માટે હે રાઘવ! પરમતત્ત્વને બાણી તમે પ્રાપ્ત-વ્યવહારનું આચરણ કરો, અને જે વ્યવહાર નષ્ટ થયો છે, તેને નષ્ટ સમજી તેની ઉપેક્ષા કરો. (૧૦૨) જે લોગો પ્રાપ્ત ન થયા હોય તેની ઇચ્છા ન કરવી, અને જે પ્રાપ્ત થયા હોય તેનો અનાસક્ત વૃત્તિથી ઉપલોગ કરવો, એ જ્ઞાની પુરુષનું લક્ષણ છે. (૧૦૩) સર્વ વસ્તુઓમાંથી “આ સત્ છે” એવી જેની આસ્થા નિવૃત્ત થઈ છે, એવા સર્વજ્ઞ પુરુષને વાસ્તવિક સ્વરૂપ વિનાની અવિદ્યાનું આવરણ બાધ કરી શકતું નથી. (૧૦૪) જે નિષ્કલંક છે અને જે સત્ તથા અસત્ની વચ્ચે રહેલું છે, તે ચિન્માત્ર પરમપદમાં તમે સ્થિત થઈને બાહ્યાન્તર દૃશ્યની ઉપેક્ષા કરો. (૧૦૫) અવસ્થ કરવા લાયક કર્મો કરતો જ્ઞાનનિષ્ઠ પુરુષ ઇચ્છા અને અનિચ્છા બંનેથી રહિત છે; જેમ કમળ જળમાં

રહેવા છતાં જળમય બનતાં નથી, તેમ આવા જ્ઞાનીઓની પ્રજ્ઞા વ્યવહારમાં રહેવા છતાં વ્યવહારમય બનતી નથી. (૧૦૬) હે રાઘવ ! જો તમને ઇન્દ્રિયોના વિષયભોગોમાં રસ ન પડે તો તમારે સમજવું, કે તમે વિજ્ઞાન બ્રહ્મ છે અને ભવસાગર તરી ગયા છો. (૧૦૭) હે રામ ! જેમ પુષ્પમાંથી સુગંધ જુદી પ્રાકૃતિમાં આવે છે, તેમ કૈવલ્યપદ મેળવવા માટે પરમ બુદ્ધિ વડે ઉદાર મનને વાસનાઓથી જુદું પાડો. (૧૦૮) સંસાર-સાગર વાસનારૂપી જળથી ભરપૂર છે. તેમાં જેઓ પ્રજ્ઞારૂપી હોડીમાં બેઠા છે, તેઓ જો સાગર તરી બાય છે અને બીજાઓ ખૂડે છે. (૧૦૯) જેઓ વિદ્યા અને અવિદ્યાનાં સ્વરૂપને બરાબર સમજે છે, તેઓ જગતમાં પ્રાપ્ત થતા વ્યવહારનો પરિત્યાગ કરતા નથી, અને તેની ઇચ્છા પણ કરતા નથી. અવશ્ય કરવા યોગ્ય વ્યવહાર તેઓ અનાસક્તપણે કરે છે. (૧૧૦) એવા તત્ત્વજ્ઞ પુરુષો સૂર્યની પેઠે સર્વ વસ્તુનો નાશ થતાં ખેદ પામતા નથી; અને દેવોનાં સુખો મળતાં હર્ષ પામતા નથી. તેઓ સ્વમાર્ગ-મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરતા નથી. (૧૧૧)

વાલ્મીકિ બોલ્યાઃ વિમળ આશયવાળા વસિષ્ઠ મુનિનાં આવાં વિશુદ્ધ વચ્ચનો સાંભળી શ્રીરામચંદ્રજી સંતુષ્ટ થયા અને જ્ઞાનરૂપી મધુર અમૃત પીતાં તેઓએ ચંદ્રની પેઠે પરમ શીતળતા અનુભવી. (૧૧૨)

શ્રીરામે પૂછ્યુંઃ સૃષ્ટિ એક પ્રકારની છે કે અનેક પ્રકારની તે મને કહો. એનું જ્ઞાન થતાં માયાનું સ્વરૂપ વધારે સ્પષ્ટ થશે.

(૧૧૩) વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ હે રામ ! કોઈક નાના પ્રકારની ઉત્પત્તિ વખતે સૃષ્ટિ રુદ્રથી ઉત્પન્ન થાય છે, કોઈક વખતે બ્રહ્માથી ઉત્પન્ન થાય છે, કોઈક વખતે વિષ્ણુથી ઉત્પન્ન થાય છે અને કોઈક વખતે મુનિઓ

પણ બીજી સૃષ્ટિ સ્વયે છે. (૧૧૪) કોઈક વખતે બ્રહ્મા કમળ-
માંથી ઉત્પન્ન થાય છે, કોઈક વખતે તે જળમાંથી ઉત્પન્ન થાય
છે, કોઈક વખતે અંડમાંથી અને કોઈ વખતે આકાશમાંથી ઉત્પન્ન
થાય છે. (૧૧૫) કોઈક સૃષ્ટિમાં પૃથ્વી વૃક્ષોથી ભરપૂર હોય છે,
કોઈ સૃષ્ટિમાં તે મનુષ્યથી પૂર્ણ હોય છે, અને કોઈક તો પર્વતથી
ભરપૂર હોય છે. (૧૧૬) કોઈક વખતે પૃથ્વી માટીની બની,
કોઈક વખતે પથ્થરની બની, કોઈક વખતે સુવર્ણની બની અને
કોઈક વખતે માંસની બની. (૧૧૭) ક્યારેક પ્રથમ આકાશ
સ્થૂલભાવ પામે છે, ક્યારેક પૃથ્વી, ક્યારેક જળ, ક્યારેક તેજ
અને ક્યારેક પવન પ્રથમ સ્થૂલભાવ પામે છે. (૧૧૮) દૃષ્ટાંત
માટે માત્ર તમને આ બ્રહ્માની ઉત્પત્તિ કહી; એમાં કયાંય એક-
સરખો નિયમ નથી. (૧૧૯) કૃતયુગ, ત્રેતાયુગ, દ્વાપરયુગ અને
કલિયુગ વારંવાર ફરી ફરી આવે છે. બધી વસ્તુઓ પણ ફરી
ફરીને આવે છે. કોઈ પણ વસ્તુ નિત્ય નથી. (૧૨૦)

હે રામ! જગતની માયાનું સ્વરૂપ વર્ણવવા માટે દાશરુદ્ધ
આખ્યાન કહું છું, તે સાંભળો. (૧૨૧) નાના પ્રકારનાં પુષ્પોથી
શોભતો એક મગધ નામનો સમૃદ્ધ દેશ
દાશર આખ્યાન હતો. ત્યાં કદંબાદિ વૃક્ષોનાં મોટાં વન
હતાં. ત્યાં વિવિધ પક્ષીઓનો દેખાવ
મનોહર અને આશ્ચર્યજનક હતો. (૧૨૨, ૨૩) ત્યાં કર્ણિ-
કાર, કદંબ, કદલી વગેરે વૃક્ષોથી શોભતા એક ગિરિશિખર
પર કોઈ એક પરમ ધાર્મિક મુનિ રહેતા હતા. તેમનું તપ
બહુ મોટું હતું અને તેમનું નામ દાશર હતું. તેઓ ત્યાં
તપ કરતા હતા. હે રામ! પ્રખ્યાત શરલોમ ઋષિ તેમના
પિતા થતા હતા. તેઓ જાણે કે બીજા બ્રહ્મા હોય એવા લાગતા
હતા. (૧૨૪-૧૨૬) દેવોના ગુરુ બૃહસ્પતિના કથ જેવો તેમનો

એ એક જ પુત્ર હતો. તેની સાથે શરદોમાળ વનમાં પોતાનું જીવન વ્યતીત કરતા હતા. (૧૨૭) ત્યારપછી ઘણાં વર્ષો રહીને જેમ માળામાંથી પક્ષી ઊડી જાય, તેમ શરદોમાળે પોતાના દેહનો પરિત્યાગ કર્યો અને સ્વર્ગમાં ગયા. (૧૨૮) પિતા મૃત્યુ પામતાં એકલા પડી જવાથી દાશૂર કુરર પક્ષીની થોડે એ વનમાં રહવા લાગ્યા; કારણ કે માળાપના મૃત્યુથી તેમને ઘણું દુઃખ થયું હતું. (૧૨૯) હેમંતમાં જેમ કમળ ફરમાઈ જાય તેમ દાશૂર પણ દુઃખી થઈ ગયા. એવામાં કોઈ વનદેવતાએ અદસ્ય રહીને, દીન બનેલા દાશૂરને આ પ્રમાણે આશ્વાસન આપ્યું: “હે મહામતે! અજ્ઞાની મનુષ્યની થોડે તમે કેમ કલ્પાન્ત કરો છો? હે સાધો! સંસારનું ચંચળ સ્વરૂપ તમે કાં નથી જાણતા? સંસાર સર્વદા એવો અસ્થિર છે. મનુષ્ય જન્મે છે, જીવે છે અને પછી તે અવશ્ય મરણને શરણ થાય છે. માટે પિતાના મરણનો વ્યર્થ શોક તમારે ન કરવો. જેમ સૂર્ય ઊગે છે અને આથમે છે, તેમ મનુષ્ય પણ અવશ્ય જન્મે છે અને મરે છે.” આ અદસ્ય ઉપદેશ સાંભળી જેમ મેઘની ગર્જનાથી મયૂરો શાન્ત થાય છે તેમ રડી રડીને લાલ થયેલી આંખોવાળા દાશૂરને પણ ધીરજ આવી. તેઓ ઊઠ્યા અને પિતાનું આવશ્યક *ઔર્ધ્વદૈહિક કર્મ* આદરપૂર્વક કરીને ઉત્તમ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા માટે તપ કરવા લાગ્યા. (૧૩૦-૧૩૫)

એવી રીતે વનમાં વિધિપુરઃસર તપ કરતાં કરતાં તેમને “આ શુદ્ધ છે, આ અશુદ્ધ છે” એવા અનેક સંકલ્પોવાળું વેદનિષ્ઠપણું પ્રાપ્ત થયું. (૧૩૬) અવશ્ય અનુભવ કરવા યોગ્ય બ્રહ્મજ્ઞાન થયું ન હતું; એટલે પૃથ્વી પવિત્ર હોવા છતાં તેમનું મન એ વેદનિષ્ઠાથી સ્થિર ન થયું. (૧૩૭) આખી પૃથ્વી શુદ્ધ

છે, છતાં તેને બધું અશુદ્ધ ભાસ્યું; તેથી તેમનું મન ક્રમાંક
 પણ સ્થિર ન થયું. (૧૩૮) આથી મનમાં સંકલ્પ કર્યો, કે
 વૃક્ષની ટોચ શુદ્ધ છે, માટે મારે ત્યાં વાસ કરવો યોગ્ય છે.
 તપ કરવાથી વૃક્ષની ટોચ, ડાળીઓ અને પાંદડાંઓ પર જેમ
 પક્ષી રહે છે તેમ હું પણ રહી શકીશ. (૧૩૯-૧૪૦) આમ
 વિચાર કરી તેણે પ્રકાશમાન અગ્નિ પ્રજ્વલિત કર્યો અને પોતાના
 ખભાના માંસની આહુતિ આપવા લાગ્યા. (૧૪૧) દેવતાઓનાં
 ગળાં અગ્નિમાં પડેલા બ્રાહ્મણનાં માંસથી બળીને ભસ્મ ન થાય
 એ વિચારથી, જેમ સૂર્ય બૃહસ્પતિ પાસે ઉપસ્થિત થાય, તેમ
 અગ્નિદેવ હાશૂર પાસે પ્રકટ થયા અને બોલ્યા: “હે સાધો!
 ઇન્ધિત વર માગી લો” (૧૪૨-૧૪૪) અગ્નિએ એમ કહ્યું,
 એટલે હાશૂરે અર્ધા, પુષ્પ વગેરેથી તેમની પૂજા કરી અને
 સ્તુતિ કરતાં કહ્યું: “હે ભગવન્! પૃથ્વી ઉપર અનેક પ્રાણીઓ
 છે, એટલે ત્યાં શુદ્ધ નિવાસસ્થાન મળતું નથી; એટલે હું વૃક્ષની
 ટોચ પર બેસી શકું.” (૧૪૫, ૪૬) સુનિપુત્રે આમ કહ્યું
 એટલે અગ્નિદેવ તેને વરદાન આપી અંતર્ધાન થઈ ગયા. (૧૪૭)
 સાયંકાળનાં વાહળાંની પેઠે અગ્નિદેવ અદૃશ્ય થઈ ગયા પછી
 તે વનની મધ્યમાં વાહળાં સુધી ગયા, અને પૃથ્વી તથા આકાશના
 સ્તંભ સમાન એક કઠંબ વૃક્ષપર તે વિપ્ર ચડી ગયા.
 ત્યાં ગગનસ્પર્શી શાખાનાં ઉપલાં પાંદડાંઓમાં અશુદ્ધિની શંકા
 વિના એકાગ્ર તપમાં તે સ્થિત થયા. કેમજા પાંદડાંઓ પર તે
 બેઠા અને કુતૂહલતાથી તેમણે દિશાઓમાં દૃષ્ટિ ફેંકી. નદી
 રૂપી એકાવલિ હાર દિશાઓએ પહેર્યો હતો, તેના પર્વતોરૂપી
 સ્તંભ હતાં, નિર્મળ આકાશ રૂપી તેનો અંબોડો હતો અને
 સ્યામ એવો રૂપી કેશ ફરકતા હતા. ક્ષણવાર તે હતાગૃહમાં
 રહીને હાશૂરે દિશાઓનું અવલોકન કર્યું. પછી હઠ પકાસન

વાળી દિશાઓમાંથી મનને ખેંચી લીધું અને પરમાર્થતત્ત્વને ભણ્યા વિના, ફક્ત ક્રિયા કરનાર વિપ્રકુમારે કૃષ્ણની ઇચ્છાથી કૃપણ થયેલા ચિત્તવડે, દશ હજાર વર્ષ સુધી માનસિક ચક્ષુ કર્યો, અને દેવતાઓનું પૂજન કર્યું. (૧૪૮-૧૫૪) ગોમેધ, અશ્વમેધ, નરમેધ વગેરે યજ્ઞો કરવાથી, અને પુષ્કળ દક્ષિણા આપવાથી વખત જતાં તેના હૃદયનો રાગદ્વેષાદિ મળ દૂર થયો. તેનું હૃદય વિશાળ થતાં મનને પ્રસન્ન કરે તેવું આત્મજ્ઞાન તેને થયું. અજ્ઞાનનું આવરણ આમ દૂર થયું અને વાસના રૂપી મળ પણ ધોવાઈ ગયો.

એક વખત તે જ લતાગૃહના અગ્રભાગમાં એક વનદેવીને કાશૂરે જોઈ. તેની આંખો વિશાળ હતી અને રંગબેરંગી પુષ્પોનાં વસ્ત્રો તેણે પહેર્યાં હતાં. નીચી નજરે ઊભેલી તે સુંદર દેવીને મુનિએ પૂછ્યું: (૧૫૫-૧૫૭) “હે કમલાક્ષી! તમે કોણ છો? તમારું સૌન્દર્ય જોઈને કામદેવ પણ શરમાઈ જાય છે.” એવાં મુનિનાં વચન સાંભળી પુષ્પ સ્તનોવાળી તે દેવીએ મુનિને મધુર શબ્દોમાં કહ્યું: “હે મુનિ! પૃથ્વી ઉપર જે જે ફલંભ વસ્તુઓ છે, તે સર્વે માગવાથી મહાત્માઓ પાસેથી મળે છે. હું વનદેવી છું અને તમારા જ કદંબનાં લતાગૃહમાં રહું છું. ચૈત્રમાસના શુક્લ પક્ષની ત્રયોદશીને દિવસે નંદનવનમાં મહનોત્સવ થયો હતો, તેમાં સર્વે વનદેવીઓનો સમાજ એકઠો મળેલો. ત્રણે લોકની દેવીઓ ત્યાં હાજર હતી. હું પણ ત્યાં ગઈ. એ મહનોત્સવમાં મારા જેવડી વનદેવીઓ પુત્રવતી હતી, પણ મને પુત્ર ન હતો; તેથી હું ઘણી દુઃખી થઈ. બધી કામનાઓને સિદ્ધ કરનાર કલ્પવૃક્ષ જેવા તમે મારી પાસે રહો છો; તો હે નાથ! મારે અનાથની પેઠે પુત્ર વિના શોક કેમ કરવો પડે? હે ભગવન્! મને પુત્ર આપો, નહિતર હું અભિમાં

પડી બળી મરીશ. પુત્ર ન હોવાનું દુઃખ શાન્ત કરવા માટે મારા શરીરની આહુતિ આપીશ.” (૧૫૮-૧૬૫) વનદેવીએ એમ કહ્યું એટલે મુનિ હસ્યા. તેમને ક્યા આવી અને તેના હાથમાં જે પુષ્પ હતું તે તેને પ્રેમથી આપ્યું, અને કહ્યું: “હે સુંદરી! તમે હવે જાઓ. એક માસ પછી તમને એક સુંદર પુત્ર થશે. તે જગતમાં પૂજાશે. ‘પુત્ર નહિ મળે તો હું મરીશ’ એમ કહીને તમે પુત્ર મેળવ્યો; પણ ઘણી મુશ્કેલીથી મળતું જ્ઞાન તમને નહિ થાય.” (૧૬૬-૧૬૮) પ્રસન્ન થયેલી તે દેવીને મુનિએ ઉપર પ્રમાણે કહ્યું અને “હવે હું મારું તપ કરીશ” એમ કહી તેને રજા આપી. (૧૬૯) તે પોતાને સ્થાને ગઈ અને મુનિ પણ પોતાના કામમાં લાગી ગયા. આમ કેટલાંક વર્ષો વ્યતીત થઈ ગયાં. (૧૭૦)

ઘણા વખત પછી તે કમલાક્ષી વનદેવી બાર વર્ષના પુત્રને લઈ ઋષિ પાસે આવી. તેણે ઋષિને પ્રણામ કર્યા, અને બ્રમરી જેમ પુષ્પલતા પર બેસે, તેમ તેની પાસે બેસીને મધુરવાણીથી કહ્યું: (૧૭૧,૧૭૨) “હે ભગવન્! આ આપણે બન્નેનો પુત્ર છે. મેં તેને બધી કળાઓમાં પ્રવીણ કર્યો છે. તેણે ફક્ત શુભ બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું નથી; તેથી તે નિરાધાર બની સંસાર-ચક્રમાં પીડાયા કરે છે. હવે કૃપા કરી તેને બ્રહ્મજ્ઞાનનો તમે ઉપદેશ આપો.” એ ઉપરથી “તમે તેને મારા શિષ્ય તરીકે અહીં રાખો.” એમ મુનિએ કહ્યું અને તે વનદેવીને રજા આપી. તેના જવા પછી અરુણ જેમ સૂર્યની આગળ રહે, તેમ તે પિતાની પાસે તેની સેવામાં રહ્યો. નાના પ્રકારનાં વચનો વડે, તેને પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય જ્ઞાન માટે, ઘણા વખત સુધી ઋષિએ આત્મબોધનો ઉપદેશ આપવા સારુ અનેક આખ્યાયિકાઓ અને દૃષ્ટાંતોવડે ઇતિહાસ, પુરાણ, વેદ, વેદાંત વગેરેનું પ્રસન્ન

ચિત્તે પદ્ધતિસર શિક્ષણ આપ્યું. (૧૭૩-૧૭૬)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે સુમતે ! એક વખત હું અદ્વૈત રીતે આકાશ માગે ગંગાજીમાં સ્નાન કરવા જતો હતો, ત્યાંથી હું દાશૂરના નિવાસસ્થાન કદંબ પાસે આવ્યો.

ખોત્યનું ચરિત્ર એ વૃક્ષ પરથી કમળમાં રહેલા ભ્રમર જેવો અવાજ મેં તે વખતે સાંભળ્યો.

દાશૂરે કહ્યું : “હે પુત્ર ! સંસારના જેવી એક વિચિત્ર આખ્યાયિકા કહું છું, તે સાંભળ. ત્રણે ભુવનમાં પ્રખ્યાત એક ખોત્ય નામે મહાપરાક્રમી રાજા છે. આખા જગતને વશ રાખવા તે સમર્થ છે. બધાં ભુવનોમાં સર્વે નાયકો તેની આજ્ઞા ચૂકામણિની પેઠે મસ્તક પર ચઢાવે છે. (૧૮૦-૧૮૫) સાહસ કર્મોમાં તેને રસ પડે છે, વિવિધ પ્રકારના આશ્રય પમાડે તેના બિહારો કરે છે, અને ત્રણે ભુવનમાં તે મહાત્માને કોઈ હરાવવા સમર્થ નથી. (૧૮૬) જેમ સમુદ્રના તરંગો ગળી શકાય નહિ, તેમ સુખદુઃખ આપનાર તેનાં હજારો કાર્યો કોણ ગળી શકે ? આકાશ જેમ મૂડીમાં પકડાય નહિ, તેમ તે પરાક્રમી રાજાના વીર્યનો અગ્નિ કે શસ્ત્ર વડે કોઈ પણ સામનો કરી શકતું નથી. (૧૮૭, ૮૮) તેનાં કાર્યો વિસ્તૃત તેમ જ સુંદર છે. ઈન્દ્ર, ઉપેન્દ્ર કે શંકર પણ તે લીલાનું જરા પણ અનુકરણ કરી શકે નહિ. (૧૮૯) તેનાં સત્ત્વાદિ ગુણરૂપ ત્રણ શરીર છે. દિશાઓ પૂરી દેવાની તેનામાં શક્તિ છે. તેમણે જગતને વશ કર્યું છે. પક્ષી જેમ આકાશમાં જન્મે છે, રહે છે અને લીન થાય છે, તેમ શરીરધારી તે ખોત્ય રાજા ચિદાકાશમાં જન્મે છે, સ્થિત થાય છે અને પડે છે. (૧૯૦, ૧૯૧) અપાર પ્રહાંડમાં તેણે એક નગર રચ્યું. તેમાં ચૌદ ભુવનરૂપી મોટા રસ્તા છે અને બ્રહ્મલોક, મધ્યલોક તથા અધોલોક એમ ત્રણ વિભાગમાં તે

વહેંચાયેલું છે. ત્યાં વન અને ઉપવનો છે, કીડા કરવા માટે પર્વતો છે, નદીઓ છે અને સાત સમુદ્રોરૂપી કૂવાઓ છે. સૂર્યચંદ્રરૂપી ઉષ્ણ અને શીતળ દીવાઓ પણ છે. (૧૯૨,૬૩) આ મહાન નગરમાં તે રાજાએ વિષયોથી મૂઠ બનેલા દેહોરૂપી ઘરોની રચના કરી. કોઈક ઉપર, કોઈક નીચે અને કોઈકને મધ્યમાં રાખ્યાં. કેશરૂપી કાળાં આવરણથી તે શરીરો આચ્છાદિત થયાં છે, અને તેમાં શ્રોત્રાદિ નવ દ્વાર છે. નાસિકા વગેરે ખારીઓમાંથી વાયુ આવ-જા કરે છે. જ્ઞાનેન્દ્રિયરૂપી પાંચ દીવા છે, અને વાત પિત્ત અને કફરૂપી સ્તંભ છે. ઘોળાં હાડકાંરૂપી વાંસ છે. માંસ વગેરે ચીકણા પદાર્થોરૂપી માટીથી તે લીંપેલું છે અને હાથ વગેરે અવયવોરૂપી ત્યાં ગડલીઓ છે. મહાત્મા ખોત્યે તેના રક્ષણ માટે અહંકારોને માયા વડે ઉત્પન્ન કર્યાં. તેઓ આત્મજ્ઞાનથી ભય પામતા હતા. (૧૯૪-૯૮) બ્યારે દેહો વિવિધ વ્યવહાર કરે છે, ત્યારે પક્ષી જેમ માળામાં કીડા કરે છે, તેમ તે મહારાજા નાના પ્રકારના વિલાસ ભોગવે છે. હે પુત્ર ! ત્રણ શરીરધારી તે રાજા યક્ષો સાથે લીલા કરે છે, અને ફરીથી બીજામાં જાય છે. (૧૯૯,૨૦૦) હે વત્સ ! અલિત ચિત્તવાળા તે ખોત્ય રાજાને કોઈક વખત ‘ભાવિ બીજા દેહમાં હું જાઉં’ એવી દૃઢ ઇચ્છા જાય છે. (૨૦૧) જાણે કે કોઈ ભૂતનો આવેશ તેને આવ્યો હોય એમ વેગથી તે ભ્રેષ્ટ છે, દોડે છે અને ગન્ધર્વોએ નિર્માણ કર્યું હોય તેવા મિથ્યા નગરમાં જાય છે. (૨૦૨) વળી કોઈક વખત અસ્થિર મનવાળા તે રાજાને ઇચ્છા થાય છે, કે હું નાશ પામું. આ ઇચ્છાથી તે નાશ પામે છે. (૨૦૩) જેમ સમુદ્રમાં ભીમિંઓ ફરી ફરી ઉત્પન્ન થાય, તેમ તે આકાશમાં ફરી ફરી ઉત્પન્ન થાય છે અને વિવિધ વ્યવહારો કરે છે. કોઈક વખત વ્યવહાર કરતાં

તે હઃખી પણ થાય છે. (૨૦૪) ‘હું શું કરું ? હું અજ્ઞાની છું, હઃખી છું’ એમ તે શોક કરે છે, અને કોઈક વખતે પૂર્વે અનુભવેલાં સુખો સંભારીને આનંદમાં આવી જઈ પુષ્ટ થાય છે. (૨૦૫) હે પુત્ર ! મહાન મહિમાવાળો પ્રકાશરૂપ ધારણ કરનાર ખોત્ય રાજા પીએ છે, જાય છે, કૂદે છે, દેખાય છે, સ્ફૂરે છે અને તેથી તે વાયુથી ક્ષુબ્ધ થયેલા સમુદ્ર જેવો દેખાય છે.” (૨૦૬)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : પવિત્ર હેતુવાળાં પુત્રે તે રાતે કદંબના પર્ણ પર બેઠેલા પોતાના પિતાને પૂછ્યું :
 આખ્યાયિકાનો તાત્ત્વિક અર્થ “હે તાત ! ઉત્તમ આકૃતિવાળા એ ખોત્ય રાજા કોણ છે ? તમે મને એ આખ્યાયિકા શા માટે કહી ? એ બધું તત્ત્વદષ્ટિએ મને સમજાવવા કૃપા કરો.” (૨૦૭, ૨૦૮)

હાશુર બોલ્યા : “હે પુત્ર ! જે બન્યું તે તને કહું છું. એ સાંભળવાથી સંસારપ્રપંચનું તત્ત્વ તને બરાબર સમજશે. (૨૦૯) આ આખ્યાયિકા દ્વારા ‘આ જગત અસત્ છે, અને અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલું હોવાથી માયામય છે’ એ મેં તને કહ્યું. (૨૧૦) પરમ ત્રિદાકાશમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો જે સંકલ્પ છે, તે જ ખોત્ય કહેવાય છે. તે પોતાની મેળે જ જન્મે છે, અને પોતાની મેળે વિલીન થઈ જાય છે. (૨૧૧) અનંત વિસ્તારવાળું આ જગત મનનું પરિણામ છે; એટલે મનનો જન્મ થતાં તે જન્મે છે, અને મનનો નાશ થતાં તે પણ નાશ પામે છે. (૨૧૨) બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, ઇન્દ્ર, રુદ્ર વગેરે આ મનના જ અવયવો છે, અને શૂન્ય આકાશમાં મન જ ત્રણે જગતરૂપી નગર સર્જે છે. (૨૧૩) મન જડ હોવા છતાં અધિષ્ઠાન બ્રહ્મની સત્તાથી ચેતન બ્રહ્માકારે થાય છે. ત્યાં ચૌદ લોક છે; વન,

ઉપવન અને બાગબગીચાઓ પણ ત્યાં છે, તથા સહ્યાદ્રિ, મંદર, મેરુ વગેરે ક્રીડા કરવા માટે પર્વતો પણ છે. (૨૧૪,૧૫) ચંદ્ર શીતળતા આપનાર હીવો છે અને સૂર્ય ઉષ્ણ હીવો છે. સૂર્યનાં કિરણો વડે અકચકિત તરંગો મોતી જેવો પ્રકાશ પામે છે. ત્યાં સુશોભિત મોતીથી ભરપૂર નદીઓ વહે છે. નદી, શેરડીનો રસ તેમ જ દૂધ વગેરેથી ભરેલી છે; તેમાં મણિ, રત્નો અને કમળો શોભી રહ્યાં છે. એ નગરમાં સાત સમુદ્રો અને મોટા કૂવાઓ છે, જેમાં વડવાસિ અને કમળો રહેલાં છે. જગતના એ જ નગરમાં સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થયેલા મનુષ્ય મહારાજાએ ક્રીડાર્થે દેહરૂપી ઘરોની રચના કરી. તેમાં દેવોને ઊંચે સ્વર્ગમાં રાખ્યા, મનુષ્યોને પૃથ્વી પર રાખ્યા અને નાગ વગેરેને નીચે પાતાળમાં રાખ્યા છે. માંસરૂપી માટીમાંથી બનાવેલા દેહો પ્રાણવાયુથી ચાલે છે. (૨૧૬-૨૨૦) આ ઘર બાંધવામાં હાડકાંરૂપી લાકડાંનો ઉપયોગ કર્યો છે અને આમડીથી તેને મઢી દીધેલાં છે, એટલે તે ચીકણું અને સ્વચ્છ લાગે છે. કેટલાક જીવોને વાળરૂપી ઠાંકણુ હોય છે. કાન, નાક, આંખ વગેરે શરીરનાં દ્વાર છે; અને કાન, નાક, તાળવું વગેરે તેનાં બારી-બારણાં છે. હાથ, પગ વગેરે અવયવો નાનકડી ગલીઓ છે, અને પાંચ ઇન્દ્રિયો એ ઘરના દીવા છે. હે મહામતે ! તેની અંદર માયા વડે તેણે સંકલ્પથી અહંકારરૂપી મહાયક્ષો ઉત્પન્ન કર્યા; એ અહંકાર આત્મજ્ઞાન વડે નાશ પામે છે. એ ઘરની અંદર તે મન અસત્માંથી ઉત્પન્ન થયેલા અહંકાર સાથે ત્યાં જ રહે છે. દીવાની પેઠે ક્ષણમાં તેનો અભ્યુદય થાય છે અને ક્ષણમાં તેનો નાશ થાય છે. (૨૨૧-૨૨૫) જેમ સમુદ્રમાં તરંગો ઉત્પન્ન થાય, તેમ શરીરમાં અનેક સંકલ્પો ઉત્પન્ન થાય છે. પછી મન બીજા નિર્માણ થવાના ભાવિ દેહમાં જાય છે. કોઈ

પણ વસ્તુનો સંકલ્પ કરે કે તરત જ તે વસ્તુ હેખાય છે, અને તેના અસંકલ્પથી ક્ષણવારમાં તેનો નાશ થાય છે. (૨૨૬-૨૨૭) હે પુત્ર! પોતાની સત્તાથી આ જગત અનંત દુઃખ આપનાર છે, કોઈ દિવસ પણ તે આનંદ આપતું નથી; અને પોતાની સત્તાના અભાવે સંધ્યાકાળના ગાઢ અંધકારની પેઠે તે પોતાનો નાશ કરે છે. તેની કષ્ટ આપનાર ચેષ્ટાઓ જ તેને રડાવે છે. (૨૨૮, ૨૨૯) કલ્પિત આનંદનો સ્વાદ લેવા તે હમેશાં ઉત્સુક રહે છે. આ સંકલ્પાત્મક મનના ત્રણ દેહ છે: (સાત્ત્વિક)-ઉત્તમ, (રાજસી) મધ્યમ અને (તામસી) અધમ. એ ત્રણે શરીર જગતની સ્થિતિનું કારણ છે. પોતાની હમેશાંની પ્રાકૃત ચેષ્ટાઓને લીધે તામસી સંકલ્પ બહુ કૃપણ બની જાય છે અને ક્રુમિ, કીડા વગેરે દેહો પામે છે. સત્ત્વરૂપી સંકલ્પ ધર્મ અને જ્ઞાનમાં પરાયણ રહી મોક્ષ આપનારા પ્રદક્ષલોકમાં જાય છે. રજ્જ્-રૂપ સંકલ્પો કરનાર મનુષ્ય સંસારના વ્યવહાર કરે છે, અને સ્ત્રીપુત્રાદિકમાં આનંદ લેતો જગતમાં રહે છે. હે મહામતે! જ્યારે સંકલ્પ આ ત્રણે દેહનો ત્યાગ કરે, ત્યારે તે પરમ સુખ આપનાર પદ પ્રાપ્ત કરે છે. માટે વૈરાગ્યથી બધી ઇન્દ્રિયોને વશ કરો, મનથી મનને વશ કરો અને બહાર તથા અંદર રહેલા બધા સંકલ્પોને મનમાંથી દૂર કરો. હબરો વર્ષ તપ લલે કરો, અથવા પાતાળમાં, સ્વર્ગમાં કે પૃથ્વીપર લલે રહો, તોપણ સંકલ્પના સંક્ષય* સિવાય મોક્ષ મેળવવાનો અન્ય કોઈ ઉપાય નથી. (૨૩૦-૩૭) સંકલ્પોનો સંપૂર્ણ સંક્ષય બાધરહિત છે, નિર્વિકાર છે અને તેથી સુખ મળે છે. તે પરમ પવિત્ર છે. એ માટે શ્રવણ મનનાદિ સાધનો વડે સંકલ્પો દૂર થાય, એવા પ્રયત્ન કરો, (૨૩૮) હે *અનધ!

સંકલ્પરૂપી સૂત્રમાં બધા પદાર્થો પરોવાયેલા છે. એ સૂત્રને કાપી નાખવાથી બધા પદાર્થો ક્યાં જાય છે તે જણાતું નથી. (૨૩૬) મનને નિઃસંકલ્પ બનાવો અને પ્રાપ્ત વ્યવહારનાં કાર્યો કરો; સંકલ્પોનો નાશ થવાથી મનની બહિર્મુખતાનો નાશ થાય છે. (૨૪૦) માટે તત્ત્વજ્ઞાન મેળવવાનો પ્રયત્ન કરો. બળબળરીથી પણ સર્વે સંકલ્પોને મૂળમાંથી બિખેડી નાખો, અને નિરતિશય આનંદ પ્રાપ્ત કરવા માટે અંતઃકરણની વૃત્તિને સુષુપ્તિ અવસ્થા જેવી બનાવી અદ્વિતીય બ્રહ્મપદ મેળવો. ” (૨૪૧)

પુત્રે પૂછ્યું: “હે તાત ! સંકલ્પનું સ્વરૂપ શું છે ? તે કયે પ્રકારે ઉત્પન્ન થાય છે, કેમ વૃદ્ધિ સંકલ્પનાશનો ઉપાય પામે છે અને કયે ઉપાયે નાશ પામે છે ? ” (૨૪૨)

દાશૂર બોલ્યા: “હે પુત્ર ! આત્મતત્ત્વ અનંત છે, તેની સત્તા સર્વત્ર છે અને એ ચિદ્રૂપ છે. તે ચૈતન્યનું બહિર્મુખપણું એ જ સંકલ્પનું સૂક્ષ્મરૂપ છે. (૨૪૩) જેમ વાદળું પ્રથમ લેશમાત્ર હોય છે, અને ધીમેધીમે આકાશને ઘેરી ઘન થાય છે, તેમ સંકલ્પનો લેશમાત્ર અંકુર ધીમે ધીમે ચિત્તમાં વ્યાપ્ત થઈ જડાત્મક પ્રપંચરૂપે ગાઢ બને છે. (૨૪૪) જ્યારે એ આત્મચૈતન્ય પોતાને દૃશ્યથી ભિન્ન માને છે, ત્યારે જેમ બીજમાંથી અંકુર ફાટે તેમ તે સંકલ્પરૂપે થાય છે. (૨૪૫) અસત્ કલ્પનામાંથી સંકલ્પ ઉદ્ભવે છે અને તત્કાળ વધે છે. આથી દુઃખ થાય છે, સુખ થતું નથી. (૨૪૬) તમારે સંકલ્પ કરવા નહિ અને જગતની સ્થિતિમાં કંઈ સાર રહેલો છે, એમ પણ ન માનવું. આમ નિઃસંકલ્પ થવાથી અને જગતમાં અનાદરબુદ્ધિ કરવાથી તમે સુક્રિતને યોગ્ય બનશો. (૨૪૭) સંકલ્પનો ક્ષય કરવામાં લાજી પ્રયત્નની જરૂર નથી. કલ્પનાઓ કરવામાં ન આવે તો સંકલ્પ

જીતી શકાય છે. (૨૪૮) માલતી પુષ્પને જરાક મસળતાં પણ જરૂર મહેનત પડે, પણ સંકલ્પનો સંક્ષય કરતાં જરા પણ મહેનત પડતી નથી; કારણ કે એમાં તો ફક્ત ઉપેક્ષા વડે સંકલ્પને ટાળવાના છે. (૨૪૯) હે સુને ! અંતર્મુખ સંકલ્પ વડે બહિર્મુખ સંકલ્પનો તથા શાસ્ત્રના સત્સંગથી શ્રાન્ત થયેલા મન વડે ચિન્તાથી વ્યાકુળ થયેલા મનનો નાશ કરી તમારે આત્મસ્વરૂપમાં રહેવું; એમાં શું અઘરું છે ? (૨૫૦) જેમ આકાશ શૂન્ય છે તેમ જગત શૂન્ય છે; કારણ કે જગત અને આકાશ અજ્ઞાનને લીધે થયેલાં હોવાથી તે બંને વિસ્તીર્ણ છે. (૨૫૧) હે પુત્ર ! ખાંડવા વગેરે ક્રિયાથી જેમ ચોખાનાં ફેાતરાં દૂર થાય છે, અને ખાટા પદાર્થો વડે ત્રાંખાનો કાટ દૂર થાય છે, તેમ શ્રવણમનનાદિ ક્રિયા વડે મનુષ્યનો અજ્ઞાનરૂપી મળ દૂર થાય છે. (૨૫૨) ચોખાની પેઠે મનુષ્યનો પણ સહજ મેલ એનાથી દૂર થાય છે, એમાં સંશય નથી. માટે તમે ઉદ્યમ કરો. (૨૫૩) મહાન સંપત્તિવાળા ઉજ્જવળ વિલાસો મારા છે, એવો વૃથા વિભ્રમ તમારે રાખવો નહિ; કારણ કે તમારામાં, આ વિલાસોમાં અને સર્વમાં એક જ બ્રહ્મતત્ત્વ વિલસી રહ્યું છે.” (૨૫૪)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રઘુનંદન ! ઉપર પ્રમાણે પિતાપુત્ર વચ્ચે થતી વાત મેં સાંભળી અને આકાશમાંથી હું કદંબવૃક્ષ પર આવ્યો. દાશરૂં મને આવેલો જોઈ પત્ર પર આસન આપ્યું અને અર્ધ્યવડે મારી પૂજા કરી. નાના પ્રકારની કથાઓમાં અમે તે રાત્રિ ક્ષણમાં પસાર કરી. પછી દાશરૂં પાસેથી નીકળી ગંગા નદીએ સ્નાન કરવા ગયો. હે રામ ! આ દાશરૂંની આખ્યાયિકા તમને કહી. આ આખ્યાયિકા જેવું જ જગત છે એવી તમારે ભાવના કરવી. (૨૫૫-૨૫૬)

સર્ગ પાંચમે

ઉપદેશાખ્યાન

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રાઘવ ! મનુષ્યનું આયુષ્ય સો વર્ષનું છે. અનંતકાળનો તે અલ્પ અંશ છે. એવા દૂંકા જીવનમાં વૃથા આસ્થા શું રાખવી ? (૧) અંતઃકરણમાં સ્વસ્વરૂપમાં રહેવાનો રહેલી સંકલ્પમય અવસ્થાનો ત્યાગ કરો, ઉપદેશ અને તમારા સદ્રૂપમાં રહી જગતના વ્યવહારમાં રહો. (૨) “હું પ્રકાશ પામું” એવી ઇચ્છા ન હોવા છતાં જેમ રત્ન પ્રકાશે છે, તેમ ઇચ્છારહિત હોવા છતાં સત્તા માત્રથી પરમાત્મામાં જગત થાય છે. (૩) માટે કર્તૃત્વ અને અકર્તૃત્વ બંને આત્મામાં જ રહેલાં છે. ઇચ્છારહિત હોવાને લીધે તે અકર્તા છે અને સંનિધિસત્તા માત્રથી તે કર્તા છે. (૪) હે અનંદ ! આમ આ બંને આત્મામાં જ છે, માટે કર્તાપણા કે અકર્તાપણામાંથી તમને જેમાં અભિરતિ હોય, તેમાં સ્થિર થઈને તમે રહો. (૫) “હું સર્વત્ર રહેલો છું અને અકર્તા છું” એવી દૃઢ ભાવનાથી જે મનુષ્ય જગતના વ્યવહારનાં કર્મો કરે છે તે તેમાં બંધાતો નથી. (૬) મન સંકલ્પ ન કરે તો મનુષ્યોમાં દોષદૃષ્ટિ થવાથી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે; એટલે “હું અકર્તા છું” એવી નિત્યસિદ્ધ ભાવના કરવાથી પરમ અમૃતસ્વરૂપ સમતા બાકી રહે છે. (૭) હે રામ ! “હું બધું કરું છું” એવી મહાકર્તાપણાની ભાવના વડે પણ જો તમે સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છો તો તે પણ ઉચ્ચ સ્થિતિ છે. (૮) મહાકર્તાપણાની ભાવનાને લીધે “આ સર્વ જગતભ્રમનો હું જ કર્તા છું,” એવું અભિમાન થાય, તો રાગ-દ્વેષ કેમ રહે ? ન જ રહે; કારણ કે પોતાના સિવાય અન્ય

કેઈ કર્તા જ નથી. (૯) મા-બાપ વગેરે કેઈએ આ દેહનું લાલન પાલન કર્યું અને પુત્ર વગેરે કેઈએ એને બાળ્યો. એ જન્મ અમારા જ કર્મના વિપાકનું ફળ છે, એટલે તેમાં હર્ષ કે શોક કેવો ? (૧૦) મને સુખદુઃખ આપનાર પ્રપંચરૂપ જગતનો કર્તા હું જ છું, એટલે તેમાં હર્ષ કે શોક કેવો ? (૧૧) રાગદ્વેષ વગેરેમાં સર્વનો કર્તા પોતે જ છે, એટલે સ્વ-સંકલ્પનો નાશ થતાં ફક્ત સમતા જ બાકી રહે છે. (૧૨) સર્વે ભાવમાં સમતા રાખવી એ જ બ્રહ્મપરાયણ સ્થિતિ છે; જે મનુષ્ય પોતાના મનને સમતામાં સ્થિર કરે છે, તેને ફરીથી જન્મ લેવો પડતો નથી. (૧૩) અથવા સર્વ કર્તૃત્વ અને અકર્તૃત્વનો ત્યાગ કરો, અને મનને અમન બનાવી તમારું જે સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ છે, તેમાં જ તમે સ્થિર થઈ રહો. (૧૪) “આ હું છું, એ હું નથી; આ મેં કર્યું, એ મેં કર્યું નથી” એવી પરિમિત લેહલેપિ બ્રહ્માનંદનો અનુભવ કરાવી શકે નહિ. (૧૫) દેહમાં અહંબુદ્ધિ કરવી એ કાલસૂત્ર નરકનો માર્ગ છે, મહાવીરિય નામે નરકરૂપી જાળ છે અને અસિપત્રવન નામના નરકમાં જવાની નીસરણી છે. (૧૬) ખૂબ પ્રયત્ન કરીને પણ આ દેહાત્મભાવનાનો મુમુક્ષુએ ત્યાગ કરવો, અને સર્વનાશ થવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય, તોપણ કૂતરાના માંસવાળી ચાંડાળ સ્ત્રીની પેઠે તેનો સ્પર્શ ન કરવો. (૧૭) હે રામ ! જેમ દૃષ્ટિને પ્રતિબંધક પડળ દૂર થાય તો દૃષ્ટિ શુદ્ધ થાય છે, તેમ દેહાત્મભાવના રૂપી આવરણ દૂર થતાં, જેમ વાદળાં અદૃશ્ય થતાં જ્યોત્સ્નાનો પ્રકાશ થાય, તેમ આત્મજ્ઞાન પ્રકાશે છે; અને તેથી સંસારસાગર તરીકે જવાય છે. (૧૮) “હું કર્તા નથી તેમ જ આ દેહ હું નથી,” એમ તમે દૃઢ રીતે સમજો, અથવા “હું સર્વનો કર્તા છું અને સર્વાત્મક છું,” એમ તમે

નિશ્ચય કરો; અથવા “ સર્વે વિકલ્પોથી અતીત હોવાથી હું કાંઈપણ નથી, ” એવો મનથી નિર્ણય કરો અને જે ઉત્તમ બ્રહ્મપદમાં તત્ત્વજ્ઞ પુરુષો લીન છે, એવા સ્વસ્વરૂપમાં તમે સ્થિર થઈને રહો. (૧૬)

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ ! વાસનામાં ફસાઈ પડવું એ જ બંધન છે, અને વાસનાનો સંપૂર્ણ ક્ષય એ જ મોક્ષ કહેવાય છે. માટે બધી વાસનાનો ત્યાગ કરીને

વાસનાક્ષય મોક્ષ મેળવવાની ઇચ્છાનો પણ ત્યાગ કરો.

(૨૦) પ્રથમ વિષયમાં તન્મય થઈ ગયેલી માનસી વાસનાઓનો ત્યાગ કરો, અને મૈત્રી વગેરે શુદ્ધ વાસનાને ગ્રહણ કરો, જેથી ચિત્ત પ્રસન્ન થાય. (૨૧) એ પ્રમાણે વ્યવહાર કરતાં છેવટે એ મૈત્રી વગેરે વાસનાનો પણ પરિત્યાગ કરો અને સર્વે ઇચ્છાઓથી રહિત બનીને “ હું ચિન્માત્ર છું ” એવી ભાવના તમે કરો. (૨૨) પછી મન અને બુદ્ધિસમન્વિત એ ચિન્માત્ર ભાવનાનો પણ ત્યાગ કરો, અને બધી વાસનાઓ દૂર કરીને તમે ચિદ્રૂપમાં સ્થિર થાઓ. ત્યાર-પછી જે ચત્તથી એ બધાનો ત્યાગ કર્યો તેને પણ તંત્ર દો. (૨૩) હે રામ ! ચિત્, અંતઃકરણ, અવિદ્યા, પ્રપંચ, તેજ, અંધકાર, વાસના, વાસનાનો હેતુ અને પ્રાણસ્પંદન વગેરે સર્વને મૂળ-માંથી જિખેડી નાખી, આકાશની પેઠે નિર્મળ અને શાન્ત બુદ્ધિવાળા ચૈતન્યસ્વરૂપ થઈને રહો, એટલે તમે પૂન્ય છો તેવા તત્ત્વતઃ થશો. (૨૪,૨૫) હે મહામતે ! જેના હૃદયમાંથી આ બધાનો સંપૂર્ણ ત્યાગ થયો છે, તેનું ચિત્ત અવ્યય બને છે; તે જ મુક્ત છે અને તે જ પરમેશ્વર છે. (૨૬) દૃશ્ય-પ્રપંચ તરફ જે આહરબુદ્ધિથી જોતો નથી, તે પુરુષને સમાધિ કે કર્મની ખાસ જરૂર નથી. આવો ઉત્તમ આશયવાળો મનુષ્ય મુક્ત જ

છે. (૨૭) જેનું મન સર્વે વાસનાઓથી રહિત થઈ ગયું છે, તેને નિષ્કામ કે સકામ કર્મોનું, જપનું અથવા સમાધિનું કંઈ પણ પ્રયોજન નથી. (૨૮) શાસ્ત્રોને ખૂબ વિચાર કરતાં અને એકાન્તમાં વિદ્વાનો સાથે સંવાદ કરતાં મને નિશ્ચય થયો છે, કે વાસનાના પરિત્યાગ અને મૌનભાવ સિવાય અન્ય કોઈ પરમ વસ્તુ નથી. (૨૯) દશે દિશાઓમાં સ્થળે સ્થળે જે કંઈ જોવા લાયક હતું તે જોયું; પણ પરમાર્થદૃષ્ટિએ સર્વને જોનાર પુરુષો વિરલ માલૂમ પડ્યા. (૩૦) લૌકિક વ્યવહાર સંબંધી જે સમારંભો કરવામાં આવે છે, તેવાં સર્વે કર્મો દેહને માટે છે, આત્માની મુક્તિ માટે નથી. (૩૧) પાતાળમાં, પૃથ્વીમાં કે સ્વર્ગમાં સર્વત્ર સઘળો પ્રપંચ જડ અને નશ્વર પાંચ ભૂતોનો બનેલો છે; છઠ્ઠી વસ્તુ કોઈ છે જ નહિ. એવા દૃશ્યપ્રપંચમાં વિવેકી પુરુષને વિશ્રાન્તિ કેમ મળે ? (૩૨) જે પુરુષ પરિપૂર્ણ બ્રહ્મભાવના વડે વ્યવહાર કરે છે, તેને આ જગત ઓળંગી જવું ખાખોચિયાં જેવું સહેલું છે, પણ જેઓનો વ્યવહાર ભેદ-દૃષ્ટિએ ચાલે છે તેમને સંસાર મોટા સમુદ્ર જેવડો થઈ પડે છે. (૩૩) જેમ કોઈ વેશ્યા નીતિમાન નગરજનને પ્રસન્ન કરી શકતી નથી, તેમ જગતના પદાર્થો તત્ત્વજ્ઞ પુરુષને પ્રસન્ન કરી શકતા નથી. (૩૪) અપાર બ્રહ્મરૂપી નિર્મળ સમુદ્ર છે, તેમાં મોટા પર્વતોરૂપી ક્ષીણ છે અને ચિત્તરૂપી સૂર્યના તડકાને લીધે જગતરૂપી મૃગજળનો તેમાં ભાસ થાય છે. (૩૫)

હે રાઘવ ! આ વિષે બૃહસ્પતિ પુત્ર કયે ગાયેલી પવિત્ર ગાથા કહું છું તે સાંભળો. (૩૬) એક વખત કય સમાધિમાંથી

જાગ્યા અને પ્રસન્ન ચિત્તે ગદ્ગદ વાણીથી
 કય ગાથા એકાન્તમાં બોલી બોલ્યા : “હું શું કરું ?
 હું કયાં જઈ ? મારે કંઈ વસ્તુ લેવી ? કંઈ

વસ્તુનો ત્યાગ કરવો ? કારણ કે મહાપ્રલય વખતે જેમ સર્વત્ર જળ ભર્યું હોય, તેમ સર્વત્ર એક જ આત્મતત્ત્વ ભર્યું છે. દેહની અંદર અને બહાર, ઉપર અને નીચે, બધી દિશાઓમાં—અહીં અને ત્યાં સર્વત્ર આત્મા વ્યાપ્ત છે; કોઈ સ્થળ આત્મા વિનાનું નથી. જેમાં હું નથી અને જે મારામાં નથી એવી કોઈ વસ્તુ અહીં નથી. સર્વ સંવિન્મય હોવાથી મારે બીજી કંઈ વસ્તુની ઇચ્છા કરવી ?” (૩૭-૪૦)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રાઘવ ! પૃથ્વી ઉપર જેઓ શમાદિ ગુણો વડે યુક્ત જ્ઞાનનિષ્ઠ પુરુષો છે, તેઓ આકાશમાં જેમ ચંદ્ર પ્રકાશે છે, તેમ હમેશાં આનંદનો અનુભવ કરે છે.

જ્ઞાનનિષ્ઠ જનવાનો (૪૧) સોનાનું કમળ જેમ રાતે કરમાતું ઉપદેશ નથી, તેમ તેઓ સાંસારિક દુઃખો આવી પડતાં દુઃખી થતા નથી અને અવશ્ય

કરવાનાં કાર્યો સિવાય અન્યની અપેક્ષા રાખતા નથી. (૪૨) તેઓ આપત્તિકાળમાં પણ શુક્લ પક્ષના ચંદ્રની પેઠે નિત્ય પરિપૂર્ણ અને અક્ષુબ્ધ રહે છે, તથા ચંદ્રની પેઠે શીતળતાનો ત્યાગ કરતા નથી, તેઓ મૈત્રી, કરુણા, મુદિતા અને ઉપેક્ષિતાનાં લક્ષણવાળા ગુણો વડે શોભે છે. તેઓ રાગદ્વેષ-રહિત છે, સૌમ્ય છે અને સર્વગત અખંડેકરસ આત્માનો અનુભવ કરે છે. સારા આચરણવાળા તથા શુભ આશયવાળા પુરુષો સમુદ્રની પેઠે મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કદી પણ કરતા નથી. માટે હે મહાબાહો ! તેઓનું આપત્તિ વિનાનું પદ મેળવવા પ્રયત્ન કરવો, આપત્તિના સમુદ્રનો ખિલકુલ વિચાર ન કરવો. “હું કોણ ? આ બધો પ્રપંચ ક્યાંથી ?” એ પ્રશ્નોનો પ્રાસ પુરુષો પાસે બેસીને ચત્તપૂર્વક વિચાર કરવો, અને અકર્મમાં રૂખું નહિ. તેમ જ વિષયી પુરુષોનો સંગ પણ ન કરવો.

(૪૩-૪૭) સર્વ વસ્તુઓનો નાશ કરનાર મૃત્યુને અનાદરથી ન ભેતાં, રક્ત વગેરે પદાર્થોથી બેડોળ લાગતાં હાડ, માંસ અને શરીરનો વિચાર સુઝ પુરુષોએ ન કરવો; પણ સર્વમાં અતુલ્યૂત રહેલા ચૈતન્યસ્વરૂપ એક આત્માનો જ તેઓએ વિચાર કરવો. જે ચિત્તવિસ્તૃત આકાશમાં, ભૂખણોમાં, સૂર્યમાં, પૃથ્વીમાં અને કોતરમાં વ્યાપ્ત છે, તે જ એક કીડામાં પણ છે. તામસ કે રાજસ ભતિમાં સ્થિત થયેલા હોય, તોપણ મુમુક્ષુઓ પુરુષાર્થથી સાત્ત્વિકતા પ્રાપ્ત કરે છે. (૪૮-૫૦)

ઉપશમ-પ્રકરણ

સર્ગ પહેલો

જનકનું ઉપાખ્યાન

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! જેમ મજબૂત સ્તંભો મંડપને ટકાવી રાખે છે, તેમ રબેશુલુ તથા તમોશુલુપ્રધાન પુરુષો આ દીર્ઘ સ્વપ્ન જેવી સંસારની માયાને મુક્તિનો કમ ટકાવી રાખે છે. (૧) પણ સત્ત્વશુલુપ્રધાન* ભતિમાં જન્મેલા તમારા જેવા પુરુષો મૈત્રી વગેરે શુભો વડે શોભે છે, અને સર્પ જેમ કાંચગીનો ત્યાગ કરે છે, તેમ પરિપક્વ થયેલી માયાનો રમતમાત્રમાં ત્યાગ કરે છે. (૨) આ સમસ્ત જગત બ્રહ્મ છે, અને સર્વત્ર આત્મા વ્યાપ્ત છે; એટલે હે નિષ્પાપ! હું અને બીજાઓ બુદ્ધા છીએ એવી બ્રાંતિનો પરિત્યાગ કરો. જેમ સમુદ્રમાં તરંગાદિ રૂપો મિથ્યા છે, તેમ સચ્ચિદાનંદ-ધન બ્રહ્મમાં નાના પ્રકારનાં રૂપની કલ્પના-

* સત્ત્વશુલુ વધારે હોય એવું.

ઓ મિથ્યા છે. (૩,૪) હે રાઘવ ! અહીં શોક, મોહ, જન્મ કે જન્મનાર કોઈ નથી. પરમાર્થદષ્ટિએ જે ચિન્માત્રવસ્તુ છે, તે જ પોતાની સત્તાએ પ્રતીત થાય છે; માટે તમે ત્રિવિધ તાપથી રહિત થાઓ. (૫) તમે શીતોષ્ણદિ દ્વંદ્વથી રહિત થાઓ, હમેશાં સત્ત્વગુણમાં રહો તથા ઇષ્ટસાધના રૂપી યોગ અને અનિષ્ટ-નિવારણરૂપી ક્ષેમથી રહિત થાઓ; તમે અપ્રમત્ત ચિત્તવાળા થાઓ અને ભેદદષ્ટિનો ત્યાગ કરી શોકરહિત બનો. આમ તમે ત્રિવિધ તાપથી રહિત થશો. (૬) હે રામ ! તમે સમતા, સ્વસ્થતા, બુદ્ધિની સ્થિરતા અને શાન્તિના ગુણો કેળવો, તેમ જ ઉપશાન્તચિત્ત બની મનનનિષ્ઠ થાઓ. મૌન ધારણ કરી મણિ જેવા સ્વચ્છ બનો અને ત્રિવિધ તાપને દૂર કરો. (૭) પ્રારબ્ધ અનુસાર જે કંઈ ફળ મળે તેનો ઉપભોગ કરો, અને અપ્રાપ્ત વસ્તુની ઇચ્છા ન કરો. કોઈ પણ વસ્તુનો ત્યાગ કે સ્વીકાર બંનેનો પરિત્યાગ કરી ત્રિવિધ તાપનો નાશ કરો. (૮) હે મહામતે ! જેનો આ જન્મ છેલ્લો છે, તેઓ બ્રહ્મજ્ઞાન સંબંધી વિમળ વિદ્યા મેળવે છે. (૯) જેમ સ્ત્રીઓ અંતઃપુરમાં રહે છે તેમ સદ્વાચારપરાયણતા, સહૃદયતા, સર્વે બૂતો તરફ અનુકંપા, અંતઃશીતલતા, નિઃસંગતા અને જ્ઞાનનિષ્ઠા એ સર્વે ગુણો એવા પુરુષોમાં રહે છે. (૧૦) જેમ વનમાં મૃગલાંઓ વેણુ-ધ્વનિને ઇચ્છે છે, તેમ સર્વે મનુષ્યો એવાં સુંદર આચરણવાળા પુરુષોને ઇચ્છે છે. (૧૧) હે રાજીવલોચન* ! બધાં પ્રાણીઓ માટે મુક્તિ મેળવવાનો આ સર્વ સામાન્ય ક્રમ તમને કહ્યો. હવે એક વિશેષ ઉપાય કહું છું, તે સાંભળો. (૧૨) આ સંસારમાં દેહધારી જીવો જે રીતે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. ગુરુના ઉપદેશ અનુસાર શ્રવણ મનન વગેરે સાધનો વડે ક્રમે

* હે કમળસમાન આંખોવાળા !

ક્રમે આ જન્મમાં કે ઘણા જન્મોને અંતે મોક્ષરૂપી સિદ્ધિ મળે એ પહેલો ક્રમ; અને આકાશમાંથી પડેલાં પુષ્પની પેઠે પોતે જ વિચાર કરવાથી અકસ્માત જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થાય એ બીજો ક્રમ. આમ આકાશમાંથી પુષ્પ પડે તેમ અકસ્માત જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય, તે સંબંધી એક પ્રાચીન વૃત્તાંત કહું છું, તે સાંભળો. (૧૩-૧૫)

વસિષ્ઠ બોલ્યા: વિદેહ નગરીમાં જનક નામે એક વીર્યવાન અને ઉદાર રાજા હતા. તેમની સર્વે આપત્તિઓ નાશ પામી હતી અને સંપત્તિ દહાડે દહાડે

સિદ્ધ ગીતા વધતી જતી હતી. યાચકોને મન તેઓ

કલ્પવૃક્ષ સમાન હતા અને મિત્રો રૂપી

કમળને સૂર્ય સમાન હતા. આનંદના આવેશમાં મત્ત થયેલી કૌશલોના મધુર અવાજે શોભતી વસંત ઋતુમાં એક દિવસ જેમ ઇન્દ્ર સ્વર્ગના ઉપવનમાં પ્રવેશ કરે, તેમ તે રાજા સુંદર ઉદ્યાનમાં ગયા. (૧૬-૧૮) અનુચરોને એક સ્થળે બેસાડી પુષ્પોથી સુવાસિત થયેલી ઉદ્યાનની લતાઓ વચ્ચે તેઓ ફરવા લાગ્યા. (૧૯) હે કમળનયન રામ! કેઈ તમાલ વનની ઝાડી વચ્ચે અદૃશ્ય રહીને રમ્ય સ્થળોમાં વસનાર અને પર્વતોમાં રહેનાર સિદ્ધોને, ગીતામાં જે આત્મ-સ્વરૂપનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તે સંબંધી એક પછી એક શ્લોકો બોલતાં રાજા જનકે સાંભળ્યા: (૨૦,૨૧)

“દૃષ્ટા અને દૃશ્યનો સંયોગ થતાં બુદ્ધિમાં આનંદનો જે આભાસ થાય છે, તેવા પ્રજ્ઞભાવમાંથી આવિર્ભૂત થયેલા આનંદાત્મક નિશ્ચલ આત્મદેવની અમે ભાવના કરીએ છીએ. (૨૨) દૃષ્ટા, દર્શન અને દૃશ્ય-એ ત્રણેનો તેની વાસનાઓ સંહિત ત્યાગ કરી જે બધાથી પ્રથમ પ્રકાશે છે, અને જે સ્વયંપ્રકાશ આત્મા સર્વનો સાક્ષી છે, તેનો અમે અનુભવ

કરીએ છીએ. (૨૩) સદ્રૂપ હોવાથી છે અને નિરાકાર હોવાથી નથી એવી અસ્તિતા અને નાસ્તિતાની મધ્યમાં નિત્ય સાક્ષી ભાવે રહેલા, જડ અને પ્રકાશ સર્વની પ્રતીતિના હેતુ એવા આત્માની અમે ઉપાસના કરીએ છીએ. (૨૪) જે સુર, નર, તિર્થંગાદિના શરીરમાં અંતર્યામી રૂપે રહેલો છે અને જે હકારાદિ *હંસમંત્ર હ્રમેશાં ઉચ્ચારે છે, તે આત્માનો અમે અનુભવ કરીએ છીએ. (૨૫) હૃદયની અંદર સર્વદા પ્રકાશ આપતા આત્મદેવનો ત્યાગ કરી જે પુરુષો અન્ય દેવોની ઉપાસના કરે છે, તેઓ હાથમાં આવેલા કૌસ્તુભમણિનો ત્યાગ કરી અન્ય રત્નની ઇચ્છા કરે છે. (૨૬) આશાઓ રૂપી વિષ-વદ્ડી છે, તેનું મૂળ અજ્ઞાન છે. જે મુમુક્ષુ એ મૂળને જાણેડી નાખે છે અને ઐહિક તથા +આમુષ્મિક સર્વે મનોરથોનો ત્યાગ કરે છે, તેને આત્માની ઉપાસના રૂપી ફળ મળે છે. (૨૭) જે અદ્ય બુદ્ધિવાળો મનુષ્ય વિષયપદાર્થોની નિઃસારતા જાણતાં છતાં ફરી ફરી તે પદાર્થોની વાસનામાં ફસાય છે, તેને નર નહિ પણ ગધેરો જાણવો. (૨૮) ઇન્દ્રિયોરૂપી દુશ્મનો વારંવાર પોતાનું માથું જીંચું કરે છે. જેમ ઇન્દ્ર વજ્રથી પર્વતનો નાશ કરે, તેમ વિવેકરૂપી શાસ્ત્રથી સૌએ આ દુશ્મનનો નાશ કરવો. (૨૯) હાથમાં હાથ ભીડી અને સર્વે ઇન્દ્રિયોને વશ કરી સૌથી પ્રથમ મનુષ્યે મન ઉપર વિજય મેળવવો. (૩૦) મુમુક્ષુ પુરુષે પ્રથમ નિર્દોષ ઉપશમસુખ મેળવવું. આથી ઉપશમ-સુખના પ્રભાવે ચિત્ત વિષયસુખનો વિચાર નહિ કરતાં શાન્ત બનશે. આવા પ્રશાન્ત મનવાળો પુરુષ ચિરકાળ પર્યંત પોતાના યથાર્થ સ્વરૂપ-સુખનો અનુભવ કરશે.” (૩૧)

* સોઽહમ્-હંસઃ એવો શ્વાસોચ્છવાસનો ધ્વનિરૂપ મંત્ર.

+ પરલોકના

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! જેમ ભયશીલ થોડો રણ-
 હંદુભિના અવાજથી ખેદ પામે, તેમ સિદ્ધગણોએ ગાયેલી ગીતા
 સાંભળી રાજા જનકને ઘણો ખેદ થયો.
 જનક રાજાનો વિષાદ તેની સાથેના બધા પરિવારને પોતપોતાને
 સ્થાને મોકલી જેમ સિંહ પર્વત પર
 એકલો ભય તેમ તેઓ એકલા ઉપર ગયા. (૩૨,૩૩) દેહાદિ
 દૃશ્ય પદાર્થોની સ્થિતિ ઊડતાં પક્ષીની પાંખો જેવી ચંચળ છે
 એવું વિચારી રાજા જનક દુઃખી થઈ વિલાપ કરવા લાગ્યા. (૩૪)
 “અરેરે ! પથ્થર સાથે પથ્થર અથડાય, તેમ જન્મ, જરા,
 મરણ વગેરે ભયથી ભરેલા સંસારમાં ભ્રાંત ચિત્તે હું અહીં-તહીં
 અથડાઉં છું. (૩૫) અપાર કાળના બહુ જ થોડા ભાગનું જીવન
 મારે પસાર કરવાનું છે. ધિમ્મર છે મને, કે એવા ટૂંકા જીવન-
 માં હું આસ્થા રાખું છું. (૩૬) મારું જીવન અલ્પ હોવાથી
 આ રાજ્યનું મારે શું પ્રયોજન હોઈ શકે ? જેની બુદ્ધિ નષ્ટ
 થઈ હોય એવા પુરુષની પેઠે આ રાજ્યમાં મારે શા માટે વૃથા
 આસક્તિ રાખવી ? (૩૭) આ સંસારમાં તાત્ત્વિક, નિર્દોષ,
 ઉત્કૃષ્ટ કે અકલિપત કંઈ નથી; તો પછી મારે કંઈ વસ્તુ પર
 પ્રીતિ કરવી ? (૩૮) જેઓ મહાનપદ પામ્યા છે, તેઓ કેટલેક
 કાળે નીચે પડે છે. હે ચિત્ત ! આવી મહત્તાનો વિશ્વાસ કેવો ?
 (૩૯) મહાન વૈભવ ભોગવનાર સમ્રાટો, સદ્ગુણી પુરુષો, સગાં-
 સ્નેહીઓ-એ સર્વે નામમાત્ર જ રહ્યાં છે; તો પછી વર્તમાન-
 જીવનમાં આસ્થા કેમ રખાય ? (૪૦) ભૂપતિઓનું ધન કયાં
 ગયું ? બ્રહ્માનાં આગળનાં જગત કયાં ગયાં ? મારે કંઈ વસ્તુમાં
 વિશ્વાસ રાખવો ? (૪૧) કરોડો બ્રહ્માઓ નાશ પામ્યા, અનેક
 સ્વર્ગો નષ્ટ થયાં અને રાજાઓ ધૂળની પેઠે નાશ પામ્યા; તો
 પછી મારે જીવનમાં વિશ્વાસ કેમ કરવો ? (૪૨) આ સંસાર

તમોમય હોવાથી રાત્રિ જેવો છે. તેમાં દુષ્ટ સ્વપ્ન જેવો દેહબ્રમ
 મને થયો છે. તેમાં હું આસ્થા રાખું, તો મારા અવિવેકને ધિક્કાર
 છે. (૪૩) અનેક દિવસો આવ્યા અને આવે છે; પણ નિત્ય,
 અખંડ અને આનંદકરસ પ્રદાનો અનુભવ થયો હોય, એવો
 એકે દિવસ ન આવ્યો. (૪૪) માલતી જેવાં પુષ્પો પ્રથમ મનો-
 હર લાગે છે, દેહાદિ યુવાવસ્થામાં મનોહર લાગે છે અને આસ્ર
 વગેરે ફળો પરિણામે મનોહર લાગે છે. એ બધાં અપવિત્ર અને
 વિનાશ પામે તેવાં છે. (૪૫) રાગદ્રેષ વધવાથી અજ્ઞાની પુરુષ
 પાપી દશા લોગવે છે, હિંસા વગેરેમાં પ્રવૃત્ત થતાં તે કૂર બને
 છે અને પરિણામે ખેદકારક દશા લોગવે છે. આમ તેને કયાંય
 પણ શાન્તિ મળતી નથી. (૪૬) તે બાધ્યાવસ્થામાં અજ્ઞાન
 હોવાથી દુઃખી થાય છે, યૌવનમાં સ્ત્રીમાં આસક્ત થતાં દુઃખી
 થાય છે અને બાકીનું જીવન સ્ત્રી-પુત્રાદિકની ચિંતામાં પસાર
 થાય છે. જડ મનુષ્ય ક્યારે પોતાનો ઉદ્ધાર કરે ? (૪૭) વિદ્ય-
 માન વસ્તુનો છેવટે નાશ છે, રમ્ય વસ્તુ પણ છેવટે અરમ્ય બને
 છે અને સુખ પણ દુઃખમાં પરિણમે છે; તો મારે કોનો આશ્રય
 હોવો ? (૪૮) નેત્રના પલકારામાં પ્રદ્વાદિ મહાન દેવતાઓ
 જગતને ઉત્પન્ન કરે છે અને નાશ પણ કરે છે. એવાઓની
 આગળ મારા જેવાની શી ગણતરી ? (૪૯) નાના પ્રકારની
 સંપત્તિઓ પણ પુત્રના વિયોગાદિ દુઃખે મહાન આપત્તિરૂપ
 થાય છે; કારણ કે મનને દુઃખ હોય તો બધું અસહ્ય લાગે
 છે. (૫૦) તેવી જ રીતે સત્સંગ, તપ વગેરેના આનંદમાં લીન
 થયેલું મન અભ્યુદય પામ્યું હોય તો નાના પ્રકારનાં સંકટો
 પણ મહાન સંપત્તિ જેવાં લાગે છે. સંસાર દુઃખની સીમા છે.
 એમાં જન્મ લઈને જે રચ્યોપચ્યો રહે, તેને ખરું સુખ કેમ
 મળે ? (૫૧, ૫૨) સંસારરૂપી વૃક્ષ છે, રાગદ્રેષાદિ હબારો અંકુરો

તેમાં ફૂલ્યા છે, પુત્ર વગેરે તેની શાખા છે, દેહ એનું થડ છે, સુખ-દુઃખ તેનાં ફળ છે અને સુખ-દુઃખનાં કારણો તેનાં પાંદડાંઓ છે. આ સંસારવૃક્ષનું મૂળ મન છે. (૫૩) એ મન સંકલ્પમય છે, એમ મારું માનવું છે. સંકલ્પના ઉપશમથી જ હું એને સૂકવી નાખીશ, એથી એ સંસારવૃક્ષ આપોઆપ સુકાઈ જશે. (૫૪) મને જ્ઞાન થતાં હવે હું અજ્ઞાનનિદ્રામાંથી જાગ૨ત થયો છું. ચિરકાળથી જેણે મને હતાશ કરી નાખ્યો હતો, તે મનરૂપી ચોર આખરે પકડાયો છે. એનો હું જરૂર નાશ કરીશ. (૫૫) મારું મન અત્યાર સુધી અશિક્ષિત હતું. જેમ અણવીધ્યા મોતીમાં છિદ્ર કરવાથી દોરો પડેલી શકાય છે, તેમ હવે મારું મન સુશિક્ષિત થયું છે; એટલે એની અંદર શમાદિ ગુણો વિકાસ પામી શકશે. (૫૬) પરમ તત્ત્વનો અનુભવ કરનારાઓના ઉપદેશથી મને જ્ઞાન થયું છે, એટલે પરમાનંદ આપનાર સ્વસ્વરૂપમાં હું રહીશ. (૫૭) “હું અને મારું” વગેરે મિથ્યા બુદ્ધિનો હું ત્યાગ કરીને બળવાન મનનો નાશ કરીશ અને શાન્તિનો અનુભવ કરીશ. હે વિવેક! હું તને નમસ્કાર કરું છું.” (૫૮)

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! આમ વિચાર કરી જનક શાન્ત થયા, અને ચિત્ત શાન્ત થવાથી તેઓ ચિત્રવત્ સ્તબ્ધ થઈ ગયા. (૫૯) પ્રજના જીવન સમા જનકરાજ લાંબા કાળ સુધી ચૂપ રહ્યા. પછી જાગ્યા હોય તેમ શમાદિ ગુણો વડે શોભતા મનથી તેમણે વિચાર કર્યો. (૬૦)

જનક બોલ્યા: “જે મેળવવા માટે હું પ્રયત્ન કરું, એવી કઈ વસ્તુઓ સંસારમાં ગ્રહણ કરવા લાયક છે? મારું મન શુદ્ધ, નિષ્કલંક અને સ્થિર થવાથી મારે હવે કઈ કલ્પના કરવાની બાકી હોય? અપ્રાપ્ત વસ્તુ મેળવવાની મને ઇચ્છા થતી જ નથી અને પ્રાપ્ત વસ્તુનો હું ત્યાગ પણ કરવાનો નથી. મારા નિર્મળ

આત્મસ્વરૂપમાં જ હું રહીશ. મારું જે થવાનું હોય તે પ્રારબ્ધ-
અનુસાર થાઓ.” (૬૧,૬૨)

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ ! જનકે આમ વિચાર કર્યો અને
પછી અનાસક્ત બુદ્ધિથી દૈનિક કાર્યો કરવા સૂર્ય જેમ દિવસ
ઉત્પન્ન કરે તેમ ઊઠ્યા. (૬૩) ભવિષ્યનું

પ્રજ્ઞાની જરૂર અનુસંધાન તેઓ કરતા નહિ અને ભૂત-
કાળનો વિચાર પણ ન કરતા. સહજનંદનો

અનુભવ કરતાં વર્તમાન કાળમાં પ્રાપ્ત થયેલો વ્યવહાર તેઓ
ઉદ્દાસીનપણે કરતા. (૬૪) હે રામ ! આમ રાજ્યે પોતાના
વિચાર વડે જ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય જ્ઞાન મેળવ્યું; બીજી કોઈ
ક્રિયાથી એ પ્રાપ્ત ન થયું. (૬૫) સારાં શાસ્ત્રોના શ્રવણથી, કુશાત્ર
થયેલી પોતાની પ્રજા જ મોક્ષ અપાવી શકે છે. બીજી કોઈ
ક્રિયા એ અપાવી શકતી નથી. (૬૬) બાહ્ય વિષયો પ્રાપ્ત કરવા
માટે જે ચત્તન કરવામાં આવે છે, તેવો પ્રયત્ન પ્રથમ પ્રજ્ઞા
વધારવામાં કરવો જોઈએ. (૬૭) મંદ પ્રજ્ઞા સર્વે દુઃખોની
સીમા છે, આશ્ચર્યોનો ખજાનો છે અને સંસારવૃક્ષનું બીજ
છે; માટે એવી પ્રજ્ઞાની મંદતાનો સંપૂર્ણ વિનાશ કરવો. (૬૮)
વિવેકી પુરુષોના હૃદયમાં પ્રજ્ઞારૂપી ચિન્તામણિ રહેલો છે અને
કલ્પલતાની પેટે એ ધારેલું ફળ આપે છે. (૬૯) કવચ પહેરેલા
યોદ્ધાને જેમ બાણો ઇજા કરી શકે નહિ, તેમ વિવેકી પ્રજ્ઞ
પુરુષને આશામાંથી જન્મતા દોષો નડતા નથી. (૭૦) અહંકાર-
રૂપી કાળું વાદળું વિસ્તાર પામે છે અને પરમાત્મારૂપી સૂર્યને
ઢાંકી દે છે. પ્રજ્ઞારૂપી પવન એ વાદળાંને વિખેરી નાખે છે.
(૭૧) પરમપદ મેળવવાની ઇચ્છા સેવનાર પુરુષે પ્રથમ પ્રજ્ઞાને
વધારવી; કારણ કે ફળની અભિલાષા રાખતો ખેડૂત પ્રથમ પૃથ્વી
ખેડે છે. (૭૨)

સર્ગ ખીજો

પુણ્યપાવનનું ઉપાખ્યાન

વસિષ્ઠ બ્રાહ્મણ : હે રામ ! દ્વૈત-પ્રપંચની બ્રાંતિઓ મોહનું ખીજ છે અને વિવિધ આપત્તિઓ આપનાર છે. પરમાત્મ-તત્ત્વનો અપરોક્ષ સાક્ષાત્કાર થતાં, એ ચિત્તના ઉપશમનો બ્રાંતિઓ નાશ પામે છે. (૧) જેઓ જગત-ઉપાય ને અનિત્ય સમજી હમેશાં આત્મા સંબંધી વિચાર કર્યા કરે છે, તેનું મન જનકની પેઠે વખત જતાં પ્રસન્ન થાય છે. (૨) જે પુરુષો સંસારના ભયથી ત્રાસેલા છે, તેઓને આત્મવિચારરૂપ પોતાના પુરુષાર્થ વિના દૈવ, કર્મ, લક્ષ્મી, સગાંવહાલાં કે કોઈ પણ ખીજો આશરો નથી. (૩) “આ જ હું” એવી દેહાત્મબુદ્ધિનો નાશ થતાં સમસ્ત ભુવનોમાં સર્વત્ર એક જ આત્મા રહ્યો છે; એવું જ્ઞાન થાય છે. (૪) “આ દેહ જ હું” એવી અહંકારરૂપી રાત્રિ છે. એ અજ્ઞાનરૂપી અંધારાનો નાશ થતાં, સર્વવ્યાપી અને અનંત આત્મતત્ત્વ સર્વત્ર વિલસી રહ્યું છે, એવું જ્ઞાન થાય છે. (૫) હે રામ ! જે મનુષ્યનું મન પ્રિય વિષયમાં રાગ રાખે છે; અને અપ્રિય વસ્તુમાં દ્વેષ રાખે છે, એ જ મન બંધનમાં છે; અન્ય બંધન કંઈ નથી એમ તમારે જાણવું. (૬) ત્યાગ કરવા યોગ્ય વસ્તુમાં તમારે દ્વેષ ન કરવો. અને અહણ્ય કરવા લાયક વસ્તુમાં રાગ ન રાખવો. એ બંને દૃષ્ટિનો ત્યાગ કરી તમારે સમદૃષ્ટિ રાખવી અને સ્વ-સ્વરૂપમાં સ્થિર થવું. (૭) જેની હેય* અને ઉપાદેય† દૃષ્ટિ દૂર થઈ છે, તેવા વાસનાના વિક્ષેપ વિનાના જ્ઞાની પુરુષને “આ મને મળે”—એવી ભાવિ વિષયની તૃષ્ણા હોતી નથી.

* તજવાયોગ્ય

† અહણ્યયોગ્ય

તેઓ નિર્ભય છે, દેહાત્મભાવ ન હોવાથી આત્મભાવે નિત્ય છે અને તેમની દૃષ્ટિ પરિપૂર્ણ છે. તેઓ જ્ઞાનનિષ્ઠ છે, લેવા જેવી વસ્તુ મેળવવાને પણ તેઓ પ્રવૃત્ત થતા નથી. અને તેઓ નિષ્ક્રિય છે, સૌમ્ય છે. તેમનું ચિત્ત એકાગ્ર અને અચંચળ છે અને તેઓ સર્વત્ર મિત્રભાવ રાખીને આકસ્મિક થતા લાભમાં સંતોષ માને છે. તેઓ કયાળુ અને મૃદુ વચનો બોલે છે. (૮,૯) હે તાત ! સંસારમાં વાસનાબળ પથરાયેલી છે અને તે તૃષ્ણારૂપી માછલીઓ પકડે છે. ચિન્તારૂપી તાંતણાઓથી તેનો વિસ્તાર થાય છે. મેં તમને જે ઉપદેશ આપ્યો છે, તેથી તીક્ષ્ણ થયેલી બુદ્ધિ વડે જેમ પવન વાદળાંના સમૂહને વિખેરી નાખે, તેમ તમે એ બળને કાપી નાખો અને પરમ-પદમાં સ્થિત થાઓ. (૧૦,૧૧) જેમ કુહાડી વડે ઝાડ કપાય છે, તેમ મન વડે જ મનનો નાશ કરીને, પવિત્ર પરમાત્મ-તત્ત્વને ઓળખો અને તેમાં સ્થિર થાઓ. (૧૨) ઊભા રહેતાં, ચાલતાં, સૂતાં, બગતાં, શ્વાસ લેતાં, ઊઠતાં, બેસતાં કે ગમે તે અવસ્થામાં હૃદયમાં દૃઢ નિશ્ચય કરો, કે “આ જગત અસત્ છે” અને તેમાં આસ્થા ન રાખો. (૧૩) માંસના લોભે જેમ બિલાડી હાથીનો શિકાર કરનારા સિંહની પાછળ દોડે છે, તેમ મન જડ હોવા છતાં ચિત્સ્વરૂપની પાછળ દોડે છે. સિંહના પરાક્રમના બળે જેમ તે હાથીનું માંસ ખાય છે, તેમ સંવિદના પ્રતાપે મન વિષયોનું ગ્રહણ કરી શકે છે. (૧૪,૧૫) દ્વૈત-પ્રપંચનો આશરો લેશો, તો તમે ચિત્તવાળા બનીને બંધનમાં પડશો; પણ દ્વૈત-દૃષ્ટિનો નાશ કરશો, તો તમે ચિત્ત વિનાના બનશો અને મુક્તિ મેળવશો. (૧૬) આત્મા સિવાય અન્ય સર્વે મિથ્યા છે એવું સમજીને, અનંત આકાશ જેવા સ્વચ્છ હૃદયમાં રહેલા આત્મદેવનું ધ્યાન ધરો અને ગિરિની પેઠે

સ્થિર રહેા. (૧૭) દષ્ટા, દર્શન અને દશ્ય આદિ ત્રિપુટીમાં સતપણારૂપે રહેલા તેના સાક્ષીરૂપ આત્મામાં આત્મસ્વરૂપની ભાવના કરો. (૧૮) સ્વાદ્ય, સ્વાદક અને સ્વાદન-એ ત્રિપુટીમાં સદ્રૂપે રહેલા આત્માનું ધ્યાન ધરતાં પરમાત્મમય બનેા. (૧૯) અનુભવ, અનુભવનેા કર્તા તથા તેનેા વિષય-એ ત્રિપુટીમાં સદ્રૂપે રહેલો અને તેનેા સાક્ષી જે આત્મા છે તેને હૃદયમાં રાખી સ્થિર થાઓ. (૨૦) અહંકારમય ભાવનાને “હું આ દેહ નથી”-એવી ભાવનારૂપ શલાકાવડેં કાપી નાખો અને મનમાંથી સંસાર-પ્રપંચનેા ત્યાગ કરી, સંસારસાગર ઓળંગી જાઓ. (૨૧)

શ્રીરામ બોલ્યા: હે ભગવન્ ! તમે મને અહંકારતૃણુનેા ત્યાગ કરવાનું કહ્યું; પણ એ વચન સમજવા માટે ઘણું ગંભીર છે. જો હું અહંકારનેા ત્યાગ કરું, તો દેહ વાસનાત્યાગનેા પ્રકાર પણ ન રહે; કારણ કે પ્રાણ તથા અહંકાર અને જીવન્મુક્તનાં લક્ષણ બુદ્ધા ન હોવાથી પ્રાણને રાખીને અહંકારનેા ત્યાગ કરી શકાય નહિ. જેમ મોઢું ઝાડ કરવતથી કપાઈ જાય તેમ અહંકારનેા ક્ષય થતાં દેહ અવશ્ય નાશ પામે. (૨૨-૨૪)

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે કમળનયન રામ ! તત્ત્વજ્ઞાએ વાસના-ત્યાગના બે પ્રકાર કહ્યા છે: ધ્યેય અને જ્ઞેય. (૨૫) “આ પદાર્થોનેા હું છું અને એ જ મારું જીવન છે, એના વિના હું નથી અને મારા વિના એ નથી” એવા આત્મા અને દેહ સંબંધી અહંકારનેા વિચારપૂર્વક ત્યાગ કરી, “દેહ વગેરે પદાર્થોને મારી સાથે કંઈ સંબંધ નથી” એવી ભાવના હૃદયમાં કરવી અને રાગદ્વેષરહિત બુદ્ધિ વડે ક્રિયા કરવી, એ

વાસનાત્યાગને ધ્યેય કહેવામાં આવે છે. (૨૬-૨૮) લેહરહિત બુદ્ધિથી વાસનાનો ક્ષય કરીને, અહં-મમનો ત્યાગ કરે અને સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ એમ ત્રણે શરીરનો ત્યાગ કરે, તે વાસનાત્યાગને જ્ઞેય કહેવામાં આવે છે. (૨૯)

અહંકારની સખી જેવી વાસનાનો ત્યાગ કરી જે લોક-સંગ્રહાર્થે કર્મો કરે છે, તેણે ધ્યેયવાસનાનો ત્યાગ કર્યો કહેવાય; એ જ જીવન્-મુક્ત છે. (૩૦) સંકલ્પનો નિર્મૂળ રીતે ત્યાગ કરી જે વાસનાનો ક્ષય થાય છે, તેને જ્ઞેયવાસનાનો ત્યાગ સમજવો. એવા પુરુષને મુક્ત સમજવો. (૩૧) હે રાઘવ ! આ બંને પ્રકારના વાસનાત્યાગ કરનારાઓ મુક્ત જ છે; કારણ કે બંને જણા બ્રહ્મપદ મેળવે છે અને ત્રિવિધ તાપ-રહિત થાય છે. (૩૨) જે પુરુષ સુખમાં હરખાઈ જતો નથી અને દુઃખમાં ખેદ પામતો નથી, તે જીવન્-મુક્ત કહેવાય છે. (૩૩) ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ વસ્તુના દર્શનથી જે પુરુષને ઇચ્છા કે દ્વેષ થતાં નથી, અને જે સુષુપ્તિ અવસ્થાનો અનુભવ કરનાર પુરુષની પેઠે પોતાનો વ્યવહાર ચલાવે છે, તેને જીવન્-મુક્ત જાણવો. (૩૪) હર્ષ, અક્ષાન્તિરૂપ ઇર્ષ્યા, ભય, ક્રોધ, અભિ-લાષા, દીર્નતા વગેરે ભાવો જેના હૃદયને કુખ્ધ કરી શકતા નથી, તેને જીવન્-મુક્ત કહેવાય છે. (૩૫) જે પુરુષ બહુત અવસ્થામાં પણ સુષુપ્તિ અવસ્થાની પેઠે હર્ષવિષાદના ભાવોને શાન્ત કરીને જગતનો વ્યવહાર કરે છે, અને પૂર્ણ વિક્સેલા ચંદ્રની પેઠે જેનો સ્વભાવ હમેશાં નિર્મળ રહે છે, તેને જીવન્-મુક્ત કહેવામાં આવે છે. (૩૬)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રાઘવ ! બહારના પદાર્થોની વાસના વડે જે તૃષ્ણા વૃદ્ધિ પામે છે, તે બંધાયેલી તૃષ્ણા છે; પણ સર્વ

વસ્તુની વાસનાઓથી જે મુક્ત છે, તેને તૃષ્ણા-ત્યાગ અને મુક્ત તૃષ્ણા કહેવામાં આવે છે. (૩૭) ચાર પ્રકારનો નિશ્ચય “ આ વસ્તુ મને પ્રાપ્ત થાઓ ” એવી જે ભાવના હૃદયમાં બળે છે, તે તૃષ્ણાબંધનના કારણરૂપ શૃંખલા છે. (૩૮) જે ઉદાર મનુષ્ય સત્ અને અસત્ બધા પદાર્થોમાં રહેલી તૃષ્ણાનો ત્યાગ કરે છે, તે જીવન-મુક્તિરૂપ પરમપદ પામે છે. (૩૯) હે રામ ! બંધ અને મોક્ષ તથા સુખ-દુઃખને મિથ્યા સમજી તેમ જ સત્ કે અસત્ પદાર્થોની તૃષ્ણાનો ત્યાગ કરી, શાન્ત મહાસાગરની પેઠે તમે નિર્વિકાર ચિત્તે બ્યવહાર કરો. (૪૦)

વિવેકથી વિચાર કરનાર પુરુષને ચાર પ્રકારનો નિશ્ચય થાય છે. “ પગથી માથા સુધી શરીર જ હું છું ” એ પ્રથમ પ્રકારનો નિશ્ચય છે. એ અજ્ઞાનદષ્ટિ હોવાથી મનુષ્યને બંધન-રૂપ છે. (૪૧, ૪૨) “ દેહ, ઇન્દ્રિય વગેરે સર્વ વસ્તુથી હું અતીત છું અને વાળના અગ્રભાગથી પણ મારું સ્વરૂપ વધારે સૂક્ષ્મ છે. ” સંત-પુરુષો આવો નિશ્ચય કરે છે, જે એમને મોક્ષ અપાવે છે. (૪૩) હે રઘુનંદન ! “ હું સર્વ જગતમાં વ્યાપ્ત આત્મા છું, હું સર્વાત્મક છું ” એવો ત્રીજા પ્રકારનો નિશ્ચય પણ મોક્ષ અપાવે છે. (૪૪) “ હું અને સકળ જગત શૂન્ય છીએ, એટલે આકાશની પેઠે હું સર્વ વિકલ્પાતીત બ્રહ્મ જ છું. ” આ ચોથા નિશ્ચય વડે પણ મોક્ષ સાધી શકાય છે. (૪૫) એ ચારમાંથી પ્રથમ કહેવાયેલો નિશ્ચય જગતના બંધનનું કારણ હોવાથી અશુદ્ધ તૃષ્ણા છે; અને બાકીના ત્રણ મોક્ષનું કારણ હોવાથી શુદ્ધ અને સ્વચ્છ તૃષ્ણા છે, તે જીવન-મુક્ત પુરુષોમાં જ માલૂમ પડે છે. (૪૬) હે મહામતે ! “ હું સર્વાત્મક છું ” એવો નિશ્ચય તમારી ખુદ્ધિ કરશે, તો તેનાથી તે કલેશરહિત

થશે. (૪૭) શૂન્ય, પ્રકૃતિ, માયા, બ્રહ્મ, વિજ્ઞાન, શિવ, પુરુષ, ઇશાન એ બધાં નામો આત્માનાં જ છે. (૪૮) જળનાં તરંગાદિ વિવિધ રૂપો હોવા છતાં જેમ સમુદ્ર એક જ છે, તેમ સર્વત્ર જગતરૂપે થયેલી એક જ પરમાત્મમયી ચિત્-શક્તિ અભિન્નરૂપે પ્રકાશે છે. (૪૯)

હે રામ ! પોતાનાં કે મિત્ર વગેરે પારકાંનાં કાર્યો સફળ થાય તો તમારે હર્ષ ન કરવો, તેમ તે કાર્યો નિષ્ફળ નીવડે તો પશુ તમારે ખેદ ન કરવો. (૫૦) સર્વે

જ્ઞાનની સ્થિતિ વસ્તુથી પર એવા બ્રહ્મમાં જે સ્થિત છે, જે પૂર્ણેન્દુ જેવો શીતલ છે અને જેના હૃદયમાં ઉદ્વેગ કે સંતોષ કંઈ નથી, એવો જ્ઞાની પુરુષ સંસારમાં દુઃખ પામતો નથી. (૫૧) શત્રુ તથા મિત્ર સાથે જે સમાન ભાવે વર્તે છે, જેનામાં દયા અને દાક્ષિણ્ય છે, તથા જે પ્રાપ્ત થયેલ અવસ્થા કરવાનાં કાર્યો અસંગ ચિત્તે કરે છે, તે સંસારમાં દુઃખી થતો નથી. (૫૨) જે સુમુક્ષુ સુખ અને તેનું સાધન પ્રાપ્ત થતાં રાજી થતો નથી, તથા દુઃખ કે તેનું સાધન પ્રાપ્ત થતાં દ્વેષ કરતો નથી, ઇષ્ટ વસ્તુનો નાશ થતાં જે શોચ કરતો નથી અને અપ્રાપ્ત વસ્તુની આકાંક્ષા સેવતો નથી, તે પુરુષ ઇષ્ટ કે અનિષ્ટથી મુક્ત છે અને જન્માદિ દુઃખો વડે તેને ખેદ નથી. (૫૩) જે મૃદુભાષી છે અને બધા સાથે ઉચિત વાતચીત કરે છે, તથા જે સર્વે મનુષ્યોનો અભિપ્રાય જાણે છે, તે પુરુષ સંસારમાં દુઃખી થતો નથી. (૫૪) હે રાઘવ ! ધ્યેયવાસનાના ત્યાગવાળી બ્રહ્મદષ્ટિનું અવલંબન લઈને જીવન્મુક્તપણા વડે સ્વ-સ્વરૂપમાં સ્થિત થાઓ અને એવી રીતે સંસારમાં તમે વ્યવહાર કરો. (૫૫) આશા, રાગ અને વાસનાને હૃદયમાંથી દૂર કરો અને બહારથી અસંગ ભાવે

તમારો વ્યવહાર કરો. (૫૬) બહારથી કલ્પિત રાગદ્વેષાદિ વિકારો વડે તમારા વ્યવહારમાં પ્રવૃત્ત રહો, અને અંતરમાં વાસના ન હોવાને લીધે નિર્વિકાર રહો. આમ બ્રહ્મદૃષ્ટિએ તમે કર્તા રહેશો; છતાં વસ્તુતઃ તમે અકર્તા જ રહેશો. (૫૭) ચંદ્ર અહંકારી હોવાથી ક્ષય અને વૃદ્ધિ પામે છે, તેમ જ કલાંકિત પણુ છે; પણ તમે મનના દોષો અને લાંછનનો ત્યાગ કરી સુખેથી જગતના પ્રાપ્ત-વ્યવહારો કરો. તમારો વ્યવહાર મૃદુ અને ઉદાર હોવો જોઈએ. બહારથી સામાન્ય મનુષ્યો સાથે વ્યવહાર કરો, પણ મનથી સર્વનો પરિત્યાગ કરો. (૫૮, ૫૯) બહારથી જાણે કે આશાને અનુકૂળ ચેષ્ટા કરતાં છતાં ખરી રીતે મનથી આશાઓનો ત્યાગ કરો. બહારથી જાણે કે સંતપ્ત હો, છતાં ખરી રીતે અંતઃકરણમાં સંપૂર્ણ રીતે શીતળ રહો. (૬૦) “આ બન્ધુ છે, આ પારકો છે, આ હું છું, આ તમે છો” આ ભેદદૃષ્ટિ છે. તમે અદ્વૈત-જ્ઞાનનો અનુભવ કર્યો છે; એટલે તમારી એ મિથ્યા દૃષ્ટિનો હવે નાશ થાઓ. (૬૧) દેહમાં આત્મબુદ્ધિ કરી, ભેદ જોનારા ક્ષુદ્ર મનુષ્યો “આ મારું, આ પારકું” એવો ભેદ કરે છે; પણ પરિપૂર્ણ આત્મતત્ત્વમાં જેની નિષ્ઠા છે, એવા પ્રહ્લનિષ્ઠ મનુષ્યો સર્વને કુટુંબવત્ જુએ છે. (૬૨) આ જગતમાં સુર, નર, તિથિ*ક* વગેરે વિવિધ અવતારો જીવને લેવા પડે છે; એટલે “આ મારાં સગાં છે, અને આ મારાં સગાં નથી” એવું કેવળ બ્રાન્ત દૃષ્ટિએ જ લાગે છે. વસ્તુતઃ વિચાર કરતાં જન્મભેદને લીધે બધાંય મનુષ્યો બંધુ જ છે, તેમ પ્રહ્લદૃષ્ટિએ આત્મ-સર્વરૂપ હોવાથી તે સિવાય અન્ય કંઈ પણ નથી. (૬૩)

આ વિષયમાં એક પુરાતન ઇતિહાસ છે. ગંગાતટ પર

* મનુષ્યથી હલકી જાતનાં પ્રાણી

રહેનારા એ ઋષિપુત્રો વચ્ચે એક વખત સંવાદ થયો હતો.
 જ'બુદ્ધીપમાં સુંદર પર્વત પર એક મોટું
 પુણ્ય-પાવન ઋષિ- વન હતું. ત્યાં એક સ્થળે મનોરમ્ય શિખર
 પુત્રોની કથા પર દીર્ઘતપા નામના એક ઉદાર ઋષિ રહેતા
 હતા. તેઓ જ્ઞાની હતા. તેઓએ ખૂબ તપ
 કરેલું હોવાથી સાક્ષાત્ તપની મૂર્તિ સમાન જણાતા હતા. તે ઋષિને
 બૃહસ્પતિના કચ જેવા અને ચંદ્ર જેવા સુંદર પુણ્ય અને પાવન
 નામના એ પુત્રો હતા. તેમની સાથે તેઓ ઘણા વખત સુધી રહ્યા.
 વખત જતાં તેનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર તત્ત્વજ્ઞ તેમ જ ગુણવાન થયો.
 તેનો બીજો પુત્ર પાવન પ્રભાત પહેલાંના અર્ધ બીલેલા કમળ-
 ની પેઠે અર્ધજ્ઞાની થતાં મૂખ નીવડ્યો. અને પરમ પ્રહ્લપદ
 તેને ન મળ્યું. (૬૪-૭૦) જન્મ વગેરેનાં કારણને પ્રેરનાર કાળ
 વ્યતીત થયો; એટલે ઋષિનું જીવન વૃદ્ધાવસ્થાથી જજ્જરિત થઈ
 ગયું. તેણે સંસારમાંથી પ્રીતિ મૂકી દીધી, અને કાવડ ઉપાડ-
 નાર મજૂર જેમ કાવડ મૂકી દે, તેમ તેણે અહંકારરૂપી પક્ષીનાં
 પાંજરાં જેવા શરીરનો એક ગુફામાં ત્યાગ કર્યો. (૭૧,૭૨)
 જગતમાં ફસાવનાર સંકલ્પો શાન્ત થયા, અને જેમ પુણ્યમાંથી
 મુક્ત થયેલી સુગંધ આકાશમાં ફેલાઈ જાય, તેમ તેઓ
 રાગ વગેરે રહિત કૈવલ્યપદ પામ્યા. (૭૩) પિતા મરણ પામ્યા
 એટલે પુણ્યે અવ્યય ચિત્તે તેમની મરણક્રિયા કરી; પણ
 પાવનને ઘણું દુઃખ થયું (૭૪) શોકથી તેનું ચિત્ત વ્યગ્ર
 બન્યું અને વન વનમાં તે ફરવા લાગ્યો. મોટાભાઈની ધીરજ
 વિષે વિચાર ન કરતાં તે વિલાપ કરવા લાગ્યો. (૭૫) પરમ
 ધાર્મિક પુણ્ય મુનિએ પિતાની ક્રિયા પૂર્ણ કરી; અને પછી
 જ્યાં પાવન શોક કરતો હતો, તે સ્થળે તેઓ ગયા. (૭૬)

પુણ્ય બોલ્યો: “હુ ભાઈ! શા માટે આટલો બધો

શોક કરો છો? એ શોકથી ક્રૂર મોહ જ થાય છે. જ્ઞાનીઓમાં શ્રેષ્ઠ આપણા પિતાએ મોક્ષ નામનું પોતાનું જ પરમધામ પ્રાપ્ત કર્યું છે. જેણે પોતાનું મન છૂટું હતું, એવા પિતા માટે વૃથા શોક શા માટે કરો છો? (૭૭,૭૮) તમારા અનેક જન્મો થઈ ગયા. તેમાં તમારાં હજારો માતાઓ, પિતાઓ, પુત્રો વગેરે સગાંવડાલાંઓ થઈ ગયાં છે. હે ભાઈ! માતા, પિતા કે પુત્ર જે સ્નેહને કારણે શોક કરવા લાયક હોય, તો બીજા અનેક જન્મોમાં થઈ ગયેલાં માતા-પિતાનો શા માટે શોક કરતા નથી? (૭૯,૮૦) અજ્ઞાનરૂપી વિસ્તીર્ણ મરુદેશ છે. તેમાં પોતાની વાસનારૂપી તડકાને લીધે અનંત આત્મસત્તા સંકટો શુભ અને અશુભ તરંગમય મૃગચળ જેવાં જગતરૂપે સ્ફુરે છે. (૮૧) બન્ધુ, મિત્ર, સુત, સ્નેહ, દ્વેષ વગેરે પ્રપંચરૂપી રોગ પોતાના મન વડે જ વિસ્તાર પામે છે. (૮૨) જેમ વિષનો કીડો વિષમાં અમૃતબુદ્ધિ કરે છે અને બીજાઓ તેને વિષ જ સમજે છે, તેમ સંકલ્પથી જ “આ બંધુ છે” એવી ભાવનાથી બન્ધુત્વનો ભાવ જન્મે છે, અને “આ શત્રુ છે”—એવી ભાવનાથી શત્રુતાનો ભાવ જન્મે છે. (૮૩) આત્મા એક અને અદ્વિતીય હોવાથી “અમુક બન્ધુ છે અને અમુક પારકો છે”—એવી કલ્પના કેમ સંભવે? (૮૪) હે બંધુ! જે કે રક્ત અને માંસથી બનેલું આ હાડપિંજર આત્મા નથી, તોપણ એવી રીતે ઉત્પન્ન થયેલા દેહથી આરંભ કરીને “હું કોણ?” એનો તમે મનથી વિચાર કરો. (૮૫) પરમાર્થ-દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં માલૂમ પડશે, કે “હું કે તમે” જેવું કંઈ છે જ નહિ. હું પુણ્ય છું અને તમે પાપન છો: એ જ્ઞાન કલ્પિત હોવાથી મિથ્યા છે. (૮૬) એક પવિત્ર વનમાં તમે મૃગ તરીકે અવતાર લીધો હતો ત્યારે ઘણાં મૃગો તમારાં

સગાં હતાં, તે માટે તમે કેમ શોક કરતા નથી? મહાન પર્વતમાં શિખરો પર તમે સિંહ તરીકે અવતર્યા ત્યારે ઘણા સિંહો તમારા સગા બન્યા; તેના માટે તમે કેમ શોક કરતા નથી? દશાર્ણુ દેશમાં તમે કપિલ નામે જંગલી વાનર થયા હતા, તુષાર દેશમાં રાજપુત્ર તરીકે તમે જન્મ્યા હતા, પુંડ્રમાં તમે રણકાગડાનો જન્મ લીધો હતો, હૈહય દેશમાં તમે હાથી થયા હતા, ત્રિગર્તમાં ગધેડાંરૂપે અવતર્યા હતા, શાલ્વ દેશમાં કૂતરા તરીકે અવતર્યા હતા અને સરલના ઝાડ ઉપર પક્ષી તરીકે તમે જન્મ લીધો હતો. આ પ્રમાણે પૂર્વે જંબુદ્વીપમાં તમારા હજારો જન્મ થઈ ગયા છે. જેમ વનમાં વૃક્ષને અનેક પાંદડાં આવે છે અને ખરી પડે છે, તેમ સંસારી પુરુષોનાં અનેક માતાપિતા થાય છે અને મરે છે. (૮૭-૯૨) આત્માનું સ્વરૂપ ભાવ અને અભાવથી તેમ જ જરા અને મરણથી રહિત છે, એ આત્માનું તમે અવ્યય ચિત્તે સ્મરણ કરો અને અજ્ઞાન-બુદ્ધિનો નાશ કરો. (૯૩) હે ભાઈ! પુત્રાદિ વિષયેચ્છારૂપી કલંક ધોઈ નાખી, સ્વચ્છ ભાવે અંતઃકરણ વડે સંસારના સંબંધમનો સંપૂર્ણ નાશ કરી, આત્મામાં જ સંતુષ્ટ રહી, તમે સ્થિત થાઓ. (૯૪)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! એવી રીતે જેમ સવારે પૃથ્વી પ્રકાશિત થાય, તેમ પુણ્ય-મુનિના જ્ઞાનોપદેશથી તેના ભાઈ પાવનના મનમાં આત્મજ્ઞાનનો સ્વચ્છ પ્રકાશ તૃણા-ક્ષયથી મોક્ષ પડ્યો. (૯૫) બંને ભાઈઓ પરોક્ષ તેમ જ અપરોક્ષ (પ્રત્યક્ષ) બ્રહ્મજ્ઞાનમાં પારંગત થયા અને આનંદિત વર્તાનથી તેઓ વનમાં એ પ્રમાણે રહ્યા. (૯૬) હે નિષ્પાપ રામ ! એ રીતે આપણા પૂર્વજન્મના અનેક

સંબંધીઓ છે. તેમની કઈ આશાઓનો સ્વીકાર કરવો અને કોનો ત્યાગ કરવો ? (૯૭) જેમ અગ્નિ ઇન્ધનથી વધે છે, તેમ ચિન્તા પણ જોયેલા કે અનુભવેલા પદાર્થોનું વારંવાર સ્મરણ કરવાથી વધે છે; અને જેમ ઇન્ધન વિના અગ્નિ આપોઆપ શાન્ત થઈ જાય છે, તેમ પદાર્થોનું ચિન્તાન ન કરવાથી ચિન્તા પણ શમી જાય છે. (૯૮) હે રાઘવ ! ધ્યેયવાસનાના ત્યાગ-રૂપી રથ ઉપર આરૂઢ થાઓ અને પામર લોકો પ્રત્યે અનુકંપા અને ઉદારતા દર્શાવો. આમ વ્યવહારમાં સુખેથી રહો અને જીવન્મુક્ત થવા માટે ઉદ્યમ કરો. (૯૯) આ બ્રાહ્મી સ્થિતિનો અનુભવ કરનાર મનુષ્ય સ્વસ્થતા અનુભવે છે. તેને કોઈ પણ પ્રકારની કામનાઓ ઉત્પન્ન થતી નથી અને કોઈ ઉપદ્રવો તેને નડતા નથી. એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કર્યો પછી વ્યવહારમાં જે ચતુર ન હોય, તે પણ મોહ પામતા નથી. (૧૦૦) જેણે વિવેકરૂપી મિત્ર પ્રાપ્ત કર્યો છે અને જેની પરમાર્થ-બોધરૂપી પ્રિય સખી છે તથા જે એ મિત્રોને સાથે રાખીને જગતના વ્યવહાર કરે છે, તેને સંકલ્પ નડતા નથી. (૧૦૧) વિવેક અને વૈરાગ્યરૂપી ધૈર્ય વડે જે મનુષ્ય સંસારનાં પ્રયોજનોને દૂર કરે છે અને સ્નેહીઓ ઉપર પણ પ્રેમ કરતો નથી, એ વિવેક-વૈરાગ્ય વિના બીજું કોઈ પણ સંસારમાંથી તેનો ઉદ્ધાર કરી શકતું નથી. (૧૦૨) સંસારની નિવૃત્તિ માટે વૈરાગ્ય, શાસ્ત્રોનું અવલોકન અને શમાદિ મહાન ગુણોનાં સાધન વડે પોતાનાં મનને ધૈર્ય યુક્ત કરવું. (૧૦૩) આ મહાન ગુણો વડે ચિત્તનો ઉત્કર્ષ થતાં કૈવલ્યપદરૂપી જે ક્ષણ મળે છે, તેવું ક્ષણ ત્રણે ભુવનનાં ઐશ્વર્ય કે રત્નોનો ખજાનો પણ અપાવી શકતાં નથી. (૧૦૪) જેમ પગમાં જોડા પહેરવાથી આખી પૃથ્વી આમડાંથી પથરાઈ જાય છે, તેમ મન સંતુષ્ટ થતાં આખું જગત અમૃતરસથી પરિપૂર્ણ

થાય છે અને તેથી સુખ મળે છે. (૧૦૫) વૈરાગ્ય વડે જ મન સંતુષ્ટ થાય છે; પણ આશાને વશ થયેલું મન કોઈ દિવસ સંતોષાતું નથી. જેમ સરોવરનું જળ શરદઋતુમાં સુકાઈ જાય, તેમ આશા મનને ક્ષુદ્ર બનાવી દે છે. (૧૦૬) અગત્ય ઋષિ સમુદ્ર પી જતાં જેમ સમુદ્ર ખાલી થઈ ગયો, તેમ જેનું ચિત્ત આશાને કારણે વિવશ બન્યું છે અને જેના હૃદયમાં તૃષ્ણા જાગી છે, એવાઓનું હૃદય શૂન્ય બની જાય છે. (૧૦૭) હર્ષ-વિષાદનો અભાવ થઈ જતાં સ્પૃહા વિનાનું મન જેનું નિત્ય શોભે છે, તેવો પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર, પૂર્ણ મહાસાગર કે લક્ષ્મીનું વદન પણ શોભતાં નથી. (૧૦૮) જેમ વાદળાંઓ ચંદ્રને મલિન કરે છે, અને કાજળ-ચૂના વગેરે પદાર્થોથી લીંપેલી દીવાલ વગેરેને મલિન કરે છે, તેમ આશાંપી પિશાચિણી મનુષ્યનાં હૃદયને મલિન કરે છે. (૧૦૯) બધી એવળાઓને શાન્ત કરી સંસાર-પ્રપંચનાં બંધનો તોડી નાખો અને મુક્તચિત્ત બનો; કારણ કે મનમાં રહેલી પુત્રાદિ એવળાંપી દુષ્ટ આશાઓ સાંકળની પેઠે બંધનનું કારણ છે. એ બધી આશાઓ શાન્ત થાય, તો કોણ મુક્ત ન થાય ? (૧૧૦)

સર્ગ ત્રીજો

બલિનું ઉપાખ્યાન

વસિષ્ઠ બ્રાહ્મણ : હે રામ ! અથવા બલિરાજાની પેઠે અકસ્માત વિચારનો ઉદય થવાથી તમે શુદ્ધ જ્ઞાન મેળવો. (૧)

શ્રીરામે પૂછ્યું : હે વિભો ! ઉપદેશની વૃદ્ધિ માટે બલિની પેઠે જ્ઞાન કેમ મેળવાય તે કહો. સાધુપુરુષો વિનયી શિષ્યના પ્રશ્નોથી ખિન્ન થતા નથી. (૨)

વસિષ્ઠ બ્રાહ્મણ : આ જગતમાં પૃથ્વીની નીચેના ભાગમાં પાતાળ નામનો લોક છે, ત્યાં વિદોયનનો પુત્ર બલિ નામે

એક દાનવરાજ દૈત્યો ઉપર રાજ્ય ચલાવતો હતો. એણે રમત માત્રમાં ઇન્દ્રાદિ દેવો સહિત બધાં ભુવનો જીતી લીધાં હતાં. તેણે દશ કરોડ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. (૩-૫) જળનાં મોઝાંની પેઠે અનેક યુગો વ્યતીત થઈ ગયા. દેવો તેમ જ દૈત્યો ઉત્પન્ન થતા હતા, અને નાશ પામતા હતા. દાનવરાજ બલિએ ત્રણે લોકના લોગો એટલા પ્રમાણમાં લોગવ્યા કે છેવટે તેને એ લોગોમાં અરૂચિ થઈ. (૬,૭) એક દિવસ પોતાના *પ્રાસાદમાં બેઠાં બેઠાં તેને વિચાર ઉત્પન્ન થયો: “ત્રણે લોકને આશ્ચર્ય-મુગ્ધ કરે તેવા આ રાજ્યને કે વૈભવવિલાસને લોગવવાથી મને શું ફાયદો થયો છે? એ લોગો માત્ર ઉપરથી મધુર દેખાય છે, અને છેવટે તે ચોક્કસ નાશ પામશે; તો એ ઉપલોગો મને કંઈ સુખ આપવાના નથી. પુનઃ પુનઃ કાન્તાને આલિંગન આપવું, અને લોગો લોગવવા એ બાળકોની ક્રીડા જેવું છે, અને શરમાવનાર છે. લોગવ્યા પછી વિષયો વિરસ થઈ જાય છે, છતાં દરરોજ એ વિષયો લોગવતાં વિવેકી પુરુષને શરમ કેમ નથી આવતી? દિવસ અને રાત્રિ ફરી ફરીને આવ્યા જ કરે છે અને સાંસારિક કર્મોની પરંપરા ચક્રવત્ ફર્યા જ કરે છે; બુદ્ધિમાન પુરુષો માટે આ એક ઉપડાસ જેવું છે. કોઈ કર્મ કરવાનું પ્રયોજન પૂરું થયા છતાં એવું કર્મ રહે છે કે જે કરવા પછી અન્ય કર્મ ન રહે? સારાંશ કે કોઈ પણ નથી. વિષયસુખનો ત્યાગ કરીને પછી કયું અવિનાશી તત્ત્વ રહે છે, એ તત્ત્વનો હવે હું વિચાર કરું.” આમ નિશ્ચય કરી બલિ વિચાર કરવા બેઠો. (૮-૧૪) થોડા વખત સુધી અસુરરાજ બલિએ પોતે જે મનમાં વિચાર્યું હતું, તેમાં બુદ્ધિ એકાગ્ર કરી અને એક ક્ષણમાં તે ઝોલી બિઠ્યો; “અરે! હવે

મને સાંભર્યું. પૂર્વે આત્મતત્ત્વ જાણનાર મારા પિતા ભગવાન વિરોચનને મેં જ પૂછ્યું હતું, કે જ્યાં સર્વે જ્ઞાન્તિઓ શાન્ત થાય છે, તે સુખ તેમ જ દુઃખની પરમ અવધિ કંઈ છે ? મનનો મોહ ક્યાં શાન્ત થાય છે ? બધી એવણાઓ ક્યાં શમે છે ? જે વસ્તુ પ્રાપ્ત થવાથી અરુચિ રહિત વિશ્રાન્તિનું સુખ મળે અને જેથી, મારા અનંદમય સ્વરૂપનું મને ભાન થાય એવી વસ્તુ વિષે મને ઉપદેશ આપો, એથી એ સ્થિતિમાં રહેતાં મને પરમ શાન્તિ મળે.” (૧૫-૧૬)

“મારા (બલિના) પિતાએ કહ્યું, કે હે પુત્ર ! અતિ વિસ્તૃત અને પુષ્કળ કોટરોવાળો મોક્ષ નામે એક દેશ છે. હજારો બ્રહ્માંડો તેમાં સમાઈ જાય છે. ત્યાં પૃથ્વી, આકાશ, સાગર, પર્વતો, વનો, તીર્થો, નદી કે સરોવરો કંઈ નથી. ફક્ત અત્યંત પ્રકાશમય આત્મા નામે એક મોટો રાજા છે. તે બધું કરે છે અને સર્વમાં રહેલો કૂટસ્થ છે. તે રાજાએ સંકલ્પથી મન નામનો મંત્રી ઉત્પન્ન કર્યો છે. તે વિચારપૂર્વક દુર્ઘટ રાજ્ય હોય તોપણ તત્કાળ કરી દે છે, અને સુઘટિત હોય તોપણ અનભિમત કાર્યનો તરત નાશ કરી નાખે છે. એ મન જડ હોવાથી કંઈ ભોગવી શકતું નથી, તેમ જ તે કંઈ જાણતું નથી. રાજાને માટે તે અવિરત કામ કર્યો કરે છે. રાજાનાં સર્વ કાર્યો તે મંત્રી જ કરે છે અને રાજા તો એકાંતમાં પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિત થઈ સાક્ષીભાવે બેઠો છે. (૨૦-૨૫)

બલિરાજા બોલ્યાઃ આધિવ્યાધિ રહિત એ દેશ કયો છે ? એ દેશ કેમ પ્રાપ્ત થાય ? અથવા કેને પ્રાપ્ત થાય ? આપે વર્ણવ્યો એવો એ મંત્રી કોણ છે ? હે પ્રભો ! જેને આપણે જીત્યો નથી એવો એ મહાબળવાન રાજા કોણ છે ?” (૨૬, ૨૭)

વિરોચને જવાબ આપ્યો, કે “હે સુત ! તે મનરૂપી મંત્રી

બળવાન છે. અસંખ્ય દેવ કે દાનવો પણ તેને જરાય હંકારી શકતા નથી. (૨૮) જેમ પથરમાં કમળનો પ્રહાર વ્યર્થ નીવડે તેમ તરવાર, મુસળ, પ્રાસ, વજ્ર, ચક્ર, ગદા વગેરે શસ્ત્રો તેને કંઈ અસર કરી શકતાં નથી. (૨૯) જેનો પ્રભુ આત્મા જ જો એ મંત્રીને જીતે, તો તેને સહેલાઈથી જીતી શકાય, નહિતર તે અચલ છે. (૩૦) હે પુત્ર ! પ્રચંડ સર્પની પેઠે એ મનને જ્ઞાનપૂર્વક પકડો, તો એક ક્ષણમાં તે વશ થાય છે; પણ જો કોઈ યુક્તિ વાપરવામાં ન આવે, તો તે આપણને એકદમ ભસ્મ કરી દે છે. (૩૧) આગળ જેનો મેં નિર્દેશ કર્યો હતો, તે દેશનું નામ મોક્ષ છે, અને તે સઘળાં દુઃખોનો નાશ કરે છે. (૩૨) એ દેશનો રાજા ભગવાન આત્મા છે, એ આનંદમય છે, તેમજ મન અને વાણીથી અગોચર છે. તેનો મન નામે મંત્રી છે. (૩૩) સર્વે વિષયો પ્રત્યે બિલકુલ અસ્પૃહા રાખવી એ જ મનને જીતવાની પરમ યુક્તિ છે. (૩૪) આ જ યુક્તિ વડે મહાન અભિમાની મનરૂપી પ્રમત્ત હાથી અંકુશમાં આવે છે. (૩૫) જ્ઞાનના અભ્યાસમાં જેનું ચિત્ત અશિક્ષિત છે, એવા પુરુષે પોતાના દિવસના વ્યવહારકાળના ચાર ભાગ કરી બે ભાગ ભોગો ભોગવવામાં ગાળવા, એક ભાગ અધ્યાત્મશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં ગાળવો અને એક ભાગ ગુરુની શુશ્રૂષામાં ગાળવો. (૩૬) ચિત્તને કંઈક શિક્ષણ મળે એટલે એક ભાગ ભોગોમાં ગાળવો, બે ભાગ ગુરુની શુશ્રૂષામાં પસાર કરવા અને એક ભાગ શાસ્ત્રના અર્થ-ચિન્તનમાં ગાળવો. (૩૭) ચિત્ત ખરાબર સુશિક્ષિત થાય એટલે બે ભાગ અધ્યાત્મશાસ્ત્રના તેમ જ વિષયોના ત્યાગ સંબંધી વિચારમાં ગાળવા અને બે ભાગ ધ્યાન સહિત ગુરુની પૂજામાં પસાર કરવા. (૩૮) હે પુત્ર ! પ્રજ્ઞા અને વિચાર વડે ચિત્ત શાન્ત થાય છે, તૃષ્ણાનો ત્યાગ થાય છે અને આત્મજ્ઞાન

થાય છે. (૩૯) જેમ વાહળાંઓ સમુદ્રમાંથી જળ લે છે, અને સમુદ્ર વૃષ્ટિ દ્વારા જળ લે છે, તેમ વિષયોના સુખમાં દોષદર્શન કરવાથી પુરુષાર્થ કરવાનો વિચાર ઉત્પન્ન થાય છે, અને એવા વિચારથી વિષયોમાં દોષદર્શન થાય છે. (૪૦) હે સુત ! દેશ-કાળને અનુસરી ધર્મથી લક્ષ્મી મેળવો, અને એ ધન વડે સત્કારપૂર્વક સાધુજનોની સેવા કરો. સત્સંગના પ્રતાપે તમને વિષયોમાં વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થશે, અને સદ્વિચારો આવવા માંડશે; એટલે તમને આત્મલાભ થશે. (૪૧)

બલિ બોલ્યા: “મારા વિચારશીલ પિતાએ મને આ પ્રમાણે પૂર્વે કહેલું હતું. હવે એ બધું ચાલ આવવાથી મને સંપૂર્ણ જ્ઞાન થયું છે. (૪૨) સર્વે વિષયલોગો તરફ મને અરુચિ થઈ ગઈ છે. અહો ! આનંદની વાત છે, કે હવે હું અમૃત જેવાં શીતલ અને સ્વસ્થ ઉપશમસુખનો અનુભવ કરું છું. (૪૩) ખરેખર, આ શાન્તિની દશા કેવી રમ્ય અને શીતલ છે ! તેમાં સર્વે સુખદુઃખની દૃષ્ટિ નાશ પામે છે. (૪૪) મારા અજ્ઞાનનો નાશ થાય એ હેતુથી મારા ગુરુ આત્મજ્ઞાની શુકાચાર્યને ‘હું કોણ ? આત્મા કોણ ?’ વગેરે પ્રશ્નો પૂછીને યથાર્થ આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન મેળવું.” (૪૫)

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ ! આમ વિચાર કરી પ્રતાપી દાનવરાજ બલિ ધ્યાનસ્થ થયા, અને શુકલું સ્મરણ કર્યું. સર્વગત અનન્ત ચિદાત્મામાં જ રહેનારા ભાર્ગવ, જ્યાં બલિરાજ બેઠા હતા ત્યાં આવ્યા. રાજાએ તેની રત્નો તેમ જ પુષ્પો વડે પૂજા કરી અને ગુરુના ચરણમાં પ્રણામ કર્યા. (૪૬-૪૮)

બલિરાજાએ પૂછ્યું: “હે ભાર્ગવ ! જેમ સૂર્યનો પ્રકાશ પ્રભાતે સર્વને પોતાનાં કાર્યો કરવા પ્રેરે છે, તેમ તમારા કૃપાપ્રસાદથી મળેલી ચમત્કારિક બુદ્ધિ તમને કંઈક પ્રશ્નો

પૂછ્યા મને પ્રેરે છે. અહીં શું છે ? કેટલું છે ? આ શું છે ? હું કોણ ? આપ કોણ ? આ લોકો કોણ ? આ પ્રશ્નોના ઉત્તર મને આપો. ” (૪૬, ૫૦)

શુક બોલ્યા : “હે દાનવરાજ ! વિસ્તારથી શું કહું ? મારે આકાશમાર્ગે જવું છે, એટલે સંક્ષેપમાં જે સારરૂપે કહું છું તે સાંભળો. અહીં સર્વ ચિત્ છે; બધું ચિદ્રૂપ છે, ચિન્મય છે; તમે, હું અને બધા લોકો ચિત્ છે. ચિત્ સિવાય અન્ય કંઈ નથી. તમને જે શ્રદ્ધા અને વિવેક હશે, તો આ જગત પ્રદ્ધનો વિવત્ છે એવો તમને નિશ્ચય થશે. નહિતર ખૂબ ઉપદેશ અપાશે તો પણ તે અગ્નિમાં હોમેલાં દ્રવ્યોની પેઠે નિરર્થક થશે. ચિત્ને ચેત્યના આકારે સંકલ્પ કરવો એનું નામ બંધ કહેવાય છે, અને ચેત્યના આકારનો ત્યાગ કરવામાં આવે, તો તે મુક્તિ કહેવાય છે. ચેત્યના આકાર વિનાની ચિત્ પૂર્ણાત્મા છે એવો સિદ્ધાન્ત છે. તમે એવો દઢ નિશ્ચય કરી વિશુદ્ધ બુદ્ધિથી વિચાર કરશો, તો તમે પોતે જ અનંત પદ મેળવશો. હવે હું આકાશમાર્ગે જાઉં છું. ત્યાં સપ્તર્ષિ મુનિઓ સાથે મારે દેવાનું અમુક કામ હોવાથી, મારે ત્યાં રહેવાનું થશે. ” (૫૧-૫૬)

બલિરાજ બોલ્યા : “ત્રણે જગત ચિદ્રૂપ છે, હું ચિદ્રૂપ છું, સર્વે લોકો વગેરે ચિદ્રૂપ છે એવું શુકાચાર્યનું કહેવું યથાર્થ છે. (૫૭, ૫૮) હું દશ્ય અને દર્શનરહિત છું, મારું કેવળ નિર્મળ સ્વરૂપ છે, હું નિત્યપ્રકાશ છું, અને આભાસરહિત સર્વનો સાક્ષી પરમેશ્વર જ છું. (૫૯) ચેત્યરહિત મારું સ્વરૂપ ચિદાત્મક છે, જગતમાં સર્વત્ર હું વ્યાપી રહ્યો છું અને મારી સર્વે વિષયવાસનાઓ શાન્ત થઈ છે. હું પરિપૂર્ણ સંવિન્માત્ર છું. ” (૬૦)

બલિએ આમ વિચાર કર્યો અને ઝંકારના ક્રૂર અર્ધમાત્ર

પરબ્રહ્મ સ્વરૂપની ભાવના કરતાં ધ્યાનસ્થ થયા. (૬૧) તેના સર્વ સંકલ્પો અને વિચારો શમી ગયા અને ચેત્ય, ચિન્તક અને ચિન્તન રહિત થતાં તેનો બહિર્મુખ વિશ્લેષ દૂર થયો. (૬૨) ધ્યાતા, ધ્યેય અને ધ્યાન રહિત થતાં બહિરાબની બધી વાસનાઓ શાન્ત થઈ, તેથી પવન વિનાના દીવા જેવું નિશ્ચલ પદ તેણે મેળવ્યું. (૬૩) જેમાં બધી એવણીઓ શાન્ત થઈ ગઈ હતી, અને સંકલ્પ વિકલ્પ રૂપી દોષો દૂર થવાથી જે પરિપૂર્ણ અને નિર્મળ હતું, તેવા પદમાં સ્થિત થવાથી બહિરાબ શરદઋતુના આકાશની પેઠે શોભવા લાગ્યા. (૬૪)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! દાનવરાજના અનુચરો જ્યાં બહિરાબ બેઠા હતા ત્યાં ગયા. ચિરકાળ પર્યંત ઉદારાત્મા બલિ નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં રહ્યા અને પછી જાગ્યા. (૬૫, ૬૬) અહંમત્તા વગેરે વાસના રહિત મનથી તે રાજ્યકારભાર ચલાવવા લાગ્યા. આપત્તિ તેમ જ સંપત્તિ પ્રત્યે તેઓ સમાન દૃષ્ટિએ જોતા. સુખમાં તેઓ હર્ષ ન પામતા, કે દુઃખમાં તેઓને શોક ન થતો. (૬૭, ૬૮) બલિએ અનેક સુખ દુઃખ લોગવ્યાં, તથાપિ તેની અંદર તેને વિશ્વાસ ન બેઠો; કારણ કે તેઓ આસક્ત બુદ્ધિથી રાજ્ય કરતા હતા. (૬૯) હે રામ ! આ લોક કે પરલોકમાં વિષયસુખની પાછળ ભટકતા, ધનાર્જન વગેરે લોક-વ્યાપારમાં આસક્ત થયેલા ચિત્તનો વિવેકવૈરાગ્ય વડે નિરોધ અને આત્માનું અનુસંધાન કરતાં એ ચિત્તને હૃદયકમળમાં સ્થિર કરો. (૭૦) બાળકની પેઠે ચિત્ત જે જે વિષયપ્રદેશોમાં જાય, ત્યાં ત્યાંથી તેને પાછું વાળો અને તેને તત્ત્વમાં લીન કરો. (૭૧) એમ અભ્યાસ કરતાં કરતાં મનરૂપી પ્રમત્ત હાથીને અંકુશમાં લઈને પ્રયત્નપૂર્વક સર્વોત્તમાવં વડે મનુષ્ય પરમશ્રેય મેળવે છે. (૭૨)

સર્ગ ચોથો

પ્રહ્લાદ આખ્યાન

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ ! દૈત્યેશ્વર પ્રહ્લાદે પોતે જ ઈશ્વરના અનુગ્રહથી આત્મતત્ત્વનું પરમ જ્ઞાન કેવી રીતે મેળવ્યું તે સાંભળો. (૧) દેવતાઓનો શત્રુ હિરણ્ય-પ્રહ્લાદનું વિષ્ણુપૂજન કશિયુ હણાયો એટલે, શોકાતુર ચિત્તે પ્રહ્લાદે વિચાર કર્યો. (૨) પ્રલયકાળના પવનો જેમ કુલાચલોને પાડી નાખે, તેમ વિષ્ણુએ મારા પિતા વગેરે શ્રેષ્ઠ દાનવોને મારી નાખ્યા. (૩) અમારા બાપદાદાઓ સાથે લડી વિષ્ણુએ ભીષણ યુદ્ધમાં કુશળતા મેળવી હોય એમ લાગે છે. (૪) અતિ ભયંકર દાનવો સાથેના યુદ્ધમાં વિષ્ણુ ભય ન પામ્યા; તો હવે એ ભય પામે એવી આશા કેમ રખાય? (૫) માટે અતિ પરાક્રમી વિષ્ણુ ભગવાનને વશ કરવા સિવાય મારી પીડા દૂર કરવાનો બીજો એકે ઉપાય નથી. (૬) આ જગતમાં બધી વસ્તુના સ્વભાવ વડે, સમસ્ત બુદ્ધિવડે અને સર્વે ક્રિયાના ઉદ્દોગવડે, શરણે જનારાઓનું એક હરિ જ શરણ છે, અન્ય કોઈ શરણ નથી. (૭) અત્યારથી જ હું અજન્મા નારાયણ ભગવાનને શરણે જઈ છું. હું નારાયણમય જ છું. (૮) ‘નમો નારાયણાય’ એ મંત્ર સર્વે અર્થો સાધે છે. માટે જેમ આકાશ-માં પવન નિત્ય રહે છે, તેમ તે મંત્ર મારા હૃદયમાં રહેશે. (૯) પોતે જ વિષ્ણુ છે એવી ભાવના ક્યાં વિના જે વિષ્ણુનું પૂજન કરે છે, એનું પૂજન કળ આપતું નથી. તેથી સૌએ પોતાનામાં વિષ્ણુની ભાવના કરીને એમનું પૂજન કરવું. હું વિષ્ણુ જ છું.” (૧૦)

વસિષ્ઠ બોલ્યા: પોતે નારાયણ સ્વરૂપ છે એવી ભાવના

કરી પ્રહ્લાદ વિષ્ણુની પૂજા માટે ફરીથી વિચાર કરવા લાગ્યા. (૧૧) “આ વિષ્ણુના શરીરમાં વાયુરૂપે રહેલા વિષ્ણુ તથા તેમના પરિવારની સર્વે સુંદર મનોમય સામગ્રીવડે ભક્તિપૂર્વક પૂજા કરું.” (૧૨,૧૩) આ પ્રમાણે પ્રહ્લાદે વિચાર કર્યો અને રતનના અર્ધ, ચંદનાદિ સુગંધી દ્રવ્યો, ધૂપ, અને પવિત્ર આભૂષણો વગેરે પૂજાની સામગ્રીવડે લક્ષ્મીપતિ ભગવાન વિષ્ણુની માનસિક ભાવે પૂજા કરી. (૧૪,૧૫) એ દાનવેન્દ્ર પ્રહ્લાદે આ માનસિક પૂજા પછી રાજમહેલની અંદર દેવગૃહમાં બાદ્ય સામગ્રીવડે જનાર્દનની પૂજા કરી. (૧૬) તે દિવસથી હમેશાં પ્રહ્લાદ દૈત્ય એ પ્રમાણે પૂજા ભક્તિભાવે પરમેશ્વરનું પૂજન કરતો. (૧૭) ત્યારથી એ દૈત્યનગરીના પ્રજાજનો પણ પરમ ભક્ત વૈષ્ણવો બની ગયા; કારણ કે પ્રજા રાજાના જેવો જ આચાર પાળે છે. (૧૮)

હે રામ ! દૈત્યોએ વિષ્ણુના દ્વેષનો ત્યાગ કર્યો છે અને તેઓ મહાન ભક્ત બન્યા છે, એ વાત સ્વર્ગમાં દેવતાઓને કાને ગઈ. (૧૯) ઇન્દ્ર વગેરે દેવતાઓને મહાદા-

દેવોની ચિન્તા શ્રેયં થયું, કે દૈત્યોએ વિષ્ણુની ભક્તિનો શા માટે સ્વીકાર કર્યો હશે. (૨૦) આમ

વિસ્મય થએલા દેવતાઓ સ્વર્ગમાંથી નીકળી પડ્યા અને ક્ષીર-સાગરમાં શયન કરતા વિષ્ણુની પાસે ગયા. (૨૧)

હેવો બ્રહ્મા: “હે ભગવન્ ! જે દૈત્યો તમારો દ્વેષ કરે છે તેઓ તમારી ભક્તિ કરતાં પરમ વૈષ્ણવ થઈ તમારામય કેમ થઈ ગયા હશે ? આથી અમને પરમ વિસ્મય થાય છે. અતિ દુષ્ટ આચરણ કરનાર દૈત્યો કયાં અને અનેક પુણ્યને પ્રતાપે મનુષ્યને પ્રાપ્ત થતી તમારી ભક્તિ કયાં ? પામર પુરુષ ગુણવાન બને, એ તો અકાળે પુષ્પ ઉત્પન્ન થાય એવી દુઃખ અને

ઉદ્વેગ આપનાર આ વાત થઈ. નીચ કર્મમાં પ્રેમ રાખનાર અને અધમ કામો કરનાર દેવો ક્યાં અને આપની પવિત્ર વૈષ્ણવી ભક્તિ ક્યાં ? એ બંનેનો મેળ કેમ સંભવે ? ” (૨૨-૨૫)

શ્રીભગવાન બોલ્યા : “ હે દેવતાઓ ! પ્રહ્લાદ ભક્તિમાન છે. તમે ખેદ ન કરો; કારણ કે તેને રાજ્યસુખની ઈચ્છા નથી. એનો આ છેલ્લો જન્મ છે. એ હવે મોક્ષ મેળવવાને યોગ્ય છે. (૨૬) શુભવાન પુરુષો શુભહીન થઈ જાય, એ પુરુષાર્થ વિધાતક અનર્થનું કારણ છે, પણ શુભહીન પુરુષ જો શુભવાન થાય, તો એ ક્રમસિદ્ધિઓ આપનાર છે ! (૨૭) હે દેવતાઓ ! તમે સુખેથી પોતપોતાને સ્થાનકે જાઓ; કારણ કે પ્રહ્લાદની ઉત્કૃષ્ટ પ્રભાવવાળી ભક્તિ તમને દુઃખી નહિ કરે. ” (૨૮) એ પ્રમાણે દેવતાઓને કહી ભગવાન વિષ્ણુ તમાલપુષ્પના શુરની પેઠે સાગરનાં મોજાંઓ વચ્ચે અદૃશ્ય થઈ ગયા. (૨૯) દેવતાઓ પણ પૂજા કરી આકાશમાર્ગે સ્વર્ગમાં ગયા. ત્યારથી તેઓ પ્રહ્લાદ પ્રત્યે પ્રેમની દૃષ્ટિથી જોતા. (૩૦)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! આ પ્રમાણે ભક્તિનિષ્ઠ પ્રહ્લાદ દેવાધિદેવ જનાર્દનનું હૃદયમાં મન, વચન અને કર્મથી પૂજન કરતા. (૩૧) એની પૂજામાં તદલીન થયેલા પ્રહ્લાદને વિષ્ણુનાં દર્શન પ્રહ્લાદે ભોગવિલાસોનો ત્યાગ કર્યો, તેથી તેના ચિત્તને સમાજના ઉત્સવાદિ દૃશ્યોમાં શાન્તિ મળતી નહોતી. (૩૨) તેમણે ભોગ વગેરેનો ત્યાગ કર્યો છતાં તેમને વિશ્રાન્તિ ન મળી; તેથી તેમનું મન દોલાયમાન સ્થિતિ અનુભવતું. (૩૩) પ્રહ્લાદની આવી સ્થિતિ વિષ્ણુભગવાને પોતાની સર્વવ્યાપી શુદ્ધ સાત્ત્વિક જ્ઞાન-શક્તિવડે ક્ષીરસાગરમાંથી જ જાળી લીધી. (૩૪) એટલે પાતાલ માર્ગે જઈ ભગવાન નારાયણ પ્રહ્લાદના દેવમંદિરમાં પ્રકટ થયા. (૩૫)

દૈત્યેન્દ્ર પ્રહ્લાદે પુંડરીકાક્ષ ભગવાન પોતાને ત્યાં પધાર્યા, એમ બાણી બમણા ઉત્સાહથી તેમની પૂજા કરી. (૩૬) મંદિરમાં પોતાની આગળ પ્રત્યક્ષ ઉપસ્થિત થયેલા હરિની પ્રહ્લાદે પ્રસન્ન ચિત્તે સ્તુતિ કરી. (૩૭)

પ્રહ્લાદ બોલ્યા : “ હે ભગવન્ ! ત્રણે ભુવનો આપનામાં જ સ્થિત છે. તેનું પાલન-પોષણ પણ આપ કરો છો. બહારનાં અને અંદરનાં સકળ કલંકનો આપ જ પ્રહ્લાદની સ્તુતિ નાશ કરો છો. આપ સ્વયં પ્રકાશ છો. નિરા- અને વર-પ્રાપ્તિ ધાર મનુષ્યોના આપ રક્ષક છો. આપ સર્વશક્તિમાન હરિ છો, અજ છો, અચ્યુત છો, ઈશ્વર છો. હું આપને શરણે આવ્યો છું. (૩૮) શ્યામકમળ અને નીલમણિ જેવા આપ સુંદર છો, શરદઋતુના આકાશ જેવા નિર્મળ છો અને ભ્રમર, તિમિર અને કાળજી જેવું આપનું સ્વરૂપ શ્યામ છે. શંખ, ચક્ર, ગદા અને પદ્મ ધારણ કરનાર આપ વિષ્ણુને હું શરણે આવ્યો છું. (૩૯) આપનાં અંગો ભ્રમરની પાંખ જેવાં સુંદર છે. આપનો શંખ પુંડરીક કમળ જેવો પ્રવેત છે. આપના નાભિકમળમાં વેદોચ્ચાર કરનાર વિરંચીરૂપી ભ્રમર છે. લક્ષ્મીનાં હૃદયકમળમાં આપનો નિવાસ છે. હું આપને શરણે આવ્યો છું. (૪૦) આપ શરદઋતુના આકાશ જેવા છો. આપના પ્રવેત નખો નક્ષત્રો જેવા છે. મંદ હાસ્ય કરતું આપનું મુખકમળ પૂર્ણિમાના ચંદ્ર જેવું શોભે છે, અને વક્ષઃસ્થળમાં જે મણિની માળાઓ છે તે જ ગંગા છે. હું આપને શરણે આવ્યો છું. (૪૧) ત્રિભુવનરૂપી સરોવરમાં પ્રવેત કમળરૂપે આપ શોભો છો, જ્ઞાનના પ્રતિબંધક મોહરૂપી અંધકારને દૂર કરનાર આપ દીપક સમાન છો, નિત્ય સ્વયં પ્રકાશ છો, ચિદ્રૂપ છો અને તેથી આત્મતત્ત્વનો- આપનો-સાક્ષાત્કાર થતાં જગતનાં સઘળાં સંકટો દૂર થાય છે.

એવા પરમાત્માને શરણે હું આવ્યો છું. (૪૨) તાજાં વિકસેલાં પદ્મનાં રેણુ જેવાં આપનાં ગૌરવણું અંગે લક્ષ્મીજીનાં સુંદર શરીરથી શોભે છે. સાયંકાળના સૂર્ય જેવાં લાલ મુગંધી દ્રવ્યો વડે આપનું શરીર સુવાસિત બન્યું છે અને આપે પીતાંબર ધારણ કર્યું છે. હું આપને શરણે આવ્યો છું. (૪૩) આ વિશ્વને આપ નિત્ય સર્જો છો, છતાં પોતે અજન્મા છો; વૃદ્ધિ આદિ વિકારશૂન્ય હોવા છતાં આપ સર્વત્ર વ્યાપક છો, અને અનંત યુગોથી જીજ્ઞ હોવા છતાં આપનું શરીર રમ્ય છે. એવા વટ-પત્રશાયી ભગવાન બાલમુકુંદને હું શરણે આવ્યો છું. (૪૪) દિતિપુત્ર દૈત્યોનો આપ નાશ કરનાર છો, દેવતાઓનું રક્ષણ કરો છો, કમલજ પ્રદ્યાના આધાર છો અને સૌના હૃદયકમળ-માં આપ નિત્ય રહો છો. હું આપને શરણે આવ્યો છું.” (૪૫) આમ વિવિધ શબ્દોમાં અસુરેન્દ્ર પ્રહ્લાદે સુંદર રીતે સ્તુતિ કરી; એટલે અસુરોનો વિનાશ કરનારા અને જેની પડખે લક્ષ્મીજી બેઠાં છે એવા અવિનાશી ભગવાન નારાયણે મેઘ જેમ મથૂરને ઉત્તર આપે તેમ તેને કહ્યું. (૪૬)

શ્રીભગવાન બોલ્યા: “હે દૈત્યકુળભૂષણ! જન્મનાં દુઃખો નાશ પામે એવું તમે મનગમતું વરદાન માગો.” (૪૭)

પ્રહ્લાદ બોલ્યા: “આપ સર્વ સંકલ્પોનું કૃપા આપનાર છો. આપ સર્વ બૂતાન્તરાત્મા છો. મારું કાર્પણ્ય દૂર થાય, એવું કંઈક વરદાન આપો.” (૪૮)

શ્રીભગવાન બોલ્યા: “હે અનઘ! જે વડે પ્રજ્ઞ અને આત્માની એકતારૂપ તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થાય, એવો શાન્તિ આપનાર વિચાર તમને પ્રાપ્ત થાઓ. એ વિચાર પ્રાપ્ત થતાં સર્વે અનર્થો દૂર થશે, અને નિરતિશય આનંદનો તમને અનુભવ થશે.” (૪૯)

વસિષ્ઠ બ્રાહ્મણાઃ હે રામ ! પ્રહ્લાદને આત્મ વરદાન આપી,
વિષ્ણુભગવાન સાગરનાં બળબળ અવાજ કરતાં મોઝાંનીં પેઠે
અદૃશ્ય થઈ ગયા. (૫૦) વિષ્ણુના અયા
પ્રહ્લાદની વિચારણા; પછી પ્રહ્લાદે શ્રેષ્ઠ મણિથી શોભતી છેલ્લી
હું કૌણ ? કુસુમાંજલિ ભગવાનને અર્પણ કરી. પછી
પદ્માસન વાળી આસન પર બેઠા અને આનં-
દથી સ્તોત્રોનો પાઠ કરતાં કરતાં તેમણે વિચાર કર્યો. (૫૧,૫૨)

“જન્મોનો નાશ કરનાર દેવે મને કહ્યું, કે હું વિચાર-
વાન બનું; માટે હું મનમાં આત્માનો વિચાર કરું. (૫૩) હું
બોલું છું, જાઉં છું, જિલો છું, ઉદ્યોગ કરું છું અને કરું છું.
આમ આ જગતમાં સર્વે ઇન્દ્રિયોનો વ્યવહાર કરનાર હું કૌણ
છું ? વૃક્ષ, તૃણ અને લતાવાળું આ જગત હું નથી. જે બાહ્ય
છે અને જડ છે. તે હું કેમ હોઈ શકું ? (૫૪,૫૫) પંચ-
ભૂતોનો બનેલો દેહ હું નથી; કારણ કે વસ્તુતઃ તે અસત્ કલ્પના
છે, મૂક છે અને પ્રાણવાયુના બળથી તે ક્રિયા કરે છે, એટલે
તે અચેતન છે અને અલ્પ કાળમાં નાશ પામે છે. (૫૬) અચેતન
શબ્દ પણ હું નથી; કારણ કે તે જડ કણેન્દ્રિયની કલ્પના
છે, જરા વારમાં નાશ પામે છે, તેનું મૂત્તસ્વરૂપ ન હોવાથી તે
શૂન્યાકાર છે, અને આકાશમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો હોવાથી શૂન્ય
છે. (૫૭) અચેતન સ્પર્શ પણ હું નથી; કારણ કે ક્ષણમાં નાશ
પામે તેવી ત્વચા-ઇન્દ્રિય વડે તેનો અનુભવ થાય છે, બીજી રીતે
થતો નથી; અને તેનું સ્વરૂપ ઇન્દ્રિયસત્તા વડે પ્રકાશે છે. (૫૮)
અચેતન રસ પણ હું નથી; કારણ કે ક્ષણિક સત્તાવાળી જીભ
તેનો અનુભવ કરે છે, તેનો સ્વાદ જીભથી કંઈ પર્યંત જ હોવાથી
સ્વલ્પ છે, અને પદાર્થમાં જ તે રહે છે. (૫૯) અચેતન રૂપ
પણ હું નથી; કારણ કે તે બટાદિ દૃશ્ય પદાર્થો અને નેત્રમાં

લીન છે, ઘડો તેમ જ નેત્ર ક્ષણમાં નાશ પામે છે તથા તેમનો ઉપભોગથી નાશ થાય છે. (૬૦) અચેતન ગંધ પણ હું નથી; કારણ કે તે જડ અને વિનાશી ધ્રાણેન્દ્રિયની કલ્પના છે અને અનિત્ય છે. (૬૧)

“હું પંચેન્દ્રિયના ભ્રમરહિત છું, મારામાં અહંકાર નથી, તેમ હું મનના વ્યાપારથી રહિત છું. માયાના સંબંધથી પણ હું રહિત છું અને શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ છું. (૬૨) હું ચેત્ય-રહિત કેવળ ચિદ્રૂપ છું, હું જ પ્રકાશક છું. બહાર અને અંદર સર્વત્ર વ્યાપી રહ્યો છું, નિરવયવ છું અને સન્માત્ર છું. (૬૩) અરે! હવે ચાહ આવ્યું, કે હું જ સત્યસ્વરૂપ, સર્વાત્મક, સર્વ-વ્યાપી, નિર્વિકલ્પ અને ચિદ્વાલાસ આત્મા છું. (૬૪) જેમ ઉત્તમ તેજસ્વી દીવો સર્વે પદાર્થોને પ્રકાશ આપે છે, તેમ હું જ ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા ઘટ, પટ અને સૂર્ય વગેરે સર્વ પદાર્થોને પ્રકાશિત કરું છું. (૬૫) જેમ અંદર રહેલા તેજ વડે અગ્નિમાંથી તણખા નીકળે છે, તેમ અંતઃપ્રકાશમાન મારા વડે (આત્મા વડે) ઇન્દ્રિયોની વિચિત્ર વૃત્તિઓ સ્ફુરે છે. (૬૬) મારું ચૈતન્યસ્વરૂપ સત્યલોકથી પણ વિશેષ છે, અને કલ્પને અન્તે પણ હું રહેવાનો છું; અર્થાત્ દેશ અને કાળથી આત્મા અપરિચ્છિન્ન હોવાથી, મારું સ્વરૂપ સર્વત્ર પરિપૂર્ણ છે. (૬૭) આત્મા અપરિચ્છિન્ન છે, તો પછી પરિચ્છેદવાળી દેહાત્મબુદ્ધિ આધાર વિના આવી ક્યાંથી? મારું સ્વરૂપ અનંત છે; એટલે હું સ્વલ્પ કેમ હોઈ શકું? (૬૮) સમસ્ત વસ્તુઓમાં એક જ આત્માનું હું દર્શન કરું છું; એટલે એ આત્મદૃષ્ટિ મને અનંત આનંદનો અનુભવ કરાવે છે. એ દૃષ્ટિ શુદ્ધ, ચિન્મય અને શાન્ત છે. એનો સર્વત્ર વિજય જ છે. (૬૯) હું, સર્વે પદાર્થોમાં અન્તર્યામી સ્વરૂપે રહેલો છું અને ચેત્યમુક્ત ચિદાત્મા છું, એવા પ્રત્ય-

ગાત્રમા-મને હું નમસ્કાર કરું છું. (૭૦) સ્વચ્છ, સમ, નિર્વિ-
કાર અને કલાંકરૂપી મલથી મુક્ત ચિત્ત વડે જગતસૃષ્ટિને અનુ-
કૂળ પ્રદક્ષાદિ ભૂર્તિઓ થાય છે. (૭૧) તે ચિત્ત ભૂત, ભવિષ્ય
અને વર્તમાન એ ત્રણે કાળનું અનુસંધાન કરતું નથી. તે
ચેત્યનાં બંધન વિનાનું છે. આમ દૃશ્યની ઉપેક્ષા કરવાથી ચિત્તની
પૂર્ણતા જ અવશેષ રહે છે. (૭૨) એ ચિત્ત વાણીનો વિષય
ન હોવાથી જાણે તે અસત્ હોય, અને તેણે શૂન્યભાવ પ્રાપ્ત
કર્યો હોય એમ લાગે છે. વસ્તુતઃ તે સદા સદ્રૂપ છે. (૭૩)
જેમ જાળમાં ફસાયેલું પક્ષી ઊડવા અસમર્થ છે, તેમ રાગ-
દ્વેષાદિ મનના દોષોનું આવરણ ચિત્તને ઢાંકી દે, તો તે મોક્ષ
મેળવવા સમર્થ થઈ શકે નહિ. (૭૪) સુખની ઇચ્છા કરવી
અને હુઃખનો દ્વેષ કરી તેનો પ્રતિકાર કરવો, એવા મોહ વડે
મનુષ્યો પૃથ્વીના સાધારણ કીડા જેવા થઈ જાય છે. (૭૫)
સર્વને જ્ઞાનપ્રકાશ આપનાર આત્મદેવ ! ઘણા વખત પછી મને
આત્મજ્ઞાન થયું છે. હું અવિચ્છિન્ન ચિદ્દાત્મા છું. હું મને
પોતાને જ-આત્મદેવને નમસ્કાર કરું છું. (૭૬) હે આત્મદેવ !
શ્રુતિ અને આચાર્યોનાં વચનોનું લાંબા કાળ પર્યંત શ્રવણમનન
વગેરે કરવાથી તમારું બરાબર ચિન્તન થયું; પછી કદિપત
હેહાદિ આકારથી તમે ભિન્ન છો એવો નિશ્ચય થયો; ત્યાર પછી
તમે સત્ય, જ્ઞાન, આનંદ વગેરે સ્વરૂપે પ્રકટ થયા અને છેવટે
એ પ્રદક્ષા હું છું, એવો અપરોક્ષ અનુભવ થયો. આપને હું
નમસ્કાર કરું છું. (૭૭) જીવ અને પ્રદક્ષ એક હોવાથી, મારા-
રૂપ તમને હું નમસ્કાર કરું છું અને તમારારૂપ મને પણ હું
નમસ્કાર કરું છું. દેવાધિદેવ પરમાત્માને પણ હું નમસ્કાર
કરું છું. (૭૮) વાદળાંનું આવરણ દૂર થતાં જેમ પૂર્ણચંદ્ર
પ્રકાશે છે, તેમ અવિદ્યાનું આવરણ દૂર થતાં સ્વ-સ્વરૂપ પણ

પ્રકાશે છે. પોતાના જ આનંદાત્મક સ્વરૂપમાં સ્વતાંત્ર સત્તાથી તે સ્થિત છે. તે સ્વયં આવિર્ભૂત થયા છે અને પોતાને જ વશ હોવાથી અન્યને અધીન નથી, એવા આત્મદેવને હું પ્રેમ-પૂર્વક નમસ્કાર કરું છું. (૭૬)

“આત્મા નિષ્ક્રિય છે, એટલે તે સ્થિત છતાં બેઠો નથી એવું દેહના અનહંકારને લીધે જણાય છે. સર્વત્ર વ્યાપી રહેલો હોવાથી, તેની ગતિ છે; છતાં દેહનિષ્ઠાએ તે જતો નથી. તે નિર્વિંકાર છે, છતાં સર્વે ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ દ્વારા તે વ્યવહાર કરે છે. આમ વ્યવહાર કરવા છતાં તેમાં અહંકારબુદ્ધિ ન હોવાને લીધે આત્માને કર્મોનાં પાપ-પુણ્ય નડતાં નથી. (૮૦) જેમ પવન ઝાડનાં પાંદડાંને ડાલાવે છે, તેમ એ જ આત્મા મન, બુદ્ધિ વગેરેને ક્ષુબ્ધ કરે છે, અને જેમ સારથી ઘોડાઓને દોરે છે, તેમ એ જ આત્મા બાહ્ય ઇન્દ્રિયસમૂહને ચલાવે છે. (૮૧) એ આત્માનું જ સર્વદા અન્વેષણ કરવું, એની જ સ્તુતિ કરવી અને એનું જ ધ્યાન ધરવું; કારણ કે એના સ્વરૂપનો અનુભવ કરવાથી વૃદ્ધાવસ્થા, મરણ વગેરે દુઃખો આપનારો સંસાર તરીકે જવાય છે. (૮૨) જ્ઞાન-સાધનથી એ આત્મા જાણવો સુલભ છે અને સગાંવહાલાંની પેઠે તેના સ્મરણ માત્રથી એ સહેલાઈથી છૂતી શકાય છે; કારણ કે એ સર્વના હૃદયકાશમાં રહેલો ભ્રમર છે. (૮૩) ભોગો મેળવવાની કે તેનો ત્યાગ કરવાની મને જરાય ઇચ્છા નથી. જે મળે તે ભલે મને મળે અને જે જાય તે ભલે જાય. (૮૪) અત્યાર સુધી અજ્ઞાનરૂપી શત્રુએ મારી સર્વ વિવેકશક્તિ હરી લીધી હતી, એણે ખીજાઓ ન જાણે તેમ મને મારી નાખ્યો હતો. (૮૫) શાસ્ત્ર વડે, સંસ્કારી થયેલા મન વડે, સંસારવાસનાઓથી કલુષિત થયેલા મનનો નાશ થયો છે અને તે નિરહંકારી બન્યું છે; તેમ જ બ્રહ્માદૈતના જ્ઞાન વડે સંસારનો

ભાવ નષ્ટ થયો છે, એટલે હવે હું કેવળ સ્વચ્છ સ્વરૂપે રહ્યો છું. (૮૬) હવે મારું શરીર સંસારની વાસનાથી રહિત થયું છે, તેમાંથી અહંકાર ગળી ગયો છે અને તે અમન બની ગયું હોવાથી, તેને કંઈ પણ ઇચ્છા થતી નથી; એટલે તે કેવળ શુદ્ધ આત્મામાં જ શ્વાસોચ્છવાસ લેવાની ક્રિયા કરે છે. (૮૭) હુદ્ અહંકારરૂપી પક્ષી તૃષ્ણારૂપી દોરડાંને કાપીને મારા શરીરરૂપી પાંજરામાંથી કેાણ બાણે કયાં બિડી ગયું ? (૮૮) જેમ સ્ત્રીનું રૂપ હોવા છતાં અંધ પુરુષ તેને બેઈ શકતો તથી, તેમ તમારા સંકલ્પને અભાવે પદાર્થશક્તિ જણાતી નથી. (૮૯) હે આત્મ-દેવ ! આપનો આકાર ભૈરવ વગેરે જેવો ભયંકર છે, તેમ જ આપ શાન્તિપરાયણ છો. નામ, બળિ વગેરે ન હોવાથી આપ સર્વથી અતીત છો, તેમ જ સર્વાત્મક હોવાથી સર્વેનું સ્થાન છો. અજ્ઞાનદષ્ટિએ આપ જન્મ ધારણ કરો છો, ક્ષય પામે છો, ભાવરૂપ છો અને જીતી શકાઓ છો; પણ પારમાર્થિક દષ્ટિએ તમે અજન્મ છો, અવિનાશી છો, પદાર્થથી અલગ છો અને અજિત છો. આપનો સર્વ પ્રકારે જય થાઓ. ” (૯૦, ૯૧)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : શત્રુઓ ઉપર વિજય મેળવનાર દૈત્યેન્દ્ર પ્રહ્લાદે એવી રીતે આત્મચિન્તાન કર્યું અને નિર્વિકલ્પ સમાધિ-ના આનંદમાં તેઓ ગરકાવ થઈ ગયા. આવી પ્રહ્લાદની સમાધિથી ચિત્રવત્ સ્થિતિમાં પાંચ હજાર વર્ષ સુધી વિષ્ણુને થયેલી ચિન્તા એક આત્મતત્ત્વને અનુભવતાં પ્રહ્લાદાવે તેઓ રહ્યા. (૯૨, ૯૩) એ સમયે પાતાળમાં અરાજકતા વ્યાપી, સ્થળે સ્થળે હિંસા થવા લાગી અને બળવાન દૈત્યો મત્સ્યન્યાયે દુર્બળોને પીડવા લાગ્યા. (૯૪) તેથી અભિલ વિશ્વના વર્ણાશ્રમધર્મની મર્યાદાનું પાલન કરનાર શેષશાયી ભગવાન હરિને આ પ્રમાણે વિચાર થયો : “ પ્રહ્લાદ પોતાના સ્વરૂપમાં

વિશ્રામ પામ્યા છે, તેથી પાતાળમાં કોઈ નાયક રહ્યો નથી, એ ખેદની વાત છે; કારણ કે પૃથ્વી દૈત્યો વિનાની થઈ ગઈ, એ સ્થિતિ થતાં સર્વે દેવતાઓ દૈત્યો પર વિજય મેળવવાની પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ કરશે અને શાન્ત થઈને નિર્દ્રઃ મોક્ષસુખ મેળવશે. (૬૫-૬૭) દેવતાઓ શાન્ત થશે, એટલે સ્વર્ગના અભાવે કર્મની ભોગભૂમિ પૃથ્વી ઉપર યજ્ઞયાગાદિ સત્કર્મો થતાં અટકશે; એટલે ભૂલોકનો પણ અસ્ત થશે અને કર્મના અભાવે સંસારનો પણ ઉચ્છેદ થશે. (૬૮, ૬૯) ચંદ્ર, સૂર્ય અને તારાઓ નાશ પામતાં, મારી લીલાનો નાશ થશે; એટલે લીલા માટે ધારણ કરેલા આ શરીરનો ઉપસંહાર કરીને ફરીથી સંસાર ન થાય તે માટે, હું પણ સ્વ-પદમાં વિશ્રાન્તિ લઈશ. (૧૦૦) આમ અકાળે જગત શાન્ત થશે, તેથી એમાં કંઈ શ્રેય હું જોતો નથી; માટે દૈત્યો ભલે જીવે, એમ મને લાગે છે. (૧૦૧) દૈત્યોના ઉદ્યોગથી દેવોની તેમને જીતવાની પ્રવૃત્તિ શરૂ થશે, તેથી યજ્ઞયાગાદિ સત્પ્રવૃત્તિઓ પૃથ્વી પર ફરીથી ચાલુ થશે અને તેથી સંસારનો ક્રમ ચાલુ રહેશે; એ માટે ખીજે ઉપાય નથી. (૧૦૨) પ્રહ્લાદે આ જ દેહે અહીં કલ્પ સુધી રહેવું, એવો પરમેશ્વરની નિયતિશક્તિએ નિશ્ચય કર્યો છે. ” (૧૦૩)

એમ વિચાર કરી, સર્વાત્મા ભગવાન વિષ્ણુ ક્ષીરસાગરમાંથી બહાર આવ્યા અને પ્રહ્લાદના નગરમાં જઈ, તેના મહેલમાં પ્રવેશ કર્યો. (૧૦૪) વિષ્ણુ ભગવાન ગરુડજી પ્રહ્લાદને પ્રભુનો ઉપદેશ ઉપર સવાર થયા હતા, લક્ષ્મીજી આમર ઢાળતાં હતાં, આયુધો અને પરિવાર પણ સાથે હતાં અને દેવર્ષિઓ તથા મુનિઓ તેમને નમસ્કાર કરતા હતા. (૧૦૫) “હે સાધો ! જાગો ” એમ કહી, ભગવાન વિષ્ણુએ પાંચજન્ય શંખના ધ્વનિ વડે દિશાઓ ગળવી મૂકી.

(૧૦૬) વિષ્ણુના પ્રાણવાયુથી થયેલા મહાન શબ્દથી પ્રહ્લાદ ધીમે ધીમે જાગ્યા. (૧૦૭) સમાધિ-સમયે જે ચૈતન્યશક્તિ બ્રહ્મરન્ધ્રમાં જ સ્થિત હતી, તે ધીમે ધીમે તેની સર્વે નાડીઓમાં ફરી વળી. (૧૦૮) ઇન્દ્રિયોમાં પ્રાણ ફરી વળ્યા, એટલે અંતઃ-કરણમાં પ્રતિબિંબિત થયેલું ચિત્ ચેત્યોન્મુખી થયું. (૧૦૯) એવું ચિત્ દૃશ્યમાં લાગતાં દર્પણમાં દેખાતાં ખીન્નું મુખની પેઠે મન જડરૂપ થયું. (૧૧૦) એવી રીતે મન જાગ્રત થયું, એટલે સવારનાં નીલ કમળની પેઠે તેનાં નેત્રો પણ ઊઘડ્યાં. (૧૧૧) પ્રાણ અપાન વાયુ ચાલવા લાગવાથી, નાડીઓ પણ સચેત થઈ અને પવનથી જેમ કમળ ચલાયમાન થાય, તેમ તેનું શરીર પ્રાણરૂપ-દૃથી ચાલવા લાગ્યું. (૧૧૨) એક ક્ષણમાં તેનું મન વધારે પુષ્ટ થયું અને નેત્ર, મન તથા પ્રાણ વડે તેનું શરીર વિકાસ પામ્યું. (૧૧૩) મેઘ જેમ મયૂરને જગાડે, તેમ ત્રૈલોક્યપતિ ભગવાન વિષ્ણુએ સમાધિમાંથી જાગ્રત થયેલા પ્રહ્લાદને કહ્યું: (૧૧૪)

“હે સાધો! તમારી અખૂટ સંપત્તિ તેમ જ તમારા દેહને સંભારો. અકાળે તમે દેહને શા માટે શાન્ત કરો છો? તમને હવે વિષયોના સંકલ્પો થતા નથી, એટલે શરીરસંખંધી ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ પદાર્થોથી તમને શું હાનિ છે? માટે સમાધિ-માંથી ઊઠો અને જીવન્મુક્ત જીવન ગાળો. (૧૧૫, ૧૧૬) એવી જીવન્મુક્ત દશામાં રહીને રાજ્ય કરો અને અભય થઈને આ દેહે કલ્પપર્યંત વ્યવહાર કરો. (૧૧૭) હજી બારે સૂર્યો ઊગ્યા નથી, ઊગ્યા પર્વંતો પડ્યા નથી અને જગત ભસ્મ થયું નથી; એટલે પ્રલયકાળને હજી વિલંબ છે, તેથી તમે શા માટે શરીરનો વૃથા ત્યાગ કરો છો? (૧૧૮) “હું કૃશ થઈ ગયો છું, ઘણું દુઃખ મારા પર આવી પડ્યું છે, હું મૂઠ છું” એવી દરિદ્ર-

તાથી અને દીન વાસનાથી જેનું ધૈર્ય નાશ પામ્યું છે, એવાઓ મરવાને યોગ્ય છે. (૧૧૯) અંતઃકરણમાં અનેક આશાઓ ઉદ્ભવતાં જેની મનોવૃત્તિ ઘણી ચંચળ બની ગઈ છે, અને તેથી જે પશુવત્ અહીં-તહીં અથડાય છે, તેને માટે મરવું વધારે સારું છે. (૧૨૦) જેના અંતઃકરણમાં “અહમ્-મમ” ભાવ નથી, જેની બુદ્ધિને હર્ષવિષાદ વગેરે ભાવો અસર કરી શકતા નથી, અને જે સર્વ જૂતો તરફ સમાન દૃષ્ટિએ જુએ છે, તેનું જીવન ધન્ય છે. (૧૨૧) રાગદ્વેષ રહિત બુદ્ધિ વડે જે હૃદયમાં પરમ શીતળતાનો અનુભવ કરે છે, અને જગતના વ્યવહારો સાક્ષીવત્ જુએ છે, તેનું જ જીવન ધન્ય છે. (૧૨૨) જેણે આત્મતત્ત્વ બરાબર જાણ્યું છે, પ્રિય અને અપ્રિય ભાવોથી જે મુક્ત છે અને આત્મામાં જ જેણે ચિત્તને લીન કર્યું છે, તેનું જીવન કૃતાર્થ થયું ગણાય. (૧૨૩) ગ્રાહ્ય અને ગ્રાહક વગેરે ભેદની પ્રતીતિ દૂર થતાં ચિત્ત જે નિર્વિકારપણું અનુભવે છે, તે મોક્ષ કહેવાય છે. (૧૨૪) હે દૈત્યેન્દ્ર ! માટે તમે કોઠા અને સિંહાસન પર બેસો. હું પોતે તમારો અભિષેક કરીશ. (૧૨૫) પાંચજન્ય શંખનો ધ્વનિ સાંભળી જે સિદ્ધો, ગન્ધર્વો અને દેવતાઓ અહીં આવ્યા છે, તેઓ તમારું કલ્યાણ કરો.” (૧૨૬) પછી મગાવવામાં આવેલાં ક્ષીરોદ વગેરે સમુદ્રોનાં, ગંગા વગેરે નદીઓનાં અને સર્વ તીર્થોનાં જળ વડે ભગવાન નારાયણે પ્રહ્લાદનો અભિષેક કર્યો અને દેવો તથા અસુરોએ પ્રહ્લાદની સ્તુતિ કરી. પછી દેવદાનવો જેની સ્તુતિ કરતા હતા, એ ભગવાન મધુસૂદન બોલ્યા : “હે અનંધ ! જ્યાં સુધી પૃથ્વી પર મેરુ પર્વત છે, અને સૂર્ય-ચંદ્ર પ્રકાશ આપ્યા કરે, ત્યાં સુધી ધર્મ અને નીતિની મર્યાદાનું પાલન કરી રાજ્ય કરો.” (૧૨૭-૧૨૮)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : પુંડરીકાક્ષ ભગવાન નારાયણ એમ કહીને

દેવતાઓ વગેરે સહિત અદૃશ્ય થઈ ગયા. (૧૩૦)

શ્રીરામે પૂછ્યું : હે ભગવન્ ! પ્રહ્લાદનું મન બ્રહ્મમાં તાદાત્મ્યભાવ અનુભવતું હતું, તે પાંચજન્ય શાંખના અવાજથી કેમ જાગ્યું ? (૧૩૧)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! જીવન્-મુક્ત પુરુષોના હૃદયમાં જન્મરૂપી અંકુર રહિત શુદ્ધ વાસના રહેલી હોય છે. પાપ રહિત હોવાથી પવિત્ર, કૈવલ્યસુખ આપનાર હોવાથી પરમ ઉદાર, રજોગુણ અને તમોગુણ રહિત સત્ત્વગુણી અને આત્માના ધ્યાનમાં જ લીન થઈ ગયેલી એ શુદ્ધ વાસના સુષુપ્તિમાં રહેલી વાસનાની પેઠે જીવન્-મુક્ત દશા અનુભવતા પુરુષમાં રહે છે. હે રામ ! દેહ હોવા છતાં હજાર વર્ષ પછી પણ કોઈક કારણ-સર ધીમે ધીમે જગાડવાથી એ પુરુષને તેની અંદર રહેલી વાસના સમાધિમાંથી જગાડે છે. (૧૩૨-૧૩૪)

સર્ગ પાંચમે

ગાધિવૃત્તાન્ત

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! અપરિમિત જ્ઞાન્તિના કારણરૂપ આ સંસારની માયા પોતાના ચિત્ત ઉપર વિજય મેળવવાથી જ નાશ પામે છે. તેને વશ કરવાનું

ગાધિનું તપ સાધન બીજું એકે નથી. (૧) આ પ્રપં-

ચનું મિથ્યાત્વ અને નાનાત્વ સાબિત કરવા માટે હું તમને એક પ્રાચીન ઇતિહાસ કહું છું, તે સાંભળો. (૨) પૃથ્વી પર કૌશલ નામે એક દેશ છે. ત્યાં ગાધિ નામે એક સદ્ગુણી બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. કંઈક કાર્ય કરવાનો મનમાં નિશ્ચય કરી, તે પોતાનાં સગાંવહાલાંનો ત્યાગ કરી, તપ કરવા એક વનમાં ગયો. (૩,૪) ત્યાં તેણે નાના પ્રકારનાં

વિકસેલાં કમળોથી ભરપૂર એક સરોવર જોયું. તેની અંદર ગળા સુધી જળમાં ઊભા રહી, તેણે તપ આદ્યું. (૫) એમ જળમાં તપ કરતાં કરતાં આઠ માસ વીતી ગયા, ત્યારે એક દિવસ ભગવાને તેને દર્શન દીધાં. (૬)

શ્રીભગવાન જોલ્યા : “ હે વિપ્ર ! જળમાંથી બહાર આવો. તમારા તપનું ફળ ભોગવવાને સમય આવી પહોંચ્યો છે. મનોવાંછિત વરદાન માગો. ” (૭)

ગાધિ જોલ્યા : “ હે ભગવન્ ! આપ સર્વ ભૂતોના અંતરમાં રહ્યા છો અને અખિલ જગતનું અધિષ્ઠાન છો. આપને હું નમસ્કાર કરું છું. તમે રચેલી પરમાત્મા સંબંધી આ સંસારની માયા અમને પરમ આશ્ચર્ય પમાડે છે. એ જોવાની મને ઇચ્છા છે. ” (૮,૯)

વસિષ્ઠ જોલ્યા : “ મારી માયાનું દર્શન તમને થશે અને પછી તમે તેનો ત્યાગ કરજો. ” એમ કહીને ગંધર્વોની નગરીની પેઠે ભગવાન વિષ્ણુ અદૃશ્ય થઈ ગયા. (૧૦) જગદીશ્વરનાં દર્શન થવાથી ગાધિ સંતુષ્ટ થયા અને એમના ગયા પછી તેઓ જળમાંથી બહાર આવ્યા. (૧૧) હરિદર્શનથી થયેલા આનંદનો અનુભવ કરતાં અને બ્રાહ્મણને ઉચિત કર્મો કરતાં તેઓએ કેટલાક દિવસો એ વનમાં ગાળ્યા. (૧૨)

એક દિવસ કમળથી સુશોભિત સરોવરમાં સ્નાન કરવાનું શરૂ કર્યું, ત્યારે તેમને ભગવાનના વરદાન સંબંધી વિચારો

આવ્યા. (૧૩) સ્નાન કરતાં કરતાં મંત્ર, ગાધિને માયાનો અનુ-ધ્યાન વગેરે બધું તે ભૂલી ગયા અને અંદર ભવ-તેમનું મૃત્યુ અને ફરતાં ફરતાં તેમને એમ થયું, કે મોતાના ચાંડાળને ત્યાં જન્મ ઘરમાં તેમનું મૃત્યુ થયું અને પ્રાણ તથા અપાન વાયુ ક્રિયા કરતા બંધ પડ્યા. ખિન્ન

થયેલાં સર્ગાં-વહાલાં તેમને વીંટળાઈ બેઠાં હતાં, તેમની સ્ત્રી પણ આગળ પડી હતી અને યૌવનને લીધે દાદીમૂછવાળું મુખ પકડીને તેમની માતા વત્સલતાથી રુદન કરતી હતી. (૧૪-૧૬) પછી તેમના શબને રડતા અને વિલાપ કરતા સંબંધીઓ સ્મશાનમાં લઈ ગયા. માંસ વગેરે પદાર્થોથી જમીન ખરડાયેલી હતી ત્યાં ચિતા પ્રજ્વલિત કરી, શબને ભસ્મસાત્ કર્યું. (૧૭)

ચિંતામાં પડેલા ગાધિએ જોયું, કે પોતે હૂણુ-મંડળ નામના ગામને સીમાડે આવેલા એક ચાંડાળને ત્યાં તેની સ્ત્રીના ગર્ભમાં રહ્યા. ત્યાં તે આકુળવ્યાકુળ થતા હતા. વખત જતાં તે સ્ત્રીએ શ્યામવર્ણી પુત્રને જન્મ આપ્યો. (૧૮,૧૯) ત્યાં તે બિછયો. ચાંડાળ તેના પર સ્નેહ રાખતો. તે ખારનો અને પછી સોળ વર્ષનો થયો. (૨૦) મેઘઘટાની પેઠે તેનાં અંગો પુષ્ટ થવા લાગ્યાં. પછી તમાલલતા જેવી એક સુંદર સ્તનવાળી કન્યા સાથે લગ્ન-ગ્રંથિથી તે બેઠાયો. વનકુંજોમાં તે વિશ્રાન્તિ લેતો, ગિરિકંદરાઓમાં તે નિદ્રા લેતો, લતાગૃહોમાં સંતાતો અને ઝાડીઓમાં નિવાસ કરતો. વખત જતાં પોતાના વંશને વધારે તેવા પુત્રો તેને થયા. (૨૧-૨૩) આમ પત્નીની સાથે જીવન ગુબ્બરતાં તેનું યૌવન ક્ષીણ થયું; એટલે વનમાં એક પર્ણકુટી બનાવી, મુનિની પેઠે તે રહેવા લાગ્યો. (૨૪) વૃદ્ધાવસ્થાથી તેનું શરીર શિથિલ થયું. થોડા વખતમાં તેનાં કુટુંબીઓ એક પછી એક મરણ પામ્યાં; આથી તેને ઘણો શોક થયો અને તે વિલાપ કરવા લાગ્યો. અશ્રુપૂર્ણ આંખે તેણે એ દેશ છોડ્યો. અનેક મુશ્કેલીઓ વચ્ચે ઘણા દેશોમાં તે ફર્યો. (૨૫-૨૭) આમ ભ્રમણ કરતાં કરતાં કીર દેશના પાટનગરમાં તે આવ્યો. શહેરના સ્વર્ગ જેવા રાજમાર્ગ પર અનેક સામન્તો, લલનાઓ અને અન્ય નગરજનો ફરતાં હતાં. ત્યાંનો રાજા મરી ગયો હતો; એટલે

મણિ તથા રત્નો વડે શણગારેલો સંસાર જેવો ચંચળ અને મેઠુ પર્વત જેવો એક મહાન હાથી રાંભની શોધમાં અહીં-તહીં ફરતો હતો. (૨૮-૩૦) આ ચાંડાળને ભેતાં હાથીએ પોતાની સુંદર સૂંઠ વડે તેને ઉપાડી પોતાની પીઠ પર આઢર પૂર્વક બેસાડ્યો. આવી રીતે તે હાથી પર બેઠો; એટલે તરત જ હુંદુભિ વાગવા લાગ્યાં અને “અમારી આશા પૂરી થઈ છે.” એવા જયજયનાદો પ્રાતઃકાળના પક્ષીઓના અવાજની પેઠે થવા લાગ્યા. (૩૧,૩૨) ત્યાર પછી નાના પ્રકારના અલંકારો પહેરાવવા માટે સ્ત્રીઓએ તેને ઘેરી લીધો. અલંકારો વડે વિભૂષિત થયેલા રાંભને તેની પ્રભ મળવા આવી. (૩૩) આવી રીતે ચાંડાળને કીર દેશનું રાજ્ય મળ્યું. ત્યાંના સેવકો તેના ચરણ ચાંપતા. (૩૪) એવી રીતે તેની રાજ્યશક્તિ સર્વે દિશાઓમાં પ્રકાશવા લાગી. સર્વે લોકો તેની આજ્ઞા માનવા લાગ્યાં. તેણે ગવલ નામ ધારણ કર્યું. કેટલાક દિવસો સુધી તેની ઇચ્છા વડે જ દેશની વ્યવસ્થા સિદ્ધ થઈ; અને અમાત્યોએ પણ રાજ્યકારભાર સારી રીતે ચલાવ્યો. (૩૫)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : છત્ર-ચામર વડે શોભતા રાંભની સેવામાં વિલાસકુશળ સ્ત્રીઓ હાજર રહેતી. મંત્રીમંડળ તેને માન આપતું અને સર્વે સામન્તો તેને પગે પડતા. (૩૬) આવી રીતે આઠ વર્ષ સુધી તેણે રાજ્ય કર્યું. એક વખત અકસ્માત પોતાના અલંકારો વિના તે રાજ્યમહેલના બહારના ભાગમાં આવ્યો. ત્યાં તેણે એક શ્યામવર્ણી પુષ્ટ ચાંડાળોની મંડળી ભેઠી. તેઓ તંતુવાદ્ય વગાડતા હતા. તેમાંથી એક વૃદ્ધ રાત્રી આંખોલાળો ચાંડાળ ઊભો થયો અને રાંભને એકઠમ કહ્યું : “હે કંટક! હે ભાઈ! તું ક્યાં હતો? ઘણા વખત પછી તને ભેતાં મને આનંદ થાય છે. આટલા વખત સુધી ખીબ ક્યા

વનમાં તું વિશ્રાન્તિ લેતો હતો?" (૩૭-૪૧) બ્યારે તેણે આમ કહ્યું ત્યારે ફક્ત એટલાથી જ કંઈ પણ બોલ્યા વિના રાજાએ તે વૃદ્ધની ઉપેક્ષા કરી; (૪૨) પણ તે વખતે ગોખમાં-થી તેની સ્ત્રીઓએ તેમ જ કેટલાક પ્રજાજનોએ આ દૃશ્ય જોયું અને તેમને જાણવામાં આવ્યું, કે આ રાજા તો શ્વપચ છે. તેથી તેમને ઘણું દુઃખ થયું. (૪૩) સર્વે તરત જ અંતઃપુરમાં ગયા. મંત્રીઓ, નગરજનો, સ્ત્રીઓ કોઈ પણ તે મહીપતિનો ઘરમાં પડેલા શબની પેઠે સ્પર્શ કરતું નહોતું. આમ સમુદાયમાં રહેવા છતાં તે એકલો પડી રહ્યો. (૪૪,૪૫) પરદેશમાં રસ્તે જતા વટેમાર્ગના ટોળાંએ છોડી દીધેલા મુસાફર જેવો તે એકલો થઈ ગયો. નગરજનોએ તથા અમાત્યોએ વિચાર કર્યો, કે આ શ્વપચ આપણને ઘણાં વર્ષો સુધી સાથે રહી ભ્રષ્ટ્ર કર્યો છે. પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાથી પણ આપણે શુદ્ધ થઈ શકીશું નહિ, માટે અગ્નિમાં પ્રવેશ કરીએ. એવો નિર્ણય કરી, તેઓએ અગ્નિની ચિતા રચી અને તેમાં સર્ગાંવહાલાં સહિત બધી ભસ્મ થયા. સજ્જનોના સંપર્કથી પવિત્ર થયેલી બુદ્ધિવાળા અને એકલા થઈ ગયેલા રાજાએ શોકાતુર ચિત્તે વિચાર કર્યો, કે કીર દેશના આ મહાન અનર્થનું હું જ કારણ છું. હું ખી જીવન ગાળીને મારે શું કરવું? હવે મરણથી જ મને મહોત્સવ જેવો આનંદ થશે. એવો નિશ્ચય કરીને રાજા ગવલે પોતાની આગળ બળતા અગ્નિમાં પતાંગિયાની પેઠે જરા પણ ઉદ્વેગ કર્યા વિના શરીરની આહુતિ આપી. અગ્નિશિખાથી ક્ષુબ્ધ થતાં એ જ વખતે ગાધિ મોહમાંથી જાગ્યો. (૪૬-૫૧)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! જે મુહૂર્તમાં ગાધિનો ભ્રમ દૂર થયો. "હું કોણ છું? હું શું જોઉં છું? હું શું કરતો હતો?" એવા અનેક પ્રકારના વિચારો કરતો તે

માયાનો મહિમા જળમાંથી બહાર આવ્યો. બ્રાન્તિઓ અનેક છે. વનમાં જેમ પ્રમત્ત સિંહ રખડે, તેમ મનુષ્યોનું ચિત્ત તેમાં નિત્ય ભ્રમ્યા કરે છે, એવો નિશ્ચય કરી, ગાધિએ કેટલાક દિવસો આશ્રમમાં ગાળ્યા. એક વખતે તેના આશ્રમે ગાધિનો એક પ્રિય અતિથિ આવ્યો. (૫૨-૫૫) ફળ, પુષ્પો વગેરેથી ગાધિએ તેનો સત્કાર કર્યો. પછી બંનેએ સંધ્યાવંદન કર્યું, જપ કર્યો અને શયનની તૈયારી કરતી વખતે તેમની વચ્ચે પવિત્ર વાર્તાલાપ શરૂ થયો. ગાધિએ અતિથિને પ્રસંગોચિત પ્રશ્ન પૂછ્યો: “હે બ્રહ્મન્! દૂબળા કેમ દેખાઓ છો? કેમ થાક્યા છો?” (૫૬-૫૮)

અતિથિ બોલ્યો: “આ પૃથ્વી પર ઉત્તર દિશામાં કીર નામે એક પ્રખ્યાત દેશ છે. ત્યાં હું એક માસ રહ્યો. નગર-જનોએ મારો સારો સત્કાર કર્યો. કથાપ્રસંગમાં એક દિવસ કોઈક મનુષ્યે મને કહ્યું, કે અહીં આઠ વર્ષ સુધી એક ચાંડાળ-રાજાએ રાજ્ય કર્યું. પાછળથી એાળખાઈ જતાં તેણે અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો. અનેક બ્રાહ્મણો પણ અગ્નિમાં પડી ભસ્મ થયા. આ વાત સાંભળી ત્યાંથી હું ચાલી નીકળ્યો અને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા માટે પ્રયાગમાં મેં સ્નાન, જપ વગેરે ક્રિયા કરી, ચાંદ્રાયણ વ્રત પણ કર્યો. ત્રીજા વ્રતનું પારણું કર્યા પછી હું અહીં આવ્યો છું. એને લીધે હું આટલો દૂબળો થઈ ગયો છું અને ખૂબ થાક્યો છું.” (૫૯-૬૪)

વસિષ્ઠ બોલ્યા: બ્રાહ્મણ અતિથિએ આમ કહ્યું, એટલે વિસ્મિત ચિત્તે ગાધિએ વિચાર કર્યો, કે આ તો મારા મનોબ્રમ જેવો જ વૃત્તાન્ત છે. (૬૫) જરા પણ ખેદ કર્યા વિના એ શ્વપચનું સ્થાન જેવા હું બઉં. આમ વિચાર કરી તે નીકળી પડ્યો. અનેક દેશોમાં ફરતાં ફરતાં હૂણમંડળમાં તે આવી પહોંચ્યો.

શ્વપચ તરીકે પોતે જ્યાં રહ્યો હતો, તે ઘર તેમ જ બીજાં સ્થાનો બારીકાઈથી તપાસતાં તેના જોવામાં આવ્યાં. મનો-બ્રમમાં પૂર્વે અનુભવેલા શ્વપચનું જીવન તેને સાંભર્યું; (૬૬-૬૮) એથી વિસ્મય પામતાં તેણે શિરઃકંપ અનુભવ્યો અને પરમેશ્વરની માયાનો વિચાર કર્યો. પછી ત્યાંથી તે ક્ષીર દેશમાં આવ્યો. (૬૯) ત્યાં નગરમાં પોતે અનુભવેલાં સ્થાનો જોયાં તેમ જ બનાવો વિષે નગરજનો પાસેથી સાંભળ્યું. (૭૦) “અહો ! આ તો ચક્રપાણિ ભગવાન વિષ્ણુએ મને માયા બતાવી. હવે મને બધું યાદ આવે છે.” (૭૧) આમ તેણે વિચાર કર્યો. પછી ત્યાંથી તે પર્વતની શુક્રામાં ગયો અને સિંહની પેઠે ત્યાં રહ્યો. એ સ્થળે એક વર્ષ પર્વત સ્વરૂપ ભોજન લઈને વિષ્ણુ ભગવાનને પ્રસન્ન કરવા માટે તે તેજસ્વી બ્રાહ્મણે તપ કર્યું. શંખ, ચક્ર, ગદાધારી મેઘશ્યામ ભગવાન નારાયણે ગિરિકન્દરામાં બ્રાહ્મણને દર્શન આપ્યાં. (૭૨-૭૪)

શ્રીભગવાન બોલ્યા : “હે વિપ્રશ્રેષ્ઠ ! મારી મહાન માયાનું દર્શન તમે કર્યું. હવે અહીં તપ કરો છો, તો તમારી શું ઇચ્છા છે ?” (૭૫)

ભગવાનનું પુષ્પો વડે ગાદિએ પૂજન કર્યું. તેમની પ્રદક્ષિણા કરી પ્રણામ કર્યો અને ચાતક જેમ વાદળાંને કહે, તેમ તેમણે વિષ્ણુને કહ્યું. (૭૬)

ગાદિ બોલ્યા : “હે પ્રભો ! તમે મને જે માયા દેખાડી તે અતિ તમોમયી હતી. આનો મર્મ હું જાણતો નથી. મનનો બ્રમ સત્ય કેમ થયો ?” (૭૭)

શ્રીભગવાન બોલ્યા : “હે વિપ્ર ! પૃથ્વી વગેરે જગત ચિત્તમાં જ રહ્યું છે. વસ્તુતઃ કોઈ પદાર્થ બહાર રહેલો નથી. સ્વપ્નમાં દેખાય છે, તેવું ચિત્તનું પરિક્કુરણ છે. (૭૮) ચિત્તમાં

અનંત જગત સ્થિત છે. તો પછી સર્વ પ્રપંચને ધારણ કરનારા ચિત્ત વડે ચાંડાળપણું પ્રકટ થાય, તેમાં શું આશ્ચર્ય ? (૭૬) જેમ બ્રાન્તિને લીધે ચાંડાળપણાનો ભાસ થયો, તેવી જ રીતે અતિથિ આવ્યો, એ વાત પણ બ્રાન્તિને લીધે જ જણાઈ. (૮૦) તે જ પ્રમાણે હું જાઉં છું. હૂણમંડળમાં હું આવ્યો, આ કટંજનું પહેલાનું ઘર છે, હું કીરનગરમાં આવ્યો અને ત્યાં ચાંડાળને રાજ્ય મળ્યું” વગેરે પણ બ્રાન્તિ જ હતી. (૮૧, ૮૨) જેમ તમારા ચિત્તમાં ચાંડાળપણું સ્થિત હતું, તેવી જ રીતે કાકતાલીય યોગે હૂણ તથા કીરવાસીઓના ચિત્તમાં પણ ભ્રમને લીધે તેવી જ ભાવનાનું પ્રતિબિંબ પડ્યું. (૮૩) કોઈકે વખતે ઘણા મનુષ્યોના મનમાં એક જ જાતની બ્રાન્તિ કાકતાલીય ન્યાયે ઉત્પન્ન થાય છે. મનની ગતિ વિચિત્ર છે. હૂણમંડળમાં જે ચાંડાળ હતો તેનાં શરીર, ગામ, ઘર, સ્ત્રી વગેરે તમારા જોવામાં આવ્યાં તેવાં જ હતાં. (૮૪, ૮૫) તેવી જ રીતે તેનું કુટુંબ ભાગ્યવશાત્ નાશ પામવાથી તે કીર દેશમાં ગયો અને ત્યાંનો રાજા બન્યો. પછી તેણે અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો. એ કટંજની સ્થિતિ અને આચાર તમારા ચિત્તમાં બ્રાન્તિને લીધે તમારા જેવાં જણાયાં. (૮૬, ૮૭) ‘આ હું છું અને આ મારું છે’ એવી ભેદની ભાવના કરવાથી અનાત્મજ્ઞ મનુષ્ય સંસારમાં ગોથાં ખાય છે; પણ યથાર્થ તત્ત્વનો અનુભવ કરનાર મનુષ્ય ‘આ સર્વે હું છું’ એવી અદ્વૈત ભાવનાનું સેવન કરવાથી, સંસાર તરી જાય છે. (૮૮) હે વિપ્ર ! સંસૃતિ નામની માયા અનંત છે. એનો નાશ કરવાનો ઉપાય ફક્ત આત્મચિંતન જ છે; અન્ય કોઈ ઉપાય નથી. (૮૯) તત્ત્વજ્ઞ પુરુષ અજ્ઞાનમાં ડૂબી જતો નથી; કારણ કે તે પદાર્થોમાં અનર્થકારી ભેદદૃષ્ટિ કરતો નથી. (૯૦) તમારું આત્મજ્ઞાન અપૂર્ણ છે, એટલે તમે

મનોબ્રમને દૂર કરી શકતા નથી અને વારંવાર એ બ્રાન્તિ તમને હેરાન કરે છે. (૬૧) સંસારચક્રનું મધ્યબિન્દુ ચિત્ત છે. એ મધ્યબિન્દુનો નિરોધ થાય તો માયાચક્ર જરા પણ બાધ ન કરે. (૬૨) તમે ખિન્ન થયા છો, માટે ગિરિકુંજમાં જઈ દસ વર્ષ સુધી તપ કરો; એથી તમને અનંત જ્ઞાનનો અનુભવ થશે. ” (૬૩)

એમ કહીને કમળનયન ભગવાન વિષ્ણુ ત્યાં જ અંતર્ધાન થઈ ગયા. કરુણ ચિત્તવાળા ગાધિને વિવેક થયો અને તેથી તેને પરમ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો. પર્વત પર જઈ, તે નિયમમાં રહ્યો અને સર્વ સંકલ્પોનો ત્યાગ કરી, તેણે તીવ્ર તપ આદર્યું. દસ વર્ષ પસાર થતાં તેને આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. (૬૪-૬૬) ભય અને શોક રહિત થતાં તેણે જીવન્મુક્ત દશા પ્રાપ્ત કરી. તેનું ચિત્ત બ્રમ રહિત થયું અને લોગોની ઇચ્છાનો અભાવ થતાં, તેણે પરમ શાન્તિનો અનુભવ કર્યો. આમ તે ચંદ્રની પેઠે પ્રકાશવા લાગ્યો અને મહાન સત્તા પ્રાપ્ત કરી, આત્માના આનંદમાં તટ્વીન થઈ ગયો. (૬૭)

સર્ગ છઠ્ઠો

ઉદાલકનું ઉપાખ્યાન

વસિષ્ઠ બ્રાહ્મણ : હે રઘુનન્દન ! પરમાત્મા સંબંધી આ માયા અતિ વિસ્તીર્ણ છે, અચિન્ત્ય છે, વિષમ છે અને તે મહાન મોહ ઉપજાવે છે; માટે હું કહું છું, કે જે આત્મવિચાર વડે ચિત્તનાશ થાય, તેને આ માયા સંકટમાં ફસાવે છે. સંસારરૂપી મહાન રોગનો નાશ કરવા માટે

ચિત્તને વશ કરવા સિવાય અન્ય કોઈ ઔષધ નથી. (૧-૩) ભૂત અને ભવિષ્યનું જરા પણ અનુસંધાન ક્યાં વિના, જે મનુષ્ય વર્તમાન કાળમાં પ્રાપ્ત થયેલા વર્ણાશ્રમ ધર્મને ઉચિત કર્મો અનાદરબુદ્ધિથી કરે છે, તેનું ચિત્ત નિર્વિકલ્પ બને છે. (૪) જો તમે પ્રત્યેક ક્ષણે “આ હું કરું.” એવા માનસિક સંકલ્પો અને “આ મને મળે.” એવી આશાઓનો ત્યાગ કરતા રહેશો, તો તમે નિઃસંશય નિર્વિકલ્પ બની જશો. (૫) વિકલ્પો રહિત ચૈતન્ય પ્રત્યગાત્મસ્વરૂપ ચૈતન્ય કહેવાય છે. એવા શુદ્ધ ચૈતન્યમાં અમનપણાને લીધે અવિદ્યાકૃત કલંક રહેતું નથી. (૬) જે દશામાં મન નહીં થઈ ગયું છે, તેને જ જીવન્મુક્ત અવસ્થા કહેવાય છે અને તેને જ વિદેહમુક્ત અવસ્થા જાણવી. તે જ અવસ્થા પરમાત્મસ્વરૂપ, સર્વજ્ઞસ્વરૂપ અને આનંદસ્વરૂપ છે. (૭) ઉત્સાહથી નિશ્ચય કરીને મનમાંથી દેહાભિમાન વગેરે અવિવેક દૂર કરવો અને પુરુષાર્થ વડે અધ્યાત્મશાસ્ત્ર અનુસાર તથા સજ્જન પુરુષોના આચારક્રમ પ્રમાણે તમારે વ્યવહાર કરવો. (૮)

બોલતાં, ત્યાગ કરતાં, આંખો ઉઘાડતાં કે બીડતાં અથવા કોઈ પણ ક્રિયા કરતાં પણ તમે કેવળ સાક્ષીસ્વરૂપ, નિર્વિકલ્પ અને અનંત સંવિદ્સ્વરૂપ બનો. (૯) “હું અને મારું” વગેરે ભેદદૃષ્ટિ પોષતી ભાવનાઓનો ત્યાગ કરીને, સર્વનું અધિષ્ઠાન એક બ્રહ્મ જ છે, એવો નિશ્ચય કરો અને અંતસ્થ સંવિદ્સ્વરૂપ થાઓ. (૧૦) આશારૂપી પાશને બરાબર કાપીને દ્વૈત-પ્રપંચરૂપી મેલ દૂર કરો અને એમ મનને સ્વચ્છ બનાવી, આત્મસ્વરૂપના જ્ઞાનનો અનુભવ કરો. (૧૧) શુભાશુભ દૃષ્ટિનો ત્યાગ કરીને, આશારૂપી વિષૂચિકા રોગને મટાડો અને પદાર્થોમાં ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ દર્શન ન કરતાં, સ્વ-સ્વરૂપના જ્ઞાનનો અનુભવ કરો. (૧૨) મિથ્યા-પ્રપંચમાં “આ મારું, આ પારકું;”

એવી લેહબુદ્ધિનો ત્યાગ કરો. યજ્ઞ-સ્તંભ જેમ સ્થિર છે, તેમ નિર્વિકલ્પ બની, મનને અડગ બનાવો અને કેવળ આત્માનું જ અનુસંધાન કરો. (૧૩) જ્યારે આશા રહિત બનેલા સ્વચ્છ મનમાં આત્મજ્ઞાન ટકે છે, ત્યારે સંસારની બ્રાન્તિના કારણરૂપ મોહ સંપૂર્ણ રીતે નષ્ટ થાય છે. (૧૪) હે રામ ! પોતાના યથાર્થ સ્વરૂપનો આક્ષાત્કાર કરતાં કરતાં મનુષ્ય નિજનંદમાં ગરકાવ થઈ જાય છે, ત્યારે અમૃત જેવાં મધુર રસાયણો પણ તેને ઝેર સમાન કડવાં લાગે છે. (૧૫)

વાદળાંઓ ત્યારે તરફથી ચડી આવવાથી જેમ પ્રદાશ ઢંકાઈ જાય છે, તેમ સંસારની વાસનાઓ જો ચિત્તને પુષ્ટ કરે, તો થોડુંઘણું મેળવેલું આત્મજ્ઞાન પણ દૂર ચાલ્યું જાય છે. (૧૬) દેહાદિ અનાત્મ-વસ્તુમાં આત્મબુદ્ધિ કરીને, પુત્ર-દારા વગેરેમાં આદરબુદ્ધિ થવાથી ચિત્ત સ્થૂલ થાય છે. (૧૭) અહંકારને લીધે “આ મારું” વગેરે ભાવનામાં પ્રવૃત્ત થતાં, મમતારૂપી જાળમાં ચિત્ત ફસાય, તો એ પુષ્ટ થાય છે. (૧૮) આધિવ્યાધિ વધવાથી, સંસારમાં શુભ નિશ્ચય કરવાથી અને પ્રિય વસ્તુ મેળવવાનો તથા અપ્રિય વસ્તુને છોડી દેવાનો ઉદ્યમ કરવાથી, ચિત્ત પુષ્ટ બને છે. (૧૯) પુત્રદારામાં સ્નેહ રાખવાથી, અવિચારે રમ્ય લાગતાં રત્નો અને સ્ત્રીના લાલથી, તથા તેથી વધારે ધન મેળવવાના લોભથી ચિત્ત સ્થૂલ બને છે. (૨૦) ચિત્તરૂપી મહાન સર્પ દુષ્ટ આશારૂપી દૂધ પીવાથી, ભોગવિલાસોરૂપી પવન મળવાથી અને ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં વિચરવાથી પુષ્ટ બને છે. (૨૧) હે રામ ! ઉદાલકની પેઠે તમે આ પાંચમહાભૂતના બનેલા દેહને શિથિલ કરો અને અંતરમાં રહેલા સદ્રૂપ બ્રહ્મને શોધવા ધૈર્યથી વિચાર કરો. (૨૨)

શ્રીરામે પૂછ્યું : હે ભગવન્ ! ઉદાલકે કેવી રીતે પાંચ

ભૂતના બનેલા શરીરને શિથિલ કયું અને કેવી રીતે તેણે
હૃદયમાં વિચાર કર્યો? (૨૩)

ઉદાલકની કથા

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હું રામ ! પૂર્વે
પંચમહાભૂતો વિષે વિચાર કરવાથી, જે
રીતે ઉદાલક મુનિએ અખંડ જ્ઞાનદષ્ટિ મેળવી તે સાંભળો.
(૨૪) ગંધમાદન નામના કેઈ એક પર્વત પર એક સ્થળ
હતું. ત્યાં કપૂર જેવી સુગંધ ફેલાવતાં પુષ્પોની શોભા ચારે
તરફ ફેલાયેલી હતી. તેના એક શિખર પર મહાતપસ્વી
ઉદાલક નામે ઋષિ રહેતા હતા. (૨૫, ૨૬) પહેલાં તેઓ
અદ્યપ્રજ્ઞ અને અવિચારી હતા. પછી ક્રમે ક્રમે તપ, શાસ્ત્રાર્થ,
યમ, નિયમ વગેરે સાધનો વડે તેમને વિવેક પ્રાપ્ત થયો.
પછી તેમણે વિચાર કર્યો, કે “જે પદ પ્રાપ્ત કરવાથી પરમ
વિશ્રાન્તિ મળે અને ફરીથી શોક કરવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત ન
થાય, એવું મુખ્યપદ કયું હશે? મેરુ પર્વત પર જેમ વાદળું
વિશ્રાન્તિ લે, તેમ મનન વિનાના પરમ બ્રહ્મપદમાં હું ક્યારે
હીથું કાળ સુધી સ્થિત થઈશ? આ કામ કરીને તે કામ કરવું
છે, એવા પ્રકારની ચંચળ ભોગવિલાસો સંબંધી મારા હૃદયમાં
રહેલી વાસનાઓ ક્યારે શાંત થશે? અવિવેક વડે વૃદ્ધિ પામતી,
તૃષ્ણારૂપી ઘણાં મોજાંઓવાળી નદી, પરમ પવિત્ર અને શુદ્ધ
બુદ્ધિરૂપી હોડી વડે હું ક્યારે તરી જઈશ? પદાર્થોમાં પ્રિય
કે અપ્રિય બુદ્ધિનો ત્યાગ કરી તથા આ લઉં અને તેનો ત્યાગ
કરું એવી ભાવનાને દૂર કરી, સ્વયંપ્રકાશ પરબ્રહ્મપદમાં હું
ક્યારે સ્થિત થઈશ અને આત્મકલ્યાણ સાધીશ? સર્વે સંકલ્પો
શાંત થતાં, શિલાની પેઠે સ્થિર થઈ, કેઈ શુદ્ધમાં હું નિર્વિકલ્પ
સમાધિમાં ક્યારે લીન થઈશ? નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં લીન થતાં,
મારા મસ્તક પર વનપતંગો તૃણના માળા ક્યારે બાંધશે?”

એવી ચિન્તામાં મગ્ન થયેલા ઉદાસક મુનિ વારંવાર આસન પર બેસતા અને ધ્યાનનો અભ્યાસ કરતા. (૨૭-૩૫) મર્કટ જેવા અંચળ ચિત્તને વિષયો અહીં-તહીં ખેંચી જતા હતા, એને લીધે મુનિના હૃદયને આનંદ આપનાર સ્વસ્થતાનો અનુભવ થયો નહિ. (૩૬) કોઈક વખતે તેઓ બાહ્ય વિષયોનો ત્યાગ કરતા, ત્યારે તેમને મનમાં મનોરથોએ કલ્પેલા વિષયો હેરાન કરતા. (૩૭) કેટલીક વખત મનમાં સ્ફુરેલા વિષય સંબંધી મનોરથો બાહ્ય વિષયોમાં પરિણમતા અને ત્રાસેલાં પક્ષીની જેમ તેમનું મન ધ્યાનભંગ થતાં તેમાં જતું. (૩૮) કોઈક વખતે રજ્જેશુભનો ઉદ્રેક થતાં, ઉદય પામેલા સૂર્ય જેવું વિસ્તૃત તેજ તેમને જણાતું. કેટલીક વખત સત્ત્વશુભનો ઉદ્રેક થતાં, કેવળ આકાશ જણાતું. અને કોઈક વખત તમોશુભનો ઉદ્રેક થતાં, ઘન અંધકાર ઢેખાતો. (૩૯) આમ તેમનું અંતઃકરણ ક્ષુબ્ધ થયું અને તેઓ ધ્યાનમાં ન રહી શક્યા તેથી તેમનું ચિત્ત વ્યથ બનતાં, તે ગિરિકંઠરામાં તેમને આનંદ આવતો નહોતો. (૪૦) જેમ મોક્ષદશા પ્રાપ્ત કરવી સર્વે પુરુષો માટે દુર્લભ છે, તેમ બધા મનુષ્યો જ્યાં તકલીફ વિના ન જઈ શકે, એવી એક કંઠરામાં તે મુનિ ગયા. ત્યાં કોઈનો પણ સંચાર ન હતો. (૪૧) એ ધર્માત્મા મુનિએ તેમાં પ્રવેશ કર્યો અને ત્યાં લીલાં પત્રો વડે એક આસન ગોઠવ્યું. (૪૨) તેના ઉપર એક સુંદર મૃગ-અર્ધ પાથરું અને અંતઃકરણની વૃત્તિઓને આવેશપૂર્વક ક્ષીણ કરી તેના પર બેઠા. (૪૩) ઉત્તરાભિમુખ થઈ, તેમણે જ્ઞાની પુરુષોની માફક પદ્માસન વાળ્યું અને પેની વડે વૃષભને દબાવી હાથ જોડી, બ્રહ્માદિ શુરુઓને નમસ્કાર કરવા લાગ્યા. (૪૪) મનરૂપી મૃગ વિષયો પાછળ દોડતું હતું, નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં લીન થવા માટે તેમણે મનને વાસનાઓમાંથી ખેંચી લીધું અને

નીચે પ્રમાણે વિચાર કરવા માંડ્યા. (૪૫)

“હે મૂર્ખ મન ! સંસારની વૃત્તિઓ સાથે તારે શું પ્રયોજન છે ? યથાર્થ તત્ત્વ જાણનાર ધીમાન પુરુષો પરિણામે દુઃખ આપે તેવા વિષયોનું સેવન કરતા નથી.

મનને ઉદ્દમોષન જે મનુષ્ય શમરૂપી રસાયણને મૂકી, લોગોની પાછળ દોડે છે તે મન્દારવનને છોડી,

વિષવૃક્ષોથી ભરપૂર વનમાં જાય છે. (૪૬, ૪૭) તું પાતાળમાં જા કે બ્રહ્મલોકમાં જા, પણ ઉપશમરૂપી અમૃત વિના તને નિરતિશય સુખ ક્યાંય પણ નહીં મળે. (૪૮) ઇષ્ટ સંપાદન અને અનિષ્ટ નિવારણ સંબંધી વિવિધ કલ્પનાઓ તને ભયંકર દુઃખ આપશે, કેઈ પણ સંજોગોમાં તે સુખ નહિ આપે. (૪૯) હે મૂર્ખ ! તું શબ્દાદિ વિષયોની પાછળ ભમનારી વૃત્તિઓ વડે શા માટે હણાયો છે ? જે શમ વડે તને કેવલ્યસ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય અને જેમાંથી તને સ્વરૂપસુખનો અનુભવ થાય, એવી શાન્તિ માટે તું શા માટે ઉદ્યોગ કરતો નથી ? (૫૦) હે મૂર્ખ ! શ્રવણની ઇચ્છા થવાથી શબ્દને અનુસરતી બુદ્ધિ વડે શ્રવણેન્દ્રિયને કંઈ પણ પ્રયોજન વિના શા માટે બહિર્મુખ બનાવે છે ? શિકારીના ગીતમાં મુગ્ધ થયેલા હરણની માફક તું નાશ ન પામ. (૫૧) સ્પર્શસુખનો અનુભવ કરવાની ઇચ્છાથી દુઃખ માટે સ્પર્શભાવ પામેલી સ્પર્શેન્દ્રિયને વશ થઈ, હાથણીમાં આસક્ત થયેલા હાથીની માફક બન્ધનમાં ન ફસા. (૫૨) હે અન્ધ ! દુષ્ટ અન્નનો આસ્વાદ લેવાની આકાંક્ષાથી રસનાપણાને પામેલી સ્વાદેન્દ્રિયને વશ થઈ, લોહાના કાંટા પર રહેલા અલ્પ માંસ માટે મરી જતી માછલીની પેઠે તું નાશ ન પામ. (૫૩) લાવણ્યયુક્ત રૂપને જોવાની ઇચ્છાથી તેમાં આસક્ત થયેલી નેત્રેન્દ્રિયને વશ થઈ, તેજમાં લુપ્ત થયેલા પતંગની પેઠે તું નાશ ન પામ. (૫૪)

સુગંધમાં આસક્ત થયેલી દ્રાણેન્દ્રિયને વશ થઈ, શરીરરૂપી કમળમાં તું બ્રમરની પેઠે મા બંધા. (૫૫) હે અજ્ઞ! હરણુ, હાથી, મત્સ્ય, પતંગ અને બ્રમર ફક્ત પોતાના એક જ વિષય-માં ફસાતાં નાશ પામે છે; તો એ સર્વે વિષયોમાં ફસાયેલા મનુષ્યને સુખ ક્યાંથી મળે ? (૫૬) હે ચિત્ત ! એ વાસના-બળ તને ચારે તરફથી બંધનમાં નાખે છે. એનો ત્યાગ કરીને તું શાંત થઈશ, તો તારો અનંત જય થશે. (૫૭) અથવા તારા અનુશાસન પ્રમાણે હું શા માટે વતું ? આત્માથી અતિરિક્ત ચિત્ત શું છે, એના વિચાર કરનાર પુરુષને મન ચિત્ત છે જ નહિ. (૫૮) જેમ હાથી બિસ્વફળમાં ન રહી શકે, તેમ સૂક્ષ્મ મનમાં આત્મતત્ત્વની સ્થિતિ ન સંભવે. (૫૯) પગનાં આંગૂઠાથી શિર પર્યંત પ્રત્યેક પરમાણુ જોયાં, પણ એ દેહમાં ક્યાંય પણ ‘અહં’ પદાર્થ જોવામાં ન આવ્યો. (૬૦) ત્રણે જગતમાં એક જ સ્વયં પ્રકાશ આત્મતત્ત્વ વિલસી રહ્યું છે. એ સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે; કોઈ જગ્યા એના વિના ખાલી નથી. એ અપરિચ્છિન્ન છે તેમજ નામ રહિત છે. એ તત્ત્વની એકત્વ સંખ્યા નથી તેમજ તે ભેદ રહિત છે. તે મહાન નથી, તેમ અદ્ય પણ નથી. જ્ઞાનસ્વરૂપ હોવાથી, હું સ્વયં પ્રકાશ છું. હે ચિત્ત ! તું જ મંને હુંખ આપે છે. એને લીધે હું વિવેક વડે થયેલા જ્ઞાન વડે તારો નાશ કરીશ. (૬૧-૬૩) દેહમાં માંસ, લોહી, હાડકાં અને પ્રાણવાયુ વગેરેમાં હું કોણ ? (કોઈ જ નહિ.) હે ચિત્ત ! માંસ, લોહી, હાડકાં, જ્ઞાનેન્દ્રિયવ્યાપાર અને સ્પન્દનથી હું બુદ્ધો જ છું. (૬૪, ૬૫) દ્રાણેન્દ્રિય, રસના, સ્પર્શેન્દ્રિય, કર્ણેન્દ્રિય, ચક્ષુ અને કર્મેન્દ્રિયગણમાં હું કોણ ? (૬૬) આ જગતમાં જે જે દેખાય છે, તેનું અધિષ્ઠાન આત્મા છે; એટલે સર્વત્ર હું જ વ્યાપી રહ્યો છું. અથવા જે જે કંઈ પ્રતીત થાય

છે, તે હું નથી; આ જ વાસ્તવિક દૃષ્ટિ છે; પરિચિત્ત દૃષ્ટિ વાસ્તવિક નથી. (૬૭) જેમ વરુ મૃગનાં બચ્ચાંને વનમાં હુઃખ આપે છે, તેમ દીર્ઘકાળ સુધી મને “આ દેહ જ આત્મા છે” એવા અહંકારે હુઃખ આપ્યું. (૬૮) મારું મોટું ભાગ્ય છે, કે અજ્ઞાનરૂપી ચોર આખરે પકડાયો. હવે યથાર્થ સ્વરૂપરૂપી સંપત્તિનો નાશ કરનાર એ અજ્ઞાનનો હું વિશ્વાસ નહિ કરું. (૬૯) વાસના વિના આ દેહ પડી જશે એમ ન માનવું; કારણ કે વાસના વિના પણ નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયો વડે દેહ બાહ્ય વિષયોમાં પ્રવૃત્ત થાય છે; માટે વાસના એમાં કારણ નથી. (૭૦) હે મૂખ ઇન્દ્રિયો! એ માટે અંતરની વાસનાનો ત્યાગ કરો અને સર્વે કાર્યો કરો, એથી તમને હુઃખ થશે નહિ. જેમ રેશમનો કીડો પોતે ઉત્પન્ન કરેલા તંતુઓ વડે બંધાય છે, તેમ તમે પણ તમારી તૃષ્ણા વડે વ્યર્થ બંધન લોગવો છો. (૭૧, ૭૨) હે ચિત્ત! હે સર્વ ઇન્દ્રિયોના આધાર! ઉપર કહ્યું એટલા માટે સર્વે ઇન્દ્રિયો વડે એકતા સાધી તારા અસત્ સ્વભાવ વિષે વિચાર કર; અને કેવળ એક જ શુદ્ધ પરમતત્ત્વ છે, એવો અનુભવ થાય તે માટે તારા સર્વે વ્યવહારોનો ત્યાગ કર. અનંત વિષયોરૂપી વિષૂચિકાને તેમ જ અહંસ્થિતિની વાસનાને ઇષ્ટ વસ્તુના ત્યાગરૂપી મંત્ર વડે ચતુરાઈથી દૂર કર અને નિર્ભય ભગવત્સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કર.” (૭૩, ૭૪)

ઉદાહરક બોલ્યા : “મનરૂપી મહાન વનમાં સંકલ્પોરૂપી વૃક્ષો છે, તૃષ્ણારૂપી એની અનેક શાખાઓ છે, એનો હું નાશ કરીશ; અને મારા ચિદાકાશ-સ્વરૂપનો અનુભવ કરી, આનંદથી વિહરીશ. (૭૫) મુનિને થયેલા પ્રહ્લા- અનુભવ મનનો અભાવ થઈ જતાં, મેં કેવળ પ્રહ્લા- નંદનો અનુભવ મનનો અભાવ થઈ જતાં, મેં કેવળ પ્રહ્લા- ભાવ પ્રાપ્ત કર્યો છે; એટલે ત્રણે તાપ

શાન્ત થઈ જવાથી હું નિર્વાણરૂપ છું, અને પરિપૂર્ણ હોવાથી અવયવ રહિત છું. મારી સર્વે ઇચ્છાઓ તૃપ્ત થવાથી હવે મને કોઈ પણ પ્રકારની ઇચ્છા રહી નથી અને કોઈ પ્રકારની ચેષ્ટા પણ મારે કરવી પડતી નથી. મને આત્મભાન થતાં મારો સર્વત્ર વિજય જ છે. (૭૬) મારું મન નિર્મળ થયું છે, અને દૈન્ય નાસી ગયું છે. હું સ્ફૂરપ છું અને આત્મભાવે સર્વને પ્રિય છું. હું અળાધિત સત્ય છું અને મને ખરા જ્ઞાનનો અનુભવ થયો છે. હું આનંદસ્વરૂપ છું, નિર્વિકાર છું અને પુણ્યકર્મમાં મને નિત્ય પ્રીતિ રહે છે. પૂર્ણતા, વાસ્તવિક ઉત્કૃષ્ટતા, અક્ષસાક્ષાત્કાર થતાં અનુપમ કાન્તિ, અભેદભાવ, પ્રેમભાવ, સર્વાત્મભાવ, નિર્ભયતા, દ્વૈતાદિ વિકલ્પોની ક્ષીણતા વગેરે શુભો મારા હૃદયમાં પ્રકાશ પામ્યા છે. એ શુભો નિત્યસ્વસ્થ છે, એટલે વ્યુત્થાનદશામાં હૃદયને સ્ત્રીની પેઠે એ વિનોદ આપે છે. ” (૭૭-૭૮)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! મુનિએ સ્વચ્છ બુદ્ધિ વડે આમ નિશ્ચય કર્યો અને તેઓ બદ્ધપદ્માસન વાળીને અર્ધોન્મીલિત નેત્રે બેઠા. (૮૦) તેઓ ઉચ્ચ

ઉદાલકનું નિર્વાણ સ્વરે ઝંકારનું ઉચ્ચારણ કરવા લાગ્યા. તેમનું મુખ ગોળ ઘંટા જેવું અને જીભ દોલક જેવી હોવાથી, એ પ્રણવગાન મૃદુ ઘંટાનાદ જેવું મધુર લાગતું હતું. એ નાદ અક્ષરન્દ્ર સુધી વ્યાપી રહ્યો. પ્રણવોચ્ચાર કરતા ઉદાલક વિસ્તૃત અને વિમલ સ્વરૂપ ચૈતન્યમાં લીન થઈ ગયા ત્યાં સુધી તેમણે ઝંકારનું ગાન કર્યું. નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં સ્થિર થવા માટે પ્રથમ ઝંકાર વડે દેહ શુદ્ધ કરી, તેમાં સાડાત્રણ માત્રાવાળા ઝંકારનો પ્રથમ અંશ જે ઉદાત્ત ઝંકાર છે, તેનું ઉચ્ચ સ્વરે સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણ કર્યું. એ વખતે પ્રાણવાયુ બહાર

નીકળતો હતો; તેથી મૂલાધારથી હોઠ સુધી ઉદાલકનું શરીર રણુરણાટ કરતું હતું. એવી રીતે રેચક પ્રાણાયામ વડે ઉદાલકે સાગરને પી જનાર અગસ્ત્યની પેઠે પોતાના શરીરને શોષી લીધું. (૮૧-૮૪) રેચક પ્રાણાયામ વડે ચૈતન્યથી ભરપૂર આકાશમાં નિરુદ્ધ થયેલો પ્રાણુ-પવન એવી જ રીતે રહ્યો; અને તેથી પ્રબલિત થયેલા હૃદયાગ્નિએ પાપરૂપી દેહને ભસ્મ કર્યો. (૮૫) પ્રણવપ્રાણાયામની આ રેચક નામની પ્રથમ અવસ્થા તેમની ઇચ્છા હતી ત્યાં સુધી રહી. એ અવસ્થા ટકાવવા તેમણે બળાત્કાર ન કર્યો; કારણ કે મહાસુદ્રા વગેરે સાધનો વડે બળાત્કારે પ્રાણુને નિરોધ કરીને મનનો નિરોધ કરવાના પ્રયત્નો કરતો હઠયોગ દુઃખ આપનાર છે. (૮૬) રેચકપ્રાણાયામ પછી એના જ પ્રયત્નના પરિણામે મુનિની કુંભકપ્રાણાયામની અવસ્થા થઈ. તેમાં ઝંકારના ખીન્ન અંશ અનુદાત્ત ઉકારનું ગંભીર ઉચ્ચારણ થતું હતું. ઘડામાં રહેલા પાણીની પેઠે એ અવસ્થામાં પ્રાણુપવન નિશ્ચલ રહ્યો. (૮૭) કુંભકપ્રાણાયામની અવસ્થામાં આમડાની કોથળીમાં ભરી દીધેલા પવનની પેઠે પ્રાણુવાયુ અંદર, બહાર, નીચે કે ઉપર કોઈ પણ દિશામાં ન જતાં, જે આકાશ-દેશમાં તેનો નિરોધ થયો હતો ત્યાં જ રહ્યો. (૮૮) દેહરૂપી નગરીને ભસ્મ કરીને અગ્નિ વીજળીની પેઠે શાન્ત થયો, ભસ્મ હિમ જેવી ઘોળી દેખાઈ, અને શરીરનાં હાડકાં બાહ્યે કે કર્પૂરની શય્યામાં સૂતાં હોય તેમ ભાવનાદષ્ટિએ નિશ્ચલ અને ઘોળાં દેખાવા લાગ્યાં. (૮૯-૯૦) એ ભસ્મ અને હાડકાં પ્રચંડ વાયુ વડે શરદઋતુનાં વાદળાંની પેઠે ક્ષણમાં ક્યાંક અદૃશ્ય થઈ ગયાં. (૯૧) આ કુંભક નામની પ્રાણાયામની અવસ્થા પણ તેમની ઇચ્છા હતી ત્યાં સુધી ટકી, બળાત્કારે તેને ટકાવવાનો પ્રયત્ન ઋષિએ ન કર્યો; કારણ કે હઠયોગથી મનુષ્ય દુઃખમાં

આવી પડે છે. (૯૨) કુંભકપ્રાણાયામ પછી ચિત્તની શાન્તિ માટે પ્રણવના ત્રીજા અંશ મકારનું ઉચ્ચારણ થતું હતું. આ પૂરક-પ્રાણાયામમાં પ્રાણ શરીરમાં ભરાતો હતો. (૯૩) એ પ્રાણાયામ થતો હતો ત્યારે પ્રાણવાયુ આકાશમાં ચેતનરૂપી અમૃતની મધ્યમાં હોવાથી, હિમસ્પર્શ જેવો શીતળ લાગતો હતો. (૯૪) આકાશમાં જતાં જેમ ધૂમાડો વાદળું બની જાય, તેમ ગગન-મધ્યમાં રહેલો પ્રાણ ચંદ્રમંડળમાં ગયો. (૯૫) અનેક કિરણો-વાળા ચંદ્રમંડળમાં એ પ્રાણ અમૃતની મહાન ધારાઓના સ્વરૂપમાં ફેરવાઈ ગયો. (૯૬) પૂર્વે શંકરની જટા પર જેમ ભાંગીરથી પડ્યાં હતાં, તેમ એ અમૃતમય ધારા આકાશમાંથી શેષ રહેલા શરીરની ભસ્મ પર પડી. (૯૭) ઉદાલક મુનિનું ચતુર્ભુજ થયેલું નારાયણસ્વરૂપ શરીર ચંદ્રખિંબની પેઠે પ્રકાશવા લાગ્યું. (૯૮) પછી અમૃતમય પ્રાણે શરીરને પૂર્ણ કર્યું અને અંદરની કુંડલિનીને પણ ભરી દીધી. (૯૯) મુનિએ પદ્માસન વાળ્યું અને દેહને દૃઢ રીતે સ્થિર કર્યો. પછી હાથીને જેમ બાંધવામાં આવે, તેમ તેમણે પાંચે ઇન્દ્રિયોને વશ કરી લીધી. (૧૦૦) હૃદયકમળમાં ચિત્તરૂપી શ્રમર ચિન્તા વડે ચંચળ બન્યો હતો. જેમ સેતુ બાંધીને જળને રોકવામાં આવે, તેમ ખૂબ પ્રયત્ન કરીને તેમણે તેનો જલદી નિરોધ કર્યો. (૧૦૧) સંધ્યાકાળે જેમ કમળ પાંખડીઓ ખીડી દે, તેમ તેમણે આંખની કીકીઓ સ્થિર કરી દીધી અને અરધાં નેત્રો બંધ કર્યાં. (૧૦૨) ઉચ્છ્વાસ અને નિઃશ્વાસરૂપી પ્રાણ અને અપાન વાયુને તેમણે પ્રશાન્ત બનાવ્યા, અને પ્રયત્નપૂર્વક ઇન્દ્રિયોને તેના વિષયોથી અલગ કરી. (૧૦૩) ધીર બુદ્ધિવાળા ઉદાલકે બાહ્ય વિષયોનો દૂરથી જ ત્યાગ કર્યો, અને આંતર વિષયોરૂપી મનોવાસનાને બ્રહ્મમાં જ લીન કરી. (૧૦૪) જળમાં અધોમુખ રહેલા ઘડાની પેઠે તેમણે પેની વડે ગુદાને

હાવીને નવે દ્વારના પવનને રોકી લીધા. (૧૦૫) મેરુ પર્વતના શિખરની પેઠે તેમણે પોતાની ઠાક સ્થિર રાખી. તેમાં આત્મ-તત્ત્વનો પ્રકાશ પડતો હતો અને તેમનું મુખકમળ પ્રસન્ન હોવાથી, તે સ્પષ્ટ શોભતી હતી. (૧૦૬) વિંધ્યની ખીણમાં અનેક યુક્તિ પ્રયુક્તિ વડે જેમ ઉન્મત્ત હાથીને ખાડામાં નાખે, તેમ જેણે શિક્ષા પ્રાપ્ત કરી હતી તેવા મનને મુનિએ હૃદયકાશમાં ધારણ કર્યું. (૧૦૭) એવી રીતે તેમણે પોતાના મનને શરદઋતુના આકાશની પેઠે અતિ સૌમ્ય અને વિમલ બનાવ્યું; તથા ધ્યાનાવસ્થામાં ઠોઈક વખતે સ્ફુરી આવતા સંકલ્પોને તે ઉડાડી દેતા. (૧૦૮) વારંવાર ઇચ્છા વિરુદ્ધ સંકલ્પો મનમાં ઊઠતા. રણમાં જેમ શૂરવીર યોદ્ધો શત્રુઓનો સંહાર કરે, તેમ મન વડે તેઓ એ સંકલ્પોનો નાશ કરતા. (૧૦૯) વિકલ્પોને દૂર કરી દીધા પછી ઉદાલતને હૃદયમાં તમોગુણને લીધે કાળજી જેવા મલિન રંગનો મહાન અંધકાર દેખાશે. વિવેકરૂપી સૂર્યને એ અંધકારે ઢાંકી દીધો હતો. (૧૧૦) અંતઃકરણમાં ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાનપ્રકાશ વડે એ અંધકારનો મુનિએ નાશ કર્યો. આવી રીતે તમોગુણનો નાશ થતાં, તેમને હૃદયમાં પ્રકાશમાન સત્ત્વગુણના તેજઃપુંજનું દર્શન થયું. એ તેજનો પાણુ તેમણે બાધ કર્યો. (૧૧૧) તેજનો બાધ થતાં સત્ત્વવૃત્તિઓ ઉપરામ પામી; એટલે મુનિના મનને વિશ્રાંતિ ન મળવાથી ફરીથી તેઓ રાત્રિના કમળની પેઠે તામસી નિદ્રામાં લીન થયા. આ સ્થિતિને પણુ તેમણે તત્કાળ દૂર કરી. (૧૧૨) આ નિદ્રા દૂર થતાં, શૂન્યાકાર સંવિત્ તેમને પ્રાપ્ત થયું, અને એ સંવિત્ નષ્ટ થતાં તેમનું મન જડ બન્યું. મનની મૂઢતાને પણુ તેમણે દૂર કરી. ત્યાર પછી તેજ, નિદ્રા, મોહ વગેરેથી રહિત નિર્વિંકલ સમાધિમાં તેમના મને ક્ષણભર વિશ્રાંતિ અનુભવી. (૧૧૩, ૧૧૪)

જેમ સરોવરમાંથી બહાર વહેતા પાણી આગળ બંધ બાંધવાથી તે પાછું સરોવરમાં આવે છે, તેમ સર્વોત્તિમકા પ્રજ્ઞાત્મક્ય અવસ્થામાં જરા વિશ્રાંતિ લઈને તે મન પાછું પડયું. (૧૧૫) જેમ સોનું નૂપુરનો આકાર ધારણ કરે, તેમ સ્વરૂપનું ચિરકાળ અનુસંધાન કરવાથી ઉદ્ભવેલા સ્વરૂપના આનંદનો અનુભવ કરવાથી તેમનું મન ચિન્મય થયું. (૧૧૬) પાણી વહી જવાથી ઘડામાં રહેલો કાદવ જેમ વખત જતાં પોતાના કાદવરૂપનો ત્યાગ કરીને ઘડાના આકારવાળી માટી બની જાય છે, તેમ ચિત્તે પોતાના ચિત્તરૂપનો ત્યાગ કર્યો અને ચિત્તા પારમાર્થિકરૂપે થતાં તે ચૈતન્ય થયું. (૧૧૭) તરંગ આદિ ભેદ દૂર કરીને એકાકાર બુદ્ધિએ સમુદ્રને જોવામાં આવે, તો જેમ શુદ્ધ જળ સિવાય અન્ય કંઈ જોવામાં આવતું નથી, તેમ ચેત્યનો ત્યાગ કરી શુદ્ધ થયેલી ચિત્ત પ્રજ્ઞાભાવ પામી. (૧૧૮) ઉદાલક મુનિને સ્વરૂપસાક્ષાત્કાર થતાં તેમની બાહ્યાન્તર ઇન્દ્રિયવૃત્તિઓ ઉપરામ પામી અને તેઓ શુદ્ધ મહાચિદાકાશ ભાવને પામ્યા. (૧૧૯) એ ચિદાકાશમાં અમૃતરૂપ સમુદ્રની પેઠે મુનિને દૃશ્ય અને દર્શન રહિત ઉત્તમ અને અનંત આનંદનો અનુભવ થયો. (૧૨૦) જીવભાવનું અભિમાન ગળી જતાં, તેઓ ચિદાકાશમાં સ્થિત થયા અને યથાર્થ સ્વરૂપના પરમાનંદનો અનુભવ કરવા લાગ્યા. (૧૨૧) શરદકાળના સ્વચ્છ આકાશમાં જેમ ચંદ્ર શોભે, તેમ પરમાત્મભાવ પામેલા ઉદાલક આનંદસરોવરમાં મગ્ન થયા. (૧૨૨) પવન વિનાના સ્થાનમાં જેમ દીવો સ્થિર રહે, ચિત્તનું પૂતળું જેમ સ્થિર હોય, તરંગ વિનાનો સમુદ્ર શાંત હોય અને સાદ વરસી રહ્યા પછી નિઃશબ્દ બનેલાં વાદળાંની જે સ્થિતિ હોય, એવી ઉદાલક મુનિની સ્થિતિ થઈ. (૧૨૩) આમ નિર્વિકલ્પ સમાધિની અવસ્થામાં ઉદાલક મુનિ ચિરકાળ

પર્યંત રહ્યા. તેમણે આકાશમાં રહેતા અનેક સિદ્ધગણો, દેવતાઓ અને સિદ્ધિ આપનારાં વિવિધ ટોળાંઓને જોયાં; પણ તેમના તરફ તેઓ ઉઠાસીન રહ્યા. (૧૨૪-૧૨૫) આવી રીતે તેમને અનાદર કરી, મુનિ છ માસ સુધી શિખર પર નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં રહ્યા. (૧૨૬) જે સ્થિતિમાં બ્રહ્મા, શંકર, સિદ્ધ અને સાધ્ય વગેરે દેવતાઓ રહે છે, તેવું જીવન્મુક્તાનું પદ તેમણે મેળવ્યું. (૧૨૭) મુનિની સ્થિતિ આનંદમાં પરિણમવાથી સ્વરૂપના આનંદ સિવાય અન્ય કોઈ આનંદ રહિત પદ તેમણે મેળવ્યું; એટલે આત્મા વડે સર્વત્ર સ્વરૂપાનુભવ કરતાં તેઓ બ્રહ્માનંદમાં લીન થયા. (૧૨૮) આવું જીવન્મુક્ત પદ એ જ ખરું પદ છે, શંભુની ગતિ છે, એ જ શાશ્વત્ કલ્યાણકારક પ્રેય છે. એક ક્ષણમાં કે અનેક ભ્રમો પછી પણ જે સાધુ પુરુષો એ પદ મેળવે છે, તેમના મનમાં સંસારના હેતુરૂપ પ્રપંચનું સ્ફુરણ થતું નથી. (૧૨૯, ૧૩૦) આવી સ્થિતિમાં ઉદાલક છ માસ સુધી રહ્યા, તે દરમિયાન સિદ્ધિઓ તરફ તેઓ ઉઠાસીન રહ્યા. સમાધિમાંથી જાગ્યા ત્યારે ઉદાલકે ચંદ્ર જેવા રમણીય સિદ્ધોને અને પોતાની સ્ત્રીઓથી વીંટાયેલા વિદ્યાધરોને જોયા. તેઓએ મુનિને કહ્યું: “હે ભગવન! અમે તમને પ્રણામ કરીએ છીએ, તે તરફ આપ કૃપાદષ્ટિ કરો. આ વિમાનમાં આપ બેસો અને સ્વર્ગમાં ચાલો. હે વિભો! ભોગો ભોગવવાની સીમા સ્વર્ગ છે. કલ્પ પર્યંત મનને ગમે તેવા ઉચિત ભોગો ભોગવો.” (૧૩૧-૧૩૪) સિદ્ધોએ આમ કહ્યું, એટલે તેમને અતિથિ સમજીને મુનિએ તેમનો યોગ્ય સત્કાર કર્યો, અને પોતે દેવતાના ભ્રમ રહિત થયા, ધીર બુદ્ધિવાળા તેમણે એ સિદ્ધિને આવકાર ન આપતાં તેનો ત્યાગ કર્યો, અને “હે સિદ્ધો! તમે પાછા જાઓ” એમ કહી, ફરીથી તે સમાધિસ્થ થયા. (૧૩૫, ૧૩૬) મુનિ તો પોતાનાં કર્મમાં લીન હતા.

તેમને ભોગોમાં પ્રીતિ બિલકુલ ન હતી. તેઓ સમાધિમાંથી જાગ્યા નહિ, એટલે સિદ્ધો થોડા દિવસ રહી, પાછા ચાલ્યા ગયા. (૧૩૭) આ મુનિ જીવન્મુક્ત અવસ્થામાં વનમાં કે ઋષિઓના આશ્રમમાં થયેલ રીતે વિહરવા લાગ્યા. (૧૩૮) ધ્યાનાસક્ત થયેલા તે મુનિ કોઈક વખતે એક દિવસે ધ્યાનમાંથી જાગતા, કોઈક વખતે એક વર્ષે જાગતા અને કોઈક વખતે તો ઘણાં વર્ષો પણ નીકળી જતાં. (૧૩૯) ચિત્તનું નિરંતર અનુસંધાન કરવાના અભ્યાસથી તેઓ પરિપૂર્ણ ચિદ્ભાવને પામ્યા અને ચિત્સામાન્યના ચિર અભ્યાસથી દશ્ય અને તેના સંસ્કારોનો ઉચ્છેદ થતાં, સત્તાસામાન્યપણાને પામ્યા. (૧૪૦) જીવન્મુક્તિપદ મેળવવાથી તેમનું ચિત્ત પ્રશાન્ત થયું, જગતના વિલાપો ગળી ગયા અને મનના સંદેહો દૂર થયા. મુનિની એવી સ્થિતિ થતાં, તેમનું શરીર શરદ ઋતુના દિવસ જેવું શાન્ત, પ્રદ્યુમ્નસત્તાની સ્ફૂર્તિથી બળવાળું, આવરણ રહિત હોવાથી સ્પષ્ટ અને આગળની અવસ્થાનું અત્યંત વિસ્મરણ થતાં મન વિનાનું પ્રદ્યુમ્ન થયું. (૧૪૧)

શ્રી રામે પૂછ્યું : હે પ્રદ્યુમ્ન ! આપ આત્મજ્ઞાનરૂપી દિવસના સૂર્ય છો, મારા સંશયોને બાળી નાખનાર સત્તાસામાન્ય એટલે શું? અગ્નિ છો, અને મારા અજ્ઞાનઢાહને શાન્ત કરવા પણ સમર્થ છો. સત્તાસામાન્ય એટલે શું તે કહો. (૧૪૨)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! ત્રણે કાળમાં દશ્યનો વસ્તુતઃ અભાવ છે એવું શ્રુતિ, યુક્તિ અને અનુભવથી નિરંતર અનુસંધાન કરવામાં આવે, અને તેથી ચિત્તનો સંપૂર્ણ લય થાય, ત્યારે આત્માની સત્તાસામાન્યતા રહે છે; અર્થાત્ વિદ્યેષના કારણભૂત ચિત્તનો અભાવ થતાં, સ્વરૂપની સત્તા જ બાકી રહે છે. (૧૪૩) મનનો વિલય થતાં ચિત્ત ચેત્ય રહિત થાય, અને જાણે કે એ વિદ્યમાન જ નથી એવી રીતે તે આત્મામાં લય

પામે, ત્યારે સ્વરૂપની સ્વચ્છ સત્તા જ બાકી રહે છે. (૧૪૪) બહાર અને અંદર જે કંઈ દૃશ્ય દેખાય છે, તે બધું મિથ્યા છે, એવો જ્યારે નિશ્ચય થાય છે, અને અખંડ ચૈતન્ય રહે છે, ત્યારે સ્વરૂપની સત્તા જ બાકી રહે છે. (૧૪૫) ચિત્ત અન્તર્મુખ થતાં જ્યારે સઘળાં દૃશ્યો કાચબાના અંગની પેઠે વિના પ્રયત્ને સ્વ-સ્વરૂપમાં લીન થાય, ત્યારે સ્વરૂપની સત્તા બાકી રહે છે. (૧૪૬) જીવન્મુક્ત અને વિદેહમુક્ત પુરુષો જ આ જ્ઞાનાવસ્થા પ્રાપ્ત કરી શકે છે. એ જ્ઞાનદશાને તુરીયાતીત અવસ્થા કહેવામાં આવે છે. (૧૪૭) પોતાના યથાર્થ સ્વરૂપના જ્ઞાનમાંથી જન્મેલી આ દૃષ્ટિ વ્યુત્થાનદશામાં અને સમાધિ અવસ્થામાં કેવળ જ્ઞાનીઓને જ સંભવે. અજ્ઞાનીઓ આ દશા પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. (૧૪૮) હે રાઘવ ! અમે, નારદ અને અન્ય મુક્ત ઋષિઓ પૃથ્વીની ઉપર છ રસની પેઠે આ જ્ઞાનદશાનો અનુભવ કરીએ છીએ. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, હર વગેરે પણ આ જ્ઞાનાવસ્થામાં રહે છે. જન્માદિ સમસ્ત ભયનો નાશ કરનાર આ જ્ઞાનદશાનું અવલંબન લઈ, ઉદાલક મુનિ પણ જગતમાં પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે રહ્યા. વખત જતાં તેમણે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો, કે હવે વિદેહમુક્ત બનવા આ શરીરનો ત્યાગ કરું. એમ વિચારી તેઓ ગુફામાં બદ્ધપદ્માસન વાળી અડધાં બીડેલાં નેત્રથી પાંદડાંના આસન પર બેઠા. (૧૪૯-૧૫૩) તેમણે ગુદા આદિ નવ દ્વારોને રોક્યાં, મન વડે ઇન્દ્રિયો તેમ જ સ્પર્શાદિ વિષયો પર અંકુશ મૂક્યો અને સ્વસ્વરૂપની ભાવના કરી. (૧૫૪) તેમણે પ્રાણપંચનને રુંધ્યો, ઠોકને બરાબર સ્થિર કરી અને જીભના મૂળવડે ગળાં-ના છિદ્રને રોકી, ખેમરી મુદ્રા કરી. (૧૫૫) બહાર, અંદર, નીચે, ઊંચે, ડૂપ વગેરે વિષયો કે શૂન્યમાં તેમણે મન અને દૃષ્ટિ ન રાખ્યાં. દાંત પણ દાંતને અડતા ન હતા. (૧૫૬)

પ્રાણવાયુને રોકેલો હોવાથી, તેમના સુખ ઉપર સમતા અને પ્રસન્નતા ચમકતી હતી. (૧૫૭) સ્વરૂપચૈતન્યનો સાક્ષાત્કાર થતાં તેમણે બ્રહ્માનંદના હૃદયનો રોમાંચ અનુભવ્યો અને સ્વરૂપનું નિરંતર અનુસંધાન થતાં, અવિચ્છિન્ન પરમાત્મતત્ત્વનો અનુભવ કર્યો. (૧૫૮) ચિત્તના અનુસંધાનના અભ્યાસથી તેમના હૃદયમાં આનંદનો પ્રકાશ પડ્યો અને એ પરાનંદનો અનુભવ કરતાં ચિદ્રવૃત્તિનું સ્ફુરણ વિલીન થયું. (૧૫૯) તેઓએ પરિપૂર્ણ અને અપરિચ્છિન્ન આત્મસત્તાનો અનુભવ કર્યો, અને એ શુદ્ધ સ્વરૂપમાં નિરંતર મગ્ન રહેવાથી, તેઓએ બ્રહ્માકારવૃત્તિ અનુભવી. અખંડ શાન્તિનો અનુભવ કરતાં તેઓ પરમ વિશ્રાન્તિ પામ્યા. (૧૬૦, ૧૬૧) તેમનું સુખ આનંદને લીધે મનોહર લાગતું હતું; છતાં તેઓ શાન્ત અને નિર્વિકાર હોવાથી, એ આનંદવાણું સુખ નિરાનંદ જેવું ભાસતું હતું. નિર્મળપદ પ્રાપ્ત થતાં, તેમનો લીધાં કાળનો મનનાદિ જગતનો ભ્રમ નષ્ટ થયો અને ચિત્રના પૂતળાંની પેઠે સ્થિર ચિત્તે તેઓ બ્રહ્માકારવૃત્તિમાં લીન થયા. (૧૬૨, ૧૬૩) શરદઋતુ પસાર થઈ ગયા પછી વૃક્ષનો રસ જેમ સૂર્યના તેજમાં સમાઈ જાય, તેમ કેટલાક દિવસ પછી ઉદાલક મુનિ સંસારદશાને ઓળંગી, વિમલ સ્વસ્વરૂપમાં લીન થઈ ગયા. (૧૬૪) તેમના સઘળા વિકલ્પો અને વિકારો નષ્ટ થયા અને અનિર્વાચનીય સુખ આપનાર પરમપદ તેમણે મેળવ્યું. આ સુખ મેળવ્યા પછી ઇન્દ્રનું સ્વર્ગસુખ પણ તુલ્યવત્ તુલ્ય લાગે છે. (૧૬૫) જે બ્રહ્મપદ દેશ, કાળ અને વસ્તુ એ ત્રણેથી અપરિચ્છિન્ન છે, એવું શાશ્વતપદ ઉદાલક મુનિએ પ્રાપ્ત કર્યું. એ જ પદ સત્ય છે, અનંત છે, આદ્ય છે, અમૃત-મય છે, સુખ આપનાર છે અને આનંદસ્વરૂપ છે. આમ તેમણે બ્રહ્માના સંપૂર્ણ સુખનો અપરોક્ષ સાક્ષાત્કાર કર્યો. (૧૬૬)

સર્ગ સાતમે

સુરધુનું ઉપાખ્યાન

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે કમળનયન રામ ! ઉદ્ધાલક મુનિની પેઠે યોગના દૃઢ અભ્યાસથી ચિત્તને શાન્ત કરે. અને આત્માનો વિચાર કરી, અનંત પરમાત્મતત્ત્વનો અનુશ્રેષ્ઠ સમાધિ ભવ કરે. (૧) સતત અભ્યાસને પરિણામે સર્વ દૃશ્યનો ક્ષય થતાં, અનંત પદ મેળવાય ત્યાં સુધી વેદાન્તશ્રવણ, અર્થતત્ત્વની પરીક્ષા અને ગુરુનાં વચ્ચનોમાં દૃઢ શ્રદ્ધા વડે આત્મા સંબંધી વિચાર કરવો આવશ્યક છે. (૨) વૈરાગ્ય, અભ્યાસ, અધ્યાત્મશાસ્ત્રનું અધ્યયન, વસ્તુતત્ત્વની પરીક્ષા, ગુરુનો ઉપદેશ અને યમનિયમ વગેરે સાધનો વડે અથવા કેવળ પ્રજ્ઞા વડે એ પરમપદ મેળવાય છે. (૩) જે બુદ્ધિ જ્ઞાનમાં તીક્ષ્ણ અને શુદ્ધ છે તે પ્રજ્ઞા કહેવાય છે. ઉપર કહેલાં અન્ય સાધન વિના પણ કેવળ પ્રજ્ઞા જ પ્રાપ્ત કરવા લાયક પરમપદ અપાવે છે. (૪)

શ્રીરામે પૂછ્યું : હે ભગવન્ ! સમાધિનું સુખ અનુભવનાર કોઈ મુમુક્ષુ કોઈક વખત તેમાંથી જાગી વ્યવહાર કરતાં છતાં પણ આત્મસુખમાં જ લીન રહે છે. વળી કેટલાક એકાન્તમાં રહીને ફક્ત સમાધિમાં જ નિયમપૂર્વક રહે છે. આ બન્નેમાંથી કયો શ્રેષ્ઠ છે ? (૫,૬)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! સત્ત્વાદિ ગુણોના સમુદાયરૂપ સધ્ધો પ્રપંચ અનાત્મા હોવાથી મિથ્યા છે, એવો અનુભવ કરનાર પુરુષના સર્વે સંતાપો દૂર થાય છે; અને તેથી હૃદયમાં જે શીતળતા અનુભવાય છે એ જ એની સમાધિ છે. (૭) કેટલાક મનુષ્યો “દૃશ્ય જગત સાથે મારે કંઈ સંબંધ નથી”

એવો દઢ નિશ્ચય કરી, હૃદયમાં શીતળતા અનુભવતા પોતાનો પ્રાપ્ત વ્યવહાર કરે છે; અને કેટલાક પુરુષો ધ્યાનમાં જ સ્થિત રહે છે. હે રામ ! આમ શીતળતાનો અનુભવ કરનારા બંને સુખી છે; કારણ કે અનંત તપને પરિણામે મનુષ્ય હૃદયની શીતળતાનો અનુભવ કરી શકે છે. (૮,૬) સમાધિ અવસ્થામાં હર્ષવિષાદ વગેરે લાગણીને વશ થઈ, મનની વૃત્તિઓ બે ક્ષુબ્ધ થાય, તો એ સમાધિ ઉન્મત્ત મનુષ્યના નૃત્ય જેવી સમજવી. (૧૦) પણ ઉન્મત્તની પેઠે નૃત્ય કરનાર પુરુષના મનની વાસનાઓ ક્ષીણ થઈ ગઈ હોય, તો એ તેની સમાધિ છે એમ જાણવું. (૧૧) આત્મતત્ત્વને યથાર્થ રીતે જાણીને જે જ્ઞાની દુન્યવી વ્યવહારમાં રહે તેમ જ જે જ્ઞાની એકાન્ત વનનું સેવન કરે, એ બન્ને સમાન છે. તેમણે બંનેએ સંદેહ વિનાનું પરમપદ પ્રાપ્ત કર્યું છે. (૧૨) મન દૂર દૂર ભટકતું હોવાથી, જેમ પુરાણની કથા સાંભળવા આવનાર પુરુષ કથામંડપમાં બેઠો હોય છતાં તે સાંભળતો નથી, તેમ જેઓનું મન વાસના વિનાનું થઈ ગયું હોય, એવા પુરુષો વ્યવહારનાં કાર્યો કરે છતાં તેઓ અકર્તા છે. (૧૩) નિદ્રામાં બાહ્ય ઇન્દ્રિયો શાન્ત પડી રહી હોય, છતાં સ્વપ્નમાં “હું કૂવામાં પડું છું” વગેરે પ્રતીતિ થવાથી મનુષ્ય કંઈ નથી કરતો, છતાં ભયકંપ વગેરેનો અનુભવ કરવાથી એ જેમ કતાં કહેવાય છે, તેમ એકાન્ત વનમાં બેસી કંઈ ન કરવા છતાં જેના મનમાં ગાઢ વાસનાઓ રુકુરે છે તેને કતાં સમજવો. (૧૪) ચિત્તનું અકર્તાપણું એ જ શ્રેષ્ઠ સમાધિ છે. એને જ તમે કૈવલ્યપદ સમજો. પરમ વિશ્રાન્તિ પણ એનાથી જ મળે છે. (૧૫) અચંચળ ચિત્ત ધ્યાનદષ્ટિનું કારણ છે, અને ચંચળ ચિત્ત અસમાધિનું કારણ છે; માટે તમે ચિત્તમાંથી વાસનાઓને દૂર કરો. (૧૬) વાસના વિનાના સ્થિર

મનથી ધ્યાન ધરતાં જે સ્થિતિનો અનુભવ થાય છે, એ જ પરમ કૈવલ્યપદ છે, અને એ જ પરમ શાન્તિનું ધામ છે. (૧૭) વાસનાઓ ક્ષીણ થવા લાગે, ત્યારે સમગ્રનું કે મન મોક્ષ મેળવવા ઉદ્ધમ કરે છે. વાસનાઓ વિનાનું મન અકર્તા છે અને પરમપદ અપાવે છે; (૧૮) પણ જે મનમાં અનેક વાસનાઓ સ્ફુરતી હોય, તે મન કર્તા કહેવાય છે, સઘળાં હુઃખોનું એ કારણ છે; માટે તમારે વાસનાઓને જેમ અને તેમ ક્ષીણ કરવી. (૧૯) સર્વે દૃશ્ય પદાર્થોમાં ‘અહં-મમ’ નો ત્યાગ કરો અને પછી પર્વત પર કે ઘરમાં જ્યાં રહેવું હોય ત્યાં યથેચ્છ રીતે રહો. (૨૦) જેનું મન સારી પેઠે સ્વસ્થ છે, અને જેનો અહંકાર શાન્ત પડી ગયો છે, એવા ગૃહસ્થને ઘર પણ નિર્જન વન જેવું છે. (૨૧) જેમ બજારમાં ફરતા લોકોનો ખીજ દેશથી આવેલા મનુષ્યની સાથે કંઈ પણ સંબંધ ન હોવાથી, તેને મન અસત્ જેવા છે, તેમ આત્મતત્ત્વને જાણનારો પુરુષ ગ્રામની સાથે પોતાને કંઈ લેવાદેવા ન હોવાથી તેને વન સમાન માને છે. (૨૨) જે પુરુષ અંતર્મુખ થઈને સૂવું, ફરવું, જાગવું વગેરે જગતના વ્યવહાર કરે છે અને સઘળું આત્મવત્ જુએ છે, એવા પુરુષને મનુષ્યની વસતિવાળો પ્રદેશ પણ અરણ્ય જેવો લાગે છે; કારણ કે મન અંતર્મુખ થતાં, તેને બધું આકાશવત્ લાગે છે. (૨૩) જેના હૃદયે શીતળતા અનુભવી છે, તેને જગતનો સઘળો વ્યવહાર શીતળ લાગે છે; પણ જેના ચિત્તને તૃષ્ણા સંતાપે છે, તેને આખું જગત સંતપ્ત લાગે છે. (૨૪) સર્વે પ્રાણીઓના અંતઃકરણની જેવી વૃત્તિઓ હોય છે, તેવું બહાર જેવામાં આવે છે. સ્વર્લોક, પૃથ્વી, અંતરિક્ષ, વાયુ, પર્વત, નદી અને દિશાઓ એ સર્વે અંતઃકરણના લાભ બહાર રહ્યા હોય એમ લાગે છે. (૨૫) જે મનુષ્ય કર્મેન્દ્રિયો વડે

વ્યવહારનાં કાર્યો કરતાં છતાં તેમાં આસક્ત થતો નથી, અને આત્મામાં જ નિષ્ઠા રાખે છે, તથા જેને ઇષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિથી હર્ષ થતો નથી કે અનિષ્ટ બનાવથી શોક થતો નથી, એ જ મનુષ્ય સ્વસ્થ અને શાન્ત છે. (૨૬) જે મનુષ્ય પ્રાણીમાત્રને આત્મવત્ જુએ છે, અને પારકા ધનને માટી સમાન તુચ્છ સમજે છે, એની જ દૃષ્ટિ સાચી છે. તેમનો સ્વભાવ જ આવા વર્તનનું કારણ છે, નહિ કે કોઈની ખીક. (૨૭) “હમણું જ મૃત્યુ આવે કે કલ્પ પછી આવે” એવા નિશ્ચયથી આ સમ-દર્શી તત્ત્વજ્ઞ કાદવમાં પડેલા સુવર્ણની પેઠે નિષ્કલંક રહે છે. (૨૮) આ સઘળું જગત પ્રશાન્ત, અજન્મા, એક અને અનાદિ બ્રહ્મરૂપે છે; એ પૂર્ણ પ્રકાશસ્વરૂપ છે, આનંદૈકરસ છે અને અચિન્ત્ય છે. આ વિશેષણો વડે પણ શબ્દમયી ભેદદૃષ્ટિ થાય છે તે બોધ થવા માટે છે. તે વ્યર્થ હોવાથી મિથ્યા છે; માટે આ સઘળું પરબ્રહ્મ પ્રતિપાદક ઝુકાર જ છે. (૨૯)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! આ વિષયમાં એક પુરાતન ઇતિહાસ છે. કિરાત દેશના રાજા સુરધુનું વિસ્મય પમાડે તેવું વૃત્તાન્ત તમને કહું છું. (૩૦) હિમાલયના સુરધુને માંડવ્યનો કેલાસ શિખરની તળેટીમાં હેમજટા નામના ઉપદેશ કિરાતો વસતા હતા. સુરધુ નામે તેનો એક રાજા હતો. એ ઉદારાત્મા, બળવાન, શત્રુને જિતનાર અને તેના અભિમાનનો નાશ કરનાર હતો. (૩૧, ૩૨) તે દુષ્ટોનું હમન કરતો અને નીતિની મર્યાદાનું પાલન કરનારાની ઉપર અનુગ્રહ કરતો. આમ તે રાજ્યકારભાર ચલાવતો હતો. આવી રાજ્યનીતિથી પ્રજાને થતાં સુખદુઃખનો વિચાર કરતાં તેને મનમાં ચિન્તા થઈ, કે જેમ તલ ઘાણીમાં પીલાય તેમ પ્રજાને હું શા માટે પીડું ? જેમ મને દુઃખ થાય, તેમ સર્વે

પ્રાણીઓને પણ પીડા થાય. (૩૩,૩૪) અથવા દુષ્ટોને ધર્મ-શાસ્ત્રમાં બતાવેલા યોગ્ય દંડ હું કરીશ; કારણ કે પ્રાણી વિનાની નદીની પેઠે પ્રજા કામકોષાદિને વશ થઈ, સ્વ-માર્ગ-મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરશે. (૩૫) આમ તેનું ચિત્ત દોલાયમાન થતાં, તેણે મનની શાન્તિ ગુમાવી. એક દિવસ રાજાને ત્યાં માંડવ્ય ઋષિ પધાર્યા. (૩૬) રાજાએ યોગ્ય પૂજા કરી તેમને સત્કાર કર્યો અને પૂછ્યું: “હે મુને! આપના આગમનથી હું પરમસુખ અનુભવું છું અને મને પરમ ભાગ્યશાળી સમજું છું. હે ભગવન્! આપ સઘળું ધર્મતત્ત્વ બાણે છો, એટલે દીર્ઘ કાળથી આપ પરમ વિશ્રાન્તિસુખ અનુભવો છો; માટે જેમ સૂર્ય અંધકારનો નાશ કરે, તેમ મારો એક સંશય આપ દૂર કરો. ખરેખર, મહાન પુરુષોનો સમાગમ થતાં કોનાં દુઃખો દૂર ન થાય? સંદેહથી મનને ખૂબ પીડા થાય છે. પ્રજાને નિયમમાં રાખવા માટે હું તેમને દંડ આપું છું, તેમ જ તેના ઉપર અનુગ્રહ પણ કરું છું. જેમ સિંહ પંજા વડે હાથીને સંતાપે, તેમ રાજ્યકારભાર ચલાવતાં થતી વિવિધ ચિન્તાઓ મને સતાવે છે. સૂર્યનાં કિરણો જેમ સમતાથી સર્વત્ર ફરી વળે છે, તેમ મારું મન વિષમ ન બનતાં સમત્વનો અનુભવ કરે એવો રસ્તો બતાવો. તમારા સમાન બીજો કોઈ નથી, માટે મારા પર દયા બતાવો.” (૩૭-૪૨)

માંડવ્ય બોલ્યા: “હે રાજન્! વૈરાગ્ય તથા ત્યાગ વગેરે સાધન વડે આત્મજ્ઞાન મેળવવા માટે શ્રવણ, મનન વગેરે ઉપાયો યોજવા. એવા સ્વપ્રયત્નથી હર્ષશોક વગેરે કારણોથી થતી આ તમારા મનની દોલાયમાન સ્થિતિ ખરફની પેઠે લય પામશે. (૪૩) “હું કોણ? આ કેમ થયું? જન્મ અને મરણનું શું કારણ?” વગેરે પ્રશ્નો વિષે ચોતે જ વિચાર કરવાથી મનનો મેલ તત્કાળ દૂર થાય છે. આત્મવિચાર તમને

જરૂર મહાન પદ અપાવશે; અને એવી રીતે વિચાર કરવાથી તમારું સત્યસ્વરૂપ સમજતાં મન પોતાના સ્વરૂપનો ત્યાગ કરશે, અને ત્રિવિધ તાપ રહિત થઈ, વિશ્લેષ વિનાના બ્રહ્મપદને પામશે. એમ થવાથી તે જીવન્-મુક્તના વ્યવહારને યોગ્ય બની જશે. (૪૪-૪૬) હે રાજન્ ! જીર્ણ મચ્છર જેમ ખાઓચિયામાં ફૂળે છે, તેમ જેનું મન કામથી કૃપણ બન્યું છે, તે પુરુષ ક્ષુદ્ર કાર્યમાં પણ મોહ પામે છે. (૪૭) અખિલ દશ્યની ઉપેક્ષા કરી જ્યારે તેમાં વૈરાગ્યબુદ્ધિ થાય, ત્યારે તેને પરિણામે માત્ર સ્વયંપ્રકાશ પરમાત્મા જ બાકી રહે છે. (૪૮) જ્યાં સુધી સઘળા પ્રપંચનો ત્યાગ કરવામાં ન આવે, ત્યાં સુધી આત્માનો અનુભવ થતો જ નથી. દશ્ય વસ્તુનો પરિત્યાગ થતાં, માત્ર દ્રષ્ટા જ બાકી રહે છે. (૪૯) જ્યાં સુધી બીજી વસ્તુઓનો ત્યાગ થતો નથી, ત્યાં સુધી રત્નાદિ સામાન્ય વસ્તુ પણ ન મળે, તો પછી સ્વાત્મલાભનું તો પૂછવું જ શું ? (૫૦) આત્માનો સતત અનુભવ કરવા માટે, જે કંઈ દશ્ય દેખાય છે, તેનો ત્યાગ કરવો. એવી રીતે મિથ્યા દ્વૈત-પ્રપંચનો ત્યાગ કરતાં પરમપદ જ અવશેષ રહે છે. (૫૧) કાર્ય-કારણરૂપ જગતની વાસનાઓએ કંદપેલા મનમાંથી અનાત્મ-ભાવનાઓ દૂર કરવાથી મનોભાવ નાશ પામે છે, અને શરીર એ આત્મા નથી એવો ભાવ દઢ થતાં બાકી જે રહે છે, તે જ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે. ” (૫૨)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રઘુનંદન ! સુરઘુને આ પ્રમાણે ઉપદેશ આપી, માંડવ્ય ઋષિ પોતાને આશ્રમે ગયા. (૫૩) મુનિના ગયા પછી રાજા એકાન્ત સ્થાનમાં ગયા સુરઘુનું મનન અને “હું કોણ ?” એવો વિચાર પોતે કરવા લાગ્યા. (૫૪) “હાથપગવાળો આ

હેલ જ આત્મા છે એમ હું માનું છું. એને વિષે હૃદયમાં વિચાર કરું તો માંસ, હાડકાં વગેરે હું નથી; કારણ કે તે અચેતન છે. કર્મેન્દ્રિયો હું નથી, તેમ તે ઇન્દ્રિયો પણ મારી નથી. (૫૫, ૫૬) બુદ્ધિ, જ્ઞાનેન્દ્રિય વગેરે જડસ્વરૂપો હું નથી, આમ શરીરાદિ હું નથી. (૫૭) વિકલ્પ રહિત અને વિશુદ્ધ ચૈતન્ય બાકી રહ્યું, તે જ હું છું. જેમ અખિલ બ્રહ્માંડમાં વાયુ વ્યાપ્ત છે, તેમ એ ચૈતન્ય સકળ પ્રાણી માત્રમાં વ્યાપ્ત છે. (૫૮) એ જ ભગવાન છે; અને મોતીઓમાં જેમ દોરો પરોવાયેલો છે, તેમ એ જ આત્મા બધામાં રહેલો છે. ચેત્યરૂપી રોગ રહિત એ જ નિર્મળ ચિત્તશક્તિ વડે સર્વ દિશાઓ ભરપૂર છે. અણ જન્મને તે ભય પમાડે છે. (૫૯) એ શક્તિ સર્વે મનોવૃત્તિમાં રહે છે, એ સૂક્ષ્મ છે, ભાવ તથા અભાવ રહિત છે, સર્વે બ્રહ્માંડમાં વ્યાપ્ત છે અને સર્વ શક્તિઓનો તે ભંડાર છે. (૬૦) જગતમાં જે કંઈ દૃશ્ય દેખાય છે, તે સઘળું ચિત્તના સ્ફુરણના અંશ માત્ર છે. અન્ય કોઈ વસ્તુ શાશ્વત નથી. (૬૧) વાસનાઓ નિર્મૂળ થતાં, મન વિષયોમાં આનંદ લેતું નથી. આમ નિર્વિષયી સ્થિતિ થતાં તેની સર્વે ચેષ્ટાઓ શમે છે, અને ભવની બ્રાન્તિ ફર થાય છે; એટલે હું ગાઠ સુષુપ્તિ-દશાનો અનુભવ કરી, શાન્તિ અને સમતાથી આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિત રહું છું.” (૬૨)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! ગાધિના પુત્ર વિશ્વામિત્ર જેમ બ્રહ્મર્ષિ થયા તેમ વિવેકના દૃઢ અભ્યાસથી રાજા સુરધુએ ઉત્તમ પદ પ્રાપ્ત કર્યું. (૬૩) તેમની ચિત્તવૃત્તિઓ

સુરધુ અને પરિધની નિર્વિકાર થતાં, તેઓ શોભવા લાગ્યા. (૬૪)

જ્ઞાનચર્યા એ નિર્દય ન હતા તેમ દયાવાળા પણ ન હતા; એક રાખનાર ન હતા કે દ્રેષ રાખ-

નાર પણ ન હતા; અને ઇચ્છાવાળા કે ઇચ્છા વિનાના પણ ન હતા. આમ તેઓ રાગદ્વેષ વિનાના થતાં, નિર્દંદ્ર બની ગયા. (૬૫) આ વિષે જ્ઞાનનો અનુભવ કરનાર સુરધુ અને પર્ણાદ વચ્ચે જે અદ્ભુત સંવાદ થયેલો તે સાંભળો. (૬૬) શત્રુઓનો પરાજય કરનાર પરિધ નામે એક પારસિક દેશનો રાજા હતો. હે રધુ-નંદન ! તે સુરધુનો મિત્ર થતો હતો. એક વખત તેના દેશમાં મહાન દુષ્ટાળ પડ્યો. ભૂખમરાથી પ્રજાનો નાશ થવા લાગ્યો. આ સંકટ જોઈને રાજાને ખૂબ દુઃખ થયું, પણ તેનો પ્રતિકાર કરવાને તે અસમર્થ નીવડતાં રાજ્ય છોડી આલતો થયો અને વનમાં તપ કરવા લાગ્યો. શાન્ત મનવાળો તે રાજા તપ કરતાં સૂકાં પાંદડાંનું લોજન કરતો, ત્યારથી તે પશુદના નામે ઓળખાવા લાગ્યો. હઠ્ઠર વર્ષ પછી દારુણ તપના પ્રભાવે અધ્યાસને લીધે તેનું ચિત્ત શુદ્ધ થયું, અને ઇશ્વરનો અનુગ્રહ થયો; એથી તેણે જ્ઞાનનો અનુભવ કર્યો. તેની આશાઓ નાશ પામી, તે દંદ રહિત થયો અને સર્વત્ર સમાન દૃષ્ટિએ જોવા લાગ્યો. (૬૭-૭૨) ત્રણે લોકમાં તે યથેચ્છ વિહાર કરવા લાગ્યો. એક વખત તેને ઘેર સુરધુ આવ્યો. તેને જોતાં તેઓ એક ખીજાને કહેવા લાગ્યા, “ તમારા દર્શનથી મને ખૂબ આનંદ થયો છે. ખરેખર, મારા પુણ્યનું ફળ મને મળ્યું.” (૭૩,૭૪)

પરિધે પૂછ્યું: “હે અનંદ ! જેમ તમે જ્ઞાન મેળવ્યું, તેમ મેં પણ મેળવ્યું છે. સદ્બુદ્ધિથી પ્રસન્ન અને ગંભીર ચિત્તે તમે અવશ્ય કરવાનાં રાજ્ય સંબંધી કર્મો કરો છો ! તમારું શરીર આધિવ્યાધિ વિનાનું નીરોગી તો છે ને ? (૭૫,૭૬) ઉપર ઉપરથી રમ્ય ભાસતા લોગોમાં આસક્ત થતા નથી ને ? જે નિર્વિકલ્પ-સ્થિતિ પરમ શાન્તિનો અનુભવ કરાવે છે, જે વિક્ષેપને નસાડે છે અને જે સાંસારિક સુખો કરતાં વધારે

ઉત્તમ છે, એવો સમાધિસુખનો અનુભવ કરો છો?" (૭૭,૭૮)

સુરધુએ જવાબ આપ્યો: "હે મહાત્મન! જે પુરુષ આત્મજ્ઞ નથી, તે સતત મૌન સેવે કે વ્યવહાર કરે તોપણ તેનું ચિત્ત સમાધિસુખનો અનુભવ કરી શકે નહીં. (૭૯) પણ જ્ઞાનદશામાં સ્થિર રહીને જે તત્ત્વજ્ઞ પુરુષો જગતના વ્યવહાર કરે છે, તેઓ હમેશાં પ્રજ્ઞાનંદની સમાધિના સુખનો અનુભવ કરે છે. (૮૦) જેઓ બદ્ધપદ્માસન વાળીને પ્રજ્ઞાને અંજલિ આપતા હોય, તોપણ જેનું મન અવિશ્રાન્ત હોઈ, વિષયોમાં ભટકે છે; એવા પુરુષો સમાધિસુખનો આનંદ કેમ લઈ શકે? (૮૧) જે વડે સઘળી આશાઓ બળીને ભસ્મ થાય, એવા તત્ત્વબોધને જ સમાધિ કહેવામાં આવે છે. કંઈ પણ કયાં વિના માત્ર મૌન બેસી રહેવું, એ સાચી સમાધિ ન કહેવાય. (૮૨) જે પરાપ્રજ્ઞા સ્થિર છે, નિત્યતૃપ્ત છે અને જે વડે સર્વત્ર આત્મદર્શન કરી શકાય છે, એને પંડિતો સમાધિ કહે છે. (૮૩) જે અક્ષુબ્ધ છે, અહંકાર રહિત છે. રાગ-દ્વેષાદિ દ્વંદ્વોથી પર છે અને જે મેરુની પેઠે અચળ છે, એવી પરાપ્રજ્ઞા-સમાધિ કહેવાય છે. (૮૪) જે મનોગતિ ચિન્તા રહિત છે, "આ લક" અને એનો ત્યાગ કરું" એવી લેહલાવનાથી રહિત છે, અને તેથી જે સઘળી ઇચ્છાઓથી પર છે એને જ પરિપૂર્ણ સમાધિ કહી શકાય. (૮૫) જેમ કાળ પોતાની ગતિને જરા પણ બૂલતો નથી, તેમ જ્ઞાની પુરુષને સ્વ-સ્વરૂપનું બિલકુલ વિસ્મરણ થતું નથી. (૮૬) જેમ વાયુ પોતાની ગતિ જરા પણ ચૂકતો નથી, તેમ જ્ઞાની પુરુષ પોતાના ચિન્માત્ર આત્મસ્વરૂપને ક્ષણ ભર પણ બૂલી શકતો નથી. (૮૭) પરિપૂર્ણ જ્ઞાનસ્વરૂપ મહાત્માઓ સુખઃકૃંધાદિ વિકારો વડે થતી લેહલાવનાથી રહિત છે, એથી તેઓ સમદર્શી છે; તેમ જ તેઓ સમાહિત ચિત્તે સંસારમાં

વિચરે છે. આમ હોવાથી સમાહિત કે અસમાહિતના લેહની કલ્પના વડે મિથ્યા વાક્યપ્રપંચ કેમ સંભવે ? ” (૮૮)

પરિઘ બોલ્યા : “હે રાજન્ ! ખરેખર, તમને યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે, તમે પરમપદ પામ્યા છો. તમારા અંતઃકરણે શીતળતાનો અનુભવ કર્યો છે. તમે ગંભીર અને પ્રકટ આશય-વાળા છો, તમારું સ્વરૂપ નિર્માળ છે, વ્યાપક છે, પૂર્ણ છે, અહંકારની વ્યાકુળતા રહિત છે અને તમે સર્વત્ર વ્યાપ્ત હોવાથી, સ્વસ્થપણે પ્રકાશો છો. (૮૯, ૯૦) વિષયો તરફ ઉદાસીન ભાવ થતાં, સમરસ બનેલું મન જો આત્મસુખમાં જ તૃપ્ત રહે, તો એ અંતર્મુખ દષ્ટિ એને સુખ અપાવે છે. એ જ દષ્ટિ સર્વોત્તમ છે અને એ જ જીવન્મુક્તિ છે.” (૯૧)

સર્ગ આઠમે

ભાસ-વિલાસસંવાદ

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રઘુનંદન ! આ પ્રમાણે સુરધુ અને પરિઘ વચ્ચે જગતના ક્રમ સંબંધી ચર્ચા થઈ. એક બીજાનું

પ્રેમથી પૂજન કર્યું અને પછી “આ જગત સંસાર તરવાના ઉપાય બ્રાન્તિ માત્ર છે” એવો નિશ્ચય કરી, પ્રસન્ન ચિત્તે પોતપોતાના વ્યવહારમાં પ્રવૃત્ત થયા.

(૧) જે પુરુષ નિત્ય આત્મા સંબંધી વિચાર કરે છે, વિષયોમાં આસક્ત ન થતાં અંતર્મુખવૃત્તિ રાખી પોતાનો વ્યવહાર ચલાવે છે, અને ચિત્તનું અનુસંધાન કરે છે, તેને શોક નડતો નથી. (૨) સંસારરૂપી અરણ્યમાં અહીંતહીં ભટકતો જીવરૂપી ગોધો સેંકડો આશાઓની જાળમાં ફસાયો છે. વિષયો-રૂપી ઘાસ ખાવા તે ઉત્સુક છે અને દુઃખરૂપી મહાન બોલે તેને ઊંચકવો પડે છે. મોહરૂપી નાનકડા સરોવરમાં તે પડ્યો

છે, અનેક રોગોરૂપી ડાંસ તેને કરડે છે અને તૃષ્ણારૂપી આમડાંનાં દોરડાં વડે તે દોરાય છે. પાપરૂપી કાઢવથી તે ખરડાયેલો છે. તેને ક્યાંય પણ વિશ્રામસ્થાન મળતું નથી; માટે હે રામ ! ધૂળ મહેનત કરીને એ જીવનો સંસારમાંથી ઉદ્ધાર કરવો એ આપણી પવિત્ર દ્રવ્ય છે. (૩-૫) નૌકામાં છિદ્ર પડતાં જેમ નાવિકની મદદથી તરી જવાની યુક્તિ સૂઝે છે, તેમ તત્ત્વજ્ઞ પુરુષોનો સંપર્ક સાધવાથી આ સંસાર તરી જવાની યુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. (૬) જે દેશમાં જ્ઞાનરૂપી ફળ અને શાન્તિ આપનાર આત્મતત્ત્વ જાણનાર સજ્જનોરૂપી વૃક્ષો નથી, ત્યાં ડાહ્યા માણસોએ રહેવું નહિ. (૭) દેહ અને ઇન્દ્રિયો જ આત્મા છે એ માન્યતા દૂર કરીને, આત્માનો ઉદ્ધાર કરવા માટે પુરુષોને ધન, મિત્ર, અનાત્મવિષયોની ચર્ચા કરતાં શાસ્ત્રો કે સગાંવહાલાં કોઈ પણ કામ આવતાં નથી. (૮) નિત્ય સાથે રહેતા શુદ્ધ મન વડે “હું કોણ?”નો ખરાબર વિચાર કરતાં આત્મા દેહથી જુદો છે એવું જ્ઞાન થાય છે, અને આત્માનો ઉદ્ધાર થાય છે. (૯) દેહને કાષ્ઠલોષ્ટ સમાન માનવાથી તેની અંદર અનાત્મદૃષ્ટિ થાય છે, અને એ નિશ્ચય થતાં જ દેવાધિદેવ પરમાત્મ-સ્વરૂપનું દર્શન થાય છે. (૧૦) એ પરમાત્મા પરિપૂર્ણ છે, વાણીથી પર છે, તેના સમાન કે અધિક અન્ય કંઈ જોવામાં આવતું નથી, અને દૃશ્ય વસ્તુમાં તે આસક્ત થતા નથી. (૧૧) મનોહંકાર ગળી જતાં સર્વ ભાવોની અંદર રહેલા જે પરાનંદ પરમાત્મ-સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, તે ચેતન્યના પ્રકાશનો જ અંશ છે. તે નિર્વિકલ્પ અવસ્થા સ્થિર થતાં પોતે જ પોતાની ઉપમા થાય તેમ છે. પરિપૂર્ણ અને આકાશ જેવી વ્યાપક એ પરમાત્મભાવની દશા સુષુપ્તિ અવસ્થાને લીધે નજીકમાં નજીક રહેલાની પેઠે પાસે જ જોવામાં આવે છે. (૧૨-૧૪) હે રામ !

સમાધિ વડે પરમાત્મભાવની દશા સુષુપ્તિ અવસ્થાની પેઠે નજીક જોવામાં આવે છે, અને તેનો હૃદયમાં જ અનુભવ થાય છે; વાણીથી એ દશા પર છે. (૧૫) સઘળું જગત અનંત આત્માનું સ્વરૂપ જ છે. વાસનાઓ વડે વિકાર પામેલા મનને સમાધિથી શાન્ત બનાવીએ, તો તેનો લય થતાં હૃદયસ્થ ચરાચર આત્મદેવ પોતે જ પ્રકાશ આપે છે. (૧૬) અંદર તેમ જ બહાર સર્વત્ર પરમાત્મદર્શન થયા પછી વાસનાના સંસ્કારો નાશ પામે છે અને તે નાશ પૂમતાં પરમાત્માના પ્રકાશનો સ્પષ્ટ અનુભવ થવા માંડે છે. એમ થતાં સમતાને લીધે અચિન્ત્ય પરમાત્મ-સ્વરૂપમાં નિષ્ઠા થાય છે. (૧૭) હે રામ ! શાસ્ત્રભ્યાસ વડે, વિવેકશક્તિ પામેલા મન વડે, સંસારમાં આસક્ત થયેલા મનનો નાશ કરીને જો આત્માનું અવલોકન ન થાય, તો સંસારનાં દુઃખો કોઈ પણ દિવસ નાશ ન પામે. મનોનાશ થતાં આત્મ-સુખનો અનુભવ થાય છે. (૧૮)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! આ વિષયમાં સદા પર્વત પર ભાસ અને વિલાસ નામના બે મિત્રો વચ્ચે થયેલો સંવાદરૂપ એક પુરાતન ઇતિહાસ તમને કહું છું.

ભાસ-વિલાસ સંવાદ (૧૯) ગગનચુંબી સદ્યાદ્રિ પર્વત પૃથ્વી ઉપર વિસ્તીર્ણ રીતે પથરાયેલો હતો અને તેનો મૂળભાગ પાતાળમાં હતો. (૨૦) તે પર્વત ઉપર ઉત્તર તરફના એક શિખર પર કુળોથી લચી રહેલાં વૃક્ષો હતાં. ત્યાં સિદ્ધ પુરુષોના શ્રમને હરી લે તેવો અત્રિ ઋષિનો રમણીય આશ્રમ હતો. (૨૧) આકાશમાં શુક અને બૃહસ્પતિ જેવા ત્યાં કોઈક બે તપસ્વીઓ રહેતા હતા. (૨૨) તે બંને ઋષિઓને વિલાસ અને ભાસ નામના બે પુત્રો થયા. ઉત્તરોત્તર તેઓ મોટા થવા લાગ્યા. (૨૩) કંપતીની પેઠે તેઓ એક-

ખીજમાં ગાઢ સ્નેહ રાખતા અને તેઓનું મન એક જ હોવા છતાં બે રૂપ થયું હોય એમ લાગતું હતું. (૨૪) બંનેના પિતાએ દેહોત્સર્ગ કર્યો, એટલે તેમની ઔર્ધ્વદૈહિક ક્રિયા કરી, તેઓએ વિલાપ કર્યો. (૨૫) વિરક્તપણે બંને જણા બુઢા બુઢા રહીને વનમાં કાળ નિર્ગમન કરવા લાગ્યા. તપ કરતાં કરતાં તેમનાં અંગ ક્ષીણ થઈ ગયાં. છેવટે તેમને સંસારમાંથી વિશ્વાસ ભીડી ગયો. (૨૬) દિવસો, મહિનાઓ, વર્ષો પસાર થયાં. એક દિવસ તેઓ મળ્યા અને પરસ્પર કહેવા લાગ્યા. (૨૭)

વિલાસ બોલ્યો : “હે શ્રેષ્ઠ મિત્ર ! તમે જગતમાં મારું વિશ્રામસ્થાન છો. હું તમારું સ્વાગત કરું છું. (૨૮) મારા વિના આટલાં વર્ષો તમે ક્યાં ગાળ્યાં ? હે સાધો ! તમારું તપ કળ્યું ને ? તમારી બુદ્ધિ ત્રિવિધ તાપ રહિત થઈ ? તમને આત્મબોધ થયો ? તમારી વિદ્યા સફળ થઈ ? તમે કુશળ છો ?” (૨૯,૩૦)

લાસ બોલ્યો : “હે સાધો ! હું તમારાં દર્શનથી ધન્ય થયો છું. સંસાર વચ્ચે રહેવાથી અમે કુશળ કેમ હોઈ શકીએ ? જ્યાં સુધી જાણવા યોગ્ય જ્ઞાનનો અનુભવ નથી થયો, જ્યાં સુધી મનનો નાશ નથી થયો અને જ્યાં સુધી સંસારના ભેદભાવને તરી પાર નથી ગયા, ત્યાં સુધી કુશળતા કેમ સંભવે ? (૩૧,૩૨) હાતરડાં વડે જેમ લતાઓં કપાઈ જાય, તેમ અમારા મનમાં ઉદભવતી અનેક આશાઓનો નાશ ન થાય ત્યાં સુધી અમે કુશળ કેમ હોઈ શકીએ ? (૩૩) જ્યાં સુધી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું નથી, સમતાનો ગુણ જ્યાં સુધી કેળવાયો નથી, અને અપરોક્ષ સાક્ષાત્કાર થયો નથી, ત્યાં સુધી અમારી કુશળતા કેમ સંભવે ? હે સાધો ! આત્મલાભ વિના અને જ્ઞાનરૂપી મહાન ઔષધનું સેવન ક્યાં વિના, સંસારરૂપી દુષ્ટ વિપ્રચિકા રોગ ફરી ફરી

ઉત્પન્ન થાય છે. (૩૪,૩૫) વિવિધ પ્રકારનાં સુખદુઃખમાં પડેલો અને જરામરણરૂપી પર્વતથી નીચે પડી જતાં ભગ્ન થઈ ગયેલો જીવ, જગતરૂપી પર્વતમાં આઝોટવાથી સૂકાં પાંદડાંની પેઠે જર્જરિત થઈ જાય છે.” (૩૬)

સર્ગ નવમે

વીતહવ્યનું ઉપાખ્યાન

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે મહાબાહો ! ઉપર પ્રમાણે બંને વચ્ચે કુશળ પ્રશ્નો પૂછાયા. વખત જતાં તેઓએ વિમલ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું અને મોક્ષપદ મેળવ્યું. (૧) માટે હું સંગ અને તેની ચિકિત્સા કહું છું, કે સંગમાં ફસાયેલા પુરુષ માટે સંસાર તરવાનો જ્ઞાન સિવાય અન્ય કોઈ ઉપાય છે જ નહિ. (૨) સંસારના વ્યવહારમાં રહેવા છતાં પણ જેનું સ્વચ્છ ચિત્ત સંસારના વિષયોમાં આસક્ત નથી, તે પુરુષને મુક્ત સમજવો; અને ચિરકાળ પર્યંત તપ કરનાર તપસ્વીનું ચિત્ત સંસારના વિષયોમાં આસક્ત હોય, તો એને બંધનમાં ફસાયેલો સમજવો. (૩) જેમ મધમાખી એક પુષ્પમાંથી મધ લઈ અનાસક્તપણે ખીજ પુષ્પ ઉપર બેસે છે, તેમ જે મનુષ્ય હૃદયમાં કોઈ પણ પ્રકારની આસક્તિ વિના જીવન વ્યતીત કરે છે, તે બહારથી કર્મ કરે કે ન કરે, તોપણ એ કર્મોનો તે કર્તા કે ભોક્તા બનતો નથી. (૪)

શ્રીરામે પૂછ્યું : હે ભગવન્ ! સંગ કેવા પ્રકારનો છે ? મનુષ્યોને કેવો સંગ બંધનમાં નાખે છે અને કેવો સંગ મોક્ષ અપાવે છે ? એ સંગની ચિકિત્સા કેમ કરવી ? (૫)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! દેહ અને દેહી વચ્ચે વિવેક કર્યા

વિના દેહ એ જ હું છું, એવા પ્રકારના મિથ્યા દેહાભિમાનને સંગ કહેવાય છે. એ સંગ બંધનનો હેતુ છે. (૬) દેશ, કાલ વગેરેથી અપરિચ્છિન્ન આત્મામાં દેહપરિમિત બુદ્ધિ થતાં, અંતઃકરણમાં વિષયસુખ ભોગવવાની જે ઇચ્છાઓ સ્ફુરે છે એ જ બંધનનો હેતુ છે. (૭) “ આ જગત અને હું એ સઘળું આત્મા જ છે. કંઈ વસ્તુ લઉં અને કંઈ વસ્તુનો ત્યાગ કરું ” આવો નિશ્ચય કરનાર પુરુષ અસંગ કહેવાય છે, અને એ સ્થિતિનો જીવન્-મુક્ત પુરુષો અનુભવ કરે છે. (૮) “ આત્મા અપરિચ્છિન્ન હોવાથી દેહાભિમાની હું એ નથી, તેમ આત્મા સિવાય અન્ય પણ કંઈ નથી; માટે સુખ આવે કે ન આવે ” આવી દૃઢ અને અનાસક્ત ભાવનાવાળો પુરુષ મોક્ષપદના સુખનો અનુભવ કરે છે. (૯) જે પુરુષ કર્મત્યાગની પ્રસંશા કરતો નથી, જે કર્મોમાં આસક્ત થતો નથી, કાર્ય સિદ્ધ થાય કે ન થાય તોપણ જે સમાન ભાવે રહે છે, અને કર્મફળની જે સ્પૃહા રાખતો નથી; તેને અસંગ સમજવો. (૧૦) જે પુરુષ કર્મફળનો મનથી ત્યાગ કરીને અનાસક્તપણે લોકસંગ્રહ અર્થે કર્મો કરે છે, તેને અસંગ સમજવો. (૧૧) અસંગભાવે થતાં નાના પ્રકારનાં સઘળાં કર્મો પુરુષને અસર કરતાં નથી; અને તેને કૈવલ્યપદ અપાવે છે. (૧૨) પાપપુણ્યના અધિકારી જીવો ક્રીડા વગેરે અનેક યોનિમાં વારંવાર જન્મે છે, વૃદ્ધ થાય છે અને મરે છે. એ સઘળો સંસક્રિતનો વિલાસ થાય છે (૧૩) સમુદ્રમાં જેમ મોજાઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને પાછાં તેમાં લય પામે છે, તેમ અનંત પ્રાણીઓ જન્મે છે અને મરે છે; એનું કારણ સંસક્રિત છે. (૧૪) હે રાધવ ! સંસક્રિતના બે પ્રકાર છે— વંધ્યા અને વંદ્યા. અજ્ઞાની પુરુષોની સંસક્રિત નિષ્કળ નીવડવાને કારણે વંધ્યા છે અને આત્મસ્વરૂપ જાણનાર જ્ઞાની પુરુષની

સંસક્રિત મુક્તિ અપાવનાર હોવાથી, સ્તુતિ કરવા લાયક છે. (૧૫) દીર્ઘ ભાવનાને પરિણામે દેહાદિ પદાર્થોમાંથી જન્મતી આત્મજ્ઞાન વિનાની જે દેહ આસક્રિત છે, અને જે ફરી ફરી સંસાર-ચક્રમાં મનુષ્યને ફસાવે છે, તે વંધ્યા કહેવાય છે. (૧૬) આત્મસ્વરૂપનો નિશ્ચય થતાં, આત્મા અને અનાત્માનો વિવેક થાય છે; એ વડે અબાધ્ય આત્મતત્ત્વ મેળવી આપનાર અને સંસારમાંથી હંમેશને માટે મુક્તિ અપાવનાર આસક્રિત વંધ્યા કહેવાય છે. (૧૭) શંખ, ચક્ર, ગદાધારી શ્રીવિષ્ણુ પણ આ બીજા પ્રકારની આસક્રિતને વશ થઈ, નાના પ્રકારની ચેષ્ટાઓ કરી (વિવિધ અવતાર લઈ) ત્રણે જગતનું પરિપાલન કરે છે. (૧૮) વિજ્ઞાનાત્મક બ્રહ્મમાં જ જેઓ નિષ્ઠ છે એવા સિદ્ધો અને લોકપાલો વંધ્યા સંસક્રિતને વશ થઈ, જગતમાં નિર્વિદને વિચરે છે. (૧૯) જેમ ગીધ માંસ પર પડે છે, તેમ વંધ્યા આસક્રિતને વશ થઈ, જગતના અરમ્ય વિષયોમાં મિથ્યા રમ્ય બુદ્ધિ કરી, મન તેના તરફ દોડે છે. (૨૦) જેઓનું મન વંધ્યા આસક્રિતને વશ છે, તેઓ માટે રૌરવ, અવીચિ, કાલસૂત્ર વગેરે નરકોરૂપી રમ્ય અંતઃપુરો રચાયેલાં છે; અર્થાત્ દેહમાં જ રમનાર મનુષ્યોનું નરક જ વિશ્રામસ્થાન છે. (૨૧) દુઃખ વડે સુકાઈ ગયેલો અને વંધ્યા આસક્રિતને વશ થયેલો પુરુષ નરકરૂપી અગ્નિના ઈંધન જેવો છે. તેના વડે એ અગ્નિ હંમેશાં બળ્યા કરે છે. (૨૨) બ્યારે બ્રહ્મદષ્ટિનો ઉદય થાય છે, અને પ્રપંચનું અનુસંધાન થતું નથી, ત્યારે મનુષ્યના મનમાંથી સર્વે દશ્ય વસ્તુની આસક્રિત ટળી જાય છે. નિજનંદમાં મસ્ત રહેનાર આવો પુરુષ મુક્ત જ છે. (૨૩)

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! પ્રાપ્ત થયેલી સર્વે અવસ્થામાં જ્ઞાની પુરુષે નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મો કરતાં, અને મૂખાં કે

જ્ઞાનીઓ સાથે પરિચયમાં આવતાં થતી
બ્રહ્મમાં મનની સ્થિરતા વિવિધ ચેષ્ટાઓમાં મનને આસક્ત ન કરવું.
ચિંતામાં, વસ્તુમાં, આકાશમાં, પાતાળમાં,
ભૂએ, વિશાળ દિશાઓમાં, વિપુલ ભોગોમાં, ઇન્દ્રિયોમાં,
શરીરમાં, પ્રાણમાં, મસ્તકમાં કે તાલુમાં તેણે મનને આસક્ત
ન કરવું. ઊંકુટિના મધ્ય ભાગમાં, નાસાગ્રે, મુખમાં કે આંખમાં,
અંધકારમાં કે ચિત્પ્રતિબિંબમાં, હૃદયાકાશમાં, જાગ્રત, સ્વપ્ન
કે સુષુપ્તિમાં, શુદ્ધ વસ્તુમાં, સત્ત્વ, રજઃ કે તમોગુણમાં તેણે
મનને આસક્ત ન કરવું. કોઈ કાર્યમાં કે અવ્યક્ત કારણમાં,
દૂર રહેલા પદાર્થોમાં કે સમીપમાં, મધ્યમાં કે બીજે કયાંય,
દૂર કે નજીક પદાર્થોમાં, પોતાનામાં, શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ,
ગંધ વગેરે વિષયોમાં, મોહ, મદ વગેરે વૃત્તિમાં, ખેચરાદિ અને
ચિરંજીવ રહેવાની સિદ્ધિઓમાં મનને આસક્ત ન કરવું. કેવળ
બુદ્ધિવૃત્તિના સાક્ષી આત્મામાં જ વિશ્રાન્તિ લેતાં આત્માનંદના
રસાસ્વાદ વડે સર્વત્ર તૃપ્તિ અનુભવવી. (૨૪-૩૧)

હો રામ ! આત્મનિષ્ઠ પુરુષ સંગ રહિત થતાં, જીવન્મુક્ત
સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે; એટલે તે સઘળો વ્યવહાર કરે કે ન કરે
એ સરખું છે. (૩૨) જેમ આકાશને વાદળી
અસંગ પુરુષ અને સાથે કંઈ સંબંધ નથી, તેમ આત્મામાં જ
વ્યવહાર રમનાર પુરુષનાં કર્મોનો તેનાં ફળ સાથે
કંઈ સંબંધ ન હોતાં, તે વ્યવહાર કરે કે ન
કરે. (૩૩) અથવા આગળ કહેલા બુદ્ધિસાક્ષી ભાવનો પણ ત્યાગ
કરી, પ્રકાશના મહિની પેઠે નિર્વિકાર ચિદ્રૂપ સ્વરૂપમાં લીન
થઈ, આત્મનિષ્ઠ પુરુષોએ શાન્ત સ્થિતિમાં રહેવું. (૩૪) જે
પુરુષો આત્મામાં જ વિશ્રાન્તિ લે છે, અને જેમને આત્મજ્ઞાન
થયું છે, એવા પુરુષો વ્યવહારમાં બહારથી પીંછાંના અગ્રભાગ

જેવા અંચળ દેખાય છે, પણ આત્મનિષ્ઠ હોવાથી અંતઃકરણમાં તેઓ મેરુ પર્વત જેવી અચળ સ્થિતિ અનુભવતા હોય છે. (૩૫) ચિત્તની વૃત્તિઓ દૂર થતાં જેનું ચિત્ત ક્ષીણ થયું છે, એવા પુરુષોની વાસનાઓ પ્રશાન્ત થાય છે, અને તેમની એ સ્થિતિ બ્રહ્મવાસ્થામાં પણ સુષુપ્તિ જેવી છે. (૩૬) હે રામ ! આ સુષુપ્ત સ્થિતિ દેહ અભ્યાસથી પ્રૌઢ બને છે, ત્યારે તત્ત્વજ્ઞો તેને તુરિયાવસ્થા કહે છે. (૩૭) આ અવિનાશી તુર્યાવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં એકાન્તમાં આનંદથી રહેનાર આત્મનિષ્ઠ પુરુષ બ્રહ્મભાવનો અનુભવ કરે છે, અને પછી તેથી પણ પર જઈ, ચિન્માત્રરૂપ તુર્યાતીત અવસ્થા પ્રાપ્ત કરે છે. (૩૮, ૩૯) જેમ મીઠાનો કકડો પાણીમાં ભળી જઈ પોતાની દ્રવરૂપ સત્તા પ્રાપ્ત કરે છે, તેમ જેના જન્મ આપનાર કર્મોના પાશ નાશ પામ્યા છે, અને દેહ તથા ઇન્દ્રિયોમાં “હું અને મારું” એવું જેનું અજ્ઞાનજનિત અભિમાન ગળી ગયું છે, એવો મહાત્મા પરમાનંદસત્તાનો અનુભવ કરે છે. (૪૦)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! દૃશ્યવિષયક જડદંષ્ટિ અને દ્રષ્ટા-વિષયક અજડદંષ્ટિ વચ્ચે જે ચિન્માત્રરૂપી વસ્તુ પ્રકાશે છે, તે જ પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે, એમ બૃહદ્વાર-બ્રહ્માનંદનો અનુભવ હૃદયક વગેરે શ્રુતિઓનું કહેવું છે. (૪૧) રમ્ય વસ્તુઓનાં વૃત્તિજ્ઞાન વડે સંબંધ થતાં, આત્મામાં જે અનુભવાત્મક સુખ થાય છે, તે જ બ્રહ્મ કહેવાય છે. (૪૨) દૃશ્ય અને દર્શનના સંબંધથી જે અનુત્તમ સુખનું જ્ઞાન થાય છે, તે જો દૃશ્ય વિષયની ઉપાધિવાળું હોય, તો મનુષ્યને બંધનમાં નાખે છે અને દૃશ્ય વિષયો તેનો સ્પર્શ ન કરતા હોય, તો એ નિરુપાધિક સુખ મનુષ્યને મુક્તિ અપાવે છે. (૪૩) હે રામ ! દૃશ્ય અને દર્શનના સંબંધથી જે સુખમય

અનુભૂતિ થાય છે, તેનું જ અવલંબન લઈ તેમાં જ શાન્તિ મેળવો અને પૂર્વોક્ત સુષુપ્તઅવસ્થામાં સ્થિર થાઓ. (૪૪) તુર્યાવસ્થાને જ સુષુપ્તિઅવસ્થા કહેવામાં આવે છે. આત્મા અમૂર્ત હોવાથી સ્પૃહ નથી, તેમ પરિપૂર્ણ હોવાથી અણુ પણ નથી; ઇન્દ્રિયગમ્ય ન હોવાથી પ્રત્યક્ષ નથી, તેમ તેનો અપરોક્ષ અનુભવ થઈ શકતો હોવાથી પરોક્ષ પણ નથી; સ્વયં ચૈતન્યરૂપ હોવાથી ચેતન પણ નથી, તેમ તે સર્વપ્રકાશક હોવાથી જડ પણ નથી; સદ્રૂપ હોવાથી તે અસત નથી, તેમ તે પ્રતીતિનો અવિષય હોવાથી સત પણ નથી. દેહ અને ઇન્દ્રિયોથી અપરિચિન્ન હોવાથી “હું” નથી, તેમ સર્વાત્મક હોવાથી અન્ય પણ નથી; નિર્ગુણ હોવાથી એક પણ નથી, તેમ સંખ્યાના ગુણરૂપ હોવાથી અનેક પણ નથી. (૪૫, ૪૬) હે રાઘવ ! પાંચ ઇન્દ્રિયો અને મનને આશ્રયે રહેલા વિષયભૂત, દૃશ્યજગતથી જે અતીત છે, એ આત્મતત્ત્વ સિવાય અહીં અન્ય કંઈ નથી. (૪૭) આકાશમાં, પાતાળમાં કે ભૂતળમાં મોક્ષ રહેલો નથી. ચિત્તમાંથી સર્વે આશાઓનો સંપૂર્ણ ક્ષય થતાં જે અવસ્થા રહે તે જ મોક્ષની દશા છે. (૪૮) “મને મોક્ષ મળે” એવી ચિન્તા હૃદયમાં ઉત્પન્ન થતાં મનનાં સ્ફુરણો શરૂ થાય છે અને સંકલ્પોથી જાગ્રત થયેલું એ મન જ સંસારના દૃઢ બંધનનું કારણ છે. (૪૯) સકળ વસ્તુથી આત્મા અતીત હોવાથી અથવા સર્વાત્મક અને વ્યાપ્ત હોવાથી બંધ કે મોક્ષ કેમ રહે ? માટે હે રામ ! મનમાંથી સઘળા સંકલ્પોને દૂર કરો. (૫૦) જે મનુષ્ય નિત્ય આત્મકીડ છે, જે પ્રશાન્ત છે, જેની દૃષ્ટિ પરિપૂર્ણ છે, આત્મજ્ઞાન વડે પાપો ધોવાઈ જતાં જેનું મન વિશુદ્ધ થયું છે, જેનો કામરૂપી કાદવ સાફ થઈ ગયો છે, પોતે બંધનમાં છે એવો જેનો ભ્રમ દૂર થઈ ગયો છે, જેના રાગ-

દ્વેષાદિ દોષો તેમ જ ભય ટળી ગયા છે, જે સંસારસાગર તરીકે પાર નીકળી ગયો છે, જેણે ઉત્તમ આત્મપદમાં વિશ્રાન્તિ અનુભવી છે, જેણે અલભ્ય પદ પ્રાપ્ત કર્યું છે, મન, વચન અને કર્મ વડે ફરી પાછું ન આવવું પડે એવું પદ જેણે મેળવ્યું છે, અને સઘળા લોકોનો આસન હોવાથી એ બધા જેનાં ચરિત્રને ઇચ્છે છે એવો મનુષ્ય કોઈ પણ વસ્તુની ઇચ્છા કરતો નથી. (૫૨-૫૩) આશાનો અભાવ સઘળી આપત્તિઓ દૂર કરે છે, પરમ નિવૃત્તિનું તે પદ છે, અને શાન્તિરૂપી વૃક્ષનું તે પુષ્પ-ગુચ્છ છે; માટે સઘળી આશાઓને દૂર કરો. (૫૪) હે રામ ! જેણે નિરાશાનો ગુણ કેળવ્યો છે, તેને મન પૃથ્વી ગાયત્રી ખસી જેવડી છે, મેરુ પર્વત સ્થાણુ સમાન છે, દિશાઓ નાનકડી દાબડી જેવી છે અને ત્રણે જગત તેને તૃણવત્ લાગે છે. (૫૫) “સુખસ્વરૂપ આત્મા શરીરથી તદ્દન અલગ છે” એવું જ્ઞાન થતાં પોતાનો દેહ કપાય, તોપણ તેને મન કંઈ કપાતું નથી. અર્થાત્ જ્ઞાની પુરુષને વિવેક થયો હોવાથી પોતાના શરીર પ્રત્યે પણ અનાદર થાય છે, તો પછી બાહ્ય વસ્તુ વિષે કહેવું જ શું ? (૫૬) જેમ ગોળના સ્વાદનો એક વખત અનુભવ થયા પછી સ્વાદ લેનારના શરીરને બાળો કે કાપો તોપણ એ અનુભવ અન્યથા થતો નથી, તેમ એક વખત આત્માની અનુભૂતિ થતાં સ્વરૂપસુખનું કોઈ પણ દિવસ વિસ્મરણ થતું ન હોવાને લીધે એ અનુભૂતિ અન્યથા થતી નથી. (૫૭) જેમ પરપુરુષમાં આસક્ત થયેલી દુરાચારી સ્ત્રી પોતાના ગૃહકાર્યમાં પ્રવૃત્ત હોવા છતાં, મનમાં પૂર્વે અનુભવેલા નૂતન સંલોગસુખનું અનુસંધાન કરે છે, તેમ શુદ્ધ પરમતત્ત્વમાં જેની નિષ્ઠા થઈ છે, એવો ધીર પુરુષ બહારથી વ્યવહાર ચલાવતો હોવા છતાં, ચિત્તમાં પરમાત્મ-તત્ત્વનું અનુસંધાન કરે છે; અર્થાત્ આત્મનિષ્ઠ પુરુષને વ્યવહાર

બાધક નથી. (૫૮,૫૯) જગતના મિથ્યા પદાર્થોમાં અસંગભાવ થતાં ચિત્ત આત્મામાં લય પામે એને જ મુક્તિ બાણવી. નિષ્પાપને માટે દેહ હોય કે ન હોય, તે પણ આ દશા સંભવે. (૬૦) બાહ્ય વસ્તુમાં અનાસક્ત ભાવ રાખી જે વિચરે છે, તે પુરુષ જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. દેહ છૂટ્યા પછી તે વિદેહમુક્ત કહેવાય છે, પણ બાહ્ય પદાર્થોમાં આસક્ત થઈ જેનો દેહ સાથેનો તાદાત્મ્ય અધ્યાસ દૂર નથી થયો, તે સદા પ્રપંચમાં ફસાયેલો જ છે. (૬૧)

જીવન્મુક્ત પુરુષ ભૂતકાળનું સંસ્મરણ કરતો નથી, વર્તમાનમાં વિશ્વાસ રાખતો નથી અને ભવિષ્યકાળની પણ અપેક્ષા રાખતો નથી. આવી રીતે તે અનાસક્ત મને વ્યવહાર ચલાવે છે. અનુકૂળ માણસની સાથે તે અનુકૂળતાથી વર્તે છે, અને પ્રતિકૂળ માણસ સાથે તેવી રીતે વર્તે છે. તેનું મન અસંગપણે વ્યવહાર ચલાવે છે. જ્ઞાનીઓ ભક્ત સાથે ભક્ત જેવું, શંક સાથે શંક જેવું, બાળક સાથે બાળક જેવું, વૃદ્ધ સાથે વૃદ્ધ જેવું, ધીર પુરુષ સાથે ધીર પુરુષ જેવું, યુવાન સાથે યુવાન જેવું અને દુઃખી સાથે તેના જેવું વર્તન રાખે છે. એ ધૈર્યશાળી પ્રાણ પુરુષ સદા આનંદમાં મગ્ન રહે છે. દીનતાથી એ પર છે. તેમનો સ્વભાવ મૃદુ છે અને પવિત્ર કથાવાર્તામાં તે ભાગ લે છે. સૂર્ય પોતાનો ઉજ્જ્વળ સ્વભાવ ભૂલી જઈ શીતળ બને, ચંદ્ર ખૂબ ઉજ્જ્વળ બને કે અગ્નિશિખાઓ નીચે પ્રસરે, તે પણ જીવન્મુક્ત મહાત્માને આશ્ચર્ય થતું નથી. ચિદાત્માની આ શક્તિઓ બહુ રીતે સ્ફુરે છે, એટલે આ બધો ચિત્તશક્તિનો વિલાસ જ છે એવું અનુસંધાન કરનારા મહાત્માને આશ્ચર્ય થતું નથી, અને કોઈ પ્રકારનું કુતૂહલ પણ તેના મનમાં જાગતું નથી. (૬૨-૬૭) જેમ જળના ચાલવાથી તેની અંદર થતાં

કૂંડાળાં જળથી ભિન્ન ભાસે છે, તેમ ચિત્તસ્પન્દને કારણે આ જગત વિવિધરૂપે ભાસે છે. (૬૮) જેમ તડકામાં ભેતાં આકાશમાં મોરપીંછાં જેવું લાગે છે, અને ખીજી બાજુ ભેતાં મોતીની માળા જેવું લાગે છે, તેમ ચિત્તસ્પન્દનને લીધે ચિદાકાશમાં અસત જગત સત જેવું ભાસે છે. (૬૯)

શ્રીરામે પૂછ્યું : હે બ્રહ્મન્ ! જેને લીધે ચિત્તનું સ્પન્દન થાય છે, અને જેને લીધે એ સ્પન્દન ચિત્તનાશનો ઉપાય; યોગ નથી થતું તે મને કહો. એ જાણવાથી તેની ચિકિત્સા મારાથી થઈ શકે. (૭૦)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! જેમ હિમ અને પ્રવેતપણું ભિન્ન નથી, તથા તલમાં જેમ તેલ રહેલું છે, તેમ ચિત્ત અને સ્પન્દનના વિભાગ સંભવતા નથી. (૭૧) ચિત્તનો નાશ કરવાના બે ઉપાય છે; યોગ અને જ્ઞાન. ચિત્તવૃત્તિના નિરોધને યોગ કહેવામાં આવે છે, અને સર્વત્ર ભગવદ્દૃષ્ટિ કરી આત્મતત્ત્વનો અનુભવ કરતાં નિબનનંદે વિચરવું એને જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. (૭૨, ૭૩) વેદાંતભૂષણ તત્ત્વજ્ઞો પ્રાણસ્પન્દને જ ચિત્ત કહે છે, અને પ્રાણનો નિરોધ થવાથી ચિત્ત શાંત થાય છે. જેમ સૂર્યનો પ્રકાશ અદૃશ્ય થતાં વ્યવહાર શાંત થાય છે, તેમ ચિત્તનાં સ્ફુરણો શાંત થતાં સંસારનો લય થઈ જાય છે. (૭૪, ૭૫)

શ્રીરામે પૂછ્યું : હે બ્રહ્મન્ ! જે પ્રાણાપાનાદિ વાયુ ઢેહમાં નિત્ય ક્રિયા કરે છે, અને જેના ફરવાની ક્રિયા સમજવી ઘણી મુશ્કેલ છે; એ પ્રાણાદિનો પરિસ્પન્દ વાયુ વડે કેમ રોકાય ?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! અધ્યાત્મશાસ્ત્રનું શ્રવણ, બ્રહ્મ-વિદ્ધનો સત્સંગ, વૈરાગ્ય અને અભ્યાસ વડે પ્રથમ સંસારના વ્યવહારમાં દૃઢ અનાદરબુદ્ધિ થાય, ત્યારે ચિરકાળ પર્યંત એક જ અભિવાંછિત વસ્તુ-સ્વરૂપનું એક જ પ્રકારે ધ્યાન ધરી, પુનઃ

પુનઃ તેનું અનુસંધાન કરવાથી પ્રાણવાયુની અંચળતાનો નિરોધ થાય છે. (૭૬, ૭૭) પુનઃ પુનઃ અભ્યાસ થતાં દૃઢ થયેલો અને વિના પ્રયત્ને સિદ્ધ થતો જે પૂરક, કુંભક અને રેચક પ્રાણાયામ છે, તે વડે અને એકાંતમાં ધ્યાન ધરવાથી પ્રાણસ્પન્દનો નિરોધ થાય છે. (૭૮) પ્રણવોચ્ચાર કરતાં તેની ચતુર્થ અર્ધમાત્રાનું અનુસંધાન થતાં, ચિત્તની બહિર્મુખવૃત્તિનો લય થઈ જાય છે; એટલે પ્રાણસ્પન્દનો નિરોધ થાય છે. (૭૯) તાલુના મૂળ ભાગમાં રહેલા કાકડાને જીલ વડે ચત્તનપૂર્વક દબાવવાથી પ્રાણવાયુ બ્રહ્મરન્ધ્રમાં જાય છે, અને તેથી પ્રાણસ્પન્દનો નિરોધ થાય છે. (૮૦) નાસાગ્રની પાસેના બાર અંગુલ સુધી રહેલા વિભલ આકાશમાં વૃત્તિજ્ઞાન પ્રશાન્ત થતાં, પ્રાણસ્પન્દનો નિરોધ થાય છે. (૮૧) યોગશાસ્ત્રમાં બતાવેલા પવનનિરોધના અભ્યાસથી પ્રાણવાયુ બ્રહ્મરન્ધ્રમાં જાય છે, એટલે ચિત્તનું બહિર્મુખ જ્ઞાન ગળી જાય છે. એ રીતે પણ પ્રાણસ્પન્દનો નિરોધ થાય છે. (૮૨) ભ્રૂમધ્યે ચિન્મય જ્યોતિનું ધ્યાન ધરતાં નેત્રો જ્યારે સ્થિર થાય, અને વિકલ્પ જ્ઞાનનો બાધ થાય ત્યારે પ્રાણસ્પન્દનો નિરોધ થાય છે. (૮૩) ત્રિજ્ઞાસા થયા વિના અકસ્માત જ્ઞાન થાય, તો તે જ્ઞાન દૃઢ થતાં અને ચિત્તના સંકલ્પોનો નાશ થતાં પ્રાણસ્પન્દનો નિરોધ થાય છે. (૮૪) મૌન ધારણ કરી યોગીઓ એક આકાશની ભાવના કરે, તો તેથી એના મનમાંથી વિષયવાસનાઓ દૂર થાય છે. એમ ચિત્તનો નાશ થતાં જે ધ્યાન ધરવામાં આવે છે, એથી પણ પ્રાણસ્પન્દનો નિરોધ થાય છે. [ચિત્તના નિરોધ સાથે જ પ્રાણના નિરોધનો અભ્યાસ થવો જોઈએ.] (૮૫) ઉપર દર્શાવેલી રીતથી, અને આચાર્યો ખીજી જે વિવિધ પ્રકારની પ્રાણનિરોધની રીતો બતાવે એ પ્રમાણે ઉપાયો યોજવાથી, પ્રાણસ્પન્દનો નિરોધ થાય છે. (૮૬)

સતત અભ્યાસથી ભાગ્યવાન યોગીઓ વિવિધ યુક્તિઓને વિચારપૂર્વક અજમાવે છે, અને તેથી તેઓ સંસારથી મુક્તિ મેળવે છે. (૮૭) આમ પ્રાણુનિરોધનો અભ્યાસ કરવાથી ચિત્તનો નિરોધ થાય છે, અને તેથી મનની સઘળી વાસનાઓ શાંત થઈ જતાં બાકી કેવલ્યરૂપ આત્મતત્ત્વ જ અવશેષ રહે છે. (૮૮)

શ્રીરામે પૂછ્યું: હે બ્રહ્મન્ ! આપે યોગ વડે ચિત્તને શાન્ત કરવાનો ઉપાય કહ્યો. હવે સમ્યક્ જ્ઞાન ચિત્તનાશનો ઉપાય; એટલે શું એનું નિરૂપણ કરવા મારા પર જ્ઞાન અનુગ્રહ કરો. (૮૯)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! ત્રણે જગતમાં જે કંઈ નજરે પડે છે, તે સર્વ આત્મા જ છે એવો નિશ્ચય થતાં જે પરિપૂર્ણ દ્રષ્ટિ થાય છે, એને જ યથાર્થ પરમાર્થ—દર્શન કહેવામાં આવે છે. (૯૦) અભ્યાસથી દૃઢ થયેલા અને વૈરાગ્ય યુક્ત જે પ્રાણાયામ વાસનાઓને નિર્મળ કરે છે, તેને સફળ પ્રાણાયામ કહેવાય છે. (૯૧) મનુષ્યના સર્વે વિકલ્પોનો સંપૂર્ણ ક્ષય થતાં જે પદને કલ્પનાયુક્ત મન સહિત વાણી પહોંચી ન શકતાં પાછી ફરે છે, એ પરબ્રહ્મપદ જ અવશેષ રહે છે. (૯૨) “ઘટપટાદિ અનેક પદાર્થો અને તેની શક્તિઓ એ સઘળું આત્મા જ છે, અન્ય કોઈ વસ્તુ નથી” એવા નિશ્ચયને સાચું જ્ઞાન કહેવાય છે. (૯૩) “અનાદિ, અનંત અને પ્રકાશમાન પરમાત્મા જ સર્વત્ર રહેલા છે” એવા દૃઢ નિશ્ચયને જ પંડિતો સાચું જ્ઞાન કહે છે. (૯૪) હે રામ ! આ બધું આત્મા જ છે, એટલે “આ ભાવ છે કે આ અભાવ છે; તે અહીં સ્થિત છે” એવું નિરૂપણ કેમ થઈ શકે ? બંધ કે મોક્ષની કલ્પના ક્યાં રહી ? અને શોક કરવાનો અવસર પણ ક્યાં રહ્યો ? (૯૫)

એત્ય કે ચિત્ત જેવું કંઈ છે જ નહિ, પ્રહ્લનો જ એ વિલાસ છે. આમ સઘળું પ્રહ્લ હોવાથી, મોક્ષ કે બંધન કેમ સંભવે ? (૯૬) વિસ્તૃત પ્રહ્લ મહાનથી પણ વધારે મહાન છે. દૂરથી જ દૈતનો લય થઈ જાય છે, માટે તમે પોતે જ પરિપૂર્ણ પરમાત્મા બની જાઓ. (૯૭) કાષ્ટ, પાપાણ કે વસ્ત્રના સ્વરૂપનો યથાર્થ વિચાર કરતાં તમને તરત અનુભવ થશે, કે અધિષ્ઠાન એક જ હોવાથી જરા પણ ભેદ નથી; તે આત્માથી ભિન્ન કોઈ વસ્તુ ન હોવાથી સંકલ્પવિકલ્પ કરનાર તમે ક્યાંથી ? (૯૮) ઉત્પન્ન થયા પહેલાં અને નાશ થયા પછી, અહીં પ્રતીત થતી વસ્તુઓનું અને આત્માનું જે અવિનાશી અને શાન્ત સ્વરૂપ છે એ સ્વરૂપમાં તમે લીન થઈ રહો. (૯૯) જેમ જળ તરંગાદિ વિવિધ સ્વરૂપે સ્ફુરે છે, તેમ આત્મા પણ જરા-મરણ વગેરેનો વિલાસ કરતાં દૈતાદૈતનાં લક્ષણવાળા ચિત્તરૂપે સ્ફુરે છે. (૧૦૦) સર્વદા અંતર્મુખ બુદ્ધિ વડે નિરૂપાધિક આત્મા સાથે તાદાત્મ્ય-ભાવનો અનુભવ કરતાં જે વ્યવહાર કરે છે, તેને ભોગો બંધનમાં કેમ ફસાવી શકે ? (૧૦૧) જેમ મંદ પવન પર્વતને ભેદી ન શકે, તેમ જેણે યથાર્થ તત્ત્વનો વિચાર કરી દૃઢ નિશ્ચય કર્યો છે, એવા સજ્જનોનાં મનને કામાદિ શત્રુઓ બિલકુલ અસર કરી શકતા નથી. (૧૦૨) નાના પ્રકારનાં સરોવરોમાં જેમ જળ એક જ છે, તેમ વિકલ્પબુદ્ધિમાં નાનાત્વ છે; આત્મતત્ત્વમાં નાનાત્વ નથી. જે મનુષ્ય આમ દૃઢ નિશ્ચય કરે છે, તેના ચિત્તનો આત્મતિક નાશ થતાં તે વિમુક્ત કહેવાય છે. (૧૦૩)

વસિષ્ઠ યોગીશ્વર : હે રામ ! જે દૃષ્ટિ વડે પરમ પદ મેળવાય છે, અને જે દૃષ્ટિ વડે વીતલ્લભ્ય મુનિએ નિઃશંક સ્થિતિ પ્રાપ્ત

કરી હતી, એ વિષે તમે સાંભળો. (૧૦૪)
 વીતહવ્યનો મનને વિન્ધ્ય પર્વત ઉપર વીતહવ્ય મુનિ ક્રિયા-
 ઉપદેશ કાંડમાં પરાયણ રહી, લાંબા કાળ સુધી રહ્યા;
 પણ સંસારના ઘોર ભ્રમમાં ફસાવનાર
 આધિ, વ્યાધિ વગેરેથી તેઓ કંટાળ્યા; નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં
 પરમાનંદનો અનુભવ લેવા માટે સઘળી ક્રિયાઓનો તેમણે ત્યાગ
 કર્યો, અને કેળનાં પાંદડાંની બનાવેલી પછુંકુટિમાં તેમણે પ્રવેશ
 કર્યો. (૧૦૫-૭) તેમણે શુદ્ધ અને સપાટ સ્થાને મૃગચર્મ
 પાથર્યું. બદ્ધ પદ્માસન વાળ્યું હોવાથી, તેમની આંગળીઓ
 પગની પેની પર હતી. (૧૦૮) બાહ્ય તેમજ અંદરના
 સ્પર્શોદિ વિષયોનો ત્યાગ કરી, વિચલિત થયેલા મનને ધીમે
 ધીમે વશ કર્યું. (૧૦૯) ત્યાર પછી પોતાનું મન સ્થિર થાય
 એવી તેમની ઇચ્છા હોવાથી, નિષ્પાપ મન વડે આ પ્રમાણે તે
 મુનિએ વિચાર કર્યો. (૧૧૦)

વીતહવ્ય બોલ્યા: “આશ્ચર્યની વાત છે, કે વિષયોમાંથી
 મનને ખેંચવા પ્રયત્ન કરું છું; છતાં જેમ મોજાં વડે ખેંચાતું
 પાંદડું સ્થિર ન રહી શકે, તેમ મારું મન સ્થિર રહી શકતું
 નથી. (૧૧૧) જેમ વાંદરો એક ઝાડથી બીજાં ઝાડ પર જાય,
 તેમ મન ઘડા પરથી વસ્ત્ર ઉપર અને વસ્ત્ર ઉપરથી ગાડાં
 તરફ દોડી જાય છે. આમ ચિત્ત સંસારના પદાર્થોમાં આસક્ત
 રહી, તેના તરફ ખેંચાયા કરે છે. મનનાં ચક્ષુ વગેરે પાંચ
 બારણાંઓ જ તેને માટે ખસ છે. (૧૧૨) આત્માના બહિ-
 ભાવથી ચક્ષુ વગેરે ઇન્દ્રિયોનું જ્ઞાન થાય છે, પણ તેથી સ્વર્ગ
 અને પાતાલની પેઠે સાક્ષીચૈતન્ય અને ઇન્દ્રિયોનો કંઈ સંબંધ
 નથી. (૧૧૩) હે દેશદેશાંતરમાં ભટકનાર ચિત્ત! તું આત્માનો
 વિચાર કરતું જ નથી. તારો સ્વભાવ ચારે દિશામાં રખડતા

ભિક્ષુક જેવો છે. વ્યર્થ ખેદ કરી જગતમાં તું ભટક નહિ. (૧૧૪) હે શઃ! હું ચેતન છું. એ તારી વાસના અસત્ છે. ચિત્ અને મન અત્યંત ભિન્ન હોઈ, બન્ને વચ્ચે ઐક્ય કેમ સંભવે? (૧૧૫) ‘જીવ એ હું છું’ એવો દુષ્ટ અહંકાર વ્યર્થ છે. ‘આ હું છું અને તે હું છું’ એવા અહંકારને લીધે થતા સંઘ્રમનો ત્યાગ કર. જીવન અહંકારને અધીન નથી, એટલે એ અહંકાર દુઃખ આપનાર જ છે. (૧૧૬) હે સાધો! અવિદ્યાને લીધે તારું સ્વરૂપ એવું ભાસે છે. જેમ પ્રકાશ થતાં અંધકારનો નાશ થાય, તેમ વિચાર કરતાં તું શાન્ત થઈશ. (૧૧૭) હે મન! ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન એ ત્રણે કાળમાં તું નથી. તારું કલ્યાણ થાઓ. મને તું બાધક નીવડીશ નહિ. (૧૧૮) હવે મારી વૃત્તિ ઉપરામ પામી છે. હું શાન્ત થયો હોવાથી, નિશ્ચિન્ત બન્યો છું. મારા ત્રિવિધ તાપ ટળી ગયા છે અને મારા સ્વરૂપમાં સ્થિત થયો હોવાથી મેં તુરંપદ પ્રાપ્ત કર્યું છે. (૧૧૯) ચિદાત્મસ્વરૂપ અજન્મા ભગવાન સકળ જગતનો વ્યવહાર સાક્ષીભાવે ચલાવે છે, તો પછી હે ઇન્દ્રિયગણો! તમે શા માટે આકુળવ્યાકુળ થાઓ છો? (૧૨૦) સપ્તથી ભય પામી જેમ મુસાફર દૂર રહે છે અને ચાંડાળથી બ્રાહ્મણ દૂર રહે છે; તેમ અનામય ચિન્માત્રસ્વરૂપ આત્મા ઇન્દ્રિયોથી દૂર-અલગ રહે છે. (૧૨૧) સંકલ્પો તરફ અભિમુખતા રાખવી એ જ દુઃખપ્રદ છે. એ મન સંકલ્પવિકલ્પ રહિત થતાં સંવિત્ અને સંવેદથી મુક્ત જે સ્વરૂપ અવશેષ રહે છે, તે જ સારવસ્તુ છે; અન્ય કંઈ નથી.” (૧૨૨)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! વીતહવ્ય મુનિએ એવો નિશ્ચય કર્યો અને વાસના રહિત થતાં બળપૂર્વક ચિત્તનું સમાધાન

કયું. આથી તેમની ઇન્દ્રિયોનું સ્પન્દન વીતહવ્યની સમાધિ બંધ પડ્યું. (૧૨૩) જેમ ઇન્દ્રન બળી જતાં અગ્નિની જ્વાળાઓ શમી જાય છે, તેમ ધીમે ધીમે તેમનું પ્રાણસ્પન્દન પણ અંદર શાંત પડ્યું. (૧૨૪) તેમણે નાસાત્ર પર સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ કરી હતી, તેથી તેમનાં પ્રકાશમાન નેત્રો અર્ધ ખિડાયેલાં કમળ જેવાં શોભતાં હતાં. (૧૨૫) તેમનું શરીર, મસ્તક અને ગ્રીવા સમાન સ્થિતિમાં રહેલું હોવાથી, તે મહાત્મા પર્વતમાંથી કોતરી કાઢ્યા હોય કે ચિત્રમાં ચિત્રેલા હોય તેવા લાગતા હતા. (૧૨૬) એવી સમાધિસ્થિતિમાં તેઓ વિન્ધ્યાચળ પર્વતની ગુફામાં ત્રણસો વર્ષ રહ્યા, પણ તે કાળ અર્ધ મુહૂર્તની પેઠે જલદી પસાર થઈ ગયો. (૧૨૭) કેટલોક કાળ વીતી જતાં મુનિના શરીરની આસપાસ વર્ષાદનો કાઢવ એકઠો થવા લાગ્યો. મહાતેજસ્વી મુનિ ત્રણસો વર્ષ પછી જાગ્યા, પણ તેમનો પૃથ્વીની કોટરથી ખીડાયેલો દેહ ચાલ્યો ન ગયો. (૧૨૮, ૧૨૯) પૃથ્વી નીચે દબાયેલો મુનિનો દેહ પ્રાણના સંયમ વિના થતા પ્રાણસ્પન્દથી ટક્યો ન હતો, પણ પ્રાણવાયુનો નિરોધ હોવાથી સંવિદ્ વડે જીવતો રહ્યો. દેહના સર્વે દ્વારોનો અવરોધ કર્યો હોવાથી, પ્રાણનું સ્ફુરણ થતું ન હતું. (૧૩૦) હૃત્પુંડરીક મધ્યે રહેલી મનની કલ્પનાએ જન્માંતર વિષે સ્થૂલ બનીને તે હૃદયમાં જ અન્ય જન્મોના અખિલ વૃત્તાન્તનો તેને અનુભવ કરાવ્યો. (૧૩૧) એ મુનિ કૈલાસપર્વતના એક વનમાં કદંબવૃક્ષ નીચે નિર્મળ જીવનમુક્ત સ્થિતિનો અનુભવ કરતા સો વર્ષ સુધી રહ્યા. હુઃખ રહિત સ્થિતિમાં વિદ્યાધર તરીકે એક સો વર્ષ તેઓ રહ્યા; પાંચ યુગ સુધી દેવતાઓના પૂજનીય ઇન્દ્ર તરીકે તેઓ રહ્યા અને એક કલ્પ પર્યંત ચંદ્રમૌલિ ભગવાન શંકરના

ગણ તરીકે રહ્યા. આ સર્વનો તેમણે પ્રતિભાસને લીધે અનુભવ કર્યો. (૧૩૨-૧૩૪) પછી અનંત આત્માનો અનુભવ લીધેલા વીતહવ્યના મનને પોતાના સઘળા પૂર્વજન્મેને જાણવાની ઇચ્છા થઈ. નષ્ટ થયેલા અને નષ્ટ ન થયેલા પોતાના સઘળા દેહો, અને તેમાં નાશ ન પામેલા વીતહવ્યનું શરીર પણ જોયું. તે બધાને જોવાની ઇચ્છાથી કાદવમાં દટાઈ ગયેલા દેહનો ઉદ્ધાર કરવાની મુનિને ઇચ્છા થઈ. (૧૩૫-૧૩૭) એમણે વિચાર કર્યો, કે આ કાયા કાદવથી ખરડાયેલી છે; એનો ઉદ્ધાર કરવા યોગ વડે સૂર્યભગવાનમાં હું પ્રવેશ કરું, એટલે પિંગલ નામનો ગણ સૂર્યની આજ્ઞાથી મારા દેહનો ઉદ્ધાર કરશે. એમ વિચાર કરી સૂક્ષ્મસ્વરૂપ ધારણ કરી, વાયુરૂપે મુનિએ ધમણમાં જેમ વાયુ પ્રવેશ કરે, તેમ આદિત્ય ભગવાનમાં પ્રવેશ કર્યો. સ્વકાર્ય જાણનાર સૂર્યનારાયણે હૃદયમાં આવેલા મુનિને જોઈ, આગળ ઊભેલા પિંગલને તરત આજ્ઞા કરી. (૧૩૮-૧૪૦) વીતહવ્યપદમાં શાન્ત થયેલા એ સૂક્ષ્મ શરીરનું મન પ્રધાન હોવાથી, એવા મનોભાવને પામે એવી સૂર્યે આજ્ઞા કરી; એટલે એણે વિન્ધ્ય પર્વત તરફ જનાર પિંગલના દેહમાં પ્રવેશ કર્યો. (૧૪૧) આકાશમાંથી નીકળી પિંગલ નાના પ્રકારનાં વૃક્ષોથી શોભતા વિન્ધ્ય પર્વતના વનમાં આવી પહોંચ્યો; અને ત્યાં જઈ મુનિના દેહને જોતાં નખ વડે ભૂમિ ખોદી નાખી. જેમ સારસ પક્ષી કમળની ઢાંડીને બહાર કાઢે, તેમ તેણે મુનિના કલેવરને બહાર કાઢ્યું. (૧૪૨-૧૪૪) મુનિના સૂક્ષ્મ શરીરે પોતાના કલેવરમાં પ્રવેશ કર્યો, અને પિંગલ આકાશમાં ચાલ્યો ગયો. પછી વીતહવ્ય મુનિ નિર્મળ સરોવર તરફ સ્નાનાર્થે ગયા. સરોવરમાં કમળો ખીલ્યાં હતાં. તેમાં મુનિએ સ્નાન કર્યું, મંત્રનો જપ કર્યો અને સૂર્યની પૂજા

કરી. આમ તેઓએ પોતાનો પૂર્વનો મનોભૂષિત દેહ પાછો મેળવ્યો. (૧૪૫-૧૪૭) એ મુનિ મૈત્રી, સમતા, પરમ શક્તિ, આત્મદૃષ્ટિ, સુદિતા, કૃપા વગેરે ગુણો વડે શોભવા લાગ્યા. તેના ચિત્તમાંથી બધી વસ્તુ પ્રત્યેની આસક્તિ દૂર થઈ અને વિન્ધ્યવનમાં નદીના તટ પર તેમણે કાળ નિર્ગમન કર્યો. (૧૪૮)

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રઘુનંદન! જેણે આત્મસાક્ષાત્કાર કર્યો હતો, એવા વીતહવ્ય મુનિએ એક દિવસ મનને શાંત કરવા માટે ફરીથી વિચાર કર્યો. (૧૪૯) “મેં

વીતહવ્યની ઇન્દ્રિયો પ્રથમથી જ ઇન્દ્રિયો પર વિજય મેળવ્યો

વગેરેને અંજલિ છે, તો હવે ફરીથી ચિંતાનું મારે શું

પ્રયોજન હોઈ શકે? કુમળી કાળની પેઠે

“છે અને નથી” એવી ભેદદૃષ્ટિનો નાશ કરીને અવ્યપદેશ્ય*

ચિન્માત્ર આત્મસ્વરૂપનું અનુસંધાન કરતાં પર્વતની પેઠે

અચળ રહ્યો છું. (૧૫૦, ૧૫૧) આત્મા પ્રકાશમાન હોવા

છતાં નિષ્ક્રિય હોવાથી, હું ઉદય પામેલો છતાં અસ્ત પામ્યા

જેવો છું; અને તે ઇન્દ્રિયોને અગોચર હોવા છતાં સર્વનો

સાક્ષી હોવાથી, હું અસ્ત પામેલો છતાં ઉદય પામ્યા જેવો

છું. હું એકરૂપ છું, ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ વસ્તુમાં મને એક જ

પ્રકારના સ્વાદનો અનુભવ થાય છે; એટલે મારી સ્થિતિ

નિષ્કલંક થઈ છે. ઇન્દ્રિયો વડે વ્યવહાર કરવાથી હું પ્રબુદ્ધ

છું, છતાં તેમાં હર્ષ વિષાદ ન હોવાથી સૂતેલા જેવો છું.

સમાધિ-નિષ્ઠાને લીધે બાહ્ય પદાર્થોના અનુસંધાનને અભાવે

સુષુપ્તિનો અનુભવ કરું છું, છતાં સ્વ-સ્વરૂપમાં નિત્ય બાગ્યત

છું. સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ રહિત તુર્યાવસ્થાનો આશ્રય

લઈ, હૃદયમાં જ ચિત્તવૃત્તિને નિયમમાં રાખી રહું છું.”

(૧૫૨, ૧૫૩) એવી રીતે વિચાર કરી તેઓ ફરીથી સમાધિસ્થ

* જેને નામ આપી શકાય નહિ તેવું.

થયા. છ દિવસ પછી ક્ષણ વાર સૂતેલા મુસાફરની પેઠે તેઓ જાગ્યા. (૧૫૪) મહાન તપસ્વી વીતહવ્ય મુનિ ચિરકાળ પયંત જીવનમુક્ત દશામાં રહી, જગતમાં અનાસક્ત લાવે વિચાર્યો. (૧૫૫) હેય અને ઉપાદેયના અભિમાન વડે “આ લઈશ અને તેનો ત્યાગ કરીશ” એવી તેમની દૃષ્ટિ નાશ પામી, અને તેમનું મન, ઇચ્છા તેમ જ અનિચ્છા રહિત થતાં નિર્વિકલ્પ બન્યું. (૧૫૬) જન્મ અને કર્મની સીમાને ઓળંગી જતાં સંસારની આસક્તિનો બરાબર ત્યાગ થયો, અને વિદેહકૈવલ્યમાં સ્થિત થવાની શ્રેષ્ઠ ઉત્કંઠા તેમને થઈ. (૧૫૭) એક વખત ગિરિકંદરામાં તેઓએ પ્રવેશ કર્યો અને બદ્ધ પક્ષાસન વાળી, મનમાં બોલ્યા: (૧૫૮) “હે રાગ! મારા વિષયોનો રાગ મૂકી દે. હે દ્વેષ! તને હું છોડું છું, માટે મારા પ્રતિ દ્વેષ ન કર. બન્ને સાથે હું ખૂબ રમ્યો. (૧૫૯) હે ભોગો! હું તમને નમસ્કાર કરું છું. બાળકનું જેમ લાલનપાલન થાય તેમ સેંકડો જન્મ સુધી તમે જગતમાં મારું ખૂબ લાલનપાલન કર્યું”. (૧૬૦) જે વિષયસુખને લીધે હું મારું નિરતિશય આનંદરૂપ પરમ નિર્વાણપદ ભૂલી ગયો છું, એ સુખોને પણ હું નમસ્કાર કરું છું. (૧૬૧) હે હુઃખ! તેં મને હુઃખ આપ્યું, એટલે એ શાંત કરવા મેં આદરપૂર્વક આત્મતત્ત્વનું અન્વેષણ કર્યું. આમ મારામાં વૈરાગ્યવૃત્તિ ઉત્પન્ન કરી, તેં મને મોક્ષમાર્ગનો ઉપદેશ આપ્યો; માટે તું તો મારો ગુરુ છે; હું તને નમસ્કાર કરું છું. (૧૬૨) હે કાર્યમિત્ર દેહ! ધર્માદિ સાધન વડે આત્મવિજ્ઞાન મેળવીને હું તારો ત્યાગ કરું છું, મોક્ષ મેળવવાનો ઉદ્યમ કરી તેં જ તારો નાશ કર્યો છે. (૧૬૩) હે તૃણે! જ્યારે હું શાંત પામું ત્યારે તું એકલી રહી સુકાઈશ; તો દીનતાથી તારે

શોક ન કરવો, હું તને પ્રણામ કરું છું. (૧૬૪) હે કામદેવ ! વિપરીત અપરાધોને લીધે થયેલા મારા અનેક દોષો માફ કરજે. હું આત્મસ્વરૂપ બાણુવા ઉપશમ પામું છું; તો તમે મંગળ આજ્ઞા કરો. (૧૬૫) હે સુકૃત ! તને હું નમસ્કાર કરું છું; કારણ કે પૂર્વે તેં મને નરકમાંથી બચાવી, સ્વર્ગ અપાવ્યું હતું. (૧૬૬) હે પ્રાણુ ! તમે પણ સાથે જન્મેલા હોઈ મારા સુહૃદ છો, તમને પણ મારે નમસ્કાર કરવા બોધ્યે; તમારું કલ્યાણ થાઓ. હું બળે છું.” (૧૬૭)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! વીતહવ્ય મુનિએ એ પ્રમાણે વિચાર કર્યો. તેમના પુત્રૈષણાદિ સંકલ્પો શાંત થયા. ધીમે ધીમે ઉચ્ચતર ઝંકારનું ગાન કરતાં તેમણે યોગની વીતહવ્યની વિદેહમુક્તિ ભૂમિકા પ્રાપ્ત કરી. બાહ્ય અને અંદરના સંકલ્પવિકલ્પને લીધે ત્રણે લોકમાંથી ઉદ્ભવેલા સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ ભાવોનો તેમણે ત્યાગ કર્યો. પ્રણુવગાન કરતાં એ ગાનના અંત સુધીના નાદ સાથે જ જેમ પવન ગંધને છોડે, તેમ ઇન્દ્રિયો તેમજ તેના શબ્દાદિ વિષયોનો તેમણે ત્યાગ કર્યો. (૧૬૮-૧૭૦) પછી જેમ પ્રાણ પુરુષ કોપનો ત્યાગ કરે, તેમ ત્રિદાકાશમાં સાક્ષી વડે સ્ફુરતા લાગતા તમસનો તેમણે ત્યાગ કર્યો. (૧૭૧) અર્ધ નિમેષ વિચાર કરી સાત્ત્વિકતાનો પણ તેમણે ત્યાગ કર્યો. આમ અંધકાર કે પ્રકાશનો ત્યાગ થતાં તેઓ ત્રણે ગુણોથી પર થયા. (૧૭૨) નિસ્તેગુણ્ય અવસ્થા થતાં તેમણે સર્વે સંકલ્પોનું કારણ અને જરાક પણ સ્ફુરતા મનનો અર્ધ નિમેષમાં નાશ કર્યો. (૧૭૩) ત્યાર પછી તેઓએ સ્વરૂપચૈતન્યનો સાક્ષાત્કાર કર્યો, અને તરતના જન્મેલા બાળકના જેવી તેમની નિર્વાસિત સ્થિતિ થઈ. (૧૭૪) જેમ પવન સ્પન્દશક્તિનો ત્યાગ કરે, તેમ ફક્ત

યા નિમેષમાં મુનિએ ચિત્તની નિર્વિકલ્પસ્થિતિનો પણ ત્યાગ કર્યો. (૧૭૫) જેમાં સાક્ષીમાત્ર શેષ રહે છે, એવા પશ્ચાત્તિ-પદને પ્રાપ્ત થઈ, એક સત્તા માત્ર સુષુપ્તઅવસ્થાનો આનંદ લેતા તેઓ પર્વતની પેઠે નિશ્ચલ રહ્યા. (૧૭૬) નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં સ્થિર થઈ જાત્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ અવસ્થાથી અતીત તુર્યાવસ્થામાં સ્વરૂપના આનંદ સિવાય અન્ય પ્રકારના આનંદનો અભાવ હોવાથી નિરાનંદ થયા, છતાં સ્વરૂપના આનંદનો અનુભવ કરવાથી સ્નાનંદ થયા. આત્મા સદ્રૂપ હોવાથી સત્ હોવા છતાં સર્વે વ્યવહારોની નિવૃત્તિ થતાં તેઓ અસત્ થયા. એત્યનો અભાવ થતાં અચિન્મય દશા પ્રાપ્ત કરી, છતાં ચિત્તને કારણે તેઓએ ચિન્મયપદ પ્રાપ્ત કર્યું. વાણીથી અગોચર હોવાથી, વેદ પણ એ પદ વિષે “નેતિ નેતિ” કહી અટકે છે. (૧૭૭) મુનિએ જે પદ પ્રાપ્ત કર્યું, તેનું વર્ણન થઈ શકતું નથી. એ પદને શૂન્યવાદીઓ શૂન્ય કહી ઓળખાવે છે, બ્રહ્મવિદ્ વિદ્વાનો બ્રહ્મ કહી સમજાવે છે, વિજ્ઞાન જાણનાર પંડિતો તેને સ્વચ્છ વિજ્ઞાન માત્ર કહે છે, સાંખ્યશાસ્ત્રીઓ તેને પુરુષ કહે છે, યોગવાદના વિદ્વાનો એને ઈશ્વર કહે છે, શૈવમતના અનુયાયીઓ શિવ કહી ઓળખાવે છે, કાલમતનું પ્રતિપાદન કરનારા પંડિતો એને કાલ કહે છે, આત્મવાદીઓ એ પદને આત્મા કહે છે, ક્ષણિકવાદીઓ એને નિરાત્મતા કહે છે, માધ્યમિકો એને મધ્ય કહી ઓળખાવે છે અને જીવન્મુક્ત પુરુષો એ પદને પૂર્ણ બ્રહ્મ કહે છે. (૧૭૮-૧૮૧) સર્વે શાસ્ત્રોનો જે સિદ્ધાંત છે, અંતર્યામી હોવાથી સર્વેના હૃદયમાં જે સ્થિત છે, જે સર્વાત્મક છે, વ્યાપક હોવાથી જે સર્વત્ર છે, જે સર્વરૂપ છે અને સર્વનું તત્ત્વ છે, એવા બ્રહ્મપદમાં મુનિએ વિશ્રાંતિ લીધી. એ પદ અત્યંત નિશ્ચલ છે, સૂર્યાદિ તેજસ્વી પદાર્થો પણ એ

પદ વડે પ્રકાશે છે, અને સ્વાનુભૂતિ જ એનું પ્રમાણ છે. વસ્તુતઃ અદ્વિતીય હોવાથી એ એક છે, છતાં માયાને વશ થઈ તે અનેકરૂપે ભાસે છે. શ્રોત્રિય બ્રહ્મનિષ્ઠ આચાર્યોનાં વાક્યો વડે તેની ગમ પડે છે, એટલે તે પ્રકાશક છે; છતાં સ્વયંપ્રકાશ હોવાથી તે નિરંજન છે. સર્વાત્મક હોવાથી એ સર્વ છે, છતાં સકળ પ્રપંચથી અતીત હોવાથી અ-સર્વ છે. એવું પરમાત્મસ્વરૂપ તેમણે પ્રાપ્ત કર્યું. (૧૮૨-૧૮૪) એ મુનિએ અજ, અમર, અનાદિ, આદિ, એક અને સકળ તથા નિષ્કળ બંનેરૂપે નિર્મળ પદ પ્રાપ્ત કર્યું; એટલે તેમનું સ્વરૂપ આકાશથી પણ વધારે સ્વચ્છ થતાં તેઓ ધ્વિર થઈ ગયા. (૧૮૫) હે રામ ! એવી રીતે ત્રીસ હજાર વર્ષ સુધી સુખપૂર્વક રહી, ફરીથી મનનું સ્ફુરણ ન થતાં વીતહવ્ય મુનિ વિદેહમુક્ત થઈ ગયા. (૧૮૬)

સર્ગ દશમે

આકાશગત્યભાવાદિ નિરૂપણ

શ્રીરામે પૂછ્યું : હે બ્રહ્મન્ ! આત્મતત્ત્વનો અનુભવ કરી ચૂકેલા જીવન્મુક્ત પુરુષોમાં આકાશમાં તત્ત્વવિહનો મહિમા ગમન કરવું વગેરે સિદ્ધિઓ કેમ હોયતી નથી ? (૧)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! જે આત્મતત્ત્વ ન જાણતો હોય અને જેણે મુક્તિ મેળવી ન હોય એવો પુરુષ પણ રસાયનાદિ દ્રવ્ય, મંત્ર, દંઢ અભ્યાસ, દીર્ઘ કાળ સુધી અભ્યાસ વગેરે શક્તિ વડે આકાશગમનાદિ સિદ્ધિઓ મેળવી શકે છે. (૨) આત્મજ્ઞ પુરુષોનો એ વિષય નથી. એ પુરુષો તો આત્મા સિવાય અન્ય કંઈ જોતા જ નથી, આત્મા વડે આત્મસ્વરૂપમાં જ

સંતુષ્ટ રહે છે; અને અવિદ્યા પાછળ વ્યર્થ કાંકાં મારતા નથી. (૩) એવો પુરુષ આત્મવાન હોવાથી સઘળા પ્રપંચથી અતીત છે. તેની બધી એષણાઓ શાન્ત થઈ ગઈ છે અને આત્મ-તત્ત્વમાં જ સંતુષ્ટ હોવાથી તે કંઈ કંઈ કે એટલાઓ કરતો નથી. (૪) જગતના જે જે ભાવો છે, તેને અવિદ્યામય જાણવા બેઠો. જે આત્મનિષ્ઠ પુરુષે અવિદ્યાનો ત્યાગ કર્યો છે, એવો પુરુષ અવિદ્યામાં કેમ ડૂબે ? (૫) જે પુરુષ આત્મજ્ઞાન મેળવવાની ઇચ્છા રાખે છે, તે પણ ઇચ્છા કરે તો સિદ્ધિસાધક દ્રવ્યો વડે કંમે કંમે તે સિદ્ધિઓ મેળવે છે. (૬) દ્રવ્યો, મંત્ર, ક્રિયા, કાળ વગેરે શક્તિઓ સિદ્ધિ આપનાર છે; પણ તેમાંથી કોઈ પણ વસ્તુ પરમાત્મપદનો અનુભવ કરાવે તેમ નથી. (૭) પૂર્ણ આત્મજ્ઞાન મેળવી જે સંતુષ્ટ થયો છે, તેને માટે અન્ય કોઈ ઇચ્છા સંભવતી નથી. જે કોઈને સિદ્ધિ મેળવવાની ઇચ્છા હોય તે કદાચ એ મેળવે. (૮) સઘળી ઇચ્છાઓ શાન્ત થતાં જે આત્મલાભ થાય છે, તે સર્વે સિદ્ધિ-ઓની વાંછા દૂર થતાં કેમ ન મળે ? (૯).

શ્રીરામે પૂછ્યું: હે બ્રહ્મવિદ્સિદ્ધ ! યોગીઓ દીર્ઘ કાળ પર્યાંત કેમ જીવે છે ? મારો એ સંશય આપ દૂર કરો. (૧૦)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! પ્રાણાદિ વાયુનું ચલન થતાં દેહ અસ્થિર બને છે. એનો નિરોધ થતાં યોગીઓ દીર્ઘ કાળ સુધી શિલાવત્ સ્થિર રહે છે. એ રીતે પ્રાણનિરોધના અભ્યાસમાં સ્થિત રહેવાથી યોગીઓ નાશ પામતા નથી. (૧૧) જેઓ અંદર તેમ જ બહાર ચિત્ત કે પ્રાણના ચલનને રોકે છે, એવા યોગીઓથી વૃદ્ધાવસ્થા અને મૃત્યુ દૂર રહે છે. (૧૨) બહાર તેમ જ અંદર પવન અને ચિત્તનું સ્પન્દન શાન્ત થતાં તત્ત્વ-વેત્તાના શરીરની ધાતુઓ દેહને કોઈ પણ દિવસ છોડતી

નથી. (૧૩) જે તત્ત્વવેત્તાઓએ આત્માનુભવ કર્યો છે, જેઓ રાગદ્વેષ વગેરેથી રહિત છે, જેઓ મહાન બુદ્ધિવાળા છે અને જેઓની અંધિઓ ગળી ગઈ છે એવા યોગીઓ પોતાનું શરીર સ્વતંત્ર ઇચ્છાએ ગ્રહણ કરી શકે છે અને છોડી શકે છે. (૧૪)

શ્રીરામે પ્રૂછ્યું: હે બ્રહ્મન્ ! વિવેકનો ઉદય થતાં મુનિનું ચિત્ત સ્વરૂપમાં શાન્ત થાય છે, તો પછી આત્મા નિર્ગુણ હોવાથી અને ચિત્તનો લય થવાથી, મૈત્રી ચિત્તનાશના પ્રકાર વગેરે ગુણો ક્યાંથી હોઈ શકે ? (૧૫)

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ ! ચિત્તનાશના બે પ્રકાર છે; સરૂપ અને અરૂપ. જીવન્મુક્ત અવસ્થામાં વિચરતા યોગીઓનો ચિત્તનાશ પહેલા પ્રકારનો કહેવાય છે; અને દેહની મુક્તિ થયા પછી ચિત્તનો નાશ થાય છે, એને અરૂપ કહેવાય છે. (૧૬) ચિત્ત જે સત્તા લોગવે છે, એથી મનુષ્યને દુઃખ થાય છે; પણ ચિત્તનો નાશ થતાં એ સુખી થઈ જાય છે. માટે ચિત્તનો નાશ બધા મનુષ્યોએ કરવો. (૧૭) તત્ત્વનો અનુભવ ન થયો હોવાથી સત્ત્વાદિ ગુણોને પોતાના માનીને સંસારનાં દુઃખો લોગવતું ચિત્ત જીવ કહેવાય છે. (૧૮) “હું સુખી છું અને હું દુઃખી છું” એવું જે મન માને છે, તે મનને તમારે સંસારવૃક્ષનાં ફળ, ફૂલ અને પાંદડાં ઉત્પન્ન કરનાર સમજવું. (૧૯) હે રઘુકુળભૂષણ ! ચિત્તની સત્તાનું મેં તમારી પાસે વર્ણન કર્યું. હવે તેનો નાશ કેમ કરવો તે સાંભળો. (૨૦) એક નિઃશ્વાસ માત્રથી જેમ પર્વત ન ડગે, તેમ સુખ અને દુઃખની અવસ્થાઓ જે જ્ઞાની પુરુષને સમત્વમાંથી જરા પણ ડગાવી ન શકે, તેવા પુરુષનું ચિત્ત નષ્ટ થયું સમજવું. (૨૧) પુત્રના મરણ વગેરે પ્રસંગોથી આવી પડતાં સંકટો, દરિદ્રતા, પુત્રજન્મ વગેરે પ્રસંગોથી આવતો ઉત્સાહ, મદ,

મંદતા અને વિવાહાદિ ઉત્સવો જેના મનમાં વિકારો ઉત્પન્ન ન કરી શકે, એવા જ્ઞાનીઓનું ચિત્ત નષ્ટ થયું સમજવું. (૨૨) મનની સત્તાને જ તમારે મૂઢતા જાણવી. જ્યારે મનની રજેગુણી અને તમોગુણી મૂઢતાનો નાશ થાય, ત્યારે ચિત્તનાશરૂપી જ્ઞાનનો ઉદય થાય છે. (૨૩) એ જ સત્ત્વ મૈત્રી વગેરે ગુણોવાળું, બ્રહ્માકાર વાસનાવાળું અને ફરી ફરી જન્મ ન આપનારું જીવન્મુક્ત પુરુષોનું મન બને છે. (૨૪) જીવન્મુક્ત પુરુષોનો એ ચિત્તનાશ સમાન રૂપવાળો કહેવાય છે. (મનથી ભિન્ન આત્મસ્વરૂપ સ્ફુરે છે.) વસંતઋતુમાં મંજરીની પેઠે બ્રાન્તિ અને મૈત્રી વગેરે ગુણો તેમાં રહેલા છે. (૨૫) મેં તમને જે અરૂપ મનોનાશ વિષે કહ્યું, તે વિદેહમુક્તના નિરંશ સ્વરૂપ મનનો હોય છે. (૨૬) મૈત્રી વગેરે સમગ્ર શ્રેષ્ઠ ગુણોના આધારભૂત સત્ત્વનો વિદેહમુક્ત રૂપી પરમ પવિત્ર અને સ્વચ્છ પદમાં લય થાય છે, અને ચિત્તનો લય થતાં ગુણદોષ જેવું કંઈ રહેતું નથી. ત્યાં મૈત્રી વગેરે ગુણો કે મનના દોષો, ગુણોની સમૃદ્ધિ કે દોષોની સંપત્તિ, અંચળતા, ઉદય કે અસ્ત અને હર્ષ કે અસહિષ્ણુતા વગેરે દ્વૈત રહેતું નથી. તેજ, અંધકાર, દિવસ, સંધ્યા, રાત્રિ, સત્તા, અસત્તા અને મધ્યપદ પણ સંલવતું નથી. (૨૭-૩૦) આકાશ જેમ પવનનું આશ્રયસ્થાન છે, તેમ જે પુરુષો બુદ્ધિ અને સંસારના મિથ્યા પ્રપંચને તરી પાર નીકળી ગયા છે, તેઓ માટે વિદેહ-કૈવલ્ય પરમ વિશ્રાન્તિસ્થાન છે. (૩૧) જે પદ દુઃખ રહિત છે, જે ચેતનસ્વરૂપ છે, સર્વદા ચિત્ત લીન થઈ ગયું હોવાથી, જે સદા સુષુપ્ત છે અને રજેગુણ તથા તમોગુણ રહિત જે પદ બ્રહ્માનંદમાં નિર્ભર છે, એવા વિદેહમુક્ત પદમાં સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ કે કારણ શરીર વિનાના મહાન પુરુષો તેમના ચિત્તનો લય થયો હોવાથી વિશ્રામ લે છે. (૩૨)

શ્રીરામે પૂછ્યું : હે બ્રહ્મન્ ! વિસ્તૃત આકારવાળી આ સંસારરૂપી દ્રાક્ષલતા છે, તેનું બીજ શું ? એ બીજનું પણ બીજ કયું છે ? અને તેનું પણ કયું બીજ છે ? સંસારનું બીજ . તમારો ઉપદેશ મારા હૃદયમાં વધારે દઢ થાય, અને જ્ઞાનસાર સિદ્ધ થાય તે માટે મને એ વિષે આપ કંઈ કહો. (૩૩,૩૪)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રાઘવ ! સંસારલતાનું બીજ શરીર છે. એ શરીરની અંદર શુભ અને અશુભ કર્મોરૂપી મહાન અંકુરો લીન થયા છે. (૩૫) એ શરીરનું બીજ ચિત્ત છે. એ ચિત્ત જન્મ, મરણ વગેરે અવસ્થાનું આશ્રયસ્થાન છે, દુઃખરૂપી રત્નો સાયવવાનો દાળડો છે અને આશાને તે સદા અધીન છે. (૩૬) સ્વભાવસ્થામાં શરીરનો જે અનુભવ થાય છે, તે ચિત્તને લીધે છે, તેમ વિદ્યમાન અને અવિદ્યમાન શરીર પણ ચિત્તમાંથી જ જન્મે છે. (૩૭) સત્ત્વાદિ વૃત્તિઓ જેની શાખાઓ છે એવા ચિત્તરૂપી વૃક્ષનાં બે બીજ છે-પ્રાણુપરિસ્પન્દ અને દંઢ વાસના. (૩૮) મન તરફ વહેનાર નાડીઓમાં જ્યારે પ્રાણુનું ચલન થાય છે, ત્યારે ચિત્ત તત્કાલ વૃત્તિજ્ઞાન વડે પ્રચુર બને છે. (૩૯) હે રાઘવ ! સર્વત્ર રહેલી સંવિત્ પ્રાણુના ચલનથી વિક્ષોભ પામે છે, માટે બહિર્મુખ સંવિત્નો નિરોધ કરવો એ જ શ્રેયસ્કર છે. (૪૦) સંવિત્ સંક્ષુબ્ધ થતાં તત્કાળ સંવેદ બની જાય છે. આ દૃશ્યનું અનુસંધાન કરવાથી ચિત્ત અનંત પ્રકારનાં દુઃખો પેદા કરે છે. (૪૧) સંવિત્ જ્યારે બહિર્મુખતાનો હમેશને માટે ત્યાગ કરી પોતાના સ્વરૂપમાં વિશ્રામ લે છે, ત્યારે મેળવવા લાયક પરમ પવિત્ર નિર્મળ પરમાત્મપદ મેળવાય છે. (૪૨) એને લીધે પ્રાણુસ્પન્દ અને વાસના વડે જો તમે સંવિત્ને ક્ષુબ્ધ નહિ કરો, તો તમે જન્માદિ વિકારો રહિત

થશે. (૪૩) સંવિત્નો સંશોભ એ જ ચિત્ત છે. ખંડિત અને જર્જરિત થઈ ગયેલા જીવેથી ભરપૂર અને અનેક અનર્થો કરનાર સંસારરૂપી પ્રપંચને એ જ ચિત્ત જન્મ આપે છે. (૪૪) યોગીઓ ચિત્તને શાન્ત કરવા માટે, યોગશાસ્ત્રોએ બતાવેલી મહામુદ્રાદિ યુક્તિઓ વડે પ્રાણાયામ અને ધ્યાન કરતાં કરતાં પ્રાણુનો નિરોધ કરે છે. (૪૫) પ્રાણુનો નિરોધ કરવાથી ચિત્ત શાન્ત થાય છે, પરમ શમતા પ્રાપ્ત કરી શકાય છે અને સંવિત્ પણુ વિક્ષેપ રહિત બને છે. (૪૬)

હે રાઘવ ! પ્રાણુના ચલનથી ચિત્તની ઉત્પત્તિ તમને કહી. ચિત્તનું ખીજું ખીજ વાસના છે. તે વિષે જ્ઞાનીઓએ જે કહ્યું છે અને અનુભવ્યું છે તે સાંભળો. (૪૭) આનું કારણ કે કાર્ય શું છે તેનો વિચાર કર્યા વિના પદાર્થનું જે ગ્રહણ કરવામાં આવે છે, તેનું નિરંતર પરિશીલન થતાં તે દૃઢ બને છે. એ દૃઢ ભાવનાને વાસના કહેવામાં આવે છે. (૪૮) હે મહાબાહો ! દૃઢ અભ્યાસને લીધે પુરુષ એક વસ્તુની ચિત્તમાં ભાવના કરે છે, તેને અન્ય વસ્તુઓનો વિચાર આવતો જ નથી; એટલે તે પુરુષ તત્કાળ એ જ ભાવનામય બની જાય છે. (૪૯) વાસના વડે વિવશ થયેલો પુરુષ વાસનામય બની જતાં જે વસ્તુની તે ભાવના કરે છે, એ જ વસ્તુ સત્ છે એવું માને છે અને તેમાં મોહ પામે છે. (૫૦) દુષ્ટ વાસનાથી જેની દષ્ટિ દૂષિત થઈ છે, એવો પુરુષ વાસનાના પ્રભાવે પોતાનું સચ્ચિદાનંદ-સ્વરૂપ ભૂલી જાય છે; અને મદને વશ થયેલાની પેઠે સર્વે વસ્તુને ભ્રાન્તિ પૂર્વક અન્યથા રીતે જુએ છે. (૫૧) હે રાઘવ ! જેને લીધે વસ્તુમાં વિપરીત દર્શન થાય છે, અનાત્મપદાર્થોમાં આત્મબુદ્ધિ થાય છે અને અવસ્તુમાં વસ્તુની કલ્પના કરવામાં આવે છે એવા અન્યથા જ્ઞાનનું કારણ ચિત્ત જ છે. (૫૨) દૃઢ અભ્યાસથી

પદાર્થોમાં થતી વાસના વડે અતિ ચંચળ ચિત્ત ઉત્પન્ન થાય છે. જન્મ, મરણ, વૃદ્ધાવસ્થા વગેરે દુઃખોનું કારણ એ જ ચિત્ત છે. (૫૩) હૈય અને ઉપાદેયરૂપ જગત મિથ્યા છે એમ સમજીને જ્યારે સકળ વસ્તુનો ત્યાગ થાય, અને નિર્વાસન થઈ શાન્તિથી રહેવાય, ત્યારે ચિત્ત ઉત્પન્ન ન થાય. (૫૪) વાસનાનો સંપૂર્ણ ક્ષય થતાં મન જ્યારે કંઈ પણ સંકલ્પ કરતું નથી, ત્યારે તે પરમ શાન્તિ આપનાર અમન બની જાય છે. (૫૫) જગતમાં કોઈ પણ વસ્તુની અંદર જ્યારે સત્તાની ભાવના થતી નથી, ત્યારે નિર્વાસિત સ્થિતિ થતાં શૂન્ય હૃદયાકાશમાં ચિત્ત કેમ ઉત્પન્ન થાય? (૫૬) હે રાઘવ! પદાર્થની અંદર આદર-બુદ્ધિથી વસ્તુસ્વરૂપની જે ભાવના કરવામાં આવે છે, એટલું જ ચિત્તનું સ્વરૂપ છે; એમ અમારું માનવું છે. (૫૭) જે પુરુષ સંકલ્પોને યોગ્ય દશ્ય-પ્રપંચનું જરા પણ અનુસંધાન કરતો નથી, એવા પુરુષના આકાશ જેવા નિર્મળ હૃદયમાં ચિત્તનો ઉદય કેમ સંભવે? (૫૮) સઘળા દશ્ય પદાર્થોનું વિસ્મરણ, એ દશ્યનું માર્જન અને સર્વત્ર યથાર્થ વસ્તુનું દર્શન એ ત્રણે અચિત્તપણું કહેવાય છે. (૫૯) જ્ઞાની પુરુષને કંઈ પણ રાગદ્વેષ હોતા નથી, એટલે તે અનાસક્ત હોવાથી તેણે હૃદયથી વસ્તુનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કર્યો છે; અને “આ સર્વ બ્રહ્મ છે” એવો દૃઢ નિશ્ચય કરી, પરમ શીતળતાનો અનુભવ કરતાં વ્યવહાર કરે છે. એને લીધે તેનું ચિત્ત વૃત્તિવાળું હોવા છતાં અચિત્ત જ છે. (૬૦) જેને ફરીથી જન્મ આપનાર દૃઢ વાસના નથી તેને જીવન્મુક્ત જાણવો. જેમ કુંભારનું કામ પૂરું થયા છતાં પણ તેનું ચક્ર થોડો વખત ફર્યો કરે છે, તેમ અવિદ્યાનો સંપૂર્ણ નાશ અને જ્ઞાનપ્રકાશ થયો હોવા છતાં, શેષ રહેલા સંસ્કારના બળે પ્રારબ્ધ ભોગવતાં સુધી જીવન્મુક્ત પુરુષોનો

વ્યવહાર ચાલે છે. (૬૧) જેઓની વાસના બળી ગયેલા બીજની પેઠે ફરી જન્મ અપાવતી નથી, અને જેને વિષયોમાં આદર-બુદ્ધિ થતી નથી, એવા પુરુષો જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. (૬૨) રજ્જેગુણ અને તમોગુણની નિવૃત્તિ થતાં જેઓનું ચિત્ત સત્સ્વરૂપ બને છે, એવા જ્ઞાનનિષ્ઠ પુરુષોને અચિત્તવાળા જ સમજવા. પ્રારબ્ધનો ક્ષય થતાં તેઓ દેહ છોડે છે અને ત્રિદાકાશસ્વરૂપ બને છે. (૬૩) હે રામ ! પ્રાણરૂપિન્દ્ર અને વાસના એ ચિત્ત-વૃક્ષનાં બે બીજ છે. બંનેમાંથી એકનો નાશ થતાં બંને શીઘ્ર નાશ પામે છે. (૬૪) વાસનાને વશ થતાં પ્રાણનું ચલન થાય છે, અને પ્રાણનું ચલન થતાં વાસના જાગે છે, આમ બીજાં-કુરની પેઠે એ બંને એક બીજનું પરસ્પર કારણ છે. (૬૫)

પ્રાણરૂપિન્દ્ર અને વાસના બંનેનું બીજ સંવેદ (દૃશ્ય) છે. એને લીધે દૃશ્યમાંથી એ બંને સ્કુરે છે. (૬૬) જેમ મૂળ કાપી નાખતાં ઝાડનો નાશ થાય છે, તેમ દૃશ્ય-પ્રપંચનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરવાથી પ્રાણરૂપિન્દ્ર અને વાસનાનો પણ તરત સમૂળ નાશ થાય છે. (૬૭) હે ધીર ! સંવેદનું બીજ સંવિત્ છે. જેમ તેલ વિનાના તલ ન સંલવે, તેમ સંવિત્ વિના દૃશ્ય ન સંલવે. (૬૮) બહાર કે અંદર સંવિત્ સિવાય સંવેદ જેવી પૃથક્ કંઈ વસ્તુ જ નથી. સંવિત્ પોતે જ સંવેદની કલ્પના કરે છે અને પોતે જ પોતાને સંવેદસ્વરૂપે જુએ છે. (૬૯) જેમ સ્વપ્નમાં પોતાની જ ભાવનાના બળે પોતે જીવતો હોવા છતાં મનુષ્ય પોતાનું મરણ જુએ છે, અને જાણે કે તે પરદેશ ગયો છે એવી તેને પ્રતીતિ થાય છે, તેમ સંવિત્ને લીધે સંવેદની પ્રતીતિ થાય છે. (૭૦) પૂર્વે દૃષ્ટિએ પડેલી કે ન પડેલી જે કંઈ દૃશ્ય વસ્તુની સંવિત્ને લીધે પ્રતીતિ થાય છે, તેનો જ્ઞાની પુરુષે પ્રયત્નપૂર્વક નિરાસ કરવો. (૭૧)

સંવેદનું અવિસ્મરણ એને જ મહાન સંસાર જાણવો. દૃશ્યનું સંપૂર્ણ વિસ્મરણ થતાં મોક્ષની દશાનો અનુભવ થાય છે. (૭૨) સંવેદનું અનુસંધાન થયા કરે તો જન્માદિ અનંત દુઃખો ભોગવવાં પડે છે; પણ તેનું અનુસંધાન જે જડ વસ્તુ સાથે સંબંધ ન રાખતાં ફક્ત અખંડ એકરસ આત્મામાં જ પ્રતિષ્ઠિત છે, તે મોક્ષના સુખનો અનુભવ કરાવે છે. (૭૨, ૭૩) હે રાઘવ ! તમે પણ જડ રહિત થઈ, આત્માના સુખનો અનુભવ કરો; અને દૃશ્ય-પ્રપંચમાં આસ્થા ન રાખતાં તેને ભૂલી જાઓ. સંવેદનું વિસ્મરણ થતાં જ તમે જે પ્રકાશમાન પરમાત્મા છો એ સ્વરૂપનો તમને ચોક્કસ અનુભવ થશે. (૭૪)

શ્રીરામે પૂછ્યું : હે પ્રભો ! જડતા સાથે સંબંધ ન રાખનાર અસંવિત્તિ કેવી છે ? અને તેનું નિવારણ કેમ થઈ શકે ? (૭૫)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રઘુનંદન ! જે જીવ સઘળા દૃશ્ય-પ્રપંચને અનાદરબુદ્ધિએ જીએ છે, અને એમાં કયાંય પણ વિશ્રામ ન લેતાં કોઈ પણ દૃશ્ય વસ્તુનું ચિત્તમાં અનુસંધાન કરતો નથી, એ જ અસંવિત્તિ છે અને ચૈતન્યસ્વરૂપ હોવાથી અ-જડ છે. (૭૬) જે પુરુષ ભૂતાદિ વસ્તુમાં સત્યત્વબુદ્ધિ કરતો નથી, તે વ્યવહારનાં સેકડો કામે કરતો હોવા છતાં અસંવિત્તિ અને અ-જડ કહેવાય છે. (૭૭) વાસનાઓ નિર્મૂળ થઈ જતાં જે પુરુષનું ચિત્તાકાશ દૃશ્ય વસ્તુથી જરા પણ લેપાતું નથી એને જીવન્મુક્ત, અસંવિત્તિ અને અ-જડ કહેવામાં આવે છે. મન વાસના રહિત થતાં જ્યારે હૃદયમાં કોઈ પણ દૃશ્ય વસ્તુનું અનુસંધાન થતું નથી, અને નિર્વિકલ્પ અવસ્થા થતાં બાળક તથા મૂકની પેઠે પોતાના સ્વરૂપમાં જ સ્થિર થાય છે, ત્યારે જડતા રહિત અસંવેદન કહેવાય છે; અને એનો આશ્રય લેવાથી

મનુષ્ય ફરીથી પુણ્યપાપ વગેરેથી બંધાતો નથી. (૭૮-૮૦) સમસ્ત વાસનાઓનો ત્યાગ થતાં નિર્વિકલ્પ સમાધિનો અનુભવ થાય છે, અને તેમ થતાં આકાશમાં કલ્પેલી નીલતાની પેઠે વ્યાપક પરમાનંદનો અનુભવ થાય છે. (૮૧) નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં હીન થતાં યોગીઓની સંવિત્ સંવેદના અનુસંધાન વિનાની બને છે, એટલે તેમની બ્રહ્માકારવૃત્તિ થયેલી હોવાથી એ આનંદ પણ અનાદિ અને અનંત અંતઃસ્વરૂપમાં હીન થઈ જાય છે. (૮૨) જેણે સંવેદનનો ત્યાગ કર્યો છે, એવો જીવન-મુક્ત પુરુષ જવું, ઊભા રહેવું, સ્પર્શવું, સૂંઘવું વગેરે ગમે તે વ્યવહારની ક્રિયા કરતો હોય, છતાં તે અ-જડ અને આનંદૈકરસ હોવાથી સુખી છે. (૮૩) યત્નપૂર્વક પ્રાણાયામ વગેરે સાધનો વડે એ અ-જડ જ્ઞાનદષ્ટિનો આશરો લઈને આપણે દુઃખરૂપી સમુદ્રની પાર તરી જવું જોઈએ. એથી આપણને અનંત સુખનો અનુભવ થશે. (૮૪) જે સંવિત્ સંવેદનું બીજ છે, એ સંવિત્તું બીજ અવિચ્છિન્ન ચિત્સ્વરૂપ છે; કારણ કે જેમ સૂર્યાદિ તેજસ્વી પદાર્થો વડે પ્રકાશ થાય છે, તેમ એ સંવિત્ સન્માત્રમાંથી જ થાય છે. (૮૫) સ્વરૂપસત્તા બે પ્રકારે રહેલી છે. નાના પ્રકારે રહેલી છે તે એક અને વિશેષ રહિત એકરૂપે રહેલી તે બીજી. એ વિભાગ વિષે કહું છું તે ધ્યાન-પૂર્વક સાંભળો. (૮૬) ઘટતા, પટતા, તેપણું, તારાપણું, મારાપણું વગેરે નાના પ્રકારે રહેલી સત્તાને વ્યાવહારિક સત્તા કહેવાય છે. (૮૭) નામ, જાતિ વગેરે ભેદનો ત્યાગ કરી જે નિર્દોષ સન્માત્રરૂપ છે, તે એક સત્તાને પારમાર્થિક સત્તા કહેવાય છે. (૮૮) ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનાદિ ભેદે થતી કાલસત્તા; સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મ, દીર્ઘાદિ ભેદે થતી અંશસત્તા; તથા ઘટપટાદિ ભેદે થતી વસ્તુસત્તા વગેરે ભેદભાવનાનો ત્યાગ

કરી કેવળ સન્માત્ર ચિત્સ્વરૂપમાં જ તમે સ્થિર થાઓ. (૮૯)
 જે કે કાલસત્તા, કલાસત્તા અને વસ્તુસત્તા ઉપાધિનો ત્યાગ થતાં
 ઉત્તમ સદ્રૂપ સત્તારૂપે જ શેષ રહે છે; તોપણ એ વાસ્તવિક
 સત્તા નથી. (૯૦) કાલસત્તા વગેરે વિભાગો ભેદબુદ્ધિનું કારણ
 છે; તેથી ઉપાધિને લીધે સર્વત્ર નાનાત્વની પ્રતીતિ કરાવનાર તે
 શુદ્ધ કેમ હોઈ શકે? (૯૧) વ્યાપક, વિભુ, કેવળ, એક સત્તા-
 સામાન્યની દૃઢ ભાવના કરો; અને સર્વત્ર પરિપૂર્ણ પરમાનંદનો
 અનુભવ કરતાં વ્યવહાર કરો. (૯૨) હે રાઘવ ! જે અવિકૃત
 સત્તાસામાન્ય સર્વ સત્તાનો અવધિ છે, તે જ પારમાર્થિક
 સત્તા વડે આગળ કહેલા ક્રમ પ્રમાણે જગત ઉત્પન્ન થાય છે.
 [સત્તાસામાન્યમાંથી સંવિત્, સંવિત્માંથી સંવેદ્ય, સંવેદ્યમાંથી
 પ્રાણરૂપન્દન અને વાસના, તેમાંથી ચિત્ત, ચિત્તમાંથી દેહ અને
 દેહથી સંસાર.] (૯૩) સર્વ સત્તાના પરમ અવધિરૂપ અનાદિ,
 અનંત અને સર્વે રૂપનાથી મુક્ત પારમાર્થિક સત્તાનું કંઈ
 બીજ નથી. (૯૪) એ પરમપદ પ્રાપ્ત થતાં સત્તા લય પામે
 છે અને નિર્વિકાર રીતે વ્યવહાર કરતાં પુરુષને ફરીથી દુઃખો
 અનુભવવાં પડતાં નથી. (૯૫) એ સત્તાસામાન્યપદ સર્વે હેતુનો
 હેતુ છે, પણ એનો કોઈ હેતુ નથી. સર્વે સારવસ્તુઓનો
 એ સાર છે, પણ એનાથી અન્ય કોઈ સારવસ્તુ નથી. (૯૬)
 જેમ તટ પરનાં વૃક્ષોનું પ્રતિબિંબ તળાવમાં પડે છે, તેમ
 સમસ્ત વસ્તુઓ એ અનંત ચિત્તરૂપી દર્પણમાં દેખાય છે. (૯૭)
 હે રાઘવ ! અમલ અને અજર આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપનો
 અપરોક્ષ અનુભવ થતાં ચિત્તનો નાશ થાય છે; માટે એવા
 તત્ત્વજ્ઞ જેવા થશે તો સંસારના લયથી મુક્ત સચ્ચિદાનંદ
 પરમાત્મસ્વરૂપ થઈ જશે. (૯૮)

શ્રીરામે પૂછ્યું: હે બ્રહ્મન્ ! આપે મને સંસારના વિવિધ

ખીજો વિષે કહ્યું. હવે કયા ઉપાય વડે
સંસારની નિવૃત્તિના શીઘ્ર પરમપદ પાસે થઈ શકે ? (૯૯)

ઉપાય

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! દુઃખ

આપનારાં સંસારનાં ખીજો વિષે મેં જે

કહ્યું, તે ઉત્તરોત્તર ખીજોની ભાવના કરવાથી તરત પરમપદ મળે છે. (૧૦૦) પુરુષાર્થની મદદ વડે વાસનાનો બળપૂર્વક ત્યાગ કરીને જો અખંડેકરસ પરમપદમાં એક ક્ષણ પણ અક્ષય સમાધિ થઈ જાય, તો તે જ વખતે તમે એ પદ મેળવી શકશો. (૧૦૧, ૧૦૨) જગતના શુદ્ધ કારણતત્ત્વ સત્તાસામાન્યપદમાં તિષ્ઠા રાખવી હશે, તો વિશેષ પ્રયત્ન કરવાની જરૂર રહેશે. (૧૦૩) હે રાઘવ ! સંવિત્તત્ત્વની સમાધિમાં જો તમારે લીન રહેવું હોય, તો એથી પણ વિશેષ પ્રયત્ન કરવાથી એ પદ મેળવી શકશો. (૧૦૪) કેવળ સંવેદ્યમાં ધ્યાન સંભવતું નથી; કારણ કે સંવિત્ સાથે જ રહેલું છે. સંવેદ્યમાં વાસનાનો ત્યાગ કરવો એ મેરુ પર્વતને ખસેડી નાખવા કરતાં વધારે અઘરું છે. (૧૦૫) જ્યાં સુધી મન અમન ન બને, ત્યાં સુધી વાસનાનો ક્ષય થવો પણ અશક્ય છે; અને જ્યાં સુધી વાસનાઓ ક્ષીણ થઈ નથી, ત્યાં સુધી આપણે ધ્યાન પણ ન ધરી શકીએ. (૧૦૬) સંવેદ્ય સાથે સર્વત્ર સર્વદા સંવિત રહેલી છે, એટલે જો વાસનાનો સંપૂર્ણ પરિત્યાગ કરવા તમે યત્ન કરશો, તો તમારી બધી આધિવ્યાધિઓ એક ક્ષણમાં શિથિલ થઈ જશે. (૧૦૭, ૧૦૮) પૂર્વે કહેલા ઉપાયો કરતાં આ પ્રયત્ન વધારે વિષમ છે; કારણ કે વાસનાઓનો ત્યાગ કરવો એ મેરુ પર્વતને ઊખેડી નાખવા કરતાં વધારે દુઃસાધ્ય છે. (૧૦૯) જ્યાંસુધી મનનો નાશ થયો નથી, ત્યાં સુધી વાસનાઓ ક્ષય ન પામે, અને જ્યાં સુધી વાસનાઓ નાશ પામી

નથી ત્યાં સુધી ચિત્તનેા પણ નાશ થતો નથી. (૧૧૦) જ્યાં-
સુધી તત્ત્વનેા અનુભવ ઠયો નથી, ત્યાં સુધી ચિત્તનેા પણ
સંક્ષય સંભવતો નથી; અને ચિત્તના સંક્ષય વિના તત્ત્વ પણ
જાણવામાં આવતું નથી. (૧૧૧) જ્યાંસુધી વાસનાઓ નાશ
પામી નથી, ત્યાં સુધી તત્ત્વનું જ્ઞાન કેમ સંભવે? અને જ્યાં સુધી
તત્ત્વનું જ્ઞાન થયું નથી, ત્યાં સુધી વાસનાનેા ક્ષય પણ કેમ
સંભવે? (૧૧૨) આમ વાસનાક્ષય, મનોનાશ અને તત્ત્વજ્ઞાન
પરસ્પર જરૂરનાં છે. તે એક બીજાનું કારણ હોવાથી, ઘણી
મુશ્કેલીથી સાધી શકાય છે. (૧૧૩) હે રાઘવ! માટે પરમ
પુરુષાર્થ વડે વિવેકપુરઃસર સઘળા ભોગોની ઇચ્છાઓને મનમાંથી
હર કરવા પ્રયત્ન કરવો, અને વૈરાગ્યબુદ્ધિપૂર્વક એ ત્રણેનો
સાથે સાથે અભ્યાસ કરવો. (૧૧૪) જ્યાં સુધી એ ત્રણેનો
સાથે સાથે વારંવાર અભ્યાસ થતો નથી, ત્યાંસુધી સેંકડો
વર્ષે પણ તત્ત્વજ્ઞાન મેળવવાની આશા ન રાખવી. (૧૧૫)
હે બુદ્ધિશાળી રામ! વાસનાક્ષય, મનોનાશ અને વિજ્ઞાનનેા
જો એક સાથે સારી રીતે અભ્યાસ થાય, તો સાધકમુનિને તે
અત્યંત ક્ષણપ્રદ નીવડે છે. (૧૧૬) જો તે ત્રણમાંથી એક
એકનેા દીર્ઘ કાળ પર્યંત અભ્યાસ કરવામાં આવે, તોપણ જેમ
અરસપરસ જરૂરના શિવશક્તિના મંત્રોનું એક પછી એક થતું
પુરસ્કરણ ક્ષણ આપતું નથી, તેમ તે અભ્યાસ પણ કોઈ
સિદ્ધિ અપાવતો નથી; (૧૧૭) પણ એ ત્રણેનો જો સાથે
સાથે દીર્ઘ કાળ સુધી અભ્યાસ કરવામાં આવે, તો કમળના
તંતુની પેઠે હૃદયની અંદર દૃઢ થયેલી સંસારની ગાંઠ ચોક્કસ
ગળી જાય છે. (૧૧૮) હે રામ! અનેક જન્મોના અભ્યાસથી
દૃઢ થયેલી સંસારની વાસના તેને હર કરવાના દીર્ઘ અભ્યાસ
વિના કોઈ પણ કાળે નાશ પામતી નથી. (૧૧૯) તત્ત્વજ્ઞોનું

માનવું છે, કે પ્રાણસ્પન્દ અને વાસના બંને ચિત્તનું બીજ હોવાથી વાસનાનો ત્યાગ કરવાની જેટલી જરૂર છે, તેટલી જ જરૂર પ્રાણનો નિરોધ કરવાની છે; માટે વાસનાત્યાગ, મનોનાશ અને વિજ્ઞાનના અભ્યાસ સાથે પ્રાણના નિરોધનો અભ્યાસ પણ આવશ્યક છે. (૧૨૦) વાસનાનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરવાથી તેમ જ પ્રાણનિરોધથી ચિત્ત અચિત્ત બને છે, માટે તમને યોગ્ય લાગે તે ઉપાય ગ્રહણ કરો. (૧૨૧) પ્રાણાયામનો દઢ અભ્યાસ કરવાથી, અને ગુરુ પાસેથી મેળવેલા આસનાદિ ઉપાયો વડે પ્રાણના ચલન પર અંકુશ મેળવી શકાય છે. (૧૨૨) બહિર્મુખ જનોના સંગને દૂર રાખી, નિઃસંકલ્પ સ્થિતિમાં પ્રાપ્ત વ્યવહાર આચરતાં, સંસાર આપનારી મલિન વાસનાઓનો ત્યાગ કરતાં અને શરીરના નાશનો વિચાર કરતાં વાસના ઉત્પન્ન થતી નથી. (૧૨૩) જેમ પવન શાંત થતાં આકાશમાં રહેલી રજ ઊડતી નથી, તેમ વાસનાનો નાશ થતાં ચિત્તની પ્રવૃત્તિ પણ બંધ પડે છે. (૧૨૪) પ્રાણનું ચલન થતાં ચિત્તમાં અનેક સ્ફુરણો ઊઠે છે. પ્રાણસ્પન્દ એટલે જ ચિત્તસ્પન્દ; માટે ખૂબ પ્રયત્ન કરીને પણ ધીમાન પુરુષોએ પ્રાણ ઉપર વિજય મેળવવો. (૧૨૫) જેમ દુબ્ધ હાથી અંકુશ વિના વશ થતો નથી, તેમ અધ્યાત્મજ્ઞાન વડે મનને સમજાવ્યા વિના માત્ર હઠયોગથી એક જ સ્થળે વારંવાર બેસી રહેવાથી મન ઉપર વિજય મેળવી શકાતો નથી. (૧૨૬, ૧૨૭) ચિત્ત ઉપર વિજય મેળવવા માટે અધ્યાત્મવિદ્યાનું જ્ઞાન, આત્મજ્ઞાની સજ્જનોનો સંગ, વાસનાનો સંપૂર્ણ ત્યાગ અને પ્રાણનો નિરોધ એ ચારે અકસ્મીર ઉપાય છે. જેમ જળની ધારાથી ધૂળ નાશ પામે, તેમ એ યુક્તિઓ વડે ચિત્ત નાશ પામે છે. (૧૨૮, ૧૨૯) આવી સજ્જડ યુક્તિઓ હોવા છતાં

જે સાધકો હઠયોગનાં સાધનો વડે ચિત્ત પર વિજય મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે, તેઓ હીવાને મૂકી કાળજી વડે અંધકારને દૂર કરવાના પ્રયત્ન કરે છે. (૧૩૦) હઠથી ચિત્તને નાશ કરવા તૈયાર થયેલા વિમૂઢ સાધકો કમળના તંતુથી ઉન્મત્ત હાથીને બાંધે છે. (૧૩૧) જેમ ગામમાં ફસાઈ ગયેલી મૃગલીને ક્યાંય પણ વિશ્વાસ બેસતો નથી, તેમ હઠયોગ સંબંધી છિન્નભિન્ન થઈ ગયેલી બુદ્ધિને પણ કોઈ સ્થળે વિશ્વાસ બેસતો નથી. (૧૩૨) એવા હઠયોગી સાધકો યથાર્થ જ્ઞાન સંપાદન કર્યા વિના યજ્ઞ, તપ, દાન, તીર્થ, દેવપૂજન વગેરે પાછળ મૃગની પેઠે ફાંફાં મારી વ્યર્થ કાળક્ષેપ કરે છે. (૧૩૩) હે રઘુનંદન ! માટે એ દુષ્ટ દૃષ્ટિનો ત્યાગ કરી શુદ્ધ સંવિત્તને બાણો, અને વીતરાગ બની આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિર થાઓ. (૧૩૪) સંવેદ્ય રહિત, એક, અનાદિ અને અનંત સંવિત્પદ્મનું હૃદયમાં ધ્યાન ધરો, ચિત્તમાંથી સઘળી વાસનાને દૂર કરો અને મનને શાંત કરી કર્તૃત્વાભિમાન વિના અનાસક્તપણે પ્રાપ્ત વ્યવહારનાં કામકાજ કરો. (૧૩૫)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! જે સજ્જને થોડો પણ આત્મા-સંબંધી વિચાર કરીને જરાક મનનો નિગ્રહ કર્યો છે, તે ક્રમે ક્રમે મોક્ષ મેળવે છે. આમ તે પોતાનો તત્ત્વજ્ઞની સમાન સ્થિતિ જન્મ સાર્થક કરે છે. (૧૩૬) હૃદયમાં આત્મવિચારનો જે અંકુર સ્ફુરે છે, તે કલ્પવૃક્ષની પેઠે અભ્યાસથી ઉત્તરોત્તર વધે છે. (૧૩૭) રૂઢ થયેલા વિચારરૂપી અચલ વૃક્ષ હૃદયમાં બરાબર સ્થિત થયેલું હોવાથી, ચિંતારૂપી પવન તેને ડગાવી શકતો નથી. (૧૩૮) જે મનુષ્ય ચાલતાં, બિભા રહેતાં, બાગતાં, સૂતાં વગેરે વ્યવહારનાં કાર્યો કરતાં મનમાં આત્મા સંબંધી વિચાર

કરતો નથી, તેને મરણ પામેલો સમજવો. (૧૩૬) પોતાની મેળે અથવા સજ્જનોની સાથે “આ શું છે? જગત શું છે? હું કોણ?” વગેરે પ્રશ્નો સંબંધી અધ્યાત્મ-દૃષ્ટિએ તમે અહોનિશ વિચાર કરો. (૧૪૦) અધ્યાત્મવિદ્યાના વિચારને જ જ્ઞાન કહેવાય છે. જેમ દૂધની અંદર મધુરતા રહેલી છે, તેમ એ જ્ઞાનની અંદર જ્ઞેય રહેલું છે. (૧૪૧) સમ્યક્જ્ઞાનનો અનુભવ થતાં સમાન દૃષ્ટિ થાય છે, અને એ પુરુષ જાણવા યોગ્ય બ્રહ્મ જેવો જ બની જાય છે. સર્વત્ર એક જ આત્મતત્ત્વનું દર્શન કરતો હોવાથી તે બીતો નથી, વિવશ થતો નથી અને દીન પણ બનતો નથી. દારૂનો નશો કરનારા મનુષ્યની પેઠે તે સર્વદા આત્માના આનંદમાં મસ્ત રહે છે. સ્વપ્ન, ચિદ્રૂપ અને નિર્માણ બ્રહ્મ પરમ જ્ઞેય કહેવાય છે, અને જ્ઞાન વડે તે પરબ્રહ્મ અવિદ્યાથી રહિત થતાં પ્રસન્ન થાય છે. (૧૪૨, ૧૪૩) એવો જ્ઞાની પુરુષ અપવિત્ર, અપથ્ય, ઝેરવાળું અને વાસી થઈ જતાં બગડી ગયેલું લોજન પણ તે સમદર્શી હોવાથી મધુર અન્નની પેઠે સ્વીકારે છે, અને તરત પચાવી દે છે. (૧૪૪) એ જ્ઞાની પુરુષ વિષ, પ્રતિવિષ, દૂધ, પાણી કે અન્નનો પણ અનાસક્ત બુદ્ધિથી સમાન લાવે સ્વાદ લે છે. (૧૪૫) એ જ્ઞાનવાન પુરુષ જીવનનો નાશ કરનાર કે જીવનનું દાન આપનાર બંને પ્રત્યે પ્રસન્ન દૃષ્ટિથી એક લાવે જીએ છે. (૧૪૬) એ સમદર્શી પુરુષ માનસિક ચિંતા વિનાની બુદ્ધિ વડે કોઈ પણ વખત કોઈ ઇન્દ્રિયને વિષયોમાં આસક્ત થવાનો અવકાશ આપતો નથી. (૧૪૭) જેમ મૃગલાં પાંદડાં ગળી જાય છે, તેમ જેણે તત્ત્વ જાણ્યું નથી, જેનું મન શાંત થયું નથી અને જે આત્મનિષ્ઠ થયો નથી, તેને ઇન્દ્રિયો તરત વશ કરી લે છે. (૧૪૮) હે નિષ્પાપ રામ! સર્વે પદાર્થોનું કારણ સંગ છે,

એ જ સંગ સંસાર અપાવે છે, આશાઓ પણ એ જ સંગમાંથી ઉદ્ભવે છે અને સઘળી આપત્તિઓનું પણ એ સંગ જ કારણ છે. સંગનો ત્યાગ કરવાથી મોક્ષ મળે છે, અને સંસારમાં ફરી જન્મ લેવો પડતો નથી; માટે પદાર્થોમાંથી આસક્તિનો ત્યાગ કરી તમે નિઃસંગભાવે વ્યવહાર કરો અને જીવન્મુક્ત બની જાઓ. (૧૪૯, ૧૫૦)

શ્રીરામે પૂછ્યું : હે પ્રભો ! સંગ કેને કહેવાય છે તે સંશ્લેષમાં મને કહો. આપનાથી મારા સર્વે સંગ એટલે શું ? સંશયો દૂર થાય છે. (૧૫૧)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! કેઈ પદાર્થ પ્રાપ્ત થતાં જેથી હર્ષ થાય, અને તેનો અભાવ થતાં અસહિષ્ણુ બની જવાય, એવી મલિન વાસનાને સંગ કહેવામાં આવે છે. (૧૫૨) હર્ષ અને વિષાદથી મુક્ત થતાં જીવન્મુક્ત પુરુષોની વાસના શુદ્ધ બને છે, અને તે ફરીથી જન્મ અપાવતી નથી. (૧૫૩) જેઓ જીવન્મુક્ત નથી, જેઓ દીન છે અને જેઓનું મન સંસારમાં મોહ પામ્યું છે, તેમની જન્મમરણમાં ફસાવનાર વાસનાને સંગ કહેવાય છે. (૧૫૪) જો તમે હર્ષ, અસહિષ્ણુતા અને વિષાદને વશ થશો, તો હર્ષ અને વિષાદ વડે તમારી વાસના તમને બંધનમાં નાખશે. (૧૫૫) હે રાધવ ! હર્ષ અને વિષાદથી મુક્ત થતાં તમે જો વિકાર નહિ પામો, અને રાગ, ભય અને ક્રોધ વિનાના થશો તો તમે અસંગ જ છો. (૧૫૬) જો દુઃખોથી તમને ખેદ નહિ થાય, સુખોથી તમને હર્ષ નહિ થાય અને આશાઓ તમને આકુળ-વ્યાકુળ નહિ બનાવે તો તમે અસંગ જ છો. (૧૫૭) સંપત્તિ તેમ જ વિપત્તિમાં સમાન ભાવે રહી, એક જ આત્માનું તમે દર્શન કરશો; અને અવશ્ય કરવાનો પ્રાપ્ત વ્યવહાર અનાસક્ત

બુદ્ધિ વડે કરશે, તો તમે અસંગ જ છો. (૧૫૮) હે રામ ! સંસારની સમસ્ત વસ્તુઓમાં સમાન દૃષ્ટિ રાખીને અને હૃદય-માંથી દ્વિતતાને દૂર કરીને તમારે જે કંઈ સ્વાભાવિક પ્રાપ્ત કર્યાં હોયો, બળવવાનાં હોય તે સુખેથી કરો, અને આત્મસુખના અનુભવનો સ્વાદ ચાખો. (૧૫૯)

નિર્વાણ-પ્રકરણ

સર્ગ પહેલો

ભુશુંડજનું ઉપાખ્યાન

વસિષ્ઠ યોદ્ધા : હે રામ ! “હું” પંચભૂતનો બનેલો દેહ નથી; પણ દેશ, કાળ અને વસ્તુથી અપરિચ્છિન્ન હોઈ અક્ષય, શાન્ત અને ચિન્માત્ર બ્રહ્મસ્વરૂપ છું” સંસારનું કારણ અજ્ઞાન : એવો મનથી દૃઢ નિશ્ચય કરી દેહના તેનો નાશ અભિમાનનો ત્યાગ કરો, અને પ્રારબ્ધાનુસાર દેહ ભોગવતાં મૌનવૃત્તિથી વ્યાપક, એકરૂપ અને પ્રશાન્ત આત્માના આનંદમાં મસ્ત રહો. (૧,૨) જ્યાં સુધી “આ સર્વ બ્રહ્મ છે” એવો નિશ્ચય ન થયો હોવાને લીધે મનુષ્ય અજ્ઞાનમય બંધનમાં ફસાયેલો છે, અને તેથી તેને જ્યાં સુધી સંસારનો પ્રપંચ સાચો લાગે છે, ત્યાં સુધી ચિત્ત, જીવ, વિદ્યા વગેરે ભેદની કલ્પના રહે છે. (૩) વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ ચિત્ત (શુદ્ધ સત્ત્વગુણપ્રધાન અંતઃકરણ) અવિદ્યા, મન (રજોગુણપ્રધાન સંકલ્પવિકલ્પાત્મક અંતઃકરણ) અને જીવ એવો કેઈ ભેદ નથી; એ સર્વ કલ્પના બ્રહ્મની જ છે. સમુદ્રની માફક એક, અનાદિ અને અનંત બ્રહ્મસત્તા જ જુદે જુદે સ્વરૂપે ભાસે છે. (૪) જ્યાં સુધી મનુષ્ય દેહમાં જ અહંબુદ્ધિ

કરે છે, પારકા દેહો પ્રત્યે પણ તે ચૈતન્યદષ્ટિએ જુએ છે અને “આ મારું” એવા મિથ્યા દ્વૈતપ્રપંચમાં તે આસ્થા રાખે છે, ત્યાં સુધી તેને ચિત્તાદિ જગતનો ભ્રમ સાચો લાગે છે. (૫) “હું સર્વાત્મક છું” એવી પરિપૂર્ણ આત્મભાવના વડે જે સાધુ પુરુષો ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય દશ્યને તૃણવત્ સમજે છે, અને દ્રષ્ટાથી અતિરિક્ત દશ્યનો સંભવ ન હોવાથી સર્વ પ્રપંચના અધિક્ષાન ભૂત સ્વાત્મચૈતન્યમાં દશ્યને વિલીન કરે છે; એવા પુરુષોની ચિત્ત, જીવ વગેરે ભેદદષ્ટિ ટળી જાય છે. (૬) “હું ચિદાત્મા છું, નિરવયવ છું, અસીમ છું” એવું સમજી તમારા વ્યાસ સ્વરૂપનું તમે નિત્ય અનુસંધાન કરો. સ્વ-સ્વરૂપને ભૂલી જઈ તમારે જડ દેહને જ આત્મા ન માનવો. (૭) પોતાને મારી નાખવા તૈયાર થયેલા શત્રુ પ્રત્યે પણ જે સમદર્શી પુરુષો રાગદ્વેષ વિના મિત્રરૂપે જુએ છે, તેઓએ જ યથાર્થ રીતે આત્મતત્ત્વ જાણ્યું છે. (૮) કિનારાનાં વૃક્ષોને જેમ નદી સમૂળ ઊખેડી નાખે છે, તેમ જે પુરુષ રાગદ્વેષનો વાસના રહિત પરિત્યાગ કરે છે, તે હર્ષ, અસહિષ્ણુતા વગેરે દોષોનો નાશ કરે છે. (૯) જેમ શરદઋતુમાં ઝરફ નાશ પામે, તેમ દીર્ઘ કાળ સુધી અંતઃકરણમાં વિચારેલા અધ્યાત્મશાસ્ત્રરૂપી મંત્ર વડે તૃણભૂતરૂપી ઝેરને કારણે થયેલા વિપૂચિકા રોગ નાશ પામે છે. (૧૦) જેનું વચન આત્મપણાને કારણે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે, એવો નિશ્ચય પોતાના મનમાં જેણે કર્યો છે, એવા મનુષ્યને તેનાં વાક્યો તમભૂમિ જેમ જળને શોષી લે, તેમ અંતઃકરણને અસર કરે છે. (૧૧) આત્મતત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરનારાં શાસ્ત્રોનો અને સ્વરૂપજ્ઞાનનો જેણે યથાર્થ વિચાર કર્યો નથી, એવા ચૈતન્યદષ્ટિથી વિમુખ થયેલા મૂઠ પુરુષો તણખલાંની પેઠે સંશયમાં અહીંતહીં ગોથાં ખાય છે. (૧૨) સર્વે જીવોમાં

આ અવ્યય ચૈતન્ય રહેલું છે એ વાત સાચી છે, પણ અનાદિ અવિદ્યાના પ્રભાવે તે ચૈતન્યનું અનુસંધાન થતું ન હોવાથી તે જીવ ક્ષુદ્ર બની જાય છે. (૧૩) ધનુષટંકાર જેમ બીજાઓના નાશ માટે સંભળાય છે, તેમ સ્વરૂપચૈતન્યના બોધ વિનાના અજ્ઞાની લોકોના ખરાડા કે ઠપકાનાં વચનો ભૂતમાત્રનો દ્રોહ કરે છે; માટે એવાઓ પાસેથી ઉપદેશ ન લેવો. (૧૪) એવા અજ્ઞ અને અધમ પુરુષોને કંઈ આપવું તે ખારી જમીનમાં ઉગાડેલા બીજ જેવું છે, અને એની સાથે જ્ઞાનચર્યા કરવી એ આકાશમાંથી કૂતરા બોલાવવા જેવું છે. (૧૫) જન્મમરણ વગેરે દુઃખોનું કારણ અજ્ઞાન જ છે. અજ્ઞ પુરુષોને શું દુઃખ ન નડે ? અજ્ઞાનને લીધે જ આ સઘળો સંસાર છે. (૧૬) જ્ઞાન-નિષ્ઠ બુદ્ધિવાળા મહાત્માઓને મન જે સંસાર ખાબોચિયાં જેવો અલ્પ છે, તે જ સંસાર અજ્ઞાનીઓને અગાધ સમુદ્રની પેઠે દુસ્તર થઈ પડે છે. (૧૭)

દૃશ્યથી પર જે શાન્ત, સર્વાત્મક, નિષ્કલ, સચ્ચિદાનંદમય વસ્તુ છે, તે જ પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ સત્ય છે. (૧૮) એ પર-

બ્રહ્મમાંથી સંસારના બંધનમાં ફસાવનારી અવિદ્યાની ચિકિત્સા અવિદ્યા પોતાની મેળે જ ઉદ્ધવ પામે છે.

સૂક્ષ્મ, મધ્યમ અને સ્થૂળ એમ ત્રણ ભાગમાં તેની કલ્પના કરવામાં આવે છે. (૧૯) સત્ત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણે ગુણો પ્રકૃતિના છે. એ ત્રિગુણાત્મિકા અવિદ્યા સંસારનું કારણ છે, અને તેની નિવૃત્તિ એ જ પરમ કૈવલ્યપદ છે. (૨૦) એ દરેક ગુણના ત્રણ ભાગ છે. એમ એ અવિદ્યા નવ* ભાગમાં

* એ નવ ભાગ આ પ્રમાણે છે:—

શુદ્ધ સત્ત્વ, રત્નેમિશ્રિત સત્ત્વ, તમેમિશ્રિત સત્ત્વ

શુદ્ધ રજ, સત્ત્વમિશ્રિત રજ, તમેમિશ્રિત રજ

શુદ્ધ તમ, સત્ત્વમિશ્રિત તમ, રત્નેમિશ્રિત તમ.

વહેંચાયેલી છે. (૨૧) ઋષિમુનિઓ, સિદ્ધો, નાગ, વિદ્યાધર દેવતાઓ એ અવિદ્યાના સાત્ત્વિક વિભાગમાં આવે છે. એ સાત્ત્વિક ભાગમાં નાગ અને વિદ્યાધરો તમોભિશ્રિત સત્ત્વમાં, મુનિ તથા સિદ્ધ રજોભિશ્રિત સત્ત્વમાં અને હર વગેરે દેવતાઓ શુદ્ધ સત્ત્વમાં આવે છે. (૨૨) અવિદ્યાનો આ ભાગ એવી રીતે વિદ્યાપણુને પામ્યો છે; કારણ કે અવિદ્યાનો શુદ્ધ સાત્ત્વિક અંશ વિદ્યા કહેવાય છે. (૨૩) એ જ પ્રમાણે રજોગુણી અને તમોગુણી સૃષ્ટિ પણ ત્રણ ત્રણ પેટા ભાગોમાં વહેંચાયેલી છે. અજ્ઞાનરૂપ જડ સ્થાવરસૃષ્ટિ તામસી સૃષ્ટિનો પરમ અવધિ છે. (૨૪)

શ્રીરામે પૂછયું : હે બ્રહ્મન્ ! ગાઢ અજ્ઞાનને લીધે અવિવેકની સીમારૂપ સ્થાવરસૃષ્ટિ કેમ થઈ અને કેવી રીતે એ સ્થિત છે તે કહો. (૨૫)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! પ્રવૃત્તિનો અસંભવ હોવાથી પાષાણુવત્ સ્થાવરજીવમાં હિત અને અહિત જાણવાની યોગ્યતા નથી, એટલે એવા મનોભયને પ્રાપ્ત થયો નથી, તેમ જ સ્મરણુ વગેરે શક્તિઓની પણ ખામી હોવાથી મનોભાવથી પણ તે જીવ રચુત થયેલ છે, એવા સ્થાવરજીવમાં મન અને અમનપણુ વચ્ચે અજ્ઞાનને લીધે ચિત્ તટસ્થરૂપે રહે છે. (૨૬)

શ્રીરામે કહ્યું : હે પ્રભો ! સ્થાવરજીવમાં ચિત્ની મનો-વ્યાપાર વિનાની અવસ્થા થાય છે, તો તેનાથી મોક્ષ દૂર નથી એમ હું માનું છું. (૨૭, ૨૮)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : જે સ્થાવર શરીરમાં અંતઃકરણ, બુદ્ધિ, કર્મ, કરણ વગેરેથી બનેલું પુર્યષ્ટક સુષુપ્તિ અવસ્થાની પેઠે સુખ આપનાર ચૈતન્યમાં લીન થયેલું છે, એવાં સ્થાવર શરીરમાં ચિત્ મૂક, અંધ અને જડની પેઠે માત્ર સત્તારૂપે રહે છે. (૨૯)

શ્રીરામે કહ્યું : હે બ્રહ્મન્ ! જે સ્થાવર જીવમાં ચૈતન્ય

સત્તા માત્રથી અભિન્ન રહેલું છે, તે સ્થાવર જીવની સ્થિતિ સંકલ્પ-વિકલ્પને અભાવે સમાધિઅવસ્થા જેવી હોવાથી, તેનાથી મુક્તિ દૂર નથી એમ હું માનું છું. (૩૦)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! શ્રુતિ, યુક્તિ અને પ્રદ્ધનિષ્ઠ સાધુઓના અનુભવ વડે આ જગતનો વિચાર કરી પરમાર્થ-તત્ત્વનો દૃઢ નિશ્ચય થાય છે, અને તેથી જે એક સત્તાનો અનુભવ થાય છે, તે જ ફરીથી જન્મ ન અપાવનાર મોક્ષ છે; (નહિતર મહાન પાપોને પરિણામે સ્થાવરત્વ પામનાર જીવને પણ મોક્ષ સુલભ થતાં મોક્ષનો ઉપાય સૂચવનાર શાસ્ત્રો વ્યર્થ નીવડે.) વાસનાઓ સંસાર અપાવે છે, માટે તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, એવો વિચાર કરી ફરીથી સંસારમાં ન આવવું પડે, એવી રીતે વાસનાનો ત્યાગ થાય તો ચિત્ સર્વે ઉપાધિથી મુક્ત થતાં સત્તાસામાન્યરૂપે રહે છે; એને જ કૈવલ્યપદ જાણવું. (૩૧,૩૨) સમર્થ ગુરુની મદદ વડે અધ્યાત્મશાસ્ત્રનું અવલોકન કરી પ્રદ્ધજ્ઞો સાથે યુક્તિપુરઃસર તેનું ચિંતન કરવું. એ રીતે અધ્યાત્મ-ભાવનાનું નિત્ય અનુસંધાન થતાં જે સત્તાસામાન્યનિષ્ઠા રહે છે તે જ પરમપ્રદ્ધ છે. (૩૩) બીજામાં અંકુર રહે તેમ સ્થાવર-દશામાં મંદ વાસના અંતઃકરણમાં તંદ્રાવસ્થામાં રહેલી છે. તેની આવી સુષુપ્તસ્થિતિ ફરીથી જન્મ અપાવે તેવી છે. (૩૪) જેના મનોવ્યાપારનો અંદર લય થઈ ગયો છે, અને વાસનાઓ સૂતેલી હોવાથી જેની દશા સુષુપ્ત જેવી છે, એવી જડ વસ્તુઓની દશા અનેક દુઃખો અપાવે છે. (૩૫) સ્થાવરાદિ સમસ્ત જડ-ધર્મી પદાર્થો સુષુપ્તપદમાં રહ્યા છે, તોપણ ફરી ફરી જન્મ લેવા યોગ્ય છે. (૩૬) હે સાધો ! જેમ બીજામાં કળકૂલ સૂક્ષ્મ રીતે રહેલાં છે, અને માટીના ઢગલામાં ઘડા વગેરે વાસણો સૂક્ષ્મ રીતે રહેલાં છે, તેમ અન્ય જન્મ અપાવનાર પુણ્ય અને

અપુણ્યના સંસ્કારરૂપી પોતાની વાસનાઓ સ્થાવર વસ્તુઓની અંદર રહેલી છે. (૩૭) જે સ્થાવરદશામાં વાસના અને સંસાર અપાવનાર તેનું બીજ-અજ્ઞાન રહેલાં છે, તે સુષુપ્ત-અવસ્થા કૈવલ્યપદ અપાવી શકે નહિ; પણ જે જીવન્મુક્ત અવસ્થામાં અજ્ઞાન-રૂપ બીજ વિનાની શુદ્ધ વાસના રહેલી છે, તેને તુર્યાવસ્થા કહેવામાં આવે છે, અને તે દશા કૈવલ્યપદનો અનુભવ કરાવી શકે. (૩૮) અગ્નિ, ઋણ, વ્યાધિ, શત્રુ, સ્નેહ, વૈર અને વિષ સ્વલ્પ હોય તોપણ હેરાન કરે છે; તેમ સ્વલ્પ વાસના પણ મનુષ્યને બાધક નીવડે છે. (૩૯) જે મનુષ્યની વાસના અને તેનું બીજ-અજ્ઞાન બળી ગયાં છે, અને તેથી જેણે સત્તાસામાન્ય-રૂપનો અપરોક્ષ સાક્ષાત્કાર કર્યો છે, એવો પુરુષ જીવન્મુક્ત હોય કે વિદેહમુક્ત હોય, તોપણ તેને ફરીથી દુઃખ પડતું નથી. (૪૦) વાસના અને અજ્ઞાન વડે ચિરછક્તિ સર્વે પ્રાણીઓમાં ઢંકાયેલી છે. એવા સ્વરૂપચૈતન્યની અપ્રતીતિને જ પંડિતો અવિદ્યા કહે છે. (૪૧) જ્યાં સુધી વિદ્યા અને અવિદ્યાનું પરસ્પર સંઘર્ષણ થતાં તે બરાબર શાન્ત ન થાય, ત્યાં સુધી અવિદ્યાના પ્રધાનભાગ શુદ્ધ સત્ત્વગુણ (વિદ્યા) વડે અન્ય આઠ ભાગોનો નાશ કરવો; એમ થતાં સૌ સુખી થઈ જશે. (૪૨) “આ જગત બ્રહ્મ ન હોવાથી દેખાય છે તે રીતે સત્ય છે” એવા નિશ્ચયને જ અવિદ્યા કહેવામાં આવે છે, અને “આ સર્વ બ્રહ્મ છે” એવા નિશ્ચય વડે અવિદ્યાનો નાશ થાય છે. (૪૩) હે રાઘવ ! હર વગેરે દેવતાઓ અને નારદ આદિ ઋષિઓએ હૃદયમાં જે નિર્મળ નિશ્ચય કર્યો છે, એવો દઢ નિશ્ચય કરી તમે જીવન્મુક્ત બની જાઓ. (૪૪)

શ્રીરામે પૂછ્યું : હે ભગવન્ ! જે નિશ્ચય વડે મહાબુદ્ધિ-

શાળી અને ધીર સાધુ પુરુષોએ શોક
સર્વત્ર પ્રહલદર્શન; રહિત પદ મેળવ્યું, એ વિષે આપ મને
એજ નિશ્ચય થથાથ રીતે કહો. (૪૫)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! જે કંઈ આ વિસ્તૃત દશ્ય
જગત દેખાય છે, તે સર્વે પારમાર્થિક દષ્ટિએ શુદ્ધ
પ્રહ્મ જ છે. પ્રકાશિકા ચિત્ પ્રહ્મ છે, ભુવન પણ પ્રહ્મ છે,
ભૂત માત્ર પ્રહ્મ છે, હું પ્રહ્મ છું, મારા શત્રુઓ પણ પ્રહ્મ
છે, મારા મિત્રો અને સગાંવહાલાંઓ પણ પ્રહ્મ છે.
(૪૬, ૪૭) જેમ અંધ પુરુષને સર્વત્ર અંધકાર લાગે છે, અને
દેખતા માણસને સર્વત્ર પ્રકાશ જ દેખાય છે, તેમ પરમાત્મ-
તત્ત્વ ન જાણનાર અજ્ઞને જગત અનેક દુઃખોનું સ્થાન થઈ
પડે છે, પણ તત્ત્વ જાણનાર મહાત્માઓ સર્વત્ર આનંદનો
અનુભવ કરે છે. (૪૮) જે કંઈ દેખાય છે તે પ્રહ્મ જ છે,
એવો નિશ્ચય થતાં પુરુષ પ્રહ્માકારવૃત્તિ અનુભવે છે. અમૃત
પીવાથી કોણ અમૃતમય નથી બનતું ? (૪૯) વિષયોથી પર
જે વસ્તુ પ્રાણી માત્રને અવબોધરૂપ છે, શુદ્ધ છે, સર્વત્ર રહેલી
છે અને શાન્ત છે, તે સર્વ પ્રહ્મ છે; આવો અનુભવ પ્રહ્મવિદ્
પુરુષો કરે છે. (૫૦) મન મધ્યમ રહેલા વિષયોને મૂકી, દૂર
રહેલા વિષયોને જાણે છે, ત્યારે વચમાં રહેલા પદાર્થોના સંબંધ
વિનાની નિર્વિંકલપણાને લીધે વિષયદોષો રહિત જે નિર્મળ
પ્રતીતિ થાય છે, તે ચિદ્રપ્રહ્મ હું છું. (૫૧) સમસ્ત જગતના
પ્રભુ હોવાથી, જે સર્વે સંકલ્પોનું ક્ષણ આપે છે, સૂર્ય વગેરે
તેજસ્વી પદાર્થોને જે પ્રકાશ આપે છે, અને સ્વીકારવા લાયક
વસ્તુની જે પરમ્ સીમા છે, એવા ચૈતન્યદેવની અમે ઉપાસના
કરીએ છીએ. (૫૨) જેના સર્વે સંકલ્પો પ્રશાન્ત થયા છે, જેના
સર્વે કામ નાશ પામ્યા છે, અને જેનો ક્રોધ તદ્દન નષ્ટ થયો

છે, એવા ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મદેવની અમે ઉપાસના કરીએ છીએ. (૫૩) આવો નિશ્ચય થતાં નારદાદિ નિષ્પાપ મહાત્માઓ એકરૂપ, નિર્વિકાર અને અબાધ્ય સ્વરૂપ પરબ્રહ્મમાં સુખપૂર્વક લીન થઈ ગયા. (૫૪) આ પ્રકારે બ્રહ્મનિષ્ઠ સ્થિતિનો અનુભવ થતાં પરિપૂર્ણ બુદ્ધિવાળા ધીર પુરુષો સમત્વ અનુભવે છે અને તેમનું ચિત્ત રાગ વિનાનું થાય છે. એ રીતે તેઓ આત્મ-રમણમાં જ લીન હોવાથી જીવનની પ્રશંસા કરતા નથી અને મૃત્યુને ધિક્કારતા નથી. (૫૫)

શ્રીરામે પૂછ્યું : હે બ્રહ્મન્ ! યથાર્થ જ્ઞાન થતાં મારી સર્વે વાસનાઓ શાન્ત થઈ છે, અને મને જ્ઞાન અને યોગ જીવન્મુક્ત દશામાં વિશ્રાન્તિ મળી છે. પ્રાણુસ્પન્દનો નિરોધ કરતાં વાસનાનો ક્ષય કેમ થાય અને તેથી જીવન્મુક્ત દશામાં કેમ વિશ્રાન્તિ મળે ? (૫૬, ૫૭)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! સંસાર તરી જવાની યુક્તિને યોગ કહેવામાં આવે છે. તે બે પ્રકારના છે :—આત્મજ્ઞાન અને પ્રાણુસ્પન્દનો નિરોધ. (૫૮) યોગશબ્દ બે કે ઉપયુક્ત બન્ને પ્રકારના અર્થમાં વપરાય છે, તોપણ યોગનો રૂઢ થયેલો અર્થ પ્રાણુસ્પન્દનો નિરોધ એવો થાય છે. (૫૯) કેટલાક સાધકોને યોગ અસાધ્ય લાગે છે અને કેટલાકને જ્ઞાનનો નિશ્ચય કરતાં મુશ્કેલી નડે છે; માટે જ પરમ કલ્યાણકારક દેવે બે યુક્તિઓ બતાવી છે. (૬૦) તેમાંથી જ્ઞાન વિષે તમને મેં કહ્યું. હવે યોગ વિષે જે કહું છું તે સાંભળો. હું તમને એક પરમ અદ્ભુત આખ્યાન કહેવા માગું છું. (૬૧) એક વખત હું સ્વર્ગમાં ઇન્દ્રની સભામાં બેઠો હતો અને નારદ વગેરે મહા-ત્માઓ ચિરજીવીઓની કથા કહેતા હતા તે સાંભળતો હતો.

(૬૨) ત્યાં કથાપ્રસંગમાં શાન્તાતપ ઋષિએ ચિરંજીવીઓ સંબંધી પ્રસ્તાવ કરતાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું: (૬૩)

“મેરુ પર્વતના ઇશાનભાગમાં પદ્મરાગ મહિના સુંદર શિખર પર એક કદપતરુ છે. તે કદપતરુની ઉપર સોનારૂપાની લતાથી વીંટાયેલા દક્ષિણશાખાના કોતર પર એક નિર્મળ સ્થાન છે; તેમાં ભુશુંડ (સર્વે ભુવનમાં સુખેથી ઊડનાર-વિહરનાર) નામે એક કાગડો રહે છે. તે પરમ વૈરાગ્યવાન છે અને પોતાના સ્થાનમાં પ્રદ્ધા જેવો શોભે છે. હે દેવો! ચિરકાળ સુધી જીવનાર એ ભુશુંડજી જેવું જીવન ગાળે છે, તેવું જીવન સ્વર્ગમાં આગળ પણ ન હતું અને થશે પણ નહિ. (૬૪-૬૭) તે દીર્ઘાયુષી છે, રોગ રહિત છે, શ્રીમાન છે અને મહાબુદ્ધિશાળી છે. તેની બુદ્ધિ વિશ્રાન્તિ પામી હોવાથી, તે શાન્તિનો અનુભવ કરે છે. તે સુંદર છે અને કાળની ગતિને જાણનાર છે.” (૬૮) ફરીથી પૂછતાં પણ શાન્તાતપે દેવોની સલામાં ભુશુંડજીનું એવું જ વર્ણન કર્યું. (૬૯) કથાપ્રસંગ પૂરો થતાં સૌ દેવતાઓ પોતપોતાને સ્થાને ગયા, અને ભુશુંડજીને મળવાની મને ઉત્કંઠા થતાં હું ત્યાંથી ચાલતો થયો. (૭૦) મેરુના સુંદર શિખર પર જ્યાં ભુશુંડજી રહેતા હતા, ત્યાં મેં શાખાચક્રની પેઠે રહેલું એક કદપવૃક્ષ જોયું. ભુશુંડજીની શોધ કરતાં મેં તેની જળમય કોટરોમાં, કુંજોમાં, શાખાઓમાં, લતાપત્રોમાં, ડાંખળીઓમાં અને પુષ્પોમાં માળા બાંધી રહેલાં પક્ષીઓ જોયાં. (૭૧, ૭૨) ત્યાં મૃણાલ જેવા સફેદ ચંદ્રનાં કિરણો વડે વૃદ્ધિ પામેલા પ્રદ્ધાના હંસ હતા. તેનાં બચ્ચાં સામવેદનું ગાન કરતાં હતાં. મંત્રોચ્ચાર કરતા અને ‘સ્વાહા’ જેવા શબ્દો બોલતો પોપટ, કાગડા અને કોયલ પણ ત્યાં હતાં. જેનાં પીંછાં પાર્વતીજીના અંબોડાને શોભાવતાં હતાં, અને જેઓને કૃતિકસ્વામીએ

શૈવ વિજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપ્યો હતો, એવા મયૂરો પણ ત્યાં હતા. જ્યારે હું આ બધાં પક્ષીઓને જોતો હતો, ત્યારે એક એકાન્ત સ્થળે સલામાં નિશ્ચલ અને એકાગ્ર ચિત્તે બેઠેલા કાગડાઓને મેં જોયા. (૭૩-૭૬) તેમની મધ્યમાં શ્રીમાન ભુશુંડજી બેઠા હતા. તેમનું શરીર સુંદર હતું. એવા સમદર્શી અને મૌની ભુશુંડજીનું મન જ્ઞાન થવાને લીધે પરિપૂર્ણ હતું. (૭૭) તેઓએ પ્રાણ ઉપર સંયમ મેળવ્યો હતો, એટલે તેમની વૃત્તિ હમેશાં અંતર્મુખ રહેતી. આનંદનો અનુભવ તેઓ કરતા, એટલે તેમનું મન પ્રસન્ન અને ગંભીર હતું. તેઓ ચતુર અને પ્રિયભાષી હતા. (૭૮)

હું મારાં સુંદર શરીરથી તેમની પાસે આકાશમાં ઊતર્યો, ત્યારે નીલકમળોવાળાં સરોવર પાસે આવેલી એ કાગડાઓની સલાને ક્ષણ વાર ક્ષોભ થયો. (૭૯) હું ત્યાં અકસ્માત જઈ ચડ્યો હતો, છતાં મહાત્મા ભુશુંડજી તરત જાણી ગયા કે આ વસિષ્ઠ છે. નાનકડા મેઘ જેવા અચલપર્ણના ઢગલા પરથી તેઓ ઊભા થયા, અને સ્નેહથી મધુર શબ્દોમાં મને કહ્યું: “હે મુનિ! આપ ભલે પધાર્યાં. હું આપનું સ્વાગત કરું છું.” (૮૦, ૮૧) એ જ વખતે સંકલ્પ માત્રથી ઉત્પન્ન થયેલ હાથો વડે તેણે મને કુસુમાંજલિ આપી. (૮૨) “આ લ્યો આસન” એમ કહી, એ બુદ્ધિશાળી ખગાધિપે પોતે કલ્પદ્રુમનું નવું પદ્મવ મને આપ્યું. (૮૩) હું આસને બેઠો ત્યારે મારું દર્શન કરવા પક્ષીઓ મારી તરફ જોવા લાગ્યાં. (૮૪) પ્રસન્ન ચિત્તે ભુશુંડજીએ મારું અર્ઘ્ય, પાદ વગેરેથી પૂજન કરી, પ્રેમથી મધુર રીતે મને આ પ્રમાણે કહ્યું. (૮૫)

ભુશુંડજી બોલ્યા: “હે ભગવન્! ઘણા હર્ષની વાત છે કે આપે ઘણા વખત પછી અમારા પર કૃપા કરી. આપનાં

દર્શનરૂપી અમૃતના સ્નાનથી અમે તથા આ સ્થળ પાવન થયાં છીએ. (૮૬) અહીં પધારવાની આપે કેમ તકલીફ લીધી? આપનાં વચનો સાંભળવા અમે ઉત્સુક છીએ; આજ્ઞા આપો. (૮૭) આપનાં દર્શનથી જ હું બાણી ગયો છું, કે ચિરંજીવી-ઓના કથાપ્રસંગમાં મારું નામ સાંભળતાં આપે અમને સંભાર્યાં. (૮૮) આપના આગમનનું કારણ હું બાણું છું, છતાં આપનાં વચનામૃતોનો સ્વાદ લેવા હું આ પ્રશ્ન પૂછું છું.” (૮૯) ચિરંજીવી અને ત્રણે કાળનું જ્ઞાન ધરાવનાર ભુશુંડજીએ એ રીતે મને કહ્યું, એટલે હું બોલ્યો: “હે પક્ષીરાજ! આપનું કહેવું સત્ય છે. હું આપ ચિરંજીવીનાં દર્શને જ આવ્યો છું. મને સંશય ઉત્પન્ન થયો છે, તે આપ દૂર કરો. આપ કયા કુળમાં જન્મ્યા છો? પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય જ્ઞાન આપે કેમ મેળવ્યું? આપનું આયુષ્ય કેટલું? ગયેલા કલ્પો આપને સાંભરે છે? આ કલ્પ-વૃક્ષનું નિવાસસ્થાન આપને કોણે બતાવ્યું?” (૯૦-૯૩) હે રામ! હવે કે શોકની લાગણીને વશ થયેલા ભુશુંડજીએ કહ્યું: “હે મુનિ! હું આપને કહું છું તે સાંભળો. આપ જેવા મહાત્માઓની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કોણ કરી શકે?” એમ કહી તે પક્ષીરાજે સર્વ વૃત્તાન્ત કહેવા માંડ્યું. (૯૪,૯૫)

ભુશુંડજી બોલ્યા: “હે મુનિશ્રેષ્ઠ! આ જગતમાં સર્વે દેવોમાં જ્ઞાન, ઐશ્વર્ય, બળ વગેરે ગુણો વડે મહાદેવ શ્રેષ્ઠ છે.

બ્રહ્માદિ દેવો તેને પૂજ્ય માની, તેની સ્તુતિ માતૃકાઓનો મહોત્સવ અને નમસ્કાર કરે છે. મહાદેવ પાસે તેમની અને ભુશુંડજીનો જન્મ કીડાથેં કેટલાક ગણો છે. કેટલાકનાં માથાં

પર ખરી છે, કેટલાકના હાથો ખરીના આકારના છે, કેટલાકના હાથોમાં ઢાંત છે, કેટલાકનાં મુખ તેમના ઉદરમાં છે અને તેમના અવયવો ઊંટ, રીંછ, હાથી અને

બકરાં જેવાં વક્ર છે. (૯૬-૯૭) ગણેાની પેઠે તેમની પાસે કેટલીક માતૃકાઓ પણ સ્વપરિવાર સાથે રહે છે, અને ભૂત-ગણેાની સરદારી હેઠળ તેઓ મહાદેવની આગળ હમેશાં નૃત્ય કરે છે. (૯૮) તેઓ ગિરિકંદરાઓમાં, આકાશમાં, અન્ય લોકમાં, વનમાં, સ્મશાનમાં અને પ્રાણીઓના શરીરમાં વસે છે. (૯૯) આ બધી માતૃકાઓમાં જ્યા, વિજ્યા, જ્યંતી, અપરાજિતા, સિદ્ધા, રકતા, અલંબુષા અને ઉત્પલા નામની મુખ્ય આઠ માતૃકાઓ છે. બધી માતૃકાઓ એને અનુસરે છે અને અન્ય તેમને અનુસરે છે. (૧૦૦, ૧૦૧) હે મુનિનાયક ! એ મહાન માતૃકાઓમાં અલંબુષા નામની એક વિખ્યાત માતા છે. (૧૦૨) જેમ વૈષ્ણવીનું વાહન ગરુડ છે, તેમ વજ્ર જેવાં મુખવાળેા ચંડ નામનેા એક કાગડો અલંબુષાનું વાહન છે. તેનેા રંગ ઇન્દ્રનીલમણિ જેવો છે. (૧૦૩) એક વખત ઐશ્વર્ય યુક્ત આઠ માતૃકાઓ સર્વે માતૃકાઓ સહિત વિહાર કરવાના ઇરાદાથી એકઠી થઈ અને પરમાર્થપ્રકાશક પરમ ઉત્સવ તેઓએ આદર્યો. સૌ સાથે મળી હસવા લાગ્યાં, નૃત્ય કરવા લાગ્યાં અને ઉચ્ચ સ્વરે ગાવા લાગ્યાં. (૧૦૪, ૧૦૫) આ ઉત્સવ આલતો હતો તે દરમિયાન માતૃકાઓનાં વાહનેા પણ નાચતાં હતાં, હસતાં હતાં અને મદ્યપાન કરતાં હતાં. (૧૦૬) એ ઉત્સવમાં પ્રદ્વાણીની વાહન હંસીઓ અને અલંબુષાનું વાહન કાગડો આકાશમાં ઉન્મત્ત અવસ્થામાં આવી જઈ નૃત્ય કરવા લાગ્યાં. (૧૦૭) એ દરમિયાન પરસ્પર અનુરાગ થતાં હંસીઓ કામાંધ થઈ અને ચંડ કાગડા સાથે તેઓએ પોતાની ઇચ્છા પૂરી કરી. (૧૦૮) તેઓને ગર્ભ રહ્યો અને તેઓ ખૂબ સંતોષ પામી. દેવીઓનું નૃત્ય પણ પૂર્ણ થતાં તેઓ શાન્ત થયાં. ત્યારપછી માતૃકાઓ અને મહાદેવ પરિવાર સહિત પોતપોતાને સ્થાને

ગયાં. (૧૦૯,૧૧૦) ગર્ભવતી થયેલી હંસીઓએ પોતાનું સઘળું વૃત્તાન્ત યથાર્થ રીતે બ્રહ્માણીને કહેતાં તેમણે કહ્યું : (૧૧૧) ‘હે પુત્રીઓ ! તમે ગર્ભવતી હોવાથી મારો રથ ખેંચવા અસમર્થ છો, એટલે તમારી ઇચ્છાનુસાર હમણાં ફરો.’ એમ કહી તે દયાળુ દેવી સુખપૂર્વક નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં લીન થઈ ગયાં. (૧૧૨,૧૧૩) વખત થતાં હંસીઓએ બ્રહ્માણના વિશાળ તળાવમાં એક પછી એક એકવીશ પુત્રોને જન્મ આપ્યો. હે મુનિ ! એવી રીતે અમે ચંડના દીકરાઓએ હંસીઓને પેટે જન્મ લીધો. (૧૧૪,૧૧૫) ત્યાર પછી સમાધિમાં રહેલાં બ્રહ્માણીની અમે અમારી માતાઓ સાથે દીર્ઘ કાળ સુધી આરાધના કરી. સમય જતાં દેવી સમાધિદશામાંથી જાગ્યાં અને અમને તત્ત્વસાક્ષાત્કારનું ફળ આપી, અમારા ઉપર તેઓએ ખૂબ કૃપા કરી. (૧૧૬,૧૧૭) મન સંતુષ્ટ થતાં અમે શાન્તિ અનુભવી અને ‘હવે એકાન્તમાં ધ્યાન ધરીએ’ એવો નિશ્ચય કરી, અમે પિતા પાસે ગયા. (૧૧૮) પિતાને તેમ જ અલંબુષા દેવીને અમે ભાવથી નમસ્કાર કર્યા. દેવીએ અમારા પર અનુગ્રહ કર્યો. અમે બોલ્યા : “હે તાત ! બ્રહ્માણી દેવીની કૃપાથી અમને જાણુવા યોગ્ય જ્ઞાનનો સાક્ષાત્કાર થયો છે, પરંતુ હવે અમને એકાન્ત સ્થાનમાં રહેવાની ઇચ્છા છે ! (૧૧૯,૧૨૦) અમારા જ્ઞાની અને સમદર્શી પિતાએ સર્વે વિદ્યોથી રહિત આ કલ્પવૃક્ષ અમને ખતાવ્યું. નમસ્કાર કરી ત્યાંથી આ વૃક્ષ પર અમે આવ્યા. ત્યારથી અમે આ સ્થળે ત્રિવિધ તાપથી રહિત થઈ, શાન્તિ અનુભવતા રહ્યા છીએ. (૧૨૧,૧૨૨) ચિરકાળથી સંચય કરેલા પુણ્યના પ્રભાવે આજે હું આપનાં દર્શન કરી કૃતાર્થ થયો છું. (૧૨૩) હે મુનીશ્વર ! સંતસમાગમથી રાજાદિ દોષ દૂર થતા હોવાથી, એ રસાયન સમાન છે; ત્રણે તાપને તે દૂર કરી

શકે છે, એટલે તે શીતળ છે અને જ્ઞાન આપનાર હોવાથી તે પરમ આનંદ આપે છે. એવો સંતસમાગમ કેને આનંદ ન આપે? (૧૨૪) સર્વે એવળાઓનો જેણે ત્યાગ કર્યો છે એવા મહાત્માઓના અનુકરણ સિવાય અન્ય કોઈ શ્રેય હોય એમ મને લાગતું નથી. (૧૨૫) મેં પરમાત્મતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કર્યો છે, તોપણ આજે આપના દર્શનથી મારાં સઘળાં દુષ્ટ પ્રારબ્ધ શાન્ત થતાં મારો જન્મ સાર્થક થયો છે. ખરેખર, સાધુઓનો સમાગમ સંસારના સઘળા ભય દૂર કરે છે.” (૧૨૬)

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! એમ કહીને ભુશુંડળએ ફરીથી અર્ધપાદ વગેરેથી મારો સત્કાર કર્યો. મેં તેમને પૂછ્યું: “હે વિહંગેશ! અહીં તમારા બુદ્ધિશાળી તત્ત્વજ્ઞ ભાઈઓ કેમ જોવામાં આવતા નથી? તમે એકલા જ કેમ છો?” (૧૨૭, ૧૨૮)

ભુશુંડળ બોલ્યા: “હે મુનિરાજ! અહીં રહેતાં અમને ઘણો કાળ થયો. અનેક યુગો અને કલ્પ પસાર થઈ ગયા છે. એ કાલ દરમિયાન મારા બધા ભાઈઓએ દેહનો તૃણની પેઠે ત્યાગ કર્યો અને તેમણે પરમ કલ્યાણકારી કૈવલ્યપદ પ્રાપ્ત કર્યું છે. દીર્ઘાયુષી હોય, મહાન હોય, સંત પુરુષ હોય કે બળવાન હોય તોપણ તે સર્વે અગમ્ય કાળને અધીન થઈ, નાશ પામે છે. (૧૨૯-૧૩૧)

મેં (વસિષ્ઠે) કહ્યું: “અગ્નિ, જળ, પવન અને તપતા સૂર્યો જ્યારે કલ્પાંતે જગત પર ફરી વળે છે, ત્યારે આપ ત્રિવિધ તાપ રહિત શીતળતા કેમ અનુભવી શકો છો?” (૧૩૨)

ભુશુંડળ બોલ્યા: “હે મહાત્મન! કલ્પને અંતે જગતનો વ્યવહાર બંધ પડે, ત્યારે કૃતમ્ન મિત્રની પેઠે હું આ માળાનો ત્યાગ કરું છું. શરીર અને તેના સર્વે અવયવોને નિશ્ચય બનાવી તથા સઘળી કલ્પનાઓને દૂર કરી, જીવન્મુક્તની પેઠે

મનને નિર્વાસિત બનાવી હું આકાશમાં રહું છું. (૧૩૩, ૧૩૪) પ્રલય સમયે જ્યારે જ્યારે સૂર્યો તપે છે, ત્યારે ‘હું અત્યંત શીતળ સર્વવ્યાપી જળનો આત્મા વરુણ છું’ એવી વરુણ સંબંધી ભાવના કરીને નિશ્ચલ બુદ્ધિથી આકાશમાં રહું છું. (૧૩૫) પ્રલયના પ્રબળ પવનો કૂંકાય છે અને પૃથ્વીના પર્વતોના ટુકડા થઈ જાય છે, ત્યારે પર્વત સંબંધી ભાવના કરી આકાશમાં સુખે રહું છું. (૧૩૬) જ્યારે મેરુ વગેરે દૂષી જતાં સકળ જગત એકાર્ણુવ થઈ જાય છે, ત્યારે વાયુની ભાવનાથી આકાશમાં જ ઊડું છું. (૧૩૭) બ્રહ્માંડની પાર જઈ ભૂમિ, પાણી, તેજ, વાયુ, આકાશ, અહંકાર, મહત્ પ્રકૃતિ એ સાત તત્ત્વોથી અતીત નિર્મળ ભૂમાપદમાં હું નિર્વિકલ્પ સમાધિ લગાવી રહું છું. જ્યારે ફરીથી બ્રહ્માણ સૃષ્ટિ નિર્માણ કરે છે, ત્યારે હું બ્રહ્માંડમાં પાછો આવી ફરીથી આ સ્થાનમાં નિવાસ કરું છું. (૧૩૮, ૧૩૯) દરેક કલ્પમાં મારા સંકલ્પના પ્રભાવથી આ ગિરિશૃંગ પર આ કલ્પવૃક્ષ ફરી ફરી થાય છે.” (૧૪૦)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : “હે પક્ષીન્દ્ર ! વિવિધ ભાવનાઓ કરીને જેમ તમે કલ્પાંતે પણ અખંડિત રીતે રહો છો, તેમ અન્ય યોગીઓ કેમ રહેતા નથી ?” (૧૪૧)

ભુશુંડણ બોલ્યા : “હે બ્રહ્માન્ ! જીવના પ્રારબ્ધને અનુસરનાર સત્યસંકલ્પરૂપ પરમેશ્વરની નિયતિશક્તિનું ઉલ્લંઘન કરવું અશક્ય છે. મારે એ જ શરીરે રહેવું અને બીજાએ બીજી રીતે રહેવું એવો નિયતિનો નિશ્ચય છે. (૧૪૨) અવશ્ય ભવિતવ્યતાને અન્યથા કરવા કોઈ સમર્થ નથી, જે જે રીતે છે, તે તે જ રીતે રહે એવો નિયતિનો નિશ્ચય છે.” (૧૪૩)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : “હે મહાત્મન્ ! આપ જ્ઞાનવાન છો, ધીર છો, આપનું મન યોગ સાધવાને યોગ્ય છે. ત્રણે જગતમાં

થયેલા કયા કયા વિચિત્ર બનાવો આપને
વિવિધ સૃષ્ટિઓ યાદ છે ?” (૧૪૪)

ભુશુંડછ બોલ્યા : “હે મુનિ ! મને
યાદ છે, કે કલ્પને અંતે શિલા, ઘાસ, વૃક્ષ, લતા, પર્વત અને
વન વિનાની આ પૃથ્વી હતી. (૧૪૫) આ પૃથ્વી અગિયાર
હજાર વર્ષ સુધી ભસ્મથી ભરપૂર હતી એમ મને યાદ આવે
છે. (૧૪૬) ચાર યુગ સુધી પૃથ્વી પર વૃક્ષ સિવાય અન્ય કંઈ
ન હતું, પછી ચાર યુગ સુધી પર્વતો સિવાય અન્ય કંઈ ન
હતું. વળી બીજા યુગમાં અગસ્ત્ય વિનાની અને મેરુ પર્વત
સિવાય બીજા પર્વતો વિનાની આ પૃથ્વી હતી એવું મને
સ્મરણ છે. (૧૪૭, ૧૪૮) હે તાત ! એક સૃષ્ટિ મને એવી સાંભરે
છે, કે જેમાં સુરાપાન કરનાર બ્રાહ્મણો, નિષેધ હોવા છતાં
મદ્ય પીનાર શૂદ્રો અને સ્વચ્છંદ રીતે વર્તનાર સ્ત્રીઓ હતી.
(૧૪૯) ચંદ્રસૂર્યની ઉત્પત્તિ, ઇન્દ્ર અને ઉપેન્દ્રને બાંધી દીધેલી
મર્યાદા, હિરણ્યાક્ષે કરેલું પૃથ્વીનું હરણ, તેમાંથી વારાહ
ભગવાને કરેલો પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર, મન્વંતર-અધિપોની વ્યવસ્થા,
મત્સ્યરૂપે ભગવાને કરેલો વેદનો ઉદ્ધાર, સમુદ્રમંથન કરવા
માટે મંદરાચળનું બિખેડવું, અમૃત મેળવવા માટે થયેલું
સમુદ્રમંથન, જેને પાંખ પણ આવી ન હતી તેવો ગરુડ,
સાગરોની ઉત્પત્તિ વગેરે જગતના સ્વરૂપ બનાવો મને યાદ
આવે છે. નાનાં બાળકોને પણ એ સાંભરે છે. એ સ્મરણમાં
આદર શું રાખવો હોય ? (૧૫૦-૧૫૩) ત્યાર પછી જગતમાં
આપ, ભરદ્વાજ, પુલસ્ત્ય, અત્રિ, નારદ, ઇન્દ્ર, મરીચિ, સન-
તકુમાર, ભૃગુ, સ્કંદ, ગૌરી, સરસ્વતી, લક્ષ્મી, ગાયત્રી વગેરે
ઉત્પન્ન થયાં. એ અને હમણાંના સર્ગોનું સ્મરણ કેમ ન હોય ?
અને તેમાં આદરભુક્તિ પણ શા માટે ? (૧૫૪, ૧૫૫) હે

સુનિ! તમે બ્રહ્માના પુત્ર છો. તમારો આ આઠમો જન્મ છે. તમારા આ જન્મમાં આપણે મળ્યા છીએ. (૧૫૬) કોઈક વખત આકાશમાંથી, કોઈક વખત જળથી, કોઈક વખત પર્વતથી અને કોઈક વખત અગ્નિથી તમે ઉત્પન્ન થાઓ છો. (૧૫૭) પૃથ્વી પાંચ વખત જળમાં ડૂબી ગઈ અને પાંચ વખત કૂમાંવતાર લઈ લગવાને સમુદ્રમાંથી તેનો ઉદ્ધાર કર્યો. (૧૫૮) મને યાદ છે, કે બાર વખત અમૃત મેળવવા સમુદ્ર-મંથન થયું અને ત્રણ ત્રણ વખત હિરણ્યાક્ષ પૃથ્વીને પાતાળમાં લઈ ગયો. (૧૫૯) રેણુકાને પેટે પરશુરામરૂપે શ્રીહરિએ છઠ્ઠી વાર જન્મ લીધો અને સો કલ્પયુગમાં લગવાને બુદ્ધાવતાર ધારણ કર્યો. (૧૬૦) ત્રીસ વખત શંકરે ત્રિપુરાસુરના શહેરને બાળ્યું, બે વખત દક્ષપ્રજાપતિના યજ્ઞનો નાશ કર્યો; કોઈક વખત અપરાધ કરવાથી શંકરે દશ વખત ઇન્દ્રને શિક્ષા કરી, બાણાસુર માટે આઠ વખત યુદ્ધ કર્યું વગેરે વૃત્તાંત મને સાંભરે છે. (૧૬૧) દરેક યુગમાં અભ્યાસકની બુદ્ધિ ન્યૂન કે અધિક હોવાથી વેદોક્ત કર્મ, વ્યાકરણ વગેરેનો અભ્યાસ અને શાસ્ત્રોનું અધ્યયન પણ તે પ્રમાણે ન્યૂન કે અધિક થતાં આવી વિચિત્રતાવાળા વેદો મને સાંભરે છે. (૧૬૨) દરેક યુગને અંતે ભારત વગેરે પુરાણો નિવૃત્ત થતાં બીજા યુગના પુરુષોના બુદ્ધિવૈચિત્ર્યને કારણે સમાન અર્થવાળાં ઘણાં પુરાણો રચાયાં એ પણ મને સાંભરે છે. (૧૬૩) મહાન આશ્ચર્યકારક વૃત્તાંતોથી ભરપૂર મોક્ષના ઉપાયોનું નિરૂપણ કરતું અને પ્રસિદ્ધ રામાયણથી જુદું એક લાખ શ્લોકોવાળું બીજું રામાયણ પણ મને સાંભરે છે. (૧૬૪) પ્રસિદ્ધ વાલ્મીકિએ રચેલું, અથવા તપના પ્રભાવે વાલ્મીકિભાવે થયેલા અન્ય જીવે જે જ્ઞાનશાસ્ત્ર રચ્યું તે યુગને અંતે બુદ્ધાઈ જતાં બારમી વખત રચાય છે.

(૧૬૫) એ જ પ્રમાણે પૂર્વે વ્યાસે રચેલું લાખ શ્લોકોવાળું ભારત પણ જગતમાં ભુલાઈ ગયું એ પણ મને સાંભરે છે. એ જ વ્યાસ અથવા તે નામનો ઋષિ ભુલાઈ ગયેલું મહાભારત સાતમી વખત રચે છે. (૧૬૬, ૧૬૭) રાક્ષસોના સંહારાર્થે શ્રીવિષ્ણુનો રામરૂપે અગિયારમો જન્મ થશે. (૧૬૮) હે મુનીશ્વર ! પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવા શ્રીવિષ્ણુનો વસુદેવને ઘેર સોળમો જન્મ થશે. (૧૬૯) કલ્પને અંતે ક્યારેક જગતરૂપી ભ્રાંતિ હોતી જ નથી. કોઈ વાર સ્થિતિકાળે એ ભ્રાંતિ હોય છે. એટલે જગતનો ભ્રમ બુદ્ધબુદ્ધની પેઠે રહેલો છે. (૧૭૦) આત્માનું અંતસ્થ સંવિદ્ એ જ આ અનિષ્ટ દેશ્ય-રૂપે ભાસે છે. જેમ જળમાં લહરીઓ થાય છે અને સમાય છે, તેમ તે ભ્રાંતિ પણ થાય છે અને સમાય છે. (૧૭૧) પૂર્વે આ ઉત્તર દિશા અહીં ન હોતાં અન્યત્ર હતી; તેમ જ મેરુ પર્વત પણ અહીં ન હોતાં અન્યત્ર હતો. (૧૭૨) આદિત્ય વગેરે ગ્રહોનું ફરવું અને મેરુ વગેરે પર્વતોનું સ્થાન દિશાઓ નક્કી કરે છે; એટલે સૂર્ય વગેરેનો સંચાર અને મેરુ પર્વતનું સ્થાન અન્યથા થઈ જતાં, એ અપેક્ષાએ દિશાઓ પણ અન્યથા થઈ જાય છે. (૧૭૩) કલિયુગમાં કૃતયુગનાં, કૃતયુગમાં કલિ-યુગનાં અને ત્રેતામાં દ્વાપરયુગનાં મનુષ્યો માલૂમ પડે છે. આવો પલટો પણ મને સાંભરે છે.” (૧૭૪)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! જિજ્ઞાસાથી મેં એ પ્રશ્નોરાજને પૂછ્યું, કે જગતના વ્યવહારમાં તત્પર રહેવા મૃત્યુ ક્યારે બાધક છતાં કયા ઉપાય વડે મનુષ્યના દેહને નથી ? મૃત્યુ બાધક નીવડતું નથી ? (૧૭૫, ૧૭૬)

ભુશુંડજી બોલ્યા : “ હે સર્વજ્ઞ ! તમે જાણો છો, છતાં બ્રહ્મજિજ્ઞાસાને કારણે પ્રશ્ન પૂછો છો. શિષ્યોનું વાક્યાતુર્ય પ્રકટ

કરવા માટે સમર્થ પુરુષો તેમને પ્રશ્નો પૂછે છે. (૧૭૭) જે તમે પૂછો છો તેનો ઉત્તર આપું છું. વિદ્વાન સજ્જનોની આજ્ઞાનું પાલન કરવું એ જ મુખ્ય આરાધના છે. (૧૭૮) વાસનારૂપી તંતુમાં પરોવાયેલી રાગદ્વેષાદિ મોતીથી બનેલી માળા જેના હૃદયમાં નથી, તેને મૃત્યુ મારવાની ઇચ્છા કરતું નથી. (૧૭૯) પુત્ર, મિત્ર વગેરેમાં વિશ્વાસરૂપી વૃક્ષનાં કરવત જેવાં પાંદડાંઓ વડે, સર્વેના દેહોને કાઢને કોરનારા કીડાની પેઠે કોરી ખાતાં માનસિક દુઃખો નડતાં નથી; એને મૃત્યુ મારવાની ઇચ્છા કરતું નથી. (૧૮૦) શરીરરૂપી વૃક્ષમાં તાપ આપનાર આશારૂપી સર્પો રહેલા છે. ચિન્તા તેની કૃણા છે. એ આશાઓ જેના હૃદયને સંતાપ આપતી નથી, તેને મૃત્યુ મારવાની ઇચ્છા કરતું નથી. (૧૮૧) રાગદ્વેષરૂપી વિષ જેની દાઢમાં છે, અને જે આપણા મનરૂપી દરમાં રહે છે, તે લોભ-રૂપી અજગર જેને કરડતો નથી; એવા પુરુષને મૃત્યુ મારવાની ઇચ્છા કરતું નથી. (૧૮૨) શરીરરૂપી સમુદ્રમાં વસનાર અને વિવેકરૂપી જળ પી જનાર કોપરૂપી વડવાનળ જેને સ્પર્શી શકતો નથી, એવા પુરુષને મૃત્યુ મારવાની ઇચ્છા કરતું નથી. (૧૮૩) ઘાણીમાં જેમ તલ પીલાય તેમ કામદેવ જેને આકુળ-વ્યાકુળ બનાવતો નથી, એવા પુરુષને મૃત્યુ મારવાની ઇચ્છા કરતું નથી. (૧૮૪) જેનું ચિત્ત એક જ પરમ પવિત્ર નિર્મળ પરમાત્મતત્ત્વમાં વિશ્રાન્તિ પામ્યું છે, એવાને મૃત્યુ મારવાની ઇચ્છા કરતું નથી. (૧૮૫) હે બ્રહ્મન્ ! આ દોષો સંસારરૂપી વ્યાધિનું કારણ છે. જે પુરુષનું ચિત્ત એક જ તત્ત્વની સમાધિમાં લીન થયું છે, તેને એ દોષો જરા પણ અસર કરી શકતા નથી. (૧૮૬) પુત્ર, કલત્ર વગેરે વિષયોને પરિણામે થયેલા વ્યામોહથી ઉત્પન્ન થતી આધિ કે વ્યાધિઓ સમાહિત ચિત્તવાળા

તત્ત્વનિષ્ઠ પુરુષને લેશ માત્ર દુઃખ આપી શકતી નથી. (૧૮૭) હૃદયાકાશમાં અંધારું ફેલાવનારી અને કામ, ક્રોધ વગેરે વિકારોને ઉત્પન્ન કરનારી ચિન્તા સમાહિત ચિત્તવાળા આત્મનિષ્ઠ પુરુષને કનડતી નથી. (૧૮૮) ધન વગેરે દુષ્ટ અર્થ, ગૃહ આદિ દુરારંભ, દુશુંભો, અનીતિ વગેરે સમાહિત મનને સંતાપ આપી શકતાં નથી. (૧૮૯) જે વસ્તુ પરિણામે હિતકર છે, અવિદ્યાનો નાશ થતાં જે સર્વે ઉપાધિ રહિત છે, જે સંસાર-દશાથી મુક્ત છે, અને જે અબાધ્ય છે, એવા પરમાત્મતત્ત્વમાં મનને લીન કરવું. (૧૯૦) ચિરકાળ સુધી વિરોધ કરતી અપ્રામાણિક ભેદદષ્ટિ જે વસ્તુનો સ્પર્શ કરી શકતી નથી એવા ‘એકમેવાદ્વિતીયમ્’ બ્રહ્મમાં મનને લીન કરવું. (૧૯૧) આત્મા સંબંધી વિચાર કરવાથી સમસ્ત દુઃખો નાશ પામે છે. આપ જેવા જ્ઞાનનિષ્ઠ સજ્જનોને આત્મચિન્તા સુસાધ્ય છે, પણ અમારા જેવા મંદ બુદ્ધિવાળાઓ માટે એ દુષ્પ્રાપ્ય છે. (૧૯૨) સર્વે કલ્પનાઓથી પર એ પરમાત્મતત્ત્વ મંદ બુદ્ધિવાળા પુરુષો કેમ પ્રાપ્ત કરી શકે ? (૧૯૩) હે મુનીશ્વર ! આત્મચિન્તા સમાન એની કેટલીક સખીઓ છે. તેમાંથી સર્વે દુઃખોને નષ્ટ કરનારી અને પરમ સૌભાગ્યની વૃદ્ધિ કરનારી પ્રાણચિન્તાનો મેં આશ્રય લીધો છે. એ જ જીવનનું કારણ છે.” ભુશુંડજીએ એમ કહ્યું એટલે મેં જાણતાં છતાં ફરીથી અવ્યગ્રપણે પૂછ્યું. (૧૯૪-૧૯૬)

વસિષ્ઠ બોલ્યા: “હે સાધો ! હે ચિરંજીવ ! આપ સર્વે સંશયો દૂર કરી શકો છો, માટે મને પ્રાણચિન્તા યથાર્થ રીતે કહો, કે પ્રાણચિન્તા કેને કહે છે ?” (૧૯૭)

ભુશુંડજી બોલ્યા: “હે ભગવન્ ! પ્રાણગતિના અનુસંધાન

વિષે હું કહું છું તે આપ સાંભળો. આ શરીરરૂપી મનોહર ઘર છે. તેમાં ઊર્ધ્વગમન અને અધોગમન કરનારા બે પ્રકારના વાયુ છે. તે દેહના મધ્યમાં આવેલા હૃદયકમળમાં સ્થિત છે. પ્રાણ અને અપાન એ નામે તે પ્રખ્યાત છે. એ બન્નેની ગતિને અનુસરીને હું નિત્ય રહું છું. (૧૯૮-૨૦૦) હૃદયાકાશમાં નિત્ય વિચરનારો પ્રાણ સૂર્ય છે અને તે ઉષ્ણ છે. અપાન ચંદ્રમા છે અને તે શીતળ છે. શરીરરૂપી મહાન યંત્રને કંઈ પણ શ્રમ વિના તે ચલાવે છે. પ્રાણ અગ્નિસ્વરૂપ છે, અને અપાન સોમસ્વરૂપ છે. જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિમાં નિત્ય સમાન રહેનાર આ પ્રાણ અને અપાનની ગતિને હું અનુસરું છું અને જીવન-મુક્તની પેઠે સુષુપ્ત અવસ્થામાં બ્રહ્મની જ વાસના રાખી રહું છું. (૨૦૧-૨૦૩).

વિદ્યમાન હોવા છતાં એ વાયુની ગતિ દુર્લ્લક્ષ્ય છે અને હજારો ટુકડા થઈ ગયેલા કમળતંતુના એક ભાગથી પણ તે વધારે સૂક્ષ્મ છે. (૨૦૪) હે બ્રહ્મન્ ! પોતાની સ્પન્દશક્તિને લીધે પ્રાણ નિત્ય આલ્યા કરે છે. શરીરની અંદર અને બહાર તે રહે છે. તેની ગતિ ઊર્ધ્વ છે. (૨૦૫) એવી જ રીતે અપાનવાયુ પણ પોતાની સ્પન્દશક્તિને લીધે નિત્ય આલ્યા કરે છે. શરીરની અંદર તેમ જ બહાર તે રહેલો છે, પણ તેની ગતિ નીચે થાય છે. (૨૦૬) પ્રાણ અને અપાનની ગતિ જાણનારો પુરુષ જાગ્રત અવસ્થામાં તેમ જ નિદ્રાવસ્થામાં જે પ્રકારે કલ્યાણને માટે ઉત્તમ પ્રાણાયામ કરે છે તે સાંભળો. (૨૦૭) કંઈ પણ યત્ન વિના હૃદયકમળમાંથી જે પ્રાણ બહાર નીકળે છે તેને અંતસ્થ રેચક કહેવાય છે. (૨૦૮) આર અંશુલ પર્યાંત બાહ્ય પ્રદેશમાં સંચરતા પ્રાણવાયુનો શરીરના અવયવો સાથે જે સ્પર્શ થાય છે તેને બાહ્ય પૂરક કહેવામાં આવે છે. (૨૦૯) બાહ્ય પ્રદેશમાંથી અપાનવાયુ બ્યારે

કંઈ પણ ચત્તન વિના શરીરની અંદર પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે જે સ્પર્શ થાય છે, તેને આંતરપૂરક કહેવામાં આવે છે. (૨૧૦) અપાનવાયુ શાંત થતાં જ્યાં સુધી હૃદયમાં પ્રાણવાયુ ઉદય ન થાય, ત્યાં સુધી વાયુની નિશ્ચલ ગતિને કુંભકાવસ્થા કહેવામાં આવે છે. ચોગીઓ તેનો અનુભવ કરે છે. (૨૧૧) રેચક, પૂરક અને કુંભક-એમ પ્રાણાયામ ત્રણ પ્રકારના છે. માટીમાં રહેલા પથ્થુ ઉત્પન્ન ન થયેલા ઘડાની પેઠે નાસાગ્રથી બાર અંગુલ પર્યંત આકાશમાં જે અપાનવાયુની સ્થિતિ છે તેને પંડિતો કુંભક કહે છે. (૨૧૨, ૨૧૩) બહાર નીકળતા પ્રાણ-વાયુની હૃદયથી નાસાગ્ર સુધી જે ગતિ છે, તેને પહેલો બાહ્ય પૂરક કહેવામાં આવે છે. (૨૧૪) નાસાગ્રથી બહાર નીકળીને બાર અંગુલ પ્રદેશની વાયુની જે ગતિ છે તેને બીજું બાહ્યપૂરક કહેવાય છે. (૨૧૫) પ્રાણવાયુ બહાર શાંત થયો હોય અને અપાનવાયુનો ઉદય ન થયો હોય ત્યાં સુધીની પૂર્ણ ઘડા જેવી અવસ્થાને બાહ્યકુંભક કહેવાય છે. (૨૧૬) અપાન વાયુના ઉદયરૂપી જે અંતર્મુખપાણું છે, તેને બાહ્યરેચક બાણવો. તે પ્રાણાયામ મુક્તિ અપાવે છે. (૨૧૭) બાર અંગુલના છેલ્લા ભાગથી નાસાગ્ર પર્યંત અપાનવાયુની જે ગતિ છે તેને બીજો પૂરક કહે છે. (૨૧૮) બાહ્ય તેમ જ આંતરકુંભક વગેરે પ્રાણાયામ વડે પ્રાણ અને અપાનનો રોધ કરવાથી મનુષ્યને ફરીથી જન્મ લેવો પડતો નથી. (૨૧૯) હે મહા-બુદ્ધિમાન ! આ આઠ પ્રકારના પ્રાણાયામનું રાત્રિદિવસ સ્મરણ રાખી આચારમાં મૂકવાથી તે મુક્તિ અપાવે છે, એ વિષે આપને મેં કહ્યું. (૨૨૦) બાહ્ય પદાર્થોનો ત્યાગ કરી અવ્યગ્ર મન વડે જો આ પ્રાણચિંતન થાય, તો થોડા જ દિવસમાં અંતર્દૃષ્ટિ થતાં પરમ કૈવલ્યપદ પ્રાપ્ત થાય છે. (૨૨૧) જેમ

પ્રાણજ્ઞાનના આમડાંની મશકમાં ભરેલા દૂધ કે એવા કોઈ પદાર્થમાં પ્રીતિ કરતો નથી, તેમ પ્રાણનો ઘરાબર અભ્યાસ કરનારા પુરુષનું ચિત્ત બાહ્ય વિષયોમાં ફસાતું નથી. (૨૨૨) જે સજ્જન પુરુષો આ પ્રાણદષ્ટિનો આશરો લઈ બુદ્ધિને સ્થિર કરી જગતમાં વ્યવહાર કરે છે, તેઓ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય આત્મતત્ત્વનો અનુભવ કરી શકે છે. તેમનો કલેશ તો નષ્ટ થયેલો જ છે. (૨૨૩) જેઓ ઊભા રહેતાં, ચાલતાં, જગતાં કે સૂતાં આ દષ્ટિનો વિચાર કરી પ્રાણને નિયમમાં રાખે છે, તેઓ કોઈ પણ દિવસ સંસારના બંધનમાં ફસાતા નથી. (૨૨૪) હે મુનિ! પ્રાણ હૃદયકમળમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને નાસાગ્રથી બહાર બાર અંગુલના પ્રદેશમાં તેનો લય થાય છે. જ્યાં પ્રાણનો લય થાય છે, ત્યાંથી જ અપાનનો ઉદય થાય છે; અને જ્યાંથી પ્રાણનો ઉદય થાય છે, તે હૃદયકમળમાં અપાનવાયુનો લય થાય છે. (૨૨૫, ૨૨૬) અપાનવાયુ ચંદ્રમા છે, તે બહારથી શરીરનું પોષણ કરે છે; અને પ્રાણ સૂર્ય કે અગ્નિસ્વરૂપ છે, એટલે તે અંદરથી શરીરને પાકયુક્ત કરે છે. (૨૨૭) પ્રાણરૂપી સૂર્ય અપાનરૂપી ચંદ્રની શરીરની અંદર રહેલી કળાને આત્મતત્ત્વમાં લીન કરે છે; એટલે આત્મતત્ત્વનું અનુસંધાન થતાં મનુષ્યને જન્મરૂપી શોક નડતો નથી. (૨૨૮) તેવી જ રીતે પ્રાણરૂપી સૂર્યની અંદર રહેલી કળાને અપાનરૂપી ચંદ્ર આત્મતત્ત્વમાં લીન કરે છે; એટલે મનુષ્ય ફરીથી જન્મનાં દુઃખો અનુભવતો નથી. જેના પ્રયત્નથી પ્રાણ અને અપાનનો પરસ્પર રોધ થાય છે, તે જ આત્માનું અનુસંધાન થતાં મુક્તિ મળે છે. (૨૨૯) જ્યારે અપાનવાયુ પ્રાણનું ભક્ષણ કરવા તૈયાર થાય, અને પ્રાણવાયુ અપાનનું ભક્ષણ કરવા તૈયાર થાય, ત્યારે એ બન્ને વચ્ચે મધ્યસ્થ રહી દષ્ટા તરીકે જે પદ રહે

છે, તે આત્મતત્ત્વનો અનુભવ થતાં મનુષ્યજન્મના ચક્કરમાંથી છૂટી જાય છે. (૨૩૦) પ્રાણનો ક્ષય થાય છે, ત્યારે પોતે ક્ષય ન પામતાં જે તત્ત્વ સાક્ષીભાવે રહે છે, અને અપાનનો ઉદય થાય ત્યારે પણ પોતે ઉદય ન પામતાં તે જ દૃષ્ટાસ્વરૂપે રહે છે, એવા અપાન અને પ્રાણની મધ્યમાં રહેલા સાક્ષી ચૈતન્યની અમે ઉપાસના કરીએ છીએ. (૨૩૧) જ્યાં અપાન-વાયુ અસ્ત થયો છે અને પ્રાણવાયુનો ઉદય થયો નથી, એવા અવિદ્યા રહિત ચૈતન્યનું અમે અનુસંધાન કરીએ છીએ. (૨૩૨) નાસાત્રની બહાર જે બાર અંગુલના ભાગમાં અપાનનો ઉદય થયો ન હોય, અને પ્રાણવાયુ અસ્ત થયો હોય એવી સંધિ-અવસ્થામાં જે ચૈતન્યતત્ત્વ છે, તેની અમે ઉપાસના કરીએ છીએ. (૨૩૩) પરમાત્મસ્વરૂપે જે સઘળી કલ્પનાઓથી રહિત છે, જીવરૂપે જે અવિદ્યાથી વ્યાપ્ત છે, જે પદ પોતાના અનુભવે જ જાણી શકાય છે, અને સકળ સુરવૃંદ જે પદને નમસ્કાર કરે છે, એવા પરમપદને હું શરણે જાઉં છું. (૨૩૪)

પૂર્વોક્ત ક્રમ અનુસાર પ્રાણસમાધિ દ્વારા સ્વચ્છ ચિદ્રૂપ આત્મામાં મેં વિશ્રાન્તિ મેળવી છે. (૨૩૫) ભૂત કે ભવિષ્યનું હું કોઈ પણ વખત અનુસંધાન કરતો

ભુશુંડજનું અનામય જીવન નથી, પણ વર્તમાનદષ્ટિનું અવલંબન લઈ, આત્મસ્વરૂપે રહું છું. (૨૩૬) ‘આ મેં

મેળવ્યું અને અમુક નવીન વસ્તુ હું મેળવીશ’ એવી ચિન્તા હું કરતો જ નથી. એથી હું ચિરકાળ સુધી અનામય જીવન ગુજારું છું. (૨૩૭) હે સાધો! પોતાની કે અન્યની કંઈ પણ વસ્તુની કોઈ પણ વખત હું નિંદા કે સ્તુતિ કરતો નથી, તેથી જ મને અનામય ચિરજીવીપણું પ્રાપ્ત થયું છે. (૨૩૮) શુભ પદાર્થ મળતાં મારું મન પ્રસન્ન થતું નથી અને અશુભ પદાર્થ મળતાં

મને કલેશ થતો નથી. આમ સમત્વને લીધે હું અનામય જીવન ગાળું છું. (૨૩૬) જીવન વગેરે જગતના સર્વે પદાર્થોમાં નિત્ય તીવ્ર વૈરાગ્યબુદ્ધિ રાખી મેં એ સઘળાનો ત્યાગ કર્યો છે, એટલે હું અનામય જીવન ગાળું છું. (૨૪૦) મારું મન વર્તમાનમાં ઇષ્ટ વસ્તુનાં દર્શનથી ચલિત થતું નથી, ઇષ્ટ વસ્તુનો નાશ થતાં શોક કરતું નથી અને લવિષ્યમાં ઇષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટે ઇચ્છા કરતું નથી. આમ મારું મન શાન્ત થયું હોવાથી, હું અનામય જીવન ગાળું છું. (૨૪૧) ‘આ મારા બંધુ છે, અમુક મનુષ્ય પારકા છે, આ વસ્તુ મારી છે, અમુક વસ્તુ મારી નથી’ એવા ભેદને હું જાણતો નથી; એથી મને ચિરંજીવીપણું પ્રાપ્ત થયું છે. (૨૪૨) મારી બુદ્ધિ સમાહિત હોવાથી, અનેક આશાઓને પરવશ રહેલી ચિત્તવૃત્તિ મને ચંચળ બનાવી શકતી નથી; એટલે હું ઉપદ્રવ વિનાનું જીવન ગાળું છું. (૨૪૩) મનુષ્યોને સુખ થતાં હું સુખી થાઉં છું, અને તેમને દુઃખો પડતાં હું દુઃખી થાઉં છું. સર્વને આત્મવત્ સમજી તેમનો મિત્ર થઈ રહું છું; એથી હું અનામય જીવન ગાળું છું. (૨૪૪) સંકટ આવી પડે ત્યારે પર્વત સમાન ધીર બની જાઉં છું; અને સંપત્તિમાં સમસ્ત જગતનો મિત્ર છું. પદાર્થના ભાવ કે અભાવનું હું અનુસંધાન કરતો નથી; એને લીધે હું અનામય જીવન ગાળું છું. (૨૪૫) હે બ્રહ્મન્! આપની આજ્ઞાનું પાલન કરવાના હેતુથી જ ‘હું ચિરંજીવી કેમ થયો?’ એ આપને કહેવાની મેં ધૃષ્ટતા કરી છે.” (૨૪૬)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : “હે ભગવન્! ખરેખર, આપનું આ આશ્ચર્યજનક વૃત્તાન્ત કર્ણના આલૂષણરૂપ છે. (૨૪૭) આપનું કલ્યાણ શ્રાવ્યો અને હવે આપની સુંદરે ગુફામાં પધારો. મધ્યાહ્ન થયો છે, એટલે હું હવે મારે સ્થાને જઈશ. (૨૪૮)

હે પક્ષીરાજ ! મને વિદાય આપવાના હેતુથી મારી સાથે આવવાનો શ્રમ આપ ન ઊઠાવો.” એમ કહી એ સ્થાનેથી હું આકાશમાર્ગે પક્ષીની પેઠે ઉડ્યો; છતાં પણ મહાત્મા ભુશુંડભ એક યોજન સુધી મારી સાથે આવ્યા. પછી ખૂબ આગ્રહ કરી તેમને પાછા જવાનું કહેતાં તેઓ પાછા ફર્યા. ખરેખર, સજ્જનોનો સંગ છોડવો મુશ્કેલ લાગે છે. (૨૪૬, ૨૫૦) હે રઘુનંદન ! કૃતયુગની શરૂઆતમાં હું ફરીથી મેરુ પર્વત પર ભુશુંડભને મળ્યો હતો. કૃતયુગ પૂરો થતાં હમણાં ત્રેતાયુગ ચાલે છે. ત્રેતાયુગની મધ્યમાં તમે જન્મ્યા છો. (૨૫૧, ૨૫૨) આજથી આઠમે વર્ષે પણ એ મહાત્માભને હું મળ્યો હતો. એવા ને એવા અજર રૂપમાં મેં તેમનાં દર્શન કર્યાં હતાં. (૨૫૩) હે રામ ! આ પ્રમાણે મહાત્મા ભુશુંડભનું પવિત્ર વૃત્તાન્ત તમને કહ્યું. એના શ્રવણ પછી હૃદયમાં તેનું યથા-યોગ્ય મનન કરો અને તે પ્રમાણે યોગ્ય લાગે તેવું આચરણ રાખો.” (૨૫૪)

સર્ગ બીજો

દેવપૂજાપાખ્યાન

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! વાસ્તવિક દષ્ટિએ આ શરીર પ્રતીતિ માત્ર છે, છતાં અવિચાર દશામાં “એ દેહ હું છું” એવું અભિમાન અંતઃકરણમાં થાય છે. દેહમિથ્યાત્વ વિચાર કરતાં તરત સમજાય છે, કે શરીર અસત્ મિથ્યા છે. (૧) “માંસ, હાડકાં વગેરેથી નિર્માણ થયેલો દેહ હું છું” એવી બ્રાન્તિનો ત્યાગ કરો. સંકલ્પ વડે શ્રેયલા એવા હબરો દેહ છે. (૨) જ્યારે તમે સુખેથી સૂતા હો, ત્યારે સ્વપ્નમાં જે દેહ વડે દિશાઓમાં

ભટકે છે એ તમારો દેહ ક્યાં છે? (૩) જાત્રત સ્થિતિમાં પણ જ્યારે તમે મનોરાજ્યની કાલ્પનિક સૃષ્ટિમાં સ્વર્ગ કે મેરુ સુધી મિથ્યા દેહ વડે અન્ય દેશમાં ફરો છો, તે તમારો દેહ ક્યાં સત્ય છે? (૪) હે રઘુનાંદન! આ સંસારને દીર્ઘ કાળ સુધી ચાલનારા સ્વપ્ન જેવો, લાંબા અભ્યાસને કારણે થયેલી ચિત્તની ભ્રાન્તિ સમાન અથવા દીર્ઘ મનોરાજ્ય જેવો તમારે સમજવો. (૫) ત્રણે જગત વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ બાધ્ય ન હોવાથી છે, અને માત્ર પ્રતીતિરૂપ ન હોવાથી નથી. આમ દ્વૈત-કલ્પના આલાસ માત્ર છે, વસ્તુતઃ નથી. એ દ્વૈત-કલ્પનાના ત્યાગને જ સાચું જ્ઞાન કહી શકાય. (૬) જન્મેલાને મૃત્યુ આવવાનું જ, એ વાત ચોક્કસ છે, તો પછી મરણ આવતાં પરિતાપ કરવો વ્યર્થ છે. (૭) જીવતા પુરુષે સારો વૈભવ કે એવા શ્રેય પદાર્થો અવશ્ય પ્રાપ્ત કરવા જોઈએ; તો પછી અર્થનો લાભ થતાં અભિમાન કરવું પણ ઉચિત નથી. (૮) પંચભૂતાત્મક પદાર્થોરૂપી પ્રપંચમાંથી ભેદબુદ્ધિનો ત્યાગ કરો અને સર્વમાં રહેલા સચ્ચિદાનંદ આત્માનું અનુસંધાન કરો. (૯) ચિત્તના સંબંધથી દૂષિત થયેલા સમસ્ત આલાસ માત્રનો પણ ત્યાગ કરી, તમે નિર્વિકલ્પ થાઓ. (૧૦) રાગદ્વેષરૂપી બે સર્પો મનમાંથી નીકળી જતાં મનુષ્ય કલ્પતરુ સમાન બને છે. એવા પુરુષને સઘળું મળી રહે છે. (૧૧) લૌકિક-વૈદિક વ્યવહારમાં નિપુણ હોવા છતાં ‘અમે જ પંડિત છીએ’ એવું અભિમાન જેઓ રાખે છે, અને રાગદ્વેષ રાખે છે તેઓ મોટા ગધેડા જેવા છે; તેમને ધિક્કાર હોજો! (૧૨) આ સંસાર ચક્ર જેવો છે અને સંકલ્પો કરતું ચિત્ત એ ચક્રની ધરી છે. ચિત્તનો નિરોધ થતાં સંસારચક્ર પોતાની મેળે અટકી જાય છે. (૧૩) મન રૂપી નાલિ ક્ષુબ્ધ થતાં સંસાર-ચક્રને બળપૂર્વક અટકાવ્યું

હોય તોપણ તે વેગથી ફર્યા કરે છે; પણ પુરુષાર્થ, બળ અને પ્રજ્ઞાનો આશરો લઈ સંસારચક્રની ચિત્તરૂપી ધરીનો યુક્તિ-પૂર્વક નિરોધ કરવો જોઈએ. (૧૪,૧૫) પ્રતિભા, શમાદિ સંપત્તિ, અધ્યાત્મવિદ્યા અને પુરુષોનાં કર્મથી જે વસ્તુ પ્રાપ્ત થતી નથી, તે કયાંય પણ મળી શકતી નથી. (૧૬) મનરૂપી પિશાચ ભય પમાડે છે, અકલ્યાણ કરે છે અને દૈર્ઘ્ય વગેરે સઘળા ગુણો હરી લે છે; માટે મનના વિકારોનો ત્યાગ કરી, અવશિષ્ટ રહેલા તમારા સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપમાં સ્થિર થાઓ. (૧૭) જે મનુષ્ય મનરૂપી પિશાચને વશ છે, તેનું શાસ્ત્રો, સગાંવહાલાં કે ગુરુઓ પણ રક્ષણ કરી શકતાં નથી. (૧૮) જેમ થોડા કાદવમાં ફસાયેલા મૃગને સહેલાઈથી બચાવી શકાય છે, તેમ જેનો ચિત્તરૂપી પિશાચ શાન્ત થઈ ગયો છે, એવા સન્નિવૃત્ત પુરુષનો ગુરુ, શાસ્ત્ર, બાંધવ વગેરે સહેલાઈથી ઉદ્ધાર કરી શકે છે. (૧૯) વિસ્તાર પામતા વિષયોનો બહિષ્કાર કરવો, જીવન્મુક્ત પુરુષોએ ગ્રહણ કરેલા માર્ગને અનુસરવું અને તેઓએ અનુભવેલા પરમાર્થતત્ત્વનો સંપૂર્ણ વિચાર કરી, આત્મામાં જ નિષ્ઠા રાખવી. (૨૦)

હવે આત્મજ્ઞાન મેળવવાનો અન્ય ઉપાય કહું છું તે સાંભળો. પૂર્વે સંસારનાં દુઃખોનો નાશ કરવા ભગવાન ચંદ્રમૌલિએ એ કથા મને કૈલાસ ઉપર શંકરનું આગમન સંભળાવી હતી; એથી સંસારનો મોહ અને વસિષ્ઠનો પ્રશ્ન નાશ પામે છે. (૨૧) ચંદ્રનાં કિરણોથી ઝળહળતો, સ્વર્ગથી પણ વધારે ઉત્કૃષ્ટ કૈલાસ નામનો પર્વત છે. ત્યાં ઉમા સહિત ભગવાન ચંદ્રશેખર રહે છે. એક વખત મહાદેવનું પૂજન કરી ગંગાતટ પર તપ કરવા માટે હું આશ્રમ બાંધી રહ્યો હતો, તપસ્વીઓનો આચાર-

ધર્મ હું પાળતો હતો, સિદ્ધ પુરુષોના સત્સંગનો લાભ લેતો હતો, શાસ્ત્રાર્થ કરતો હતો, પુણ્યો રાખવા માટે નાનકડી છાબડીઓ બનાવતો અને જ્ઞાનશાસ્ત્રના વિષયોની ચર્ચા કરતાં પુસ્તકો રાખતો હતો. આવી રીતે કૈલાસની વનકુંજોમાં ભગવાનનું તપ આચરતાં મારો કાળ વ્યતીત થતો. (૨૨-૨૬) એક વખત શ્રાવણ માસની કૃષ્ણપક્ષની અષ્ટમીની રાતે હું બ્રહ્મસમાધિમાં હતો. કાષ્ઠમૌનનું વ્રત કરતા મુનિની પેઠે દિશાઓ શાંત હતી. ખડ્ગથી છેદી શકાય એવું ગાઢ અંધારું કુંજમાં વ્યાપ્યું હતું. એ વખતે અરધો પહોર નીકળી જતાં સમાધિમાંથી હું જાગૃત થયો અને આસપાસ જોયું. ત્યાં ઘોળાં વાદળાંના ઢગલા જેવું અને ચંદ્રના કિરણો જેવું તેજ મારા જોવામાં આવ્યું. (૨૭-૩૦) દિશાઓ પ્રકાશવા લાગી. એ જોતાં મને આશ્ચર્ય થયું. અંતઃકરણને પ્રકાશ આપતી બુદ્ધિ વડે વિચાર કરી જ્યાં જોયું, ત્યાં તો ગિરિ ઉપર પાર્વતીજીનો હાથ પકડી ભગવાન શંકર ચાલ્યા આવતા નજરે પડ્યા. નંદી તેની આગળ હતો. શિષ્યોને સમાધિમાંથી મેં જગાડ્યા અને ભગવાન માટે અર્ધ્ય લઈ પ્રસન્ન ચિત્તે હું તેમની દૃષ્ટિ સમીપ ગયો. દૂરથી પુષ્પાંજલિ અને અર્ધ્ય આપી ત્રિલોચન શંકરને મેં નમસ્કાર કર્યો. (૩૧-૩૪) ભગવાન શંકરે મારા તરફ સર્વે દુઃખોનો નાશ કરનારી શીતળ દૃષ્ટિ કરી. પુષ્પના શિખર પર બેઠેલા ત્રૈલોક્ય-સાક્ષી ભગવાન પાસે હું ગયો, અને અર્ધ્ય, પાદ્ય, પુષ્પ વગેરેથી તેમનું પૂજન કર્યું. (૩૫,૩૬) તેમની પાસે મેં મંદારપુષ્પો મૂક્યાં અને વિવિધ રીતે નમસ્કાર કરી, શંકરની કેટલાંક સ્તોત્રો વડે સ્તુતિ કરી. ત્યાર પછી ભગવતી ભવાનીનું પણ તેમની સખીઓ સહિત એ જ રીતે પૂજન કર્યું અને તેમના ગણોનો પણ સત્કાર કર્યો. (૩૭,૩૮) પૂજન થયા પછી હું એમની

સમક્ષ બેઠો, એટલે ભગવાન શંકરે મને મધુર રીતે કહ્યું: (૩૬)
 “હે બ્રહ્માન્ ! ઉપશમથી શોભતી, વિશ્રાન્તિનો અનુભવ કરાવતી
 અને પરમ કલ્યાણકારી તમારી જ્ઞાનવૃત્તિ પરમ તત્ત્વમાં સ્થિર
 છે ને ? તમારા તપમાં વિદ્વો નડતાં નથી ને ? તમારા મને
 પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય વસ્તુ પ્રાપ્ત કરી ? તમારો ભય શાંત થયો ?”
 હે રામ ! સર્વે લોકોના એક કારણરૂપ ભગવાન મહાદેવે એ
 પ્રમાણે કહ્યું, એટલે અનુનયથી મેં તેમને નીચે પ્રમાણે
 કહ્યું: (૪૦-૪૨)

“હે મહેશ્વર ! આપનું સતત અનુસંધાન કરતા ભક્તને
 દુઃપ્રાપ્ય કંઈ નથી, અને તેઓ જગતમાં અભય બની વિચરે
 છે. આપના સ્મરણથી ઉદ્ભવતા આનંદ વડે પરિપૂર્ણ મનવાળા
 આપના ભક્તને નમસ્કાર ન કરનાર જગતમાં કોઈ નથી.
 એકાન્તમાં આપનું સ્મરણ કરનાર આપના ભક્ત સાધુ પુરુષો
 જ્યાં રહે છે, તે જ દેશ, શહેર કે પર્વત ધન્ય છે. (૪૩-૪૫)
 હે વિભો ! આપનું પવિત્ર સ્મરણ ભૂતકાળના પુણ્યોનું ફળ છે,
 વર્તમાનમાં પુણ્યનું સંવર્ધન કરે છે અને ભવિષ્યમાં પુણ્ય
 કરવાની ઇચ્છાનું બીજ છે. (૪૬) આપનું સ્મરણ જ્ઞાનામૃતનો
 ઘડો છે, ધૃતિરૂપી જ્યોત્સ્ના ફેલાવનાર ચંદ્ર છે અને મૌક્ષ-
 નગરીનું દ્વાર છે. (૪૭) આપના સ્મરણરૂપી ચિંતામણિ મને
 મળવાથી સર્વે આપત્તિઓને મેં દબાવી દીધી છે.” (૪૮) હે
 રામ ! એમ કહીને પ્રસન્ન થયેલા મહેશ્વરને મેં પ્રણામ કર્યા
 અને જે કહ્યું તે સાંભળો: “હે ભગવન્ ! આપની કૃપાથી મને
 સર્વ દિશાઓ પૂર્ણ લાગે છે, પણ મને એક સંદેહ છે; એ
 પ્રશ્ન આપને પૂછું છું. પ્રસન્નતાથી આપ મારો સંદેહ દૂર કરો.
 ઉદ્વેગ, આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિથી રહિત, સઘળાં પાપોને નષ્ટ
 કરનાર અને સર્વ પ્રકારના કલ્યાણને વધારનાર દેવાર્ચનનું

વિધાન કેવું છે ?”

મહેશ્વર બોલ્યા: “ હે બ્રહ્મન્ ! સર્વશ્રેષ્ઠ દેવપૂજન કેને કહેવાય તે સાંભળો. (૪૬-૫૨) પુંડરીકાક્ષ, ત્રિલોચન, દેહ કે

ચિત્ત એ દેવ નથી. સાકારવસ્તુ પરિચ્છિન્ન

સર્વશ્રેષ્ઠ દેવપૂજન અને નશ્વર હોવાથી, અનાદિ, અકૃત્રિમ,

ચિન્માત્ર આત્મદેવ એ જ દેવ છે. (૫૩)

આંકારાદિ વડે પરિચ્છિન્ન અને મર્યાદિત વસ્તુમાં દેવબુદ્ધિ કરવાથી

તે અકૃત્રિમ કે અનાદિ કેમ સંભવે ? માટે અનાદિ અને

અકૃત્રિમ ચિદ્રૂપ શિવ એ જ દેવ છે. (૫૪) દેવશબ્દથી ચિન્માત્ર

આત્મા જ સમજવો. એનું જ પૂજનઅર્ચન કરવું જોઈએ.

(૫૫) જેમ યોજન સુધી જવાને અશક્ત પુરુષ માટે એક કોશ

છે, તેમ જેમણે શિવતત્ત્વ જાણ્યું નથી તેઓ માટે સાકાર

પૂજન વિહિત છે. (૫૬) કલ્પને અંતે દૃશ્યથી પર જે વસ્તુ

અવશેષ રહે છે, તે જ અનાદિ, અનંત આત્મા સર્વત્ર વ્યાપ્ત

છે. (૫૭) પૂજનવિધિ જાણનાર તત્ત્વજ્ઞોને અભિપ્રાય છે, કે

તત્ત્વજ્ઞાન, પૂર્ણદૃષ્ટિ, નિર્વિકાર ચિત્ત વગેરે પુષ્પો વડે એ સ્વચ્છ

ચિન્માત્ર શિવતત્ત્વનું પૂજન થવું જોઈએ; (૫૮) એટલે શમ,

બોધ વગેરે પુષ્પોથી થયેલાં આત્માના પૂજનને ખરું દેવપૂજન

સમજવું. સાકારના અર્ચનને સાચું અર્ચન ન કહી શકાય.

(૫૯) ધન વગેરે બહારનાં સાધનોથી જેનું પૂજન ન થઈ શકે

એવા અકૃત્રિમ, અનાદિ, અનંત, અદ્વિતીય અને અખંડ આત્મ-

તત્ત્વનું પૂજન કરનાર સાધકોને સુખ મળે છે. (૬૦) પંચ-

ભૂતાત્મક પ્રપંચથી અતીત અને સર્વે પદાર્થોની અંદર વિલસી

રહેલું જે સંવિત્, ભાવ અને અભાવની મધ્યમાં સત્તાસામાન્ય-

રૂપે રહેલ છે, અને જે સર્વત્ર પરિપૂર્ણ હોવાથી મહાસત્તાના

શબ્દે ઓળખાય છે; તેને જ દેવ સમજવો. (૬૧) તે જ સંવિત્

વિકલ્પો વડે જડતાની લાવના કરતાં કરતાં ક્રમે ક્રમે સ્વ-સ્વરૂપથી
ચ્યુત થાય છે અને દૃશ્યલાવને પામે છે. (૬૨) દેશ, કાળ,
વસ્તુ વગેરેના પ્રભાવે ક્ષુબ્ધ થતાં તે જીવલાવને પામે છે, અને
પછી તત્કાળ અનુક્રમે બુદ્ધિ, અહંકાર અને મન થાય છે.
(૬૩) “હું ચાંડાળ છું” એવો ખ્યાલ નાનપણથી રહેતાં વિપ્ર
જેમ ચાંડાળ થઈ જાય છે, તેમ સંકલ્પવિકલ્પ કરતું ચિત્ત
મન બને છે અને પરિણામે સંસાર થાય છે. (૬૪) એ સંવિત
‘આ દેહ હું છું’ એવા પરિચ્છિન્ન લાવને પામે છે, એટલે
દેહમાં અભિમાન થતાં તે મોહમાં ફસાય છે. એને પરિણામે
મનુષ્યને અનેક દુઃખોની પરંપરાથી પસાર થવું પડે છે. (૬૫)
સંકલ્પો કરવાથી મનુષ્યને સંસારનાં દુઃખો પ્રાપ્ત થાય છે,
તેમ જ તે વધે છે, અને સંકલ્પોને મનમાંથી દૂર કરતાં એ
દુઃખો નાશ પામે છે, તો પછી કલેશ કેમ રહે ? (૬૬) જરા
પણ સંકલ્પ થતાં મનુષ્ય દુઃખમાં ડૂળી જાય છે અને કંઈ પણ
સંકલ્પો ન સ્કુરે તો એ અગ્નિ સુખનો અનુભવ કરે છે.
(૬૭) સ્વ-વિવેકરૂપી પવન વડે સંકલ્પોરૂપી વાદળાંને વિખેરી
નાખી, હૃદયરૂપી આકાશને શરદઋતુ જેવું સ્વચ્છ બનાવે. (૬૮)
આત્મજ્ઞાન વડે સંકલ્પોરૂપી મલિનતાનું નિવારણ કરી, પ્રસન્ન
બને અને પરમાનંદનો અનુભવ કરે. (૬૯) આત્મા સમ છે,
ચિન્માત્ર સ્વરૂપ છે અને આકાર રહિત છે; છતાં તે સર્વશક્તિમાન
હોવાથી, અનેક શક્તિને પ્રભાવે સંસાર અને તેની નિવૃત્તિનું
કારણ છે. (૭૦) ઇચ્છા, સત્તા, વ્યોમસત્તા, કાલસત્તા, નિયતિ-
સત્તા અને મહાસત્તા-એ તેની સત્તાઓ છે. જ્ઞાનશક્તિ, ક્રિયા-
શક્તિ, કર્તાશક્તિ, અકર્તાશક્તિ વગેરે અનેક શક્તિઓ અનંત
પરમાત્માની છે; એનો અંત જ નથી. (૭૧, ૭૨) પરમાત્માની
ઉલ્લાસશક્તિને લીધે સંસાર સર્વત્ર પ્રવર્તે છે; અને તેની

નિરોધશક્તિને લીધે સંસારનો સંપૂર્ણ નાશ થાય છે. (૭૩) પૂજના ક્રમમાં સ્નાન, આયમન વગેરેથી શુદ્ધ થયેલા દેહમાંથી દેહબુદ્ધિનો ત્યાગ કરી, હૃદયસ્થ સચ્ચિદાનંદ પરમાત્માને શોધવા પ્રયત્ન કરવો. એ જ આત્મદેવ પરમદેવ છે અને જ્ઞાની પુરુષો એને જ પૂજ્ય માને છે. ધ્યાન એ જ એનું ખરું પૂજન છે. એ સિવાય તેનું અન્ય કંઈ પૂજન નથી; (૭૪,૭૫) માટે ત્રિભુવનના આધાર આત્મદેવનું જ ધ્યાન વડે પૂજન કરવું. એ ચિદ્રૂપ અને પ્રકાશસ્વરૂપ છે. સૂર્યાદિ તેજસ્વી પદાર્થો આત્મદેવ વડે પ્રકાશે છે. ચિત્પ્રકાશરૂપે એ દેવ હૃદયમાં સ્ફુરે છે. સ્વરૂપભૂત અહંતાનો એ સાર છે. અપાર પરમાકાશનો વિસ્તાર એ જ એ પરમાત્માની ડોક છે, અનંત પાતાળ એનાં ચરણો છે, અનંત દિશાઓ એના હાથ છે, ભૂ વગેરે નાના પ્રકારના મહાન લોકરૂપી શસ્ત્રો તેણે હાથમાં ધારણ કર્યા છે; અને અનેક બ્રહ્માંડોનો સમુદાય તેના હૃદયના એક ખૂણામાં સમાઈ ગયો છે. એમનું સ્વરૂપ અપાર છે અને પ્રકાશસ્વરૂપ પરમ આકાશથી ય તે પર છે. નીચે, જાંચે, ચારે દિશામાં અને ખૂણાઓમાં એ તત્ત્વ વ્યાપી રહ્યું છે. (૭૬-૮૦) બ્રહ્મા, ઇન્દ્ર, ઇશ વગેરે દેવતાઓથી એ પરમાત્મા શોભે છે અને સમસ્ત ભૂતપરંપરા એનાં રુંવાડાં છે. (૮૧) ત્રણે જગતરૂપી યંત્રને ચલાવનાર ઇચ્છા વગેરે પૂર્વોક્ત શક્તિઓ પરમાત્મામાં જ રહેલી છે. (૮૨) એ જ આત્મદેવનું સાધુ પુરુષોએ પૂજન કરવું જોઈએ. એ ચિન્માત્ર છે, સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે, સર્વનો આશ્રય છે અને અનુભવગમ્ય છે. (૮૩) એ દેવ અનંત છે, સર્વના આધાર છે અને તદ્રૂપ હોવાથી કેવળ સત્તામાત્ર સ્વરૂપ છે. એ દેવ વડે વિવિધ દૃશ્ય જગત પ્રવર્તે છે. કાળ તે દેવનો દ્વારપાળ છે. (૮૪) એ દેવ શરીરના સર્વ ભાગો જોવા, બધું સૂંઘવા, સ્પર્શ કરવા, રસના વડે સ્વાદ લેવા, સંઘર્ષ સાંભળવા અને મનન

કરવા શક્તિમાન છે. આત્મ તેનું વિશ્વરૂપ હોવા છતાં મનો-
વ્યાપારથી તે અગમ્ય છે. એવા પરમ શિવસ્વરૂપ દેવાધિદેવનું
વિધિવત્ પૂજન કરવું. (૮૫, ૮૬) આ આત્મદેવનું બાહ્યો-
પચારથી પૂજન થતું નથી, પણ ચિન્તારૂપી સંતાપરહિત થતાં
શીતળ, અવિનાશી અને કલેશ વિના પ્રાપ્ત થતા આત્મજ્ઞાન
વડે જ એનું નિત્ય પુજન થઈ શકે છે. (૮૭) અંતઃસ્થ શુદ્ધ
ચિન્માત્રનું અવિચ્છિન્ન અનુસંધાન થાય તેને જ શ્રેષ્ઠ ધ્યાન
સમજવું, અને એ જ શ્રેષ્ઠ પૂજન છે. (૮૮) પોતાના સાનિધ્ય
માત્રથી સૂર્યવત્ સર્વે ઈન્દ્રિયોના વ્યાપારને ચલાવતાં જે સર્વનો
સાક્ષી છે, તે વિશુદ્ધ સંવિન્માત્રરૂપ હું છું. જોતાં, સાંભળતાં,
સ્પર્શ કરતાં, સૂંઘતાં, ખાતાં, ચાલતાં, સૂતાં, શ્વાસ લેતાં,
ખોલતાં, મૂકી દેતાં, ગ્રહણ કરતાં વગેરે વ્યવહારની ક્રિયાઓ
કરતાં એવું અનુસંધાન નિત્ય કરતા રહેવું. (૮૯) ધ્યાન
એ જ ઉપહાર છે અને ધ્યાન જ આત્મદેવનું પૂજન છે. એ
વિના અન્ય કોઈ ઉપાયે આત્મસાક્ષાત્કાર થતો નથી. (૯૦)
હો સુમતે ! તેર નિમિષ સુધી આવા ધ્યાન વડે જો આત્મદેવનું
પૂજન થાય તો મૂઢ મનુષ્યને પણ ગોદાનનું પુણ્ય થાય છે.
(૯૧) જો સો નિમિષ સુધી મનુષ્ય આવું પૂજન કરે તો તેને
અશ્વમેધયજ્ઞનું ફળ મળે છે. (૯૨) અર્ધઘટિકા સુધી આત્મ-
દેવનું ઉપયુક્ત પ્રકારે પૂજન થાય તો હજાર અશ્વમેધનું પુણ્ય
તેને મળે છે. (૯૩) ધ્યાનરૂપી બલિનો ઉપહાર આપી જે
મનુષ્ય એક ઘડી સુધી આત્માનું પૂજન કરે, તેને રાજસૂય
યજ્ઞનું ફળ મળે છે. (૯૪) મધ્યાહ્ન સુધી એકાગ્ર ચિત્તે
આત્મપૂજન થાય તો એક લાખ રાજસૂય યજ્ઞનું ફળ મળે છે
અને આખો દિવસ જો એ આત્મપૂજન ચાલે તો મનુષ્યને
પરમધામ પ્રાપ્ત થાય છે. (૯૫) આત્માનું સર્વદા અનુ-

સંધાન કરવું એ જ પરમયોગ છે અને એ જ શ્રેષ્ઠ ક્રિયા છે. આત્માનું ઉત્તમ બાહ્ય પૂજન તમને કહ્યું. હવે તેના આંતર-પૂજન વિષે જે કહું છું તે સાંભળો. (૯૬)

જે સદા જાગ્રત વગેરે અવસ્થામાં શરીરમાં વ્યાપ્ત છે, જે સૂએ છે, જાગે છે, ચાલે છે, સ્થિત છે, સર્વે વિષયોને પ્રહણ કરે છે, ત્યાગ કરે છે અને વિસ્તૃત પ્રસંગાત્માનું આંતર-લોભોનો ઉપલોભ કરે છે અથવા તેને છોડી પૂજન દે છે, એવા પરમ શિવનું ધ્યાન ધરવું.

(૯૭, ૯૮) બહિર્મુખ ચિત્તવૃત્તિના પ્રવાહ-માં તણાઈ આવતા ઘટાદિ દૃશ્ય વિષયોમાં રહેલા આત્મચૈતન્યનું અનુસંધાનરૂપી સ્નાન કરીને શુદ્ધ થવું. પછી મનની મનન-શક્તિના પ્રવર્તક, પ્રાણ અને અપાનની મધ્યમાં રહેનાર, હૃદય, કંઠ, તાલુ, કુટિ, નાસિકા અને પીઠમાં રહેનાર અને ઉન્મત્ત હશાની પર જે યોધરૂપી લિંગ છે તેનું નિરંતર અનુસંધાન-રૂપી પૂજન વડે અર્ચન કરવું. (૯૯, ૧૦૦) ચૈતન્ય હસ્ત-પાદાદિ અવયવો અને નખ, કેશ તથા દાંતવાળો દેહ પ્રાપ્ત કરે છે; એમાં અહંકાર વડે પ્રતિબિંબિત ચૈતન્યરૂપ જીવ હું છું એવું જે પ્રતીત થાય છે, તે જ બિંબ અને પ્રતિબિંબનો અલેહ હોવાથી આ દેવ છે, આવી ભાવના કરવી. (૧૦૧) જેમ પત્નીઓ ઉત્તમ પતિની સેવા કરે છે, તેમ જીદા જીદા વ્યાપાર કરતી બાહ્યોન્દ્રિયોની વિવિધ શક્તિઓ મારી ઉપાસના કરે છે. (૧૦૨) મારું મન દ્વારપાળ છે અને તે સમસ્ત વિશ્વનું વૃત્તાન્ત મારી પાસે રજૂ કરે છે. શુદ્ધ આત્મચિન્તા અંતઃપુરમાં રહેનાર વિશ્વાસપાત્ર પ્રતિહારી છે. (૧૦૩) વિવિધ વસ્તુવિષયક જ્ઞાન સ્વરૂપને શોભા આપતાં હોવાથી, મારા અંગનાં આબૂષણ છે. જ્ઞાનેન્દ્રિયો સહિત કર્મેન્દ્રિયો બહાર વિહાર કરતી હોવાથી, મારાં દ્વાર સમાન છે.

(૧૦૪) જેનો અપરોક્ષ અનુભવ થાય છે, એવો અનંત શિવસ્વરૂપ પરિચ્છેદ રહિત આત્મા હું છું. આત્મસ્વરૂપે હું સર્વત્ર વ્યાપ્ત છું, પૂર્ણ છું અને અંતર્યામી હોવાથી, સર્વે વસ્તુનો પૂરક છું. આવી રીતે અખંડ અને અદ્વિતીય-સ્વરૂપે હું સર્વત્ર સ્થિત છું એવી ભાવના કરવી. (૧૦૫) આત્મા પૂર્ણ હોવાથી સમ છે, રાગદ્વેષ ન હોવાથી એક જ પ્રકારે તે વ્યવહાર ચલાવે છે, તે સમાન રીતે પ્રકાશે છે, સર્વદા નિર્વિકાર હોવાથી સમાન આકારવાળો છે; એવા અવ્યય આત્માનું પૂર્વોક્ત પ્રકારે પૂજન કરવાથી મનુષ્ય જીવન્-મુક્ત બની જાય છે. (૧૦૬) રાગાદિ રહિત સમાન બુદ્ધિ રાખી યથાપ્રાપ્ત ઉપચારે વડે મળેલી સઘળી વસ્તુઓથી દેવસ્વરૂપજ્ઞ પરમ ચિન્માત્રનું અર્ચન કરવું. (૧૦૭) દુર્લભ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવા માટે અહીં જરા પણ ચત્ન કરવાની જરૂર નથી; પણ ઇષ્ટ વસ્તુનું નિવેદન કરીને ચૈતન્યસ્વરૂપ શિવનું પૂજન કરવું. (૧૦૮) યથાપ્રાપ્ત ભોજન વડે, દૂધ વગેરે પાન વડે અને નાના પ્રકારના વૈભવ વડે શોભતાં શયન અને આસન વડે આત્મદેવનું પૂજન કરવું. (૧૦૯) શિવરૂપ આત્માનો યથાર્થ અનુભવ કરી મનોહર અન્નપાન, આનંદનાં સાધનો અને પુષ્પની માળા, ચંદન વગેરે સુખની સામગ્રી વડે એ દેવનું અર્ચન કરવું. (૧૧૦) પાપરૂપી કાલુષ્ય દૂર કરવા દુઃખ પણ આત્માની પૂજનું ઉપયોગી સાધન છે, એમ સમજી પ્રારબ્ધયોગે પ્રાપ્ત થતા આધિ, વ્યાધિ વગેરે સર્વે ઉપદ્રવો વડે પણ આત્માનું પૂજન કરવું. (૧૧૧) વાસનાના પ્રબળ પ્રવાહમાં તણાઈ આવતાં રાજ્ય અથવા દરિદ્રતારૂપી વિચિત્ર ચેષ્ટાઓરૂપી પુષ્પો વડે દેહાદિ દૃશ્ય પદાર્થોથી વ્યતિરિક્ત શુદ્ધ આત્માનું પૂજન કરવું. (૧૧૨) અનિષિદ્ધ ભોગોમાં રાગ રાખીને અને નિષિદ્ધ ભોગોનો ત્યાગ કરી, શુદ્ધઆત્માનું સર્વદા અર્ચન

કરવું. (૧૧૩) જે વસ્તુ નષ્ટ થઈ જાય તેની ઉપેક્ષા કરી શોક ન કરવો, અને જે વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય તેનો હર્ષ વિના સ્વીકાર કરવો, એ જ આત્માનું ખરું પૂજન છે. (૧૧૪) પ્રાથમિક દષ્ટિએ જે મનોહર દેખાય છે, અને પ્રતિકૂળ થતાં જે દુઃસહ લાગે છે, એ બંનેને નિત્ય આત્મપૂજન કરનાર પુરુષે આત્મ-સમર્પણ વડે તદ્રૂપ બનાવવાં. (૧૧૫) સર્વે દિશાઓમાં અંદર અને બહાર જે વસ્તુ હમેશાં નાના પ્રકારે ભાસે છે, તે સઘળું બ્રહ્મ જ છે એવો દૃઢ નિશ્ચય કરવો; એ જ આત્મપૂજનનું મત છે. (૧૧૬) જેમ સાગર સરિતાઓને ભોગવે છે, તેમ અપ્રાપ્ત વસ્તુની ઈચ્છા ન કરતાં અને પ્રાપ્ત વસ્તુનો ત્યાગ ન કરતાં જ્ઞાની પુરુષોએ સ્વભાવતઃ મળતા ભોગો ભોગવવા. (૧૧૭) જેમ નાના પ્રકારનાં પશુ કે પક્ષીઓ નીચે પડે કે ન પડે તેથી આકાશમાં કંઈ વિકૃતિ થતી નથી, તેમ તુચ્છ કે અતુચ્છ પદાર્થો પ્રાપ્ત થતાં જ્ઞાનીઓના ચિત્તમાં વિકાર ન થવો જોઈએ. (૧૧૮) દેશ, કાળ કે કર્મ પ્રમાણે શુભ કે અશુભ વસ્તુ મળે, તેનો નિર્વિકાર ચિત્ત વડે સ્વીકાર કરવો અને તે વડે જ આત્માનું અર્ચન કરવું. (૧૧૯) ઉપર્યુક્ત આત્મપૂજનના વિધાનમાં જે કંઈ શુભ કે અશુભ પદાર્થો કહેવાયા, તે વિવિધ રસવાળા હોવા છતાં શમરૂપી એક જ રસ વડે યુક્ત થતાં તે પદાર્થો ખાટા, કડવા, તીખા વગેરે અન્ય રસનો ત્યાગ કરી, રમ્ય બને છે. (૧૨૦, ૨૧) સમતારૂપી સ્વાદિષ્ટ રસશક્તિ વડે જો દૃશ્યની ભાવના થાય, તો એક ક્ષણમાં તે અમૃત જેવું મધુર બની જાય છે. (૧૨૨) સમતારૂપી અમૃત વડે જે જે વસ્તુની ભાવના થાય તે તે વસ્તુ ચંદ્રના અમૃત જેવી મધુર બને છે. (૧૨૩) જ્ઞાનીની ચિત્તવૃત્તિ એકરૂપ હોવાથી, તે પૂર્ણિમાના ચંદ્ર જેવો પરિપૂર્ણ અને સ્વચ્છ છે. તેણે પાપાણુવત્ નિર્વિકલ્પ થવું અને બ્રહ્મ

સાથે એકતાની ભાવના કરવી. (૧૨૪) દેશ, કાળ અને કર્મ અનુસાર મળતા સઘળા પદાર્થોના સુખદુઃખરૂપી વિલાસ વડે શરીરનાયક આત્માનું નિત્ય પૂજન કરવું અને સઘળી ઇચ્છાઓને શાંત કરીને તમે વ્યવહાર કરો.” (૧૨૫)

ધ્વિર બોલ્યા : “ હે મુનિ ! જેમ યુક્તિપ્રયુક્તિ જાણનાર ઘોખી કપડાંનો મેલ ખારો, માટી વગેરે મેલથી ઘોઈ નાખે છે, તેમ જ્ઞાની પુરુષ વિમલ વાસનારૂપી અવિદ્યા નાશનો ઉપાય અવિદ્યા વડે મલિન વાસનારૂપી અવિદ્યાનો નાશ કરે છે. (૧૨૬) વસ્તુતઃ અવિદ્યાના અંશ જેવા શ્રેષ્ઠ ગુરુ, ઉપદેશ વગેરેનો કંઈ હેતુ નથી; છતાં ક્રમપુરઃસર આત્મજ્ઞાન સિદ્ધ કરવા માટે તેમની જરૂર છે. શિષ્યને જ્ઞાન થવા માટે ગુરુ ઉપદેશ આપે છે, ત્યારે શબ્દથી આત્માનું પ્રતિપાદન ન થતું હોવા છતાં અને ચિત્તવૃત્તિ તેનો સાક્ષાત્કાર કરવા અસમર્થ હોવા છતાં તે સ્વયં પ્રકાશે છે. (૧૨૭, ૧૨૮) શાસ્ત્રો અને ગુરુનાં વચનો વડે આત્મજ્ઞાન થતું નથી, પણ સ્વરૂપનું અનુસંધાન કરવાથી આત્માનો પોતાની મેળે જ અનુભવ થાય છે. (૧૨૯) તેમ ગુરુના ઉપદેશ અને શાસ્ત્રાર્થ વિના પણ આત્મા જાણી શકાતો નથી. ગુરુ અને શાસ્ત્રોની સાંનિધ્યસત્તાથી જ શિષ્યના હૃદયમાં આત્મજ્ઞાનનો પ્રકાશ થાય છે. (૧૩૦) દિવસે સૂર્યનાં સાંનિધ્યથી જેમ લોકોનો વ્યવહાર ચાલે છે, તેમ ગુરુ, શાસ્ત્રાર્થ અને શિષ્યોના ચિરકાળ સુધી ટકતા સંયોગની સત્તા વડે જ આત્મજ્ઞાન પ્રકાશે છે. (૧૩૧) હે મુનિનાયક ! જ્ઞાની પુરુષ એવી રીતે આત્મદેવનું પૂજન નિત્ય કરે છે, એટલે જે પરબ્રહ્મપદ પાસે અમે (હરિહર વગેરે) ભૂત્યવત્ રહીએ છીએ; એ પદ તેઓ પ્રાપ્ત કરે છે. (૧૩૨) ત્રણે જગત અવિદ્યમાન હોવા છતાં જાણે કે વિદ્યમાન

હોય એવાં ભાસે છે. વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ આ બધું ચિન્માત્ર જ છે; અન્ય કંઈ નથી. (૧૩૩) બ્રહ્મ, પરમાત્મા, પરમજ્યોતિ વગેરે શબ્દોથી ઓળખાતી જે પ્રતિપાદ્ય વસ્તુ છે, તે વિશુદ્ધ ચિત્ છે એમ તમારે ચોક્કસ જાણવું. તે જ ચિત્ જ્યારે વેદ્ય (દૃશ્ય) બને, ત્યારે તે નામને યોગ્ય થાય છે. (૧૩૪) સ્વપ્નમાં હાથીની ભાવના કરનાર પુરુષ જેમ હાથી બની જાય, તેમ એ ચિત્ જે દૃશ્યની ભાવના કરે તો એક ક્ષણમાં દૃશ્ય સાથે તાદાત્મ્યભાવ થતાં અહંકારરૂપ થાય છે. (૧૩૫) અહંકારરૂપે થયેલી એ ચિત્ની વિવિધ શક્તિઓ દેશ, કાલ વગેરે શક્તિરૂપે પરિણમે છે. એ શૂન્યરૂપ સખીઓ દ્વૈત-દૃષ્ટિ પોષવા સહાય કરે છે. (૧૩૬) એ શક્તિઓ વડે ઘેરાયેલી ચિત્સત્તા જીવરૂપે થઈને અજ્ઞપદમાં સ્થિત થાય છે, અને બુદ્ધિરૂપ બને છે. (૧૩૭) જીવરૂપ ચિચ્છક્તિ બુદ્ધિપણને પામતાં શબ્દની ભાવના કરે, તો શબ્દવ્યવહારનું તે કારણ બને છે, જ્ઞાનેન્દ્રિયની ભાવના કરે તો જ્ઞાનવ્યવહારનો હેતુ બને છે અને કર્મેન્દ્રિયોની ભાવના કરે, તો કર્મવ્યવહારનો તે હેતુ બને છે. (૧૩૮) અહંકાર વગેરે પૂર્વોક્ત શક્તિઓ સ્મરણશક્તિની ભાવના કરે છે, એટલે તે સ્વચ્છ મન બને છે. એ મન સંકલ્પરૂપી શાખાઓનું બીજ છે. (૧૩૯) પંડિતો એને જ આતિવાહિક દેહ કહે છે. પોતાની ચિન્તનશક્તિ વડે મન અનંત શક્તિવાળું થાય છે. એ જ મન આકાશાદિ રૂપ થઈ નાના પ્રકારના જગતરૂપે દેખાય છે. (૧૪૦) જેમ વૈતાલ કલ્પિત હોવાથી વાસ્તવિક રીતે નથી, તેમ ચિત્તની વાસનાઓ જ જગતરૂપે ઉદય પામે છે. માટે એ વાસનાઓ શાન્ત થતાં મિથ્યા દ્વૈત-પ્રપંચનો ભ્રમ ટળી જાય છે અને અક્ષય બ્રહ્મ જ રહે છે. (૧૪૧) જે પુરુષ અહંકારમાં, જગતમાં અને

મૃગતૃષ્ણામાં પરમાર્થબુદ્ધિથી આસ્થા રાખે છે, તે અભાગિયા મનુષ્યને ધિક્કાર છે. બ્રહ્મવિદ્યાના ઉપદેશનો એ પુરુષ અધિકારી નથી. (૧૪૨) બ્રહ્મવિદ્ આચાર્યો અધિકારી પુરુષને જ જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપે છે. જેને વિપરીત જ્ઞાન થયું છે, અને સભ્ય પુરુષો વડે ત્યજાયેલા અસત્ પદાર્થોમાં જે આસ્થા રાખે છે, એવા બાળકબુદ્ધિવાળા મૂર્ખોને કોઈ ઉપદેશ આપતું નથી. આવા અનધિકારી મૂર્ખને જે ઉપદેશ આપે છે, તે શુરુ સ્વપ્નમાં જાયેલા પુરુષને પોતાની સુંદર કન્યા આપવા જેવો વ્યર્થ પ્રયાસ કરે છે.” (૧૪૩)

ઈશ્વર બોલ્યા: “હે મુનિ! તમારા પ્રશ્નોનો મેં યથાર્થ ઉત્તર આપ્યો છે, તમારું કલ્યાણ થાઓ. હવે અમે અમારે સ્થાને જઈશું. પાર્વતીજી, ચાલો.” (૧૪૪)

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! એમ કહેતા ભગવાન નીલકંઠના ચરણારવિન્દમાં મેં પુષ્પાંજલિ અર્પણ કરી, અને તેઓ આકાશમાર્ગે પરિવાર સહિત ચાલ્યા ગયા. (૧૪૫) ત્યારથી આજ સુધી અવ્યય ચિત્તે શંકરે કહેલાં ક્રમ અનુસાર હું આત્મદેવનું પૂજન કરું છું. (૧૪૬) હે રામ! આ આત્માના અર્ચનથી મારું મન વિક્ષેપ રહિત થયું છે, એટલે સંસારની વાસનાઓ વ્યવહારતત્પર હોવા છતાં મને બાધ કરી શકતી નથી. (૧૪૭) પ્રાપ્ત કર્મોનાં અનુષ્ઠાનરૂપી પુષ્પો વડે થતું આત્મપૂજન લૌકિક દૃષ્ટિએ વિચ્છિન્ન લાગે છે, છતાં પણ આત્માનું નિરંતર અનુસંધાન થતું હોવાથી કોઈ પણ દિવસ તે વિચ્છિન્ન થતું નથી. (૧૪૮) એ ગ્રાહ્યગ્રાહક સંબંધ સર્વે મનુષ્યોને સમાન છે, તોપણ પામર મનુષ્યો બહિર્મુખતાને લીધે વ્યાકુળ બને છે; પણ યોગી લોકો “આત્મા એ જ પરમદેવ છે અને વિવિધ ભોગસંપત્તિ એની પૂજા છે” એમ

સમજી સાવધાન રહે છે, માટે અવિચ્છિન્ન આત્માનું અનુસંધાન એ જ શ્રેષ્ઠ આત્માર્થન છે. (૧૪૯) હે રામ ! ચિત્તમાંથી આસક્તિ દૂર કરી સંસારરૂપી અરણ્યમાં સાવધાન રહી વ્યવહાર કરો, એથી તમને ખેદ નહિ થાય. (૧૫૦)

શ્રીરામ બોલ્યા : હે બ્રહ્માન્ ! હવે મારો સંશય સંપૂર્ણ રીતે દૂર થયો છે. જાણુવા યોગ્ય વસ્તુનું મને જ્ઞાન થયું છે અને સ્વાભાવિક તૃપ્તિનો અનુભવ થયો છે. (૧૫૧) અન્યથી ન ભેદી શકાય તેવા મારી આશારૂપી હાથીનો પરાભવ થતાં સંસારરૂપી રણક્ષેત્રમાં મારું મન સારી પેઠે ધીર બન્યું છે. (૧૫૨) મારું મન વિકલ્પ રહિત અને દીનતા રહિત થયું હોવાથી, ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનવાણું થયું છે. પ્રસન્નતા અને પ્રમોદનો અનુભવ કર્યો હોવાથી, તે સર્વોત્તમ બન્યું છે. (૧૫૩)

સર્ગ ત્રીજો

ખિલ્વોપાખ્યાન

શ્રીરામ બોલ્યા : હે ભગવન્ ! આપનાં વચનામૃતોનું પાન કરતાં મને સંતોષ થતો જ નથી; માટે આસંગનો ક્ષય કૃપા કરી મને કોઈ તત્ત્વજ્ઞાનનો બોધ આપતી કથા સંભળાવો. (૧)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! જે ક્ષણે વિષયો પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તે સંતોષ આપે છે, પ્રાપ્ત થયા પહેલાં તેમ જ પછી તે સંતોષજનક નથી; આવો અનુભવ કેને નથી થયો ? (૨) લાભવખતે જ એ વસ્તુ સુખ આપે છે; એથી એ ક્ષણિક સુખમાં બાળક જેવા મૂઢ મનુષ્યો જ આસક્ત થાય છે, અન્ય કોઈ તેમાં આસક્ત થતા નથી. (૩) એ કલ્પિત ક્ષણિક સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, તેનું કારણ પણ વાંછા છે. તે પણ અસંતોષમાં

પરિણમે છે; માટે ક્ષણિક સુખ આપનાર અને પરિણામે અનર્થકારક વિષયેચ્છાનો ત્યાગ કરો. (૪) વિષયોમાં આસ્થા રાખ્યા વિના તમે વ્યવહાર ચલાવો છો, ભવિષ્યમાં ઇષ્ટ વસ્તુ મેળવવાની તમારી આશા નિરાશલાવને પ્રાપ્ત થાય, વિષય-વાસનાનો અભાવ થઈ જાય અને નિર્વાસિત થયેલું મન નિર્વિકલ્પ બની જાય એમ હું ઇચ્છું છું. (૫) તોફાની વરસાદ, વાવાઝોડું વગેરેથી જેમ આકાશમાં કંઈ વિકાર થતો નથી, તેમ વાસના રહિત થઈ ઇન્દ્રિયો વડે તમે વ્યવહાર કરશો, તો અનેક ક્ષોભ વચ્ચે પણ તમને હૃદયમાં કંઈ વિકાર નડશે નહિ. (૬) ચિત્તનો આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ થતાં સંસારનો ઉદય અને પ્રલય થાય છે; માટે મનની વાસનાઓનો નિરોધ કરી અથવા પ્રાણનિરોધ કરી મનનો લય કરો. (૭) પ્રાણસ્પંદથી ચિત્તનું સ્ફુરણ થતું હોવાથી, પ્રાણનું ચલન જ સંસારનું કારણ છે, અને પ્રાણનો નિરોધ થતાં સંસાર નાશ પામે છે; માટે પવનના નિરોધનો સારી પેઠે અભ્યાસ કરી તેને સ્પન્દ રહિત બનાવો. (૮) અજ્ઞાન જ અનર્થકારક કર્મો દ્વારા સંસારનું કારણ છે. (અજ્ઞાનથી અન્યથા જ્ઞાન, તેથી રાગદ્વેષ, રાગદ્વેષથી શુભાશુભ પ્રવૃત્તિનો ઉદય અને તેથી સંસાર.) ગુરુનો ઉપદેશ, શાસ્ત્રોના અર્થનું અનુસંધાન અને પુરુષ પ્રયત્ન વગેરે સાધનો વડે અજ્ઞાનનો નાશ કરો. (૯) ચિત્તના બહિર્મુખ પ્રવાહને અટકાવી વાસનાઓનો નાશ કરવાથી અથવા પ્રાણનો નિરોધ કરવાથી ચિત્ત નિર્વિકલ્પ બને છે; એ જ શ્રેષ્ઠ મુક્તિ છે. (૧૦) વિષયોનો ઇન્દ્રિયો સાથે સંબંધ થતાં આત્મામાં જે પારમાર્થિક સુખનો અનુભવ થાય છે, તે જ યથાર્થ સ્વરૂપનું સુખ છે. એ સ્વરૂપસુખનું નિરંતર અનુસંધાન થતાં બ્રહ્મદષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે, અને એ જ દષ્ટિ વડે મનનો લય કરી શકાય છે. (૧૧)

જે સુખનો અનુભવ થતાં ચિત્તવૃત્તિનો ઉદય થતો નથી એ જ સુખ અકૃત્રિમ કૈવલ્યસુખ છે. એ નિજનંદ નિત્ય અને નિરતિશય હોવાથી, તેમાં વધારો કે ઘટાડો થતો નથી. (૧૨) જ્ઞાની મહાત્માના ચિત્તને ચિત્ત કહેવાય જ નહિ, એ તો પ્રહ્લ જ છે. નાનાત્વદષ્ટિ કરી પ્રહ્લમાં અન્યબુદ્ધિ કરનારને જ ચિત્ત કહેવાય છે. જેમ તામ્ર સુક્રિત વડે સુવર્ણભાવ પામે છે, તેમ પરિપૂર્ણ પ્રહ્લનો બોધ થયો હોવાથી, જ્ઞાનીઓતું ચિત્ત પ્રહ્લથી અભિન્ન હોઈને સત્ થાય છે. (૧૩) જગતમાં કેટલોક કાળ વિહાર કરી શ્રવણમનનાદિ સાધનો વડે સમાધિ-અવસ્થા સિદ્ધ કરે છે, અને ચિત્સ્વરૂપ બની જાય છે. પછી સર્વદા સમાધિમાં રહેવાથી જાગ્રત વગેરે અવસ્થા રહિત થતાં, તે તુર્યાતીત બને છે. (૧૪) સર્વાત્મક પ્રહ્લ એક જ હોવા છતાં આકાશ વગેરે અનેક સ્વરૂપે ભાસે છે. સ્વપ્નમાં જેમ ચિત્તની અંદર પ્રતીત થતાં દૃશ્યો અને તેનો સંનિવેશ વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ નથી; તેમ ચિત્ત વગેરે અન્ય વસ્તુ મિથ્યા છે, સર્વત્ર પ્રહ્લ જ પ્રહ્લ છે. (૧૫)

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ ! તમને બોધ થાય તે માટે હવે હું અપૂર્વ અને વિસ્મય પમાડે તેવી એક રમ્ય કથા કહું છું, તે એક ચિત્તે સાંભળો. (૧૬) એક મહાન બિલ્વક્ષણનું આખ્યાન બિલ્વક્ષણ છે. તે અનેક યોજનમાં વ્યાપેલું છે. તે વિમલ અને સ્પષ્ટ છે અને અસંખ્ય યુગો પસાર થઈ ગયા છતાં જીર્ણ થતું નથી. ઘણું જૂનું હોવા છતાં બાલચંદ્રના જેવું કોમળ છે, એટલે તે આનંદમય હોવાથી સુંદર છે. મહાકલ્પને અંતે ઉત્પન્ન થતા પ્રચંડ વાયુનો વેગ પણ તેને કગાવી શકતો નથી. તે અનંત હોવાથી કરોડો યોજનથી પણ મપાય એમ નથી. ઉપાદાન કારણ હોવાથી તે

જગતની સ્થિતિતું મૂળ છે. (૧૭-૧૯) જેમ પર્વતની સમીપ-
માં રાઈનો કણુ દેખાય, તેમ તે બિલ્વકુળ પાસે અન્ય પ્રહ્માંડો
દેખાય છે. એના મહત્વતું વર્ણન કેમ થઈ શકે ? (૨૦) તે
કુળ નિત્ય હોવાથી પાકીને નીચે પડતું નથી. તે સદા પાકેલું જ
છે અને જરાવસ્થા તેને બાધ કરી શકતી નથી. (૨૧) પરમ
પુરુષાર્થરૂપ હોવાથી, તે મહાન કુળ સમસ્ત કુળોનો સાર છે.
ચિત્ચક્તિની સ્ફુરણાથી જ તેની અંદર સારત્વ સ્થિર થાય છે.
(૨૨) પછી બિલ્વકુળની વિવિધ રૂપે પરિણમતી અનંત સંવિચ્છક્તિ
વડે પોતાના નિર્વિકારરૂપમાં આ જગદ્દાકાર દષ્ટિ પ્રવર્તે
છે. (૨૩) એ જ મહાન આકાશ છે, એ જ કાલમય સત્તા છે,
નિયમમાં રાખનાર નિયતિ પણ એ જ છે અને સ્પંદરૂપ ક્રિયા-
શક્તિ પણ એ જ છે. એ જ પ્રહ્માંડો છે, એ જ આશાઓ છે
અને એ જ ક્રમ છે. સઘળા પ્રપંચનો સંવિત્વિદ્યાસ હોવાથી-
આ બિલ્વકુળ પોતાની સંવિચ્છક્તિનું સ્ફુરણ છે. (૨૪,૨૫)

શ્રીરામ બોલ્યા: હે લગવન્ ! આપને સઘળા સારનું જ્ઞાન
છે. આ બિલ્વકુળરૂપે આપે મહાન પ્રહ્મસત્તા વિષે જ મને
બાધ આપ્યો છે, એમ મને લાગે છે. (૨૬) અહંકાર વગેરેથી
વિસ્તાર પામેલું અખિલ જગત ચિન્માત્રરૂપ છે; માટે તેમાં
લેદાલેદરૂપી લેદદષ્ટિને જરા પણ સ્થાન નથી. (૨૭) જેમ
મેરુ વગેરે સર્વ જગત પ્રહ્માંડરૂપી કોળાંની મળ્લ (ગર્ભ)
છે, તેમ પ્રહ્માંડાદિ સર્વ જગત ચિત્તરૂપી બિલ્વકુળની
મળ્લ છે. (૨૮)

સર્ગ ચોથો

શિલાનું ઉપાખ્યાન

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! પરમ વિસ્મય પમાડે તેવી બીજી એક અપૂર્વ આખ્યાયિકા તમને કહી સંભળાવું છું. (૧) કોઈક સ્થળે એક મહાન શિલા છે. પ્રેમનું આસ્પદ હોવાથી તે સ્નિગ્ધ છે, સ્વયંપ્રકાશ હોવાથી સ્પષ્ટ છે અને અનંત વિસ્તારમાં તે વ્યાપ્ત છે. તે ઘન છે અને વિજાતીય વસ્તુનું તેમાં મિશ્રણ ન હોવાથી અવકાશ રહિત છે. (૨) હે રાઘવ! સરોવરની પેઠે તેની અંદર ઘણાં વિકસિત રમ્ય કમળો (અનેક ભુવનો) અનંત વિસ્તારમાં આવેલાં છે. કેટલાંક કમળોનાં પત્રો પરસ્પર ગૂંથાયેલાં છે અને કેટલાંક સંબંધ રહિત અલગ છે. કેટલાંક ગૂઢ છે અને કેટલાંક પ્રકટ દેખાય છે. કેટલાંકનાં મૂળ ઊર્ધ્વ છે, કેટલાંકનાં મૂળ નીચે છે અને કેટલાંક મૂળ વિનાનાં છે. તે સિવાય અન્ય કમળો તે શિલામાં છે. (૩,૪) તે કમળોની સમીપમાં અનેક શંખો (નક્ષત્ર, ગ્રહ, તારારૂપ જ્યોતિર્મંડલ) આવેલા છે અને મોટા આકારવાળા અનેક ચક્રો (દ્વીપ) કમળની પેઠે તેમાં રહેલા છે. (૫)

શ્રીરામ બોલ્યા: હે ભગવન્! આપનું કહેવું સત્ય છે; મેં શાલિગ્રામમાં શ્રીહરિના મસ્તક પર એવી મહાન શિલા જોઈ હતી. (૬)

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! જેનું મેં વર્ણન કર્યું તે ચિત્ શિલા જ છે. એની અંદર જગત સમાઈ ગયું છે. તે ચિદ્રૂઢન છે, એક છે અને અખંડૈકરસ છે. (૭) એ શિલા અવકાશ રહિત અને અતિ ઘન હોવા છતાં પણ આકાશમાં જેમ વાયુ વિપુલ પ્રમાણમાં રહેલો છે, તેમ તેની અંદર અનેક જગત માયાના પ્રભાવે રહ્યાં છે. (૮) તેમાં જરા પણ અવકાશ નથી,

છતાં તે શિલાની અંદર આકાશ, પૃથ્વી, વાયુ, સ્વર્ગ, પર્વતો, નદીઓ અને દિશાઓ રહેલાં છે. (૯) શંખ, પદ્મ વગેરે આલેખવાથી જેમ પથ્થર લેદાતો નથી, તેમ ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનરૂપી ચિત્તરૂપી શિલામયી પૂતળીનું પણ સમજવું. (૧૦) જેમ પથ્થરમાં શંખ, કમળો વગેરે હોવાથી તેમાં નાનાત્વની પ્રતીતિ થાય છે, છતાં વાસ્તવિકરૂપે તે એક પથ્થર જ છે; તેમ ચિત્તની અંદર સમસ્ત વિશ્વ સમાયેલું હોવા છતાં તે એક અને અદ્વિતીય જ રહે છે. (૧૧) જેમ શિલામાં કલ્પિત કમળ શિલામય હોવાથી શિલાથી અલિપ્ત છે, તેમ ચિત્તમાં કલ્પિત વિશ્વ ચિન્મય હોવાથી ચિત્તથી અલિપ્ત છે. (૧૨) શિલાની અંદર રહેલાં કમળો અને મરીની તીખાશ સ્વાભાવિક હોવા છતાં તેનો ઉદય થતો નથી, અને દ્રવ્યનો નાશ ન થાય ત્યાં સુધી તેનો અસ્ત થતો નથી, તેમ ચિત્તની અંદર સર્ગનો ઉદય કે અસ્ત થતો નથી. (૧૩) જેમ ગર્ભિણી સ્ત્રીના ગર્ભમાં મનુષ્ય ગર્ભરૂપે રહ્યો છે, અને બિલ્વફળની અંદર તેનો સારભૂત અંશ રહેલો છે; તેવી જ રીતે અનંત વિકારો પામતાં અનેક બ્રહ્માંડો ચિત્તમાં જ રહેલાં છે. (૧૪) શિલાના ઉદરમાં જેમ ચક્રો અને કમળો ઘડાયા પહેલાં સુષુપ્તવત્ નિશ્ચલ રીતે રહેલાં છે, તેમ ચિત્તની અંદર અનેક જગત રહ્યાં છે. (૧૫) સર્વવ્યાપક બ્રહ્મ જે દેશમાં જે રૂપે પ્રવર્તે છે, ત્યાં તે જ રૂપે ભાસે છે; માટે સર્વાત્મક, સત્યસંકલ્પ અને નિર્વિકાર બ્રહ્મ જ સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે. (૧૬) જન્માદિ અનેક વિકારોથી ભરપૂર આ જગત એક મોટો ભ્રમ છે. શિલામાં કલ્પિત કમળ વગેરેની પેઠે તે સઘળું બ્રહ્મ જ છે. (૧૭) પ્રશાન્ત, સમ અને ચિદ્ધન આત્મામાં પ્રતીત થતો જગતનો વિલાસ શિલાની અંદર રહેલા કમળની પેઠે બ્રહ્મ જ છે. સર્ગોદિ અવસ્થા અસાર હોવાથી, તે વાસ્તવિક સ્વરૂપ બની શકતી નથી. (૧૮)

• સર્ગ પાંચમો

અર્જુનનું ઉપાખ્યાન

શ્રીરામ બોલ્યા: હે ભગવન્ ! જાણુવા યોગ્ય વસ્તુનું મને જ્ઞાન થયું છે, અને અપરોક્ષ અનુભવ કરવા લાયક અક્ષય પ્રદાનો મને અનુભવ થયો છે; છતાં પણ પુર્યષ્ટકનું સ્વરૂપ બોધની અભિવૃદ્ધિ થાય તે માટે લીલાથે આપને પ્રશ્ન પૂછું છું. (૧) અનેક જગતનું નિર્માણ કરવું એ જેનો મહિમા છે, અને જે દર્પણની પેઠે સ્વચ્છ છે, એવા પુર્યષ્ટકનું સ્વરૂપ કેવું છે ? (૨)

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ ! અનાદિ, અનંત અને નિરામય પ્રદાન જ જગતનું બીજ છે. અવિદ્યાયુક્ત થતાં તે જીવ કહેવાય છે. વસ્તુતઃ તે શુદ્ધ ચિન્માત્ર છે અને માયા રહિત છે; પણ અવિદ્યાના પ્રભાવે તે જીવ કહેવાય છે. આ દેહમાં એ જીવ વાસનાઓ વડે પુષ્ટ થાય છે, અને વિવિધ વ્યાપારરૂપે ચેષ્ટા કરે છે. અહંભાવથી એ પ્રદાન અહંકાર કહેવાય છે, અને સંકલ્પથી મન કહેવાય છે. (૩-૫) બોધનો વ્યાપાર થતાં, એ બુદ્ધિ કહેવાય છે. તે ઇન્દ્રિયદષ્ટિથી ઇન્દ્રિયો, દેહની ભાવના કરવાથી દેહ, અને ઘટની ભાવના કરવાથી ઘટ (શરીર) કહેવાય છે. આવા સ્વભાવસ્વરૂપ આત્માને તત્ત્વ જાણનારાઓ પુર્યષ્ટક કહે છે. (૬) “હું જ્ઞાની છું, હું કર્તા છું, હું ભોક્તા છું, હું સાક્ષી છું” એવાં અભિમાનવાળાં સંવિતસ્વરૂપને જીવ કહે છે; અને તેને જ પુર્યષ્ટક કહેવામાં આવે છે. (૭) પુર્યષ્ટકને વશ થઈ જેમ મનુષ્યો એક સ્વપ્નમાંથી બીજું સ્વપ્ન જીએ છે અને તે અસત્ય છે, તેવી જ રીતે મનુષ્યોને આ મિથ્યા જગત ભાસે છે. (૮) હે રામ ! સ્વપ્નની પેઠે પ્રપંચને મિથ્યા સમજી

પાંડુપુત્ર અર્જુન શ્રીકૃષ્ણના ઉપદેશથી અસંગ બુદ્ધિ વડે
વ્યવહાર કરશે, અને જીવન્મુક્ત બની જઈ સુખેથી પોતાનું
જીવન વ્યતીત કરશે. તમે પણ એવી જ રીતે તમારું જીવન
વ્યતીત કરો. (૯,૧૦)

શ્રીરામે પૂછ્યું : હે બ્રહ્મન્ ! પાંડુનંદન અર્જુન ક્યારે
થશે અને તેને શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા કેવા પ્રકાર-
શ્રીહરિનો અવતાર ની અનાસક્તિનો ઉપદેશ આપશે. (૧૧)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! દરેક ચતુર્યુગને અંતે ભગવાન
યમ ભૂતદ્રોહથી થતાં પાપનું નિવારણ કરવા તપ કરે છે. કોઈક
વખત આઠ વર્ષ, કોઈક વખત દશ વર્ષ, કોઈક વખત બાર
વર્ષ અને કોઈક વખત પાંચ, સાત કે સોળ વર્ષ સુધી તે
તપ કરે છે. (૧૨,૧૩) હર્ષશોકથી રહિત ચમરાજ ન્યારે
નિયમમાં રહી તપ કરે છે, ત્યારે જગતમાં મૃત્યુ કોઈને મારતું
નથી. (૧૪) આથી જગતમાં અનેક પ્રાણીઓ વધી પડે છે.
જેમ મહોન્મત્ત હાથી મચ્છરોના ત્રાસથી વનમાં મુશ્કેલીથી
ફરી શકે છે, તેમ જગતમાં હરવુંફરવું વગેરે વ્યવહાર
મુશ્કેલ થઈ પડે છે. (૧૫) હે રામ ! પૃથ્વીના ભારનું નિવારણ
કરવા દેવતાઓ ઘણી યુક્તિઓ વડે વિવિધ ભૂતપ્રાણીઓને
હાર કરે છે. (૧૬) હજારો યુગો એવી રીતે વીતી ગયા છે,
આવા પ્રકારના અનેક વ્યવહારો થયા છે, અને અનેક ભૂત-
પ્રાણીઓ તેમ જ જગત વ્યતીત થઈ ગયાં છે. (૧૭) પિતૃનાયક
સૂર્યપુત્ર વૈવસ્વત નામના ચમરાજે પણ હવે પાપનું નિવારણ
કરવા માટે યુગને અંતે બાર વર્ષ સુધી પ્રાણીઓની હિંસા ન
કરવાનું વ્રત આચરવાનું છે. (૧૮,૧૯) આવાં વ્રતથી
પ્રાણીઓનો નાશ થશે નહિ, એટલે એના ભારથી પૃથ્વી દીન
બની જશે. પરાભવ પામેલી પૃથ્વી શ્રીહરિને શરણે જશે. એ

વખતે મહાન શ્રીહરિ એ રૂપે અવતાર લેશે. (૨૦,૨૧) એક દેહ વડે તે વસુદેવના દીકરા વાસુદેવ થશે, અને ખીજા વડે તે પાંડુનંદન અર્જુન થશે. (૨૨) ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો સાથે અતિ દારુણ યુદ્ધ કરવા અર્જુન અને તેના સઘળા ભાઈઓ તૈયાર થશે. તે વખતે મૃત્યુસંગ્રામમાં પોતાનાં સગાંવહાલાંઓને ભેઈ અર્જુનને પરમ વિષાદ થશે, અને યુદ્ધમાં ભાગ ન લેવાનો નિશ્ચય કરશે. (૨૩,૨૪) જ્ઞાનનિષ્ઠ શ્રીકૃષ્ણ પ્રાપ્તકાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે અર્જુનને અનેક યુક્તિઓ વડે ઉપદેશ આપશે. (૨૫)

શ્રી ભગવાનનો ઉપદેશ: “હે રાજસિંહ ! દેહથી વ્યતિરિક્ત અનંત, અવ્યક્ત, અનાદિ વગેરે લક્ષણોવાળા આત્માનો જ તું વિચાર કર. તું ચૈતન્યસ્વરૂપ છે, અજ છે, શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન- નિત્ય છે, અને નિરામય છે. (૨૬) જન્મ-નો પવિત્ર સંવાદ મરણ દેહના ધર્મો હોવાથી દેહથી વ્યતિ-રિક્ત આત્મા જન્મતો નથી, તેમ મરતો પણ નથી. ઉત્પત્તિરૂપ વિકારનો અનુભવ કરી આત્મા ફરીથી અભાવરૂપ થાય છે એમ પણ નથી, અને એ પ્રથમ ન હતો અને હવે થશે એમ પણ નથી. આત્મા અજન્મ છે, નિત્ય છે, વિનાશ રહિત છે, વૃદ્ધિ રહિત છે અને શરીરનો નાશ થતાં તેનો નાશ થતો નથી. (૨૭) હે ધનંજય ! સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિમાં સમતા રાખી, ક્ષણી આકાંક્ષા રાખ્યા વિના ઈશ્વરના આરાધન માટે જ કર્મ કર. તારાં કર્મો પ્રહાને અર્પણ થશે, એટલે તું એક ક્ષણમાં પ્રહારૂપ બની જઈશ. (૨૮) શુભ તેમ જ અશુભ સઘળાં કર્મો ભગવાનને અર્પણ કરી, ઈશ્વરમાં જ આત્માનું અનુસંધાન કર અને નિરામય, સર્વભૂતાત્મા અને ભૂતલના ભૂષણરૂપ ઈશ્વર બની જા. (૨૯) સઘળા સંકલ્પને ચિત્તમાંથી દૂર કર અને સમતાનો અનુભવ કરી મનને શાંત બનાવ.

કર્મફળનો ત્યાગ કરી તું મુક્ત બની જા. ” (૩૦)

અર્જુને પૂછ્યું: “ હે ભગવન્ ! સંગત્યાગ, પ્રદ્યાર્પણ, ઈશ્વરાર્પણ, સંન્યાસ, જ્ઞાન અને યોગનું સ્વરૂપ કેવું છે તે ક્રમસર કહો; એથી મારો મહાન મોહ ટળી જશે. ” (૩૧,૩૨)

શ્રીભગવાન બોલ્યા: “ હે અર્જુન સર્વે સંકલ્પો શમી જતાં અને મનમાંથી વાસનાઓનો જડમૂળથી નાશ થતાં, કોઈ પણ ભાવનાને અયોગ્ય જે વિશુદ્ધ ચિન્માત્રરૂપ છે, તેને જ પરબ્રહ્મ કહેવાય છે. (૩૩) તે બ્રહ્મનો અનુભવ કરવાના ઉદ્યોગને જ જ્ઞાન કહે છે, અને બ્રહ્માકારવૃત્તિની ધારામાત્રને યોગ કહે છે. ‘ સઘળું જગત અને હું બ્રહ્મ જ છીએ ’ એવી ભાવનાને બ્રદ્યાર્પણ કહેવાય છે. (૩૪) કર્મફળનો ત્યાગ કરવો એને પાંડિતો સંન્યાસ કહે છે, અને સંકલ્પના ત્યાગને અસંગતા કહેવાય છે. (૩૫) સર્વે સંકલ્પમાંથી દ્વૈતબુદ્ધિ દૂર કરી ઈશ્વર જ સર્વના અંતર્યામી છે, અને આ સઘળો વ્યવહાર ઈશ્વરનો જ વિદ્વાસ છે, એવી ભાવના રાખી સર્વસ્વ ઈશ્વરને જ નિવેદન કરવું એ જ ઈશ્વરાર્પણ છે. (૩૬) તું મારામાં (ભગવાનમાં) જ મનને લીન કર, મારો જ ભક્ત બની જઈ મને નમસ્કાર કર. એ રીતે ચિત્તને મારામાં જોડવાથી તું મને જ પામશે. (૩૭) હે નિષ્પાપ ! સાકાર અને નિરાકાર એવાં બે સ્વરૂપ છે. શંખ, ચક્ર ગદાધારી મારા ચતુર્ભુજ સ્વરૂપને સાકાર જાણવું. મારું નિરાકાર સ્વરૂપ એક, અનંત, અનાદિ, અનામય છે, અને બ્રહ્મ, આત્મા, પરમાત્મા વગેરે શબ્દો વડે તે ઓળખાય છે. (૩૮,૩૯) જ્યાં સુધી તને જ્ઞાનદશાનો અનુભવ થયો નથી, ત્યાં સુધી મારા ચતુર્ભુજ સ્વરૂપનું ભક્તિપૂર્વક આરાધન કર. (૪૦) એ ક્રમને અનુસરવાથી તારું ચિત્ત નિર્મળ બનશે, અને પછી મારા અનાદિ, નિરાકાર-રૂપનો તને અનુભવ થશે; આથી તારે ફરી જન્મ લેવો નહિ

પડે. (૪૧) જે મનુષ્યનાં અહંકાર અને અજ્ઞાન નાશ પામ્યાં છે, સંગના દોષોને જેઓએ જીત્યા છે, જેઓ આત્માનું નિત્ય અનુસંધાન કરે છે, જેમની સઘળી કલ્પનાઓ નષ્ટ થઈ છે અને સુખદુઃખ વગેરે દ્વંદ્વોથી જેઓ વિમુક્ત છે, એવા વિદ્વાન મનુષ્યો ભેદના અનુસંધાનથી રહિત થતાં શ્રેષ્ઠ અવ્યય પદ્ધતિ પામે છે. (૪૨) જેના સર્વે સમારંભ કામના અને સંકલ્પ રહિત છે, અને જેનાં કર્મોને જ્ઞાનાગ્નિએ બાળીને નષ્ટ કર્યાં છે, એવા પુરુષને જ વાસ્તવિક રીતે પંડિત કહી શકાય. (૪૩) તું દ્વંદ્વ રહિત થા, નિત્ય સત્ત્વગુણનો આશ્રય લે, યોગક્ષેમ વિનાનો થા, યથાપ્રાપ્ત વ્યવહાર કર અને પૃથ્વીને અપ્રમત્ત ચિત્તે શોભાવ. વિન્ધ્યપર્વત કાઠે, પ્રલયના પ્રચંડ પવનો કૂંકાય કે ગમે તેવી મહાન આપત્તિ આવી પડે, તોપણ ગુરુએ જતાવેલો શાસ્ત્રોક્ત માર્ગ ધીમાન્ પુરુષોએ છોડવો નહિ. (૪૪,૪૫) હે સાધો ! અજ્ઞાનના પ્રભાવે વાસના પોતાની સત્તા જમાવે છે, પણ આત્મજ્ઞાન થતાં મહાન બોધના પ્રભાવે વાસનાઓ અદૃશ્ય થઈ જાય છે.” (૪૬)

એમ કહેતા ત્રિલોકનાથ શ્રીકૃષ્ણ પાસે ક્ષણભર મૌન રહી, અર્જુન નીચે પ્રમાણે કહેશે. “હે ભગવન્ ! મારો સઘળો શોક નષ્ટ થયો છે, અને જેમ સૂર્યથી કમળો પ્રકુલિત થાય, તેમ આપનાં વચનો વડે મારી બુદ્ધિ પ્રકુલ થઈ છે.” (૪૭,૪૮)

સર્ગ છઠ્ઠો

શતરુદ્રોપાખ્યાન

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રાઘવ ! હવે મનન કરવાના સ્વભાવ-વાળા કોઈકે ભિક્ષુનો ઇતિહાસ તમને કહું છું. (૧) એક મહા-

સમાધિના અભ્યાસમાં તત્પર રહેતો એક ભિક્ષુની સ્વપ્નપરંપરા મહા ભિક્ષુ હતો. તે સમાધિના અભ્યાસમાં તત્પર રહેતો, અને હમેશાં સમાધિ વગેરે વ્યવહારમાં આખો દિવસ ગાળતો. (૨) જેમ જળ વિવિધરૂપ ધારણ કરે છે, તેમ સમાધિના અભ્યાસ વડે નિર્મળ થયેલું તેનું ચિત્ત જે જે વસ્તુની ભાવના કરતું, તે તે સ્વરૂપે તે તત્કાળ બની જતું. (૩) એક વખત સમાધિમાંથી વ્યુત્થાન-દશામાં આવતાં તે એકાગ્ર ચિત્તે બેઠો હતો, ત્યારે આસને બેઠાં બેઠાં પોતાના કોઈક વ્યવહાર વિષે તેણે ચિંતન કર્યું. (૪) એવી રીતે વિચાર કરતાં તેને સંકલ્પ સ્કર્યો, કે “હું શાસ્ત્ર-સંસ્કારહીન સાધારણ મનુષ્યની વૃત્તિની ભાવના વિનોદાર્થે કરું.” આમ પોતાની મેળે વાસના બળી. (૫)

એ ભિક્ષુએ એવો વિચાર કર્યો, એટલે જેમ વાયુના ચક્ષનથી જળ પોતાના સ્વરૂપને ત્યાગ કરી તરંગરૂપે થાય છે, તેમ એના ચિત્તે પૂર્વવાસનાનો ત્યાગ કરી અન્ય પુરુષના ભાવને ગ્રહણ કર્યો. (૬) ચિન્તા વડે કલ્પિત પુરુષે “હું જીવત છું” એવું એકદમ વિચાર કર્યા વિના માની લીધું. (૭) તે સ્વપ્નપુરુષ જીવત સ્વપ્નમાં જ નિર્માણ થયેલી કોઈક નગરીના રસ્તાઓમાં ફરતો હતો. (૮) ત્યાં મદિરાપાન કરતાં પ્રમત્ત બન્યો, અને તેના કેફમાં તેને ગાઢ નિદ્રા આવી ગઈ. જેમ ચિત્ત દેશ-દેશાન્તર ભટકે છે, તેમ એ જીવતે (સ્વપ્નપુરુષે) સ્વપ્નમાં ભ્રમ્યું, કે હું વેદશાસ્ત્રનું પઠન કરનાર અને તે પ્રમાણે વર્તન કરી કૃતકૃત્ય થયેલો કોઈક વિપ્ર છું. એક વખત તે દિવ આખા દિવસનાં વ્યવહારનાં કામને લીધે થાકી જઈ સૂઈ ગયો. વૃક્ષની ધીજ-અવસ્થા પેઠે સઘળી વાસનાઓ તેના મનમાં લીન થઈ ગઈ. સ્વપ્નમાં તેણે ભ્રમ્યું, કે “હું કોઈક સામંત છું.” (૯-૧૧)

એક વખત જોજન લીધા પછી તે માંડલિક રાજા સૂતો હતો, ત્યારે ગાઢ નિદ્રામાં પોતે સઘળાં મંડળોનું પાલન કરવાને સમર્થ એક ચક્રવર્તી રાજા છે એવું તેને સ્વપ્ન આવ્યું. (૧૨) તે સમ્રાટ સ્વસ્થપણે એક વખત સૂતો હતો, ત્યારે પોતે એક દેવાંગના છે એવું તેને સ્વપ્ન આવ્યું. (૧૩) રતિસુખને અંતે થાક લાગવાથી સૂઈ ગયેલી તે દેવાંગનાને સ્વપ્ન આવ્યું, કે “હું અતિ ચંચળ મૃગલી છું.” (૧૪) ચપળનયની મૃગલીને સ્વપ્ન આવતાં પોતે એક લતા છે એવું તેને લાગ્યું. (૧૫) જોયેલી કે સાંભળેલી વસ્તુનું ચિત્તમાં અટકાવ વિના સ્મરણ રહે છે, એટલે એ સંસ્કારને વશ થઈ પશુપક્ષીઓ, પણ સ્વપ્ન જુએ છે. (૧૬) પુષ્પ, ફળ, પલ્લવ વગેરેથી એ લતા વન-દેવીઓની કીડાભૂમિમાં આવેલા લતાગૃહની પેઠે સુંદર લાગતી હતી. (૧૭) ખીજની અંદર રહેલા અંકુરના આકારની પેઠે ગુપ્ત રહેલી જ્ઞેય વસ્તુને આશરે રહેલી અંતઃસંવિત્ વડે તે લતાને લાગ્યું, કે પોતે ક્યાંક વૃક્ષને લટકી રહી છે. (૧૮) થોડોક વખત સુષુપ્તિ અવસ્થાનો અનુભવ કરી, સ્વપ્નમાં પોતે ભ્રમર છે એમ તે લતાને લાગ્યું. (૧૯) કમળમાં આસક્ત થતાં તે ભ્રમર ત્યાં જ રહેતો; કારણ કે જડ બુદ્ધિવાળાઓનું ચિત્ત પણ ક્યાંક આસક્ત થાય છે. (૨૦) કોઈક હાથી તે કમળને મસળી નાખવા ત્યાં આવ્યો. ખરેખર મૂઠ પુરુષનો ઉદયમ રમ્ય વસ્તુનો નાશ કરવા માટે છે. કમળ સાથે તે ભ્રમર પણ ચોળાઈ ગયો. કમળને મસળી નાખવા તૈયાર થયેલા હાથીને જોવાથી ગંધ વડે મત્ત બનેલો હાથી પોતે જ છે એવું તે ભ્રમરને લાગ્યું; સુકાઈ ગયેલા સાગર જેવા ઊંડા ખાડામાં તે હાથી પડ્યો. (૨૧-૨૩) તે ગંધાઈ ગયો અને રાજાને ત્યાં કેળવાયો, રાજાનો તે પ્રિય થઈ પડ્યો. એક

વખત લડાઈમાં તે માર્યો ગયો. (૨૪) ગંડસ્થળમાં રહેલા
ભ્રમરની ભાવના કરતાં તે હાથી ફરી ભ્રમર થયો. કોઈક
હાથીના પગ તળે દબાતાં કોઈ કમળ સાથે તે પણ ફરી
ચગદાયો. (૨૫) પડખે રહેલા હંસની ભાવના કરતાં તે
કલહંસ થયો, અને અન્ય યોનિઓમાં ફરતો ફરતો તે બ્રહ્માજીનો
હંસ થયો; અને એ રીતે વિહાર કરવા લાગ્યો. (૨૬, ૨૭)
એક વખત રુદ્રપુરમાં જતાં તે હંસે રુદ્રને જોયા. સંસ્કારના
ભેરે “હું રુદ્ર છું” એવો તેનો નિશ્ચય થયો. (૨૮) એ રીતે
રુદ્ર બનીને તે ત્યાં રુદ્રલોકના ઉચિત વ્યવહારો કરતાં કરતાં
યથેચ્છ રીતે વિહાર કરવા લાગ્યો. (૨૯) સર્વોત્તમ જ્ઞાન વડે
તે રુદ્રને પૂર્વજન્મનું સંપૂર્ણ વૃત્તાંત યાદ આવ્યું. (૩૦)
આવરણ રહિત વિજ્ઞાનમય દેહ ધારણ કરનાર રુદ્ર પોતાનાં
સેંકડો સ્વપ્નનો વિચાર કરતાં વિસ્મય પામ્યા અને એકાંતમાં
પોતાને જ નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા: (૩૧)

“ઘણા જ ખેદની વાત છે, કે આ માયા મિથ્યા હોવા
છતાં મૃગજળની પેઠે સુદૃઢ થઈને સમસ્ત વિશ્વને મોહ પમાડે
છે. સંસારરૂપ શૂન્ય અરણ્યમાં કલ્પનાના પ્રભાવે બ્રાન્ત
ચિત્તથી હું ખૂબ રખડ્યો. મનની કલ્પનાથી કોઈક સર્ગમાં હું
જીવત (સ્વપ્નપુરુષ) થયો, ક્યાંક પ્રાદ્માણુ થયો, ક્યાંક રાજા
થયો, પદ્મવનમાં હંસ થયો અને વિન્ધ્ય પર્વતમાં હાથી થયો.
આવી રીતે અનેક યોનિમાંથી પસાર થઈને હવે રુદ્ર થયો
છું. (૩૨-૩૫) સંસારમાં ભટકતાં સેંકડો યુગો, હજારો વર્ષ
અને અનંત દિવસો પસાર થઈ ગયા; માટે મારા વિવિધ
સંસારમાં જાઉં અને યથાર્થ જ્ઞાન વડે તેમનું મારી સાથે
એકીકરણ કરું.” (૩૬, ૩૭) એમ વિચાર કરી જે સર્ગમાં
તે ભિક્ષુ શબ્દવત્ સૂતેલો હતો, ત્યાં આવેલા મઠમાં રુદ્ર ગયા.

(૩૮) તેને જગાડી જ્ઞાન વડે પોતાના યથાર્થ સ્વરૂપ સાથે તેને જોડી દીધો. આથી ભિક્ષુને પણ પોતાને થયેલી બ્રાન્તિનું સ્મરણ થયું. (૩૯) પોતે રુદ્રસ્વરૂપે તેમ જ જીવતસ્વરૂપે થયો છે એવી ભિક્ષુને ખબર પડી, ત્યારે પરમાર્થજ્ઞાનથી વિસ્મયને યોગ્ય ન છતાં પણ તેને મહાન આશ્ચર્ય થયું. (૪૦) રુદ્ર અને ભિક્ષુ બન્ને ચિદ્વાકાશમાં એક સ્થળે ક્યાંક જીવત હોતો ત્યાં ગયા. તેને જગાડી પોતાના યથાર્થ સ્વરૂપ સાથે તત્કાળ જોડી દીધો. ત્રણેને જ્ઞાન થયું હોવાથી, તે વિસ્મય ન પામેલા છતાં વિસ્મય પામ્યા. (૪૧, ૪૨) રુદ્ર, ભિક્ષુક અને જીવત એ ત્રણે એકરૂપ થયા અને વિપ્ર વગેરેના સંસારમાં જઈ તે સઘળાને પોતાના સ્વરૂપમાં લીન કર્યા. (૪૩) રુદ્રે સૌને જગાડતાં રુદ્રના સો અંશેઓ રુદ્રના જેવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું અને તેથી તેઓ શોભવા લાગ્યા. પરમાર્થસ્વરૂપ રુદ્રે તે સઘળાને પોતપોતાને સ્થાને મોકલ્યા. (૪૪) એવી રીતે ઉત્પન્ન થયેલી માયાને જોઈ, રુદ્રે પોતાના અંશેને સંસારમાં ફરીથી મોકલી આપ્યા. (૪૫) જીવત બ્રાહ્મણ વગેરે પોતપોતાને સ્થાને ગયા અને પત્નીઓ સાથે કેટલોક કાળ નિર્ગમન કરી, મૃત્યુ પછી રુદ્રરૂપ થઈ ગયા. (૪૬)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! એ ચિત્ત સર્વાત્મક હોવાથી, જેવી ભાવના કરે તેવું ચોક્કસ થાય છે; કારણ કે સમસ્ત વસ્તુના ભંડાર ચિત્તમાં જ સઘળું સમાઈ સંકલ્પની સ્થિતિ ગયું છે. (૪૭) જે સ્વપ્નમાં દેખાય છે અને સંકલ્પથી જે સ્ફુરે છે, તે સર્વ સદ્રૂપ અધિષ્ઠાનમાં કલ્પિત હોવાથી સદ્રૂપ થઈ, તે તે દેશકાળરૂપે નિત્ય વિદ્યમાન છે. (૪૮) જે દશા વડે સંકલ્પ અને સ્વપ્નમાં રહેલી યથાર્થ વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય છે, તે સિદ્ધદશા શાઓના

અભ્યાસ અને વાયુનિરોધ વિના મેળવી શકાતી નથી. (૪૬) શંકર વગેરે જે બ્રહ્મનિષ્ઠોએ સમાધિ અને અધ્યાત્મશાસ્ત્રની મહદૃથી સર્વાત્મકભાવ કેળવ્યો છે, તેઓ પોતાના સંકલ્પ અનુસાર સર્વત્ર સર્વ વસ્તુ જીએ છે. (૫૦) જે પુરુષ એકનિષ્ઠ હોય તેનાં સર્વે ધારેલાં કાર્યો સિદ્ધ થાય છે. દક્ષિણ દિશામાં જોનારને ઉત્તર દિશા કેમ પ્રાપ્ત થાય? (૫૧) જેમ પાસે રહેનારા પદાર્થોમાં તત્પર રહેનારો પુરુષ તે જ પદાર્થો મેળવે છે, તેમ સંકલ્પપરાયણ પુરુષોના સંકલ્પો સિદ્ધ થાય છે. (૫૨) પાસે જ રહેલી વસ્તુમાં બુદ્ધિ સ્થિત હોવા છતાં, જે અજ્ઞાની પુરુષ સંકલ્પિત અર્થ પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છે છે, તે તત્પરાયણતાને અભાવે અગ્રસ્થ તેમ જ કલ્પિત બન્નેનો નાશ કરે છે. (૫૩) “હું અહીં વિદ્યાધર થાઉં, પંડિત થાઉં” વગેરે ભાવનાઓ એક જ વસ્તુમાં નિષ્ઠા રાખવાથી શું ફળ મળે છે તે બતાવવા કાર્યસિદ્ધિ માટે આપેલું આ દૃષ્ટાન્ત છે. (૫૪) સંકલ્પમાં એકનિષ્ઠા રાખી લિક્ષુ રુદ્ર બન્યો અને રુદ્રરૂપે સંકલ્પો સત્ય કર્યો. (૫૫) લિક્ષુના સંકલ્પથી થયેલા જીવોએ રુદ્રરૂપે સંકલ્પોને સફળ કર્યા અને પછી સ્વતંત્રતા અને સત્યસંકલ્પને કારણે દરેક જીવે પોતાનું વિલક્ષણ જગત જોયું. (૫૬) એ પ્રમાણે સંકલ્પને પરિણામે થયેલા જીવત, બ્રાહ્મણ વગેરે રુદ્રના મહિમાથી પોતે કલ્પેલી નગરીમાં ગયા. ત્યાર પછી રુદ્ર સાથે એક થઈ, તેઓએ પરમપદ મેળવ્યું. (૫૭,૫૮)

શ્રીરામે પૂછ્યું : હે ભગવન્ ! લિક્ષુના સંકલ્પથી જન્મેલા જીવત, બ્રાહ્મણ વગેરે સત્યરૂપે કેમ થયા? કલ્પિત વસ્તુમાં સત્યતા ક્યાંથી? (૫૯)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! જેમ એક જ જનાદન ભગવાન પોતાના અંશાવતારની લીલાથી હજારો રૂપે જગતની સ્થિતિનું

પાલન કરે છે, તેમ તે ભિક્ષુના સંકલ્પથી જીવત, બ્રાહ્મણ વગેરે થયા અને શુદ્ધ સંવિત્તા અંશ હોવાથી સત્યરૂપે રહ્યા. (૬૦, ૬૧)

સર્ગ સાતમે

વૈતાલોપાખ્યાન

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રઘુનંદન ! સંકલ્પોરૂપી ચિત્તના વિલાસને ભાગ કરી, વાસનાને દૂર કરે અને સુષુપ્ત-મૌનના પ્રકાર મૌન ધારણ કરી, બ્રહ્મભાવનું અવલંબન રાખી વ્યવહાર કરે. (૧)

શ્રીરામ બોલ્યા : હે મુનિશ્રેષ્ઠ ! વાણીનું મૌન, ઇન્દ્રિયોનું મૌન અને કાષ્ઠમૌન વિષે તો હું જાણું છું. પણ સુષુપ્તમૌન એટલે શું ? (૨)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! મુનિ જે પ્રકારના છે-એક કાષ્ઠ-તપસ્વી અને બીજો જીવન્-મુક્ત. (૩) બ્રહ્મભાવના રહિત પ્રાણા-યામ આદિ નીરસ ક્રિયાઓમાં આસ્થા રાખી હઠયોગથી જેણે ઇન્દ્રિયો ઉપર વિજય મેળવ્યો છે, તે મુનિ કાષ્ઠતાપસ કહેવાય છે. (૪) જે મુનિ “આ સર્વ બ્રહ્મ છે” એવો દૃઢ નિશ્ચય કરી, “હું બ્રહ્મ જ છું” એવી ભાવના કરે છે, જે સ્વરૂપનું અનુસંધાન રાખીને સામાન્ય લોકો જેવો વ્યવહાર કરે છે, અને સ્વરૂપસુખથી જે તૃપ્તિ અનુભવે છે, તે મુનિ જીવન્-મુક્ત કહેવાય છે. (૫) એ બન્ને મુનિઓના ચિત્તની તત્ત્વજ્ઞાન કે યોગ વડે આત્મામાં એકનિષ્ઠા થાય છે, તેને મૌન કહે છે. (૬) વાણીના નિરોધને વાઙ્-મૌન કહે છે; હઠયોગ વડે કરેલા અક્ષુ વગેરે ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહને અક્ષ-મૌન કહે છે; અને શરીરના અવ-યવોની એકાગ્રતા પરિત્યાગને કાષ્ઠમૌન કહે છે. (૭) આ ત્રણ

પ્રકારના મૌનમાં વાસનાઓ ચિત્તમાં સ્ફુરે છે; માટે કાષ્ઠ-તાપસ જ તેનો આશ્રય લે છે, જીવન્મુક્તનો એ વિષય નથી. (૮) ચિત્તવૃત્તિ અંતર્મુખ કે બહિર્મુખ હોવા છતાં, જેમાં મુનિની જાગૃત આદિ અવસ્થાનો અભાવ હોય, કર્મેન્દ્રિયોના નિરોધથી થતા કલેશ વિના જે સ્થિતિ અનાયાસે પ્રાપ્ત થઈ હોય અને જે ઉપક્રમ કે ઉપસંહાર રહિત હોય, તેવી બ્રહ્મનિષ્ઠાને સુષુપ્તિમાંથી ઉદ્ભવેલ મૌન કહે છે; એ જ મહાયોગ છે. (૯) નાનાત્વની બ્રાન્તિરૂપ જગત બ્રહ્મમાં જ અધ્યસ્ત હોવાથી સઘળું બ્રહ્મમય જ છે, એવો નિશ્ચય કરી નિર્વિકલ્પ બ્રહ્મભાવમાં રહેવું એને જ સુષુપ્તિનું મૌન કહે છે. (૧૦) ભગવાન અનેક સંવિત્રૂપ આત્મા છે, વ્યાપ્ત છે અને નિરવધિક રીતે સર્વત્ર સ્થિત છે, એવી બ્રહ્મનિષ્ઠાને સુષુપ્તમૌન કહે છે. (૧૧) સર્વ જગત ત્રિદાકાશનો વિવર્ત હોવાથી આકાશ છે, પણ ભૂર્તિમાન જણાય છે એ રીતે નથી. અધિષ્ઠાનની સત્તા વડે સઘળું છે, પણ જે રૂપે પ્રતીત થાય છે તે રૂપે નથી. એ રીતે બ્રહ્મથી વ્યતિરિક્ત જગતનો સંભવ નથી એવો નિશ્ચય કરી ચોકાકાર અને નિર્વિકાર રહેવું, એ જ સુષુપ્તમૌન છે. યોગીઓ જે રીતે સુષુપ્તમૌનની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે. કેટલાક સાંખ્યયોગી છે અને કેટલાક યોગસાધક છે. (૧૨,૧૩) તત્ત્વજ્ઞાનનો અપરોક્ષ સાક્ષાત્કાર કરી જેઓએ એક અદ્વિતીય બ્રહ્મમાં જ ચિત્તને લીન કર્યું છે, તેઓ સાંખ્યયોગી કહેવાય છે. (૧૪) જેઓ અષ્ટાંગ યોગસાધન વડે પ્રાણાદિ પવનનો નિરોધ કરી અનામય, અનાદિ અને અનંત પરમતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરે છે, તેઓ યોગસાધક કહેવાય છે. (૧૫) તત્ત્વ-સાક્ષાત્કાર વડે સર્વે યોગીઓને પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય એ જ શાન્ત અને અકૃત્રિમ પદ છે. સાંખ્ય વડે જે પદ મેળવાય છે, તે જ

પદ યોગ વડે પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૬) જે પદમાં વાસનારૂપી જાળ વડે પ્રાણ અને મનનો વ્યાપાર બંધાતો નથી, તે જ આત્મસ્વરૂપ પરબ્રહ્મ છે. (૧૭) વાસ્તવિક રીતે મન અસત છે, છતાં સ્વપ્નમાં જેમ પોતાનું મરણ દેખાય છે, તેમ અવિચારથી મનનો મિથ્યા ઉદય થાય છે. વિચાર કરતાં મન છે જ નહિ. (૧૮) એક જ સચ્ચિદાનંદ પરમાત્મતત્ત્વનું અવિચ્છિન્ન અનુસંધાન, પ્રાણનો વિલય અને મનોનિગ્રહ એ ત્રણે મોક્ષ-શબ્દના અર્થ છે; એ જ મોક્ષનાં સાધન છે. (૧૯) એક જ તત્ત્વનું અનુસંધાન, પ્રાણનો નિરોધ અને મનોનાશ એ ત્રણ-માંથી કોઈ પણ એક સિદ્ધ થતાં અન્ય બે પણ સિદ્ધ થાય છે. (૨૦) જેમ પુષ્પ અને સુગંધ, તલ અને તેલ તથા આધાર અને આધેય (જેમ કે અગ્નિ અને ઉષ્ણતા) પરસ્પર મિશ્રિત હોવાથી જુદાં પડતાં નથી, તેમ પ્રાણ અને મન પણ એક બીજા વિના ન રહી શકવાને લીધે જુદાં પડતાં નથી. એને લીધે બન્નેમાંથી એકનો અભાવ થતાં બીજું નાશ પામે છે. તે બન્ને પોતાનો નાશ કરી મોક્ષ અપાવવાનું ઉત્તમ કાર્ય પાર પાડે છે. (૨૧,૨૨) અભ્યાસ વડે વ્યાપક બ્રહ્મભાવ દૃઢ થતાં સુધી એક પરમાત્મતત્ત્વની ભાવના કર્યા કરવી. (૨૩) જે વસ્તુમાં ચિત્ત એકાગ્ર થાય છે, તેનું ચિરકાળ સુધી અનુસંધાન થતાં ભેદની નિવૃત્તિ થાય છે અને ચિત્ત એક ક્ષણમાં તે વસ્તુમય બની જાય છે. (૨૪)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! સ્વપ્નમાં થતી બ્રાન્તિ જેવો આ સંસાર છે. આ પ્રસંગે એ વિષે એક વૈતાલના કેટલાક શુભ પ્રશ્નો મને યાદ આવે છે. સ્વસ્થ ચિત્તે તે વૈતાલના પ્રશ્નો સાંભળો. (૨૫) વિન્ધ્ય પર્વતના એક મહાન વનમાં એક મહાકાય વૈતાલ રહેતો

હતો. એક વખતે તેને લક્ષણ કરવાની ઇચ્છા થઈ; એટલે અજ્ઞનો તરફ અનાદર થતો હોવાથી, તેમને મારવાની ઇચ્છાથી કોઈક દેશમાં તે જઈ ચલ્યો. (૨૬) પૂર્વે તે વૈતાલ કોઈ સજ્જનના દેશમાં રહેતો હતો, અને માંસ વગેરે ઘણું ખાતે ખાઈ, હમેશાં સંતુષ્ટ વૃત્તિથી સુખે જીવન ગાળતો હતો. (૨૭) તે વૈતાલ ભૂખ્યો હોય, છતાં પણ નિરપરાધી મનુષ્ય પાસે આવેલો હોય, તો પણ તેનો કંઈ પણ નિમિત્ત વિના વધ કરતો નહિ; કારણ કે વિદ્વાન પુરુષો ન્યાયના પ્રવર્તક હોય છે. (૨૮) એક વખત વનમાં રહેનારો તે વૈતાલ ભૂખ્યો થતાં કંઈ પણ અન્યાય કર્યા વિના મનુષ્યનું લક્ષણ કરવા અન્ય નગરમાં ગયો. રાતે નગરચર્યા કરવા નીકળેલો તે દેશનો રાજા તેને મળ્યો. એ નિશાચરે રાજાને લીધણ વાણીથી કહ્યું. (૨૯,૩૦)

વૈતાલ બોલ્યો: “હે રાજા! હું ભયંકર વૈતાલ છું. મારા પંખમાં આજે તું ઝરાઝર સપડાયો છો. હવે ક્યાં જઈશ? તારો નાશ કરી, હું તારું લક્ષણ કરીશ.” (૩૧)

રાજા બોલ્યો: “હે નિશાચર! જો અન્યાયથી બળપૂર્વક તું મને મારશે તો તારાં માથાંના હબરો ટુકડા થઈ જશે.” (૩૨)

વૈતાલ બોલ્યો: “હે રાજા! અન્યાયથી મારવા હું ઇચ્છતો નથી, પણ ન્યાયથી જ તેમ કરવા માગું છું. તું રાજા છે, તેથી યાચકોની સઘળી આશાઓ પૂરી કરવી એ તારી ફરજ છે. (૩૩) હું તને જે પ્રશ્નો પૂછું તેના ચોચ ઉત્તર આપી, મારી ઇચ્છા પૂરી કર. આ રહ્યા એ પ્રશ્નો:-(૧) જેનાં કિરણોની અંદર બ્રહ્માંડો પરમાણુની પેઠે સૂક્ષ્મ છે એવો કયો સૂર્ય છે? (૨) મહાકાશનાં રેણુઓ ક્યા પવનમાં ઝડે છે? (૩) એક સ્વપ્નમાંથી બીજા સ્વપ્નમાં જતો એવો કોણ છે, જે

સેંકડો કે હજારોનો ત્યાગ કરવા છતાં પોતાના સ્વરૂપ પ્રકાશમાન સ્વરૂપનો ત્યાગ કરતો નથી ? (૪) જેમ કેળના સ્તંભની અંદર અને અંદર જોશો તોપણ તે પત્ર માત્ર છે, તેમ એવો કયો આણુ છે, જેની અંદર અને અંદર પણ એવો જ છે ? (૫) પ્રદ્ધાંડના આકારમાં થયેલા સૂર્યમંડળ, મેરુ વગેરે મહાન પદાર્થો પણ પોતાના આણુત્વનો ત્યાગ ન કરનારા જે આણુની અપેક્ષાએ અતિ ક્ષુદ્ર છે તે આણુ કયો ? (૬) જે અવયવ રહિત છે, પરમાણુ છે, મહાન છે અને જેની અંદર ત્રણે જગત પર્વતમાં શિલાની પેઠે સારભૂત અંશરૂપે અંતર્ગત છે, એ કોણુ છે ? ” (૩૪-૩૯)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! વૈતાલે એ પ્રમાણે પ્રશ્નો પૂછ્યા, એટલે રાજાએ હસીને જવાબ આપ્યો. (૪૦)

પ્રશ્નોના ઉત્તર રાજા બોલ્યા : “ હે વૈતાલ ! એ ચિત્સૂર્ય છે. એના જ પ્રકાશ વડે સર્વ

જગત પ્રકાશે છે. એ વિજ્ઞાનાત્મા છે, જીવરૂપે સર્વના અંતઃકરણનો પ્રવર્તક છે અને તે પરમ ભાસ્કર છે. (૪૧) આ પ્રદ્ધાંડો એ જ શ્રેષ્ઠ સૂર્યનાં ત્રસરેણુ છે, અને એના જ પ્રકાશ વડે પ્રદ્ધાંડો ઉત્પન્ન થાય છે અને વિલીન થાય છે. (૪૨) કાલરૂપ શક્તિનું સ્કુરણુ, નભનું સ્કુરણુ, વાયુમાં રહેલી સ્પન્દસત્તા અને કેવળ ચેતનસૃષ્ટિ વગેરે ચેતનાત્મક અને અચેતનાત્મક ચિત્પ્રતિબિંબિત પવિત્ર રેણુઓ પ્રતીત થતાં હોવાથી તેમ જ તદ્રૂપે અને નિર્વિકાર હોવાથી અતદ્વરૂપે પરમાત્મારૂપી મહાવાયુમાં પુષ્પની અંદર સુગંધની પેઠે સ્વયં સ્કુરે છે. (૪૩, ૪૪) જગત માયામય હોવાથી મહાસ્વપ્ન છે. એમાં અનેક જન્મોરૂપી ક્ષુદ્ર સ્વપ્નોનો અનુભવ કરવા છતાં, આત્મા પોતાના નિર્વિકાર શાન્ત સ્વરૂપનો ત્યાગ કરતો નથી. (૪૫) જેમ કેળના

સ્તાંભની અંદર ઉત્તરોત્તર દષ્ટિ કરતાં કેવળ પત્ર જ દેખાશે, તેમ હૃદયમાં વિચાર કરતાં જણાશે કે ત્રિચિત્ર રીતે પ્રતીત થતું જગત બ્રહ્મ જ છે. (૪૬) પરમાત્મા સૂક્ષ્મ અને અલભ્ય હોવાથી, પરમાત્મા તુલ્ય છે. એ પરમાત્મા પોતાની દેશ, કાલ વગેરે અપરિચ્છિન્ન સત્તા વડે મેરુ વગેરે પર્વતોનું ઉપાદાન કારણ છે. એ મેરુ વગેરે વસ્તુ મહાન પરમાત્મા પાસે અતિ અલ્પ ભાસે છે. (૪૭, ૪૮) એ પુમાન અલભ્ય હોવાથી પરમાત્મા છે, છતાં વ્યાપક હોવાથી મહાગિરિ જેવો મહાન છે. સ્થૂલ પ્રપંચાકારે પ્રતીત થતો હોવાથી તે સર્વે અવયવરૂપ છે, છતાં વાસ્તવિક રીતે નિરાકાર હોઈને અવયવ રહિત છે. (૪૯) હે સાધો ! પરમાત્મા સર્વ પ્રપંચના અધિષ્ઠાન અને વિજ્ઞાન માત્ર છે. આ ત્રણે જગત એવા વિજ્ઞાનસ્વરૂપ પરમાત્માનો ધનીભૂત અંશ છે. એને લીધે ત્રણે જગત વિજ્ઞાન માત્રની મધ્યમાં સ્થિત છે.” (૫૦)

હે રામ ! રાજનાં વચનો સાંભળી વૈતાલ શાન્ત થયો. વિચાર વડે સર્વાત્મભાવની ભાવના બહત થતાં તેનું શરીર શાન્ત થયું, કુધાને ભૂલી જઈ એકાન્ત સ્થાનમાં તે ગયો અને આત્માનુસંધાનમાં લીન થયો (૫૧, ૫૨)

સર્ગ આઠમો

ભગીરથનું ઉપાખ્યાન

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! બાહ્ય વિષયોમાંથી ચિત્તને ખેંચી લેયો, પરમાત્મસ્વરૂપમાં અનન્ય નિષ્ઠા રાખી, પ્રાપ્ત કર્યો બળવો અને સઘળી ઇચ્છાઓનો ત્યાગ કરી શાન્ત ભગીરથનો વૈરાગ્ય અને ચિત્તે રહ્યો. (૧) તમારા વિચારતત્પર મન ત્રિભુવનો ઉપદેશ વડે વાસનાથી દૂષિત થયેલા મનને આકાશ જેવું સ્વચ્છ બનાવો, એક આત્મામાં સર્વ

વૃત્તિઓને શાન્ત કરે. અને સર્વત્ર પરમાત્મદૃષ્ટિ કરી સર્વાત્મ-
ભાવે રહે. (૨) જે મનુષ્યની બુદ્ધિ સ્થિર છે, જે જ્ઞાની છે
અને જે યથાપ્રાપ્ત વ્યવહાર અનાસક્તપણે કરે છે, તેવા મનુષ્યનાં
દુઃસાધ્ય કામો પણ રાજા ભગીરથની પેઠે સિદ્ધ થાય છે. (૩)

શ્રીરામે પૂછ્યું : હે પ્રભો! આશ્ચર્ય પમાડે તેવી ચિત્તવૃત્તિ વડે
ભગીરથે ગંગાજીને પૃથ્વી પર ઉતાર્યાં તે વિષે મને કહો. (૪)

વસિષ્ઠ જોડ્યા : હે રામ! ભગીરથ નામે એક પરમ ધાર્મિક
રાજા હતો. તેના રાજ્યનો વિસ્તાર સમુદ્ર પર્યંત હતો અને
કેશલદેશના તિલક જેવો તે હતો. (૫) ચંદ્ર જેવા પ્રસન્ન
વદનવાળા ભગીરથ પાસેથી યાચકોના સંકલ્પો ચિન્તામણિની
પેઠે તરત જ સિદ્ધ થતા. (૬) સર્વે લોકોના બંધુ જેવા એ
ભગીરથે પોતાના પાતાળવાસી ભાઈઓને ગંગારૂપી નીસરણી
વડે બ્રહ્મલોકમાં પહોંચાડ્યા. (૭) તે ભૂપતિ યુવાવસ્થામાં હોવા
છતાં તમારી પેઠે આ ક્ષુબ્ધ જગતના વ્યવહારનો વિચાર કરતો
હતો. મંરુભૂમિમાં લતાની પેઠે અતિ દુર્લભ હોવા છતાં તેને
શુભ વૈરાગ્ય તેમજ સૂક્ષ્મ વિચાર ઉત્પન્ન થયો. (૮,૯) એકાન્તમાં
એ મહીપતિ આ અસમંજસ અને વ્યાકુળ જગતનો નિત્ય આ
પ્રમાણે વિચાર કરતો. (૧૦) “રાત્રિ અને દિવસ પુનઃપુનઃ
આવે છે. ફરી ફરી સેંકડો વસ્તુઓ લેવાય છે અને દેવાય છે.
મનુષ્ય એનાં એ જ શુષ્ક અને નીરસ કર્મો પુનઃપુનઃ કરે છે. જે
વસ્તુ પ્રાપ્ત થતાં જગતમાં અન્ય મેળવવા જેવું કંઈ રહેતું નથી,
એ વસ્તુ મેળવવાના પ્રયત્નને જ સુકૃત કહી શકાય. તે સિવાયનાં
કર્મો તો બંધનમાં ફસાવનાર હોવાથી દુઃખદાયક છે. (બંધનમાંથી
મુક્તિ અપાવે તે જ સત્કર્મ છે.) અજ્ઞાની પુરુષ પુનઃપુનઃ વ્યર્થ
કર્મો કરતાં શરમાતો નથી. જ્ઞાની પુરુષ બાળકની પેઠે એ કર્મો
શા માટે કરે?” (૧૧-૧૩) એક વખત સંસારથી ભય પામેલા

ભગીરથે ઉદ્વિગ્ન મને પોતાના ગુરુ ત્રિતુલને પ્રશ્ન પૂછ્યો : “હે ભગવન્ ! સંસારનાં સમસ્ત દુઃખોનો કેમ અંત આવે ?” (૧૪, ૧૫)

ત્રિતુલ બોલ્યા : “હે અનઘ ! ચિરકાળ સુધી અભ્યાસ કરતાં જે અખંડ અને વ્યાપ્ત જ્ઞેય સામ્યરૂપે નિર્વિશેષ રીતે સ્ફુરે છે, તે બાણુવા યોગ્ય તત્ત્વનો અપરોક્ષ સાક્ષાત્કાર થતાં સઘળાં દુઃખો નાશ પામે છે. ખંધનમાં ફસાવનાર અહંકાર વગેરે અંધિ ગળી જાય છે, સઘળા સંશયો નાશ પામે છે અને શુભાશુભ સઘળાં કર્મો શાન્ત થઈ જાય છે. (૧૬, ૧૭) જ્ઞાન-સ્વરૂપ, નિત્ય, સર્વગત અને વિશુદ્ધ આત્મા જ બાણુવા યોગ્ય તત્ત્વ છે. તેનો અસ્ત કે ઉદય થતો નથી.” (૧૮)

ભગીરથે કહ્યું : “હે મુનીશ્વર ! શાન્ત, નિર્મળ, અચ્યુત, વ્યાપક અને ચિન્માત્રરૂપ નિર્ગુણ બ્રહ્મ છે, અને આત્માથી વ્યતિરિક્ત કંઈ પણ ન હોવાથી દેહાદિ વસ્તુ મિથ્યા છે એ હું બાણું છું; પણ એ વિષયમાં મારું જ્ઞાન સ્થિર ટકતું નથી. કયા પ્રકારે હું ચિન્માત્ર આત્માનું નિત્ય અનુસંધાન કરી શકું તે કહો.” (૧૯, ૨૦)

ત્રિતુલ બોલ્યા : “હે રાજન્ ! જ્ઞાનસાધન કરતાં કરતાં જ્યારે ચિત્ત હૃદયાકાશમાં અંતર્મુખ થઈ સ્વરૂપનિષ્ઠ થાય છે, ત્યારે જીવ સર્વાત્મક બ્રહ્મ બની જતાં ફરીથી જન્મતો નથી. (૨૧) વિષયોમાં આસક્તિનો અભાવ, સ્ત્રી, પુત્ર, મિત્ર, ગૃહ વગેરેમાં મમતાનો અભાવ, પ્રિય અને અપ્રિય વસ્તુ પ્રત્યે હર્ષવિષાદના અભાવે સમચિત્તા, અલેહલાવે ‘અહંબ્રહ્માઽસ્મિ’નું અવિચ્છિન્ન અનુસંધાન, પવિત્ર નિર્જન દેશમાં (નદી, પર્વત, દેવાલય વગેરે) નિવાસ, અવિનયી અને સંસ્કારશૂન્ય પામર જનોના સમુદાય પ્રત્યે અરૂચિ, આત્માદિ વિષયક જ્ઞાનમાં નિત્ય સ્થિતિ અને તત્ત્વજ્ઞાનની આલોચના, એ સઘળાં જ્ઞાનનાં સાધન હોવાથી

એને જ જ્ઞાન કહેવાય છે. તેનાથી વિપરીત આસક્તિ, મમતા, વિષમતા, લેહલેપિ વગેરે સંસારનાં બંધનનું કારણ હોવાથી અજ્ઞાન કહેવાય છે. (૨૨-૨૪) હે રાજન્ ! અહંકાર શાન્ત થતાં રાગદ્વેષનો જે ક્ષય કરે છે, અને સંસારરૂપી રોગનું જે ઔષધ છે, તે જ્ઞાનવડે આત્માનું સ્વરૂપ સમજાય છે.” (૨૫)

ભગીરથે પૂછ્યું : “ હે મહાભાગ ! પર્વત ઉપર જોગેલા વૃક્ષની પેઠે આ શરીરમાં અહંકાર ચિરકાળથી રૂઢ થયો છે, એનો કેમ ત્યાગ થાય ? ” (૨૬)

ત્રિતુલ્ય બોલ્યા : “ હે રાજન્ ! યથાર્થ જ્ઞાન અને સમાધિ વગેરેના અભ્યાસરૂપ પુરુષાર્થ વડે વિષયવાસનાનો ત્યાગ કરી પરિપૂર્ણ સત્તાનો આશ્રય લઈ, અહંકારનો નાશ કરવો. (૨૭) સ્વરૂપથી અતિરિક્ત અન્ય કંઈ નથી, એવા અકિંચન ભાવ વડે જ્યાં સુધી લજ્જા, જાતિ અને કુળનું અભિમાન વગેરે રૂપી યંત્રોનું પાંજરું સંપૂર્ણ રીતે નાશ નથી પામ્યું, ત્યાં સુધી અહંકાર નાશ પામતો નથી. (૨૮) આ સઘળાનો ત્યાગ કરી જો તમે નિશ્ચલ રહેશો, તો અહંકાર નાશ પામતાં તમે પરબ્રહ્મસ્વરૂપ જ છો. (૨૯) હે રાજન્ ! જો તમે “ હું બ્રાહ્મણ છું, ગૃહસ્થ છું ” વગેરે વિશેષણોનો ત્યાગ કરશો, અભય બનશો, સઘળી એષણાઓનો ત્યાગ કરશો, શત્રુઓને સઘળી સંપત્તિ આપી દઈ અકિંચન બનશો, અહંકારને શાન્ત કરશો, દેહાદિ કલ્પનાને મનમાંથી દૂર કરશો, એ જ શત્રુ પાસે લિક્ષાર્થે જશો અને જેનો પરિત્યાગ ન કરવો જોઈએ એવા મને (શુરુને) પણ છોડી દેશો, તો ઉન્નતથી વધારે ઉન્નત પદ તમે પ્રાપ્ત કરશો. તમે સર્વોત્કૃષ્ટ બ્રહ્મ જ છો. ” (૩૦)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! ગુરુનાં મુખથી એવો ઉપદેશ સાંભળી તે પ્રમાણે વર્તવાનો ભગીરથે નિશ્ચય કર્યો, અને

પોતાના રાજ્ય સંબંધી દૈનિક વ્યવહારમાં ભગીરથનો સર્વસ્વત્યાગ લાગી ગયો. (૩૧) થોડા દિવસો પસાર થઈ જતાં પોતાના ધનનો સંપૂર્ણ ત્યાગ થાય એ હેતુથી તેણે અગ્નિષ્ટોમ યજ્ઞ કર્યો. (૩૨) એ યજ્ઞ નિમિત્તે દિવ, દેવ, દુઃખી, સગાંઓ વગેરેને પાત્ર-અપાત્રનો વિચાર કરી ગાય, જાગીર, અશ્વ, સોનું વગેરે સર્વસ્વ ધન તેણે આપી દીધું. (૩૩) ત્રણ દિવસમાં રાજા ભગીરથે સર્વનો ત્યાગ કરી દીધો. તેની પાસે ફક્ત પોતાનાં વસ્ત્રો રહ્યાં. (૩૪) ધનનો પરિત્યાગ કરી પોતાનું રાજ્ય નજીકનાં રાજ્યના પોતાના દુશ્મન રાજાને આપી દીધું. તેના અમાત્યો અને નગરજનો ખિન્ન થયા હતા. (૩૫) શત્રુરાજાએ નગરનો અને રાજ્યમહેલનો કબજો લીધો, એટલે કૌપીનધારી મૌનનિષ્ઠ ભગીરથ પોતાના દેશથી બહાર નીકળી પડ્યો. (૩૬) જ્યાં પોતાને નામથી કે સુખથી કેઈ ન ઓળખી શકે, એવાં ગામ, અરણ્ય કે પુરમાં તે નિવાસ કરતો. (૩૭) એની સઘળી એવણાઓ શાન્ત થઈ હોવાથી, થોડા જ વખતમાં પરમ શાન્તિ વડે તેણે આત્મામાં વિશ્રાન્તિનો અનુભવ કર્યો. (૩૮) પૃથ્વી ઉપર દેશપરદેશ ફરતાં ફરતાં કાળયોગે ભગીરથ અકસ્માત શત્રુના હાથમાં ગયેલી પોતાની નગરીમાં આવી ચડ્યો. (૩૯) મનના પ્રવાહ અનુસાર પ્રાપ્ત થતા મંત્રી અને નગરજનોને ત્યાં તે શાન્તિથી લિક્ષા ભાગતો. (૪૦) નગરવાસીઓએ અને મંત્રીઓએ ભગીરથને ઓળખી કાઢ્યો અને ખિન્ન હૃદયે તેનું માનપૂર્વક પૂજન કર્યું. (૪૧) તેના શત્રુએ પણ પ્રાર્થના કરી, કે “હે પ્રભો! તમારું રાજ્ય સંભાળો.” મુનિએ તેનો સ્વીકાર ન કર્યો; કારણ કે ભોજન સિવાય એક તૃણનો પણ તે સ્વીકાર ન કરતો. (૪૨) કેટલાક દિવસો ત્યાં પસાર કર્યા પછી ભગીરથ

અન્ય સ્થળે ચાલ્યો ગયો. આથી એની પ્રજાને શોક થયો. (૪૩) એ સ્થળે પણ તે શાન્ત બુદ્ધિથી સુખપૂર્વક આત્મરમણમાં મગ્ન રહેતો હતો. એક વખત ત્રિતુલ્ય ગુરુ તેને મળ્યા. (૪૪) ભગીરથે ગુરુનો યોગ્ય સત્કાર કર્યો, અને તેની સાથે વનમાં, ગ્રામમાં, પુરમાં વગેરે સ્થળે રહ્યો. (૪૫) ગુરુ-શિષ્ય બન્ને સમત્વનો અનુભવ કરતા હતા; અને દેહધારણ કરવો એ દુઃખનો હેતુ છે, એવો સ્વસ્થ ચિત્તે વિચાર કરતા હતા. (૪૬) “દેહ રહે તોપણ શું અને ન રહે તોપણ શું? અમને તેમાં કંઈ દેવાદેવા નથી. શાસ્ત્રક્રમ પ્રમાણે શિષ્ટાચારને અનુસરી દેહને જેમ રહેલું હોય તેમ ભલે રહે.” બન્નેએ એ પ્રમાણે નિશ્ચય કર્યો, અને એક વનથી ખીજા વનમાં તેઓ ભ્રમણ કરવા લાગ્યા. સુખમાં, દુઃખમાં કે બન્નેની મધ્યમાં તેઓ સમાન ભાવે રહેતા. (૪૭, ૪૮) પ્રસન્ન થયેલા દેવો તેમને ધન, ઘોડા વગેરે રાજ્યસંપત્તિ, ઐશ્વર્ય અને અણિમાદિ આઠ સિદ્ધિઓ આપવા લાગ્યા; પણ એ સઘળું અંતરાયરૂપ છે એમ માની, એ વૈભવોને તેઓ તૃણવત્ સમજતા. (૪૯)

એક વખત ઠેાઠક દેશની રાજધાનીમાં તેનો રાજ નિઃસંતાન મરણ પામ્યો. પ્રજા ખિન્ન થઈ અને ગુણવાન પુરુષને શોધી અમે તેને રાજા બનાવશું એવો નિશ્ચય કર્યો. (૫૦, ૫૧) ભિક્ષાર્થે ફરતો ભગીરથ તેમની નજરે પડ્યો. તેને જોઈ સૈન્ય સહિત સત્કાર કર્યો અને તેને રાજા બનાવ્યો. (૫૨) વૃષાક્રતુમાં જેમ તળાવ પાણીથી ભરાઈ જાય, તેમ ભગીરથની આસપાસ મહાન સેના ફરી વળી અને તે હાથી પર બેઠો. (૫૩) “જગન્નાથ ભગીરથનો જય થાયો.” એ શબ્દો વડે મહાપર્વતોની ગુફા ગાળી ઊઠી. (૫૪) એક વખત તેની આગળની પ્રજાએ પોતાનો રાજા મરણ પામતાં રાજ્યનું પાલન કરતા

ભગીરથ પાસે આવીને આદરપૂર્વક પ્રાર્થના કરી, કે “ હે રાજન્ ! મત્સ્ય જેમ માંસ ખાઈ જાય, તેમ તમે જેને રાજ બનાવી ગયા હતા તેનો મૃત્યુએ નાશ કર્યો છે; એ રાજ્ય સ્વીકારવાનો અમારા પર અનુગ્રહ કરો. માગ્યા વિના મળતી સંપત્તિનો ત્યાગ કરવો એ ઉચિત નથી. ” (૫૫-૫૭)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રઘુનંદન ! પ્રજાની પ્રાર્થના સાંભળી ભગીરથે તેમની માગણીનો સ્વીકાર કર્યો, અને સાત સમુદ્રથી વીંટળાયેલી પૃથ્વીનો તે રાજ બન્યો. (૫૮) સમચિત્ત, શાન્ત, મૌની, વીતરાગ અને નિરભિમાની બની તે ફક્ત પ્રાપ્ત વ્યવહારનાં કર્મો કરતો. મોટું કૌતુક થાય તોપણ તે વિસ્મય ન પામતો. (૫૯) હજાર વર્ષ સુધી ભયંકર તપ કરી સગરના દીકરાઓનો ઉદ્ધાર કરવા માટે ગંગાજીને પૃથ્વી પર લઈ આવ્યો. (૬૦) મહારાજ ભગીરથની કીર્તિનો સમુદ્ર પયંત જાણે કે પ્રચાર ન કરતાં હોય એમ ગંગાજી પૃથ્વી પર વહેવા લાગ્યાં. (૬૧)

સર્ગ નવમે

શિખિધ્વજનું ઉપાખ્યાન

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! પ્રપંચદષ્ટિ તેમ જ તેમાં રહેલી વાસનાનો ત્યાગ કરો. પક્ષીની પેઠે અહીં-તહીં ભ્રમણ કરતા મનને એકનિષ્ઠ કરો, ચૂડાલાને થયેલો અને શાન્ત થઈ શિખિધ્વજની પેઠે વિચાર આત્મામાં અચળ નિષ્ઠા રાખી વ્યવહાર કરો. (૧)

શ્રીરામે પૂછ્યું : હે બ્રહ્મન્ ! શિખિધ્વજ કોણ હતો અને એણે પરમપદ કેમ પ્રાપ્ત કર્યું ? બોધની વૃદ્ધિ થાય એ માટે

એ પ્રશ્નોનો યથાર્થ ઉત્તર આપો. (૨)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ પૂર્વે વ્યતીત થયેલા સાતમા મનુના દ્વાપરયુગમાં માલવ દેશમાં શિખિધ્વજ નામે એક શ્રીમાન રાજા રાજ્ય કરતો હતો. ધૈર્ય, ઉદારતા, દયા, સત્ય, ક્ષમા, દમ, શમ વગેરે ગુણો તેનામાં હતા અને તે શૂરવીર તેમ જ સત્કર્મો કરનાર હતો. (૩,૪) સુરાષ્ટ્ર દેશના રાજાની ચૂડાલા નામે એક સુંદર કન્યા હતી. શિખિધ્વજ પોતાના જેવા ગુણો ધરાવતી તે સતી સ્ત્રીને પરણ્યો. (૫) બન્નેએ પોતપોતાનું હૃદય એક બીજાને અર્પણ કર્યું હતું, અને તેઓ પરસ્પર એક બીજાનું અવલોકન કરતાં અને અનુકૂળ વાર્તાલાપ કરતાં; આથી તેમની વચ્ચે દહાડે દહાડે પ્રેમ વધતો ગયો. (૬) ગીત, વાદ્ય, નૃત્ય વગેરે કળામાં એ દંપતી પારંગત થયાં. બન્ને વચ્ચે મૈત્રી એવી દૃઢ થઈ કે શરીર જુદાં હોવા છતાં તેઓ એક જ સ્વરૂપ છે એમ સૌને લાગતું. (૭) એ સુખી દંપતીએ ઘણાં વર્ષો સુધી યૌવનના નાના પ્રકારના વૈભવો પ્રેમથી ભોગવ્યા. (૮) ઘડાના છિદ્રમાંથી જેમ પાણી ચાલ્યું જાય, તેમ એક વર્ષ પૂરું થાય અને બીજું આવે, એ ક્રમે ઘણાં વર્ષો ધીમે ધીમે વ્યતીત થઈ ગયાં, અને યૌવન પૂરું થવા આવ્યું. આથી બન્નેએ વિચાર કર્યો, કે “પાકેલું ફળ જેમ ચોક્કસ નીચે પડે છે, તેમ જન્મેલાંને મરણ પણ ચોક્કસ છે. કમળને હિમ અને વીજળી જેમ કરમાવવા તૈયાર છે, તેમ જરાવસ્થા પણ યૌવનને જર્જરિત કરવા સામે ઊભી જ છે. હથેળીમાંથી જળ સરી જાય, તેમ આયુષ્ય અટક્યા વિના નિત્ય સર્યું જાય છે. વર્ષાઋતુમાં જેમ તૂંબડું વધ્યા કરે, તેમ માત્ર તૃષ્ણા જ વધતી જાય છે. નદીના પૂરની પેઠે યૌવન સર્યું જાય છે, અને ધનુષમાંથી છૂટેલાં બાણની પેઠે સુખ પણ ચાલ્યાં જાય છે.

કેળના ગભાની પેઠે સંસાર અસાર છે, અને તેનો વિચાર કરતાં વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. જે વડે મન જન્મમરણનાં દુઃખોમાંથી હમેશને માટે છૂટી જાય એવા પ્રકારનો શમ આ સંસારમાં કયાંય નજરે પડતો નથી.” (૯-૧૪) એ પ્રમાણે પતિપત્નીએ નિશ્ચય કર્યો અને સંસારરોગના અમોઘ ઉપાય અધ્યાત્મશાસ્ત્રનો ચિરકાળ સુધી વિચાર કર્યો. (૧૫) સંસારરૂપી વિષ્ણુચક્રારોગ મટાડવા આત્મજ્ઞાન એ એક જ મંત્ર છે, એવો નિશ્ચય કરી તેઓ તત્પરાયણ થયાં. (૧૬) ચિત્ત અને પ્રાણને તેઓએ આત્મજ્ઞાનપરાયણ બનાવ્યાં. આત્મજ્ઞાનમાં જ તેમની નિષ્ઠા થઈ, અને આત્મજ્ઞાનીઓને જ શરણે તેઓ રહેવા લાગ્યાં. ક્રૂર આત્મવિદ્વંતું તેઓ પૂજન કરતાં. આમ જ્ઞાનીને ઉચિત એણેઓ વડે બન્ને શોભવા લાગ્યાં. (૧૭) આત્મજ્ઞાનનાં જ અભ્યાસી થયાં હોવાથી તેઓ પરસ્પર આત્માના વિષય પર જ ચર્ચા ચલાવતાં, અને એ વિષયમાં જ પ્રીતિ રાખી એનું જ શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન વગેરે કરતાં. (૧૮) હે રામ ! નિત્ય નિરંતર આત્મજ્ઞાનીઓ પાસેથી સંસારમાંથી ઉદ્ધાર કરે એવાં મહાવાક્યો સાંભળીને ચૂડાલા શાંત બેસીને અથવા વ્યવહાર કરતાં પણ આ પ્રમાણે આત્મવિચાર કરતી. (૧૯, ૨૦)

ચૂડાલા બોલી : “ આત્મા વિષે જરા વિચાર કરી લઉં. હું કેાણ છું ? સંસારનો ભ્રમ કયાંથી અને કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયો ? (૨૧) દેહ જડ છે, એટલે હું ચૂડાલાની વિચારણા દેહ નથી. કર્મેન્દ્રિયો પણ દેહથી અભિન્ન હોવાથી જડ છે. (૨૨) જ્ઞાનેન્દ્રિયોને પણ મન પ્રેરે છે, એટલે તે પણ જડ છે એવો નિશ્ચય થાય છે. (૨૩) સંકલ્પવિકલ્પાત્મક મન પણ જડ છે; કારણ કે જેમ ગોઠણ વગેરે સાધનો જઠ પત્થરોને ફેંકી શકે છે, તેમ બુદ્ધિ

મનને પ્રેરે છે. (૨૪) નિશ્ચયરૂપ બુદ્ધિ પણ જડ છે; કારણ કે જેમ જમીન ખોદાતાં નીચા થયેલા પ્રદેશમાંથી નદી વહે છે, તેમ અહંકાર વડે બુદ્ધિ પ્રેરાય છે. (૨૫) વિપરીત જ્ઞાનને લીધે અહંકાર થતો હોવાથી, તે પણ નિઃસત્ત્વ અને શવ જેવો જડ છે. બાળકે કલ્પેલા ચક્ષુની પેઠે જીવ અહંકારને કલ્પે છે. (૨૬) જીવ પણ હૃદયમાં સ્થિત છે અને એનો સ્વભાવ કલ્પિત છે. તે પ્રાણમય છે અને દરરોજ સુષુપ્ત અવસ્થામાં આત્માની અંદર લીન થઈ જતો હોવાથી અધ્રુવ છે. એને લીધે જીવ પ્રાણ આપનાર કોઈ અંતઃપ્રવિષ્ટ અવ્યયપદ્ધેશ્ય પુરુષ વડે જીવે છે. એ રીતે જીવ પણ પારમાર્થિક આત્મસ્વરૂપ નથી. (૨૭) અહો ! હવે મને સાંભળ્યું, દશ્ય વસ્તુના સંબંધથી જે કલંકિત થયું છે, એવા અનાદિ ચિત્સ્વરૂપ વડે જ જીવ પ્રાણ ધારણ કરે છે. (૨૮) જેમ પવન સુગંધ ફેલાવે છે, અને નદીનું પૂર જળ ચલાવે છે, તેમ ચિત્સ્વરૂપ જીવને ચલાવે છે. તેને ચેત્ય વસ્તુમાં તાદાત્મ્યાધ્યાસ થયો છે. (૨૯) અસત્ય અને જડ ચેત્યનો સંચય થતાં ચિત્સ્વરૂપ જડ બની, મહા-જળમાં પડતા અગ્નિની પેઠે પોતાના સ્વરૂપનો ત્યાગ કરે છે. (૩૦) એ પ્રમાણે દશ્યનો અભાવ થતાં પોતે જ જડ, શૂન્ય અને અસત્ કલ્પનારૂપ થવા છતાં પણ ફરીથી અનુપ્રવિષ્ટ ચૈતન્ય વડે સ્વ-સ્વરૂપમાં પ્રબુદ્ધ થાય છે. (૩૧) આ ચિત્ કયા હેતુથી મન, બુદ્ધિ વગેરે રૂપે થાય છે, એનો હું વિચાર કરું. ચિત્ના વિવર્ત સંબંધી જે જાણવા યોગ્ય હતું તે બરાબર સમજાયું. (૩૨) મન, બુદ્ધિ, ઇંદ્રિયો વગેરે વાસ્તવિક રીતે નથી, માત્ર કલ્પના જ છે; છતાં આત્મામાં એકાગ્રતા થવાના અભાવે તેઓ થયાં છે; કારણ કે સ્વરૂપનિષ્ઠાને અભાવે ચિત્માં નાનાત્વની પ્રતીતિ થાય છે. (૩૩) મહાસત્તાના નામે ઓળખાતું

એક ચિત્ જ છે, તે નિષ્કલંક, સર્વાત્મક, શુદ્ધ અને અહંકાર રહિત છે. એક જ વિમલસ્વરૂપે તે પ્રકાશે છે, તે સમ છે અને પ્રહ્મ, પરમાત્મા વગેરે નામે તેનું વર્ણન થાય છે.” (૩૪,૩૫)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! દિનપ્રતિદિન ચૂડાલા આત્મામાં જ રમણ કરવા લાગી, અને અંતર્મુખ વૃત્તિ વડે તે પોતાના સ્વાભાવિક સ્વરૂપમાં સ્થિત થઈ. (૩૬) ચૂડાલાની અપૂર્વ શોભા ઇચ્છા, આસક્તિ તથા દ્વંદ્વમાં ઇષ્ટ અને અને તેનાં કારણનું અનિષ્ટ બુદ્ધિ અને ઉદ્યોગ તેનામાંથી દૂર સ્પષ્ટીકરણ થયાં. કોઈપણ વસ્તુનો તે ત્યાગ ન કરતી અને ગ્રહણ પણ ન કરતી, પોતાનાં પ્રાપ્ત કર્તાવ્યો જ તે બળવતી. (૩૭) પરમાત્મતત્ત્વના સાક્ષાત્કારરૂપી મહાલાભથી તેનું હૃદય પરિપૂર્ણ થયું. તે સર્વથી શ્રેષ્ઠ હોવાથી, તેનું સ્વરૂપ અવર્ણનીય થયું. (૩૮) સ્વ-વિવેકના ઊંડા અભ્યાસ વડે થયેલા આત્મસ્વરૂપનો આવિર્ભાવ થતાં નવાં ખીલેલાં પુષ્પની પેઠે ચૂડાલા શોભવા લાગી. (૩૯) ચૂડાલાની અપૂર્વ અને અવર્ણનીય શોભા જોતાં શિખિધ્વજે એક દિવસ હસીને કહ્યું, “હે પ્રિયે ! શરીરની વિમલ કાન્તિ વડે તું અધિક શોભે છે, તેં ફરીથી યૌવન પ્રાપ્ત કર્યું હોય એમ લાગે છે. અમૃતનો સાર તેં પીધો હોય, પ્રાપ્ત ન થયેલું પદ પ્રાપ્ત કર્યું હોય અને આનંદથી મન પરિપૂર્ણ હોય; એમ તું ખરેખર ખૂબ શોભે છે. તારું મન લોગમાં કૃપણ નથી, તે શાન્ત છે, વિવેકી છે, ગંભીર છે, સમ છે અને પ્રસન્નતાનો અનુભવ કરે છે. (૪૦-૪૩)

ચૂડાલા બોલી : “હે સ્વામિન્ ! અજ્ઞાનીઓ નાના પ્રકારે પ્રતીત થતા જગતને સત્ય માને છે, પણ હું એ પરિચ્છિન્ન

દૃશ્યવસ્તુમાં આત્મબુદ્ધિ કરતી નથી. પરિપૂર્ણ બ્રહ્મનો મેં અનુભવ કર્યો છે. એ કારણે બ્રહ્મવિદ્યાના તેજથી હું શોભું છું. (૪૪) સર્વ જગતનો પરિત્યાગ કરી સર્વાત્મક, અબાધ્ય અને મિથ્યા જગતમાં અનુપ્રવિષ્ટ બ્રહ્મમાં મેં મારી વૃત્તિઓ ભેડી દીધી છે. એને લીધે હું કાન્તિમતી લાગું છું. (૪૫) મહા-સત્તાની દૃષ્ટિએ જે વસ્તુ છે, અને નાનાત્વદૃષ્ટિએ જે નથી, એ વસ્તુ સૃષ્ટિ વગેરેમાં જે જે રીતે વર્તે છે તે સર્વ હું જાણું છું. એને લીધે હું શોભું છું. (૪૬) દૂરના ન લોગવેલા લોગો પણ જાણે મેં લોગવ્યા હોય તેમ હું તુષ્ટ રહું છું. રાગદ્વેષનો મારામાં અભાવ હોવાથી, હું હર્ષ પામતી નથી અને ગુસ્સે પણ થતી નથી; એને લીધે હું શોભું છું. (૪૭) આકાશવત્ પરિપૂર્ણ વિશુદ્ધ બ્રહ્મમાં જ હું એક ચિત્તે રમું છું. ગીત, વાદ્ય વગેરે રાજલીલાઓમાં મને રુચિ થતી નથી; એથી હું શોભું છું. (૪૮) આત્મસ્વરૂપ હોવાથી હું સમસ્ત જગતનો પ્રભુ છું, અને સર્વનિયામક પરમાત્માના આનંદમાં સંતોષ માનું છું; એને લીધે હું સુંદર લાગું છું. (૪૯) જેના વડે રાગદ્વેષ ઓછા થઈ જાય એવી કથાઓ અને વિવેકદૃષ્ટિ મારી સખીઓ હોવાથી, તેની સાથે જ હું રમું છું; એટલે હું સુંદર લાગું છું. (૫૦) હે નાથ ! આંખથી હું જે દૂર રહેલી વસ્તુઓ ભેડું છું, ત્વચા વગેરે ઇન્દ્રિયો વડે પાસેની જે વસ્તુઓ ભેડું છું, અને ચિત્ત વડે ભૂત અને ભવિષ્યના બનાવો ભેડું છું, એ સઘળી વસ્તુઓનું હું અનુસંધાન કરતી નથી. દૃશ્ય વ્યતિરિક્ત જે પરમશ્રેષ્ઠ વસ્તુ છે, તે બ્રહ્મનું હું નિત્ય અનુસંધાન કરું છું; એથી જ હું આનંદ પામું છું.” (૫૧)

વસિષ્ઠ બ્રાહ્મણ : હે રામ ! આત્મામાં વિશ્રાન્તિ પામેલી ચૂડાલાના કહેવાનો અર્થ શિખિધ્વજ સમજી ન શક્યો, એટલે

હસીને તેણે કહ્યું. (૫૨)

શિખિધ્વજનો ઉપહાસ

શિખિધ્વજ બોલ્યો : “ હે સુંદરી !

હું જે રાજવૈભવ લોગવું છું તે તું પણ લોગવે છે. ‘હું’ વૈભવમાં રાચતી નથી’ એ તારું કહેવું અસંબદ્ધ છે, તારી વાતો બાળક જેવી છે. (૫૩) પૃથ્વી વગેરે જે વસ્તુઓ પ્રત્યક્ષ છે, તેનો ત્યાગ કરી, તેં અવ્યગ્રદેશ્ય વસ્તુ પ્રાપ્ત કરી છે, તો પ્રામાણિક વસ્તુનો ત્યાગ કરી, અપ્રામાણિક વસ્તુ સ્વીકારનાર પુરુષ કેમ શોભે ? (૫૪) ન લોગવેલા લોગો વડે સંતુષ્ટ રહી જે મૂઢ પ્રાપ્ત થયેલા લોગોનો ત્યાગ કરે છે, તે પુરુષ દરિદ્રી જેવો લાગ્યહીન છે. એવો પુરુષ તેજસ્વી કેમ લાગે ? (૫૫) ‘હું’ ચક્ષુ વગેરે ઇન્દ્રિયો વડે દેખાતી વસ્તુનું અનુસંધાન કરતી નથી, પણ દશ્યથી વ્યતિરિક્ત કોઈ અન્ય વસ્તુનું જ અનુસંધાન કરું છું’ એવું તારું કહેવું પણ અર્થહીન છે. એવું કહેનાર સુંદર કેમ લાગે ? (૫૬) તારી સમજણ કાચી છે. તું મુગ્ધ અને ચપલ છે. નાના પ્રકારના વૈભવો તું લોગવે છે, તેમ હજી ખૂબ લોગવ.” (૫૭)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! શિખિધ્વજે ચૂડાલાનો એવી રીતે ઉપહાસ કર્યો અને અદૃહાસ્ય કરી મધ્યાહ્ન થતાં, અંતઃપુર-માંથી સ્નાનાર્થે બહાર નીકળ્યો. (૫૮)

આકાશગમનાદિ

“ ખેદની વાત છે, કે મારાં વચનોથી

સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત

મારા સ્વામીને આત્મબુદ્ધિ ન થઈ, અને

કરવાના ઉપાય

મારા કહેવાનો ભાવાર્થ પણ તેઓ સમજી

ન શક્યા.” એ પ્રમાણે વિચાર કરી ખિન્ન

હૃદયે ચૂડાલા ખોતાના વ્યવહારમાં લાગી ગઈ. (૫૯) એ રીતે એવા પ્રકારનાં આશયવાળાં તે દંપતીએ પાર્થિવ લીલાઓમાં

ઘણું સમય ગાળ્યો. (૬૦) નિત્યતૃપ્ત અને ઇચ્છા રહિત હોવા છતાં પણ એક વખત આકાશમાં વિહાર કરવાની ચૂડાલાને ઇચ્છા થઈ. (૬૧). આકાશગમનની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા માટે સર્વે લોગોનો અનાદર કરીને નિર્જન વનમાં તે ગઈ. ત્યાં એકાન્તમાં રહી શુભ આસને બેસી, ઊર્ધ્વ જતા પ્રાણને મધ્ય-ભાગ વગેરે સ્થાને રોકવાનો અભ્યાસ કરવા લાગી. (૬૨, ૬૩)

શ્રીરામે પૂછ્યું : હે બ્રહ્મન્ ! ચિરકાળ સુધી અભ્યાસ કરી પ્રાપ્ત થયેલી કઈ પ્રાણગતિ વડે આકાશગમનાદિ સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે ? (૬૪)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! શ્રીમાન શિખિર્ધ્વજની કથા કહેતાં ઉપસ્થિત થયેલી સિદ્ધિઓ અપાવનાર પ્રાણાદિ પવનના અભ્યાસક્રમના પ્રશ્નનો ઉત્તર સાંભળો. ચિત્તની અંદર રહેલી સાધ્યવસ્તુ સિવાયની સઘળી વાસનાઓનો પ્રથમ ત્યાગ કરવો. ગુદા વગેરે સઘળાં દ્વારોનો સંકોચ કરવો. સિદ્ધાસન વગેરે આસનોનો, કાયા અને ડોકને સમાન રાખવાનો અને નાસાગ્ર પર નિશ્ચલ દૃષ્ટિ કરવાનો અભ્યાસ કરવો. સાત્ત્વિક અન્નવાળું શુદ્ધ ભોજન કરવું. આસન પણ શુદ્ધ હોવું જોઈએ. યોગ-શાસ્ત્રનું બરાબર અનુસંધાન કરી, યોગના અંગોનું અનુષ્ઠાન કરવું, યોગવિદ સજ્જનોનો સંપર્ક સાધવો અને સુખાસને બેસી, સર્વે સુખોનો ત્યાગ કરવો. હે રામ ! પ્રાણાયામનો ચિરકાળ સુધી ઊંડો અભ્યાસ કરવો. ક્રોધ, લોભ અને સાંસારિક લોગોનો ત્યાગ કરવો. ઉપયુક્ત સાધનોનો બરાબર અભ્યાસ કરવાથી આત્મા સર્વનિયામક હોવાથી, અખિલ પ્રાણ જ્ઞાની પુરુષને રચક, પૂરક અને કુંભકમાં નોકર સમાન વશ થઈ પડે છે. (૬૫-૬૬) હે રાઘવ ! પ્રાણ ઉપર વિજય મેળવતાં રાજ્યથી મોક્ષ પર્યંત સમસ્ત વૈભવો સુસાધ્ય થાય છે. (૭૦)

હે રામ ! મર્મસ્થાનમાં આંત્રવેદનિકા નામે એક નાડી છે. તેમાંથી સો નાડીઓ નીકળે છે. તે મંડળાકાર છે. (૭૧) વીણાદંડના અગ્રભાગે તાંતુઓની જેમ તે વીંટળાયેલી છે, અને જળમાં થતાં ફૂંડાળાં જેવી છે. ક્ષુદ્ર ક્રીડાથી બ્રહ્મા સુધી સર્વે પ્રાણીમાં એ નાડી છે. (૭૨) ટાઢથી પીડાતાં ગૂંચળું વાળી સૂતેલા સર્પની માફક તે સર્વે પ્રાણીઓમાં મંડળાકારે રહેલી છે. સો નાડીઓથી વીંટળાયેલી આંત્રવેદનિકા નાડીને વાયુ નિત્ય ચંચળ બનાવે છે. (૭૩) એ નાડીના કેળ જેવા કોમળ ભાગની અંદર વાયુ સંબંધી એક પરમ શક્તિ રહેલી છે. ગુસ્સે થયેલી નાગણુની પેઠે તે નિરંતર અપાનવાયુને નીચે ફગાવે છે, અને પ્રાણવાયુને ઉર્ધ્વગતિ આપે છે. સઘળી શક્તિઓને તે ઉદ્દાસ આપનાર છે. (૭૪,૭૫) આ પ્રાણ-શક્તિની અંદર હૃદયાકાશમાં આવેલી સમસ્ત નાડીઓ સિદ્ધ થાય છે. સ્પન્દ, સ્પર્શ, સંવિત્, કલા અને ક્રિયાનો એ જ હેતુ છે. એ જ પવન સંબંધી નિર્મળ શક્તિને કુંડલિની કહેવાય છે. બંધનનો હેતુ થતાં તે તત્કાળ કલા બને છે, જ્ઞાનોત્પાદન કરાવનાર થતાં તે ચિત્ કહેવાય છે, શ્વાસોચ્છવાસની ક્રિયાને લીધે જીવ કહેવાય છે અને સ્મરણનો હેતુ થતાં મન કહેવાય છે. વિવિધ મનોરથો થતાં તે સંકલ્પ શબ્દ વડે ઓળખાય છે, તે નિશ્ચય કરે છે; એટલે બુદ્ધિ કહેવાય છે અને અભિમાન થતાં અહંકારને લીધે તે પુર્યષ્ટક શબ્દ વડે ઓળખાય છે. (૭૬-૮૦) કુંડલિની શબ્દ વડે ઓળખાતી એ સર્વશ્રેષ્ઠ શક્તિ જે દેહમાં સ્થિત છે, તે પોતે જ પ્રાણ અપાન-સ્વરૂપે નીચે અને ઉપર જાય છે. (૮૧) કોઈક વખત એ પ્રાણશક્તિ સમસ્ત રીતે ઉર્ધ્વગતિ કરે છે, અને કોઈક વખતે તે સમસ્ત રીતે નીચે પડે છે. આમ પ્રાણની ગતિ અનિશ્ચિત

થતાં, મનુષ્ય મરણ પામે છે; માટે જ તે પ્રાણમય કહેવાય છે. (૮૨) નિરોધના અભ્યાસ વડે પ્રાણશક્તિ ઊર્ધ્વગતિ અને અધોગતિનો ત્યાગ કરી જો દેહમાં જ સર્વ પ્રકારે સ્થિર રહે તો પ્રાણનો અંદર નિરોધ થયો હોવાથી, જીવના જરા, મરણ વગેરે વ્યાધિ નાશ પામે છે. (૮૩)

શ્રીરામે પૂછ્યું: હે મુનીશ્વર! આધિ અને વ્યાધિ કયા હેતુથી ઉત્પન્ન થાય છે, અને કઈ રીતે આધિ-વ્યાધિનાં કારણો તેનો નાશ થાય છે તે મને યથાર્થ રીતે કહો. (૮૪)

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ ! શારીરિક દુઃખને વ્યાધિ કહેવાય છે, અને વાસનાને લીધે થતાં માનસિક દુઃખને આધિ કહેવાય છે. તે બન્નેનું કારણ અજ્ઞાન છે. તત્ત્વજ્ઞાન પામવાથી એ બન્ને નાશ પામે છે. (૮૫) તત્ત્વજ્ઞાનના અભાવે અને ઇન્દ્રિયો પર વિશ્વય મેળવવાના અભાવે તે અદ્યત્વનો ત્યાગ કરે છે, અને “આ વસ્તુ પ્રાપ્ત થઈ અને તે વસ્તુ પ્રાપ્ત ન થઈ” એ પ્રમાણે રાગદ્વેષને લીધે હૃદય જડ બનતાં જીવને મહાન મોહ થાય છે, અને વર્ષાઋતુમાં જેમ ઝાકળ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ આધિ ઉત્પન્ન થાય છે. (૮૬, ૮૭) જ્યારે આધિરૂપ ઇચ્છાઓ પુષ્કળ પ્રમાણમાં સ્ફુરે છે અને અજ્ઞાન ગાઢ બને છે, ત્યારે દુષ્ટ અન્ન લેવાથી, સ્મશાન જેવા અયોગ્ય સ્થળે જવાથી, સંઘ્યાકાળ જેવા અયોગ્ય કાળે લોજનાદિ વ્યવહાર કરવાથી, શબવહનાદિ દુષ્ટ ક્રિયાઓથી, ઠોઢ વગેરે રોગો વડે દૂષિત થયેલા મનુષ્યોના સંસર્ગમાં આવવાથી, ક્રોધ વગેરે દુષ્ટ લાવનાઓનો મનમાં ઉદ્ભવ થવાથી અને અન્નપાનના રસસંચારને અભાવે, નાડીના પ્રાણને ફરવાના માર્ગો ક્ષીણ થતાં, કે કફ, વાત અને પિત્તના પ્રકોપે તે ભરાઈ જતાં વિષમ થયેલા પ્રાણને લીધે શરીર

અસ્વસ્થ થઈ જાય છે. એથી જેમ ઋતુઓ પ્રમાણે વૃદ્ધિ કે ક્ષય થતાં નદીનો આકાર બદલાય છે, તેમ વ્યાધિ ઉત્પન્ન થતાં શરીરનો આકાર ફરે છે. (૮૮-૯૧) પૂર્વજન્મની કે આ જન્મની શુભ કે અશુભ જે વાસના પ્રબળ છે, તે જ વાસના મનુષ્યને શુભ કે અશુભ વ્યવહારમાં એ જ રીતે યોજે છે. (૯૨) હે રઘુકુળભૂષણ રામ ! એ રીતે પંચભૂતાત્મક દેહમાં વ્યાધિ અને વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય છે. હવે તેનો નાશ કેમ થાય છે તે સાંભળો. (૯૩) વ્યાધિ બે પ્રકારની છે-(૧) સામાન્ય અને (૨) સારભૂત. જે વ્યાધિ વ્યવહારનો જ હેતુ છે તે સામાન્ય વ્યાધિ છે, અને મલિન વાસનામય વ્યાધિ સારભૂત (૯૬) વ્યાધિ છે. (૯૪) વ્યવહારને લીધે ઉત્પન્ન થયેલી વ્યાધિઓ ઇષ્ટ પદાર્થ મળતાં નાશ પામે છે, અને એ નષ્ટ થતાં એવી વ્યાધિને કારણે ઉત્પન્ન થયેલી વ્યાધિઓ પણ નાશ પામે છે. (૯૫) હે રાઘવ ! જેમ દોરીનું જ્ઞાન થયા વિના તેમાં પ્રતીત થતો સર્પ નાશ પામતો નથી, તેમ આત્મજ્ઞાન વિના સારભૂત વ્યાધિ નષ્ટ થતી નથી. (૯૬) જે વ્યાધિઓ વ્યાધિને લીધે ઉત્પન્ન થઈ નથી, તેવી વ્યાધિઓ ચિકિત્સક વગેરે શાસ્ત્રોના કહેવા પ્રમાણે ઔષધ વગેરે દ્રવ્ય, મંત્ર અને શુભ કર્મ વડે નાશ પામે છે, તે તમે જાણો છો. (૯૭)

શ્રીરામે પૂછ્યું: હે ભગવન ! વ્યાધિમાંથી વ્યાધિ કેમ ઉત્પન્ન થાય અને કેમ નાશ પામે ? આપની પ્રસન્ન વાણીથી આ પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો. (૯૮)

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ ! ચિત્તમાં વિક્ષેપ થતાં દેહ સંક્ષોભ અનુભવે છે. દાખલા તરીકે, ગુસ્સે થયેલો મનુષ્ય પોતાની આગળ પડેલી વસ્તુઓ પણ જોઈ શકતો નથી; તો ખીજી દૂરની વસ્તુ તો કેમ દેખે ? (૯૯) શરથી વીંધાયેલું હરણ જેમ આડે

માર્ગે દોડે છે, તેમ ક્ષુબ્ધ થયેલો મનુષ્ય પોતાની આગળ રહેલો જીવનનો ખરો માર્ગ મૂકીને ન કરવાનાં કાર્યો પાછળ દોડે છે. (૧૦૦) દેહમાં રહેલા સાત ધાતુઓ ક્ષુબ્ધ થતાં પ્રાણ-વાયુનું ફરવું પણ વિષમ બને છે, અને એ વિષમતાને પરિણામે નાડીઓની સ્થિતિ પણ વિષમ બને છે. જેમ નિર્જાળ રાજાને લીધે વર્ણ અને આશ્રમમાં અવ્યવસ્થા થાય છે, તેમ નાડીઓ અને પ્રાણ વિષમ થતાં ખાધેલું અન્ન જઠરમાં ખગડે છે, અને તેથી અન્ન પૂરું પચતું નથી, અજીર્ણ થાય છે અથવા અતિ વધારે પચી જાય છે. એ રીતે વિષમતાને લીધે જે અન્ન શરીરમાં રહી જાય છે, તેને પરિણામે મનુષ્ય વ્યાધિમાં સપડાય છે. એ પ્રમાણે આધિથી વ્યાધિ થાય છે, અને આધિનો નાશ થતાં વ્યાધિ નષ્ટ થાય છે. હવે મંત્રોના ક્રમથી વ્યાધિ જે રીતે નષ્ટ થાય છે તે સાંભળો. (૧૦૧-૧૦૩) હરીતકી- (હરડે) જેમ મળ સાફ કરે છે, તેમ ય, ર, લ, વ વગેરે મંત્ર-વર્ણો પણ આરોગ્યને ઉચિત ધ્યાનના પ્રતાપે રોગનું નિવારણ કરે છે. (૧૦૪) હે સાધો ! ઘસવાથી જેમ સુવર્ણ શુદ્ધ બને છે, તેમ શિવપૂજન વગેરે નિર્મળ પુણ્યકર્મો કરવાથી; અને મહાપુરુષોની શુશ્રૂષા કરવાથી મન શુદ્ધ થાય છે. (૧૦૫) પૂર્ણ ચંદ્રનો ઉદય થતાં, જેમ સમસ્ત વિશ્વ પ્રકાશિત થાય છે, તેમ ચિત્ત નિર્મળ થતાં દેહમાં સુખ વધે છે. (૧૦૬) મન શુદ્ધ થતાં પ્રાણવાયુ પણ સ્વાભાવિક ક્રમ પ્રમાણે ફરવા માંડે છે, અને પ્રાણ સમ બનતાં અન્ન ઝરાબર પચે છે; તેથી શરીરની વ્યાધિઓ નષ્ટ થાય છે. (૧૦૭) હે રામ ! આધિ અને વ્યાધિની ઉત્પત્તિ તેમ જ નાશ વિષે તમને કહ્યું. હવે કુંડલિની વિષે જે વર્ણન કરું છું તે સાંભળો. (૧૦૮)

જેમ સુગંધ પુષ્પ પર આધાર રાખે છે, તેમ કુંડલિની

પુરુષક (સૂક્ષ્મ શરીર) જીવનો આધાર છે. અર્થાત્ પુષ્પ વિના
 સુગંધ સંભવે નહિ, તેમ કુંડલિની વિના
 કુંડલિનીનો પ્રસંગ જીવ સંભવતો નથી. (૧૦૯) જ્યારે પૂરકના
 અભ્યાસથી કુંડલિનીને પૂર્ણ કરી નિર્વિકાર
 રીતે સ્થિત થવાય, ત્યારે કાયા મેરુ પર્વત જેવી સ્થિર અને
 સ્થૂલ બને છે. (૧૧૦) જ્યારે પૂરક વડે ઢેહ પૂર્ણ થાય, અને
 મૂલાધારથી પ્રહરંધ્ર પર્વત દીર્ઘ પ્રાણવાયુ ખેંચાય, ત્યારે
 ગરમીથી થતા શારીરિક અને માનસિક શ્રમને જાણે કે સહન
 કરવા માટે આકાશમાં ઊર્ધ્વગતિની ભાવના કરી, કુંડલિનીને
 ઉપર લઈ જવી. (૧૧૧) જેમ થતાં કુંડલિની સર્પની પેઠે
 લાંબી થઈ જાય છે, અને સર્વે નાડીઓને લતાની પેઠે સાથે
 લઈ ત્વરાથી તે ઊર્ધ્વગમન કરે છે. જેમ ધમણ અંદર રહેલા
 જળને ઉરાડે છે, તેમ આખા ઢેહને તે ઊંચે ઉરાડે છે.
 (૧૧૨, ૧૧૩) જેમ દીન મનુષ્ય ઇન્દ્રપદ મેળવે, તેમ આવા
 પ્રકારના અભ્યાસથી યોગ વડે યોગીઓ આકાશગમનની સિદ્ધિ
 મેળવે છે. (૧૧૪) જ્યારે કુંડલિનીરૂપ પ્રાણશક્તિ સુષુમ્ણા
 નાડીની અંદર પ્રાણપ્રવાહ વડે સર્વે નાડીનો નિરોધ કરી, રેચકના
 અભ્યાસયોગથી પ્રહરંધ્રના બહિર્ભાગમાં આવેલા બાર અંગુલના
 આકાશપ્રદેશમાં એક મુહૂર્ત માત્ર સ્થિત થાય છે, ત્યારે સિદ્ધ,
 વિદ્યાધરો વગેરે આકાશવાસીઓનાં દર્શન થાય છે. (૧૧૫, ૧૧૬)
 હે રાઘવ ! સ્વરૂપચૈતન્યના પ્રકાશથી તેજસ્વી થયેલાં બુદ્ધિ-
 નેત્રો વડે આકાશમાં રહેલા સિદ્ધો સ્વપ્નની પેઠે દેખાય છે, અને
 અણિમાદિ સિદ્ધિઓ પણ મળે છે. (૧૧૭) રેચક પ્રાણાયામના
 મુક્તિપૂર્વક કરેલા અભ્યાસ વડે જો મુખથી બહાર બાર અંગુલ
 પર્વત આવેલા આકાશપ્રદેશમાં પ્રાણવાયુ ચિરકાળ સુધી સ્થિર
 થાય, તો સાધકને પરકાયાપ્રવેશની સિદ્ધિ મળે છે. (૧૧૮)

શ્રીરામે પૂછ્યું : હે બ્રહ્મન્ ! દેહ એક જ છે, પણ સિદ્ધિનાં પરિણામોમાં ભેદ છે; તેા આકાશગમન કરવા માટે દેહને અણુ જેવો કેમ બનાવી શકાય, અને આકાશમાં વ્યાપ્ત થવા માટે સ્થૂળ કેમ બનાવી શકાય ? (૧૧૯)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! ચિન્માત્ર એક જ છે. તે શુદ્ધ, સૌમ્ય, સૂક્ષ્મથી પણ વધારે સૂક્ષ્મ અને શાન્ત છે. જગત જેવું કંઈ નથી, તેમ જગતની સમૃદ્ધિ જેવું પણ કંઈ નથી. (૧૨૦) ચિન્માત્ર વસ્તુ બહિર્મુખ બનતાં સંકલ્પો કરે છે, ત્યારે પરિચ્છિન્ન દષ્ટિને લીધે કલુષિત થતાં તે જીવ કહેવાય છે. (૧૨૧) ભ્રમથી બાળક જેમ યક્ષ જીએ છે, તેમ સંકલ્પની ભ્રાન્તિથી અજ્ઞાની જીવ અસત્ય શરીરને સત્ય માની જોસે છે. (૧૨૨) એમ હોવાથી જેઓએ આત્મા સંબંધી નિશ્ચય કર્યો છે, એવા પુરુષો જેવી ભાવના કરે છે, તેવી વસ્તુ તે જ રીતે દેહ ભાવનાને લીધે તેઓ જીએ છે. (૧૨૩) આત્મજ્ઞાન વિનાના અજ્ઞાની મનુષ્યો પણ દેહ ભાવનાનું અનુસંધાન કરતાં નિષિદ્ધ કર્મને અમૃતમય બનાવે છે, અને વિહિત કર્મને વિષમય બનાવે છે. (૧૨૪) એવી રીતે જે વસ્તુની જેવી રીતે ભાવના કરવામાં આવે છે, તેવો જ અનુભવ થાય છે. ઘણી વખત આ વિષે વિચાર થઈ ગયો છે. (૧૨૫) સત્યભાવે વિચાર કરતાં આ દેહ નથી, પણ તેનો અસત્યભાવે વિચાર કરતાં તે બ્રહ્માકાશરૂપે થાય છે. (૧૨૬) જેઓએ વાયુ ઉપર વિજ્ય મેળવી સંવિત્ને દેહ રીતે સિદ્ધ કરી છે, તેમને માટે અણિમાદિ સિદ્ધિઓ મેળવવાની જેવી ભાવના તેવી સિદ્ધિ કરવાની આવી યુક્તિ સુલભ છે (૧૨૭)

ચૂડાલાએ એવી રીતે ખૂબ અભ્યાસ કરી, અણિમાદિ સિદ્ધિરૂપી ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કર્યું. (૧૨૮) આકાશમાર્ગે, પાતાળમાં અને પૃથ્વી પર ગંગાજીની પેઠે ત્રણે લોકમાં અમૃત જેવી શીતળ

બની ચૂડાલા વિહરવા લાગી. (૧૨૬) પતિ પાસે આલિંગન માટે જ્યારે તે જતી, ત્યારે પણ વિષયો પ્રત્યે અનાદર હોવાથી “મારા સ્વામીને જ્ઞાન આપી જ્યારે કરું” એવો વિચાર તે કરતી. (૧૩૦) જેમ પિતા બાળકયુત્રને સમજાવે, તેમ આત્મજ્ઞાન-રૂપી અમૃતનો અનુભવ કરવા ચતુર્પૂર્વક તેણે પતિને ખૂબ ઉપદેશ આપ્યો. (૧૩૧) નિર્મળ મોતીને મોતી સાથે રાખતાં જેમ તે સ્થિર ન રહે, તેમ રાજા પણ આત્મામાં વિશ્રાન્તિ અનુભવી ન શક્યો. (૧૩૨) બાળક જેમ વિદ્યાની કિંમત ન સમજે, તેમ અનેક ગુણસંપન્ન ચૂડાલાની કિંમત આટલે વખતે પણ શિખિધ્વજ સમજી ન શક્યો. (૧૩૩) શૂદ્રને યજ્ઞક્રિયા ન બતાવાય, તેમ ચૂડાલાએ પોતાની સિદ્ધિઓ આત્મામાં સ્થિર ન થયેલા પતિને બતાવી નહિ. (૧૩૪)

શ્રીરામે પૂછ્યું: હે બ્રહ્માન્! મહાન સિદ્ધિઓ જાણનારી યોગિની ચૂડાલાનો પ્રયત્ન પણ શિખિધ્વજને બોધ આપી ન શક્યો, તો પછી અન્ય સાધારણ ગુરુ શિષ્યને કેમ બોધ આપી શકે? (૧૩૫)

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! જ્ઞાનશાસ્ત્રમાં કહેલી મર્યાદાનું પાલન કરવા માટે જ ગુરુનો ઉપદેશ છે. આત્મસાક્ષાત્કારનું કારણ તો શિષ્યની કેવળ શુદ્ધ પ્રજ્ઞા જ છે. (૧૩૬)

શ્રી રામે પૂછ્યું: હે બ્રહ્માન્! આપ'કહો છો તેમ જ હોય તો આત્મજ્ઞાન માટે ગુરુનો ઉપદેશ કિરાટનું ઉપાખ્યાન જરૂરનો છે, એવી લોકવ્યવહારની માન્યતા જગતમાં શા માટે છે? (૧૩૭)

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! વિન્ધ્યાટવીમાં એક સ્થળે કોઈ કિરાટ (ફેરિયો) રહેતો હતો. તે ધનવાન અને કુટુંબી હતો. તે અતિ કૃપણ હતો. (૧૩૮) એક વખત જંગલમાં જતાં

તેની એક કોડી ઘાસના ઢગલામાં પડી ગઈ. (૧૩૯) એ મેળવવાના લોભમાં ત્રણ ત્રણ દિવસ સુધી એ સ્થળે ઘાસ વગેરે ચૂંથી તે બિચારા ફેરિયાએ ખૂબ મહેનત કરી. (૧૪૦) ત્રણ દિવસને અંતે એ જંગલમાંથી પૂર્ણચંદ્ર જેવી કાન્તિવાળો એક ચિન્તામણિ તેને મળ્યો. (૧૪૧) રાત્રિદિવસ બિલકુલ થાક્યા વિના કોડી શોધતાં શોધતાં તે કિરાટને બહુ મૂલ્યવાન ચિન્તામણિ મળ્યો; તેવી રીતે ગુરુનો ઉપદેશ સાંભળતાં સાંભળતાં શિષ્યને આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. ગુરુના ઉપદેશથી એક વસ્તુ શોધતાં શોધતાં અન્ય વસ્તુનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. (૧૪૨, ૧૪૩) ગુરુનો ઉપદેશ અતિ મૂલ્યવાન તત્ત્વજ્ઞાનના સાક્ષાત્કારનું કારણ ન હોવા છતાં પણ મણિ અને કોડીની પેઠે તે કારણ છે. (૧૪૪)

હે રામ ! મનુષ્યોને અંધકારમાં જેમ કંઈ ન સૂઝે તેમ તત્ત્વજ્ઞાનમાં વિશ્રાન્તિ મળવાને અભાવે શિષિધ્વજને મોહ થયો. (૧૪૫) દુઃખાગ્નિ તેના મનને બાળતો શિષિધ્વજનો વૈરાગ્ય હતો; એટલે વિવિધ પ્રકારની હાજર થતી સમૃદ્ધિ પણ અગ્નિજ્વાળાની પેઠે રાજાને જરા પણ આનંદ આપતી નહિ. (૧૪૬) તેણે પુષ્કળ દાન આપ્યું, અનેક તીર્થસ્થળોની યાત્રા કરી અને કૃત્ત્વદિ તપ પણ ઘણાં કર્યાં. એ માટે ઘણું સ્થળે રાજા ફર્યો; પણ તેના ચિત્તમાંથી સંપૂર્ણ શોક જરા પણ દૂર ન થયો. ચિન્તાએ તેને પરવશ અને દીન બનાવી દીધો. રાજ્ય તેને વિષ સમાન લાગવા માંડ્યું. (૧૪૭, ૧૪૮) એક વખત ચૂકાલાને એકાન્તમાં પાસે બેસાડી, શિષિધ્વજે મધુર રીતે કહ્યું. (૧૪૯)

શિષિધ્વજ બોલ્યો: “ હે પ્રિયે ! દીર્ઘ કાળ સુધી રાજ્યસુખ ભોગવ્યું, અને વિવિધ પ્રકારના વૈભવોનો સ્વાદ પણ મેં ચાખ્યો; હવે જગત પ્રત્યે વૈરાગ્ય આવવાથી હું વનમાં જઈ છું. (૧૫૦)

સુખ, દુઃખ, સંપત્તિ કે આપત્તિ વનમાં રહેનારા મુનિને પર-
તંત્ર બનાવવા સમર્થ નથી. (૧૫૧) ત્યાં દેશભંગનો ભય ન
હોવાથી, વૃથા સંમોહ થતો નથી, અને યુદ્ધમાં થતો જૈન-
હત્યાનો ભય પણ ત્યાં નથી. એને લીધે રાજ્યસુખ કરતાં
વનનું સુખ વધારે છે, એમ હું માનું છું. (૧૫૨) એકાન્ત
સ્થાનમાં વિવેકસંપન્ન મન જેવું નિર્મળ બને છે, તેવું
ચંદ્રલોક, બ્રહ્મલોક કે ઇન્દ્રલોકમાં પણ નથી બનતું. (૧૫૩)
મારા આ વિચારને તું જરા પણ આડે નહિ આવે, એમ હું
માનું છું; કારણ કે પતિની ઇચ્છાઓ નિષ્કળ થાય એવું કુળવાન
સ્ત્રીઓ સ્વમે પણ ઇચ્છતી નથી.” (૧૫૪)

ચૂડાલાએ કહ્યું : “હે નાથ ! જે વખતે જે કાર્ય હોય તે
તે જ વખતે શોભે, તે વખતે અન્ય કંઈ શોભતું નથી. વસંત
ઋતુમાં પુષ્પ શોભે છે અને શરદકાળે ફળ શોભે છે. વનવાસ
તો વૃદ્ધોને શોભે તમારા જેવા યુવાનોને એ યોગ્ય નથી;
એથી તમારી વાત મને ગમતી નથી.” (૧૫૫, ૧૫૬)

શિખિધ્વજે કહ્યું : “હે કમલાક્ષી ! મારાં ઇષ્ટ કાર્યમાં તારે
વિદ્ધ ન કરવું. દૂર એકાન્ત વનમાં હું ગયો જ સમજ. (૧૫૭)
તું હજી કેમળ બાળા છે; એટલે તારે વનમાં આવવું નહિ.
પુરુષોને પણ સંકટોથી ભરપૂર વન વિષમ છે. (૧૫૮) તારે
આ રાજ્યનું પાલન કરવાનું છે. પતિના ગયા પછી કુટુંબનો
ભાર ઉપાડવો, એ સ્ત્રીઓનું વ્રત છે.” (૧૫૯)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! એ પ્રમાણે પોતાની ચંદ્રમુખી
પત્નીને કહી રાજ સ્નાનાર્થે બિઠવો, અને દિવસનાં કાર્યો કરવા
લાગ્યો. (૧૬૦) દિવસનું કામ આટોપી
રાજનું વનગમન સૂર્ય અસ્ત થયો. ખુલ્લતાં કમળો વડે શોભતી
રાત્રિ ગાઢ બનવા લાગી. (૧૬૧) સંધ્યા-

વંદનાદિ કાર્યથી પરવારી રાજાએ ચૂડાલા સાથે મૌનકની પેઠે શયન કર્યું. (૧૬૨) અર્ધ રાત્રિનો સમય થયો. સર્વત્ર શાન્તિ હતી. સમસ્ત વિશ્વ ગાઢ નિદ્રામાં લીન હતું. એ વખતે પાસે સૂતેલી પત્નીનો ત્યાગ કરી, શિષિધ્વજ મહેલની બહાર નીકળી પડ્યો. (૧૬૩) “ હું નગરચર્યા માટે જાઉં છું ” એમ પોતાના નોકરને કહી તેને પણ એ જ કાર્ય સોંપી, રાજા નગરની બહાર નીકળી પડ્યો. (૧૬૪) “ હે જડ લક્ષ્મી ! તને મારા છેલ્લા પ્રણામ છે ” એમ કહી, તેણે પોતાના હેશનો ત્યાગ કર્યો; અને જેમ નદી સમુદ્રમાં ઢાબલ થાય, તેમ તે એક ભયંકર જંગલમાં ગયો. (૧૬૫) પ્રાતઃકાળ થતો અને રાત્રિ પડતી. એમ દસ દિવસ પછી નદી, પર્વતો અને દેશોને તે ઓળંગી ગયો. (૧૬૬) મંદર પર્વત પાસે આવેલા ગાઢ વનમાં તે આવ્યો. મનુષ્યોને આવવા માટે તે વન દુર્ગમ હતું. વસતિવાળાં શહેરો ત્યાંથી ઘણાં દૂર હતાં. ઝરાઓનાં બળબળ વહેતાં પાણી વડે પુષ્પ થયેલાં અનેક વૃક્ષો ત્યાં હતાં. યજ્ઞવેદીઓ અને પર્ણશાળાઓ અસ્તવ્યસ્ત સ્થિતિમાં હોવાથી સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતું હતું, કે અહીં એક વખત ઋષિઓના આશ્રમો હશે. (૧૬૭, ૧૬૮) કુદ્ર પ્રાણીઓ ત્યાં વસતાં ન હતાં. દેવને સેવન કરવા યોગ્ય અનેક લતાગૃહો ત્યાં હતાં. એ સ્થળે એક સપાટ પ્રદેશ શોધી તેણે એક ઝૂંપડી બનાવી, અને તપસ્વીને જરૂરની યોગ્ય સામગ્રી એકઠી કરી. (૧૬૯) વાંસનો ઢંડ, ફળાહાર માટે પાત્ર, અર્ધપાત્ર, પુષ્પ માટે છાળ, રુદ્રાક્ષની માળા, કમંડળ, ઠંડીથી બચવા માટે કંથા, દહીંસન, મૃગચર્મ વગેરે વસ્તુઓ ઝૂંપડીમાં વસાવી. (૧૭૦, ૧૭૧) પ્રાતઃકાળમાં પ્રથમ પહોરે તે સંધ્યા, જપ વગેરે ક્રિયાઓ કરતો; બીજે પ્રહરે પુષ્પો લાવતો; અને ત્યાર પછી સ્નાન, દેવપૂજન વગેરે કરી કરતો. પછી વનમાં

મળતાં ફળો, કંદમૂળ વગેરેનો આહાર કરી ફરીથી જપમાં બેસી જતો. ઇન્દ્રિયોને વશ રાખનાર શિખિધ્વજ એ રીતે રાત્રિ પસાર કરતો.

હે રામ ! એવી રીતે રાજા પોતાની પર્ણકુટિમાં કાળ વ્યતીત કરતો. હવે ચૂડાલાએ શું કર્યું, તે સાંભળો. (૧૭૨, ૧૭૩)

અર્ધ રાતે જ્યારે શિખિધ્વજ દૂર નીકળી ચૂડાલાનું પતિ પાસે ગયો, ત્યારે ગામમાં નિદ્રા લેતી હરિણીની ગમન પેઠે બીકથી ચૂડાલા જાગી ગઈ. (૧૭૪)

શય્યામાં પતિને ન દેખવાથી તેનું મોં પડી ગયું, અને ખિન્ન હૃદયે તે સફાળી ઊઠી. (૧૭૫) ખરાબ પદાર્થોના સંયોગથી સુકાઈ ગયેલી મહાવદ્દીની પેઠે ચૂડાલા એક ક્ષણ શય્યામાં જ બેસી રહીને ખિન્ન હૃદયે વિચારવા લાગી : “અતિ ખેદની વાત છે, કે સ્વામીએ ઘર અને રાજ્યનો ત્યાગ કરી વનમાં પ્રયાણ કર્યું છે. મારે હવે શું કરવું ? ચાલ, એની પાસે જ જાઉં; કારણ કે સ્ત્રીઓનું ઉત્તમ શરણ પતિ જ છે.” એવો વિચાર કરી પતિની શોધમાં જવા માટે ખારી વાટે ચૂડાલા બહાર નીકળી આકાશમાં વિહરવા લાગી. (૧૭૬-૧૭૮) ત્યાં સિદ્ધગણેને જ્ઞાન્તિ થઈ, કે આકાશમાં આ બીજે ચંદ્ર છે કે શું ? ખડ્ગધારી પતિને રાત્રિએ જતાં તેણે જોયો. એવી રીતે ચાલી નીકળેલા પતિને જોઈ, ચૂડાલાએ આકાશમાંડળમાં જ યોગબળથી પતિનું શુભ અને અશુભ સંપૂર્ણતઃ જાણી લીધું. (૧૭૯, ૧૮૦) “પતિના લાવિ પ્રમાણે અવશ્ય બનશે” એવો વિચાર કરી, એની ભવિતવ્યતા સિદ્ધ કરવા ચૂડાલા આકાશમાંથી પાછી ફરી. (૧૮૧) “હમણાં હું પતિ પાસે જઈશ નહિ, ઘણો વખત વ્યતીત થયા પછી જઈશ; નિયતિનો એવો જ નિશ્ચય છે.” આમ વિચાર કરી તે અંતઃપુરમાં ગઈ અને આકાશમાં

રહેલી ચંદ્રકળાની પેઠે નિદ્રાધીન થઈ ગઈ. (૧૮૨, ૧૮૩)
 “રાજા કોઈક પ્રસંગે બહાર પધાર્યા છે” એવું આશ્વાસન
 પ્રબળને આપી, સમદશીં ચૂડાલાએ પતિની રીતે જ રાજ્યકારભાર
 ચલાવવા માંડ્યો. આમ દિવસો, મહિનાઓ અને વર્ષો પસાર
 થવા માંડ્યાં. ઘણું શુ’ કહેવું હોય ? શિખિધ્વજના વનગમન
 પછી ચૂડાલા અઠાર વર્ષ સુધી એકલી રહી. (૧૮૪-૧૮૬)

હે રામ ! હવે પતિ પાસે જવાનો યોગ્ય સમય આવ્યો
 છે એવો નિશ્ચય કરી, ચૂડાલાએ મંદર પર્વત તરફ જવાનો
 વિચાર કર્યો. (૧૮૭) અંતઃપુરમાંથી તે બહાર નીકળી પડી,
 અને આકાશમાર્ગે ઊડી પર્વત પાસે આપી પહોંચી. (૧૮૮)
 આકાશમાં જ અદૃશ્ય રહીને અન્ય વનમાં તે દાખલ થઈ, અને
 યોગદૃષ્ટિના બળે પોતાના પતિને તેણે ઓળખી કાઢ્યો. રાજાનો
 દેહ બદલાઈ ગયા જેવો લાગતો હતો. (૧૮૯) સુવર્ણના હાર,
 ખાનુખંધ, કડાં, કુંડલ વગેરે અલંકારો વિનાના, દૂબળા દેહવાળા
 અને કૃષ્ણવર્ણ પતિને વૃદ્ધ થયેલા જોઈ, જરા ખિન્ન થયેલી
 સુંદર ચૂડાલાએ મનમાં વિચાર કર્યો : (૧૯૦, ૧૯૧) “સર્વે
 શાસ્ત્રનું દર્શન કરનારનું અજ્ઞાન ખરેખર વિષમ છે, એવા
 પુરુષોની આવી સ્થિતિ પ્રમાદને લીધે થાય છે, એને લીધે
 મારે મારા પતિને જ્ઞાન આપી જાગૃત કરવા પડશે; આથી તે
 ભોગ અને મોક્ષનું સુખ ચોક્કસ મેળવશે. હું આ સ્વરૂપનો
 ત્યાગ કરીશ અને અન્ય સ્વરૂપ ધારણ કરી, શ્રેષ્ઠ ઉપદેશ આપવા
 માટે પતિ પાસે જઈશ. આ સ્વરૂપે મને બાળક ગણી મારાં
 વચનોનો તે સ્વીકાર નહિ કરે; માટે તપસ્વીવેષે તેની પાસે
 જઈ બોધ આપીશ. રાજાના મનના મેલ પાકી ગયેલા હોવાથી,
 તેની બુદ્ધિ હવે સ્થિર થઈ છે; એટલે શુદ્ધ મનમાં તત્ત્વસાક્ષાત્કાર
 તરત થશે.” (૧૯૨-૧૯૬)

હે રામ ! એમ વિચાર કરી જરા ધ્યાન ધરી પોતાનું સ્વરૂપ બદલાવી, ચૂડાલા દિવ્યપુત્ર બનીને સ્વામી પાસે ગઈ.

(૧૯૭) શિખિધ્વજે આગળ ઊભેલા પ્રાદ્ય-પ્રાદ્યભુરૂપે ચૂડાલાનો ભુને જોયો. તમ સુવર્ણ જેવો તેનો વર્ણ રાત્ર સાથે મેળાપઃ ગૌર હતો. મોતીના હારથી તે શોભતો પરસ્પર પરિચય હતો. તેણે અંગ પર ઘોળું ચંચોપત્રીત અને શ્વેત વસ્ત્રો પહેર્યાં હતાં. તે પૃથ્વીથી

એક હાથ ઊંચે ઊભો હતો. (૧૯૮, ૧૯૯) પ્રાદ્યભુને જોતાંજ શિખિધ્વજ ઊભો થયો. તેને દેવપુત્ર માની પગમાંથી પાદુકાઓ પણ રાત્રએ કાઢી નાખી. (૨૦૦) “હે દેવપુત્ર ! હું તમને નમસ્કાર કરું છું, આ આસને બિરાજે” એમ કહી પર્ણતું બતાવેલું આસન તેણે આપ્યું. (૨૦૧) “હે રાજર્ષિ ! તમને હું પ્રણામ કરું છું” એમ કહી તે પ્રાદ્યભુ આસન લીધું અને રાત્રએ આપેલી પુષ્પાંજલિ પ્રેમથી સ્વીકારી. (૨૦૨)

શિખિધ્વજે પૂછ્યું : “હે દેવપુત્ર ! આપ ક્યાંથી પધાર્યા ? આપનાં દર્શનથી મારો દિવસ ખરેખર સફળ થયો છે.” (૨૦૩)

હે નિષ્પાપ રામ ! એ પ્રમાણે કહી રાત્રએ પાદ્ય, અર્ધ્ય, પુષ્પની માળા વગેરે એ પ્રાદ્યભુદેવનાં પૂજન માટે ક્રમસર અર્પણ કર્યાં. (૨૦૪)

પ્રાદ્યભુ જોલ્યો : “હે અનંદ ! તમારો કોમળ સ્વભાવ અને વિનય જોઈ મને લાગે છે, કે તમે ચિરંજીવી થશો. શાન્ત મનથી ફળના સંકલ્પોને દૂર રાખી ઉદાર ભાવથી, તમે નિર્વાણ-પ્રાપ્તિ માટે તપ કરો છો; એ તપ સિદ્ધ થયું કે ? રાત્ર્યનેા ત્યાગ કરી તમે વનવાસ સેવો છો, અને તપ કરો છો એ વ્રત તલવારની ધાર પર ચાલવા જેવું અઘરું છે.” (૨૦૫-૨૦૭)

શિખિધ્વજે કહ્યું : “હે ભગવન્ ! તમે સઘળું જાણો છો.

તમે ચોક્કસ કોઈ દેવ છો. દેવી ચિહ્નો વડે તમે તરત ઓળખાઈ ગયા. તમે કોણ છો? કોના પુત્ર છો? મારા પર અનુગ્રહ કરી, અહીં કેમ પધાર્યા છો? આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપી મને કૃતાર્થ કરો.” (૨૦૮, ૨૦૯)

બ્રાહ્મણે કહ્યું : “હે રાજન્! તમારા પ્રશ્નોના ઉત્તર સાંભળો. વિનયી પુરુષ નામ વગેરે પૂછે તો તેને કોણ ઠગે? (૨૧૦) આ જગતમાં નારદ નામે ઋષિ છે. પુણ્યરૂપી લક્ષ્મીના મનોહર મુખનું એ કર્પૂરના જેવું તિલક છે. (૨૧૧) એક વખત એ મુનિ મેરુ પર્વતની ગુફામાં ધ્યાનમગ્ન હતા, ત્યાં ઘણા તરંગોવાળાં ગંગાજી વહેતાં હતાં. (૨૧૨) એક દિવસ ધ્યાન પૂર્ણ થતાં નારદજી સમાધિમાંથી જાગ્યા અને કંકણના શબ્દ જેવો જળકીડાનો અવાજ તેમના કાને અથડાયો. (૨૧૩) “આ શું હશે?” એવું મુનિને કુતૂહલ થયું, અને સહજ જોતાં નદીમાં સ્ત્રીઓનો સમુદાય તેમની નજરે પડ્યો. (૨૧૪) એ સ્થળે પુરુષોનો સંભવ નહોતો; પણ રંભા, તિલોત્તમા વગેરે અપ્સરાઓ એક ણીળમાં પ્રતિબિંબિત થતી હોવાથી, વિશ્વરૂપની પેઠે તેઓનાં સર્વે અંગો સર્વાંત્ર દેખાતાં હતાં. સ્ત્રીઓનો સમૂહ જોતાં જ સહસા નારદજીનું મન વિવેકહીન થતાં પ્રમત્ત થયું, અને ચિત્ત ધ્રુવ થતાં પ્રાણવાયુ પણ ધ્રુવ થયો અને વીર્ય સ્ખલિત થયું.” (૨૧૫-૨૧૮) રાજાએ પૂછ્યું, કે નારદજી બહુજ્ઞ અને જીવનમુક્ત સ્થિતિનો અનુભવ કરતા હોવા છતાં મદનને વશ કેમ થયા?” (૨૧૯)

બ્રાહ્મણે કહ્યું : “હે રાજન્! વર્ષાઋતુમાં જેમ વાદળી મોટી થાય છે, તેમ એક નિમિષ પણ જો નિર્માળ અને સત્યસ્વરૂપ આત્માનું વિસ્મરણ થાય, તો દશ્યપ્રપંચનું સ્ફુરણ થાય છે. (૨૨૦) પણ ચિન્માત્રસ્વરૂપ પરબ્રહ્મનું અવિચ્છિન્ન અનુસંધાન

રહેતાં જો એક ક્ષણ પણ તેનું વિસ્મરણ ન થાય તો દૃશ્ય-
પિશાચ સ્ફુરતો નથી. (૨૨૧) સુખ અને દુઃખનું લેશ પણ
સ્ફુરણ જીવને બંધનમાં ફસાવે છે. એ સ્ફુરણના અભાવને જ
તમારે મોક્ષ જાણવો. બંધ અને મોક્ષનો એ જ નિષ્કર્ષ છે.
(૨૨૨) સ્વ-સ્વરૂપના જ્ઞાનથી અભિન્ન શુદ્ધ પરબ્રહ્મનો અપરોક્ષ
સાક્ષાત્કાર કરી, સુખદુઃખ જેવું કંઈ નથી એવો નિશ્ચય થતાં
જ્ઞાની પુરુષ જીવ-મુક્ત બને છે. (૨૨૩) ‘સમસ્ત જગત
ચિદાકાશરૂપ બ્રહ્મ જ છે.’ એવો દૃઢ નિશ્ચય થતાં ઘી વિનાના
દીવાની પેઠે જીવભાવ શમરૂપ બને છે. (૨૨૪) આ જગત
આત્મસ્વરૂપથી જ થયું છે, વાસનાઓની પ્રબળતાથી તે સ્થિત
છે અને ધર્મ કે અધર્મને વશ થઈ કર્મોધીન થાય છે. (૨૨૫)
અંતઃકરણમાંથી વાસનાઓને સમૂળ કાઢી નાખવાથી ધર્મ કે
અધર્મ વડે પુરુષ બંધાતો નથી. એને દીધે કર્મબંધનનો
અભાવ થતાં જીવને ફરીથી જન્મ લેવો પડતો નથી. અમે
આ સિદ્ધાંત વિષે એ રીતે વિચાર કર્યો છે.” (૨૨૬)

શિખિધ્વજ બોલ્યો : “હે બ્રહ્મન્ ! તમારાં વચનો ઉદાર,
આશ્ચર્યકારક અને અનુભવવાળાં છે. પરમાર્થતત્ત્વની પેઠે
રહસ્યથી તે ભરપૂર છે. (૨૨૭) અમૃત પીવાથી જેમ શાન્તિ
વળે, તેમ તમારો ઉપદેશ સાંભળતાં મારું હૃદય શીતળતાનો
અનુભવ કરે છે. (૨૨૮) તમારી ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ ટૂંકમાં
કહો. પછી હું તમારો જ્ઞાનોપદેશ સાંભળીશ. બ્રહ્માપુત્ર નારદ-
જીએ પોતાના વીર્યનું શું કયું ?” (૨૨૯, ૨૩૦)

બ્રાહ્મણ બોલ્યો : “હે રાજન્ ! નારદજીએ મનરૂપી ઉન્મત્ત
હાથીને વિવેકરૂપી સ્તંભમાં શુદ્ધ બુદ્ધિરૂપી આમડાંનાં દોરડાંથી
બાંધી દીધો. મુનિએ પોતાનું વીર્ય પાસેના સ્ફટિકના ઘડામાં
રાખ્યું અને સંકલ્પથી તે ઘડો દૂધથી ભરી દીધો. (૨૩૧, ૨૩૨)

વખત જતાં ચંદ્રની પેઠે ગર્ભ વધવા લાગ્યો અને સમસ્ત અંગો પરિપૂર્ણ થતાં તે ઘડામાંથી બહાર આવ્યો. (૨૩૩) એ પુત્રના સર્વે સંસ્કારો થયા પછી નારદજીએ તેને બધી વિદ્યા ભણાવી. (૨૩૪) પછી નારદજી તેને બ્રહ્માજી પાસે લઈ ગયા. ભગવાન બ્રહ્માજીએ પોતાના પૌત્રને તત્ત્વજ્ઞાનમાં પારંગત કર્યો. (૨૩૫) હે સાધો ! ઘડામાંથી જન્મેલો હોવાથી કુંભ નામે ઓળખાતો મુનિનો પુત્ર હું પોતે જ છું. ચાર વેદ મારા સુહૃદ છે. તેમની સાથે હું ક્રીડા કરું છું. ગાયત્રી દેવી મારાં માસી થાય અને સરસ્વતી દેવી મારાં માતા થાય.” (૨૩૬, ૨૩૭)

શિખિધ્વજે કહ્યું : “ હે સાધો ! તમારાં અમૃત સમાન મધુર વચનો સાંભળતાં હું મને બહુ ધન્ય માનું છું. ખરેખર, સાધુઓના સમાગમથી હૃદય જેટલા પ્રમાણમાં શીતળતા અનુભવે છે, તેટલા પ્રમાણમાં રાજ્યલોક વગેરે કોઈ પણ પદાર્થો હૃદયને શાન્ત કરતા નથી. ” (૨૩૮, ૨૩૯)

કુંભ ઓલ્યો : “ હે રાજન્ ! મારું સર્વ વૃત્તાન્ત તમને મેં કહ્યું. હવે તમારું વૃત્તાન્ત કહો. અહીં

કુંભનો ઉપદેશ શું કરો છો ? ” (૨૪૦)

શિખિધ્વજે કહ્યું : “ હે બ્રહ્મન્ ! તમે દેવપુત્ર છો અને સઘળું જાણો છો છતાં પૂછો છો, તો સાંભળો. સંસારના ભયથી ડરીને આ વનમાં હું રહું છું. (૨૪૧) હું શિખિધ્વજ રાજા છું. રાજ્યનો ત્યાગ કરી હું અહીં રહ્યો છું, કારણ કે સંસારમાં વારંવાર જન્મ લેવો પડે છે, એનાથી હું ડરી ગયો છું. (૨૪૨) અહીં પણ જપતપ વગેરે ક્રિયાઓ સંપૂર્ણ રીતે કરું છું, છતાં એક દુઃખમાંથી ઘણાં દુઃખો અનુભવવાં પડે છે. અમૃત વિષ થઈ પડયું છે. ” (૨૪૩)

કુંભ ઓલ્યો : “ હે રાજન્ ! જ્ઞાનસાધન એ જ પરમ

શ્રેય છે; એથી જ કેવલ્યપદ પ્રાપ્ત થાય છે. તપ, સ્વાધ્યાય વગેરે ક્રિયાઓ વિનોદાર્થે કાલક્ષેપ કરવા પૂરતી જ છે. (૨૪૪) જેઓએ આત્માનો અનુભવ કર્યો નથી, એવા પુરુષોએ ક્રિયા-પરાયણ રહેવું; કારણ કે વાસનાને લીધે જ ક્રિયાઓ સફળ થાય છે. વાસનાનો ક્ષય થતાં જ્ઞાનીની ક્રિયાઓ અફળ જ રહે છે. (૨૪૫) એક ઋતુનાં પુષ્પ, ફળ વગેરે જેમ એ ઋતુ વીતી જતાં નાશ પામે છે, તેમ વાસનાઓ નષ્ટ થતાં ક્રિયાતું ફળ પણ નષ્ટ થાય છે. (૨૪૬) ફળ આવવાં એ શર નામના ઘાસનો સ્વભાવ ન હોવાથી, જેમ એ ઘાસ ફળતું નથી; તેમ નિર્વાસિત પુરુષની ક્રિયાઓ સ્વાભાવિક રીતે જ અન્ય જન્મમાં ફળ આપતી નથી. (૨૪૭) મરુભૂમિને યથાર્થ રીતે જોનારને જેમ એ સ્થળે સમુદ્ર ઉત્પન્ન થતો નથી, તેમ ‘આ સઘળું બ્રહ્મ છે’ એવી ભાવનાથી જેતું અજ્ઞાન નષ્ટ થાય છે, તેવા જ્ઞાનીઓના ચિત્તમાં વાસનાનો ઉદય થતો નથી. (૨૪૮) વાસનાનો ત્યાગ થતાં જરા, મૃત્યુ અને પુનર્જન્મ વિનાનું પરમ પદ પ્રાપ્ત થાય છે. (૨૪૯) વાસનાવાળા મનને મન બાણવું અને નિર્વાસિત મનને જ જ્ઞાન બાણવું. જ્ઞાન વડે પરમતત્ત્વ બાણવાથી પુનર્જન્મ થતો નથી. (૨૫૦) બ્રહ્માદિ દેવો પણ જ્ઞાનને પરમ શ્રેય માને છે. જ્ઞાન જ સંસારમાંથી મુક્તિ અપાવે છે; તો પછી તમે આત્મજ્ઞાન વિના જપ, તપ વગેરેને મોક્ષનું સાધન માની, અજ્ઞાનમાં જ શા માટે રહો છો? (૨૫૧) ‘હું કોણુ? આ જગત કેમ થયું? એ કેમ શાન્ત થાય?’ એ પ્રશ્નોનો વિચાર કર્યો વિના અજ્ઞાનીની પેઠે શા માટે વખત ગાળો છો? (૨૫૨) શ્રોત્રિય બ્રહ્મનિષ્ઠ શુરુ પાસે જઈ, તેના ચરણારવિન્દની સેવા કરતાં કરતાં ‘બંધનું કારણ શું? મોક્ષ કેમ મળે?’ વગેરે પ્રશ્નો કાં નથી પૂછતા? (૨૫૩) સમઠરી

સાધુઓનો સમાગમ કરવાથી, વારંવાર પ્રશ્નો પૂછવાથી અને તેમની સેવા કરવાથી જે યુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે તેના વડે મોક્ષનો અનુભવ થઈ શકે છે.” (૨૫૪)

વસિષ્ઠ યોગીશ્વરે : હે રામ ! દેવના વેશમાં આવેલી પોતાની પત્નીનાં વચનો સાંભળીને શિખિધ્વજ રાજાની આંખમાં આંસુ આવ્યાં અને તેણે કહ્યું : (૨૫૫)

શિખિધ્વજે કહ્યું : “હે દેવપુત્ર ! ખરેખર, તમારા ઉપદેશે મને અજ્ઞાનનિદ્રામાંથી જગાડ્યો. બ્રહ્મનિષ્ઠ સજ્જનોના સંગનો ત્યાગ કરી હું લાંબા વખત સુધી વનમાં રહ્યો, એ મારા અજ્ઞાનને જ આભારી છે. (૨૫૬) વનમાં પધારી તમે મને ઉપદેશ આપ્યો. મને ખાતરી છે, કે એથી મારાં સમસ્ત પાપ નષ્ટ થયાં છે. (૨૫૭) તમે જ મારા ગુરુ, પિતા અને મિત્ર છો, હું તમારો શિષ્ય છું. તમને હું નમસ્કાર કરું છું. હે પ્રભો ! મારા પર અનુગ્રહ કરો. (૨૫૮) જે બ્રહ્મજ્ઞાન શ્રેષ્ઠ છે, જેના બાળુવાથી મનુષ્યને ફરીથી શોક થતો નથી, અને જેના પ્રભાવે હું પરમ નિવૃત્તિ અનુભવી શકું છું; એવા જ્ઞાનનો મને ઉપદેશ આપવા કૃપા કરો.” (૨૫૯)

કુંભ યોગીશ્વરે : “હે રાજન્ ! જો તમને મારામાં શ્રદ્ધા હોય તો જ હું તમને ઉપદેશ આપું; કારણ કે તે વિના અનેક રીતે કહેવાયેલો ઉપદેશ નિષ્ફળ નીવડે છે. જેને આસજન ન માનતા હોઈએ, અને જેનાં વચનો ગ્રહણ કરવા લાયક છે એવી શ્રદ્ધા ન હોય, તો જેમ અંધકારમાં નેત્રો નિષ્ફળ નીવડે, તેમ એવા પુરુષોનાં વચનો નિષ્ફળ નીવડે છે.” (૨૬૦, ૨૬૧)

શિખિધ્વજે કહ્યું : “હે બ્રહ્મન્ ! હું સત્ય પ્રતિજ્ઞા કરું છું, કે તમે જે કહેશો તેને વેદની આજ્ઞા માની લઈ, કંઈ પણ વિચાર કર્યા વિના તેને આચારમાં મૂકીશ.” (૨૬૨)

કુંભ જોલ્યો : “હે સાધો ! જેમ પિતાનાં વચનો મુક્તિ આપનાર છે એમ શુદ્ધ બુદ્ધિથી બાળક માને છે, તેમ મારાં વચનોમાં દઢ શ્રદ્ધા રાખી તેનો સ્વીકાર ચિન્તામણિનું કરો. (૨૬૩) પ્રથમ એક અદ્ભુત આખ્યાન ઉપાખ્યાન સાંભળો. પછી તેનો અર્થ હું સમજાવીશ. કોઈ સ્થળે એક શ્રીમાન પુરુષ રહેતો હતો. તેનામાં સર્વે ગુણો હતા. સર્વે શાસ્ત્રનું તત્ત્વ તે જાણતો હતો; પણ પરમાત્મપદનું જ્ઞાન તેને ન હતું. (૨૬૪, ૨૬૫) જેમ વડાણિ સમુદ્રનું શોષણ કરવા તત્પર થાય, તેમ અનન્ત યતનથી પ્રાપ્ત થઈ શકના ચિન્તામણિ માટે તેણે પ્રયત્ન આદર્યો. (૨૬૬) તેના મહાન યત્નને પરિણામે વખત જતાં દઢાગ્રહી મુનિને ચિન્તામણિ મળ્યો. ઉદયપરાયણ લોકોને શું અલભ્ય છે ? પોતાની આગળ પડેલો હાથથી લઈ શકાય તેવો મણિ તેણે જોયો, મેરુ પર્વતના શિખર પર રહેલો મુનિ જેમ પાસે ઉદય થયેલા ચંદ્રને બ્રાન્તિથી દૂર માને છે, તેમ તે પુરુષ પણ મણિ વિષે નિશ્ચય કરી શક્યો નહિ. પામર મનુષ્યને રાજ્ય મળતાં જેમ તે માને નહિ, તેમ વિસ્મિત થઈને તેણે આવી રીતે વિચાર કર્યો. (૨૬૭-૨૭૦) ‘દેખાય છે તે મણિ છે કે કેમ ? મણિ છે તો ચિન્તામણિ છે કે કેમ ? હું તે જોઉં’, પણ તેને અડકીશ નહિ; કારણ કે કદાચ તે ચાલ્યો જાય. આટલો જ વખત સાધના કરવાથી ચિન્તામણિ મળવાનો સંભવ નથી. જીવન પર્યાંત પ્રયત્ન કરીએ તો જ તે મળે. હું કૃપણ છું, એટલે જેમ સંકુચિત આંખે અલાતચક્રની શાખા કે બે ચંદ્ર દેખાય, તેમ બ્રાન્તિથી આ રત્ન દેખાય છે. મારું ભાગ્ય એવું ક્યાંથી, કે સર્વે સિદ્ધિઓ આપનાર ચિન્તામણિ હમણાં જ મને મળે ? જેઓને અલ્પ કાળમાં સઘળી સંપત્તિ મળે એવા મહા-

ભાગ્યશાળી તો કોઈક જ હોય. હું તો ક્ષુદ્ર મનુષ્ય રહ્યો, મારું તપ પણ અલ્પ છે; એટલે મારા જેવા ભાગ્યહીનને સિદ્ધિઓ કેમ મળે ?' (૨૭૧-૨૭૬) એ પ્રમાણે સંકલ્પવિકલ્પ કરતાં એ મૂઠે ચિરકાળ સુધી વિચાર જ કર્યો; અને અજ્ઞાનને વશ થઈ ચિન્તામણિ લેવા પ્રયત્ન ન કર્યો. (૨૭૭) આમ તે વિચાર કરતો હતો તે દરમિયાન મણિ અદૃશ્ય થઈ ગયો. જેમ ધનુષ્ય-માંથી છૂટેલું બાણ ચાલ્યું જાય છે, તેમ અનાદર કરનાર મનુષ્યની સિદ્ધિઓ ચાલી જાય છે. (૨૭૮) એ પુરુષે ચિન્તા-મણિ મેળવવા ફરીથી પ્રયત્ન આદર્યો; કારણ કે પોતાના કાર્યની સિદ્ધિની પાછળ મંડ્યા રહેનારા પુરુષો કદી ખિન્ન થતા નથી. (૨૭૯) ઉપહાસ કરતા સિદ્ધોએ અદૃશ્ય રીતે ત્યાં કાચનો કકડો મૂકી દીધો, એ ચકચકિત કાચ તેની દૃષ્ટિએ પડ્યો. (૨૮૦) જેમ અજ્ઞાની મનુષ્ય માટીને સુવર્ણ માની બેસે છે, તેમ 'આ ચિન્તામણિ છે' એમ તે મૂઠે માની લીધું. (૨૮૧) તે મણિ તેણે લઈ લીધો અને સઘળી વસ્તુઓ હવે આ ચિન્તામણિ આપશે, ધનનું મારે શું કામ છે; એમ સમજી પોતાની આગલી સંપત્તિનો તેણે ત્યાગ કર્યો. (૨૮૨) 'આ દેશમાં સુખ નથી, પાપ આચરનાર મનુષ્યો તેમાં વસે છે; માટે દૂર દેશમાં જઈ ત્યાં મનગમતી રીતે રહું.' આવો વિચાર કરી એ મૂઠે તે કાચનો કકડો લઈ એક શૂન્ય વનમાં ગયો. ત્યાં કાચને લીધે તેને ઘણું દુઃખ ભોગવવું પડ્યું." (૨૮૩, ૨૮૪)

કુંભ બોલ્યો : "હે સાધો ! હવે બીજું રમ્ય વૃત્તાન્ત સાંભળો; એથી તમને બોધ થશે. (૨૮૫) વિધ્યાચળમાં એક ઉત્તમ હાથી રહેતો હતો. તેના શ્રવેત ગજેન્દ્રનું ઉપાખ્યાન દંતશૂળ વળ અને હાડકાંથી પણ વધારે કઠિન હતા. (૨૮૬) એક મહાવતે તેને

ચારે બાજુથી લોહશુંખલા વડે બાંધ્યો, અને એ રીતે મજબૂત સાંકળથી પીડાયેલો હાથી પરતંત્ર બન્યો. (૨૮૭) ખેદ પામતાં હાથીએ પોતાના દાંત વડે મહેનત કરી સાંકળો બે મુહૂર્તમાં તોડી નાખી. (૨૮૮) સાંકળથી મુક્ત થયેલા હાથીને જોઈ, તેનો શત્રુ (મહાવત) તેને ફરીથી બાંધવા માટે તાલવૃક્ષ ઉપરથી હાથીના મસ્તક પર પડવા નીચે કૂદ્યો. (૨૮૯) હાથીના મસ્તક પર ન પડતાં તે પૃથ્વી પર નીચે પડ્યો. પોતાની આગળ મહાવતને પડેલો જોઈ, હાથીને બહુ દયા આવી. (૨૯૦) પશુયોનિમાં પણ કેટલાક સદ્ગુણી નીકળી આવે છે. ‘પડેલાને મારવામાં મારો પુરુષાર્થ શું?’ એમ વિચારી મહાવતને માર્યા વિના તેને છોડી તે વનમાં નાસી ગયો. (૨૯૧, ૨૯૨) હાથી ગયા પછી શોડાક વખતમાં મહાવત સ્વસ્થ થયો, અને હાથીને શોધવા નીકળી પડ્યો. ઘણી શોધ પછી એક વનમાં તેણે હાથીને જોયો. (૨૯૩) તે લુચ્ચા મહાવતે ચારે બાજુ ખાડા તૈયાર કર્યા અને એ ખાડાઓને ઘાસ, લતા વગેરેથી ઢાંકી દીધા. (૨૯૪) કેટલાક દિવસો પછી એ હાથી વિહાર કરતો ત્યાં આવ્યો અને સૂકા સમુદ્રમાં પર્વત પડે, તેમ એ ખાડામાં આવી પડ્યો. (૨૯૫) એ રીતે પકડાયેલા હાથીને મહાવતે ફરીથી દૃઢ રીતે બાંધ્યો, અને બાંધનમાં ફસાયેલા બલિરાજની પેઠે તે હજી સુધી બાંધાયેલો છે. (૨૯૬) જે પડેલા મહાવતને હાથીએ મારી નાખ્યો હોત, તો તેને બાંધનનું દુઃખ અનુભવવું પડત નહિ. (૨૯૭) જે મનુષ્ય અજ્ઞાનથી વર્તમાન કાળમાં અનેક ઉપાયો વડે ભવિષ્ય સુધારતો નથી, તે વિંધવાસી હાથીની પેઠે દુઃખમાં ફસાય છે.” (૨૯૮)

શિખિધ્વજે પૂછ્યું : “હે દેવપુત્ર ! તમે કહેલી રત્ન અને

હાથી સંબંધી આખ્યાયિકાઓનું તાત્પર્ય ચિંતામણિ આખ્યાનનું પૂર્ણરીતે કહો.” (૨૬૬)

વિવરણ

કુંભ બોલ્યો : “ હે રાજન્ ! સઘળાં

શાસ્ત્રો બધ્યા છતાં જે પુરુષ તત્ત્વનો નિશ્ચય

કરી શકતો નથી, તેને એ મૂઠ રત્નસાધક બાણવો. તમે જ તે છો; કારણ કે તમે શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો છે, છતાં તમે આત્મસાક્ષાત્કાર કરી શક્યા નથી. (૩૦૦,૩૦૧) તમે રાજ્ય, સ્ત્રી, સગાંવહાલાં અને વૈભવ છોડી અતિ દૂર વનમાં મારા આશ્રમે આવ્યા છો, એ જ બતાવે છે, કે સઘળાં દુઃખોને મટાડનાર સર્વત્યાગ નામનો ચિન્તામણિ શોધવા તમે તત્પર થયા છો. (૩૦૨,૩૦૩) તમે સઘળું છોડ્યું, છતાં હજી અભિમાન બાકી રહી ગયું છે; માટે જ્યાં સુધી તમારો ત્યાગ પૂર્ણ ન થાય, ત્યાં સુધી વાહળાં જેમ આકાશને ઘેરી રાખે તેમ તમને એ અપૂર્ણ ત્યાગ ઘેરી રાખશે. (૩૦૪) ‘ આ પરમ આનંદ આપનાર મહાન ઉદ્દ્યોધના કારણરૂપ સર્વત્યાગ નથી, પણ એથીય વધારે સારો ત્યાગ કોઈ બીજો જ છે; અને તે ચિરકાળના અભ્યાસે સાધી શકાય છે’ એવો વિકલ્પ તમને હૃદયમાં ઉદ્ભવ્યો કે તરત જ વાયુથી જેમ પક્ષી ઊડી જાય, તેમ તમારો સર્વત્યાગ અદૃશ્ય થઈ ગયો. (૩૦૫,૩૦૬) સર્વત્યાગરૂપ ચિન્તામણિ અદૃશ્ય થતાં, તપરૂપી કાય તમારી દૃષ્ટિએ પડ્યો; અને સંકલ્પના પ્રભાવે તમે તેને ચિન્તામણિ માની બેઠા. (૩૦૭) સહેલાઈથી મેળવી શકાય તેવા અમર્યાદ સર્વત્યાગને છોડી જે પુરુષ દુઃસાધ્ય પરિમિત વસ્તુ મેળવવા ઇચ્છે છે, તેને ‘આત્મઘાતક’ અને શક બાણવો. (૩૦૮) હે રાજન્ ! તમે માનો છો, કે ‘મને ચિન્તામણિ મળ્યો;’ પણ વાસ્તવિક રીતે તમે એક સ્ફટિકનો કકડો પણ મેળવવા ભાગ્યશાળી થયા નથી.” (૩૦૯)

કુંભ બોલ્યો : “હે રાજન્ ! પૃથ્વી પર વિંધ્યવાસી હાથી જેવા અજ્ઞાની તમે છો. અંધનમાંથી મુક્ત કરનાર વિવેક અને વૈરાગ્ય તમારા બે પ્રવેત કંતશૂળ છે. ગજેન્દ્ર-આખ્યાનનું (૩૧૦) જેવી રીતે હાથીને અંધનમાં વિવરણ રાખનાર મહાવત હતો, તેમ તમને અતિ દુઃખ આપનાર અને અંધનમાં રાખવાને તત્પર અજ્ઞાન જ છે. (૩૧૧) બળવાન હાથીને જેમ સામાન્ય માનવી દોરતો હતો, તેમ તમે પણ શક્તિમાન હોવા છતાં અજ્ઞાનને વશ થઈ અનેક દુઃખો અને લયની પરંપરામાંથી પસાર થાઓ છો. (૩૧૨) લોહશૃંગલામાં ફસાયેલા હાથીની પેઠે તમે પણ અનેક આશામાં ફસાયા છો. (૩૧૩) લોહશૃંગલા કરતાં પણ આશા વધારે વિષમ, વિપુલ અને દૃઢ છે; કારણ કે લોહું ઘણા વખત પછી ઘસાય છે, પણ તૃષ્ણા તો વધતી જ જાય છે. (૩૧૪) શત્રુની સાંકળ હાથીએ તોડી નાખી, તેમ તમે નિષ્કલંક રાજ્ય, ભોગ વગેરે સઘળું છોડી દીધું. (૩૧૫) તાલવૃક્ષ ઉપરથી મહાવત નીચે પડ્યો, તેમ જ્યારે તમે રાજ્ય છોડ્યું ત્યારે અજ્ઞાન પણ તમારામાંથી ખસી જઈ નીચે પડ્યું. (૩૧૬) જ્યારે વૈરાગ્યવાન પુરુષ ભોગની આશાઓનો ત્યાગ કરે છે, ત્યારે વૃક્ષ કપાતાં જેમ પિશાચ ધૂજે છે, તેમ અજ્ઞાન પણ ધૂજવા માંડે છે. (૩૧૭) ભોગોનો ત્યાગ થતાં અજ્ઞાન શિથિલ થાય છે. જ્યારે વિવેકી પુરુષ ભોગોનો ત્યાગ કરી વ્યવહાર કરે છે, ત્યારે કપાઈ ગયેલા વૃક્ષમાં રહેનારા પિશાચની પેઠે તેનું અજ્ઞાન પલાયન કરી જાય છે. તમે વનમાં ગયા, ત્યારે અજ્ઞાન નિર્બળ થઈ ગયું હતું; પણ તમે સર્વત્યાગ-રૂપી મહાન તલવાર વડે તેનો નાશ ન કર્યો. (૩૧૮, ૩૧૯) એને લીધે અજ્ઞાને ફરીથી તમારા પર પ્રભાવ જમાવ્યો.

પોતાનો પરાભવ યાદ કરી, તેણે તમને આ દ્વૈતપ્રપંચની ખાઈમાં ફસાવ્યા. (૩૨૦) રાજ્યત્યાગ વખતે જ જો તમે અજ્ઞાનને નષ્ટ કર્યું હોત, તો તમારા પર તે પોતાનો પ્રભાવ ફરીથી ન જમાવત. (૩૨૧) હાથીને ફસાવવા ચારે બાજુ મહાવતે ખાડો કર્યો; એનો અર્થ એ થયો, કે અજ્ઞાન વડે તમે અતુલ દુઃખમાં આવી પડ્યા. (૩૨૨) હાથીને ખાંધવામાં મહાવતને મદદ આપનારા જે રાજા વગેરે હતા, તેને તમારું યથાર્થ આત્મસ્વરૂપ ભુલાવનાર અજ્ઞાન જ સમજો. (૩૨૩) એ ખાડાને તપ અને સદ્ગુણોરૂપી લતાપત્ર વડે ઢાંકી દીધો છે, એથી પાતાળમાં જેમ બલિરાજા બંધન લોગવે છે, તેમ હજી સુધી તપ વગેરે નિયમો પાળી દુઃખી થતા તમે મિથ્યા દ્વૈતપ્રપંચમાં ફસાયા છો.” (૩૨૪, ૩૨૫)

કુંભ બોલ્યો : “હે રાજન્ ! જ્ઞાનનો અનુભવ કરનાર અને પ્રશંસનીય ગુણો વડે શોભતી ચૂડાલાએ જે તમને ઉપદેશ આપ્યો, તે તમે શા માટે ગ્રહણ ન કર્યો ? શિખિધ્વજનો સર્વત્યાગ તત્ત્વવેત્તાઓમાં તે શ્રેષ્ઠ છે. જે જે તે બોલે છે, તેને અમલમાં મૂકે છે. તેનું કહેવું યથાર્થ છે, માટે તેના ઉપદેશ પ્રમાણે તમે ચાલો. (૩૨૬, ૩૨૭) હે રાજન્ ! જો તમે ચૂડાલાના ઉપદેશ પ્રમાણે ન વર્ત્યો, તો પણ આ સર્વત્યાગને તમે સંપૂર્ણ કેમ ન બનાવ્યો ?” (૩૨૮)

શિખિધ્વજ બોલ્યો : “હે પ્રહ્લન્ ! ધન, દારા, ગૃહ, રાજ્ય, મહેલ, સગાંવહાલાં વગેરે સઘળાંનો મેં ત્યાગ કર્યો છે; તો પણ મારો ત્યાગ હજી અપૂર્ણ કેમ ?” (૩૨૯)

કુંભ બોલ્યો : “હે રાજન્ ! ધન, દારા વગેરેમાં કંઈ પણ તમારું નથી; તો પછી જે પોતાનું ન હોય તેનો ત્યાગ કેમ સંભવે ? આ સઘળી વસ્તુમાં હજી તમને રાગ છે. એ

રાગને મનમાંથી નિઃશેષ રીતે કાઢી નાખશે, ત્યારે તમને પરમ સુખ મળશે.” (૩૩૦,૩૩૧)

શિખિધ્વજે કહ્યું : “જે રાજ્ય વગેરે મારાં ન હોય, તો વન, પર્વત, વૃક્ષો વગેરે જે કંઈ મારું છે, તેનો પણ હું ત્યાગ કરું છું.” (૩૩૨)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! જેમ વર્ષાઋતુમાં જળનો પ્રવાહ નદીકિનારે રહેલા ધૂળના ઢગલાને દૂર કરે, તેમ કુંભના ઉપદેશથી પ્રેરાઈને ધીર શિખિધ્વજે દૃઢ મનથી એક નિમિષમાં વન વગેરેમાં રહેલી આસ્થાને હૃદયમાંથી દૂર કરી. (૩૩૩,૩૩૪)

શિખિધ્વજે કહ્યું : “હે દેવપુત્ર ! વૃક્ષ, વન, ખીણો અને વૃક્ષોની ઘટામાં રહેલી વાસનાનો હું પરિત્યાગ કરું છું. એનો ત્યાગ થતાં હવે મેં સર્વત્યાગ કર્યો કહેવાય.” (૩૩૫)

કુંભે કહ્યું : “હે રાજન્ ! પર્વત, વન, નદી, જળ, ઝાડ વગેરે તમારાં ન હોવાથી, એના ત્યાગને સંપૂર્ણ ત્યાગ કેમ કહેવાય ? એ સઘળા પદાર્થોમાં રહેલા રાગનો ત્યાગ તો હજી થયો નથી.” (૩૩૬)

શિખિધ્વજે કહ્યું : “હે બ્રહ્મન્ ! જો એ મારાં નથી, તો કમંડલ વગેરે પાત્રો, વાવ, પણકુટિ વગેરે મારાં હોવાથી, તેનો ત્યાગ હું કરું છું.” (૩૩૭)

કુંભ બોલ્યો : “હે રાજન્ ! આશ્રમ વગેરે પણ તમારાં નથી, એનો ત્યાગ થતાં સઘળાનો ત્યાગ નથી થતો; કારણ કે તેની અંદર જે આસક્તિ રહેલી છે તે તો એવી જ છે.” (૩૩૮)

શિખિધ્વજ બોલ્યો : “હે પ્રભો ! જો એ સઘળાં મારાં નથી તો પછી મૃગચર્મ, ઝૂંપડીની દીવાલો અને ધાન્યની ઠાડીઓનો હું ત્યાગ કરું છું.” (૩૩૯)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! એ પ્રમાણે કહી, રાજાએ માળા,

મૃગચર્મ વગેરે સઘળું એક સ્થળે એકઠું કર્યું” અને ત્યાગ-
બુદ્ધિપૂર્વક એ સળગાવી મૂક્યું. સૂકાં લાકડાં સાથે એ સઘળું
બળવા માંડ્યું. દેહ માત્ર રહેલો રાજા સંતુષ્ટ થઈ સમતાપૂર્વક
બોલ્યો: (૩૪૦,૩૪૧) “વાસનાનો ત્યાગ થતાં હવે હું સર્વત્યાગી
થયો છું. આનંદની વાત છે કે દેવપુત્રે મને અજ્ઞાનમાંથી જગાડ્યો.
હું શુદ્ધ છું અને સુખી છું. મને હવે બોધ થયો છે. (૩૪૨)
પાત્ર, ઘરનું રાચરચીલું, દેશ, ગૃહ વગેરે સઘળી વસ્તુઓ ઉપયોગી
છે; એ માત્ર બુદ્ધિની કલ્પના છે. ખરી રીતે એ વસ્તુઓનો
પરિગ્રહ શા માટે? (૩૪૩) જ્યારે જ્યારે બંધનનાં કારણો
હર થાય, ત્યારે ત્યારે મન પરમ નિવૃત્તિનો અનુભવ કરે છે.
(૩૪૪) હું શાન્ત થાઉં છું, નિવૃત્ત થાઉં છું અને સુખી છું.
હવે મારો વિજય જ છે. બંધનમાં ક્ષમાવનાર પદાર્થો નાશ
પામતાં મેં સર્વનો ત્યાગ કર્યો છે. હે દેવપુત્ર! દિગંબર થઈ
દિશાઓની પેઠે હું સ્થિર છું. આવા મહાત્યાગ કરતાં વિશેષ
કોઈ હોય તો મને કહો.” (૩૪૫,૩૪૬)

કુલ્લે કહ્યું: “હે રાજન્! તમે હજી સર્વસ્વનો ત્યાગ કર્યો
નથી, માટે સર્વત્યાગના આનંદની વૃથા ચેષ્ટા ન કરો.” (૩૪૭)

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે કમળનયન રામ! એ ઉપરથી રાજાએ
જરા વિચાર કરી કહ્યું. (૩૪૮)

શિખિધ્વજ બોલ્યો: “હે બ્રહ્મન્! સઘળી વસ્તુઓ ત્યાગ
કરતાં મારી પાસે ફક્ત રક્તમાંસમય દેહ જ ઇન્દ્રિયસર્પો
સહિત બાકી રહ્યો છે. એને લીધે હવે ભૃશુપાત વડે કંઈ
પણ અડચણ વિના એ દેહનો નાશ કરી હું સર્વત્યાગી
બનીશ.” (૩૪૯,૩૫૦)

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! એમ કહી રાજા પાસે આવેલી
ખાઈમાં જલદી કૂદકો મારવા જતો હતો, કે તરત જ કુંભ

બોલી બહો. (૩૫૧)

કુંભ બોલ્યો: “નિરપરાધી દેહને ભાંડી ખાઈમાં તમે અજ્ઞાનને લીધે શા માટે ફેંકી દેા છો? ગુસ્સે થયેલો બળદ જ વાછરડાંને મારી નાખે છે. (૩૫૨) દેહત્યાગથી સઘળી વસ્તુનો ત્યાગ થતો નથી; કારણ કે તે જ્ઞાનસાધ્ય હોવાથી, દુઃસાધ્ય છે. (૩૫૩) જેના વડે દેહ ક્ષોભ પામે છે, અને જે જન્મ તથા કર્મોનું ખીજ છે, એને તમે જો નષ્ટ કરશો, તો જ તમે મહાત્યાગી કહેવાશો.” (૩૫૪)

શિખિધ્વજે પૂછ્યું: “હે ભગવન્! દેહ કેના વડે ક્ષોભ પામે છે? જન્મ અને કર્મનું ખીજ શું? અને કઈ વસ્તુનો ત્યાગ થતાં સર્વત્યાગ થાય છે?” (૩૫૫)

કુંભ બોલ્યો: “હે રાજન્! ચિત્ત જ જીવ વગેરે નામથી જગદાકારે પરિણમે છે. તે જડ નથી, તેમ અ-જડ પણ નથી. આ સઘળો દ્વૈતપ્રપંચ ચિત્તને જ આભારી છે. એ જ બંધન છે અને ચિત્તનો પરિત્યાગ થતાં સર્વત્યાગ સિદ્ધ થાય છે. (૩૫૬, ૩૫૭) જન્મ અને કર્મનું ખીજ પણ ચિત્ત જ છે. પવન વડે જેમ વૃક્ષ ચાલે છે, તેમ દેહ પણ તેના વડે જ ક્ષોભ પામે છે. (૩૫૮) ત્યાગનું જ્ઞાન ધરાવનારાઓ ચિત્તત્યાગને જ સર્વ-ત્યાગ કહે છે. ચિત્તનો ત્યાગ થતાં કાર્યના આવિર્ભાવની પરંપરા તેમ જ કારણમાં તિરોભાવનો ક્રમ, એ બધાંનો બાધ થાય છે. (૩૫૯) પરમ શાન્ત, એક, અદ્વિતીય, સ્વચ્છ અને અનામય આત્મા જ બાકી રહે છે. આવો સર્વત્યાગ પરમ આનંદ આપે છે. અન્ય વસ્તુઓ ભયંકર દુઃખનો અનુભવ કરાવે છે; (૩૬૦) માટે પ્રણવગાન કરતાં કરતાં યથેચ્છ રીતે તમે જગતમાં વિચરો, અને સર્વ વસ્તુનો પરિત્યાગ કરી શાન્ત થાઓ. આકાશ સમાન રહી સ્વસ્થતાનો અનુભવ કરો.” (૩૬૧)

શિખિધ્વજ બોલ્યો : “હે ભગવન્ ! ચિત્તનું મૂળસ્વરૂપ
કેવું છે તે યથાવત્ કહો, અને તે પછી
દશ્યનો બાધ થતાં અવ-ચિત્તના પરિત્યાગ વિષે કંઈક કહો.” (૩૬૨)

શેષ રહેતું ચિત્ત કુંભ બોલ્યો : “હે રાજન્ ! વાસ-

ના જ ચિત્તનું સ્વરૂપ છે. ચિત્ત અને
વાસના બન્ને સમાનઅર્થી શબ્દો છે. (૩૬૩) અનર્થકારક
સંસારનું મૂળકારણ અહંકાર છે. તે અહંકારના ઉદયને જ
તમે ચિત્તવૃક્ષનું બીજ સમજો. (૩૬૪) પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલા
અહંકારના અનુભવરૂપ જે અંકુર ઉત્પન્ન થાય છે, જેનો
સ્વભાવ નિશ્ચય કરવાનો છે, અને જે બાહ્ય વિષયોમાં હજી
આકારરૂપ નથી થયો, તેને બુદ્ધિ કહેવામાં આવે છે. (૩૬૫)
બુદ્ધિરૂપ અંકુર જ્યારે સંકલ્પ વડે સ્થૂલ થાય છે, ત્યારે તેને
ચિત્ત, મન વગેરે નામ અપાય છે. (૩૬૬) ઉપયુક્ત રીતે
વર્ણવાયેલું ચિત્ત એક દુર્વૃક્ષ છે. ઇચ્છા, સંકલ્પ, વાસના
વગેરે એ વૃક્ષની શાખાઓ છે. એ શાખાઓને કાપી નાખી,
ક્ષણે ક્ષણે અહંકારરૂપી મૂળ કાપવાનો ખૂબ પ્રયત્ન કરો.
મૂળનો જ નાશ કરી જે ત્યાગ થાય છે, તેને જ યથાર્થ ત્યાગ
કહેવાય છે. (૩૬૭) વાસનારૂપી શાખાઓ સુખદુઃખાદિરૂપ
નાના પ્રકારનાં ફળ આપે છે, આત્માના અવિચ્છિન્ન અનુસંધાનના
પ્રભાવે વાસનાઓની હૃદયમાં ઉપેક્ષા થતાં તે નષ્ટ થાય છે.
(૩૬૮) જે પુરુષ વિષયોમાં અનાસક્ત રહે છે, જે મૌનનિષ્ઠ
છે, બીજાઓ શું કરે છે, કેમ કરે છે વગેરે નિરુપયોગી
પરચર્ચા જે કરતો નથી, અને જે પ્રોત્ત વ્યવહારનાં જ કર્તવ્યો
કરે છે; તેવા પુરુષનું ચિત્તવૃક્ષ કપાઈ જાય છે. (૩૬૯) ચિત્ત-
વૃક્ષની શાખાઓને કાપી નાખવી એ તો ગૌણ છે, પણ મૂળ
અહંકારને કાપી નાખી તેને દૂર કરવો, એ જ પ્રધાન કર્તવ્ય

છે; માટે તમારે એ પ્રધાન કાર્ય કરવું. (૩૭૦) ચિત્ત અનેક સંકટોનો સમૂહ છે. તેનાં મૂળને બાળી નાખવાથી તમે અચિત્ત બની જશો. ” (૩૭૧)

શિખિધ્વજે પૂછ્યું : “ હે પ્રહ્લન્ ! ચિત્તવૃક્ષના બીજ અહં-કારને બાળી નાખવા માટે કયો અગ્નિ જોઈએ ? કયા ઉપયોગી કર્મથી એ બીજ બળી ભસ્મ થઈ જાય ? ” (૩૭૨)

કુંભ બોલ્યો : “ હે રાજન્ ! ‘ હું કોણ ? ’ નો પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરવાથી આત્મવિચાર વડે ચિત્તરૂપી હૃદયક્ષત્રું બીજ અહંકાર બળી જાય છે. ” (૩૭૩)

શિખિધ્વજે કહ્યું : “ હે મુને ! મારી બુદ્ધિ વડે જગત વિષે ખૂબ વિચાર કરતાં મને સમજાયું, કે હું જગત નથી. દેહ, માંસ, અસ્થિ, લોહી, કર્મેન્દ્રિય, જ્ઞાનેન્દ્રિય, મન, મતિ અને અહંકાર સઘળું જડ હોવાથી એ હું નથી. સુવર્ણમાં જેમ કડું કલ્પિત છે, તેમ ચિદાત્મામાં અહંકાર કલ્પિત છે. ” (૩૭૪, ૩૭૫)

કુંભ બોલ્યો : “ હે રાજન્ ! એ સઘળું જડ હોવાથી જો તમે એ નથી, તો પછી તમે કોણ છો ? એનો સ્પષ્ટ ઉત્તર આપો. ” (૩૭૬)

શિખિધ્વજ બોલ્યો : “ હે વિદ્વદ્વર્ચ ! પ્રતીત થતા પદાર્થો જે વસ્તુને લીધે આનંદ આપે છે, અને જે વડે એમનો નિશ્ચય થાય છે, તે નિર્માણ, અજ, ચિન્માત્ર પ્રહ્લ છે. ‘ અહમ્ ’ શબ્દનો એ જ અર્થ થાય છે. (૩૭૭) હું વિશુદ્ધ ચિન્માત્ર છું, છતાં મારા એવા હૃદયમાં ચિત્તના બીજ અહંકારરૂપી મળ કંઈ પણ કારણ વિના લાગ્યો છે. (૩૭૮) એ મળનો વારંવાર ત્યાગ કરવા છતાં પણ પાછો લાગી જાય છે, એટલે એનો ત્યાગ કરવા હું સમર્થ નથી; અને તેથી જ હું નિત્ય હઃખનો અનુભવ કરું છું. ” (૩૭૯)

કુલે કહ્યું : “હે રાજન્! કારણ હોય તો જ કાર્ય સંભવે; માટે અહંકારનું તમે પોતે જ કારણ શોધી મને તરત કહો.” (૩૮૦)

શિખિધ્વજે કહ્યું : “હે મુને! ચિત્તનું અહિર્મુખપણું જ અહંકારનું કારણ છે. એ દશ્યનો ઉપશમ કેમ થાય તે કહો. (૩૮૧) દશ્યનું અનુસંધાન થતાં, આ અહંકાર મને દુઃખી કરે છે; માટે દુઃખનું નિવારણ કરવાના હેતુથી દશ્યનું અસ્કુરણ કેમ થાય, તેનો ઉપાય બતાવો.” (૩૮૨)

કુલ જોડ્યો : “હે રાજન્! તમે કારણ જાણો છો; તો વેદનનું કારણ કહો. એનું નિરૂપણ થયા પછી ‘આ તેનું કારણ છે અને આ તેનું કારણ નથી’ એનો તમને યથાર્થ ઉપદેશ આપીશ.” (૩૮૩)

શિખિધ્વજ જોડ્યો : “હે મુને! જેમ પવન વડે કંપ થાય છે, તેમ વેદન મિથ્યા રીતે સ્કુરતા દેહાદિકને આકારે થાય છે. જે અસત્તા વડે ચિત્તનું ખીજ અહંકાર અને તેનું કારણ વેદન બન્ને શાન્ત થાય છે, તે વસ્તુસત્તાના મિથ્યાત્વ વિષે મને કંઈ સમજણ પડતી નથી.” (૩૮૪, ૩૮૫)

કુલ જોડ્યો : “હે રાજન્! જો દેહાદિ સત્ હોય, તો તેની સત્તા સિદ્ધ થાય; પણ દેહાદિની વાસ્તવિક સત્તા છે જ નહિ, તો વેદન ક્યાં રહ્યું? અર્થાત્ વેદન નિર્વિષય છે.” (૩૮૬)

શિખિધ્વજ જોડ્યો : “હે મુને! હાથપગ વગેરે અવયવો-વાળો આ દેહ સઘળી ક્રિયાઓ કરે છે, ક્ષણ અનુભવે છે અને દેહનો હું અનુભવ કરું છું; તો પછી એ દેહ અસત્ કેમ?” (૩૮૭)

કુલ જોડ્યો : “હે રાજન્! કારણ વિના પ્રતીત થતું કાર્ય છે જ નહિ. એનું જ્ઞાન માત્ર બ્રાન્તિ જ છે. જે માત્ર

આન્તિની કલ્પના છે, તેને અવિદ્યમાન જાણવું; એટલે ઉત્પત્તિ-કારણ વિના જે વસ્તુ પ્રતીત થાય છે, તેને દોરી (સાપ) જેવી મિથ્યા માનવી.” (૩૮૮, ૩૮૯)

શિખિધ્વજ બોલ્યો : “હે મુને! પ્રથમ આ જગત પિતામહ પ્રહ્લાણએ રચ્યું, તો પ્રહ્લાણ જગતનું કારણ કેમ ન કહેવાય ?” (૩૯૦)

કુંભ બોલ્યો : “હે રાજન્! સૃષ્ટિ પહેલાં કેવળ અદ્વિતીય પ્રહ્લ જ હતું. એ નિર્વિકાર હોવાથી કોઈનું કારણ નથી. પ્રહ્લ સિવાય અન્ય વસ્તુઓની પ્રતીતિને અભાવે ખીજું પણ કંઈ ન હોવાથી, પ્રહ્લાણ પણ સૃષ્ટિનું કારણ નથી.” (૩૯૧)

શિખિધ્વજ બોલ્યો : “હે મુને! પ્રહ્લાણનું કારણ પ્રહ્લ કેમ નહિ? પ્રહ્લાણની અકારણતા મારાથી સમજાતી નથી.” (૩૯૨)

કુંભ બોલ્યો : “હે રાજન્! જે અનંત છે, અજ છે, અવ્યક્ત છે, તર્કનો અવિષય છે, અવિશેષ છે, અક્ષર છે અને શાન્ત છે એવી અદ્વિતીય, અવ્યય અને કલ્યાણકારી જ્ઞાનસ્વરૂપ વસ્તુ કયા પ્રકારે અને કયા ઉપકરણ વડે કર્તા બની શકે? કર્તાનો અભાવ હોવાથી, એ લોકતા પણ કેમ સંભવે? એને લીધે આ જગત થયું ન હોવા છતાં વાસ્તવિક રીતે તે છે જ નહિ. પ્રહ્લાણ પણ ચિન્માત્રની કલ્પના હોવાથી, ચિત્ અને સૃષ્ટિ પણ તેનાથી થયેલી હોવાના કારણે તે પણ ચિન્માત્ર જ છે. (૩૯૩-૩૯૫) ‘પ્રતીત થતું સઘળું વિશ્વ શાન્ત, અજ અને શિવસ્વરૂપ પ્રહ્લ હોવાથી, હું કર્તા ય નથી અને લોકતા પણ નથી.’ આ પ્રમાણે નિશ્ચય કરી, હૃદયમાં રહેલા અજ્ઞાનને કૃશ કરી નાખો. (૩૯૬) એ પ્રમાણે કૃશ થયેલા અજ્ઞાનને નષ્ટ થયેલું જ સમજવું. અજ્ઞાનનો નાશ થયા વિના દૃશ્ય

જગતનો બાધ થતો નથી. (૩૯૭) એ જ રીતે દેહ વગેરેનો નાશ પણ અપક્ષયપૂર્વક થાય છે, એ સૌ જાણે છે; (૩૯૮) માટે પરમાત્મા પોતે જ સ્વ-સંકલ્પના બળે પ્રતીત થતા પ્રપંચ-રૂપે પોતાનામાં નિત્ય સ્કુરે છે. એ જ પરમાત્માએ સ્વ-સ્વરૂપને બ્રહ્મા કહ્યો; એથી જ સમસ્ત વિશ્વ પરમાત્માનું શાન્ત સ્વરૂપ છે.” (૩૯૯)

શિખિધ્વજ બોલ્યો : “હે મુને ! સુક્તિ પુરઃસર અપાયેલા તમારા ઉપદેશથી હું જાગૃત થયો છું. કર્તાને અભાવે જગત નથી અને જગત ન હોવાથી, નામરૂપદષ્ટિ પણ કેમ હોઈ શકે ? (૪૦૦) હું ચિન્માત્રરૂપ હોવાથી સર્વાત્મા છું એવું જ્ઞાન મને થયું છે, અને એ જ્ઞાન વડે નિર્મળ થતાં હું પોતે જ શિવસ્વરૂપ પરમાત્મા છું; એવું આત્મભાન મને થયું છે. સર્વત્ર બ્રહ્મ જ હોવાથી, આત્મદેવ સિવાય અન્ય કોઈ દેવ ન રહ્યો; એટલે હું મને પોતાને જ આત્મસ્વરૂપને નમસ્કાર કરું છું. (૪૦૧) ભેદદષ્ટિએ અનુસંધાન થતાં મિથ્યા જગતની પ્રતીતિ થાય છે. હવે હું તેનું અનુસંધાન નહિ કરું અને આકાશ-કોશવત્ શાન્ત રહીશ. (૪૦૨) અહો ! દેશ, કાળ, કલા અને ક્રિયાઓના વિભાગમાં વહેંચાયેલી જગતદષ્ટિ લાંબા કાળ પછી શાન્ત થઈ જતાં માત્ર શાન્ત, નિર્વિકાર બ્રહ્મ જ અવશેષ રહે છે.” (૪૦૩)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! કુંભના બાધ વડે શિખિધ્વજને જ્ઞાન થયું, અને મહાન મોહના બંધનમાંથી મુક્ત થતાં તે શ્રોત્રવા લાગ્યો. રાજાએ કુંભના એ વાસ્તવિક ઉપદેશ પર મનન કરવા માંડ્યું : (૪૦૪) અને આત્મદષ્ટિ થતાં તે સ્વ-સ્વરૂપ-માં તે જ ક્ષણે લીન થઈ ગયો. (૪૦૫) તેણે મનની વૃત્તિઓનો સંપૂર્ણ નિરોધ કર્યો અને કંઈ પણ બોલ્યાચાલ્યા

વિના તે સ્થિર બેસી રહ્યો; આથી તે પાષાણની મૂર્તિ જેવો દેખાતો હતો. (૪૦૬) એક મુહૂર્ત પછી સમાધિમાંથી તે બગ્યો, એટલે કુંભના વેષમાં રહેલી ચૂડાલાએ કહ્યું. (૪૦૭)

કુંભ બોલ્યો : “ હે રાજન્ ! નિર્વિકલ્પ સમાધિનો અનુભવ કરનારાઓ જે વ્યાપક, શુદ્ધ, મૃદુ અને નિર્મળ આત્મપદમાં લીન રહે છે, તેવા આત્મસ્વરૂપમાં વિશ્રાન્તિ મેળવી તમે સુખનો અનુભવ કર્યો ? યથાર્થ જ્ઞાન થયું ? બ્રાન્તિ ટળી ગઈ ? બાણવા લાયક વસ્તુનું જ્ઞાન થયું કે ? અપરોક્ષ અનુભવ કરવા લાયક વસ્તુનો એવો અનુભવ કર્યો કે ? ” (૪૦૮, ૪૦૯)

શિષિધ્વજ બોલ્યો : “ હે ભગવન્ ! તમારી કૃપાથી અભિમા વગેરે મહાન વૈભવોથી શોભતો ઉચ્ચ જીવન-મુક્તિનો માર્ગ મેં જોયો. (૪૧૦) ઘણા હર્ષની વાત છે, કે જેઓએ તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કર્યો છે, એવા સંત મહાત્માઓનો સંગ હમેશાં અમૃતમય પ્રદ્યાનંદનો લાભ અપાવે છે. (૪૧૧) જન્મથી મેં જે પ્રદ્યાનંદ વિષે કંઈ સાંભળ્યું ન હતું, તે આનંદ આજે તમારા સંગથી મને પ્રાપ્ત થયો છે. (૪૧૨) હે કમલનયન ! અનંત અમૃતમય એ પદનો મને પ્રથમ સાક્ષાત્કાર કેમ ન થયો ? ” (૪૧૩)

કુંભ બોલ્યો : “ હે સાધો ! વિષયોની અભિલાષા દૂર થતાં મન બ્યારે શાન્ત થઈ જાય, અને અંતઃકરણના તથા સર્વે ઇન્દ્રિયોના કષાય (મેલ) નું નિવારણ થાય, ત્યારે પ્રવેત વસ્ત્ર પર કુસુમાદિ રસની પેઠે પ્રહ્લાનિષ્ઠ આચાર્યોનો સ્પષ્ટ ઉપદેશ શુદ્ધ હૃદયમાં ટકે છે. જેમ સમય જતાં પાકી ગયેલું ફળ વૃક્ષ ઉપરથી પડે છે, તેમ દેહમાંથી સર્વ મલ દૂર થાય છે. (૪૧૪-૪૧૬) દ્વિત્વ અને એકત્વ દૃષ્ટિને જ ચિત્ત કહેવાય છે, અને એ જ અજ્ઞાન છે. એ બન્ને દૃષ્ટિનો લય થાય એ જ જ્ઞાન છે, અને

એ જ પરમ કૈવલ્ય છે. (૪૧૭) હે નૃપ ! તમે અજ્ઞાન નિદ્રા-માંથી જાગ્યા છો, તમે મુક્ત છો અને તમે ચિત્તનો ત્યાગ કર્યો છે. હવે મૌન ધારણ કરી, તમારા ” નિર્મળ આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિર થાઓ. ” (૪૧૮)

શિખિધ્વજ બોલ્યો : “ હે પ્રભો ! જેમને જ્ઞાન થયું છે એવા જીવનમુક્ત પુરુષોના ચિત્તનો લય થઈ જાય છે, તો પછી તેઓ વ્યવહાર કેમ કરી શકે છે ? ” (૪૧૯)

કુંભ બોલ્યો : “ હે રાજન્ ! ફરીથી જન્મ અપાવનાર મલિન ગાઢ વાસનાને જ ચિત્ત કહેવાય છે. જ્ઞાની પુરુષમાં એવી વાસનાનો અભાવ છે. (૪૨૦) જે વડે જ્ઞાની પુરુષો અહીં પ્રાપ્ત વ્યવહાર કરે છે, તે શુદ્ધ વાસનાને સત્ત્વ કહે છે. એને ચિત્ત ન કહેવાય; કારણ કે એ સત્ત્વ ફરીથી જન્મ અપાવતું નથી. (૪૨૧) મલિન વાસનાથી ઘેરાયેલા ચિત્તને જ ચિત્ત કહેવામાં આવે છે. જેઓ મલિન વાસનામાં રમે છે, તેઓ મૂઢ અજ્ઞાની છે. શુદ્ધ વાસના વડે વ્યવહાર કરતા પુરુષો જ્ઞાની છે. (૪૨૨) ‘સ્વર્ગ’, મોક્ષ વગેરે ક્ષણ આપનાર જે જે હોય તે સઘળાનો ત્યાગ કરી, તમે તમારા સ્વાભાવિક પ્રકાશમાન સ્વરૂપમાં રહો. ’ (૪૨૩) પદાર્થોનો અસ્વીકાર કરી ચિત્તસ્પન્દ વિના તમારાં પ્રાપ્ત કર્તવ્યો કરો; કારણ કે જેનાં ચિત્તમાં સ્કુરણો ઊઠતાં નથી, તેને સંસાર બાધ કરતો નથી. (૪૨૪) હે રાજન્ ! ત્રણે જગતમાં જે જે હુન્નો અનુભવવાં પડે છે, તે સર્વે ચિત્તની ચંચળતાને લીધે છે; (૪૨૫) માટે ચિત્તનું સ્કુરણ અને સમાધિ એ બન્નેને સ્વરૂપના અનુસંધાન વડે એક કરી, બ્રહ્માદૈતનો નિત્ય અનુભવ કરતાં યથેચ્છ રીતે જગતમાં વિચરો. ” (૪૨૬)

શિખિધ્વજ બોલ્યો : “ હે વિભો ! સ્પન્દ અને અસ્પન્દ

બન્ને વિરુદ્ધ હોવા છતાં એકતાને (સાક્ષીભાવ) કેમ પ્રાપ્ત થાય ? મારા સર્વે સંશયો દૂર થાય, માટે મને એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવા કૃપા કરો.” (૪૨૭)

કુંભ બોલ્યો: “હે રાજન્ ! જેમ સમુદ્ર જળરૂપ છે, તેમ અખિલ જગત પણ એક ચિન્માત્ર સ્વરૂપ છે. જેમ એ જળ તરંગોરૂપે સ્ફુરે છે, તેમ બુદ્ધિની વૃત્તિઓને લીધે એ જ ચિન્માત્ર જગતરૂપે ભાસે છે. (૪૨૮) જે ચિન્માત્ર છે, તે સ્વચ્છ, સત્ય બ્રહ્મને અજ્ઞાની પુરુષો જગતરૂપે માની બેસે છે. (૪૨૯) ચિત્તના સ્ફુરણને લીધે જ આ સૃષ્ટિ ભાસે છે. અધિષ્ઠાનનું યથાર્થ જ્ઞાન થતાં જ એનો લય થઈ જાય છે. દોરડીમાં જેમ સર્પનો ભ્રમ થાય છે, તેમ અજ્ઞાનથી સર્ગનો ઉદય થાય છે. (૪૩૦) ચંદ્રનો ઉદય થતાં જેમ પ્રકાશ થાય છે, તેમ શાસ્ત્રનું યથાર્થ અવલોકન, સમજનોનો સંગ અને જ્ઞાનદૃષ્ટિ કેળવવાના સતત અભ્યાસ વડે જ્યારે ચિત્ત નિર્મળ થાય છે, ત્યારે મહાત્માઓના હૃદયમાં સ્વયંપ્રકાશ આત્માનો પોતાની મેળે અનુભવ થાય છે. (૪૩૧, ૪૩૨) હે શિષિધ્વજ ! દૃશ્યની ઉત્પત્તિ તથા તેના લય વિષે મેં તમને જે બોધ આપ્યો તેને ચિત્તમાં ધારણ કરો, યુક્તિ પુરઃસર આત્માનું અનુસંધાન કરી તત્ત્વને ખરાખર સમજો, અને જીવન્મુક્ત મુનિઓ જે સ્થિતિમાં રહ્યા હતા, તે સ્થિતિમાં રહી તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે જગતમાં રહો. (૪૩૩, ૪૩૪) હવે હું સ્વર્ગમાં જઈ છું. ત્યાં પર્વકાળ હોવાથી દેવતાઓની સભા થવાની છે. ઉત્સવનિમિત્તે બ્રહ્મલોકથી નારદજી પણ પધારશે. મને ત્યાં ન દેખે તો એ મારા પર ગુસ્સે થાય. હાથા માણસોએ ગુરુને ગુસ્સે ન કરવા બેઈએ. (૪૩૫, ૪૩૬) કોઈ પણ સંકલ્પ કર્યા વિના કે કોઈ પણ વસ્તુ મેળવવાની ઇચ્છા કર્યા વિના તમારે જ્ઞાનદૃષ્ટિએ નિત્ય

રહેવાનું છે. એ જ સાચી અને પવિત્ર દૃષ્ટિ છે.” (૪૩૭)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! એ પ્રમાણે ઉપદેશ આપી, ભગવાન કુંભ એક ક્ષણમાં અંતર્ધાન થઈ ગયા. કુંભના ગયા પછી શિખિધ્વજ રાજા ખૂબ વિસ્મય પામ્યો. (૪૩૮)

શિખિધ્વજ બોલ્યો : “આનંદની વાત છે, કે આત્માના સાક્ષાત્કારરૂપ પરમપદ મેં પ્રાપ્ત કર્યું છે. એ પદ શાન્ત છે, રસાયન જેવું પરમ હિતકારી છે અને મારા નિર્વાસિત મનને પરમ શીતળતાનો અનુભવ કરાવે છે.” (૪૩૯)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! એ પ્રમાણે ચિન્તન કરતો શિખિધ્વજ નિર્વાસિત મને પાષાણની પ્રતિમા જેવો મૌન થઈ, આત્મપદમાં લીન થઈ ગયો. (૪૪૦) એ જ મૌન, નિઃસંકલ્પ અને નિરાશ્રયપદમાં નિશ્ચલ રીતે સ્થિર થઈ, રાજા પર્વતની પેઠે સ્થિર થયો. (૪૪૧) એ પ્રમાણે શિખિધ્વજ રાજા નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં અચળ થયો. હવે ચૂડાલા વિષે સાંભળો. (૪૪૨) કુંભના વેષમાં પોતાના પતિને ઉપદેશ આપી તે અંતર્ધાન થઈ ગઈ, અને આકાશમાર્ગે ઊડી સુંદર સ્ત્રીરૂપે પોતાના નગરમાં જઈ, અંતઃપુરમાં દાખલ થઈ. (૪૪૩, ૪૪૪) પ્રજાએ ચૂડાલાને જોઈ અને તે પતિનો રાજ્યકારભાર ચલાવવા લાગી. ત્રણ દિવસ પછી ફરીથી તે આકાશમાર્ગે થઈ યોગબળે કુંભનું રૂપ લઈ, શિખિધ્વજ પાસે વનમાં આવી પહોંચી. એવી જ નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં લીન થયેલો પતિ ચૂડાલાની દૃષ્ટિએ પડ્યો. “પરમપદમાં-તન્મય થઈ ગયેલા રાજાને જગાડું” એવો નિશ્ચય કરી, ચૂડાલાએ રાજા આગળ ભયંકર સિંહનાદ વારંવાર કર્યો. (૪૪૫-૪૪૮) વારંવાર થતા આ નાદથી પણ જ્યારે રાજા શિલાની પેઠે ન ડગ્યો, ત્યારે ચૂડાલાએ તેને હાથથી ઢંઢોળ્યો. (૪૪૯) ઢંઢોળવાથી કે નીચે ફગાવવાથી પણ તે

જ્યારે ન જાગ્યો, ત્યારે કુંભવેષધારી ચૂડાલાએ વિચાર કર્યો. (૪૫૦) “અહો ! રાજા તો આત્મસ્વરૂપના આનંદમાં એકદમ લીન થઈ ગયા છે. દેહમાં જીવ છે કે કેમ ? એનામાં જીવ હશે અને હૃદયમાં વાસના રહિત મનનો લેશ માત્ર સંસ્કાર શેષ હશે, તો પ્રારબ્ધ લોગવવા માટે રાજાનું હાંપત્યજીવન સફળ કરવા હું જીવીશ; નહિતર આ દેહનો ત્યાગ કરી ફરીથી પાછું સંસારમાં ન આવવું પડે એવા પદને પ્રાપ્ત કરીશ. અહીં મારું શું કામ છે ?” (૪૫૧-૪૫૩)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! એ પ્રમાણે વિચાર કરી ચૂડાલા-એ પતિના મર્મલાગેને સ્પર્શ કરી, તેમ જ તેની આંખોમાં લાલ રેષાઓ જોઈ નિર્ણય કર્યો, કે હજી રાજાના હૃદયમાં સંસ્કાર શેષ હોવાથી તે જાગત થશે. (૪૫૪, ૪૫૫)

શ્રીરામે પૂછ્યું : હે ભગવન્ ! સમાધિસ્થ પુરુષની સ્થિતિ કાષ્ટ જેવી હોય છે, તેનું ચિત્ત બહુ જ શાન્ત હોય છે; એવા ધ્યાનમગ્ન પુરુષનું નિર્વોસિત મન શેષ છે, એ કેમ જાણી શકાય ? (૪૫૬)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! જેમ બીજમાં પુષ્પ અને ફળ રહેલાં છે, તેમ સમાધિસ્થ પુરુષના હૃદયમાં બહુ મુશ્કેલીએ જોઈ શકાય એવા સૂક્ષ્મરૂપમાં જાગત થવાનું કારણ સત્ત્વશેષ રહેલું હોય છે. જેના ચિત્તમાં સ્કુરણ શાન્ત થયાં છે, અને જે અચળ સ્થિતિમાં રહે છે, તેનું શરીર સમતાનો અનુભવ કરતું હોવાથી ગ્લાનિ પામતું નથી, તેમ જ હર્ષ પણ પામતું નથી. તેનો અસ્ત કે ઉદય પણ ન થતાં, તે સમાન ભાવે રહે છે. તમારા પ્રશ્નનો ઉત્તર તમને મળી ગયો. હવે આગળ સાંભળો. (૪૫૭-૪૫૮) ઉપર પ્રમાણે ચૂડાલાએ નિર્ણય કર્યો. પછી તે પરકાયા-પ્રવેશમાં પ્રવીણ હોવાથી, તેણે પોતાના સ્થૂલ

શરીરનો ત્યાગ કર્યો અને ચિત્તત્વ પ્રાપ્ત કરી, શિખિધ્વજના ચિત્તને સ્ફુરણા આપી. પછી જેમ પક્ષી માળામાં પ્રવેશે, તેમ ફરીથી તે પોતાના દેહમાં આવી. (૪૬૦, ૪૬૧) કુંભસ્વરૂપે તે ભઠ્ઠી અને તેણે એક સ્થળે આસન લીધું. પછી તે સામગાન કરવા લાગી. સામગાન કાને પડતાં જ રાજાની સાત્ત્વિક ગુણોથી શોભતી ચૈતન્યશક્તિ વસંતઋતુના કમળની પેઠે ખીલી. (૪૬૨, ૪૬૩) સૂર્યથી જેમ કમળ વિકસે, તેમ સ્વસ્થ ચિત્તવાળા શિખિધ્વજે દૃષ્ટિ ઉઘાડતાં આગળ બેઠેલા કુંભને જોયો. (૪૬૪) “ધન્ય છે મને કે તમારાં ફરીથી દર્શન થયાં” એમ કહીને શિખિધ્વજે કુંભને પુષ્પાંજલિ આપી. (૪૬૫) “હે ભગવન્ ! તમારાં દર્શનથી મને આનંદ થયો છે. અમને પવિત્ર કરતું તમારું આગમન અહીં શા માટે થયું ?” (૪૬૬)

કુંભ બોલ્યો : “હે રાજન્ ! જ્યારથી હું તમારા પાસેથી ગયો, ત્યારથી મારું ચિત્ત તમારામાં જ લાગી રહ્યું છે. હવે હું સ્વર્ગનો આનંદ ભોગવવા ઇચ્છતો નથી. તમારી સાથે જ હું રહીશ. અખિલ વિશ્વમાં તમારા જેવો મારો સુહૃદ, ખંધુ, સખા કે વિશ્વાસુ શિષ્ય ખીજો કોઈ નથી.” (૪૬૭, ૪૬૮)

શિખિધ્વજ બોલ્યો : “હે બ્રહ્મન્ ! તમે અસંગ છો, છતાં મારા સમાગમની ઇચ્છા રાખો છો; આથી લાંબા કાળથી સંચય કરેલું મારું પુણ્ય સફળ થયું છે. (૪૬૯) તમે જે યોગનો ઉપદેશ આપ્યો તે વડે મને એવી વિશ્રાન્તિ મળી છે, કે તેની આગળ સ્વર્ગમાં મળતી વિશ્રાન્તિ પણ કંઈ હિસાબમાં નથી. (૪૭૦) એ જ સ્વચ્છ, પ્રકાશમય આત્મસ્થિતિનું અવલંબન લઈ, હું સ્વર્ગમાં કે પૃથ્વી પર ચથેચ્છ વિહરું છું.” (૪૭૧)

કુંભ બોલ્યો : “હે રાજન્ ! સચ્ચિદાનંદ આત્માના પરમ

પદમાં તમે સ્થિત થયા કે ? દશ્ય પ્રપંચનાં દુઃખોનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કર્યો કે ? તમને તત્ત્વનું દર્શન થયું છે, એટલે બહારથી રમ્ય ભાસતા સંકલ્પો તરફ થતો પ્રેમ નિર્મૂળ થયો કે ? ‘સ્વીકારવું અને છોડી દેવું’ એ દશાથી પર થઈ, તમારા મને શાન્તિ અને સમત્વને અનુભવ કર્યો કે ? યથાપ્રાપ્ત વસ્તુમાં તમારા મનને ઉદ્વેગ નથી થતો ને ? (૪૭૨-૪૭૪)

શિખિધ્વજ બોલ્યો : “હે ભગવન્ ! તમારી કૃપાથી દશ્યને ઓળંગી પાર જનાર દષ્ટિનો મને અનુભવ થયો છે. સંસારની સીમાના અન્તને પ્રાપ્ત કરી, જે આત્મનિશ્ચય કરવો જોઈએ તે નિશ્ચય મેં કર્યો છે. (૪૭૫) હવે મને ઉપદેશ આપવા જેવું કંઈ રહ્યું નથી. હું અતિ તૃપ્તદશામાં સર્વત્ર વિહરું છું. સંસારના ત્રણે પ્રકારના તાપ નષ્ટ થયા છે. (૪૭૬) હવે હું સંસાર રહિત થયો છું અને પરમ વૈરાગ્યને લીધે મોહ કે ભય પણ આલ્યા ગયા છે. સર્વદા મારો ઉદય જ છે. શમને લીધે હર્ષવિષાદ રહિત થતાં, હું સૌમ્ય છું. હું સર્વાત્મક છું. સ્ત્રીપુત્રાદિમાં રહેલી મમતાનાં બંધન છૂટી ગયાં છે. એ રીતે સર્વત્ર વ્યાપ્ત બ્રહ્મસ્વરૂપ થઈ જતાં, હું આકાશવત્ નિર્ભળ છું.” (૪૭૭)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! એ પ્રમાણે નાના પ્રકારની વેદાન્તચર્ચા કરતાં કરતાં બંને બ્રહ્મનિષ્ઠો વનમાં વિહરવા લાગ્યાં. અનેક પ્રકારનાં વન, જંગલ, નદીકિનારા, કુંભને થયેલી ભોગેચ્છા તળાવો, વૃક્ષવાટિકાઓ અને મૃગાદિ જ્યાં અને તે પૂરી કર- રહેતાં હતાં તેવા ગહન પ્રદેશોમાં તેઓ વાની યોજના પરસ્પર સમાન લાવે, સમાન ઉત્સાહથી અને સમાન સત્ત્વથી (નિર્વાસિત મને) રહેતાં. (૪૭૮-૪૮૦) પિતૃઓનું અને દેવતાઓનું તેઓ પૂજન

કરતાં અને સાથે ભોજન લેતાં. વંટોળિયો જેમ પર્વતને ન ડગાવી શકે, તેમ “આ લેલું અને તે ન લેવું” વગેરે કલ્પનાઓ તેમના મનને ડગાવી શકતી નહિ. કોઈક વખત ધૂળથી ખરડાયેલા, કોઈક વખત ચંદનચર્ચિત શરીરે અને કોઈક વખતે ભસ્મથી ખરડાયેલા દેહે તેઓ વિહાર કરતાં. કેટલાક દિવસ સુધી આવો સમચિત્ત વ્યવહાર થતાં રાજા પણ સત્ત્ર વડે કુંભ જેવો શોભવા લાગ્યો. શિખિધ્વજને દેવ જેવો શોભતો બેઠો, ચૂડાલાએ વિચાર કર્યો. (૪૮૧-૪૮૫) “મારા પતિ ઉદારચિત્ત છે. તે ચિન્તા રહિત છે. અમે યુવાન છીએ. પુષ્પવૃંદથી શોભતાં લતાગૃહો છે. આવા સુખમાં હોવા છતાં જે સ્ત્રીને ભોગની ઇચ્છા ન થાય તે ખરેખર ભાગ્યહીન છે. અનિપિદ્ધ સુખનો ત્યાગ ન કરવો. (૪૮૬) જે અનિંદ્ર છે, ધર્મને જે બાધક નથી અને પરિશ્રમ વિના પ્રારબ્ધયોગે મળે છે, એવા મહાસુખનો ત્યાગ કરતાં જ્ઞાનીને શું ફળ મળે ? તેમ કરવામાં તેને પ્રયોજન શું ? (૪૮૭) માટે મારા બુદ્ધિપ્રભાવે એક નવો પ્રપંચ રચું કે જેથી મારા પતિ મારી સાથે રહે.” (૪૮૮) એવો વિચાર કરી, કુંભવેષધારી ચૂડાલાએ કોકિલકંઠે પતિને કહ્યું. (૪૮૯)

કુંભ બોલ્યો : “હે રાજન્ ! આજે ચૈત્રસુદ પ્રતિપદા છે. સ્વર્ગમાં આજે એક મોટો સમારંભ થશે. મારા પિતા પાસે મારે હાજરી આપવી પડશે. પરંપરાથી ચાલતો આવેલો નિયમ આપણે તોડવો નહિ. (૪૯૦, ૪૯૧) સમાધિમાં ધ્યાન વડે અને વ્યુત્થાનદશામાં પુષ્પવાટિકામાં અભિન્ન હૃદયે તમારે વિહાર કરવો અને મારી પ્રતીક્ષા કરવી. (૪૯૨) સાંજે હું પાછો આવીશ; કારણ કે તમારો સંગ મને સ્વર્ગ કરતાં પણ વધારે આનંદ આપે છે.” (૪૯૩) એમ કહી કુંભે મિત્રને સ્નેહ-

ચિહ્ન તરીકે કલ્પવૃક્ષની એક પુષ્પમંજરી આપી. (૪૬૪)
 ‘જલદી પાછા આવજો’ એમ રાજાએ કહ્યું, કે તરત જ કુંભ
 શરદકાળના મેઘની પેઠે ત્વરાથી આકાશમાર્ગે ગયો. (૪૬૫)
 શિખિધ્વજની દૃષ્ટિથી દૂર થતાં જ તેણે કુંભવેષનો ત્યાગ કર્યો
 અને જેમ જળ ફૂંડાળાંસ્વરૂપનો ત્યાગ કરી શાન્ત થાય,
 તેમ તેણે પોતાનું સુંદર સ્ત્રીસ્વરૂપ ધારણ કર્યું. (૪૬૬)
 મંજરી જેવા આકારથી કલ્પવૃક્ષની પેઠે શોભતા રાજનગરમાં
 પહોંચતાં જ કોઈની નજરે પડ્યા વિના ચૂડાલા અનેક સ્ત્રીઓ-
 વાળા પોતાના અંતઃપુરમાં દાખલ થઈ. (૪૬૭) રાજ્યવહીવટ
 સંબંધી સઘળાં કાર્યો પૂરાં કરી, ફરીથી કુંભવેષે તે શિખિધ્વજ
 પાસે આવી પહોંચી. (૪૬૮) તે અખિન્ન હતી, છતાં સંકલ્પથી
 તેણે પોતાના મોં પર વિષાદની છાયા પ્રસરાવી. આથી ઝાકળ
 વડે જેમ ચંદ્ર નિસ્તેજ દેખાય, અને રાત્રિ જેમ કમળને
 કરમાવે તેમ કુંભનું મોં મ્લાન જણાયું. (૪૬૯) આવી સ્થિતિ
 જોઈ શિખિધ્વજ ઊઠ્યો, અને ખિન્ન હૃદયે તેણે પ્રેમથી પૂછ્યું:
 (૫૦૦) “હે દેવપુત્ર! તમને હું વંદન કરું છું. તમે વ્યથ
 દેખાઓ છો. વિષાદનો ત્યાગ કરો અને આ આસન પર
 બેસો. (૫૦૧) જળમાં રહેવા છતાં જેમ કમળો જળમય
 બનતાં નથી, તેમ બ્રહ્મણ સન્તો હર્ષવિષાદ આદિ વિકારમય
 વ્યવહારમાં રહેવા છતાં વિકારમય ન બનતાં, નિર્દોષભાવે સ્વસ્થ
 જ રહે છે.” (૫૦૨)

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રાઘવ! રાજાએ એમ કહ્યું; એટલે કુંભ
 આસન પર બેઠો અને રુંધાયેલે સ્વરે કહ્યું. (૫૦૩)

કુંભ બોલ્યો: “હે રાજન! જ્યાં સુધી દેહ રહે ત્યાં સુધી
 સુખદુઃખની અવસ્થામાં સમાન ચિત્તે જેઓ કર્મેન્દ્રિયો વડે
 વ્યવહાર કરતા નથી, તેઓ તત્ત્વજ્ઞાની નથી; પણ વંચક છે. (૫૦૪)

જેઓએ તત્ત્વનો અનુભવ કર્યો નથી, એવા શઠ પુરુષો બાળકબુદ્ધિ-થી સ્વાભાવિક રીતે પ્રાપ્ત થતી સુખદુઃખની દશાથી દૂર નાસી, હઠથી તેને જીતવા ઇચ્છે છે. આમ તેમનું જીવન જ્ઞાનીઓના કરતાં વિષમ છે. (૫૦૫) જેમ તલ છે ત્યાં સુધી તેલ છે, તેમ દેહ છે ત્યાં સુધી એ સુખદુઃખની દશા રહેવાની જ. દેહ છતાં એ દશાથી દૂર રહેવા ઇચ્છનાર પુરુષ આકાશને તલવારથી કાપવાની ઇચ્છા કરનારા પુરુષ જેવો છે. (૫૦૬) સમાધિદશા માટે યોગ્ય બનેલા નિર્વિકાર ચિત્ત વડે થતું દેહની એ દશાનું અદર્શન, એ જ દેહદશાના દુઃખનો સર્વશ્રેષ્ઠ ત્યાગ છે. હઠથી કર્મેન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરી સમ રહેવા પ્રયત્ન કરવો, એ કંઈ ત્યાગ નથી. (૫૦૭) એને લીધે જ્ઞાની પુરુષે જ્યાં સુધી દેહ રહે ત્યાં સુધી વર્ણ અને આશ્રમના આચાર અનુસાર કર્મેન્દ્રિયો વડે વ્યવહાર કરવો; પરંતુ જ્ઞાનેન્દ્રિયો વડે એ દશામાં આસક્ત થઈ જવું નહિ. (૫૦૮) એવા જ આશયથી બ્રહ્મા વગેરે દેવતાઓ પણ નિર્લેપલાવે દેહની દશામાં રહે છે. નિયતિનો એ જ નિશ્ચય છે. (૫૦૯) જેમ જળ સમુદ્ર તરફ દોડે છે, તેમ જ્ઞાની તેમ જ અજ્ઞાની સઘળાં પ્રાણીઓ નિયતિની પછવાડે દોરાય છે. (૫૧૦) દેહ રહે ત્યાં સુધી જ્ઞાની પુરુષો જ્ઞાનેન્દ્રિયોની સમતાપૂર્વક કર્મેન્દ્રિયો વડે અનાસક્ત લાવે વ્યવહાર કરે છે, અને નિયતિને અખંડિત પૂર્ણ કરે છે; (૫૧૧) પરંતુ સઘળી ઇન્દ્રિયો ક્ષોભ પામતાં અજ્ઞાની પુરુષોને સુખદુઃખની દશા હેરાન કરે છે, અને અનંત દેહો વડે નિયતિને ખંડિત કરે છે.” (૫૧૨)

શિખિધ્વજે પૂછ્યું : “હે મહાભાગ ! જે એમ જ છે, તો પછી તમે દેવપુત્ર હોવા છતાં ખિન્ન કેમ ફર્યાસાનો શાપ દેખાઓ છો ?” (૫૧૩)

કુલ યોદ્યો : “ હે રાજન્ ! સ્વર્ગમાં જે કંઈ બન્યું, તે હું તમને કહું છું ; કારણ કે મિત્રને દુઃખ જણાવતાં તે દુઃખ હલકું થઈ જાય છે. (૫૧૪) તમને પુષ્પમંજરી આપી અહીંથી હું ગયો અને આકાશમંડળ ઓળંગી સ્વર્ગમાં પહોંચ્યો. (૫૧૫) મારા પિતા નારદજી સાથે ઇન્દ્રની સભામાં યોગ્ય સ્થાને હું બેઠો અને સભા વિસર્જન થતાં, પિતાએ મને પણ જવાની રજા આપી. (૫૧૬) ત્યાંથી અહીં આવવા માટે હું આકાશ-માર્ગે આવ્યો. ત્યાં સૂર્યના ઘોડાઓ સાથે પવનના પ્રવાહમાં હું ઊડ્યો. (૫૧૭) પછી સૂર્ય એક બાજુ નીકળી ગયો અને સાગરમાં પડી જતાં, તરતો હોઈ એમ હું બીજે રસ્તે નીકળી ગયો. (૫૧૮) આગળ જતાં જળથી ભરપૂર વાદળાંઓની મધ્યમાંથી ઝપાટાલેર આવતા દુર્વાસાઋષિને મેં જોયા. (૫૧૯) તેમને મેં નમસ્કાર કર્યા અને હસીને કહ્યું : ‘ હે મુનિ ! લીલાથે પહેરેલાં કાળાં વાદળાંરૂપી વસ્ત્રોથી તમે એક અભિસારિકા સ્ત્રી જેવા દેખાઓ છો. ’ (૫૨૦) આ સાંભળી દુર્વાસાએ મને શાપ આપ્યો, કે ‘ દુષ્ટ ! આવાં અયોગ્ય વચનો તું બોલે છે, માટે રાતે હાવભાવ કરતી તથા સ્તન અને સુંદર કેશવાળી એક સ્ત્રી તું બની જઈશ. ’ આવાં એ વૃદ્ધ મુનિનાં વચનો સાંભળી હું હજી તો વિચાર કરું છું, ત્યાં તો મુનિ અંતર્ધાન થઈ ગયા. હે સાધો ! એથી હું ખિન્ન હૃદયે અહીં આવ્યો છું. રાત્રે મારાથી સ્ત્રીત્વ કેમ લોગવી શકાશે ? ગુરુ, બ્રાહ્મણ વગેરેને શરમને લીધે હું શું મોડું બતાવીશ ? ” (૫૨૧-૫૨૫)

શિખિધ્વજ યોદ્યો : “ હે દેવપુત્ર ! એમાં શોક કરવો વ્યર્થ છે. દેહને જે થવાનું હોય તે થાઓ, એથી આત્મા લેપાતો નથી. (૫૨૬) તમે વિવેકી છો, એથી તમારે ખેદ ન કરવો જોઈએ. તમે જ્ઞાની થઈ ખેદ કરશો, તો બીજાઓએ

કયો ઉપાય લેવો ?” (૫૨૭)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! આ પ્રમાણે એક બીજાને આશ્વાસન આપી, ખિન્ન થયેલા પ્રેમી મિત્રોની પેઠે તે બન્ને વનમાં જ રહ્યા. (૫૨૮) તેલ થઈ રહેતાં દીવો જેમ ઓલવાઈ જાય, તેમ સૂર્યનારાયણ પણ બાણે કે કુંભનું સ્ત્રીત્વ ઉત્પન્ન કરતા હોય તેમ પૃથ્વી પરથી અસ્ત થયા. (૫૨૯) બન્ને મિત્રો ઊઠ્યા અને સંધ્યાવંદન, જપ વગેરે કર્મોથી નિવૃત્ત થઈ, લતા-ગૃહમાં ગયા. (૫૩૦) ધીમે ધીમે કુંભે પોતાનું સ્ત્રીસ્વરૂપ પ્રકટ કરવા માંડ્યું અને પાસે ઊભેલા શિખિધ્વજને ગદ્ગદ કંઠે કહ્યું : (૫૩૧) “હે રાજન્ ! મારાં અંગો કોમળ થઈ જતાં હોવાથી, હું શરમાઉં છું. હું સ્ત્રી થઈ જતી હોવાથી મને લાગે છે, કે હું પૃથ્વી પર પડું છું. મારું હૃદય ઘડકે છે અને શરીર પાણી પાણી થઈ જાય છે. (૫૩૨) ભુઓ, ભુઓ; મારા કેશ વધવા માંડે છે, અને છાતી પર સ્તનો ફૂટે છે. (૫૩૩) વસ્ત્રો પણ શરીરમાંથી બહાર નીકળતાં હોય એમ લાગે છે અને નિતાંબ વગેરે પણ સ્ત્રીનાં જ બની ગયાં હોય એવો મને હૃદયમાં અનુભવ થાય છે.” (૫૩૪)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! એ પ્રમાણે કહી, કુંભ ખિન્ન હૃદયે ચૂપ થઈ ગયો. રાજ પણ તેને જોઈ ખિન્ન ચિત્તે બોલ્યા. (૫૩૫)

શિખિધ્વજ બોલ્યો : “હે પ્રજ્ઞન્ ! તમે તો જાણવા યોગ્ય તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કર્યો છે. નિયતિની ગતિને પણ તમે જાણો છો. અવશ્ય થનાર ભાવિની આ બાળતમાં તમારે વ્યર્થ ખેડ ન કરવો જોઈએ.” (૫૩૬)

કુંભ બોલ્યો : “હે રાજન્ ! તમારું વચન બરાબર છે. હું સ્ત્રીત્વને અનુસરીશ અને તેથી ખિન્ન નહિ થાઉં. નિયતિનું

ઉલ્લંઘન કોણ કરી શકે ?” (૫૩૭)

આ પ્રમાણે તેમણે નિર્ણય કર્યો. ચૂડાલાનું હૃદય જોઈ રાજાને ચિન્તા થઈ, અને ચૂડાલા રાજાના સંગ માટે ઉત્સુક હતી; એથી તેઓને નિદ્રા ન આવતાં યુગ શિખિધ્વજ-મદનિકા જેવી લાગતી નિશા તેમણે શાન્તિથી વિવાહ એકજ સ્થળે પસાર કરી. (૫૩૮) પ્રભાત થતાં તેણે યુવાન સ્ત્રીના શરીરનો ત્યાગ

કર્યો અને ફરીથી તે કુંભ થઈ ગયો. (૫૩૯) એ પ્રમાણે રાજ્યમહિષી ચૂડાલા દિવસે કુંભના વેષમાં પતિ સાથે મિત્ર-ભાવે વનમાં વિહાર કરતી અને રાતે સ્ત્રીત્વ પ્રાપ્ત કરી, કુમારીના ધર્મ પાળતી. (૫૪૦, ૫૪૧) આમ કેટલાક દિવસો પસાર થઈ ગયા. એક દિવસ તે કુંભવેષે પતિને કહેવા લાગી: “હે રાજા! મારું કહેવું સાંભળો. દરરોજ રાતે હું સ્ત્રી થઈ જાઉં છું. મારું સ્ત્રીત્વ સફળ કરવા માટે, કોઈકને હું પતિ તરીકે સ્વીકારું; એમ મને લાગે છે. ત્રણે લોકમાં તમે જ મને પસંદ છો. કૃપા કરી રાત્રિસમયે મને પત્ની તરીકે સ્વીકારો.” (૫૪૨-૫૪૫)

શિખિધ્વજે કહ્યું: “હે સખે! વિવાહ કરવાથી મને કંઈ શુભ કે અશુભ થાય એમ લાગતું નથી; માટે તમારી મરજીમાં આવે તેમ કરો.” (૫૪૬)

કુંભ બોલ્યો: “હે રાજા! જો આપ કબૂલ કરો છો તો આજે જ શુભ દિવસ છે. મેં લગ્નમુહૂર્ત જોઈ રાખ્યું છે. આજે શ્રાવણમાસની પૂર્ણિમા છે. પૂર્ણ કળાથી શોભતો ચંદ્ર ઊગે, ત્યારે આપણા બન્નેનું લગ્ન થશે. (૫૪૭, ૫૪૮) હે કમળનયન! તમારાં લગ્ન માટે સઘળી તૈયારી કરો; અને ચંદન, પુષ્પ, રત્ન વગેરે સામગ્રી એકઠી કરો.” (૫૪૯)

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! આટલી વાત થતાં રાજા અને

કુંભ ઊઠ્યા. પુષ્પો ચૂંટાયાં અને રત્ન વગેરે વિવાહની સામગ્રી એકઠી કરી, બન્ને મિત્રો મંદાકિની નદીમાં સ્નાન કરવા ગયા. (૫૫૦, ૫૫૧) સ્નાન કર્યા પછી તેમણે દેવ, પિતૃ અને મુનિનું પૂજન કર્યું. સત્કર્મના ફળ સંબંધી જેમ તેઓ ઇચ્છા રહિત હતા, તેમ ક્રિયાનો ત્યાગ કરવામાં પણ તેઓ ઇચ્છા રહિત હતા. (૫૫૨) કલ્પવૃક્ષમાંથી પ્રાપ્ત થયેલાં શ્રવેત વસ્ત્ર તેમણે પહેર્યાં અને ફળાહાર કરી, તેઓ વિવાહસ્થાને આવ્યાં. (૫૫૩) એ દરમિયાન સૂર્યાસ્ત થઈ ગયો હતો. સંધ્યાવંદન વગેરેથી નિવૃત્ત થતાં, કુંભ સ્ત્રીરૂપ બની ગયો અને જોત્યો: “હે નાથ ! તમે મને ભૂષણો વડે શણગારો અને યથાવિધિ અગ્નિ પ્રકટાવી મારું પાણિગ્રહણ કરો. હું મહનિકા નામે તમારી ભાર્યા છું.” આમ તેણે કહ્યું, એટલે રાજાએ તે પ્રમાણે કર્યું. (૫૫૪-૫૫૬) મહેંદ્ર પર્વતની ગુફામાં કુંભ અને શિખિધ્વજ આવી રીતે લગ્નસંબંધથી જોડાયાં, અને સ્નેહાળ દંપતી તરીકે જીવન ગાળવા લાગ્યાં. (૫૫૭) ફળથી લયેલાં વૃક્ષો નીચે અને નાના પ્રકારનાં પુષ્પોની લતાકુંજોમાં તેઓ વિહાર કરવા લાગ્યાં. જ્યારે શિખિધ્વજ નિદ્રાધીન હોય, ત્યારે વચમાં ત્રણ ત્રણ દિવસે ચૂડાલા પોતાના નગરમાં જતી અને રાજ્ય સંબંધી કાર્યો પતાવી, પાછી રાજા પાસે આવી જતી. (૫૫૮, ૫૫૯)

હે રામ ! આમ કેટલાક દિવસ પસાર થઈ ગયા. એક વખત કુંભવેષમાં રહેલી ચૂડાલાએ વિચાર શિખિધ્વજના અસંગ- કર્યો. (૫૬૦)

ભાવની પરીક્ષા કુંભે વિચાર્યું: “અનંત ભોગોની લાલચ બતાવી જરા શિખિધ્વજની પરીક્ષા કરું. મને ખાતરી છે, કે રાજાનું ચિત્ત તેમાં આસક્ત નહીં થાય.” (૫૬૧)

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ ! આમ વિચાર કરી ચૂકાલા વનમાં ગઈ, અને દેવતાઓ તથા અપ્સરા સાથે આવતા ઇન્દ્રને તેણે પોતાની માયા વડે દેખાડ્યા. પરિવાર સાથે આવેલા ઇન્દ્રને જોઈ, શિખિધ્વજે તેમનું યથાવિધિ પૂજન કર્યું. (૫૬૨, ૫૬૩)

શિખિધ્વજ બોલ્યો: “હે દેવેન્દ્ર ! પધારો, પધારો આપે આટલે દૂરથી અહીં આવવા જે પ્રયોજન માટે શ્રમ લીધો, તે વિષે મને કંઈ કહેવા કૃપા કરો.” (૫૬૪)

ઇન્દ્ર બોલ્યો: “હે રાજન્ ! દોરીથી બંધાયેલાં પક્ષીઓ વનમાંથી જેમ ખેંચાઈ આવે, તેમ અમે પણ તમારા શુભ શુભોથી આકર્ષાઈ અહીં આવ્યાં છીએ. અમારી સાથે તમે સ્વર્ગમાં આવો. તમારા શુભો વિષે સાંભળતાં નવાઈ પામેલાં દેવદેવાંગનાઓ તમારી રાહ જુએ છે. સ્વર્ગમાં વિવિધ લોગ-સામગ્રી તમારી સેવામાં હાજર છે. જીવન્મુક્ત સ્થિતિનો અનુભવ કરતાં તમે તેનો ઉપલોગ કરો, એને માટે હું અહીં આવ્યો છું.” (૫૬૫-૫૬૭)

શિખિધ્વજ બોલ્યો: “હે દેવનાયક ! મારે માટે સઘળાં સ્થળો સ્વર્ગ જ છે. અમર્યાદ ભૂમામૈ હું અનુભવ કરું છું, એટલે તમારાં પરિમિત સ્વર્ગનાં અલ્પ સુખોમાં મને રુચિ થતી નથી. હે પ્રભો ! હું સર્વ સ્થળે બ્રહ્મમાં રમું છું, સર્વ સ્થળે એક જ પરમતત્ત્વનું દર્શન કરતાં સંતુષ્ટ રહું છું; અને મારા મનમાં કોઈ પણ પ્રકારની ઇચ્છા થતી ન હોવાથી, હું પૂર્ણ આનંદસ્વરૂપ છું. (૫૬૮, ૫૬૯) તમે કહ્યું તેવા પરિમિત સ્વર્ગમાં હું આવવા માગતો નથી, એથી તમારી આજ્ઞા હું પાળી શકતો નથી.” (૫૭૦)

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ ! રાજાએ એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે સમસ્ત દેવતાઓ “હે કુંભ ! તમારું કલ્યાણ થાઓ” એમ

કહી, અંતર્ધાન થઈ ગયા. (૫૭૧) ચૂડાલા-
શિખિધ્વજના ક્રોધની એ આ માયા સંકેલી લીધા પછી વિચાર
પરીક્ષા કર્યો: “ ઘણા હર્ષની વાત છે કે રાજને

અનેક ભોગો પણ લલચાવી શકતા નથી.

ઈન્દ્રનો સમાગમ થતાં તેમણે કેવા શાન્ત અને સમાન ભાવથી
તેનું આતિથ્ય કરી, પ્રાપ્ત વ્યવહાર બજાવ્યો? વળી એક યુક્તિ
અજમાવું. રાગદ્વેષ ઉત્પન્ન થાય એવો એક પ્રપંચ રચું.”
(૫૭૨-૫૭૪) ચંદ્રોદય થયો અને શિખિધ્વજ સંધ્યાપૂજનમાં
રોકાયો. એ વખતે વિકસિત પુષ્પોથી શોભતાં એક લતાગૃહની
ચૂડાલાએ કલ્પના કરી. પછી તે મહનિકાસ્વરૂપે તેમાં દાખલ
થઈ. પુષ્પની માળા પહેરી તે પુષ્પશય્યા પર બેઠી. તેના
સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થયેલો એક પુરુષ મહનિકાના ગળામાં હાથ
નાખી બેઠો હતો. આ સ્થિતિમાં તેઓ બેઠાં હતાં, ત્યારે સંધ્યા-
વંદન પૂરું કરી, શિખિધ્વજ મહનિકાને શોધતો શોધતો ત્યાં
આવી ચડ્યો. એક બીજાનું સુખ જોતું અને હાસ્યવિનોદ કરતું
આ જોડું તેની નજરે પડ્યું, પણ તેથી તેના ચિત્તમાં વિકાર
ન થતાં તે સંતુષ્ટ જ રહ્યો. (૫૭૫-૫૭૮) શિખિધ્વજે મનમાં
વિચાર્યું: “ અહો! આ બન્ને કેવાં આનંદ કરે છે! મરણમાં
આવે ત્યાં સુધી તેઓ ભલે આનંદ કરે. મારા તરફથી તેમને
વિદ્ધ નહિ નડે” એમ કહી તે ચાલ્યો ગયો. એક સુહૃત્માં
ચૂડાલાએ સઘળો પ્રપંચ સમ્રેટી લીધો. (૫૭૯, ૫૮૦) રતિશ્રમિત
હેલે તે રાજ પાસે આવી. રાજ હેમશિલા પર બેઠો હતો. તે
એકાન્તમાં સમાધિસ્થ હતો અને આંખો જરા ખુલ્લી હતી.
ત્યાં આવી શરમથી નીચું જોઈ, મ્હાન અને ખિન્ન વદને શાન્તિથી
તે બેસી રહી. ક્ષણ વારમાં શિખિધ્વજ બગ્યો અને અક્ષુબ્ધ
ચિત્તે પ્રસન્નતાથી તે બોલ્યો: “ હે કૌમળાંગી! તારા આનંદમાં

વિદ્ય પડતાં કેમ તું પાછી આવી? પ્રણયચેષ્ટાથી તારા પ્રેમીને સંતોષવા ખુશીથી પાછી જા; કારણ કે પરસ્પર મનોવાંછિત પ્રેમ ત્રિલોકમાં પણ મળવો દુર્લભ છે.” (૫૮૧-૫૮૫)

મહનિકા બોલી: “હે નાથ! આપ કહો છો તેમ જ છે. સ્ત્રીસ્વભાવ ઘણો અંચળ છે. તેમનામાં કામનો વેગ આઠગણો હોય છે. આપ મારા પર ગુસ્સે ન થાઓ. હું અખળા છું અને અપરાધી બાળા છું. મારી ભૂલ માટે મને માફી આપો. સાધુ પુરુષો હમેશાં ક્ષમાવાન હોય છે.” (૫૮૬, ૫૮૭)

શિખિધવજ બોલ્યો: “હે બાલે! આકાશમાં જેમ વૃક્ષનો સંભવ નથી, તેમ મારામાં ક્રોધનો સંભવ નથી. કેવળ સાધુ પુરુષોમાં નિંદા ન થાય, તે માટે હવે હું તને પત્ની તરીકે નહિ સ્વીકારું.” (૫૮૮)

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! શિખિધવજના મનની આવી સમાનતા જોઈ, ચૂડાલા ઉત્સાહિત થઈ અને તેણે વિચાર કર્યો, કે “ખરેખર! આ મહાપુરુષે સમત્વનો યથાર્થ અનુભવ કર્યો છે. અનેક પ્રકારના લોગવિલાસો તેમ જ અખૂટ સંપત્તિ તેના મનને લલચાવી શકતાં નથી. તેમને પૂર્ણ જોષ થયો છે, એટલે મહનિકાસ્વરૂપનો ત્યાગ કરી મારું ખરું ચૂડાલાસ્વરૂપ પ્રકટ કરું, અને મારા પતિને આત્મવૃત્તાન્તનું સ્મરણ કરાવું.” (૫૮૯-૫૯૧)

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! ચૂડાલાએ એ પ્રમાણે વિચાર કરી પોતાનું મૂળરૂપ ધારણ કર્યું. શિખિધવજે પોતાની પાસે જિલેલી પ્રણય ચતુર ચૂડાલાને જોઈ. (૫૯૨) પોતાની પત્ની ચૂડાલાને જોઈ રાજને આશ્ચર્ય થયું અને પૂછ્યું: “હે કમળ-નયન! તું કોણ છે? ક્યાંથી આવી છે? કેટલો વખત થયાં તું અહીં છે? શા માટે અહીં જિભી છે? અંગ, સ્મિત, અનુનય, વ્યવહાર વગેરે જોતાં તું મારી પત્ની ચૂડાલા જેવી

લાગે છે.” (૫૬૩-૫૬૫)

ચૂડાલાએ કહ્યું : “હે નાથ ! હું નિઃસંશય ચૂડાલા છું. આગળના દેહથી આજ તમને મળું છું. તમને બોધ આપવાના હેતુથી કુંભ, મહનિકા વગેરે અનેક પ્રપંચસ્વરૂપે મેં માયા કરી હતી. (૫૬૬, ૫૬૭) હવે તમને જ્ઞાન થયું છે, એટલે અખંડિત ધ્યાન વડે સમાધિ દ્વારા સઘળી યથાર્થ વસ્તુ સમજી શકશો.” (૫૬૮)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! ચૂડાલાએ આમ કહ્યું, એટલે સમાધિને યોગ્ય આસન લગાવી તે ધ્યાનમગ્ન થયો, અને રાજ્યત્યાગથી માંડી ચૂડાલા છેવટે પુનઃ પ્રત્યક્ષ થઈ ત્યાં સુધી સઘળું આત્મવૃત્તાન્ત રાજ્યે સમાધિ દ્વારા જાણ્યું. આ બધું જોઈ રાજ સમાધિમાંથી જાગ્યો. (૫૬૯, ૬૦૦) પછી પુલકિત હૃદયે હાથ લાંબાવી રાજ્યે ચૂડાલાને ગાઢ આલિંગન આપ્યું. (૬૦૧) ગાઢ આનંદમાં એક ક્ષણ તેઓ મૌન રહ્યાં, પછી તેને પાસે બેસાડી શિષિધ્વજે કહ્યું : “આ હસ્તર સંસારમાંથી યુક્તિ વડે મને તારનારની હું કેની સાથે તારી સરખામણી કરું ? સંસાર મોહથી ભરપૂર છે અને અતિ વિષાદમય છે. કુલીન સ્ત્રીઓ પોતાના પતિને તેમાંથી બચાવી લે છે. તું સંસાર-સાગર પાર તરી ગઈ છે. આ ઉપકારનો બદલો હું કેમ વાળી શકીશ ?” (૬૦૨-૬૦૫)

ચૂડાલા બોલી : “હે દેવ ! તમે શુષ્ક ક્રિયાજન્યમાં ફસાયા હતા, ત્યારે તમારે માટે મેં ઘણું દુઃખ લોગવ્યું હતું; આથી તમને બોધ આપી મેં મારો પોતાનો જ સ્વાર્થ સાધ્યો છે. મને વિના કારણે શા માટે મોટાઈ આપો છો ? જેમ આકાશમાં પર્વતો દેખાતા નથી, તેમ તમારામાં તુચ્છ સંકલ્પો, કુકલ્પનાઓ અને તૃષ્ણા કંઈ પણ જણાતું નથી.” (૬૦૬-૬૦૮)

શિખિધ્વજ બોલ્યો: “હે આત્મસ્વરૂપ ચૂડાલા ! હું ચેષ્ટા રહિત છું, અવયવ રહિત છું અને આકાશ જેવો નિર્મળ છું. મને કોઈ પણ પ્રકારની સ્પૃહા નથી. મારું અભિમાન ગળી ગયું છે અને હું સર્વવ્યાપક બ્રહ્મસ્વરૂપે રહ્યો છું. (૬૦૬) હું પરિપૂર્ણ ચિન્માત્ર સ્વરૂપ છું અને આત્મામાં જ સ્થિત છું. હું સંતુષ્ટ નથી, તેમ ખિન્ન પણ નથી. હું આ દશ્ય નથી, તેમ એ કારણ પણ નથી. (૬૧૦) ચંદ્રમંડળથી જુદો છે અને દીવાલ વગેરેને આશ્રયે જે રહ્યો નથી, એવા નિત્ય નિરતિશય પ્રકાશ જેવો હું સમ છું. (૬૧૧) જે કંઈ વસ્તુ છે તે સર્વ હું છું. નામ, જાતિ વગેરેનો અભાવ હોવાથી, તેનું વર્ણન મારી વાણી કરી શકે તેમ નથી. હે પ્રિયે ! તું મારો ગુરુ છે. તને હું નમસ્કાર કરું છું. (૬૧૨) દ્વૈત-પ્રપંચના વમળમાં ફસાવનાર આ સંસારસાગર તારી કૃપા વડે હું તરી ગયો છું, અને આકાશની પેઠે સર્વાતીત અને સર્વ-વ્યાપક સ્થિતિનો હું અનુભવ કરું છું.” (૬૧૩)

ચૂડાલા બોલી: “હે મહાબાહો ! જો તમે આનંદમય સ્થિતિ અનુભવો છો તો હવે તમારી શું શિખિધ્વજના રાજ્યા- ઇચ્છા છે ?” (૬૧૪)

ભિષેક અને બેનું શિખિધ્વજે કહ્યું: “હે આત્મપ્રિય ! નિર્વાણ રાગદ્વેષથી હું પર છું, એટલે કોઈ વસ્તુનો પ્રતિષેધ કરવો કે ઇચ્છા કરવી તે હું નાણુતો નથી. તું જે પ્રમાણે આચરણ કરે છે, તે હું વ્યુત્થાન-દશામાં જોઉં છું. તારી મરણ પ્રમાણે તું કર. મણિ પ્રતિબિંબ ધારણ કરે, તેમ હું પણ એ પ્રમાણે વ્યવહાર કરીશ. જે કંઈ બને તેની પ્રશંસા કે નિંદા હું કરતો નથી. તારી ઇચ્છા હોય તે પ્રમાણે હવે કર.” (૬૧૫, ૬૧૬)

ચૂડાલા બોલી : “હે મહાબાહો ! જો એમ જ છે તો મારો અભિપ્રાય સાંભળો અને પછી જીવન્-મુક્ત સ્થિતિમાં રહી, તે પ્રમાણે વ્યવહાર કરો. (૬૧૭) અજ્ઞાનનો નાશ થતાં આપણે સર્વત્ર એક જ વિલસી રહેલા બ્રહ્મનો અનુભવ કરીએ છીએ. હવે આપણા મનમાં કોઈ પણ ઇચ્છા ઉત્પન્ન થતી ન હોવાથી, આપણે આકાશ સમાન નિર્મળ છીએ. (૬૧૮) હે પુરુષોત્તમ ! આદિ, મધ્ય અને અન્તે એક જ નિર્વિકાર આત્મસ્વરૂપે આપણે વ્યવહાર કરીએ છીએ. અજ્ઞાન દૂર થતાં આપણે એ જ વ્યાપકસ્વરૂપ બની રહીએ છીએ. (૬૧૯) જ્યાં સુધી આયુષ્ય છે, ત્યાં સુધી પ્રારબ્ધ અનુસાર જીવન્-મુક્તપણે આપણે રાજ્યનો વ્યવહાર કરવો જોઈએ. કેટલાક વખત પછી તેનો ક્ષય થતાં, આપણે વિદેહમુક્તિ મેળવશું. (૬૨૦) આપણા નગરમાં તમે રાજ્યસિંહાસને બેસો, અને હું તમારી પટરાણી થઈને રહીશ. (૬૨૧) ‘આ સુખ છે અને તે સુખ નથી’ એવા પ્રકારની દ્વંદ્વબુદ્ધિનો નાશ થતાં અને તમારી સઘળી ઇચ્છાઓ નિર્મૂળ થઈ હોવાથી, તમે સમ અને શાન્ત સ્થિતિનો અનુભવ કરો.” (૬૨૨)

શિષિધ્વજે કહ્યું : “સમાન બુદ્ધિએ કરેલો જે નિર્ણય તે મને જણાવ્યો તે બરાબર છે. હું રાજ્ય સ્વીકારું કે તેનો ત્યાગ કરું, તેથી નિર્વિકાર આત્મસ્વરૂપ મને શું ? સુખદુઃખની દશાનો વિચાર ન કરતાં, ચિન્તા રહિત થઈ, આપણે જરા પણ અભિમાન વિના જેમ છીએ તેમ સ્થિર રહી, ભલે વ્યવહાર કરીએ.” (૬૨૩, ૬૨૪)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! પછી ચૂડાલા ઊડી અને સાત સમુદ્રના જળથી ભરપૂર એક રત્નના ઘડાનો તેણે સંકલ્પ કર્યો. રાત્રને પૂર્વાભિમુખે બેસાડી તે શુભ ઘડા વડે ચૂડાલાએ

એકાન્તમાં તેનો રાજ્યાભિષેક કર્યો. પછી રાજાએ ચૂડાલાને આસન પર બેસાડી મહારાણીપદે તેનો અભિષેક કર્યો અને તે બોલ્યો. (૬૨૫-૬૨૭)

શિખિધ્વજ બોલ્યો : “હે પ્રિયે ! હમણું જ સંકલ્પ કરી અલંકાર, વસ્ત્રો, શસ્ત્રો, અસ્ત્રો વગેરેથી શોભતું એક મહાસૈન્ય ઉત્પન્ન કર. ” (૬૨૮)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! પતિની આજ્ઞા સાંભળી સુંદર ચૂડાલાએ તરત જ એક મહાન સૈન્યનો સંકલ્પ કર્યો. આથી જંગલની સઘળી દિશાઓ ભરાઈ ગઈ. (૬૨૯) અનેક આભૂષણ વડે બાદશાહી ઠાઠથી શણગારેલા એક મહોન્મત્ત હાથી પર રાજારાણી બેઠાં. પ્રસન્ન થયેલા સામંતો તેનું આરે તરફ રક્ષણ કરતા હતા. (૬૩૦) મહારાણી સાથે મહારાજા શિખિધ્વજે મહાન સૈન્ય સાથે મહેન્દ્ર પર્વત પરથી પ્રયાણ કર્યું, અને થોડા જ વખતમાં સ્વર્ગ જેવી શોભતી પોતાની રાજધાનીમાં આવી પહોંચ્યો. (૬૩૧, ૬૩૨) પોતાના મહારાજાના આગમનની ખબર પડતાં જ નગરમાં રહેતા સામંતોના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. તેઓએ ગગનભેદી જયનાદ કર્યો, અને રાજાનું સ્વાગત કરવા સામે આવ્યા. વાજિંત્રોના અવાજ પણ થતા હતા. સર્વત્ર કોલાહલ થઈ રહ્યો. રાજાએ બંને સેના સાથે નગરમાં પ્રવેશ કર્યો. હસ હાસર વર્ષ સુધી ચૂડાલા સાથે રાજ્ય કરી, તેલ વિના જેમ દીવો અદૃશ્ય થાય, તેમ તેમનો દેહ છૂટી જતાં જ્યાંથી પાછું ફરવું ન પડે; એવું પરમ નિર્વાણ-પદ તેઓ પામ્યાં. (૬૩૩-૬૩૭) હે કમળનયન રામ ! લાંબા વખત સુધી શિખિધ્વજે અનંત સુખો અને મહાન સમ્રાટપદ ભોગવી અજર, અમર અને અનંત પદ મેળવ્યું. એ પ્રમાણે તે સ્વાભાવિક પ્રાપ્ત થતા વ્યવહારનાં કાર્યો કરતો. એ રીતે

તેણે પ્રારબ્ધવશાત્ પ્રાપ્ત થતા લોગ તથા મોક્ષનાં સુખનો
પણ અનુભવ કર્યો. (૬૩૮)

સર્ગ દસમો

કચ્છનું ઉપાખ્યાન

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! શિખિધ્વજની કથા તમને કહી.
એ પ્રમાણે અનાસક્ત ચિત્તે વ્યવહાર કરશે, તો તમને કોઈ
પણ દિવસ હુઃખનો અનુભવ નહિ થાય.
કયનો પિતાને પ્રથ્મ જેમ શિખિધ્વજને ચૂડાલાએ જ્ઞાન આપ્યું,
તેવી જ રીતે કચ્છને તેના પિતા બૃહસ્પતિ-
એ જ્ઞાન આપ્યું હતું. એ રીતે તમે પણ જ્ઞાન મેળવો. (૧,૨)

શ્રીરામે પૂછ્યું : હે ભગવન્ ! ભગવાન બૃહસ્પતિ પાસેથી
તેના પુત્ર કચ્છે જે રીતે જ્ઞાન મેળવ્યું તે મને ટૂંકમાં કહો. (૩)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! જેનું અજ્ઞાન નાશ પામ્યું
હતું અને જેને સંસાર તરી જવાની તીવ્ર ઉત્કંઠા હતી, એવા
'તત્' અને 'ત્વં' પદાર્થને બરાબર જાણનારા કચ્છે એક વખત
બૃહસ્પતિને પૂછ્યું. (૪)

કચ્છે પૂછ્યું : “હે સર્વધર્મજ્ઞ ! પ્રાણ ધારણ કરનારા જીવો
આ સંસારના બંધનમાંથી કેમ મુક્તિ મેળવી શકે ?” (૫)

બૃહસ્પતિ બોલ્યા : “હે વત્સ ! વૈરાગ્યબુદ્ધિથી, સર્વસ્વનો
ત્યાગ કરવાથી અનેક અનર્થોથી ભરપૂર આ સંસારસાગર
તરી જવાય છે.” (૬)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! પિતાનાં પવિત્ર વચનો સાંભળી,
કચ્છે સઘળી વસ્તુનો ત્યાગ કર્યો અને એકાંત વનમાં જઈ
રહ્યો. (૭) એના જવાથી બૃહસ્પતિને જરા પણ ઉદ્વેગ ન
થયો; કારણ કે મહાન પુરુષો સંયોગ-વિયોગમાં હુબ્ધ થતા

નથી. (૮) આઠ વર્ષ વીતી ગયાં પછી, કય ફરીથી કોઈક જંગલમાં પિતા પાસે આવ્યો. પિતાનું પૂજન કર્યું અને નમસ્કાર કર્યો. બૃહસ્પતિએ પુત્રને પ્રેમથી આલિંગન કર્યું. પછી કયે મધુર વાણીથી પિતાને ફરીથી પૂછ્યું: “હે તાત ! મેં સર્વસ્વનો ત્યાગ કર્યો છે, એ બનાવને આઠ વર્ષ વીતી ગયાં; છતાં પણ મારું મન યથાર્થ વિશ્રાન્તિ અનુભવી શકતું નથી.” (૯-૧૧)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! એ પ્રકારનાં પુત્રનાં દુઃખી વચનો સાંભળીને બૃહસ્પતિએ તેને સઘળું તણ દેવાનો ફરીથી ઉપદેશ કર્યો અને તેઓ સ્વર્ગમાં ગયા. (૧૨) કયનો સર્વત્યાગ અને પિતાના ગયા પછી કયે દેહ ઉપરથી તેની મૂંઝવણ વલ્કલ વગેરે સઘળું ફેંકી દીધું. આથી તારા, સૂર્ય અને વાદળાં વિનાના શરદ-ઋતુના આકાશ જેવો તે સમાન રીતે શોભવા લાગ્યો. (૧૩) ત્રણ વર્ષ વીતી ગયા પછી દુઃખિત મને કય કોઈક અરણ્યમાં પિતા પાસે ગયો. પૂજન કરી તેણે પિતાને નમસ્કાર કર્યો. બૃહસ્પતિએ પુત્રને પ્રેમથી આલિંગન આપ્યું. પછી ફરીથી કયે ગદ્ગદ કંઠે કહ્યું. (૧૪, ૧૫)

કય બોલ્યો: “હે તાત ! લતા, કંથા વગેરે સઘળું મેં છોડ્યું છે; છતાં મને આત્મપદમાં વિશ્રાન્તિ મળતી નથી. મારે હવે શું કરવું ?” (૧૬)

બૃહસ્પતિ બોલ્યા: “હે પુત્ર ! સર્વનો ત્યાગ કરવાનું મેં કહ્યું હતું. તેમાં ચિત્ત એ જ સર્વ છે. ચિત્તના ત્યાગથી જ તમને ખરી શાન્તિ મળશે. પંડિતો ચિત્તત્યાગને જ સર્વત્યાગ કહે છે.” (૧૭)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! એ પ્રમાણે પુત્રને ઉપદેશ

આપી, બૃહસ્પતિ ત્વરાથી આકાશમાર્ગે ગયા. અખિન્ન બુદ્ધિ-વાળા ક્યે ચિત્તનો ત્યાગ કરવા માટે તેને શોધવા પ્રયત્ન કર્યો. ખૂબ વિચાર કરવા છતાં પણ જ્યારે તે ચિત્તને સમજી ન શક્યો, ત્યારે તેણે વિચાર્યું. (૧૮,૧૯)

કચ બોલ્યો: “દેહ વગેરે પદાર્થો ચિત્ત નથી એમ સૌ કહે છે; તો પછી નિરપરાધી દેહનો શા માટે વ્યર્થ ત્યાગ કરવો? ચિત્ત એ જ મહારિપુ છે. તેને અહંકાર એ જ ચિત્ત યથાર્થ રીતે જાણી લેવા એક વાર ફરીથી પિતા પાસે જઈ અને એનું જ્ઞાન થયા પછી તેનો ત્યાગ કરી ત્રિવિધ તાપ રહિત થઈ, શાંતિનો અનુભવ કરું.” (૨૦,૨૧)

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! આમ વિચારી કચ ગુરુ સમાન પોતાના પિતા પાસે ગયો અને પ્રણામ કરી પૂછ્યું: “હે તાત! ચિત્ત કેને કહેવાય? તેનું સ્વરૂપ કેવું છે?” (૨૨)

બૃહસ્પતિ બોલ્યા: “હે પુત્ર! ચિત્તનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણનારા પુરુષો અહંકારને જ ચિત્ત કહે છે. જીવના હૃદયની અંદર જે અહંભાવ છે, તેને જ ચિત્ત કહેવાય છે.” (૨૩)

કચ બોલ્યો: “હે યોગીરાજ! એનો ત્યાગ કરવો ઘણો દુષ્કર છે, એમ હું માનું છું. તેનો ત્યાગ કેમ થાય?” (૨૪)

બૃહસ્પતિ બોલ્યા: “હે પુત્ર! પુણ્ય ચૂંટવા કરતાં કે આંખ બંધ કરવા કરતાં પણ અહંકારનો ત્યાગ કરવો વધારે સહેલો છે. એમાં જરા પણ ક્લેશ નડતો નથી. (૨૫) એક, અનાદિ, અનંત, સર્વસાક્ષી ચિન્માત્ર વસ્તુ જ અવશેષ રહે છે. તે આકાશથી પણ વધારે સ્વચ્છ છે. (૨૬) વ્યથાને દૂર કરી એ જ નિર્મળ આત્મતત્ત્વની ભાવના કરતાં કરતાં વ્યવહાર કરો; કારણ કે ચિત્સ્વરૂપનું અવિચ્છિન્ન અનુસંધાન થતાં, મિથ્યા

અહંભાવ અદૃશ્ય થઈ જશે. (૨૭) ચિત્તમાં અહંકાર કોણ છે? તે કેમ અને ક્યાંથી સંભવે? જેમ જળમાં ધૂળનો ઢગલો ન સંભવે અને અગ્નિમાં જળ ન સંભવે, તેમ ચિત્તસ્વરૂપમાં અહંકારનો સંભવ નથી. હે પુત્ર! ‘આ દેહાદિક હું છું’ એવી તુચ્છ, પરિમિત અને દિશા તથા કાળથી વિવશ થયેલી વ્યર્થ બુદ્ધિનો ત્યાગ કરો. (૨૮-૩૦) આત્મા દેશ, કાળ અને વસ્તુથી પર છે. તે સ્વચ્છ છે, નિત્ય પ્રકાશમાન છે અને સર્વાર્થમય હોવા છતાં એકરૂપ છે. એ ચિન્માત્રસ્વરૂપ આત્મા તું જ છે.” (૩૧)

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! એ પ્રમાણે બૃહસ્પતિપુત્ર ક્યને અખંડ અદ્વિતીય આત્મતત્ત્વનો ઉપદેશ મળતાં, તે જીવન્મુક્ત બની ગયો. (૩૨) જેમ કય અહંકાર અને મમતા રહિત થયો અને તેના હૃદયની કામક્રોધાદિ સઘળી ગાંઠ ગળી જવાથી તે પ્રશાન્ત ચિત્ત બન્યો; તેમ તમે પણ નિર્વિકાર ચિત્તે વ્યવહાર કરતા રહો. (૩૩) અહંકારને તમારે અસત્ બાબુવો. તેનો ત્યાગ કે સ્વીકાર કેમ થાય? સસલાંનાં અસત્ શીંગડાંનો ત્યાગ કે સ્પર્શ થઈ શકે ખરો? (૩૪)

સર્ગ અગિયારમો

મિથ્યા પુરુષનું ઉપાખ્યાન

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! ભેદવિષયક અને અભેદવિષયક બંને પ્રકારની બુદ્ધિનો ત્યાગ કરી, એ બંનેમાં અનુસ્થૂત રહેલા અવ્યપદેશ્ય ચિન્માત્ર આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિર થઈ, તમે સુખી થઈ બાઓ. મિથ્યા પુરુષની પેઠે વ્યર્થ હુઃખી શા માટે થવું? (૧)

શ્રીરામે પૂછ્યું: હે મુનીશ્વર! જ્ઞાનામૃતનું પાન કરતાં હું ખૂબ તૃપ્ત થયો છું; છતાં એક પ્રશ્ન પૂછું છું. જેણે વસ્તુને

અવસ્તુસ્વરૂપે દેખાડી, અને અવસ્તુ જગતને વસ્તુસ્વરૂપે બતાવ્યું, તે મિથ્યા પુરુષ કેાણુ છે? (૨,૩)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! સાંભળતાં જ હસવું આવે એવી મિથ્યા પુરુષની રમ્ય આખ્યાયિકા સાંભળો. (૪) બાળકના જેવી અદ્ય બુદ્ધિવાળો અજ્ઞાની અને મૂર્ખ કોઈ એક અહંકાર-રૂપી માયાપુરુષ છે. આકાશમાં ભ્રાન્તિથી દેખાતા કેશના ગુચ્છની પેઠે કે મરુભૂમિમાં ભાસતા મૃગજળની પેઠે કોઈ અવ્યપદેશ્ય ચિદાકાશરૂપ વસ્તુમાં તે ભ્રાન્તિ માત્ર થયો લાગે છે, અને ત્યાં જ સ્થિત છે. (૫,૬) તે ચિદાકાશમાં માયાપુરુષ અહંકાર સિવાય અન્ય કંઈ નથી. જે કંઈ છે તે તે જ છે; તોપણુ એ મૂર્ખ પોતાનાથી અન્ય ભાસતા પદાર્થોને અજ્ઞાનથી પોતારૂપ માનતો નથી. અર્થાત્ તે મંદમતિ પુરુષ પ્રપંચથી અતિરિક્ત વસ્તુનું અનુસંધાન કરતો નથી. (૭) ચિદાકાશમાં વૃદ્ધિ પામેલા માયાપુરુષે વિચાર કયો, કે આકાશને હું કોઈક સ્થળે રાખી તેનું રક્ષણ કરું; કારણ કે ઇષ્ટ વસ્તુનું રક્ષણ કરવું એ સૌની ફરજ છે. એવો સંકલ્પ કરી ઓમના રક્ષણ માટે એ મૂર્ખ પુરુષે એક ઘર બંધાવ્યું; અને તે માની બેઠો, કે આ ઘરની અંદર રહેલા મારા આકાશને મેં સુરક્ષિત રાખ્યું છે. (૮,૯) જેમ શરદઋતુમાં ચડી આવતાં વાદળો અદેશ્ય થઈ જાય, અને પવન વડે તરંગ નાશ પામે, તેમ સમય જતાં તે મૂર્ખનું ઘર નાશ પામ્યું. “અરે! મારા ગૃહાકાશ! તું નષ્ટ પામ્યું કે? એક ક્ષણમાં તું ક્યાં ગયું? ઘરનો નાશ થતાં, તેમાં રહેલું આકાશ પણ નષ્ટ થયું” એમ તે શોક કરવા લાગ્યો. (૧૦,૧૧) એ પ્રમાણે ઘણો શોક કરી તેણે ફરીથી ત્યાં જ આકાશના રક્ષણાર્થે એક કૂવો ખોદાવ્યો, અને કૂવામાં રહેલા આકાશમાં આસક્તિ રાખી તે સુખેથી

રહેવા લાગ્યો. (૧૨) સમય જતાં કૂવો પણ નાશ પામ્યો. કૂવાની સાથે તેની અંદરનું આકાશ પણ નાશ પામ્યું, એમ માની તે શોકસાગરમાં ડૂબી ગયો. પછી તેણે તરત જ એક ઘડો તૈયાર કરાવ્યો, અને ઘટાકાશમાં પ્રેમબુદ્ધિ રાખી તે સ્વસ્થ થયો. (૧૩,૧૪) હે રામ ! વખત જતાં ઘડો પણ નાશ પામ્યો. જે જે ઉપાય તે કમનસ્કીળ માયાપુરુષ લેતો, તે સઘળા નાશ પામવા લાગ્યા. (૧૫) ઘટનો નાશ થતાં તેને ખેદ થયો. પછી આકાશને સાચવવા માટે તેણે એક કુંડ તૈયાર કરાવ્યો; અને કુંડમાં રહેલા આકાશ તરફ સ્નેહ રાખી રહેવા લાગ્યો. (૧૬) અજવાળું થતાં જેમ અંધકાર નાશ પામે, તેમ વખત જતાં કુંડ પણ નાશ પામ્યો. કુંડમાં રહેલા આકાશ માટે તેણે ખૂબ વિલાપ કર્યો. (૧૭) પછી આકાશનું રક્ષણ કરવા માટે તેણે ચારે બાજુ દરવાજાવાળું એક વિશાળ મકાન બંધાવ્યું, અને તેમાં રહેલા આકાશ પ્રત્યે મમતા રાખી, જીવન ગુજારવા લાગ્યો. (૧૮) જેવી રીતે પવન સુકાઈ ગયેલાં પાંદડાંનો નાશ કરે છે, તેવી રીતે પ્રજાનો કોળિયો કરી જનારા કાળે તે વિશાળ સભાગૃહનો નાશ કર્યો; આથી તેને શોક થયો. (૧૯) એ શોક શાન્ત થતાં, તેણે વાદળાંના આકારની એક કોઠી આકાશના રક્ષણ માટે તૈયાર કરાવી, અને તેમાં મમતા રાખવા લાગ્યો. (૨૦) પવન જેમ વાદળાંનો નાશ કરે, તેમ વખત જતાં તે કોઠી પણ નાશ પામી; અને તેની અંદરનું આકાશ નષ્ટ થયું માની, તેને ખૂબ સંતાપ થયો. (૨૧) એ પ્રમાણે ઘર, ચતુઃશાલા, કુંભ, કોઠી વગેરે નાશ પામતાં તેની અંદર રહેલું આકાશ નાશ પામ્યું એમ માની ડુઃખી થતાં, માયાપુરુષે ઘણું કાળ વ્યતીત કર્યો. (૨૨) એવી રીતે ડુઃખી થતો દુર્મતિ અજ્ઞાની માયાપુરુષ ગુહામાં રહેલા આકાશને

ઘર, કૂવા વગેરે આવાસસ્થાનમાં સુરક્ષિત રાખવાનો વ્યર્થ પ્રયત્ન કરે છે, અને તેમાં રહેલું આકાશ મારું છે; એમ માની તેમાં મમતા રાખે છે. અભિમાનથી અનેક ઉપાધિ વડે જુદા જુદા પદાર્થો તે નિર્માણ કરે છે, અને તે પદાર્થો નાશ પામે છે; આથી તે એક દુઃખમાંથી બીજા મહાદુઃખમાં આવી પડે છે. (૨૩)

શ્રીરામે પૂછ્યું : હે પ્રભો ! આ મિથ્યા નરની કથામાં માયાપુરુષ કોણ છે? તમે કહેલા આકાશ-આખ્યાયિકાનું તાત્પર્ય રક્ષણુનો અર્થ શું છે? (૨૪)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! જે માયા-પુરુષ કહ્યો તે અહંકાર છે. ચિદાકાશમાંથી તે ઉત્પન્ન થયો છે. સૃષ્ટિ પહેલાં અનંત, અપરિચ્છિન્ન, સર્વે ઉપાધિ વિનાનું અને તેથી વ્યવહારનો અવિષય છે તે આકાશ છે. તેમાં જગત રહેલું છે. જેમ સ્તબ્ધ વાયુમાંથી પ્રથમ સ્પન્દ થાય, તેમ સૃષ્ટિ પહેલાંની વસ્તુમાંથી પ્રથમ અહંકાર થાય છે. (૨૫, ૨૬) વાસ્તવિક રીતે અહંકાર અનાત્મા છે, છતાં ચિદાકાશરૂપ આત્માનું રક્ષણ કરવા માટે કામ, કર્મ અને વાસના અનુસાર એક દેહ નાશ પામે તો બીજો, એમ નાના પ્રકારના દેહ વારંવાર નિર્માણ કરે છે. (૨૭) કૂવો, ચતુઃશાળા, ઘડો, કુંડ વગેરેને તમારે દેહ સમજવા. એ દેહો રચી તેમાં આત્મા સુરક્ષિત છે એવી ભાવના તે ચિદાકાશમાં થાય છે. (૨૮) જેમ એ મિથ્યા પુરુષ ઘટાકાશ વગેરેમાં મમતા રાખી, આકાશનું રક્ષણ કરવાનો પ્રયત્ન કરતાં કલેશ પામે છે, તેમ તમારે દુઃખી થવું નહિ. (૨૯) આત્મા શુદ્ધ છે, સૂક્ષ્મ છે, શિવરૂપ છે અને આકાશથી પણ વધારે વિસ્તીર્ણ છે. તેને કોણ કેવી રીતે પકડી શકે કે રક્ષણ કરી શકે ? (૩૦) શરીર હૃદયકાશનું નિવાસસ્થાન છે. તેનો નાશ થતાં આત્મા નાશ પામે છે, એવી શંકા વડે મનુષ્યો

વ્યથાં શોક કરે છે. (૩૧) ઘટ વગેરે નાશ પામે તોપણ જેમ આકાશ સુરક્ષિત છે, તેમ શરીર નાશ પામે તોપણ આત્મા નિત્ય અખંડ જ રહેવાનો. (૩૨) હે રામ ! આત્મા શુદ્ધ ચિન્માત્ર છે, નિરવયવ હોવાથી સૂક્ષ્મ આકાશથી પણ વધારે સૂક્ષ્મ છે; અને તે સ્વાનુભવરૂપ છે. આકાશની પેઠે તેનો નાશ થતો નથી. (૩૩) કોઈ પણ વસ્તુ કોઈ પણ સ્થળે ક્યારે પણ જન્મતી નથી, તેમ મરતી પણ નથી. કેવળ બ્રહ્મ એક જ સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે, અને તે જ બ્રાન્તિથી જગતરૂપે પ્રતીત થાય છે. (૩૪) સઘળું જગત આદિ, મધ્ય અને અન્ત રહિત તથા જન્મ કે નાશથી મુક્ત એક શાન્ત બ્રહ્મ જ છે, એવું યથાર્થ જ્ઞાન મેળવી, સુખી થઈ જાઓ. (૩૫) સર્વે આપત્તિનું મૂળ અહંકાર છે. તે અદ્રુવ, પરતંત્ર અને નશ્વર છે; તથા તે અવિવેકી, અપ્રામાણિક તેમ જ જડ છે. આત્મજ્ઞાન સંપાદન કરી, એ અહંકારનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરો; અને અહંકાર રહિત નિર્મળ જ્ઞાનપદ પ્રાપ્ત કરી, જીવન્મુક્ત બની જાઓ. (૩૬)

સર્ગ ખારમો

ભૃંગીશત્રુ ઉપાખ્યાન

વસિષ્ઠ બ્રાહ્મણ : હે રામ ! જેમ દોરડાંના યથાર્થ જ્ઞાનને અભાવે જ તેમાં સર્પની બ્રાન્તિ થાય છે, તેમ સર્વ પ્રપંચના અધિષ્ઠાન આત્મસ્વરૂપની વિસ્મૃતિને લીધે જ સત્ અને અસત્ રૂપનું જગતની સ્થિતિનો ભ્રમ થાય છે. આત્માના વિવેચન : અસદ્રૂપનો અજ્ઞાન સિવાય બીજું કંઈ કારણ નથી. (૧) નિરાસ કરી, સદ્રૂપમાં જે પુરુષ સૂર્યનાં કિરણોને સૂર્યથી ભિન્ન માને સ્થિર થવાનો ઉપદેશ છે, તેને તે કિરણો સૂર્યથી જુદાં જેવાં ભાસે છે. (૨) જે પુરુષ સોનાના બાજુબંધને

સુવર્ણથી ભિન્ન માને છે, તેને મન તે કેયૂર (ખાળુખંધ) જ છે, સુવર્ણ નથી; (૩) પરંતુ જે મનુષ્ય સૂર્યનાં કિરણોને સૂર્યથી અભિન્ન માને છે, તેને મન કિરણો અને સૂર્ય એક જ છે. એ અભેદદર્શી પુરુષ નિર્વિકલ્પ કહેવાય છે. (૪) તેવી જ રીતે જે મહાબુદ્ધિશાળી પુરુષ કનક અને કેયૂરને અભિન્ન દૃષ્ટિએ જુએ છે, તેને મન કનક અને કેયૂર એક જ છે. તે પુરુષ નિર્વિકલ્પ કહેવાય છે. (૫) હે રાઘવ ! નાનાત્વબુદ્ધિનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરી જે સંવેદથી મુક્ત છે, તથા શુદ્ધ ચિન્માત્રના ગર્ભમાં સ્થિત છે, એવા સંવિત્તત્ત્વમાં નિષ્ઠા રાખી સ્થિર થાઓ. (૬) પવન જેમ પોતે જ સ્પન્દશક્તિને સ્કુરણ આપે છે, તેમ જ્યારે આત્મા પોતે જ પોતા વડે સંકલ્પશક્તિને કાર્યો તરફ પ્રેરે છે, ત્યારે આત્માથી ભિન્ન ભાસતું સંકલ્પ કલ્પનામય પ્રપંચનું અધિષ્ઠાન પોતે જ પોતાના આકારની ભાવના કરી, મન બને છે. (૭,૮) એટલા માટે વિસ્તીર્ણ જગતને તમારે સંકલ્પમય સમજવું. તે સત્ય નથી, કારણ કે તત્ત્વજ્ઞાનથી તેનો ખાધ થાય છે; અને તે મિથ્યા પણ નથી, કારણ કે તેનો વ્યવહાર થાય છે; એ કારણે તે સ્વપ્નમાં દેખાતાં દૃશ્યની પેઠે અનિર્વાચનીય છે. (૯) જોવું, સાંભળવું, સ્પર્શ કરવો, સૂંઘવું, બોલવું, વ્યવહાર કરવો, સૂવું વગેરે ક્રિયાઓ સત્ય છે એવી ભાવના કરી જે કંઈ થાય છે, તેમાં અપૂર્વ કંઈ નથી. જે જે કંઈ થાય છે તે ચિન્માત્ર, શુદ્ધ, વ્યાપક, વિરાટ બ્રહ્મ જ છે; તેથી ભિન્ન કંઈ નથી. (૧૦,૧૧) સમસ્ત વસ્તુઓ પણ યથાર્થ રીતે સંવિત માત્ર રૂપે સ્થિત હોવાથી, તે સઘળું બ્રહ્મ જ છે. જગત કોઈ અન્ય કલ્પના નથી. (૧૨) સંવિત્ અખિલ આકારે એક જ છે, એટલે આ સઘળું જગત બ્રહ્મ જ છે એવો નિશ્ચય કરો. સંવેદ જગત પણ નથી, તો પછી બંધ અને મોક્ષ ક્યાંથી હોય ?

(૧૩) હે રામ ! “ આ મોક્ષ છે અને તે બાંધ છે ” એવી સઘળી ચિન્તાઓને ચતનપૂર્વક દૂર કરો, અભિમાનનો ત્યાગ કરી સર્વે ઈન્દ્રિયો પર વિજય મેળવો, અને માન તથા મદનો ત્યાગ કરી જીવન્મુક્તપણે અહંકાર વિના પોતાનાં સઘળાં આવશ્યક કર્મોનું આચરણ કરતાં વ્યવહારમાં સુખેથી રહો. (૧૪) પુણ્યપાપ વગેરેની સર્વે શંકાઓ દૂર કરી અને નિર્ભય કૂટસ્થ આત્મભાવનું અવલંબન લઈ તમે મહાકર્તા, મહાભોક્તા તથા મહાત્યાગી બની જાઓ (૧૫)

શ્રીરામે પૂછ્યું : હે પ્રભો ! મહાકર્તા, મહાભોક્તા અને મહાત્યાગી એટલે શું ? તે કોને કહેવાય ?

મહાદેવનો ભૂંગીશને આ વિષય મને બરાબર સમજાવો. (૧૬)

ઉપદેશ

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! પૂર્વે ભગવાન

ચંદ્રશેખરે ઉપલાં ત્રણ વ્રતો વિષે ભૂંગીશને

કહ્યું હતું, તેથી એ ઋષિના ત્રિવિધ તાપ શાન્ત થયા હતા. (૧૭)

એક વખત ભગવાન ચંદ્રમૌલિ અગ્નિ જેવા પ્રકાશતા સુમેરુના

ઉત્તર શિખર પર પોતાના સમગ્ર પરિવાર સાથે બેઠા હતા.

(૧૮) મહાતેજસ્વી જિજ્ઞાસુ ભૂંગીશે મહાદેવને પ્રણામ કર્યા, અને

હાથ જોડી ભક્તિપૂર્વક પૂછ્યું. (૧૯)

ભૂંગીશે પૂછ્યું : “ હે નાથ ! તરંગ જેવા અસ્થિર સંસાર-

ની રચના જોઈ, મને બહુ મોહ થાય છે. તત્ત્વજ્ઞાન બાણ્યા

છતાં મને તેથી વિશ્રાન્તિ મળતી નથી. કયો દઢ નિશ્ચય કરવાથી

એ શાન્તિ મળે ? આ પ્રશ્નનો કૃપા કરી ઉત્તર આપો;

એટલે આ સંસારરૂપી જીર્ણ ઘરમાં કોઈ પણ જાતના સંતાપ

વિના હું વ્યવહાર કરી શકું. ” (૨૦, ૨૧)

ઈશ્વર બોલ્યા : “ હે નિષ્પાપ ! સર્વે શંકાઓને તજી દઈ

નિત્ય કૂટસ્થ આત્મદેવને શરણે રહો; અને મહાકર્તા, મહાભોક્તા

તથા મહાત્યાગી બની જાયો.” (૨૨)

ભૃંગીશ બોલ્યા : “હે પ્રભો ! મહાકર્તા, મહાલોકતા અને મહાત્યાગી એટલે શું ?” (૨૩)

ઈશ્વર બોલ્યા : “હે મુને ! રાગદ્વેષ, સુખદુઃખ, ધર્મ કે અધર્મ, ફલ કે અફલ વગેરે તરફ નિઃસ્પૃહ રહી નિષ્કામભાવે જે લોકસંગ્રહાર્થે કર્મ કરે છે, તેને મહાકર્તા કહે છે. (૨૪) જે પુરુષ મનનશીલ છે, જે અભિમાન રહિત છે, જે માન તેમ જ મત્સરની લાગણીથી પર છે, અને જે કંઈ પણ ઉદ્વેગ વિના પોતાનાં પ્રાપ્ત કર્તવ્યો કરે છે; તેને મહાકર્તા કહેવામાં આવે છે. (૨૫) કોઈ પણ વસ્તુ પ્રત્યે આસક્તિ વિના જે સાક્ષી સમો રહે છે અને કંઈ પણ ઇચ્છા વિના પોતાનાં કર્મો જે બળવે છે, તેને મહાકર્તા કહે છે. (૨૬) ઉદ્વેગ કે આનંદ રહિત જે સમ અને નિર્મળ બુદ્ધિ વડે વ્યવહાર કરે છે, અને વિપત્તિ આવતાં જેને કંઈ શોક થતો નથી; તથા સુખથી જે પ્રસન્ન થતો નથી એવો પુરુષ મહાકર્તા કહેવાય છે. (૨૭) જન્મ, સ્થિતિ, વિનાશ, ઉદય કે અસ્ત વગેરે શરીરની અવસ્થામાં નિર્વિકાર સન્માત્ર આત્મદર્શન વડે જેનું મન સમત્વનો અનુભવ કરે છે, તેને મહાકર્તા કહે છે. (૨૮)

જે કોઈનો દ્વેષ કરતો નથી, કોઈ પણ વસ્તુની જે આકાંક્ષા રાખતો નથી, અને પ્રારબ્ધાનુસાર જે મળે તે સર્વનો અસંગ-ભાવે જે ઉપભોગ કરે છે, તેને મહાલોકતા જાણવો. (૨૯) સુખ-દુઃખ, જય-પરાજય, લાભ-હાનિ વગેરે પ્રસંગે જે સાધુ પુરુષની બુદ્ધિને ક્ષુબ્ધ કરતા નથી, એને મહાલોકતા કહેવાય છે. (૩૦) કડવાં, ખાટાં, ખારાં, તીખાં, સાફ કરેલાં કે ન કરેલાં અન્નને જે સાધુ-પુરુષ સમાન બુદ્ધિથી જુએ છે, તેને મહાલોકતા કહેવામાં આવે છે. (૩૧) રસવાળું, રસહીન, કામસુખ

આપનાર કે ન આપનાર સઘળાંમાં જે સમાન વૃત્તિ રાખે છે, તેને મહાભોક્તા કહેવામાં આવે છે. (૩૩) જેની સમાન વૃત્તિ દૂધ જેવા મીઠા, ખારા, શુભ અને અશુભ સઘળા પદાર્થોમાં અત્યંત સ્થિર રહે છે; તે મહાભોક્તા કહેવાય છે. (૩૪) ‘આ ખાવા લાયક છે અને આ ખાવા લાયક નથી’ એવા સંકલ્પનો ત્યાગ કરી જે કંઈ પણ અભિલાષા વિના ભોજન કરે છે, તેને મહાભોક્તા સમજવો. (૩૫) આપત્તિ, સંપત્તિ, મોહ, આનંદ વગેરે કોઈ પણ અવસ્થામાં જે સમાન બુદ્ધિથી ભોગો ભોગવે છે; તેને મહાભોક્તા કહેવામાં આવે છે. (૩૬)

ધર્મ કે અધર્મ, સુખ કે દુઃખ તથા જન્મ કે મરણ એ સઘળાંને મિથ્યા માની બુદ્ધિથી જે ત્યાગ કરે છે, તેને મહા-ત્યાગી કહે છે. (૩૭) જેણે સઘળી ઇચ્છાઓ, શંકાઓ, ચેષ્ટાઓ અને નિશ્ચયોમાં મિથ્યા બુદ્ધિ કરી ત્યાગ કર્યો છે, તેને મહા-ત્યાગી કહે છે. (૩૮) શારીરિક, વાચિક, અને માનસિક ધર્મ અને અધર્મ સઘળાં જેણે અંદરથી તજી દીધાં છે, તેને મહા-ત્યાગી કહે છે. (૩૯) જે જે દૃશ્ય કલ્પના પ્રતીત થાય છે, તેનો જ્ઞાનદષ્ટિ વડે બાધ કરી જે એનો ત્યાગ કરે છે, તેને મહાત્યાગી સમજવો.” (૪૦)

વસિષ્ઠ બ્રાહ્મણ : હે રામ ! એ રીતે પૂર્વે ભગવાન શંકરે ભૃંગીશને ઉપદેશ આપ્યો હતો. એ પ્રમાણે તમે આત્મદષ્ટિએ વ્યવહાર કરો અને ત્રિવિધ તાપને દૂર કરી, આનંદપૂર્વક રહો. (૪૧) અન્નમય આદિ પાંચ કોશ અને જાગૃત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણ અવસ્થાનો નિરાસ કરી તમે નિરંજન બની જાઓ, અને અવશેષ રહેલું નિત્ય શુદ્ધ સ્વરૂપ અનંત બ્રહ્મતત્ત્વ જ સર્વત્ર વિલસી રહ્યું છે; તેથી અન્ય કોઈ કલ્પના જ નથી, એવી અવિચ્છિન્ન ભાવના વડે વૃત્તિઓને શાન્ત અને વિમલ

બનાવી પરમ નિર્વાણપદ મેળવે. (૪૨) આ જગતમાં જે કંઈ પ્રતીત થાય છે, અને સર્વે કલ્પોમાં જે સઘળાં કાર્યોનું મૂળ કારણ છે, તે પોતે જ જન્માદિ વિકારશૂન્ય બ્રહ્મ જ છે. તે પરમાત્મા જગતના સઘળા પદાર્થરૂપે વિસ્તાર પામેલા હોવા છતાં સર્વે વિકલ્પ રહિત શૂન્ય આકાશસ્વરૂપ જ છે. (૪૩) હે સાધો ! સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મ કે કારણ જે કંઈ પણ છે, તે સદૈકરસ બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી; માટે “હું પરમાત્મા જ છું” એવો મનમાં દૃઢ નિશ્ચય કરી નિઃશંક રીતે વ્યવહાર કરો. (૪૪) આત્માનું સતત અનુસંધાન કરતાં બહારનાં પ્રાપ્ત કર્તવ્યો તમે કરશો, તો તમને કોઈ પણ દિવસ શોક નહીં અને તમારો અહંકાર પણ ગળી જશે. (૪૫)

સર્ગ ત્રેરમે

ધક્ષ્યાક્રનું ઉપાખ્યાન

શ્રીરામે પૂછયું : હે સર્વધર્મજ્ઞ ! અહંકાર નામે ચિત્ત જ્યારે ગળવા માંડે કે ગળી ગયું હોય, નિરભિમાન ચિત્તનાં ત્યારે નષ્ટ થયેલી વાસનાવાળા મનુષ્યોનાં લક્ષણ કયાં લક્ષણો હોય છે ? (૧)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! જ્યારે અહંકારમય ચિત્ત શિથિલ થઈ જાય છે અને દુષ્કૃતો નાશ પામે છે, ત્યારે જળમાં રહેલા કમળને જેમ જળ સ્પર્શી શકતું નથી, તેમ અન્યના ચત્તે ઉત્પન્ન થયેલા લોભ, મોહ વગેરે દોષો પણ તેના વિમલ આશયને સ્પર્શી શકતા નથી. તદુપરાંત મુદિતા, મૈત્રી વગેરે શોભા આપતા ગુણો વડે તેની મુખકાન્તિ પણ હમેશ એવી જ પ્રસન્ન રહે છે. (૨,૩) વાસના-રૂપી અંશિઓ છિન્નભિન્ન થઈ ગઈ હોય તેમ ધીમે ધીમે તે

ગળી જાય છે. ક્રોધ ઘટી જાય છે અને મોહનું જોર ઓછું થઈ જાય છે. (૪) કામ થાકી પડે છે અને લોભ ક્યાંક નાસ્તી જાય છે. ઇન્દ્રિયોનું સ્ફુરણ બંધ પડે છે તેમ જ દૈન્ય પણ શાન્ત થઈ જાય છે. (૫) દુઃખો વધતાં નથી અને સુખ તેને પરવશ બનાવી શકતું નથી. હૃદયને સર્વત્ર શીતળતાનો અનુભવ કરાવનાર સમત્વનો ઉદય થાય છે. (૬) જ્ઞાનીઓનાં મુખ પર કદાચ સુખદુઃખના વિકારો દેખાય, તોપણ તે સઘળાં કલ્પિત હોવાથી તેના મનને અસર કરી શકતાં નથી. (૭) ચિત્ત જરાક શિથિલ થતાં એવા સાધુઓની દેવતાઓ પણ અભિલાષા રાખે છે, અને તે મહાત્માના હૃદયમાં ચંદ્ર જેવી શીતળ સમતાનો ઉદય થાય છે. (૮) એવા મહાત્માનું શરીર શાન્ત, તેજસ્વી, સમાધિમાં વિદ્ય ન કરે તેવું, નિર્વિકાર, દીનતા વિનાનું અને નિર્મળ બને છે; તેથી તે સેવવા યોગ્ય થાય છે. (૯) આ સંસારભ્રમ ઉત્પત્તિ તેમ જ વિપત્તિ વડે ભ્રમ થતો હોવા છતાં, તેમ જ તે વિચિત્ર અને મહાન હોવા છતાં પણ જ્ઞાનનિષ્ઠ મહાત્માઓને તેથી હર્ષ કે વિષાદ થતો નથી. (૧૦) આત્માના વિચાર માત્રથી જે સાધ્ય છે, અને જ્યાં સર્વે આપત્તિઓ દૂર થઈ ગઈ છે, એવી મોક્ષના લક્ષણવાળી વસ્તુમાં જે મનુષ્ય મોહને લીધે લીન થતો નથી; તેને ધિક્કાર છે. (૧૧) દીર્ઘ કાળથી થયેલા સંગને લીધે ઉત્પન્ન થતાં જન્મમરણાદિ દુઃખોથી આ સંસારસાગર ભરપૂર છે. ઉચિત તત્ત્વનિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરવા માટે આ સાગર તરી જવાની ઇચ્છા સેવનાર પુરુષે વૈરાગ્ય-વૃત્તિપૂર્વક મનથી વિચાર કરવો, કે “તુચ્છ ભોગો સાથે મારે શું કામ છે? આ જગત શું છે? તે કેમ ઉત્પન્ન થયું? પરમાત્મા કેવા છે?” આવા પ્રકારનું નિત્ય મનન કરનાર યુદ્ધિ જ મનુષ્યને મોક્ષ અપાવે છે. (૧૨)

વસિષ્ઠ યોદ્યા : હે રામ ! ઇક્ષ્વાકુ નામે એક રાજા તમારા આદિ પુરુષ હતા. તેણે જે પ્રકારે મુક્તિ મેળવી તે સાંભળો.

એ રાજા પોતાના રાજ્યનું યથાર્થ રીતે જગત વિષે ઇક્ષ્વાકુ પરિપાલન કરતા હતા. એક વખત એકા-

રાજાને પ્રશ્ન તથા ન્તમાં જઈ તેમણે મનથી વિચાર્યું : (૧૩, ૧૪)

તેનો ઉત્તર “જેમાં જરા, મરણ, સુખ, દુઃખ વગેરેનો

અનુભવ કરવો પડે છે એવા દૃશ્ય પ્રપંચનું કારણ શું હશે ?” ખૂબ વિચાર કરતાં પણ તેનું કારણ તેમને ન સમજાયું. એક વખત તેમને ત્યાં બ્રહ્મલોકથી મનુ ભગવાન પધાર્યા. આદરપૂર્વક તેમને સલામાં લાવી તેમનું યોગ્ય પૂજન કર્યું. પછી રાજાએ તેમને પ્રશ્નો પૂછ્યા. (૧૫, ૧૬)

• ઇક્ષ્વાકુએ પૂછ્યું : “હે ભગવન્ ! આપની કૃપાના પ્રતાપે હું નિર્ભયતાથી આપને પ્રશ્ન પૂછવા હિંમત કરું છું. આ જગત ક્યાંથી આવ્યું ? એનું સ્વરૂપ કેવું છે ? તે કેવડું છે ? એ કેાનું છે-ઈશ્વરનું કે પ્રાણીઓનું ? તે ક્યારે અને કેમ થયું ? નિરંતર પ્રસરેલી જાળમાંથી જેમ પક્ષી ઊડી જાય, તેમ હું આ વિષમ સંસારની બ્રાન્તિથી ક્યા ઉપાયે મુક્તિ મેળવું ?” (૧૭-૧૯)

મનુ યોદ્યા : “હે રાજન્ ! ચિરકાળ પછી ખીલેલો વિવેક જ તમને આ પ્રશ્નો પૂછવા પ્રેરે છે. એ પ્રશ્નો મિથ્યા વસ્તુનો ઉચ્છેદ કરે છે. (૨૦) ગંધર્વનગરમાં જે કંઈ દેખાય છે, અને મરુભૂમિમાં જેમ મૃગજાળ માત્ર દેખાય છે; છતાં યથાર્થ રીતે એ દૃશ્યો મિથ્યા છે, તેવી જ રીતે જે કંઈ તમને અહીં પ્રતીત થાય છે, તે કંઈ પણ નથી. (૨૧) જે વસ્તુ મિથ્યા રીતે પ્રતીત થતી નથી, જે મન, ચક્ષુ વગેરે છ ઇન્દ્રિયો-થી પર છે અને જે અવિનાશી છે, તે જ સદ્રૂપ વસ્તુ છે; તેને આત્મા કહેવાય છે. (૨૨) આ સઘળું દૃશ્ય જગત આત્મા-

રૂપી મોટા અરીસામાં પ્રતિબિંબિત છે. સઘળું એક આત્મસત્તા-એ જ ચાલે છે. (૨૩) સ્કુરવું એ તેજનો સ્વભાવ હોવાથી, બ્રહ્મમાંથી સ્વાભાવિક રીતે બ્રહ્મ સંબંધી કેટલીક સ્કુરણશક્તિઓ બ્રહ્માંડોરૂપે ભાસે છે. (૨૪) બંધ કે મોક્ષ જેવું કંઈ નથી; ફક્ત નિરામય બ્રહ્મ જ છે. એક પણ નથી, તેમ બે જેવું પણ નથી. એ સ્વરૂપે બ્રહ્મ જ પ્રકાશે છે. (૨૫) જેમ એક જ જળ વિવિધ મોનારૂપે સ્કુરે છે, તેમ એક જ ચિત્ નાના પ્રકારે સ્કુરે છે; તેથી બ્રહ્મ સિવાય અન્ય કંઈ નથી. એટલા માટે બંધ અને મોક્ષની કલ્પનાને મનમાંથી દૂર કરી સંસારના ભયથી મુક્ત થાઓ, અને અભય બ્રહ્મરૂપ બની જઈ, આત્મામાં જ સ્થિર થાઓ. ” (૨૬)

“હે રાજન્ ! જેમ જળ તરંગરૂપે થાય છે, તેમ ચિન્માત્રરૂપ સંવિત્ અંતઃકરણની વિવિધ ઉપાધિ વડે જીવભાવ પ્રાપ્ત કરે છે. (૨૭) પ્રથમથી ઉત્પન્ન થયેલા સંસારમાં અન્ય પ્રશ્નોના ઉત્તર આ જીવો ભટકે છે. સુખ, દુઃખ, મોહ અને આત્મદર્શન વગેરે મનને લીધે જ છે; આત્મામાં એ નો ઉપાય કંઈ નથી. (૨૮) આત્મા અતુલ્ય માત્ર રૂપ છે; છતાં પણ જેમ અદૃશ્ય રાહુ ચંદ્રની ઉપાધિ વડે ગ્રહણ થતાં દેખાય છે, તેમ આત્મા પણ દેહાદિ ઉપાધિ વડે દેખાય છે. (૨૯) શાસ્ત્રો કે ગુરુ વડે પરમેશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થતો નથી, પરંતુ સ્વ-પુરુષાર્થ વડે સત્ત્વગુણમાં નિષ્ઠાવાળી બુદ્ધિથી જ પરમાત્મદર્શન થઈ શકે છે. (૩૦) રસ્તે જતા વટેમાર્ગી તરફ આપણે કંઈ પણ રાગદ્વેષ વિના જોઈએ છીએ, તેમ ઇન્દ્રિયો પ્રત્યે પણ રાગદ્વેષ વિનાની સ્થિતિ રાખવી. (૩૧) વિદ્વાન પુરુષોએ દેહ અને ઇન્દ્રિયો ઉપર આદરભાવ ન રાખવો, તેમ જ તેની અવજ્ઞા પણ ન કરવી.

એ સઘળાં પદાર્થોરૂપે રહ્યાં છે એવી સમજણ રાખી, તેઓએ યથાસ્થિત વ્યવહાર કરવો. (૩૨) ‘આ સઘળું બ્રહ્મ જ છે’ એમ સમજી, દેહબુદ્ધિને મનમાંથી દૂર કરો. ચૈતન્યદૃષ્ટિએ હૃદયને સંપૂર્ણતઃ શીતળ બનાવી તમે આત્મમય બની જાઓ. ‘આ દેહ હું છું’ એવી જડબુદ્ધિ મનુષ્યને સંસારનાં બંધનમાં ફસાવનાર છે; માટે મુમુક્ષુઓએ એવી ભાવના કોઈ પણ દિવસ કરવી નહિ. (૩૩, ૩૪) ‘જેમાં વિશ્વ જેવું લેશ માત્ર પણ કંઈ નથી, એવું ચિન્માત્રસ્વરૂપ એ જ હું છું, આકાશથી ય વધારે સૂક્ષ્મ છું’ આવી આત્મભાવના નિત્ય રહે તો મનુષ્ય સંસારમાં ફસાતો નથી. (૩૫) જેમ સૂર્યનું તેજ સ્વચ્છ જળમાં બહાર તેમ જ અંદર સર્વત્ર રહે છે, તેમ આત્મા પણ સર્વે વસ્તુઓમાં બહાર તેમ જ અંદર રહેલો છે. (૩૬) સુવર્ણ એક જ છે; છતાં હાર, વીંટી, કડાં વગેરે અલંકારોમાં તે જેમ વિવિધ આકારે પ્રતીત થાય છે, તેમ આત્મા એક જ હોવા છતાં માયાના પ્રભાવે તેમાં નાના પ્રકારના જગતની પ્રતીતિ થાય છે. (૩૭) જગતરૂપી એક નદી છે. તેમાં પ્રાણીઓરૂપી અનેક તરંગ સ્ફુરે છે. વિનાશરૂપી દાવાનળ જેમાં રહેલો છે, એવા પ્રલયકાળરૂપી મહાસમુદ્રમાં તે નદી લીન થઈ જાય છે. (૩૮) આ કાળસમુદ્ર અનંત કાળથી સર્વેનો સંહાર કરે છે, છતાં એ હજી અતૃપ્ત છે. અગત્યઋષિથી પણ વધારે સમર્થ એ કાળસમુદ્રને પી જનાર આત્મદેવની તમે નિત્ય ભાવના કરો. (૩૯) દેહાદિક દૃશ્ય પ્રપંચ અનાત્મા છે. તેમાં થતી આત્મબુદ્ધિને ત્યાગ કરી, જ્ઞાનદૃષ્ટિ કેળવો અને સુખપૂર્વક વ્યવહાર કરો. (૪૦) છાતી પર બાળક હોવા છતાં તે ખોવાઈ ગયું છે એવા ભ્રમથી જેમ કોઈ મા બાળક માટે રડે છે, તેમ આત્મા અત્યંત નજીક હોવાથી, સદૈવ પ્રાપ્ત હોવા છતાં તે મેળવવા માટે મનુષ્ય

વ્યર્થ રુદ્ધ કરે છે. (૪૧) આત્મા અજર અને અમર છે એવું જ્ઞાન ન હોવાથી, શરીર નાશ પામતાં ‘હાય ! હું મરી ગયો; હું અનાથ થઈ ગયો’ એમ વિલાપ કરી, તે વ્યર્થ રહે છે. (૪૨) જળ જેમ સ્પન્દ વડે કીણ, બુદ્ધબુદ્ધ, તરંગ વગેરે નાના પ્રકારે ભાસે છે, તેમ ચિદ્રૂપ બ્રહ્મ સંકલ્પવશ થઈ જગતરૂપે ભાસે છે. (૪૩) સંકલ્પના કલંકથી ચિત્તને મુક્ત કરી તેને આત્મામાં સ્થિર કરો, અને ઉપશાન્ત થઈ અનેક વિક્ષેપો વચ્ચે પણ સ્પન્દ રહિત ઈશ્વર જેવા થઈ રહો. એવી રીતે નિર્વિકાર ચિત્તે તમે સુખપૂર્વક રાજ્ય કરો.” (૪૪)

મનુ બોલ્યા: “હે નૃપ ! વ્યાપક આત્મા સર્ગરૂપી સ્પન્દ વડે બાળકની પેઠે કીડા કરે છે તેમ જ પોતે પોતાની સંહારાત્મક શક્તિ વડે સઘળા સર્ગોને નાશ કરી, બંધ કે મોક્ષ— પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં રહે છે. (૪૫) આપણા હાથની વાત જે શક્તિ વડે જીવ સંસારમાં બંધાઈ જાય છે, એવી અવિદ્યાશક્તિ એ જ આત્મામાંથી આપોઆપ ઉદય પામે છે, અને જે શક્તિ વડે પોતે બ્રહ્મનો અનુભવ કરી મુક્ત થાય છે, એવી વિદ્યાશક્તિ પણ તેમાંથી પોતાની મેળે ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્ બંધ કે મોક્ષના હેતુરૂપ બંને શક્તિ આત્મામાં સ્વભાવસિદ્ધ છે. (૪૬) જેમ સૂર્ય, ચંદ્ર, અગ્નિ, તપાવેલું લોહું, રત્ન વગેરે તેજસ્વી પદાર્થોને પ્રકાશ તે તે પદાર્થોથી અભિન્ન હોવા છતાં ભિન્ન મનાય છે, જેમ વૃક્ષોનાં પાંદડાં પણ અભિન્ન હોવા છતાં ભિન્ન કલ્પાય છે અને જળપ્રવાહોનાં જિંદુઓ પણ તેનાથી જુદાં ન હોવા છતાં જુદાં મનાય છે, તેમ આ ભૂતબુદ્ધિ, ભૌતિકબુદ્ધિ આદિ જગત અનંત વ્યાપક બ્રહ્મથી અભિન્ન હોવા છતાં અવિદ્યાના પ્રભાવે તે પરમાત્માથી સ્વતંત્ર અને સ્વાધીન સત્તા ધરાવે

છે, એમ અજ્ઞાનીઓ માને છે અને દુઃખી થાય છે. (૪૭, ૪૮) સમસ્ત વિશ્વને મોહ પમાડનાર માયાનો પ્રભાવ કેવો આશ્ચર્ય-કારક છે ! શરીરના અણુએ અણુમાં આત્મા વ્યાપ હોવા છતાં પણ પુરુષ તેને ઓળખી શકતો નથી. (૪૯) ‘સમસ્ત જગત ચિદાકાશ પ્રદ્ધ જ છે’ એવી પરિપૂર્ણ પ્રદ્ધાની ભાવનારૂપી કવચ જેણે પહેર્યું છે, તેવા ઉપશાન્ત ચિત્ત પુરુષો જીવન્મુક્ત થઈ જાય છે. (૫૦) જેમાં સર્વ દૃશ્ય પ્રપંચનો અભાવ છે અને જે અહંકારથી મુક્ત છે, એવી ચૈતન્યસત્તા વડે આ સઘળું જગત પોતાની સત્તાથી શૂન્ય અને આશ્રય રહિત છે, અને પ્રદ્ધસત્તાથી ચિદ્રૂપ છે; એવી ભાવના તમારે કરવી. (૫૧) ‘આ સુંદર છે અને આ સુંદર નથી’ એવી દ્વૈતબુદ્ધિ જ તમારી દુઃખપરંપરાનું કારણ છે. સમત્વરૂપી અગ્નિ વડે એ બીજને બાળી નાખશે. તો પછી દુઃખ ક્યાંથી આવશે ? (૫૨) હે રાજન્ ! સર્વ દૃશ્યના વિસ્મરણરૂપ સમાધિના અભ્યાસરૂપી શસ્ત્ર વડે રમ્યારમ્યની ભેદબુદ્ધિને અતિશય પુરુષાર્થ કરી અંદર જ કાપી નાખો. (૫૩) પદાર્થોની ભાવના વિનાની સમાધિ વડે દ્વૈતભાવનાને અને તેમાં ફસાવનાર કર્મોને કાપી નાખો, અને વાસનાઓને નિર્બળ બનાવી શોક વિનાનાં આત્મસ્વરૂપમાં આનંદથી રહો. (૫૪) પરિપૂર્ણ આત્મસ્વરૂપે હું સર્વત્ર વ્યાપ છું એમ માની ભેદબુદ્ધિનો ત્યાગ કરી, અને મનમાંથી વાસનાઓને નિર્મૂળ કરી વિવેકને જાણો. પરમાનંદનો અનુભવ કરી નિરામય, સમ વડે શમ, ઉજ્જ્વળ, નિર્મળ અને પરિપૂર્ણ અભય ચિદ્રૂપ બની તમે ચિરકાળ પર્યંત રહો.” (૫૫)

મનુ બ્રોહ્મા : “હે રાજન્ ! શાસ્ત્રશ્રવણ, સંતસમાગમ વગેરે સાધનો વડે પ્રથમ પ્રજ્ઞા વધારવી. ઓળખી શરૂઆતની એ

પ્રથમ ભૂમિકા છે. (૫૬) બીજી ભૂમિકામાં જ્ઞાનની સાત ભૂમિકા* મનન થતું હોવાથી, તેને વિચારણા કહે છે.

અસંગભાવના એ ત્રીજી ભૂમિકા છે. ચોથી ભૂમિકામાં વાસનાનો વિલય થતો હોવાથી, તેને વિલાપિની કહે છે. (૫૭) મન નિર્વાસિત થતાં, શુદ્ધ સંવિન્મય અને આનંદરૂપ પાંચમી અવસ્થા છે. એ દશામાં જીવન્મુક્ત પુરુષ અર્ધ સૂતેલા અને અર્ધ જાગતા પુરુષની પેઠે વ્યવહાર કરે છે. (૫૮) અસંવેદનરૂપ છઠી ભૂમિકા કેવળ આનંદઘન હોવાથી, એ અવસ્થામાં પુરુષ સુષુપ્તિ જેવી દશાનો અનુભવ કરે છે. જાગ્રત વગેરે ત્રણે દશાથી અતીત થતાં, તુર્યાવસ્થા એટલે કેવળ મુક્તિ જ છે, સર્વત્ર પરિપૂર્ણ, સામ્ય, સ્વચ્છ, પ્રૌઢ અને નિર્વાણરૂપી જે સાતમી અવસ્થા છે, તે તુર્યાતીત અવસ્થા જીવતા જ્ઞાનીઓનો વિષય નથી; એ વિદેહમુક્તનો વિષય છે. (૫૯-૬૧) પહેલી ત્રણ અવસ્થા જાગ્રત છે; કારણ કે તેમાં જગત યથાર્થ રૂપે ભાસે છે. ચતુર્થ અવસ્થા સ્વપ્ન છે; કેમકે તેમાં જગત સ્વપ્ન જેવું ભાસે છે. પાંચમી ભૂમિકા સુષુપ્તિ છે; કારણ કે તેમાં ગાઢ આનંદ છે. તુર્યાપદ નામે અસંવેદનરૂપ છઠી ભૂમિકા છે અને સૌથી શ્રેષ્ઠ તુર્યાતીત અવસ્થા સાતમી ભૂમિકા છે. મન અને વાણીથી તે સમજાય એવી નથી. તે સ્વ-પ્રકાશ બ્રહ્મપદ છે.” (૬૨-૬૪)

“ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ થતાં દૃશ્યની ભાવના તમે નહિ કરો, તો મહાન સમતાને કારણે તમે નિઃસંદેહ મુક્ત જ છો. (૬૫) હે રાજન્! પૂર્ણ બુદ્ધિવાળા મનુષ્યને વિષયથી થતાં સુખદુઃખો બિલકુલ અસર કરી શકતાં નથી; એટલે એવો આત્મતત્ત્વમાં જ

* ભૂમિકાનાં નામ-શુભેચ્છા, વિચારણા, તનુમાનસા, સત્ત્વાપત્તિ, અસંસકિત, પદાર્થભાવની, તુર્યાગા. સરખાવો: ઉત્પત્તિપ્રકરણ સર્ગ નવમો, શ્લોક ૧૧૦ થી ૧૩૧.

રમનાર પુરુષ સર્વદા મુક્ત જ છે. (૬૬) આવી સ્થિતિમાં રહેનાર પુરુષ વ્યવહાર કરતો હોય કે ઉપશાન્ત હોય, ગૃહસ્થ હોય કે સંન્યાસી હોય, જીવતો હોય કે શરીરે નાશ પામ્યો હોય; તોપણ તે મુક્ત જ છે. (૬૭) ‘પ્રાણ ધારણ કરવા કે પ્રાણનો ત્યાગ કરવો એ દેહના ધર્મ છે, આત્માના નથી; એટલે હું જીવતો નથી તેમ મરતો પણ નથી. હોવાું અને ન હોવાું એ વ્યવહારનો અવિષય હોવાથી, આ હું છું તેમ જ નથી. હું ચિદ્રૂપ જ છું’ આમ જે માને છે તે જીવનના વ્યવહાર કરતાં છતાં પણ શોક કરતો નથી. (૬૮) હું નિર્લેપ છું, અજર છું, રાગ વિનાનો છું અને નિરવયવ છું. મારી સઘળી વાસનાઓ શાન્ત થઈ ગઈ છે. ‘હું ચિદાકાશ જ છું’ એમ જે માને છે તે કદી પણ શોક કરતો નથી. (૬૯) ‘હું અહંતાથી મુક્ત છું, શુદ્ધ છું, પુદ્ગલ છું, અજર છું, અમર છું અને સમાન રીતે સર્વત્ર પ્રકાશું છું’ એવી બુદ્ધિવાળા પુરુષને શોક કરવો પડતો નથી. (૭૦) ‘ઘાસના અગ્ર ભાગમાં, મહાન આકાશમાં, પ્રકાશમાન સૂર્યમાં, નર, નાગ અને દેવતાઓમાં સર્વત્ર સર્વદા વ્યાપક બ્રહ્મ વિલસી રહું છે તે જ હું છું’ આવા દૃઢ નિશ્ચયનો જેણે અનુભવ કર્યો છે તેને શોક કરવો પડતો નથી. (૭૧) અનંત ચિદ્રૂપે સર્વત્ર વ્યાપક હું-પરમાત્માનો મહિમા જાણે, નીચે અને સર્વ દિશાઓમાં વ્યાપ્ત છે એવો દૃઢ નિશ્ચય થતાં, કોણ ક્ષય પામે? (૭૨) ગાઠ આસક્તિથી જે પદાર્થનું સેવન થાય છે તે સુખ આપે છે; પણ એ સુખ આપનાર વસ્તુનો નાશ થતાં, એક ક્ષણમાં મનુષ્યને દુઃખ થાય છે. સુખદુઃખ સાથે જ રહેલાં છે એ પ્રસિદ્ધ વાત છે. જે પદાર્થ અલ્પ વાસનાથી કે વાસના વિના ભોગવાય છે, તેથી સુખનો મદ થતો નથી તેમ વસ્તુનો નાશ થતાં, તેનાથી દુઃખ પણ થતું નથી. (૭૩, ૭૪) હે નિષ્પાપ!

ક્ષીણ વાસનાવાળી બુદ્ધિ વડે જે કર્મ થાય છે, તેમાંથી બળી ગયેલાં બીજની પેઠે સુખદુઃખાદિ અંકુર ઉત્પન્ન થતાં નથી. (૭૫) દેહ અને ઇન્દ્રિયો વડે કર્મ થાય છે. કર્મ કરનાર એ કરણસમૂહમાં કર્તા કે ભોક્તા કેણુ હોઈ શકે? આત્મા દેહાદિથી જુદો હોવાથી, તે નિર્લેપ જ છે. (૭૬) સર્વે પદાર્થો-માંથી તે તે વિષયની ભાવનાનો ત્યાગ કરી જે પુરુષ કૈવલ્યપદ મેળવવા તત્પર છે, તે અંદ્રની પેઠે શીતળ, પૂર્ણ અને સૂર્ય જેવો પ્રકાશિત થઈ શેલે છે. (૭૭) દેહરૂપી શાલ્મલી વૃક્ષ છે. તેના સંબંધી સંચિત કે ક્રિયામાણુ પુણ્યાપુણ્ય કર્મરૂપ તૂલ (રૂ) તત્ત્વજ્ઞાનરૂપી મહાન પવન વડે કયાંક ઊડી જાય છે. (૭૮) મનુષ્યની બીજી વિદ્યાઓનું જે પુનઃ પુનઃ પરિશીલન ન થાય તો તે નાશ પામે છે; પરંતુ આ જ્ઞાનકલા એક વખત બરાબર પ્રકટ થઈ, તો સારાં ક્ષેત્રમાં વાવેલાં બીજની. પેઠે ઉત્તરોત્તર વધતી જ જાય છે. (૭૯, ૮૦) જેમ સરોવરોમાં અને સમુદ્રમાં સ્વચ્છ જળ એક જ રહેલું છે, તેમ વિશ્વરૂપ એક જ આત્મા સર્વત્ર સ્ફુરે છે; એથી આ સઘળું જગત તત્ત્વજ્ઞાન વડે બ્રાન્તિ અને કલ્પનાઓ શાન્ત થતાં, અવશેષ રહેલું સન્માત્ર પ્રદ્મ જ છે.” (૮૧)

મનુ બોલ્યા: “હે રાજન્! જ્યાં સુધી પુરુષ વિષયોની આશામાં ફસાયે છે, ત્યાં સુધી તે જીવભાવમાં રહે છે. એ આશા પણ પોતે ઉત્પન્ન થયેલી ન હોવા બંધ કે મોક્ષ આપ- છતાં અવિવેકને લીધે ઉત્પન્ન થઈ હોય નાર ભાવના એમ લાગે છે. આત્મા અને અનાત્મા સંબંધી વિવેકનો ઉદય થતાં એ આશા જ્યારે નાશ પામે છે, ત્યારે તે અનામય થતાં જીવભાવ મૂકી પ્રદ્મ બની જાય છે. (૮૨, ૮૩) સંસાર એક રેંટ જેવો છે.

કર્મને અધીન થઈ મનુષ્યો ઉપરથી નીચે અને નીચેથી ઉપર જાય છે. સંકલ્પ વડે સૌને બાંધનાર એ રેંટની ચિંતારૂપી દોરડીમાં તમે ઘડારૂપ થઈ ભ્રમણ ન કરો. (૮૪) જેઓ 'આ પુત્ર કલત્રાદિ મારાં છે, હું અમુકનો સંબંધી થાઉં' એમ સમજી વ્યવહાર કરે છે, તેવા શઠ લોકો વારંવાર અધો-ગતિ પામે છે. (૮૫) 'આ હું છું અને અમુકનો સંબંધી છું' એવી બુદ્ધિ મોહથી થાય છે. જે વિવેકી પુરુષો આ મોહનો જ્ઞાનપૂર્વક ત્યાગ કરે છે, તેઓ ઉત્તરોત્તર ઉત્કૃષ્ટ પદ તરફ આગળ વધે છે. (૮૬) હે નૃપ! આત્મા સ્વ-પ્રકાશ છે એવો તત્ત્વતઃ નિશ્ચય કરી તમે સુખેથી વ્યવહાર કરો, અને અખિલ જગત એ તત્ત્વથી ભરપૂર છે એમ માની, સર્વત્ર આત્મદર્શન કરો. (૮૭) એવી રીતે પુરુષ જ્યારે સર્વત્ર વ્યાપ્ત અને અખં-ડિત આત્માનો અનુભવ કરે છે, ત્યારે તે સંસાર તરીકે જાય છે અને પરમેશ્વરરૂપ બની જાય છે. (૮૮) બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, ઇન્દ્ર, વરુણ વગેરે સૃષ્ટિનું સર્જન, પાલન, વિનાશ વગેરે જે જે કર્મ કરે છે, તે સઘળાં ચિન્માત્રસ્વરૂપે હું તેમનાથી અલિપ્ત હોવાથી હું જ કરું છું; એવી ભાવના કરવી. (૮૯) વૈદિક-અવૈદિક જે જે શાસ્ત્રોમાં જ્યારે જે મત કહેવાય તે સઘળા સત્ય છે; કારણ કે ચિદ્રિલાસ સંપૂર્ણ રીતે સ્વતંત્ર છે. (૯૦) જેણે ચિન્માત્રનો અનુભવ કર્યો છે, જે સંસાર પાર ગયો છે અને જેનું ચિત્ત નાશ પામ્યું છે, એવો પુરુષ જે બ્રહ્માનંદનો અનુભવ કરે છે તેને કયા આનંદ સાથે સરખાવવો? (૯૧) બ્રહ્મસત્તા વડે જગતને અશૂન્ય માનીએ તો દ્વૈતાપત્તિ નડે છે, અને શૂન્ય માનીએ તો ઇશ્વરની સર્વકર્તૃત્વતાનો વ્યાધાત નડે છે; એથી જગત શૂન્ય પણ નથી અને અશૂન્ય પણ નથી. અચિ-દ્રૂપ કે ચિદ્રૂપ અને આત્મરૂપ કે અન્યરૂપ પણ ન હોતાં, તે

અનિર્વચનીય છે. આવાં અનિર્વચનીય રૂપની ભાવના કરતાં ભુવનાદિરૂપ અવિદ્યા આપોઆપ શાન્ત થઈ જશે. (૯૨) મોક્ષ નામે કોઈ દેશ, કાળ કે અવસ્થા નથી; પરંતુ અહંકાર-રૂપ ગાઠ મોહનો ક્ષય થતાં, વાસનારૂપી અવિદ્યાનો જે લય થાય છે તે જ સાચી મોક્ષની દશા છે. (૯૩) હે રાજન્ ! જ્યારે પુરુષને એન્ય શાસ્ત્રવાચન કે વિચાર કરવા પ્રત્યે રુચિ થતી નથી, જ્યારે નાના પ્રકારના રસનું નિરૂપણ કરતાં કાવ્યો-માંથી તેનું કુતૂહલ શાન્ત થાય છે અને જ્યારે તેની બ્રાન્તિ-ઓ સંપૂર્ણતઃ નાશ પામે છે, ત્યારે તે પુરુષ આત્માના આનંદમાં સમતાથી રહે છે.” (૯૪)

મનુ બોલ્યા: “હે રાજન્ ! જે યોગી વલ્કલ, વસ્ત્ર વગેરે જે કંઈ મળે તે પહેરતો હોય, જેનું કંઈ મળે તે જમતો હોય અને જમીન પર કે પલંગ પર જ્યાંત્યાં જીવનમુક્ત યતિનાં સૂઈ રહેતો હોય, તેવા બ્રહ્મવિત્ પુરુષને લક્ષણ બાહ્ય વસ્તુમાં કંઈ સ્પૃહા ન હોતાં, તે સામ્રાજ્યના અધીશ્વર જેવો શોભે છે. (૯૫)

સિંહ જેમ પાંજરામાંથી બહાર નીકળી જાય, તેમ દેહાદિ અભિમાનથી મુક્ત પુરુષ વર્ણાશ્રમના નિયમની મર્યાદાનો ત્યાગ કરી, જગતની જાળમાંથી મુક્ત થઈ જાય છે. (૯૬) તીવ્ર વૈરાગ્યદશાનો અનુભવ કરતો યોગી પુરુષ વાણીનો વિષય નથી, અને શરદઋતુમાં જેમ આકાશ શોભે તેમ તે કોઈક નિરુ-પાધિક સૌંદર્ય વડે શોભે છે. પર્વતમાં આવેલા મહાન તળા-વની પેઠે તે ગંભીર અને પ્રસન્ન રહે છે, અને પરમાનંદનો અનુભવ કરતાં નિશ્ચલ સ્વ-સ્વરૂપમાં તે લીન રહે છે. (૯૭, ૯૮) તે નિત્ય તૃપ્ત હોવાથી, સર્વે કર્મોના ફળનો ત્યાગ કરે છે. તે આ લોક અને પરલોકના ઇષ્ટ-ફળ સાધનરૂપ આશ્રયથી રહિત

છે. પાપથી, પુણ્યથી કે જાતિ, આયુ, ભોગરૂપી તેના વિપાક વડે પણ તે લેવાતો નથી. (૯૯) લાલ, પીળા પદાર્થોના પ્રતિબિંબથી જેમ સ્ફટિકને તેના રંગની અસર થતી નથી, તેમ બ્રહ્મવિદ્ પુરુષ પણ કર્મફળથી નિર્લેપ રહે છે. (૧૦૦) નાના પ્રકારના મનુષ્યો વચ્ચે રહેવા છતાં ભેદના અભિમાન વિનાના જ્ઞાની મહાત્મા પોતાનાં શરીરનું અંદન, પુરુષ વગેરેથી પૂજન થાય તો હર્ષ પામતા નથી, અને એને કાપી નાખે તો દુઃખી થતા નથી; કારણ કે દેહને તે પ્રતિબિંબ સમાન માને છે. (૧૦૧) જ્ઞાની પુરુષ પોતાના સંબંધી કે અન્યની પ્રશંસા કરતો નથી. તે નિર્વિકાર છે. આત્માથી અતિરિક્ત કંઈ પૂજવા જેવું ન હોતાં, તે પૂજ્ય રહિત છે. કોઈક વખતે નિત્ય નિયમ પ્રમાણે તે આચારક્રમ પાળે છે, અને કોઈક વખત તે નથી પણ પાળતો. (૧૦૨) જ્ઞાની પુરુષ તરફથી કોઈને પણ ભય ન હોવાથી તેનાથી કોઈ પણ ઉદ્વેગ પામતું નથી, અને પોતાના સિવાય અન્ય કંઈ ન હોવાથી, તે પોતે કોઈથી ઉદ્વેગ પામતો નથી. રાગ, દ્વેષ, ભય, આનંદ કોઈક વખતે તેનો ત્યાગ કરે છે, અને કોઈક વખતે તેને તેનો સંયોગ થાય છે; એવા સંયોગોમાં પણ તે નિર્વિકાર જ રહે છે. (૧૦૩) એવા જીવન્મુક્ત પુરુષોને મહાન પુરુષો પણ જ્ઞાનથી વશ કરી શકતા નથી, છતાં બાળક પણ કોઈક વખત તેને વશ કરી લે છે. અર્થાત્ તેમનો આશય મહાન હોવાથી સમર્થ પુરુષને તે હર્લભ છે, અને તેઓ સરલ હોવાથી બાળકને પણ સુલભ છે. (૧૦૪) જ્ઞાનનો સાક્ષાત્કાર થતાં જ તે મુક્ત થઈ ગયો છે, એટલે તેનું શરીર તીર્થમાં પડે કે ચાંડાળને ઘેર પડે, કોઈ પણ દિવસ ન પડે કે હમણાં જ પડે; તેની તેને પરવા નથી. અહંકાર જ બંધન છે અને જ્ઞાનથી અહંકારનો નાશ થતાં,

મોક્ષદશા જ અનુભવાય છે. (૧૦૫,૧૦૬) જો આવો જીવન્મુક્ત પુરુષ મળે તો તે પૂજવા યોગ્ય છે. શ્રેયની ઇચ્છા કરનાર પુરુષે એની પૂજા કરવી, સ્તુતિ કરવી, તેને નમસ્કાર કરવા, તેનું દર્શન કરવું અને અભિવાદન કરવું. (૧૦૭,૧૦૮) હે રાજન્ ! યજ્ઞ, તીર્થ, તપ, દાન વગેરેથી આ પરમપદ પ્રાપ્ત થતું નથી, પરંતુ આત્મવેત્તા સંત પુરુષોની સેવાથી જ એ પદ મળે છે.”

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે કમલનયન રામ ! એ પ્રમાણે ઇક્ષ્વાકુ રાજાને ઉપદેશ આપી, મનુ ભગવાન બ્રહ્મલોકમાં ગયા અને રાજાએ બ્રહ્મદષ્ટિ પ્રાપ્ત કરી, સ્થિરતાનો અનુભવ કર્યો. (૧૦૬,૧૦)

સર્ગ ચૌદમે

મુનિ અને વ્યાધનું ઉપાખ્યાન

શ્રીરામે પૂછ્યું: હે ભગવન્ ! આપે કહેલાં લક્ષણોવાળા જીવન્મુક્ત જ્ઞાનીઓની અપૂર્વ અતિશયતા જ્ઞાનીની અપૂર્વતા શું છે? (૧)

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ ! જ્ઞાનીઓ પરમ તત્ત્વમાં જ બુદ્ધિ રાખે છે. એ જ એમની વિશેષતા છે. વિષયોમાં તેઓ ઇચ્છા રાખતા નથી; કારણ કે તેઓ નિત્ય તૃપ્ત છે. પ્રશાન્ત અને આત્મનિષ્ઠ સ્થિતિમાં તેઓ આનંદથી રહે છે. (૨) મંત્ર, તંત્ર અને તપ વડે પ્રાપ્ત થયેલી આકાશગમનાદિ સ્થિતિમાં શું અપૂર્વતા છે? (૩) અણ્ણિમાદિ આઠ પ્રકારની સિદ્ધિઓ પણ તેવા પ્રકારના મંત્રતંત્ર વડે યત્ન કરતાં મળે છે-પરંતુ આત્મસ્વરૂપ તો નિત્ય પ્રાપ્ત જ છે; એટલે તેમાં જ અપૂર્વતા છે. (૪) જ્ઞાની પુરુષ બાહ્ય વસ્તુઓમાં આસક્તિ રાખતો ન હોવાથી, તેનું મન રાગ વિનાનું અને શુદ્ધ હોય છે; એ જ જ્ઞાનીની વિશેષતા છે. આવી સ્થિતિ અજ્ઞાનીઓની નથી. (૫)

જ્ઞાની પુરુષ વર્ણાશ્રમાદિ ચિહ્નો રહિત છે. જ્ઞાન થયું હોવાથી, તેનો સંસારરૂપી દ્વૈતભ્રમ નષ્ટ થયો છે; એથી કામ, ક્રોધ, વિષાદ, મોહ, લોભ વગેરેથી ઉત્પન્ન થતી આપત્તિઓ નિત્ય ઘટતી જાય છે, અને છેવટે તે નિર્વિકાર બને છે. એ જ તત્ત્વનિષ્ઠ સંત પુરુષનું વિશેષ લક્ષણ છે. (૬)

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! જેમ કોઈ વિપ્ર પોતાના જાતિ-ધર્મનો વિચાર ક્યાં વિના શૂદ્ર સ્ત્રીના સંગરૂપી દુષ્ટ વર્તનથી શૂદ્રત્વ સ્વીકારે છે, તેમ ઈશ્વર પણ સ્વ-જીવનું નિષ્કારણપણું સંકલ્પ વડે અથવા અવિદ્યા વડે જીવભાવનો અંગીકાર કરે છે. (૭) દરેક સર્ગમાં ચરાચર પ્રાણીઓ બે પ્રકારે ઉત્પન્ન થાય છે. કર્મો વગેરે જન્મનાં કારણોનો અભાવ હોવાથી, અને આત્મા નિર્વિકાર હોવાથી, ચિત્તાનાં સ્ફુરણથી જે પ્રાણીઓ જન્મ્યાં તેનું કંઈ કારણ નથી. આમ ઈશ્વરમાંથી ઉત્પન્ન થયા પછી તેઓ પોતપોતાનાં કર્માનુસાર પુનઃપુનઃ અન્ય જન્મોનો અનુભવ કરે છે. જીવોના જન્મ અને કર્મનો કાર્ય-કારણભાવ એવો જ છે. (૮,૯) તે પરમ પદમાંથી સર્વે જીવો કંઈ પણ કારણ વિના જન્મે છે. પછી તેઓનાં સુખદુઃખ, જાતિ, આયુષ્ય વગેરેનું કારણ તેનાં કર્મો જ છે. એ કર્મોનું કારણ આત્મતત્ત્વના અજ્ઞાનથી થતા સંકલ્પો જ છે. (૧૦,૧૧) દ્વૈતપ્રપંચમાં ફસાવાનું કારણ સંકલ્પ જ છે. હે રામ! એનો ત્યાગ કરો, અને મનની નિઃસંકલ્પ અવસ્થા જ સાચી મોક્ષદશા છે, તેથી જ્ઞાનપૂર્વક મનને અમન બનાવવાનો તમે અભ્યાસ કરો; (૧૨) માટે અભ્યાસપૂર્વક સ્વ-સંકલ્પ-દશાનો ત્યાગ કરો અને દૃશ્યદર્શનના સંબંધમાં નિત્ય સાવધાન રહો. દૃશ્યનું તેમ જ દૃષ્ટત્ત્વનું અભિમાન ન કરતાં કર્મ અને કર્તાની વાસનાઓનો ત્યાગ કરી જે વસ્તુ અવશેષ રહે છે, તે

આત્મતત્ત્વમાં લીન થાઓ. (૧૩,૧૪) જે જે વિષયો તરફ ઇન્દ્રિયગણ જાય છે, તેમાં જો તે આસક્ત થાય તો બંધનમાં ફસાય છે, અને તેમાં વૈરાગ્યબુદ્ધિ રાખે તો મુક્ત થઈ જાય છે. (૧૫) તમારા ચિત્તમાં જો કોઈ વસ્તુ રુચિ ઉત્પન્ન કરે, તો સમજજો કે તમે દ્વૈતપ્રપંચમાં ફસાયા જ છો; અને તમારા ચિત્તને કોઈ પણ પદાર્થમાં આસક્તિ ન રહે તો તમે મુક્ત જ છો. (૧૬) હે રામ ! એટલા માટે તૃણથી દેવ સુધી સ્થાવર-જંગમ પદાર્થોમાં તમારે આસક્તિ રાખવી નહિ. (૧૭) આસક્તિ વિના જે કંઈ તમે ખાઓ, કર્મ કરો કે ત્યાગ કરો તેના તમે કર્તા ય નથી અને ભોક્તા પણ નથી; કારણ કે તમારું મન આત્માનુસંધાનથી શાન્ત થયું હોવાથી, તમે મુક્ત જ છો. (૧૮) આત્મજ્ઞાની સંત પુરુષો ભૂતકાળનું અનુસંધાન કરતા નથી અને ભવિષ્ય સંબંધી સંકલ્પો પણ કરતા નથી. ફક્ત વર્તમાનમાં પ્રારબ્ધાનુસાર આવી મળતી વસ્તુઓ જ તેઓ સ્વીકારે છે. (૧૯) તૃષ્ણા, મોહ, મદ વગેરે પાશ મનની અંદર ગૂંથાયા છે. જ્ઞાની પુરુષે વિવેકી મન વડે એ મનનો નાશ કરવો જોઈએ. (૨૦) લોહું જેમ લોહાને કાપે તેમ યત્નપૂર્વક વિવેકથી અતિ તીક્ષ્ણ થયેલા મન વડે મલિન મનનો નાશ કરી, સંસારભ્રમનું નિવારણ કરે. (૨૧) ધોવાની કળામાં ચતુર પુરુષો ક્ષાર વડે જ કપડાંનો મેલ દૂર કરે છે. અસ્ત્ર વડે અસ્ત્રનો પ્રતિકાર થાય છે અને વિષ વડે વિષની અસર દૂર થાય છે. એ જ રીતે, વિવેકી મન વડે અવિવેકી મનનો નાશ થાય છે. (૨૨) સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને પર-એમ જીવનાં ત્રણ રૂપ છે. તેમાંથી પ્રથમ જેનો ત્યાગ કરી ત્રીજા પરસ્વરૂપને ભજો. (૨૩) હાથપગ વગેરે અવયવો-વાળો જે દેહ ભોગ માટે અહીં-તહીં ભટકે છે, અને જે જીવનું ભોગાયતન છે તે જીવનું સ્થૂલસ્વરૂપ છે. (૨૪) હે રામ ! જે

સંકલ્પમય છે, સંસાર રહે છે ત્યાં સુધી જે રહે છે, અને જે એક લોકમાંથી અન્ય લોકમાં જવા યોગ્ય છે, તે ચિત્ત જીવનું અતિવાહિક (સૂક્ષ્મ) રૂપ છે. (૨૫) જે આદિઅંત રહિત છે, જે સત્ય, ચિન્માત્ર અને નિર્વિકલ્પ છે, તેને જીવનું ત્રીજું પર-રૂપ સમજવું. (૨૬) સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ શરીરની અપેક્ષા-એ આ ચતુર્થ પદ છે તેથી તેને તુર્યપદ કહે છે. એ શુદ્ધ પદમાં એકનિષ્ઠ થાયો. સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મરૂપમાં આત્મબુદ્ધિ ન કરતાં તેનો ત્યાગ કરો. (૨૭)

શ્રીરામે પૂછ્યું : હે ભગવન્ ! જાત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્ત ત્રણે અવસ્થામાં એ પદ હોવા છતાં તે તુર્યપદ-વાર્ણન તુર્યપદ બરાબર સમજાતું નથી. કૃપા કરી એને સ્પષ્ટ રીતે સમજાવો. (૨૮)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! જે વડે જાત અને સ્વપ્નમાં વિક્ષેપ થાય છે, તે અહંભાવ અને સુષુપ્તિનું મૂળ હોવાથી સુષુપ્તાવસ્થામાં જેનો અનુભવ થાય છે તે અનહંભાવ તથા સત્ત્વ અને અસત્ત્વના અભિમાનનો ત્યાગ કરી જે અસંગ અને સ્વચ્છ ચૈતન્ય સ્થિત છે તે તુર્ય કહેવાય છે. (૨૯) જે નિષ્કલંક, સમ અને શાન્ત છે, જે જીવનમુક્તની સ્થિતિ છે અને વ્યવહારમાં જે સાક્ષીવત્ ઉદાસીન અવસ્થામાં રહે છે, તેને તુર્યાવસ્થા કહેવાય છે. (૩૦) સંકલ્પોનો અભાવ હોવાથી એ પદ જાત કે સ્વપ્ન નથી, અને અજ્ઞાન રહિત હોવાથી તે સુષુપ્ત પણ નથી. (૩૧) જેઓ શાન્ત છે અને જ્ઞાનનો જેને અનુભવ થયો છે, એવા પુરુષોને મન આ જગત પ્રદ્ધમાં જ લીન થયેલું હોવાથી તુર્ય જ છે; અજ્ઞાનીઓને જગત સ્થિર લાગે છે. (૩૨) અહંકારનો સંપૂર્ણ ત્યાગ થતાં અને સમતાનો ઉદય થતાં ચિત્તનો લય થઈ જાય છે અને તુર્ય

અવસ્થા જ શેષ રહે છે. (૩૩)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! તમે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે, તોપણ આ વસ્તુ વિશેષ સ્પષ્ટ થાય તે માટે એક દૃષ્ટાન્ત સંભળાવું છું. (૩૪) કોઈ એક જંગલમાં દ્વૈત શિકારીનું દૃષ્ટાન્ત પ્રપંચનાં અનુસંધાનનો ત્યાગ કરી એક અદ્ભુત મુનિ બેઠા હતા. બાણ લાગવાથી નાસી છૂટેલા મૃગ પાછળ આવતા એક શિકારીએ તેને પૂછ્યું : “હે મુનિ ! મારાં બાણથી વીંધાયેલું એક મૃગ આ બાણ આવ્યું હતું, તે કઈ દિશામાં ગયું ?” મુનિએ આ પ્રમાણે જવાબ આપ્યો : (૩૫,૩૬) “હે ભાઈ ! બ્રહ્મનું જ અનુસંધાન અમે કરીએ છીએ, એટલે અમે સર્વદા સમાન ભાવથી વનમાં વસીએ છીએ. જેનાથી અબાણ્યો વ્યવહાર થાય છે, તે અહંકાર અમારામાં નથી. અહંકારમય મન જ સર્વે ઈન્દ્રિયોનાં કર્મો કરે છે. ઘણો વખત થયાં તે મનનો નાશ થઈ ગયો છે. બ્રહ્મત, સ્વપ્ન કે સુષુપ્ત નામની કોઈ અવસ્થાને હું જાણતો નથી. હું સદા તુર્યપદમાં સ્થિત છું. એ દશામાં દૃશ્ય બિન્નકુલ સંભવતું નથી.” (૩૭-૩૮)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! મુનિનાં આવાં વચનો સાંભળી શિકારી તેનો અર્થ ન સમજી શકવાથી યથેચ્છ દિશામાં ચાલ્યો ગયો. (૪૦) હે મહાબાહો ! એટલા માટે જ હું કહું છું, કે તુર્યથી વ્યતિરિક્ત અન્ય કોઈ દશા છે જ નહિ; માટે નિર્વિકલ્પ ચિત્ત એ જ તુર્યપદ છે; અહીં અન્ય કંઈ છે જ નહિ. (૪૧) બ્રહ્મત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્ત એ ત્રણ ચિત્તનાં રૂપ છે, અને ઘોર, શાન્ત અને મૂઢ એ ત્રણ ચિત્તના ભેદ છે. (૪૨) બ્રહ્મત અવસ્થામાં સુખદુઃખને અવકાશ મળે તેવા ઘણા પ્રસંગો નો સંભવ હોવાથી ચિત્ત ઘોર કહેવાય છે, સ્વપ્નાવસ્થામાં

એવા પ્રસંગોનો અભાવ હોવાથી ચિત્ત શાન્ત કહેવાય છે, અને સુષુપ્તિમાં અજ્ઞાનને લીધે ચિત્ત મૂઢ કહેવાય છે. એ ત્રણે રૂપથી રહિત થતાં ચિત્ત નિર્વિકાર બને છે, એટલે તે મૃત કહેવાય છે. (૪૩) જે ચિત્ત મૃત કહેવાય છે, તે જ સત્ત્વગુણરૂપે સ્થિત, એક અને સમ તુર્યપદ સઘળા યોગીઓ ખૂબ શ્રમ લઈને મેળવે છે. (૪૪) હે રામ ! જ્યાં સઘળા સંકલ્પ શાન્ત થઈ ગયા છે, અને જીવનમુક્ત મહાન મુનિઓ લેહલેપિથી પર થઈ જે પદમાં નિત્ય સુખેથી રહે છે, તેવા તુર્યપદમાં તમે પણ નિરામય થઈ સુખપૂર્વક રહો. (૪૫)

સર્ગ પંદરમો

યોગસમ્પભૂમિકોપાખ્યાન

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! સર્વત્ર કેવળ એક શુદ્ધ, શાન્ત, શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મતત્ત્વ જ છે. અવિદ્યા, માયા કે તેનાં કાર્ય જેવું અહીં કંઈ નથી. એ રીતે સર્વ પ્રપંચનો બાધ ચિત્તની અસત્તા વડે એ બધાં અધ્યાત્મશાસ્ત્રોનો સિદ્ધાંત છે. (૧) દુઃખની આત્યંતિક શાન્ત, સ્વસ્થ, સઘળી શક્તિ વડે પૂર્ણ નિવૃત્તિ ચિદાકાશ બ્રહ્મ સર્વત્ર સમાન ભાવે વ્યાપ્ત છે. તે વિષે મતવાદીઓ જુદા જુદા સિદ્ધાન્તની કલ્પના કરે છે. કેટલાક શાસ્ત્રીઓ જગતનું મૂળ કારણ શૂન્ય છે એવો નિર્ણય કરે છે. કેટલાક વિદ્વાનો તેને વિજ્ઞાન માત્ર કહે છે, અને ઈશ્વરવાદીઓ જગત ઈશ્વરરૂપ છે એવો નિર્ણય કરે છે. પોતપોતાના નિર્ણયનું સમર્થન કરવા તેઓ પરસ્પર વિવાદ કરે છે. (૨,૩) એ સઘળા વિવાદમાં ભાગ ન લેતાં તમારે સઘળા સંકલ્પવિકલ્પને દૂર કરવા, વાસનાઓને મનમાંથી નિર્મૂળ કરવી, બુદ્ધિને પ્રશાન્ત

બનાવવી અને બાહ્ય પદાર્થોનું અનુસંધાન ન કરવું; એ રીતે તમે જીવન્-મુક્ત બની જાઓ. (૪) હમેશાં અંતર્મુખ રહી આત્મામાં વૃત્તિઓને જોડો. ચિત્ત અંતર્મુખ થતાં બાહ્ય ઇન્દ્રિયોનો વ્યાપાર નિષ્ક્રિય થશે, એટલે અન્યની દૃષ્ટિમાં તમારો વ્યવહાર આંધળા-બહેરા જેવો લાગશે; પરંતુ હૃદયને આત્મબુદ્ધિ વડે પૂર્ણ બનાવી શાન્તિથી રહો. (૫) જ્યારે અવસ્થામાં સુષુપ્તવત્ સઘળાં કર્મો નિર્વિકલ્પ ચિત્તે કરો. મનમાંથી રાગદ્વેષ વગેરેને દૂર કરી યથાપ્રાપ્ત વ્યવહાર અસંગભાવે કરો. (૬) ચિત્તની સત્તા મનુષ્યને અનેક દુઃખ અપાવે છે, અને ચિત્તની અસત્તા એ જ પરમ સુખ છે; માટે ચિદેકરસ આત્માનો અનુભવ કરી બાહ્ય પદાર્થોના વિસ્મરણ વડે ચિત્તને ક્ષય કરો. (૭) સુંદર કે અસુંદર પદાર્થો દૃષ્ટિએ પડતાં તમે પાષાણવત્ નિર્વિકાર રીતે સમાન રહો. આટલા જ પુરુષાર્થથી સંસારનો દ્વૈતભ્રમ જિતાય છે. (૮) ‘આ સુખ છે, આ દુઃખ છે અને આ મધ્યમ અનુભવરૂપ છે’ એવી ત્રણે પ્રકારની દશાનું અનુસંધાન કરવું નહિ. આટલા જ સ્વ-પુરુષાર્થથી દુઃખની આત્યંતિક નિવૃત્તિ થાય છે. (૯) પૂર્ણિમાના ચંદ્રની પેઠે જીવન્-મુક્ત જ્ઞાની પુરુષ અમૃતમય સ્વરૂપસુખનો આનંદ અનુભવે છે. તેને પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થયો હોવાથી, તે કર્મ કરે તોપણ કૃતૃત્વાભિમાનના અભાવે તે ન કર્યા બરાબર છે. (૧૦)

શ્રીરામે પૂછ્યું : હે ભગવન્ ! યોગની સાત ભૂમિકાઓનો અભ્યાસ કેવી રીતે કરવો તથા દરેક ભૂમિકાઓનો- ભૂમિકામાં ગયેલા યોગીઓ કયા લક્ષણથી અભ્યાસક્રમ ઓળખાય છે ? (૧૧)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! પુરુષ જે પ્રકારના હોય છે: પ્રવૃત્ત અને નિવૃત્ત, સ્વધર્મના અનુષ્ઠાનથી સ્વર્ગ મેળવવાની

ઇચ્છા સેવનાર પુરુષ પ્રવૃત્ત કહેવાય છે; અને અસંગભાવે નિષ્કામ કર્મો કરી, મોક્ષ મેળવવાની ઇચ્છા સેવનાર પુરુષ નિવૃત્ત કહેવાય છે. એનાં લક્ષણો સાંભળો. (૧૨) ‘ખીણું’ કંઈ ભોગવવાની વસ્તુના અભાવે નિર્વાણ અલ્પ હોવાથી, મારે તેનું શું કામ છે? અનંત વિષયસુખો આપનાર સંસાર જ મારે માટે શ્રેયસ્કર છે’ આવો નિર્ણય કરી જે સકામ કર્મો કરે છે, તેને પ્રવૃત્ત કહેવાય છે. (૧૩) જેમ સમુદ્રનો કાચળો તરંગના ચાલવાથી પોતાની ડોક અસંખ્ય વાર અંદર પેસાડી દે છે અને બહાર કાઢે છે, તેમ જીવ અનેક જન્મપરંપરામાંથી પસાર થતો હોવાથી, તેને કયાંય વિશ્રાન્તિ મળતી નથી. એક જન્મનાં જરા-મરણાદિ દુઃખો ભોગવી જીવ ગર્ભયાતના ભોગવે છે, અને ભવિષ્યમાં વળી બાલ્યાવસ્થા વગેરે દુઃખોનો અનુભવ કરે છે. એ રીતે અનેક દુઃખમય જન્મોને અંતે કોઈક પુણ્યનો પરિપાક થતાં, પુરુષના મનમાં વિવેકનો ઉદય થાય છે. (૧૪) ‘સંસારની વ્યવસ્થામાં કંઈ સાર નથી, એનું મારે હવે કામ નથી. પુનઃ પુનઃ જન્મ અપાવનાર સાર વિનાનાં કર્મોનું પણ મારે શું કામ? પરમ ખેદની વાત છે, કે તેવાં કર્મો કરી હું દિવસો વ્યર્થ ગાળું છું. કર્મકૃણનાં તારતમ્ય રહિત નિર્વિકાર શ્રેષ્ઠ વિશ્રામસ્થાન કયું છે?’ હૃદયથી આવો નિશ્ચય કરનાર મુમુક્ષુ નિવૃત્ત કહેવાય છે. (૧૫, ૧૬)

‘પદાર્થો તરફ રાગ વિનાની વૃત્તિ કરી હું ક્યારે સંસાર-સાગર તરી જાઉં’ એવો વિચાર વિવેકશીલને થાય છે. દિન-પ્રતિદિન મનમાંથી વાસનાઓ ઘટતી જાય છે. ચિત્તશુદ્ધિને અનુકૂળ શૌચ, સત્સંગ, ઉપાસના, જપ વગેરે પ્રશંસનીય કર્મો કરવામાં તેનો ઉત્સાહ વધે છે, અને તેથી તે આનંદ પામે છે. કૃષિ વગેરે ગ્રામ્ય જડ વ્યવસાયો પ્રત્યે તે સંશયથી જુએ છે,

પારકા દોષોનું રહસ્ય પ્રકાશમાં મૂકતો નથી; અને અન્યને ઉદ્દેગ ન પમાડે તેવાં અહિંસા પુણ્ય કર્મોનું સેવન તે કરે છે. પાપથી તે ડરે છે અને વૈભવો ભોગવવાની ઇચ્છા રાખતો નથી. દેશ-કાળને અનુસરી સ્નેહ, વિશ્વાસ, કોમળતા વગેરે ગુણયુક્ત વચનો વડે તે વ્યવહાર કરે છે. મન, વચન અને કર્મથી જ્ઞાનીઓની સેવા કરી જ્યાંત્યાંથી જ્ઞાનશાસ્ત્રનું અવલોકન કરે છે. આવા પ્રકારનું આચરણ જ્યારે પુરુષ વર્તનમાં મૂકે, ત્યારે તે યોગની પ્રથમ ભૂમિકા-શુભેચ્છામાં આવે છે. (૧૭-૨૨) સંસારસાગર તરી જવા માટે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જે પુરુષ વિચાર કરતો થાય છે, તેને પ્રથમ ભૂમિકા પ્રાપ્ત થઈ કહેવાય છે. બીજાઓ તો સન્માર્ગે વર્તનારા આર્થી જ કહેવાય છે. (૨૩)

જેઓ શ્રુતિ, સ્મૃતિ, સદાચાર, ધારણા વગેરે કર્મો કરતા હોય છે, અને જેઓ આત્મજ્ઞાનમાં અનુભવી હોવાથી ઉપદેશ આપવામાં કુશળ હોય છે, એવા શ્રેષ્ઠ પંડિતોને શરણે વિચારણા નામની બીજી ભૂમિકામાં પ્રવેશનાર પુરુષ જાય છે. (૨૪) ગૃહપતિ જેમ ઘર સંબંધી બધું જાણે છે, તેમ જેણે અધ્યાત્મ-શાસ્ત્રનું શ્રવણ કર્યું છે, તથા નિત્ય અને અનિત્ય વસ્તુના ભેદને જે સમજે છે, તે પુરુષ કાર્યાકાર્યનો નિર્ણય તત્ત્વતઃ કરી શકે છે. (૨૫) જેમ સર્પ કાંચળીનો ત્યાગ કરે, તેમ તે પુરુષ જરાક પણ સ્ફુરતા મદ, અભિમાન, માત્સર્ય, દંભ, મોહ વગેરેનો ત્યાગ કરે છે. (૨૬) એ પ્રમાણે સારી વાસનાઓને સેવતો પુરુષ શુરુ અને સંત પુરુષની સેવા કરી એ સાધન વડે શાસ્ત્રમાં કહેલું યથાર્થ તત્ત્વ બરાબર સમજી શકે છે. (૨૭)

પછી તે અસંગા નામની યોગની ત્રીજી ભૂમિકામાં પ્રવેશ કરે છે; અધ્યાત્મશાસ્ત્રમાં કહેલાં આત્મા સંબંધી લક્ષણો ધ્યાનમાં રાખી તે પુરુષ આત્મતત્ત્વમાં જ બુદ્ધિ સ્થિર કરે છે,

તપસ્વીઓના આશ્રમે જઈ આત્મનિષ્ઠ સંતો સાથે આત્મા સંબંધી જ ચર્ચા કરે છે, સંસારની નિંદા કરી વૈરાગ્યને પોષે એવા વિચારો કરે છે, અને શિક્ષાને જ શય્યા બનાવી જ્યાં બેઠા ત્યાં જ આસન એમ સમજી પોતાનું આયુષ્ય વ્યતીત કરે છે. (૨૮-૩૦) વ્યુત્થાનદશામાં વન-ઉપવનમાં તે વિહાર કરે છે અને સમાધિદશામાં ઉપશાન્ત થઈ કોઈ પણ આસક્તિ વિનાના સ્વરૂપસુખનો અનુભવ તે નીતિમાન પુરુષ લે છે. (૩૧) સમ્મશ્નોના અભ્યાસથી અને પુણ્યકર્મો કરવાથી એ પુરુષની ત્રીજી ભૂમિકાની જ્ઞાનકક્ષા સ્પષ્ટ થાય છે. (૩૨)

ત્રીજી ભૂમિકામાં રહેલો જ્ઞાની પુરુષ સામાન્ય અને શ્રેષ્ઠ એમ બે પ્રકારના અસંગનો અનુભવ કરે છે. એના ભેદ વિષે હું કહું છું તે સાંભળો. “નિષ્ક્રિય હોવાથી હું કર્તા નથી, નિત્ય તૃપ્ત હોવાથી હું ભોક્તા નથી, બાધ્ય પણ નથી અને નિર્વ્યાપાર હોવાથી બાધક પણ નથી” એમ સમજી સઘળા પદાર્થોમાં જે અનાસક્ત રહે છે, તે પુરુષ સામાન્ય અનાસક્તિનો અનુભવ કરે છે. (૩૩-૩૫) “સુખદુઃખનું કારણ પૂર્વનાં કર્મો છે એમ નિરીશ્વરવાદીઓ માને છે અને તે સઘળાં ઈશ્વરાધીન છે એમ ઈશ્વરવાદીઓ માને છે. બન્ને પક્ષની નજરે મારું કર્તાપણું કેમ સંભવે? વિષયો મહારોગ અપાવે છે, સંપત્તિ પણ અર્જનરક્ષણ નિમિત્તે થતાં દુઃખોનું કારણ બને છે, સંયોગને પરિણામે વિયોગ જ છે, અને મનની ચિન્તાઓ વ્યાધિનું કારણ બને છે. સઘળી વસ્તુઓનો કોળિયો કરી જવા તત્પર થયેલો કાળ બધા પદાર્થોનો નાશ કરે છે.” ઉપર પ્રમાણે વિચાર કરનાર પુરુષ સામાન્ય અસંગભાવનો અનુભવ કરે છે. (૩૬-૩૮) પૂર્વોક્ત અભ્યાસયોગ વડે જ્ઞાનનિષ્ઠ મહાત્માઓનો સમાગમ કરવો, દુષ્ટ મનુષ્યોના સંગથી દૂર રહેવું અને શ્રવણમનનાદિ

સાધનો વડે આત્મજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવો, પુરુષ પ્રયત્નથી સમાધિના અભ્યાસ વડે આત્મતત્ત્વ કરતલામલકવત્ સ્પષ્ટ થાય, અને “હું કર્તા નથી, પણ ઈશ્વર કે મારાં પૂર્વનાં કર્મો કર્તા છે” એવા શબ્દોના અર્થને પણ દૂર રાખી સર્વનું કારણ, પ્રપંચથી અતીત અને અબાધિત પરબ્રહ્મમાં મૌન અને શાન્તભાવે રહેવું; આ જ શ્રેષ્ઠ અસંગભાવ છે. (૩૬-૪૨) પ્રકાશમાન બ્રહ્મને અંદર, બહાર, નીચે, ઉપર, આકાશમાં, પદાર્થોમાં, અપદાર્થોમાં, જડ કે ચેતન કેઈ પણ વસ્તુઓમાં અવલંબન રહેતું નથી. અન્ય પ્રકાશ રહિત એ સર્વપ્રકાશક, સર્વકારણ, અનાદ્યંત, અજ અને સુંદર સ્વરૂપમાં લીન રહેવું એને જ શ્રેષ્ઠ અસંગ કહે છે. (૪૩,૪૪) વિચારરૂપી સૂર્યનો ઉદય થતાં વિવેકરૂપી કમળ હૃદયમાં વિકાસ પામે છે. સંતોષરૂપી એની સુગંધ છે, શુભ કર્મો એનાં સ્વચ્છ પદ્મવ છે, ચિત્ત એની ઢાંડી છે અને તેની આગળ વિદ્યારૂપી કાંટાઓ પથરાયેલા છે. વિવેકનો વિકાસ થતાં અસંગા નામની ત્રીજી ભૂમિકારૂપી રૂળ સાધક મેળવે છે. (૪૫,૪૬) નિષ્પાપ સજ્જનોના સમાગમથી અને અનેક જન્મોના પુણ્યકર્મોનો સંચય થતાં દૈવગતિથી પ્રથમ ભૂમિકાનો ઉદય થાય છે. (૪૭) અમૃતના અંકુરની પેઠે આ ભૂમિકાનું વિવેકજળ વડે પ્રયત્નપૂર્વક રક્ષણ કરવું અને તેને પોષવું. (૪૮) જેમ ખેડૂત નાનકડા છોડવાઓની સંભાળ રાખે છે, તેમ વૈરાગ્ય, શમ, દમ વગેરે-માંથી જે સાધન વડે આ ભૂમિકાની વૃદ્ધિ થાય એ સાધનને વધારવા દિનપ્રતિદિન પ્રયત્ન કરવો. (૪૯) એવી રીતે વિચાર વડે દૃઢ થયેલી પ્રથમ ભૂમિકા અન્ય ભૂમિકાઓને ઉત્પન્ન કરે છે. યત્ન કરતાં આ ભૂમિકામાંથી ણીજી અને ત્રીજી ભૂમિકાનો ઉદય થાય છે. (૫૦) શ્રેષ્ઠ અસંગવાળી ત્રીજી ભૂમિકામાં જે

પુરુષ હોય છે, તેના સઘળા સંકલ્પો સંપૂર્ણતઃ શાન્ત થઈ જાય છે. (૫૧)

શ્રીરામે પૂછ્યું : હે ભગવન્ ! જે પુરુષ કામ્યકર્મ કરતો હોય અને જેણે યોગ પ્રાપ્ત ન કર્યો હોય, એવો અજ્ઞાની

પુરુષ સંસારસાગર કેમ તરી શકે ?

અધૂરી સાધનાવાળા પહેલી, બીજી અને ત્રીજી ભૂમિકામાં જ

યોગીઓની મૃત્યુ અપરોક્ષ જ્ઞાન મેળવ્યા વિના મરણ પામેલા

પછી સ્થિતિ પુરુષને કેવા પ્રકારની ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે ?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! રાગાદિ દોષ યુક્ત વર્તન કરી વ્યવહાર કરતો મૂઢ પુરુષ અનેક જન્મ પર્વત પ્રથમ ભૂમિકામાં જ્યાં સુધી પ્રવેશ ન કરે, ત્યાં સુધી તેને સંસારનાં દુઃખો ભોગવવાં પડે છે. અથવા કાકતાલીય યોગે સંત પુરુષોના સમાગમથી સંસારમાં દોષબુદ્ધિ થતાં હૃદયમાં વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય, તો યોગભૂમિકાનો ઉદય અવશ્ય થાય છે, અને તેમ થતાં સંસારનો નાશ થાય છે; એવો શાસ્ત્રોનો મત છે. (૫૨-૫૬) પહેલી, બીજી અથવા ત્રીજી ભૂમિકામાં પ્રવેશ કર્યા પછી મરણ પામેલા યોગીનાં પૂર્વજન્મનાં પાપો તે તે ભૂમિકાના પ્રમાણમાં ક્ષીણ થાય છે. (૫૭) પછી પુણ્યના પ્રતાપે એ યોગી સ્વર્ગાદિ પ્રદેશમાં, લોકપાલોની નગરીમાં અને મેરુ પર્વતની લતાકુંજોમાં અપ્સરાઓ સાથે રમણ કરે છે. (૫૮) એ રીતે ભોગો ભોગવતાં પૂર્વે આચરેલાં સત્કર્મો અને દુષ્કર્મોનો ક્ષય થાય છે, એટલે યોગીઓ પૃથ્વી પર પવિત્ર, ગુણવાન અને શ્રીમાન સત્પુરુષોના સુરક્ષિત ઘરમાં જન્મ લે છે; અને ત્યાં પૂર્વજન્મની વાસનાના બળે યોગાભ્યાસ કરે છે. (૫૯, ૬૦) ત્યાં પૂર્વજન્મમાં જ્યાં અભ્યાસ અધૂરો રહ્યો હોય, ત્યાંથી કેમપુરઃસર ઉપલી યોગભૂમિકા તરફ યોગીઓ આગળ વધે છે. (૬૧)

આ ત્રણે ભૂમિકાઓ જાત્રત કહેવાય છે; કારણ કે આ ભૂમિકાઓમાં રહી વ્યવહાર કરતા યોગીઓમાં જાત્રત અવસ્થાની પેઠે લેહ્યુદ્ધિ સ્પષ્ટ રીતે રહે છે. (૬૨) આ ત્રણે ભૂમિકામાં રહેલા યોગીઓ સર્વ લોકમાં પૂજાય તેવા ગુણો વડે શોભતું આર્યપદ પામે છે. તેને જોઈ મૂઢ લોકોને પણ મોક્ષ મેળવવાની ઇચ્છા થઈ જાય છે. (૬૩) જે પુરુષ આવશ્યક કર્તવ્યો કરે છે, અને નિષિદ્ધ કર્મોને ત્યાગ કરે છે; તે પુરુષને આર્ય કહેવાય છે. (૬૪) જે પુરુષ શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે પોતાના કુળના આચારને અનુસરે છે, અને જે મર્યાદાનો ભંગ કર્યા વિના ચિત્ત પ્રસન્ન થાય તેવી રીતે વ્યવહાર કરે છે; તેને આર્ય કહેવામાં આવે છે. (૬૫) પ્રથમ ભૂમિકામાં ઉત્તમ આર્યત્વનો અંકુર ફૂટે છે, બીજી ભૂમિકામાં શ્રવણમનન આદિ પ્રવૃત્તિ વડે તે ક્ષણગાનો વિકાસ થાય છે અને ત્રીજી ભૂમિકામાં ચિત્તની એકાગ્રતારૂપી ફળ યોગીને મળે છે. (૬૬) ત્રણ ભૂમિકા હરમિયાન આર્યત્વની સ્થિતિ અનુભવતો યોગી જો મૃત્યુ પામે તો સ્વર્ગાદિ અનેક ભોગ દીર્ઘ કાળ સુધી ભોગવે છે, અને પછી એ યોગી ફરીથી પૃથ્વી પર જન્મે છે. (૬૭)

ઉપર્યુક્ત ત્રણે ભૂમિકાના અભ્યાસથી ત્યારે અજ્ઞાન નાશ પામે, અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય અને ચિત્ત પૂર્ણ ચંદ્ર જેવું બને, ત્યારે અનાદિ, અનંત પરમતત્ત્વમાં લીન થાય અને પાંચમી થયેલા યોગીઓ ચતુર્થ ભૂમિકામાં પ્રવેશ કરે છે, અને સંપૂર્ણ જગતને આનંદીકરસ પ્રહારરૂપે જુએ છે. (૬૮, ૬૯) અદ્વૈતદષ્ટિ સ્થિર થતાં અને દ્વૈતપ્રપંચ શાન્ત થતાં, ચતુર્થ ભૂમિકામાં ગયેલા યોગીઓ જગતને સ્વમ્ભવત જુએ છે. (૭૦) પ્રથમની ત્રણ ભૂમિકાઓ જાત્રત કહેવાય છે, પરંતુ ચતુર્થ ભૂમિકાને સ્વમ્

કહેવામાં આવે છે; કારણ કે એ દશામાં ચિત્ત શરદ્ગતિનાં વાદળાંની પેઠે અદૃશ્ય થઈ જાય છે. (૭૧) પાંચમી ભૂમિકામાં યોગીઓ સન્માત્રરૂપે જ રહે છે, અને ચિત્ત વિલીન થઈ ગયું હોવાથી જગતની ભ્રાન્તિનો ઉદય થતો જ નથી. (૭૨) સુષુપ્ત-પદ નામની આ ભૂમિકામાં સઘળું દૈત શાન્ત થઈ ગયું હોવાથી સર્વદા સ્વ-સ્વરૂપમાં રહેનાર યોગી શુદ્ધ અદૈતમાં જ રહે છે. (૭૩) એ ભૂમિકામાં રહેલા યોગીની દૈતભ્રાન્તિ ટળી જાય છે, તે સદા આનંદનો અનુભવ કરે છે, અને હૃદયમાં જ્ઞાનનો સાક્ષાત્કાર થયો હોય છે; તેથી તે જાગ્રત છતાં સુષુપ્તવત્ રહે છે. (૭૪) બાહ્ય વ્યવહાર કરતાં છતાં આત્માનું અવિચ્છિન્ન અનુસંધાન થતું હોવાથી, શાન્ત ચિત્તને લીધે તે નિદ્રાગુ જેવો સૌને લાસે છે. (૭૫)

પાંચમી ભૂમિકાનો અભ્યાસ કરતાં વાસના રહિત થયેલો યોગી ક્રમે ક્રમે તુર્ય નામની છઠી ભૂમિકામાં પ્રવેશ કરે છે.

(૭૬) આ દશાનો અનુભવ કરતો યોગી છઠી અને સાતમી ભૂમિકા વ્યવહાર કરતો હોવાથી અસદ્રૂપ નથી, તેમ તેની નિર્વાસિત સ્થિતિ હોવાથી,

સદ્રૂપ પણ નથી. અભિમાનના અભાવે તેનામાં અહંકાર પણ નથી. ત્યારે શું છે? તેની સ્થિતિ નિર્વિકલ્પ થયેલી હોવાથી, ભેદ કે અભેદ રહિત કેવળ બ્રહ્મસ્વરૂપે તે રહે છે. (૭૭) એ અવસ્થામાં અહંકાર ગળી ગયો હોવાથી તેના હૃદયની સઘળી ગાંઠો છૂટી જાય છે, સઘળા સંશયો શાન્ત થાય છે અને એથી એ જીવન-મુક્ત યોગી પ્રારબ્ધવશાત્ વર્તમાન દેહ ધારણ કરવા છતાં અહંકાર વિનાની નિર્વાસિત સ્થિતિમાં રહેલો હોવાથી, તે ચિત્રના દીવાની પેઠે રહી મોક્ષદશાનો અનુભવ કરે છે. (૭૮) પ્રપંચદૃષ્ટિએ તે યોગી વાસના વિનાનો હોવાથી, અંતઃશૂન્ય અને ‘આ સઘળું બ્રહ્મ છે’ એવું નિત્ય અનુસંધાન કરતો

હોવાથી બહિઃશૂન્યરૂપે આકાશમાં રહેલા ઘડાની પેઠે રહે છે; પરંતુ બ્રહ્મદષ્ટિએ તેનું હૃદય બ્રહ્માનંદરસથી પૂર્ણ બને છે, અને એવી જ ભાવનાથી તે બહાર પણ પરિપૂર્ણ હોવાથી સમુદ્રની અંદર ડૂબેલા ઘડાની પેઠે રહે છે. (૭૬) છઠી ભૂમિકામાં રહેલો યોગી સંસારદશામાં હોવાથી તે કંઈક થયો છે, અથવા આત્મા અવ્યયપદેશ્ય હોવાથી તે કંઈ થયો જ નથી. આ દશાને અનુભવ કર્યા પછી યોગીઓ સાતમી ભૂમિકામાં પ્રવેશ કરે છે. (૮૦) એ દશાને વિદેહમુક્તતા કહે છે. જીવતા યોગીઓનો એ વિષય નથી. વાણીથી એ શાન્ત દશાનું વર્ણન થઈ શકતું નથી, એથી પર અન્ય કોઈ દશા ન હોવાથી તે સંસારની સીમા છે. (૮૧) એ તુર્યાતીત અવસ્થાને શૈવો ‘શિવ’ નામ આપે છે, વેદાન્તીઓ તેને ‘બ્રહ્મ’ને નામે ઓળખાવે છે, અને વૈષ્ણવો તેને ‘વિષ્ણુ’ કહે છે. કેટલાક મતવાદીઓ તેને ‘શૂન્ય’ કહે છે, કેટલાક ‘અર્થ’ નામ આપે છે, કેટલાક તેને ‘કાલ’ કહે છે અને કોઈક તેને ‘પુરુષ-પ્રકૃતિનો વિવેક’ કહે છે. આ દશા નિરુપાધિક હોવાથી અવ્યયપદેશ્ય છે, છતાં જુદા જુદા મતવાદીઓ પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે તેને જુદાં જુદાં નામ આપવા પ્રયત્ન કરે છે. (૮૨-૮૪) હે રઘુકુળભૂષણ રામ! આ પ્રમાણે જ્ઞાનીની સાત ભૂમિકાઓ તમને કહી. એ દશાઓનો યથાર્થ રીતે અભ્યાસ કરતાં સઘળાં દુઃખો અદશ્ય થઈ જાય છે. (૮૫)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! એક મહોન્મત્ત હાથણી છે. તે મંદ અને મધુર રીતે ચાલે છે. સર્વદા તે વિગ્રહ કર્યા જ કરે છે. તેના હંતૂશળ મોટા છે. તે ઘણો ઇચ્છાંરૂપી હાથણીની અનર્થ કરે છે. આ ઇચ્છાંરૂપી હાથણીને આખ્યાયિકાનું રહસ્ય મારી નાખવામાં આવે તો આ સઘળી ભૂમિકાઓમાં પુરુષ વિજય પ્રાપ્ત કરે છે.

જ્યાં સુધી એ મહોન્મત્ત હાથણી ઉપર કોઈએ વિજય મેળવ્યો નથી, ત્યાં સુધી સંસારસંપત્તિરૂપ રણસંગ્રામમાં ગમે તેવો યોદ્ધો જય મેળવતો નથી. (૮૬-૮૮)

શ્રીરામે પૂછ્યું : હે ભગવન્ ! એ હાથણી કોણ છે ? રણભૂમિ કઈ છે ? તે હાથણીને કઈ રીતે મારી શકાય, અને તે દીર્ઘ કાળ સુધી ક્યાં રમ્યા કરે છે ? (૮૯)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ ! “આ મારું થાય” એવા પ્રકારની ઇચ્છારૂપી આ હાથણી છે. શરીરરૂપી જંગલમાં તે પ્રમત્ત બની ફરે છે, અને દેન્ય, દોડવું, શોક કરવો, મોહિત થવું વગેરે વિવિધ રમતો તે ખેલે છે. પ્રમત્ત થયેલી ઇન્દ્રિયો તેનાં ગુસ્સે થયેલાં બચ્ચાં છે. જીભ વડે તે મિષ્ટ ભાષણ કરે છે. મનરૂપી દુર્ગમ સ્થાનમાં તે સંતાય છે, અને પુણ્ય તથા અપુણ્ય કર્મોરૂપી તેના બે મોટા દંતૂશળ છે. (૯૦, ૯૧) સ્વેચ્છાએ સર્વત્ર વિહાર કરતી અને સઘળે સ્થળે પ્રસરતી ઇચ્છાનો અને અનેક વાસનાનો સમુદાય એ મહ છે. આ હાથણી અજ્ઞાની પામર પ્રાણીઓને મારી નાખે છે. (૯૨) જ્યાં પુરુષ વારંવાર જય અને પરાજય પામે છે, તે સંસારદૃષ્ટિજ આ હાથણીની રણભૂમિ છે. વાસના, ઇહા, મન, ચિત્ત, સંકલ્પ, ભાવના, સ્પૃહા વગેરે સર્વે નામ આ ઇચ્છાનાં છે. એ બધાં મનુષ્યના અંતઃકરણમાં જીદી જીદી વૃત્તિથી રહેલાં છે. (૯૩, ૯૪) બીજાં અસ્ત્રોની અવજા કરી સઘળા વિષયોમાં તાદાત્મ્ય અનુભવતી એ ઇચ્છારૂપી હાથણીને પરબ્રહ્મમાં સ્થિર થયેલા ચિત્તરૂપી અંકુશ વડે સર્વ પ્રકારે વશ કરવી. (૯૫) “આ મારું થાઓ” એવી ઇચ્છા જ્યાં સુધી અંતરમાં સ્ફુરે છે, ત્યાં સુધી આ દુષ્ટ સંસારરૂપી મહાન વિષજન્ય રોગની વૃદ્ધિ થાય છે. (૯૬) “આમ થાઓ” એવા પ્રકારનો જે સંકલ્પ મનમાં

સ્કુરે છે, એ જ આ સંસાર છે; અને સર્વ સંસારનું મૂળ મન હોવાથી મનનો ઉપશમ એ જ મોક્ષ છે. સંક્ષેપમાં એ જ સાચો જ્ઞાનનો ઉપદેશ છે. (૯૭) જેમ દર્પણ ઉપર તેલનું ઝિંદુ સ્થિર થાય, તેમ નિર્માળ અને અન્યના ચિત્તને પ્રસન્ન કરે તેવો ઉપદેશ આપનારાં ગુરુનાં વાક્યો નિઃસંકલ્પ અને શુદ્ધ ચિત્તવાળા શિષ્ય ઉપર ઊંડી અસર કરે છે. (૯૮) મહાન અનર્થ કરનારી ઇચ્છા જરા પણ સ્કુરે, તો વિષવૃક્ષનાં અંકુરની પેઠે તેને તરત બાહ્ય વિષયોનાં અનુસંધાનરૂપી શસ્ત્ર વડે કાપી નાખવી. (૯૯) જે મનુષ્યમાં ઇચ્છા વ્યાપ્ત છે, તે ઇષ્ટ અર્થ સાધવાનો પ્રયત્ન કરતાં દીન બની જાય છે. વિષયના અસ્મરણથી જ સંસારના અંકુર જેવી ઇચ્છા ઉદય થતી નથી. ચિત્ત સંકલ્પવિકલ્પ રહિત થાય તેને જ અસંવેદન (વિષયનું અસ્મરણ) શસ્ત્ર કહે છે. તેને પ્રત્યાહાર પણ કહે છે. એ શસ્ત્ર વડે ઇચ્છાને દૂર કરી શકાય છે. (૧૦૦, ૧૦૧) “આ પદાર્થ મને મળે” એવા પ્રકારની ભાવનાને જ શ્રેષ્ઠ પુરુષો કલ્પના કહે છે, અને બાહ્ય પદાર્થોનાં અસ્મરણને જ કલ્પનાત્યાગ કહેવાય છે. (૧૦૨) સ્મરણ એ જ સંકલ્પ છે અને અસ્મરણ એ જ શાંત ગ્રહ છે. સ્મરણ કરતાં જ પૂર્વે અનુભવેલી અને ન અનુભવેલી વસ્તુના વિષય સંબંધી ભાવના હૃદયમાં જન્મે છે. (૧૦૩) હે રામ! અનુભવેલા તેમ જ ન અનુભવેલા વિષયોનો સ્મરણનો ત્યાગ કરો, કાષ્ઠવત્ દ્વૈતપ્રપંચનું અનુસંધાન ન કરો, અને એ રીતે મહાન આત્મબુદ્ધિવાળા થઈ મૂઢવત સંસારમાં રહો. (૧૦૪) હે રામ! સર્વે લોકોને ઉપદેશ આપવાના હેતુથી હાથ ઊંચા કરી વારંવાર હું ઘોષણા કરું છું, કે સંકલ્પ વિનાની દશા જ પરમ શ્રેયનો અનુભવ કરાવે છે. આનો વિચાર મુમુક્ષુઓ કેમ કરતા નથી? પરંતુ મારો

ઉપદેશ સાંભળવાની કોઈને કુરસદ નથી. અહો ! શો મોહનો પ્રભાવ ! (૧૦૫) જે પરમ દશાનો અનુભવ થતાં સામ્રાજ્ય પણ તૃણવત્ તુચ્છ લાગે, તે ભૂમાપદ નિઃસંકલ્પ અવસ્થા વડે પ્રાપ્ત થાય છે. પરમ પદ મેળવવું કેટલું સુલભ છે ? (૧૦૬) એક સ્થળે જનાર પ્રવાસીની ચાલવાની ક્રિયા પગલે પગલે સંકલ્પ કરવાના અભાવે જેમ સંકલ્પ વિના થયા કરે છે, તેમ બ્રહ્મનિષ્ઠ સંતપુરુષોનો વ્યવહાર પણ સંકલ્પ વિના ચાલે છે. (૧૦૭) હે રામ ! આ વિષયમાં વિસ્તારથી શું કહેવું હોય ? સંક્ષેપમાં હું કહું છું, કે સંકલ્પ પરમ બંધન છે, અને નિઃસંકલ્પ અવસ્થા એ જ મોક્ષ છે. (૧૦૮) આ સઘળું જગત શાન્ત, ધ્રુવ, અનંત, અવ્યય બ્રહ્મ જ છે. એ રીતે પરમાર્થ-દૃષ્ટિ વડે તમે સુખપૂર્વક વ્યવહાર કરતા રહો. (૧૦૯) નિર્વિકાર ચિત્તે વ્યવહાર કરવો એ જ નિર્વિકલ્પ સમાધિ છે; એથી તમે વસ્તુની સિદ્ધિમાં કે અસિદ્ધિમાં સમાન ભાવ રાખી એ નિષ્ઠાએ કર્મ કરો, અથવા આત્મરમણમાં લીન થઈ જતાં કર્તવ્યોના અભાવે સમાધિનિષ્ઠ થઈ કર્મો ન કરો. (૧૧૦) હે રામ ! નિઃસંકલ્પ અવસ્થા એ જ યોગ છે. એ યોગ વડે વિના પ્રયાસે ચિત્તનો ક્ષય થાય છે; માટે સંકલ્પવિકલ્પને દૂર કરી તમારા પારમાર્થિક સ્વરૂપમાં રહો. (૧૧૧) “હું, તું, મારું” વગેરે ભેદદૃષ્ટિથી વ્યવહાર કરશો, તો દુઃખમય સંસારથી તમે મુક્ત થશો નહિ; અને એવી ભેદદૃષ્ટિ દૂર કરશો, તો સંસારબંધનમાંથી તમે છૂટી જશો. હવે તમને યોગ્ય લાગે તેમ કરો. (૧૧૨) હે રામ ! પરિપૂર્ણ, નિર્વિકાર, અજન્મા, અશુભ સંસારમાંથી મુક્તિ અપાવનાર અને વિશુદ્ધ જ્ઞાનાત્મક કેવળ એક બ્રહ્મ જ સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે, એવી ભાવનાને કર્મત્યાગ કહેવાય છે. (૧૧૩)

સર્ગ સોળમે

શાસ્ત્રબ્રહ્મ કૃપાનિર્દેશ

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! પ્રહ્લાણએ રચેલી આ સૃષ્ટિથી પર જઈ કટાક્ષરૂપી રસ વડે વાક્યાતુર્યથી કવિશ્રી વાલ્મીકિ અદ્ભુત કીર્તિ પ્રસરાવતું કાવ્ય રચે છે. ધન્ય છે તેમને! (૧) સ્વચ્છંદથી પૃથ્વી પર ફરતાં જેઓ અર્થપ્રાપ્તિની ઇચ્છા કરી હરિહર વગેરેની કૃપારૂપી અમૃતસાગરની ઉપેક્ષા કરે છે, તેઓ સમુદ્રમાં સ્નાનાર્થે ગયા હોવા છતાં સમુદ્રની નિન્દા કરી તેને ખહાર ફેંકવાનો વ્યર્થ પ્રયત્ન કરે છે. દરરોજ નિયમસર સ્નાન કરવા છતાં દિગ્જરાજને સમુદ્ર પણ શુદ્ધ કરી શકતો નથી, પરંતુ હરિહર આદિની કૃપાના અમૃતસાગરનો જરા સ્પર્શ કરતાં જ અનેક દિગ્જેનો અજ્ઞાનરૂપી કાઠવ સાફ થઈ જાય છે. હે રામ! જેમાં તમારાં વચનામૃતરૂપી જળ ભર્યું છે, એવા સાગરમાં સ્નાન કરવાથી જ પરમ શ્રેય થાય છે; અને એ જ પસંદ કરવા લાયક શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન છે. (૨-૪)

વાલ્મીકિ બોલ્યા: “હે મુનિ! એ પ્રમાણે વસિષ્ઠજીએ પોતાનો ઉપદેશ સમાપ્ત કર્યો. સૂર્યાસ્ત થતાં સર્વે મુનિઓ સ્નાનાર્થે ભેઠતા. રાત્રિ સમાપ્ત થતાં બીજે દિવસે ફરીથી સભા એકઠી થતી. એ પ્રમાણે શ્રીરામચંદ્રજી અને વસિષ્ઠજી વચ્ચે પવિત્ર આત્મજ્ઞાન સંબંધી વાર્તાલાપ અઢાર દિવસ સુધી ચાલ્યો. એ ઉપદેશ સાંભળતાં જ તેમનો સંસારપ્રપંચનો મોહ ટળી ગયો. વાયુ વિના સમુદ્ર જેમ સ્થિર રહે, તેમ શ્રીરામચંદ્રજીએ પણ સર્વપૂર્ણ મન વડે નિશ્ચલતા અનુભવી. એ વખતે સંતુષ્ટ થયેલા દેવતાઓએ આકાશમાંથી નંદનવનનાં કલ્પતરુનાં પુષ્પોની મોતીના વરસાદ જેવી વૃષ્ટિ શ્રીરામ પર કરી. (૫-૭)

વિષ્ણુ પોતે દશરથ રાજાને ઘેર રામરૂપે અવતર્યા. સંસાર-જાળમાં ફસાવાથી એક વખત તેમને ખૂબ વિષાદ થયો. વસિષ્ઠજીએ પરમાત્મતત્ત્વનો તેમને ઉપદેશ આપતાં યોગજ્ઞાન વડે તેમનો ખેદ જતો રહ્યો. (૮) જ્ઞાનથી પ્રભુદ્ધ થયેલા રામે વસિષ્ઠજીની વારંવાર સ્તુતિ કરી, અને પિતા તથા ભાઈઓ સહિત તેમને વંદન કરી તેઓએ કહ્યું: (૯) “ હે ભગવન્ ! આપની કૃપાથી મારા મનના સઘળા સંશયો નાશ પામ્યા છે, અને તેથી તેના ત્રિવિધ તાપ શાન્ત થતાં તે શીતળ, શાન્ત અને નિર્વિકાર બન્યું છે. આપ સઘળાં દુઃખો મટાડનાર છો, સર્વજ્ઞ છો અને સર્વ દેવોના ગુરુ છો. સૂર્ય જેમ અંધકારનો નાશ કરે તેમ આપ મોહરૂપી અંધકારને દૂર કરનાર છો.” (૧૦,૧૧) ત્યાર પછી આ સંવાદ સાંભળવા ગગનમાં એકઠા થયેલા દેવતાઓને મુનિએ સભામાં બોલાવ્યા. યજ્ઞ, ગંધર્વ, સિદ્ધ, ઋષિ, વિદ્યાધર, નાગ વગેરેને રામે પ્રણામ કર્યા. સંતુષ્ઠ થયેલા તે સઘળા કહેવા લાગ્યા: “ હે રામ ! હે વસિષ્ઠ ! મનુષ્યનો સર્વોદ્ધત્ય કરનારી આપની આ જ્ઞાનચર્યા અમે પૂરી સાંભળી છે. આપ ત્રણે હોડના મોહ અને દુઃખ હરવા સમર્થ છો. આપ બન્નેને અમે પ્રણામ કરીએ છીએ. આપના ગુરુ વસિષ્ઠજી અને આપ વચ્ચે થયેલો પવિત્ર સંવાદ જ્ઞાનથી પૂર્ણ હોવાથી, સર્વેના અભ્યુદયનો હેતુ છે.” (૧૨-૧૫) ત્યાર પછી અયોધ્યામાં શ્રીરામની સ્તુતિ કરી સિદ્ધોએ પ્રાણી માત્ર તરફ અનુકંપાને લીધે તેમનું શ્રેય થાય એ હેતુથી સઘળો જ્ઞાનસંવાદ કાશ્મીરમાં જઈ લખી લીધો. (૧૬) જેમ જનકરાજ નિષ્કામભાવે રાજ્યનો સઘળો વ્યવહાર ચલાવતા, તેમ શ્રીરામ પણ તત્ત્વ જાણ્યું હોવાથી, અને તેમની સઘળી વ્યથાઓ દૂર થઈ હોવાથી, મમતા રહિત ચિત્તે સઘળાં કાર્યો કરતા. (૧૭) જળમાં રહેવા

છતાં પણ જેમ કમળપત્ર પર જળગિન્દુ અસર કરતું નથી, તેમ રાજ્યના લોગ-વિલાસોમાં તેમનું નિર્મળ ચિત્ત આસક્ત થયું નહીં. (૧૮)

આ શાસ્ત્ર પરમ પવિત્ર છે. જેઓએ હૃદયમાં વૈરાગ્યલાવના પોષી હોય, જેઓ સત્સંગપરાયણ હોય અને જેઓ સત્કર્મો કરતા હોય, તેવા ધર્માત્મા પુરુષોને જ આ શાસ્ત્રનો યત્નપૂર્વક ઉપદેશ આપવો. (૧૯) તમારી બુદ્ધિ શુભ હોય અને પ્રાણી માત્ર તરફ ઉપકાર કરવાની વૃત્તિવાળી હોય, તો મહાન ક્ષણ આપનાર વિદ્યાદાન જરૂર આપવું. (૨૦) જેમને સમજાવી ન શકાય એવા અસાધુ, પ્રમાદી અને નિંદકોને આ શાસ્ત્રનું રહસ્ય કહેવું નહિ. (૨૧) પ્રથમ જેણે લગવાન શંકર, વિષ્ણુ, બ્રહ્મા, રવિ વગેરેનું પૂજન કર્યું નથી, તેને આ અદ્ભુત શાસ્ત્રનો અધિકાર નથી. (૨૨) મહેશ્વરે, દેવીએ અને વિષ્ણુએ જે જ્ઞાનોપદેશ આપ્યો છે, તે નારદ આદિ મુનિઓને મળેલું મહારામાયણુ નામનું ઉત્તમ જ્ઞાન છે, એ જ મોક્ષનો ઉપાય છે; એ મહારામાયણુરૂપી ક્ષીરસાગરમાંથી આ અદ્ભુત અમૃત ઝેંચી લીધું છે. (૨૩, ૨૪) એનો સામાન્ય વિચાર કરવાથી પણ મનુષ્યોનાં દુષ્કર્મો નાશ પામે છે, તો પછી આ શાસ્ત્રનો ળરાળર વિચાર કરીને અભ્યાસ કરવાથી કેાણુ પરમ પદ ન મેળવે ? (૨૫) આ શાસ્ત્રનું એક જ વખત અધ્યયન કરવાથી મનુષ્યોનાં સઘળાં પાપ નાશ પામે છે, અને તરત જ તેમને જોધ થાય છે. (૨૬) જેને જ્ઞાનનો અનુભવ ન થયો હોય એવો પુરુષ પણ જો લક્ષિતપૂર્વક આ શાસ્ત્રની લાવના કરે, તો તેનું ચિત્ત જરૂર શુદ્ધ થાય. (૨૭) અજ્ઞાની હોય કે મુમુક્ષુ હોય, અને ઇન્દ્રિયો પર સંયમ મેળવ્યો હોય કે ન મેળવ્યો હોય, તોપણ તેઓએ આ પરમાર્થશાસ્ત્રનો વિચાર

અવશ્ય કરવો. ખરેખર, બ્રહ્મદર્શન હૃદય છે. (૨૮) જેમની બુદ્ધિ જરા પણ સંસ્કારી થઈ હોય, તેવાઓને આ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ જેટલું સુખ આપે છે, તેટલું સુખ અન્ય કોઈ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ અપાવતું નથી. (૨૯) અનેક ભોગ તેમ જ સુક્રિત અપાવનાર એ શાસ્ત્ર યોગીઓને બહુ પ્રિય છે. આ ચિત્સ્વરૂપ આપણી પાસે જ હોવા છતાં પૂર્વે અનેક જન્મોમાં કરેલાં પુણ્ય વડે જ તેનો અનુભવ થઈ શકે છે; નહિતર થતો નથી. (૩૦) સઘળાં શાસ્ત્રના જ્ઞાતા તરીકે ભગવાન વસિષ્ઠ સર્વમાન્ય છે, અને તેમણે આપેલો આ ઉપદેશ મોક્ષના ઉપાયનો સાર છે; એમ સૌકોઈ એક મતે સ્વીકારે છે. (૩૧) ઇષ્ટ વસ્તુનો વિયોગ થતાં જ્યારે મનુષ્યને હૃદયમાં ખેદ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે એ સંતાપને શાંત કરવા અધ્યાત્મશાસ્ત્ર સિવાય અન્ય કયો ઉપાય છે ? (૩૨) મનુષ્યોને વાસ્તવિક આનંદના સાગરમાં ડુબાડનારા આ શાસ્ત્રનો ચિદાકાશમાંથી ઉદય થયો છે. એ પૂર્ણ પ્રકાશમાન કાવ્યમાં ગાઢ રસાસ્વાદનો અનુભવ કરાવતું અમૃત રહેલું છે; એથી સર્વત્ર જ્ઞાનપ્રકાશ ફેલાય છે અને અજ્ઞાનતિમિર અદૃશ્ય થઈ જાય છે. (૩૩) જે સાધુપુરુષનું મન એક ક્ષણ માટે પણ સઘળા દ્વેતપ્રપંચને સંપૂર્ણતઃ ભૂલી જઈ બ્રહ્મવિચારમાં લીન થાય છે, તેણે ગંગાજી વગેરે સમસ્ત પવિત્ર તીર્થજળમાં સ્નાન કર્યું છે એમ સમજવું. સમસ્ત પૃથ્વી દાનમાં આપી દીધા બરાબર અને હજારો યજ્ઞ કર્યા બરાબર તેને પુણ્ય થાય છે. બધા દેવોનું તેણે પૂજન કર્યું છે, તેના સમસ્ત પિતૃઓનો સંસારમાંથી ઉદ્ધાર થઈ જાય છે અને ત્રણે લોકમાં તે પૂજવા યોગ્ય બને છે. ” (૩૪)

સર્ગ સત્તરમો

ભરદ્વાજને અનુશાસન

વાલ્મીકિ બોલ્યા : “હે મુનિ ! સર્વે મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ વસિષ્ઠજીએ અનેક યુક્તિપૂર્વક રામચંદ્રજીને જ્ઞાનસાર સંભળાવ્યો. એ સાંભળી સ્વચ્છ બુદ્ધિવાળા રામે કંઈક પૂછ્યું, અને પછી પોતે રામના સુખનો પરિપૂર્ણ અનુભવ કરતા પૂર્ણ જ્ઞાનાવસ્થામાં લીન થઈ ગયા. (૧) શ્રીરામચંદ્રજી પરમ યોગી છે, વિશ્વવંદ છે અને દેવતાઓના પણ દેવ છે. તેઓ સકળ ઐશ્વર્યશાળી ઈશ્વર જ છે. જન્મમરણથી રહિત થઈ જતાં તેઓ શુદ્ધ જ્ઞાનસ્વરૂપ જ છે. સર્વે ગુણો વડે તેઓ શૈલ છે. પોતે જ્ઞાનનિષ્ઠ હોવા છતાં જગત પર અનુગ્રહ કરવા વસિષ્ઠજી પાસે તેમણે વેદાન્ત શ્રવણ કર્યું. (૨) અખંડાકાર મહાવાક્યો વડે થયેલી ચિત્તવૃત્તિ પરમાનંદસ્વરૂપનો અનુભવ કરવા લાગી. રામનું શુદ્ધ ચિદ્રૂપન સ્વરૂપ પ્રકટ થયું. પ્રબુદ્ધ રામ એક મુહૂર્ત સુધી ચૈતન્યના આનંદસાગરમાં ડૂબી ગયા. પ્રશ્નોત્તરનો કેમ પણ તેઓ વીસરી ગયા, આનંદામૃતનો અનુભવ થતાં તેમની આંખમાં હર્ષાશ્રુ આવ્યાં અને શરીરનાં રોમાંચ ખડાં થયાં. મહાસામાન્યરૂપનો અનુભવ કરતાં તેઓ સર્વત્ર વ્યાપક ચૈતન્યસ્વરૂપે પૂર્ણ થઈ રહ્યા. અણિમાદિ અષ્ટ ઐશ્વર્યો તેમને તૃણવત્ તુચ્છ લાગવા માંડ્યાં. પરમાનંદપદનો અનુભવ કરતા હોવાથી; તે કંઈ પણ બોલ્યાચાલ્યા વિના શાન્ત જ બેસી રહ્યા.” (૩-૬)

ભરદ્વાજ બોલ્યા : “હે મુનિનાયક ! ધન્ય છે રામચંદ્રજીને કે તેમણે સર્વશ્રેષ્ઠ પદ મેળવ્યું. અમે તે પદ કેમ મેળવી શકીએ ? મારા જેવા મૂર્ખ, શોચ્ય અને દુષ્ટ ચિત્તવાળા

પામર પાપીઓ કયાં, અને પ્રજ્ઞાદિ કંઈ પણ જે સ્થિતિની ઇચ્છા કરે એવી રામચંદ્રજીની નિર્વિકલ્પ સ્થિતિ કયાં? હે મુનીશ્વર! હે ગુરો! મને વિશ્રાંતિનો અનુભવ કેમ થાય? આ હસ્તર સંસારસાગર હું કેમ તરી જાઉં? આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપવા મારા પર અનુગ્રહ કરો.” (૭-૬)

વાલ્મીકિ બોલ્યા : “ હે ભાઈ! વસિષ્ઠજીએ શ્રીરામચંદ્રને જે ઉપદેશ આપ્યો છે, તેનું તમારે વારંવાર મનન કરવું. મારે પણ તમને એ જ જાણવા યોગ્ય તત્ત્વ વિષે કહેવાનું છે. (૧૦) આ સઘળો દ્વૈતપ્રપંચ અવિદ્યાને લીધે છે. તેમાંથી એક અણુ પણ સત્ય નથી. તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરનાર પુરુષો આવે વિવેક કરે છે, પણ અવિવેકી અજ્ઞાનીઓ વિનાશકારણ વાદ કરે છે. (૧૧) હે મિત્ર! ચિત્તથી કંઈ ભિન્ન નથી, એટલે મિથ્યા પ્રપંચ એ તત્ત્વને કેમ નુકસાન કરી શકે? જે કંઈ કહેવાયું છે એના ગૂઢ અર્થનો અભ્યાસ કરી તમે વિશુદ્ધ ચિત્ત થાઓ. (૧૨) જેના હૃદયકાશની અંદર શુદ્ધ ચિત્તરૂપી દીવો પ્રદીપ્ત થયો છે તેની પ્રપંચ વિષયક વૃત્તિ જાગતાં છતાં નિદ્રા જેવી હોવાથી, તે જાગ્રન્નિદ્રા કહેવાય છે. (૧૩) અજ્ઞાન જ પ્રપંચનું કારણ હોવાથી તે પ્રપંચ આદિમાં, અંતમાં અને મધ્યમાં પણ સારશૂન્ય હોવાથી મિથ્યા છે. વિવેકી પુરુષોએ તેમાં ખિલકુલ આસ્થા રાખવી નહિ. સંસાર અસત્ હોવા છતાં પણ અનાદિ કાળની વાસનાના પ્રભાવે ગંધર્વનગરની પેઠે ભ્રાન્તિથી તે ભાસે છે. (૧૪,૧૫) કલ્યાણકારક ચૈતન્યસ્વરૂપ અમૃતકંઠનું સેવન ન કરતાં હૃદયમાં વાસનારૂપી વિષવહ્નીને આશરો આપી, શા માટે મોહ પામે છે? (૧૬) તત્ત્વજ્ઞાન થયા પહેલાં અજ્ઞાન અવસ્થામાં જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્ત-એ ત્રણે અવસ્થા છે. જ્ઞાનદશા (તુર્યદશા)માં એ અવસ્થાઓ નથી; આ વાત

તત્ત્વસાક્ષાત્કાર પામેલા સંતો જાણે છે. (૧૭) આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન મેળવી વિદ્યારૂપી મહાનદીમાં જ્યાં સુધી ચતુર પુરુષો સ્નાન કરતા નથી, ત્યાં સુધી નાના પ્રકારે સ્કુરતું જગત પ્રતીત થાય છે. જ્ઞાન થતાં તો તે સઘળું બ્રહ્મ જ છે. (૧૮) હે મિત્ર ! પૂર્વે પણ આ સઘળી વસ્તુઓ ન હતી, અને અંતે પણ તે અસત્ છે; એટલે મધ્યમાં પણ આ જગત અસત્ હોવાથી તેને સ્વપ્ન સમાન મિથ્યા સમજવું. (૧૯) આ સઘળા ભેદનું કારણ અવિદ્યા છે. જળની અંદર ઉત્પન્ન થઈ ક્ષણમાં અદૃશ્ય થઈ જતા બુદ્ધબુદ્ધની પેઠે એ ભેદ પણ ઉત્પન્ન થઈ, એક ક્ષણમાં જ્ઞાનસમુદ્રમાં વિદ્વીન થઈ જાય છે. (૨૦) ચિત્તને શીતળતાને અનુભવ કરાવતી આત્મજ્ઞાનરૂપી નદીમાં તમે સ્નાન કરવા પડો; એટલે બહિર્મુખતાને લીધે થતી ભેદદષ્ટિરૂપી ગ્રીષ્મઋતુ આપોઆપ અદૃશ્ય થઈ જશે. (૨૧) અજ્ઞાનરૂપી ખારા સમુદ્ર વડે જગત ઘેરાઈ ગયું છે. અવિદ્યારૂપી પવન વડે ઉત્પન્ન થયેલો અહંભાવ એનો સૌથી મોટો તરંગ છે. ચિત્ત સ્ખલનથી થતા ભેદને પરિણામે ઉત્પન્ન થયેલા કામ, ક્રોધ, રાગ, દ્વેષ વગેરે નાનકડા તરંગો પણ તેમાં સ્કુરે છે. મમતારૂપી એક વમળ તેમાં ઉત્પન્ન થાય છે, અને સ્વેચ્છાએ તેની અંદર ફર્યા કરે છે. રાગ અને દ્વેષ બન્ને મોટા ગ્રાહ તેની અંદર નિત્ય સાથે રહે છે. એ રાગદ્વેષ સૌને મહા અનર્થસ્વરૂપ મૃત્યુના મુખમાં લઈ જાય છે. એમાંથી કોણ એનું નિવારણ કરી શકે ? (૨૨-૨૪) જેમાં કેવળ આત્માના આનંદની છાજો નિત્ય ઊઠે છે, એવા અદ્વૈતસાગરમાં તમે ડૂબી જાઓ. દ્વૈતપ્રપંચમાં વિના કારણ શા માટે ગોથાં ખાઓ છો ? (૨૫) અહીં કોણ રહે છે અને કોણ જાય છે ? કોણ કોનું છે ? કોને શું આવે છે ? આ સઘળી માયા છે. તેમાં વ્યર્થ કાં ડૂબો

છો ? વિવેકીને મન એ સઘળું અતત્ત્વ જ છે. (૨૬) જગતરૂપે પ્રતીત થતું આ સઘળું દૃશ્ય બ્રહ્મ છે, એવું પ્રતિપાદન વેદાન્ત-શાસ્ત્રો કરે છે, ત્યારે શોક કરાવે તેવો તમારાથી અતીત વળી કયો વિષય છે ? (૨૭) બાળક જેવા અજ્ઞાનીઓને મન આ જગત બ્રહ્મનો વિવર્ત છે; પરંતુ જ્ઞાનનિષ્ઠ પુરુષો તો સમસ્ત જગતને બ્રહ્મ જ સમજી નિત્ય તે તત્ત્વમાં આનંદ અનુભવે છે. (૨૮) અવિવેકી મનુષ્ય અકસ્માત એક ક્ષણમાં શોક કરે છે અને ક્ષણમાં તે હર્ષ પામે છે; પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાની પુરુષ હમેશાં પ્રસન્ન ચિત્ત હોવાથી, આનંદમાં જ રહે છે. તેનો મોહ અજ્ઞ પુરુષની એટા માત્ર છે. (૨૯) આત્મતત્ત્વ અતિ સૂક્ષ્મ છે, અને અવિદ્યાથી એ ઢંકાયેલું છે. સ્થળમાં જળ અને જળમાં સ્થળની જેમ બ્રાન્તિ થાય છે, તેમ આત્મામાં અનેક કલ્પિત ભેદની બ્રાન્તિ થાય છે. (૩૦) પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ વગેરે તત્ત્વોથી આ જગત થાય છે; એટલે તે પરમાણુમય છે એમ માનીએ, તો પણ દેહાદિ અનાત્મ પદાર્થો નષ્ટ થતાં આત્માને કંઈ નથી; તો પછી શોકનો પ્રસંગ કયાં રહ્યો ? (૩૧) હે મિત્ર ! ‘અસત્’નો સંભવ નથી અને ‘સત્’નો અભાવ નથી. આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ પામતું આ મિથ્યા જગત નાના પ્રકારે ભાસે છે. વાસ્તવિક સત્તાએ કેવળ એક બ્રહ્મ જ છે. (૩૨) દેહ વગેરે સઘળું માયિક છે, છતાં અનેક જન્મનાં સંચિત પુણ્યપાપથી શોક, મોહ, ડુઃખ વગેરે મનુષ્યોને અનુભવવાં પડે છે. વારંવાર એવું સમજવા છતાં પાપને લીધે એ અધ્યાત્મશાસ્ત્રનો ઉપદેશ હૃદયને અસર કરતો નથી; માટે જગદ્ગુરુ પરમેશ્વરની સાકાર મૂર્તિનું પૂજન ચિત્તશુદ્ધિ માટે કરવું. તમારાં પાપ હજી ક્ષીણ થયાં હોય એમ લાગતું નથી, પરંતુ દેવની કૃપાથી એ બંધન છૂટી જશે. જ્યાં સુધી ચિત્તશુદ્ધ

ન થવાથી તમારા હૃદયમાં સર્વાત્મભાવ દઢ થયો નથી, ત્યાં સુધી સાકાર ઈશ્વરનું પ્રેમથી પૂજન કરો. ત્યાર પછી નિરાકાર પરમ તત્ત્વમાં તમે સ્વાભાવિક રીતે જ સ્થિર રહી શકશો. (૩૩-૩૫) શુદ્ધ ચિત્ત વડે થયેલા ઈશ્વરપૂજનના બળથી અજ્ઞાનજન્ય મોહને હરાવો, અને ગુરુનાં તથા શાસ્ત્રનાં વચનોમાં શ્રદ્ધા રાખી યમનિયમ વડે મન અને ઇન્દ્રિયોને વશ કરી આત્મતત્ત્વના અનુસંધાનમાં લીન થાઓ. (૩૬) એક ક્ષણ સમાધિમાં લીન થઈ પ્રત્યગાત્માનું દર્શન કરો; એથી અજ્ઞાનનાં અંધારાં વડે ઘેરાયેલી તમારી બુદ્ધિરૂપી રાત્રિ પ્રભાતની પેઠે પ્રકાશિત થાઓ. (૩૭) કેવળ કર્મમાં પુરુષાર્થ કરવાથી નહિ વળે. મહેશ્વરના અનુગ્રહથી જ મનુષ્યે પ્રાપ્ત કરવા લાયક પરમ પદ મેળવી શકે છે. (૩૮) પૂર્વજન્મનાં કર્મો કરતાં ઉત્તમ કુળ, સદાચાર, વિનય, પરાક્રમ, તપ વગેરે પણ ઈશ્વરના અનુગ્રહનું પરિણામ છે. કેવળ ઈશ્વરોપાસના કરી યમનિયમથી પણ શા માટે કંટાળવું ? લલાટે લખેલા લેખ ઈશ્વર પણ અન્યથા ન કરે. તાત્પર્ય કે મૂલાજ્ઞાનનો નાશ કરી શકે તેવું જ્ઞાન મેળવવા પ્રયત્ન કરવો. (૩૯, ૪૦) ચિન્માત્ર તત્ત્વનો યોગ આપનાર ગુરુ, તેવો ઉપદેશ સમજવાને યોગ્ય શુદ્ધ ચિત્તવાળો શિષ્ય, અને સમૂળ ઉચ્છેદ થાય તેવો રાગાદિક પરિપાક એ સઘળી સામગ્રીનો મેળ પણ ઈશ્વરના અનુગ્રહથી જ થાય છે. ઈશ્વરેચ્છા અચિન્ત્ય છે. (૪૧) હે ભરદ્વાજ ! વિવેક વડે મોહનો નાશ કરો; એથી અસામાન્ય જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. (૪૨) મહાન સત્ત્વશાળી રાત્ન લડાઈ જેવાં મોટાં સંકટમાં આવી પડે, તોપણ પોતાના સામર્થ્ય વડે ધીરજથી એનો યોગ્ય પ્રતિકાર કરે છે; પણ સામગ્રી વિનાનો બલહીન પુરુષ થોડા સંકટમાં પણ દીન બની જઈ શોક કરે છે. (૪૩) “જીવન્મુક્ત ધીર

પુરુષોની પેઠે મને પણ પુણ્યરૂપી સામગ્રી હશે તો બોધ થશે ” એમ સમજી, પુણ્ય મેળવવા ઉત્સાહથી મંડી પડવું; કારણ કે અનેક જન્મના પુણ્યના પ્રતાપે બોધ થાય છે. (૪૪) હે વત્સ ! આસક્ત ચિત્તે થતાં જે કર્મો તમને બંધનમાં નાખી શત્રુવું કામ કરે છે, તે જ કર્મો અનાસક્ત ચિત્તે કંઈ પણ કામના વિના થાય તો મિત્રની પેઠે મોક્ષ અપાવે છે. (૪૫) પુણ્ય કર્મોથી પૂર્વજન્મનાં પાપ નાશ પામે છે, અને તેથી અમૃત સમાન સમદ્વંદ્વિ સાધનો પ્રાપ્ત થાય છે. વૃષ્ટિ વડે જેમ દ્વાવનન શાન્ત પડે છે, તેમ એ સાધનો વડે ત્રિવિધ તાપ શાન્ત થાય છે. (૪૬) હે મિત્ર ! તમારે સંસારવમળમાંથી મુક્ત થવું હોય, તો સઘળાં કર્મોનો ત્યાગ કરી પ્રદ્વંદ્વિજ્ઞાનમાં લીન થઈ જાઓ. (૪૭) તરંગો સ્ફુરે ત્યાં સુધી સમુદ્ર કુબ્ધ થયેલો કહેવાય. એ સ્ફુરણો શાન્ત થતાં જેમ સમુદ્ર કેવળ જળમય રહે છે, તેમ બહિર્મુખવૃત્તિને લીધે જ્યાં સુધી ચિત્તમાં સ્ફુરણો થાય છે, ત્યાં સુધી જ આ દ્વેતપ્રપંચ છે. ચિત્તસ્પન્દ શાન્ત થતાં કેવળ પ્રદ્વં જ રહે છે. (૪૮) હે મિત્ર ! વિવેકદૃષ્ટિને ઢાંકી હેતા શોકનો આશ્રય લઈ તમે શોકાન્ધ શા માટે બનો છો ? એ વિવેકદૃષ્ટિ ઢાંકાયેલી છે ત્યાં સુધી પ્રજ્ઞારૂપી ન તૂટે તેવી મજબૂત લાકડીનો ઉપયોગ કરી તમે તમારો વ્યવહાર કરો. (૪૯) જેઓ હર્ષશોકની લાગણીમાં તૃણવત્ તણાઈ જાય છે તેની ગણના શ્રેષ્ઠ પુરુષોમાં ન થઈ શકે. (૫૦) હર્ષશોકાદિ લાગણીને વશ થઈ હીનચકા જેવી દશા અનુભવતાં આ સઘળું જગત અહોરાત્ર છ પ્રકારની વસ્તુઓ વડે કીડા કરે છે. તમે તેથી શા માટે ખિન્ન રહો છો ? (૫૧) અનેક પ્રકારે કીડા કરતો કાળ આ જગત વારંવાર ઉત્પન્ન કરે છે, અને તેનો સંહાર કરે છે. (૫૨) સઘળાં પ્રાણીઓનું કાળ

ક્ષણ કરે છે. એને તેમ કરતાં કોઈ અટકાવી ન શકે. આવે નિશ્ચય કરી દેહાભિમાનનો ત્યાગ થતાં શોકનું કારણ રહેતું નથી. (૫૩) દેવોનાં શરીર પણ કાળ ખાય છે, ત્યારે ક્ષણભ્રવી મનુષ્યનું શું ગણું ? (૫૪) હે મિત્ર ! તમે પોતે વિકળ બની પ્રીતિમાં કે વિપત્તિમાં શા માટે તદ્રૂપ થઈ બાઓ છો ? દુષ્ટા-રૂપે આ સંસારનાટકની સઘળી લીલાઓ સાક્ષીવત્ બુઓ. (૫૫) હે ભાઈ ! એક ક્ષણમાં નાશ પામે તેવા આ જગતમાં અનેક પ્રકારના રંગબેરંગી પદાર્થો રુકુરે છે. વિવેકી પુરુષો એ મિથ્યા પ્રપંચમાં જરા પણ વિષાદ પામતા નથી. (૫૬) અમંગળ શોકનો ત્યાગ કરી મંગળમય, સ્વચ્છ, ચિદાનન્દધન આત્મ-સ્વરૂપનું નિત્ય અનુસંધાન કરો. (૫૭) દેવ, દ્વિજ, ગુરુ, પ્રાણ, સત્પુરુષો, સમ્મતાઓનું પ્રમાણ વગેરેમાં શ્રદ્ધા રાખવાથી પરમાત્માનો અનુગ્રહ થાય છે; માટે એ અનુગ્રહ મેળવવા તમારે પ્રયત્ન કરવો. ” (૫૮)

સર્ગ અઠારમો

ભરદ્વાજનું ઉપાખ્યાન અને વાસિષ્ઠજ્ઞાનસાર

ભરદ્વાજ બોલ્યા : “ હે પ્રભો ! આપની કૃપાથી મેં સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવ્યું છે. વૈરાગ્ય જેવું પરમ શ્રેષ્ઠ અન્ય કોઈ ભાગ્ય નથી, અને સંસાર જેવો અન્ય કોઈ શત્રુ નથી. વસિષ્ઠજીએ રામને જે ઉપદેશ આપ્યો, તે જ્ઞાનસાર સાંભળવાની મને ઇચ્છા થઈ છે. ” (૧,૨)

વાલ્મીકિ બોલ્યા : “ હે ભરદ્વાજ ! જેનું શ્રવણ કરતાં જ સંસારસાગરમાં નહિ દૂખો એવું મોક્ષ આપનારું મહાજ્ઞાન સાંભળો. (૩) જે એક અને અદ્વિતીય હોવા છતાં જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય વગેરે ભેદોને લીધે નાનાત્વરૂપે

પ્રતીત થાય છે, તે સચ્ચિદાનંદ પરમાત્માને હું ભક્તિપૂર્વક નમસ્કાર કરું છું. (૪) દ્વૈતપ્રપંચનો વિલય થતાં આત્મતત્ત્વ જે રીતે પ્રકાશે છે, તેનો શ્રુતિમાં કહેલો ઉપાય તમને સંક્ષેપમાં કહું છું. એકાગ્ર ચિત્તે તે સાંભળો. (૫)

હે મિત્ર ! મુમુક્ષુએ શમદમાદિ સાધનો વડે મન અને ઇન્દ્રિયો ઉપર અંકુશ મેળવવો. નિષિદ્ધ કર્મો, દુષ્ટ કર્મો અને વિષયસુખથી ઉપરામ પામવું. તેણે ચિત્ત અને ઇન્દ્રિયોના વ્યવહાર ઉપર વિજય મેળવી શ્રદ્ધા યુક્ત ચિત્તે કોમળ આસન પર સ્થિર બેસવું; અને જ્યાં સુધી ચિત્ત શુદ્ધ ન થાય, ત્યાં સુધી પ્રણવનો દીર્ઘ ઉચ્ચાર કર્યા કરવો. (૬,૭) પછી અંતઃકરણની શુદ્ધિ માટે પદ્ધતિસર પ્રાણાયામ કરવા. ત્યાર બાદ ઇન્દ્રિયોને ધીમે ધીમે વિષયો તરફથી ખેંચી લેવી. (૮) ઉત્પન્ન થયેલા દેહ, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ અને ક્ષેત્રજ વગેરેનો તે તે ભાવોમાં લય કરવો. કાર્યની સત્તા કારણસત્તાથી બુદ્ધી નથી એવી ભાવના કરવી. (૯) એ રીતે દેહેન્દ્રિયમાંથી આત્મભાવ દૂર કરી, દેવતા સમષ્ટિરૂપ વિરાટ જે ઝંકારમાં રહેલા અકારનો અર્થ છે તે જ હું છું; એવી ભાવના કરવી. પછી ઉકારનો અર્થ છે અને જે વિરાટનું કારણ છે, એવા સૂક્ષ્મભૂતથી થયેલા હિરણ્યગર્ભમાં વિરાટનો લય કરવો. ત્યાર પછી હિરણ્યગર્ભનો અવ્યાકૃતમાં લય કરવો. એ અવ્યાકૃત ત્રણ ગુણોવાળું છે, માયાની ઉપાધિવાળું છે અને મકારનો અર્થ છે. પછી જે જગતનું મૂળ કારણ છે, જે અવ્યાકૃતનું તથા સઘળાનું અધિષ્ઠાન છે અને અર્ધમાત્રાનો જે લાક્ષણિક અર્થ છે, એવા શુદ્ધ પ્રલ્લમાં અવ્યાકૃતનો પણ લય કરવો. (૧૦) માંસ વગેરે પાથિંવ પદાર્થોનો પૃથ્વીમાં લય કરવો, રક્ત વગેરે જળમય પદાર્થોનો જળમાં લય કરવો અને તેજનો તેજમાં લય કરવો. (૧૧) વાયુનો

મહાવાયુમાં અને આકાશનો આકાશમાં લય કરવો. એ રીતે ઇન્દ્રિયોને તેનાં કારણભૂત, સૂક્ષ્મ, પૃથ્વી વગેરે જે દેવતાની ઉપાધિ છે; તેમાં લય કરવો. (૧૨) જીવને શબ્દાદિ વિષયોનો ભોગ મળે એ હેતુથી, કાન વગેરે ગોલકમાં પ્રવેશ કરી જે દેવતાઓ ઇન્દ્રિયોરૂપે થયા છે, તે અધિષ્ઠાતા દેવોનો ક્રમપુરઃસર મુખ્ય દેવોમાં જ લય કરવો. શબ્દેન્દ્રિયના દેવનો દિશામાં લય કરવો. સ્પર્શેન્દ્રિયના દેવનો આકાશમાં, ચક્ષુઓના દેવનો આદિત્યભિંમ-માં અને રસનેન્દ્રિયના દેવનો વરુણમાં લય કરવો. ગ્રાણુ-વાયુનો મહાવાયુમાં અને વાણીના દેવનો અગ્નિમાં લય કરવો. હાથના અધિષ્ઠાતા દેવનો ઇન્દ્રમાં લય કરવો. (૧૩,૧૪) પગના અધિષ્ઠાતા વિષ્ણુનો વિષ્ણુમાં લય કરવો. ગુદાના અધિષ્ઠાતા મિત્રનો મિત્રમાં લય કરવો, ઉપસ્થના દેવનો કસ્યપમાં લય કરવો અને મનના અધિષ્ઠાતા ચંદ્રનો ચંદ્રમાં લય કરવો. બુદ્ધિના અધિષ્ઠાતા પ્રજ્ઞાનો પ્રજ્ઞાજીમાં લય કરવો. આ બધા કરણ દેવતાઓ છે. તે જ ઇન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતા થઈ રહ્યા છે. શ્રુતિનાં વાક્ય અનુસાર જ મેં તમને એ વિષે કહ્યું છે. એ રીતે દેહનો લય કરી, ‘હું વિરાટ છું’ એવું ચિન્તન કરવું. (૧૫-૧૭) પ્રજ્ઞાંડની અંદર સર્વત્ર રહેલા જે અર્ધ નારીશ્વર પ્રભુ છે, તે જ સર્વે પ્રાણી માત્રનો આધાર છે, અને તે જ સૌનું કારણ છે. (૧૮) એ પરમાત્મા પ્રાણી માત્રના પિતા હોવાથી સૌનું પાલન-પોષણ કરે છે, અને શ્રૌતસ્માર્ત યજ્ઞોનો પણ તે નિર્વાહ કરે છે. એ રીતે પ્રજ્ઞાંડમાં પ્રજ્ઞા રહેલું છે. પ્રજ્ઞાંડને પૃથ્વીનું આવરણ છે, તે કરતાં બમણું જળનું આવરણ છે. જળ કરતાં બમણું તેજનું આવરણ છે, અને તેજ કરતાં બમણું વાયુનું આવરણ છે. વાયુ કરતાં બમણું આકાશનું આવરણ છે. એ પ્રમાણે પ્રજ્ઞાંડને ઉત્તરોત્તર વધતાં આવરણો છે. (૧૯,૨૦) એ જગત

પંચીકૃત અને અપંચીકૃત પંચમહાભૂતો વડે ગૂંથાયેલું હોવાથી, અંતરભૂતનો યાદ્યમાં લય કરવો. પૃથ્વીનો જળમાં, જળનો અગ્નિમાં, અગ્નિનો વાયુમાં, વાયુનો આકાશમાં અને આકાશનો સમસ્ત પ્રપંચની ઉત્પત્તિના કારણ હિરણ્યગર્ભાકાશમાં લય કરવો. (૨૧,૨૨) માત્ર લિંગશરીર ધારણ કરી, ક્ષણ વાર યોગી એ હિરણ્યગર્ભામાં રહે છે. વાસના, ભૂતસૂક્ષ્મ, કર્મ, અવિદ્યા, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, પાંચ કર્મેન્દ્રિય, મન અને બુદ્ધિ એ સઘળાંને વિદ્યાન પુરુષો લિંગ શરીર કહે છે. પછી બ્રહ્માંડથી બહાર જઈ ‘હું આત્મા જ છું’ એવું ચિન્તન યોગીએ કરવું. (૨૩,૨૪) હિરણ્યગર્ભાની ભાવના થયા પછી લિંગશરીરમાં રહેલા જડભાગનો અવ્યાકૃત માયાઅંશમાં લય કરવો, અને ચિદ્વાલાસનો ચૈતન્યમાં લય કરવો. નામરૂપથી રહિત થયેલું જગત જે તત્ત્વમાં રહે છે તેને સાંખ્યવાદીઓ ‘પ્રકૃતિ’ કહે છે, વેદાન્તીઓ ‘માયા’ કહે છે, કેટલાક તેને ‘અણુ’ કહે છે અને કેટલાક તેને ‘અવિદ્યા’ કહે છે. આમ અનેક તર્કથી બ્રાન્ત થયેલા વિદ્યાનો બુદ્ધાં બુદ્ધાં નામ આપે છે. પ્રલયવખતે જગતવગેરે સઘળા પદાર્થો અવ્યક્તરૂપ બની અવ્યક્તની સત્તા વડે જ રહે છે. (૨૫-૨૭) એ વખતે કોઈ પણ જાતનો પરસ્પર સંબંધ રહેતો નથી અને ચિદ્ભોગ્યતારૂપ સ્વાદ પણ રહેતો નથી. પ્રલયકાળ પછી ફરીથી તે પદાર્થો અવ્યાકૃતથી ઉત્પન્ન થાય છે; અને જ્યાં સુધી સૃષ્ટિ રહે છે, ત્યાં સુધી તે રહે છે. અનુલોભક્રમથી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે, અને એથી વિપરીત પ્રતિલોભ ક્રમથી તેનો સંહાર થાય છે. સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ શરીર (વિરાટ, હિરણ્યગર્ભ અને અવ્યાકૃત)નો ત્યાગ કરી, અવ્યય તુર્યપદ મેળવવા તેનું ધ્યાન ધરવું. ચરમ સાક્ષાત્કાર-વૃત્તિ વડે લિંગશરીરનો પણ લય કરી, પરમાનંદરૂપ બ્રહ્મમય બની જવું. લિંગ શરીરનું મૂળ આત્માનું અજ્ઞાન

છે અને અજ્ઞાનથી જ ભૂતસૂક્ષ્મ, ઇન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ, વાસના, ક્રમ અને વાયુ દ્વારા એ શરીર બને છે. આત્મજ્ઞાનથી અજ્ઞાનનો નાશ થતાં મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. એ રીતે હું લિંગશરીની બેડીથી સર્વથા મુક્ત થયો છું. (૨૮-૩૧) હું ચિન્મય હોવાથી ચૈતન્યના આનંદસાગરમાં ડૂબી ગયો છું. આત્મતત્ત્વથી હું અભિન્ન હોવાથી હું પરમાત્મા જ છું, અને સર્વે ઉપાધિથી મુક્ત છું, જેમ ઘડાનો અભાવ થતાં ઘટાકાશ કે કલશાકાશ જેવો ભેદ ન રહેતાં કેવળ એક જ શુદ્ધ આકાશ રહે છે, તેમ હું સર્વત્ર વ્યાપી કેવળ ચિત્ત છું, પણ ચિત્ચક્તિ નથી. (૩૨,૩૩) આવા પ્રકારની એકતાનું સમર્થન ઘણી શ્રુતિઓ કરે છે, અને એ તત્ત્વને બ્રહ્મનું નામ આપે છે. અગ્નિમાં અગ્નિ નાખવાથી જેમ તે સમાન બની જાય છે, અને એક જ નામે તે બોલાય છે અને લેવાય છે, અને જેમ ખારી જમીનમાં રહેતું ઘાસ મીઠું બની જાય છે, તેમ ચૈતન્યમાં અચેતન જગતનો લય કરવાથી તે ચૈતન્યસ્વરૂપ બની જાય છે; એ જ નામે તે બોલાય છે અને તેનું ગ્રહણ પણ એ જ રીતે થાય છે. સમુદ્રમાં મીઠાનો કકડો નાખતાં તેના નામનો અને આકારનો નાશ થાય છે, અને તે સમુદ્રરૂપ બની જાય છે; જેમ જળમાં જળ, દૂધમાં દૂધ અને ઘીમાં ઘી ભેળવી દેવાથી તે તે પદાર્થોનો નાશ ન થતાં તેમાં મળી જઈ તે રૂપ થઈ જાય છે, અને અભિન્ન સ્વરૂપે જ તેનું ગ્રહણ થાય છે, તેમ સર્વાત્મકભાવે હું ચૈતન્યમાં એકરૂપ બનું છું. (૩૪-૩૮) એ ચૈતન્યતત્ત્વ નિત્ય આનંદસ્વરૂપ છે અને સર્વજ્ઞ હોવાથી, સધળાનું પરમ કારણ છે. એવા નિત્યાનંદ-સ્વરૂપ સર્વજ્ઞ પરમ તત્ત્વમાં લીન થતાં નિત્ય, સર્વગત, શાન્ત, નિરવધ, નિરંજન, નિષ્કલ, નિષ્ક્રિય, શુદ્ધ બ્રહ્મ હું છું; એવી ભાવના દૃઢ થાય છે. હું કેવળ સત્યસંકલ્પ શુદ્ધ બ્રહ્મ જ છું.

(૩૬,૪૦) એ પ્રદ્ધ પુણ્ય કે પાપથી મુક્ત છે, જગતનું પરમ કારણ છે, અદ્વિતીય છે અને પ્રકાશસ્વરૂપ છે. એ અદ્વય આનંદસ્વરૂપ પ્રદ્ધ હું છું. એવા એવા ગુણોવાળું પ્રદ્ધ સત્વાદિ ગુણોથી રહિત છે. તે પ્રદ્ધતત્ત્વ સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે. સારાં કર્મો કરનારાઓએ તેનું ધ્યાન ધરવું. (૪૧,૪૨) એ પ્રમાણે અભ્યાસ કરતાં મનુષ્યનું મન અસ્ત પામે છે, અને મન અમન બનતાં આત્મા પોતે જ પ્રકાશે છે. (૪૩) પ્રસન્નતાથી સઘળાં દુઃખો નાશ પામે છે, અને સુખનો ઉદય થાય છે. એ રીતે આત્મા વડે જ આત્માના આનંદનો અનુભવ થાય છે. (૪૪) હે ભરદ્વાજ ! હે મહાપ્રાજ્ઞ ! વસિષ્ઠજીએ આપેલા જ્ઞાનનો સાર તમને મેં કહ્યો. આ બતાવેલા જ્ઞાનમાર્ગ કે યોગમાર્ગ દ્વારા બાળુવા લાયક જ્ઞાનનો તમને ચોક્કસ નિશ્ચય થશે. શાસ્ત્રનો યથાર્થ રીતે વિચાર કરવાથી, ગુરુએ આપેલા ઉપદેશનો અર્થ સમજવાથી અને તેના પદ્ધતિસર અભ્યાસથી મનુષ્ય સઘળી સિદ્ધિઓ મેળવી શકે છે; એવું વેદોનું સ્પષ્ટ વચન છે; એટલા માટે તમે સઘળી વસ્તુનો ત્યાગ કરી આત્મદૃષ્ટિ કેળવો અને તેના આભ્યાસમાં એકાગ્ર થાઓ.” (૪૫-૪૭)

ભરદ્વાજ બોલ્યા: “હે મુનિ ! રામચંદ્રજીએ સઘળી ઉપાધિનો ત્યાગ કરી પ્રત્યગાત્મા શુદ્ધ કર્યો અને પ્રદ્ધસમાધિમાં લીન થયા. એ સમાધિમાંથી જગાડી વસિષ્ઠજીએ તેમને કેમ વ્યવહાર-તત્પર કર્યો ? એનું જ્ઞાન મને થાય, તો હું પણ વ્યુત્થાનદશામાં એ પ્રમાણે વ્યવહાર કરું.” (૪૮,૪૯)

વાલ્મીકિ બોલ્યા: “હે મિત્ર ! રામ જ્યારે અવિચ્છિન્ન પ્રદ્ધા-કારવૃત્તિનો અનુભવ કરતા હતા અને સ્વ-સ્વરૂપની સમાધિમાં મગ્ન હતા, ત્યારે વિશ્વામિત્ર ઋષિએ વસિષ્ઠજીને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.” (૫૦)

વિશ્વામિત્ર બોલ્યા : “ હે મહાભાગ્યશાળી વસિષ્ઠ ! આપ મહાન છો. માત્ર અનુગ્રહથી જ એક ક્ષણમાં શક્તિપાત વડે આપે ગુરુપણું બતાવ્યું છે. (૫૧) સ્પર્શથી, દર્શનથી કે ફક્ત શબ્દથી જ શિષ્યને જે વિશુદ્ધ આત્મભાન ઉપજાવે છે, એ જ કલ્યાણસ્વરૂપ ગુરુ છે. (૫૨) વિશુદ્ધ આત્માવાળા અને વિરક્ત રામચંદ્રજી પણ કેવળ વિશ્રાન્તિની જ ઇચ્છા કરતા હતા; એટલે સંવાદથી જ તેમણે શ્રેષ્ઠ પદ મેળવ્યું. ગુરુનાં ઉપદેશવચનો વડે બોધ થવાનું કારણ શિષ્યની પ્રજ્ઞા જ છે; કારણ કે કામ, વાસના તથા કર્મ વડે જો બુદ્ધિ કલુષિત અને અપરિપકવ હોય, તો પરિપકવ બુદ્ધિ પેઠે તેને કેમ બોધ થાય ? (૫૩, ૫૪) આત્માનો અપરોક્ષ અનુભવ કરવામાં ગુરુ અને શિષ્ય બન્ને કારણ છે. આપ બન્ને આત્મતત્ત્વ જાણો છો, હવે મારા જેવા બીજા બધા મનુષ્યોની ખાતર કૃપા કરી રામને સમાધિમાંથી જાગ્રત કરો. આપ તો કૃતકૃત્ય થઈ ગયા છો. મારું કાર્ય હજી બાકી છે. હે વિભો ! જે હેતુથી હું અહીં આવ્યો છું અને અતિ કષ્ટ લઈ દશરથ રાજાને જે પ્રાર્થના કરી છે, તે સઘળું કૃપા કરી યાદ કરો. (૫૫-૫૭) શુદ્ધ મનથી કરેલી મારી સઘળી મહેનત વ્યર્થ ન થાય, એ તમારે જોવાનું છે. રામચંદ્રના અવતારનાં દેવકાર્ય વગેરે હજી ઘણાં પ્રયોજન છે. મારી સાથે સિદ્ધાશ્રમમાં આવી તેઓ અનેક રાક્ષસોનું મર્દન કરશે, અહલ્યાનો ઉદ્ધાર કરશે અને સ્વયંવરમાં શિવ-ધનુષ્યનો ભંગ કરી જનકપુત્રી સીતાજીને તેઓ પરણશે. પછી રામ પરશુરામને હરાવશે. જીવન્મુક્ત આત્મનિશ્ચયવાળા રામ-ચંદ્રજી પછી નિઃસ્પૃહતાથી બાપદાદાઓના રાજ્યનો ત્યાગ કરશે, અને વનવાસના બહાના હેઠળ રાક્ષસોનો નાશ કરી દંડકારણ્યમાં રહેનાર મનુષ્યોનો ઉદ્ધાર કરશે. દુઃખી પ્રાણીઓ

અને સઘળાં તીર્થોને તેઓ પવિત્ર કરશે. સીતાનું હરણ થતાં
એ નિમિત્તે રાવણાદિ રાક્ષસોનો તે વધ કરશે અને એ બનાવથી
શ્રી-સંગીઓને કેટલો શોક કરવો પડે છે, તે બતાવી આપશે.
વાંદરાઓની પરાપકારવૃત્તિ પણ તેઓ જગતને બતાવી આપશે.
(૫૮-૬૩) શુદ્ધિ માટે સીતાજીને અગ્નિપ્રવેશ કરાવી તેઓ
ચોતાનાં અનુકરણીય શિષ્ટ ચારિત્ર્યનો આદર્શ જગતના
કલ્યાણ માટે આપશે. તેઓ જીવન્મુક્ત અને નિઃસ્પૃહ હોવા
છતાં રાજા તરીકે ક્રિયાકાંડપરાયણ રહેશે. અધિકારભેદ
બતાવવા માટે તેઓ ઉપાસના તથા કર્મ બંને સાથે સાથે
આચરણમાં મૂકશે. સર્વે અવસ્થામાં જે કોઈ ભક્તિપૂર્વક
શ્રીરામચંદ્રજીનું દર્શન કે સ્મરણ કરશે, અને જે કોઈ તેમની
પવિત્ર કથાનું શ્રવણ કરી બોધ મેળવશે, તેમને તેઓ જીવ-
ન્મુક્તિ આપશે. (૬૪,૬૫) એ પ્રમાણે રામચંદ્રજી ત્રૈલોક્યનું
કાર્ય પૂરું કરશે. હે સભાજનો ! રામચંદ્રને ભક્તિપૂર્વક
નમસ્કાર કરો. જીતવા યોગ્ય સઘળી વસ્તુ પર તમે તેથી
વિજય મેળવી શકશો. અન્ય સાધનની જરૂર જ નહિ રહે.
ચિરકાળ સુધી બ્રહ્માનંદના સુખની વૃદ્ધિ થાઓ. હે વસિષ્ઠ !
કૃપા કરી રામચંદ્રજીને વ્યવહારપરાયણ થવાનું કહો.” (૬૬,૬૭)

વાલ્મીકિ બોલ્યા : “હે ભરદ્વાજ ! એ પ્રમાણે કહી મહાન
વિશ્વામિત્ર ઋષિ શાન્ત થયા. પછી મહાતેજસ્વી વસિષ્ઠ ઋષિ
રામને કહેવા લાગ્યા.” (૬૮)

વસિષ્ઠ બોલ્યા : “હે ચિન્મય રામ ! હજી વિશ્રાન્તિનો
વખત થયો નથી. લોકોને આનંદ આપવા તમે તત્પર થાઓ.
ત્યાં સુધી લોકોને અધિકાર આપતો પરામર્શ બરાબર રૂઢ
થયો નથી, ત્યાં સુધી સમાધિના જ્ઞાતા યોગીએ વિશ્રાન્તિ
લેવાની નથી; એથી તમે કેટલાક વખત સુધી રાજ્યસુખનો

અનુભવ કરો, અને દેવોતું કાર્ય પાર પાડી પછી નિબનંદની સમાધિમાં સુખેથી લીન થઈ જાઓ.” (૬૬-૭૧)

વાલ્મીકિ બોલ્યા: “હે ભરદ્વાજ! એમ કહેતાં છતાં પણ રામ લીનદશામાં જ રહ્યા અને કંઈ ન બોલ્યા, ત્યારે વસિષ્ઠજીએ સંકલ્પશક્તિથી સુષુમ્ણાનાડી દ્વારા રામના શરીરમાં રહેલા હૃદયકમળમાં ધીમેથી પ્રવેશ કર્યો. (૭૨) લિંગની ઉપાધિવાળો પ્રકાશાત્મક જીવ પ્રથમ આધારશક્તિમાં આવી પછી પ્રાણ અને મનમાં આવ્યો, અને પછી તે પ્રાણ દ્વારા સર્વ નાડીઓમાં પ્રવેશ કરી સઘળી ઈંદ્રિયોને જાગ્રત કરી. ધીમે ધીમે રામે નેત્રો ઉઘાડ્યાં અને સભામાં બેઠેલા વસિષ્ઠાદિ મહાન વિદ્વાન સંતપુરુષોને બેઠેલા તેમણે જોયા. તેમનું ચિત્ત પ્રસન્ન થયું હતું, સઘળી એવળાઓ શાંત થઈ ગઈ હતી અને કાર્યાકાર્ય વ્યવહારના ગુણદોષના વિચારોનો તેમણે ત્યાગ કર્યો હતો. એ રીતે સૌને તેઓ જોઈ રહ્યા.” (૭૩)

શ્રીરામ બોલ્યા: “હે ભગવન્! આપની કૃપાથી મારે માટે હવે કોઈ પણ પ્રકારનો વિધિ કે નિષેધ રહ્યો નથી; છતાં આપ જે કહો છો તે પ્રમાણે મારે કરવું જોઈએ. ગુરુનાં વચ્ચનોને અવશ્ય કરવા યોગ્ય વિધિ માનવો એવું વેદો, શાસ્ત્રો અને પુરાણોમાં સ્પષ્ટ કથન છે. તેનું ઉલ્લંઘન કરવું એ નિષેધ છે.” (૭૪,૭૫)

વાલ્મીકિ બોલ્યા: “હે ભરદ્વાજ! આટલું બોલી શ્રીરામ-ચંદ્રજીએ ગુરુનાં ચરણો પોતાના મસ્તક પર મૂક્યાં, અને સઘળા સભાજનોને કહેવા લાગ્યા: ‘હે સભાજનો! બરાબર વિચાર કર્યા પછી મેં જે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો છે, તે તમારા કલ્યાણ માટે હું સૌને કહું છું. જરા ધ્યાન દઈ એક ચિત્તે સાંભળો. આત્મજ્ઞાનથી અને આત્મજ્ઞાની ગુરુથી અન્ય કંઈ

પણ શ્રેષ્ઠ નથી.' ” (૭૬, ૭૭)

સિદ્ધો યોદ્યા : “હે રામ ! આપે જે કંઈ કહ્યું તે યથાર્થ છે. આપની કૃપાથી આપના અને વસિષ્ઠ વચ્ચે થયેલા સંવાદ વડે અમને એ જ્ઞાન દેઠ થયું છે. હે મહારાજ રામ ! તમે સુખી થાઓ. અમે તમને પ્રેમપૂર્વક નમસ્કાર કરીએ છીએ. હવે અમે વસિષ્ઠજીની આજ્ઞા લઈ અમારે સ્થાને જઈશું.” એમ કહી સિદ્ધો સભામાંથી ગયા અને રામચંદ્રજી પર પુષ્પ-વૃષ્ટિ થઈ. (૭૮-૮૦)

વાલ્મીકિ યોદ્યા : “હે ભરદ્રાજ ! શ્રીરામચંદ્રજીની પવિત્ર કથા મેં તમને કહી. એ ક્રમ પ્રમાણે તમે વ્યવહાર કરી સુખનો અનુભવ કરો. (૮૧) વસિષ્ઠ મુનિના ઉપદેશથી શ્રી-રામચંદ્રજીએ જીવન્મુક્ત સ્થિતિનો અનુભવ કર્યો, એ સઘળું મેં તમને કહ્યું. સઘળા યોગીઓએ આ અમૂલ્ય કથાનું સેવન કરવું જોઈએ; કારણ કે તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરેલા ગુરુના ઉપદેશથી મનુષ્યે મુક્તિમાર્ગે જાય છે. જે મનુષ્યે શ્રીરામ અને વસિષ્ઠજી વચ્ચે થયેલા આ પવિત્ર જ્ઞાનસંવાદ હમેશાં શ્રદ્ધા અને ભક્તિપૂર્વક એકચિત્તે સાંભળશે, તેઓ કેઈ પણ અવસ્થામાં હશે, તોપણ મુક્તિનો માર્ગ મેળવશે; અને ક્રમે ક્રમે બ્રહ્માનંદનો અનુભવ કરવા ભાગ્યશાળી થશે. આ ‘શ્રી યોગવાસિષ્ઠ’ ગ્રંથમાં વૈરાગ્ય, સુમુક્ષુ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, ઉપશમ અને નિર્વાણ એમ છ પ્રકરણ છે. (૮૨-૮૪)

સમાપ્ત

‘સસ્તુ’ સાહિત્ય’ એટલે ‘જિ’આમાં જિ’યુ’ સાહિત્ય’

ગ્રંથોનું સૂચિપત્ર

ઉત્તમ ધાર્મિક ગ્રંથો—

પૃષ્ઠ મૂલ્ય

સંપૂર્ણ મહાભારત—ભાષાંતર—દળદાર સાત ગ્રંથોમાં... ૫૨૦૮ ૪૫-૦

ઉપનિષદો—૧૧૨—સરળ ગુજરાતી ભાષાંતર—ચાર ભાગમાં... ૬૦૦ ૪-૦

મહાભારતનું શાંતિપર્વ—રાજધર્મ, આપદધર્મ, અને

મોક્ષધર્મ—ચારે વર્ણ, આશ્રમના સામાન્ય ધર્મો;

વિશેષ, મુખ્ય તથા ગોણધર્મો ઇત્યાદિ ... ૮૫૬ ૭-૮

માનસ રામાયણ—બે ભાગમાં, દોહા—ચોપાઈ હિંદી લિપિમાં

અને અર્થ ગુજરાતીમાં ૩૦ ચિત્રો સાથે ... ૧૪૦૦ ૭-૦

પુલસીકૃત રામાયણ—બે ભાગમાં, દોહા—ચોપાઈ ગુજરાતી

લિપિમાં અર્થ સાથે. ૩૬ ચિત્રો સાથે ... ૧૪૩૨ ૭-૮

વાલ્મીકિ રામાયણ—ભાષાંતર ૩૭ ચિત્રો સાથે, મોટા અક્ષરો ૧૫૨૮ ૬-૮

ગિરધરકૃત રામાયણ—કવિ ગિરધરદાસની હસ્તપ્રત ઉપરથી ૭૬૨ ૪-૮

યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ—ચાર દળદાર ગ્રંથો, વૈરાગ્ય,

મુમુક્ષુ, ઉત્પત્તિ, રિયતિ, ઉપશમ ને નિર્વાણ—આ છ પ્રકરણો ૧૬૦૮ ૧૨-૦

દત્ત-પરશુરામ અથવા આત્મદર્શનયોગ. ભગવાન દત્તાત્રેય પ્રણીત

ત્રિપુરારહસ્ય જ્ઞાનખંડ, વિસ્તૃત સમજણ અને વિવરણ સાથે ૩૪૪ ૨-૦

શ્રીમદ્ ભાગવત—બે ગ્રંથમાં ભાષાંતર—આવૃત્તિ ૧૧મી, ૨૭ ચિત્રો ૧૨૪૦ ૮-૦

એકાદશ સ્કંધ—મૂળ સહિત સરળ ભાષાંતર ... ૪૮૦ ૧-૮

ભગવતી (દેવી) ભાગવત—સરળ ભાષાંતર, મોટા અક્ષરોમાં ૯૨૮ ૬-૦

મનુસ્મૃતિ—સરળ ભાષાંતર, મૂળ શ્લોકોસહિત ... ૬૪૦ ૩-૦

પાતંજલ યોગસૂત્ર—ભગવાન પાતંજલિનાં યોગ સૂત્રો, અર્થ તથા

સ્વામી વિવેકાનંદજીના વિવેચન સાથે ... ૧૬૨ ૧-૦

જ્ઞાનયોગ—આત્મા, વ્યાવહારિક વેદાંત, કલ્યાણનો પંથ, ચાક્ષવદકય

અને મૈત્રેયી-વગેરે ઉપર વિવેકાનંદે આપેલાં વ્યાખ્યાનો ૨૩૬ ૦-૧૨

રાજયોગ—(સ્વામી વિવેકાનંદકૃત) સાધન, પ્રાણ, પ્રાણનું

આધ્યાત્મિક રૂપ, પ્રાણનો સંયમ, પ્રત્યાહાર,

ધારણા, ધ્યાન, સમાધિ ઇત્યાદિ ૧૩૬ ૦-૧૨

- આખ્યાનમાળા**—અંચ ૧ લો તથા ૨ જો—સ્વ૦ અનંત-
પ્રસાદકૃત ઋષિ-મુનિઓ તથા દેવ-દેવી-
ઓનાં કુલ ૪૩ આખ્યાનોનો ઉત્તમ સંગ્રહ ૧૪૨૮ ૬-૦
- વૈદિક વિનય**—દરરોજના સ્વાધ્યાય માટે પસંદ કરી ચૂટેલા
૩૬૦-વેદમંત્રો, ભાષાંતર-વિસ્તૃત સમન્વૃત્તી સાથે ૮૪૦ ૩-૧૨
- મોક્ષમાળા**—શ્રીમદ્ રાજયંદ્રકૃત જ્ઞાનતત્ત્વજ્ઞાનનું ઉત્તમ પુસ્તક
મહાત્મા ગાંધીજીના પરિચય સાથે... ૧૮૦ ૧-૪
- તું કોણ?** અથવા ઉકાબક્તનું આત્મદર્શન- ...
લેખક : સ્વામી માધવતીર્થજી (જીજ્ઞ પ્રતો જી.) ૩૮૪ ૨-૦
- અષ્ટાવકગીતા**—શ્લોકો તથા સરળ અર્થ ... ૭૨ ૦-૮
- ઉપદેશસારસંગ્રહ**—મહાત્મા તિરુવલ્લુવરના વેદતુલ્ય ઉપદેશો ૩૮૪ ૧-૮
- સુબોધરત્નાકર**—ધર્મનીતિનાં પ્રેરક ૧૦૫ દષ્ટાંતો ... ૩૦૦ ૧-૮
- હૃદયતરંગ અને બ્રહ્મજ્ઞાની ગૌ**—અભયદેવ શર્માકૃત
ઉત્તમ વિચારતરંગો તથા બ્રહ્મગ્વીસૂક્તનું સરળ ભાષાંતર ૩૨૪ ૧-૦
- આયંધર્મનીતિ** ને આજ્ઞક્યનીતિસાર—પસંદ કરી ચૂટેલા
ધર્મનીતિના શ્લોકો, સરળ અર્થ સાથે ... ૨૦૮ ૦-૮
- વિભુની વાટે** ને રામાયણની રત્નપ્રભા—ઉપદેશયુક્ત સંવાદ
આધુનિક અને રામાયણયુગની તુલના સાથે ૧૬૪ ૦-૪
- વિષ્ણુસહસ્રનામ**—ભગવાન વિષ્ણુનાં હજાર નામો, અર્થ સાથે ૧૨૮ ૦-૪
- વિષ્ણુસહસ્ર નામાવલિ દર્શન**—ભગવાન વિષ્ણુનાં હજાર
નામો અર્થ તથા વિસ્તૃત વિવરણ સાથે... ૨૨૦ ૦-૬
- અવધૂતગીતા**—મૂળ શ્લોકો તથા સરળ ભાષાંતર ... ૧૫૨ ૧-૦
- આત્મરામાયણ**—રામાયણની દ્વંદ્વી કથા સાથે તત્ત્વજ્ઞાન
સમન્વૃત્ત અધ્યાત્મ વિધયનું સરળ પુસ્તક ૧૪૦ ૦-૧૨
- જીવ-મુક્તિવિવેક**—તત્ત્વજ્ઞાન, વાસનાક્ષય અને મનોનાશ
કરી મુક્તિ માટે માર્ગદર્શન આપતો સ્વામી
વિદ્યારણ્યકૃત પ્રાચીન ગ્રંથ ... ૨૨૦ ૧-૪
- પરમાનંદની પ્રાપ્તિ**—લે૦ ધીરજલાલ સાંકળિયા શુદ્ધદ્વૈત
મતથી બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરતું પુસ્તક, રસિક વાતચીતરૂપે ૨૬૪ ૧-૮
- મણુમય જીવનનું રહસ્ય**—મહાપુરુષોના ઉપદેશોની વાનગી
તથા ભજનો ઇત્યાદિ ૧૬૮ ૧-૦
- વિદુરનીતિ**—શ્લોકો તથા સરળ ભાષાંતર ... ૧૬૮ ૦-૧૨

જીવન પગલે-(કાવ્યો)-જીવનપથ ઉભળવાની ગ્રેરણા		
આપતો કાવ્યસંગ્રહ	... ૧૧૨	૦-૧૦
મીરાં અને નરસિંહ-(સંપાદક : ન્યાયમૂર્તિ હરસિદ્ધિભાઈ દિવેટિયા) પસંદ કરેલાં ૧૯૩ ભજનો તથા પદો	૧૦૪	૦-૧૨
આત્મવિલાસ-જુદાંજુદાં દષ્ટિબિંદુઓથી વેદાંત સમજાવતો ગ્રંથ ૩૪૪		૨-૦
શ્રીજ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા-ભગવાન જ્ઞાનેશ્વરે લખેલી અનેક દાખલા-દૃષ્ટાંતથી ગીતા સમજાવતી 'ભાવાર્થ' દીપિકા'ની દીકાના સરળ અર્થ સાથે	... ૮૮૮	૪-૦
શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા-ગુજરાતી સરલાયં તથા પંડિત નીલકંઠની વિસ્તૃત દીકા સાથે, ૬૬ પૃષ્ઠા	૬૭૬	૧-૧૦
શ્રીભગવદ્ગીતા-એક બાળુ શ્લોક ને બીજી બાળુ ભાષાંતર, બોડપટ્ટીનાં પૂઠાં	૪૮૦	૦-૮
શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા-માત્ર ગુજરાતી ભાષાંતર આવૃત્તિ ૨૦ મી, બોડપટ્ટીનાં પૂઠાં	૨૮૮	૦-૪
ઉત્તરગીતા-અજીનને ઉત્તરાવસ્થામાં શ્રીકૃષ્ણે આપેલા તત્વ-બોધનો સરળ અનુવાદ મૂળ શ્લોકો સાથે ...	૬૪	૦-૬

સંતવાણી તથા ઉપદેશો—

પરમશુભી થવાના ઉપાય-શ્રીમત્પુરામશર્માનાં ધાર્મિક વ્યાખ્યાનોનો ઉપયોગી સંગ્રહ	૩૩૬	૨-૦
રામકૃષ્ણકથામૃત-ઉપદેશો, બોધક વાતચીતના પ્રસંગો ૬૦	૮૦૦	૫-૦
દીવાને સાગર-પ્રભુપ્રાપ્તિ અને જીવનસાફલ્યનો ઉલ્લાસ આપતી શ્રી સાગરની ગજલોનો સંગ્રહ ...	૪૮૦	૪-૮
અખાની વાણી-અધરા રાખ્દોના અર્થ સાથેની ત્રીજી આવૃત્તિ. ૫૦૪		૩-૦
મોતમહાસની વાણી-બોળ, છપ્પા, કક્કા, મહિના ૬.નો સંગ્રહ ૫૬૦		૨-૮
ભજનસાગર-જુદાંજુદાં ભક્તોનાં ૬૩૧ ઉત્તમ ભજનોનો સંગ્રહ ૬૮૮		૨-૮
તુકામ્હજે:-સંત તુકારામના પસંદ કરેલા અભંગોનો સંગ્રહ મરાઠીમાં...	૧૨૦	૦-૫
હાસબોધ-ભક્તિનિરૂપણ, જન્મદુઃખનિરૂપણ, નવ પ્રકારની ભક્તિ, બ્રહ્મનિરૂપણ, પિંડ અને બ્રહ્માંડ, સારાસાર વિચાર ૬૦ અનેક પ્રકારના સમર્થ રામદાસના ઉપદેશો	૬૪૮	૨-૮

સ્વામી રામતીર્થના સદુપદેશો—આત્મકૃપા, બ્રહ્મચર્ય
રાષ્ટ્રીય ધર્મ, આત્મસાક્ષાત્કારનો વિધિ, પ્રારબ્ધ
નહિ પણ પુરુષાર્થ, ચક્ષુર્નુ રહસ્ય, આનંદ, જીવતો
કોણ છે? વગેરે બાબતો સમન્વયતા—

વ્યાખ્યાનો ઇત્યાદિ—(અંચ ૧ લા ૩૫ે) ... ૫૬૪ ૨-૮

સદુપદેશો—(અંચ ૩ ના ૩૫ે) ... ૫૨૦ ૨-૮

ગુકારામ બાથા—બે અંથોમાં—મહારાષ્ટ્રના સુપ્રસિદ્ધ સંત
ગુકારામે લખેલા પ્રભુપ્રેમ, ભક્તિ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્યપ્રેરક

૪૧૪૧ મરાઠી અક્ષરોનું સરળ ભાષાંતર ૧૮૪૦ ૬-૦

સ્વામી વિવેકાનંદના ઉપદેશો—ધર્મ એટલે શું? ભક્તિનું
ખરું સ્વરૂપ, વેદાંતનું કાર્ય, ભરતખંડનું ભવિષ્ય,
આપણું દર્શન, પુનર્ન્નમ, ભક્તિયોગ, મૂર્તિપૂજા,
પ્રભુપ્રેરિત વાતો, પત્રો ઇત્યાદિ

સદુપદેશો—(ભાગ ૪-૫ ૩૫ે) આવૃત્તિ ૨ જી ૬૦૦ ૨-૪

ભક્તિયોગ—આવૃત્તિ ૨ જી (ભાગ ૮મા ૩૫ે) ... ૩૮૪ ૧-૮

પાતાંજલિયોગ ને જ્ઞાનયોગ (ભાગ ૧૦-૧૧ ૩૫ે) ૫૬૦ ૨-૦

વિવેકાનંદસાર—વિવેકાનંદના સમગ્ર ઉપદેશોના સારરૂપે

વિદ્યાર્થીઓ માટે ખાસ ઉપયોગી ૨૬૪ ૨-૦

સંતો તથા વીરપુરુષોનાં જીવનચરિત્રો—

સાઈબાબા—શરડીના પ્રખ્યાત સંતનું ચરિત્ર ... ૪૩૬ ૩-૦

રામકૃષ્ણ પરમહંસ—પ્રેરણાદાયી અદ્ભુત ચરિત્ર ... ૬૦૮ ૨-૮

સ્વામી વિવેકાનંદ—બાળપણથી સમાધિ પર્યંતના ...

જીવનના બધા પ્રસંગો આલેખતું વિસ્તૃત ચરિત્ર ... ૩૭૮૪ ૩-૦

સ્વામી રામતીર્થ—વિસ્તૃત ચરિત્ર, વેદાંતના ઉપદેશો સાથે ૬૭૨ ૩-૦

સંત ગુકારામ—મહારાષ્ટ્રના સુપ્રસિદ્ધ સંતનું ચરિત્ર... ૬૪૮ ૨-૮

ચૈતન્ય મહાપ્રભુ—ત્રણ અંથોમાં, વિસ્તૃત ચરિત્ર ... ૧૫૬૬ ૬-૮

જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ ને મહાત્મા એકનાથ : બે ચરિત્રો... ૫૦૪ ૨-૮

સ્વામીશ્રી બ્રહ્માનંદજી ને સિવાનંદજીનાં ચરિત્રો... ૪૨૪ ૧-૬

શ્રી રામચંદ્રદત્ત ને નામમહાશયનાં ચરિત્રો ... ૩૩૬ ૧-૦

મહાત્મા સરચુદાસજી, બૃધરભક્ત ને } ... ૨૫૬ ૦-૧૦
મહાત્મા જાનકીદાસજીનાં ચરિત્રો }

ભક્તચરિત્ર—નાભાકૃત ભક્તભાળમાં નહિ આવેલાં

મહાન ૨૯ ભક્તોનાં અદ્ભુત અને પ્રેરણાદાયી ચરિત્રો	૫૨૮	૨-૮
આદર્શ ચરિત્રસંગ્રહ—ભાગ ૨ ભે-ખાધક ૭૦ દ્વંકાં ચરિત્રો	૬૨૪	૨-૮
શુદ્ધિભ મહાત્માઓ—૬૬ મુસ્લિમ સૂફી સંતોનાં ચરિત્રો	૭૫૬	૨-૪
નાનક—દ્વંકું ચરિત્ર, અન્ય નવ ગુરુઓના દ્વંકા પરિચય સાથે	૭૨	૦-૬
મહર્ષિ દયાનંદ—ગુજરાતના મહાન જ્યોતિર્ધરણું ચરિત્ર	૧૫૨	૧-૦
મહાવીર—ભગવાન મહાવીરનું દ્વંકું ચરિત્ર... ..	૫૬	૦-૬
રમણ મહર્ષિ—(લે. સ્વામી માધવતીર્થ) દ્વંકા પરિચય ને ખાધ	૧૮૪	૧-૦
શ્રી તૈલંગ સ્વામી, વિશુદ્ધાનંદ તથા પૌદારીબાબાનાં ચરિત્રો	૮૮	૦-૪

ઐતિહાસિક તથા સાહિત્યવિષયક ગ્રંથો—

ભારતના વીરપુરુષો—ઐતિહાસિક ૪૦ વીર પુરુષોનાં ચરિત્રો	૩૩૬	૧-૪
વીર દુર્ગાદાસ અથવા મારુ સરદારો—મારવાડના રાજપૂત		
યુગના આ નરકેસરીનું વીરત્વભયું જ્ઞાતાંત...	૩૦૪	૧-૦
કચ્છની લોકવાર્તા—(શ્રી. હુંગરશી ધરમશી સંપાદિત)...		
કચ્છદેશની રાજપૂત યુગની ઘટનાઓ આલેખતો ગ્રંથ	૩૫૪	૨-૦
સાહિત્યપ્રારંભિકા—ગુજરાતી સાહિત્યના વિકાસનો ...		
ઇતિહાસ: વિદ્યાર્થીઓ માટે ખાસ ઉપયોગી ...	૧૫૨	૧-૦
ગુજરાતની ગજલો—(ડી. બ. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી સંપાદિત)		
જુદીજુદી ૮૯ ઉત્તમ ગજલોનો સંગ્રહ ...	૧૮૦	૧-૦
જય ભારતી—(કાવ્ય) શ્રી. રાયદાકૃત: ભારતની ચડતી—		
પડતીનું દિગ્દર્શન	૩૬	૦-૬

ખાસ ઐતિપયોગી ગ્રંથો—

જીઓના વિવિધ પ્રશ્નો—જીઓની કેળવણી, લગ્ન, વારસા		
હક, ગામડાંની જીઓના પ્રશ્ન, કાર્યક્ષેત્ર, શારીરિક		
સંપત્તિ, ગૃહલેખ તથા જીઓની ફરજ ઇં અનેક વિષયો	૨૬૪	૧-૮
કલ્યાણમયી—વાર્તાના સ્વરૂપમાં જીવિત્કર્ષની ભાવનાને		
રજૂ કરતો ગ્રંથ: જીઓના રોગો અને તેના		
ઉપાયો સાથે : આવૃત્તિ ૨ જી	૨૨૪	૧-૦
ભારતની દેવીઓ—ત્રણ ગ્રંથો : પ્રાચીન તથા અર્વાચીન		
૫૨૮ સતીઓનાં ચરિત્રો : સૌથી મોટા ને સરતો સંગ્રહ	૨૨૬૮	૬-૦

પરર

દયાળુ માતા અને સદ્ગુણી પુત્રી-ત્રીઉપયોગી દ્વંદ્વી		
ચાર વાતો-ખાલિકાના માટે ખાસ ઉપયોગી	૧૧૦	૦-૮
દ્વંદ્વી વાતો-અંશ ૧ ક્ષો-સામાજિક નિર્દોષ ૧૬ વાતો	૫૮૮	૨-૮
” - ” ૨ જો-કુટુંબ માટે ઉપયોગી ૫૭ વાતો	૫૭૬	૨-૮
” - ” ૪ જો-ત્રીપુરુષને ઉપયોગી ૫૬ વાતો	૪૦૮	૨-૮
” - ” ૧ ક્ષો-સર્વ માટે ઉપકારક ૮૬ વાતો	૭૨૦	૨-૮

ત્રી-વૃદ્ધો-ખાલકો માટે ઉપયોગી સ્વર્ગના પુસ્તકો—

સ્વર્ગનું વિમાન-ભક્તિમાર્ગના દ્વંદ્વી ૩૨૫ રમૂજ દાખલા	૩૭૨	૨-૦
સ્વર્ગની દ્વંદ્વી-સદ્વર્તન રાખતાં શીખવનારું પુસ્તક...	૩૭૨	૨-૦
સ્વર્ગનો ખજાનો-ભક્તિમાર્ગના સરળ ત્રાજ ચોપડી ...	૩૧૨	૨-૦
સ્વર્ગનો પ્રકાશ-જ્ઞાન અને પરમાર્થનો સંબંધ તથા ...		
પાગલ હરનાથની જાણવાલાયક વાતો ...	૩૩૬	૨-૦
સ્વર્ગનો આનંદ-ભક્તિના અનેક પ્રકારો મત્યાદિ ...	૩૬૦	૨-૦
સ્વર્ગની નિંદ્રા-કંગાળ મનોદશાને માટે ભોમિયારૂપે	૩૦૦	૨-૦
સ્વર્ગની સડક-સ્વર્ગપ્રાપ્તિ માટેનો રસ્તો બતાવનાર	૪૬૮	૨-૦
સંસારમાં સ્વર્ગ-સંસારને સ્વર્ગરૂપ બતાવનારું પુસ્તક	૩૪૮	૨-૦
સ્વર્ગની સીડી-મોક્ષમાર્ગના ૧૨ પગથિયાંની સમજ...	૩૬૦	૨-૦
સાચું સ્વર્ગ-ભક્તિ ને જ્ઞાનવિષયક સાદા વાતો ...	૪૬૨	૨-૦

ઉત્સાહ અને ચેતનાપ્રેરક ગ્રંથો—

આત્મનિરીક્ષણ ને સંકલ્પ-રમણલાલ વળે દેસાઈનું વ્યક્તિગત		
અને સમાજની નિર્બળતા ઉપર ડોકિયું કરી, સ્વસુધારણા		
માટે પ્રેરણા આપતું ઉત્તમ પુસ્તક ...	૧૬૮	૧-૦
સુબોધપુષ્પવાટિકા-રોષસાદીકૃત નીતિવિષયક, મધુર અને		
હૃદયગ્રાહી શૈલીમાં લખાયેલું પુસ્તક: રાજની અને ત્યાગીની		
રહેણીકરણી, મોનનો મહિમા, શિક્ષણનું ફળ મત્યાદિ	૧૩૬	૦-૫
સુબોધ કથાસાગર-બોધદાયક ૫૦૫ દૃષ્ટાંતોનો સંગ્રહ	૪૬૪	૨-૦
આગળ ધસો-ચેતનાપ્રેરક મહાન ગ્રંથ (આવૃત્તિ ૩જી)	૪૬૮	૨-૮
ભાગ્યના સજાઓ-માણસ પોતાનું ભાગ્ય પોતાના હાથે જ		
કેવી રીતે રચી શકે છે, તે બતાવતું દૃષ્ટાંતો સાથેનું		
ઉત્સાહપ્રેરક પુસ્તક	૫૬૪	૨-૮
સુખી જીવનનાં સાધન-વ્યાવહારિક સુખ મેળવી આનંદી		
જીવન ગાળવા ઉત્સાહ પ્રેરતું પુસ્તક...	૩૧૨	૧-૮

આદર્શ દર્શનમાળા-ભાગ ૧-૨-મહાપુરુષોના જીવનપ્રસંગો	
પરથી બોધક અને અનુકરણીય ૮૧૬ દર્શનોનો સંગ્રહ ૬૨૮	૪-૦
કતલખાનું-શ્રમજીવીઓનાં અનેકવિધ દુઃખોનો તાદ્રશ્ય ચિતાર	
રત્ન કરતી નવલકથા (અષ્ટન સિંકલેરકૃત)	૬૬૬ ૩-૦
શુભસંગ્રહ-(ભાગ ૧, ૨ ને ૬) જુદા જુદા ત્રણ ગ્રંથોમાં	
ધરગથ્ય હવાઓ તથા ઉપયોગી માહિતીના	
૪૦૧ લેખોનો ઉપયોગી સંગ્રહ...	૧૪૭૨ ૫-૪

વૈદક તથા વિજ્ઞાનના ગ્રંથો—

આયુર્વિષયક અથવા હિંદુસ્તાનનો વૈદ્યરાજ-૧૦ મી આવૃત્તિ:	
અનેક વનસ્પતિઓના ગુણ-દોષ, ઉપચારો તેમ જ રોગો,	
તેનાં લક્ષણ ને કારણ તથા ઉપચારોનો મહાન ગ્રંથ ૮૩૨	૧-૦
આપણો ખોરાક-લે. મિતુ મસાણી; રોજ કેવો ને કેટલો	
ખોરાક લેવો જોઈએ ? તે વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિ સમજાવતું પુસ્તક ૧૨૦	૦-૧૨
ઔષધિ કલ્પલતા-જડ અને હડીલા રોગો ઉપર ૪૩	
વનૌષધિઓના સેવન વિષે સમજાવતી ...	૧૧૨ ૦-૧૨
વૈદક સંખ્યાની વિચારો-એ ગ્રંથમાં, આરોગ્ય અને વૈદકને	
લગતા ઉપયોગી ૨૬૧ લેખોનો સંગ્રહ ૧૧૧૬	૩-૧૨
આયુર્વેદ નિબંધમાળા-એ ગ્રંથમાં, વૈદ્ય તિલકચંદ તારા-	
ચંદ્રકૃત: આયુર્વેદ પ્રમાણે અનેક રોગ, તેનાં લક્ષણ, કારણ,	
ઉપાયો તેમ જ અનુભૂત ઉપચારો બતાવતો ઉત્તમ ગ્રંથ ૧૧૫૨	૪-૪
આરોગ્ય વિષે સામાન્ય જ્ઞાન-મ૦ ગાંધીજીકૃત: શરીરરચના,	
હવા, પાણી, ખોરાક, કસરત, કપડાં, પાણીના તથા માટી-	
ના ઉપચાર, અકસ્માત, ગર્ભવેળા સ્ત્રી-પુરુષનું કર્તવ્ય વગેરે ૧૨૮	૦-૮

ખાળકો માટેનાં પુસ્તકો—

ખાળકોના વિવેકાનંદ-ખાળોપયોગી દ્રઢ ચરિત્ર...	૫૬ ૦-૪
ખિરબલ અને બીજા-લે૦ જ્યોતીન્દ્ર હ૦ દેવે: બાદશાહ અને	
ખિરબલની તથા બીજી રમૂજ વાતોનો સંગ્રહ ૨૮૦	૧-૮
ભારતીય નીતિકથાઓ-મહાભારતમાંની ૫૨ દ્રઢ વાતો ૧૬૨	૦-૮

સુબોધક નીતિકથા-સ્વ૦ 'બિરબલ'કૃત ૧૫૨ બોધપ્રદ વાતો	૨૩૨	૦-૬
સદ્ગુણી બાળકો-૬૬ ખરા બનાવોનો સંગ્રહ	૧૩૬	૦-૮
બાળસદ્બોધ-વાર્તાઓએ ધાર્મિક શિક્ષણ	૧૨૦	૦-૪
બાળકોની વાતો-ભાગ ૧ લો: બોધપ્રદ ૨૧ વાતો ...	૮૪	૦-૬
,, ,, ભાગ ૨ નો: બોધપ્રદ ૬૧ લેખોનો સંગ્રહ	૨૬૪	૦-૮

આમ સાહિત્ય-શ્રેણીનાં પુસ્તકો

ગીતાસંકલન-સંપાદક: શ્રી૦ રમણ મહર્ષિ: મોઢે કરવા જેવા		
ગીતાના ૪૧ શ્લોકોનું સંકલન, બીજાં બે સંકલનો સાથે	૦-૩	
મનને-એક સંતની મનોનિમ્મલ પ્રેરતી કવિતાઓ	૦-૩	
વિચાર સૂર્યોદય-તત્ત્વજ્ઞાનની બાળપોથી જેવું વેદાંતનું સરળ પુસ્તક	૦-૩	
મેનાવતી ને ગોપીચંદ તથા ભાર્તૃહરિ ને વિક્રમ-સ્વ૦ કલાપીકૃત	૦-૩	
જેસલ અને તોરણ તથા ગોપીચંદ ને જાલંધર- ,, ,,	૦-૩	
જ્ઞાનનાં ઝરણાં:-સ્વામી માધવતીર્થ	૦-૩	
ઉચ્ચ જીવન:-ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ	૦-૩	
ધ્યાન અને જ્ઞાન-સ્વામી માધવતીર્થ	૦-૩	

ચિત્રો ઇત્યાદિ

પરમહંસ શ્રીરામકૃષ્ણ કેશવચંદ્ર સેનના ઘેર	૦-૨
શ્રીચૈતન્ય મહાપ્રભુનું સંકીર્તન-(ત્રિંગી ચિત્ર)	૦-૨
જ્ઞાનપદ, સોપાનપદ અને જ્ઞાનબાજી	૦-૧

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

કે. ભદ્ર પાસે, પોસ્ટ બોક્સ નં. ૫૦, અમદાવાદ અને
મલબાદેવી રોડ, હાથી બિલ્ડિંગ, ત્રીજો માળે, મુંબઈ-૨

‘સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય’ની પ્રૌઢવાચનની
૧૮ પુસ્તકોની સાહસભરી નવી યોજના

‘સર્વોપયોગી સાહિત્યશ્રેણી’

પ્રૌઢશિક્ષણ માટે ઉપયોગી થાય તેવાં અને ઓછું
બજેલાંઓ રસપૂર્વક વાંચી-સમજી શકે એવાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ
કરવાની યોજના આ સંસ્થા તરફથી તૈયાર કરવામાં આવી
છે; અને તેનું સંપાદન જાણીતા સાહિત્યકાર શ્રી. મેહનલાલ
મહેતા (‘સોપાન’) કરે છે. પહેલી યોજના મુજબ એમાં
નીચે જણાવેલાં ૧૮ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થશે.

આ યોજનાનાં પુસ્તકોમાં ઓછું બજેલાં હજારો બાઈ-
બહેનોને જીવનને સ્પર્શતા વિષયોનું જ્ઞાન અને તેટલી સરળ
ભાષામાં આપવાનો પ્રયત્ન થશે. નાનાંમોટાં સૌકોઈ સરળતા-
થી વાંચી શકે એ માટે આ યોજનાનાં બધાં પુસ્તકો
આવા મોટા અક્ષરોમાં છપાશે.

આ યોજનામાં પ્રસિદ્ધ થનારાં ૧૮ પુસ્તકો પૈકી નીચેનાં
છ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયાં છે:-

નીચેનાં છ પુસ્તકો તૈયાર છે.

૧. પ્રકાશનાં પગલાં : (સચિત્ર) લેખક : શ્રી. કરસનદાસ
માણેક ★ જગતના ભિન્નભિન્ન ધર્મોની પ્રેરક કથાઓ
૨. રાખની ઢગલી : (સચિત્ર) લેખક : શ્રી. ‘સૌજન્ય’
★ સંસારની સળગતી સમસ્યાઓ વાર્તાના સ્વરૂપમાં
૩. હાસ્યતરંગ : (સચિત્ર) લેખક : શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર
હૉ દવે ★ જીવનમાં દરરોજ દેખાતા પ્રસંગો ઉપરના
કટાક્ષ-લેખો
૪. જીવનની કલા : લેખક : શ્રી. રવિશંકર મહેતા
★ જીવનની સફળતા માટેનું વ્યવહારુ માર્ગદર્શન

૫. જગતમાં જાણવા જેવું : (સચિત્ર) લેખક : શ્રી.
છોટાલાલ માનસિંગ કામદાર ★ જગતની અદ્-
ભુતતા અને ઉપયોગિતાનો સરલ પરિચય

૬. જીવનપરિવર્તન : (સચિત્ર) લેખક : શ્રી. “સોપાન”
★ એક જીવનપલટાની કરુણ-મંગલ સળંગ વાર્તા

સપ્ટેમ્બર-૧૯૪૫ માં પ્રગટ થશે.

૭. ઇતિહાસને અજવાળે : લેખક : શ્રી. ઇન્દ્ર વસાવડા
★ ઇતિહાસની પરાક્રમી વ્યક્તિઓની જીવનરેખા

૮. ગામડું બોલે છે : લેખક : શ્રી. યુનિલાલ મડિયા
★ હિંદના નમૂનારૂપ એક ગામડાનું સાચું જીવન

૯. ગૃહજીવનની કલા : લેખક : શ્રી. “સમાજશાસ્ત્રી”
★ ઘરમાં સુખને સંપત્તી કેમ રહી શકાય, તેનાં સૂચનો

૧૦. ગૃહજીવનનાં દર્શનો : લેખિકા : શ્રી. કુમુદ શેઠ
★ આપણાં ગૃહકુટુંબનાં સાચાં શબ્દચિત્રો

૧૧. ભારે ભારત દેશ : લેખક : શ્રી. કાન્તિલાલ પરીખ
★ ભારતવર્ષનાં સૌંદર્ય અને વૈવિધ્યનો પરિચય

૧૨. પ્રભુનાં પયગમ્બર : લેખિકા : શ્રી. લાલુપ્રસન્ન મહેતા
★ બાળઉછેર અંગેના મહત્ત્વના પ્રશ્નો અને ઉત્તરો

ડિસેમ્બર-૧૯૪૫ માં પ્રગટ થશે.

૧૩. સ્ત્રીશક્તિનાં દર્શન : લેખિકા : શ્રી. સુભદ્રા ગાંધી
★ હિંદના ઘડતરમાં હિસ્સો આપતી સ્ત્રીઓની
જીવનકથા

૧૪. રવીન્દ્ર-જીવન : લેખક : શ્રી. દિલીપ કાદારી
★ કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરનું પ્રેરક જીવન

૧૫. જાણત નારી : લેખિકા : શ્રી. હીરા મહેતા
★ આદર્શ નારીની કલ્પના સાથે નારીજીવનનો પરિચય

૧૬. સાહસ-કથાઓ : લેખક : શ્રી. રમણિક અરાલ-
વાળા * સાહસોમાંથી રચેલી દેશદેશની કથાઓ
૧૭. ગુજરાતના સેવકો : લેખક : શ્રી. ચંદ્રકાંત શાહ
* ગુજરાતના મૂક સેવકોનો જીવનપરિચય
૧૮. આરોગ્યસાધના : લેખક : શ્રી. કાન્તિલાલ શાહ
* આરોગ્યના સંરક્ષણ અંગે માર્ગદર્શન

યોજના વિષે માહિતી

- યોજનાનાં દરેક પુસ્તકની છૂટક કિંમત દસ આના છે.
- આ શ્રેણીનાં અઢારે પુસ્તકો માટે અગાઉથી નાણાં મોકલી નામ નોંધાવનારને છૂટક મૂલ્યના કુલ ચતા રૂ. ૧૧-૪ ને બદલે માત્ર રૂ. ૧૦) માં મળશે. ટપાલરસ્તે મંગાવવા ઇચ્છનારે રૂ. ૧-૮ વધુ એટલે કુલ ૧૧-૮ મોકલવા.
- ‘વિવિધ અંથમાળા’ના ગ્રાહકોને આ શ્રેણીનું પહેલું પુસ્તક ‘પ્રકાશનાં પગલાં’ મોકલી અપાયું છે. એટલે ‘વિવિધ અંથમાળા’ના ગ્રાહકો પૈકી જેમને આ શ્રેણીના ગ્રાહક થવું હશે, તેમને એ પુસ્તકની માળાના હિસાબે ચતી કિંમતના રૂ. ૦-૮ બાદ કરીને રૂ. ૯-૮ તથા ૧-૮ ટપાલખર્ચનો મળી કુલ રૂ. ૧૧-૦ મોકલી આપવા.
- પ્રથમનાં છ પુસ્તકો તૈયાર થયાં છે; અને તે ગ્રાહક ચતાંની સાથે જ મળશે-મોકલી અપાશે; તેમ જ બાકીનાં તૈયાર થશે, તેમ તેમ છ છ પુસ્તકો એકસાથે મોકલી અપાશે.

વધુ વિગત માટે લખો:—

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

કે. ભદ્ર પાસે, પોસ્ટ બોક્સ નં. ૫૦, અમદાવાદ અને
મલબાદેવી રોડ, હાથી બિલ્ડિંગ, ત્રીજા માળે-મુંબઈ-૨

છેલ્લાં ૪૪ વર્ષથી શિષ્ટ અને ઉપયોગી સાહિત્ય પૂરું પાડી રહેલી

વિવિધ ગ્રંથમાળા

શિક્ષા અખંડાનંદે સ્થાપેલી

સંવત
૨૦૦૧

]

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૬-૪-૦
પોસ્ટેજ માફ

[

વર્ષ
૪૪ મું

વરસ દિવસે કદ ઈંચ ૫×૭નાં પાન ૨૦૦૦ નું

શિષ્ટ ને ઉપયોગી વાચન ૬ થી ૮ પુસ્તકો

દ્વારા ઘેર બેઠાં અપાય છે.

આ માળાનું વર્ષ કારતકથી શરૂ થઈ આસોમાં પૂરું થાય છે. વર્ષની અધવચે ગમે ત્યારે ગ્રાહક થનારને કારતક માસથી ગ્રાહક ગણીને બહાર પડેલાં પુસ્તકો તરતમાં અપાય છે અને બાકીનાં નીકળે તેમ તેમ મોકલી અપાય છે.

વધુ વિગત માટે લખો:—

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

કે. લક્ષ્મી, સેશન્સ કોર્ટ પાસે, પો. બો. નં. ૫૦, અમદાવાદ
અને કાલબાદેવી રોડ, હાથી બિલ્ડિંગ, ત્રીજો માળે, મુંબઈ-૨

જેમ્સી અર્ધી સદીમાં મહા-
ગુજરાતે મહર્ષિ દયાનંદ સર-
સ્વતી, મહાત્મા ગાંધીજી
અને ભિક્ષુ અખંડાનંદ, એ
ત્રણ મહાપુરુષો આપ્યા છે.

એ ત્રણે મહાપુરુષોએ
જનતાના હિતનો મહાન સિદ્ધાંત
વિચાર્યો, જાહેર કર્યો ને પોતાના
જ જીવન દ્વારા અનેક મુશ્કેલીઓ-
નો સામનો કરીને ક્રિયાના પ્રદેશ-
માં એ સિદ્ધાંતને સફળ કર્યો.

સંત અને કર્મચોગી એવા
ભિક્ષુ અખંડાનંદે જનસેવા-
નો કુન્ય પ્રકાર દેખાવ્યો છે.

તેમણે અજ્ઞાનરૂપી અંધારો
દૂર કરવા માટે પુસ્તકો દ્વારા

૧૮૭૪ / ૧૯૪૨

ઉત્તમ વાચનરૂપી રસાયણ લાખે ગુજરાતીઓને પૂરું પાડ્યું છે.

તેમણે ઋષિમુનિઓની વાણી અને વિદ્વાન લેખકોના વિચારોના પ્રચાર
કરી જનતાને નવું જીવન આપ્યું છે. તેમણે સાહિત્યના મહાન લેખકોના
ત્રણસો જેટલાં ઉત્તમ પુસ્તકો ચૂંટીને, સર્વ રીતે શુદ્ધ કરીને, સરળ અને
સહેલાઈથી વાંચી શકાય તેવા મોટા અક્ષરોમાં છપાવ્યાં; અને તેની સામે
પ્રતો મરીખમાં મરીખ માણસને પોસાય એવી સસ્તી કિંમતે ગુજરાતના
ખરેખરમાં પહોંચાડી છે.

આ અમરગુણ સંતપુરુષે 'કથયન્તો માં નિલયમ્' એ ગીતાસુત્ર પ્રમાણે
છેક છેવટની ધડી સુધી ગુજરાતના જીવનમાં અનેક શુભ સરકારો રેખા છે.

તે શ્રેષ્ઠ કાર્ય તેમની પાછળ ચાલુ રહે તેવી વ્યવસ્થા પણ તેમણે કરી છે.

જ્ઞાનનું દાન એ સૌથી જીવ્યું દાન છે; અને એ પ્રદેશમાં પહેલા
પંક્તિએ એસનાર દાતા ભિક્ષુ અખંડાનંદનું સ્થાન ગુજરાતના ગૌરવમાં-
હિંદના રાષ્ટ્રજીવનમાં અપ્રતિમ રહેશે.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય } અમદાવાદ
અને મુંબઈ-૨

